

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XIII, sv. 1, br. 25

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Novica Vujović (Nikšić)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Milan Marković

Cetinje, 2020.

UDK 811.634.4(497.16)(075.3)

Pregledni rad

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)

Sveučilište Ivana Franka u Lavovu

milav2000@yahoo.com

O UDŽBENIKU „CRNOGORSKI JEZIK“ ZA PRVI, DRUGI, TREĆI I ČETVRTI RAZRED GIMNAZIJE

„Crnogorski jezik za prvi, drugi, treći i četvrti razred gimnazije“ (Adnan Čirgić i Jelena Šušanj – prvi, drugi i treći razred gimnazije; Adnan Čirgić i Andrijana Deletić-Milačić – četvrti razred gimnazije), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.

U ovome prilogu analizirani su udžbenici crnogorskoga jezika za sva četiri razreda gimnazije, čiji su autori Adnan Čirgić i Jelena Šušanj za prvi, drugi i treći razred te Adnan Čirgić i Andrijana Deletić-Milačić za četvrti razred. Detaljna analiza četiri udžbenika „Crnogorski jezik“ omogućava zaključak da sadržaj svih djelova efikasno i uspješno usmjerava na formiranje predmetne kompetencije gimnazijalaca, naročito umijeća organizacije uzajamne povezanosti njihovih znanja, njihovog uređivanja, rješavanja problema i donošenja odluka, rješavanja nesuglasica i konflikata, samostalnog učenja, traženja informacija i njihovih samostalnih nalaženja, organizovanje uzajamne povezanosti između događaja u prošlosti i sadašnjosti, kritičkog odnosa prema nekim aspektima razvoja društva, kulture, aktivnog učestvovanja u raspravi, procjeni društvenih navika te stila života. Ovim udžbenicima i drugim sličnim nastavnim sredstvima crnogorski jezik je dobio nove mogućnosti za održavanje, a vjerovatno i za formiranje (kod nekih mladih govornika) ošućaja nacionalne svijesti mladog Crnogorca i Crnogorke, pa se oni mogu smatrati veoma značajnim za postizanje komunikacijskog liderstva u zemlji.

Ključne riječi: crnogorski jezik, udžbenici, Adnan Čirgić, Jelena Šušanj, Andrijana Deletić-Milačić

Savremena sociokulturna situacija u svijetu postavlja nove visoke zahtjeve za nivo obrazovanja ljudi. Međusobni uticaji jezika i kulture usavršavaju se, sintetizuju jedan drugoga, pridonose očuvanju mentaliteta svakog

naroda, tako da je pojavljivanje svake nove knjige, posebno udžbenika, uvijek veliki događaj ne samo za autore, nego i za učenike, učitelje, studente, profesore. Veoma važan događaj za cijelu crnogorsku kulturnu i naučnu javnost je objavljivanje udžbenika grupe autora „Crnogorski jezik za prvi, drugi, treći i četvrti razred gimnazije“.

1) Specifičnost jezičke situacije u Crnoj Gori i neophodnost proširenja sfera upotrebe crnogorskog jezika.

Ovom prilikom vrijedi obratiti pažnju na specifičnu jezičku situaciju u Crnoj Gori. Jezičkom situacijom generalno nazivamo cjelokupnost svih jezika, teritorijalnih i socijalnih dijalekata, funkcionalnih stilova i dr. koji se koriste u zemlji radi podržavanja komunikacije na svim društvenim nivoima. Ako su na području jedne zemlje rasprostranjena dva ili više jezika, a upravo takva zemlja je, prema zadnjem popisu stanovništva, Crna Gora¹, za proučavanje jezičke situacije važno je odrediti stepen rasprostranjenosti svakog jezika, kao i njegove ocjenjivačke karakteristike. Radi se o dvama glavnim pokazateljima demografskog kapaciteta (ili moći) jezika. Prvi se pokazatelj utvrđuje brojem govornika određenog jezika s obzirom na ukupan broj stanovnika na istraživanom području. Drugi pokazatelj komunikacijskog kapaciteta jezika određuje se prema broju govornika u komunikacijskim sferama koje osigurava svaki od jezika koji se koriste na tom području. Kada su u jednoj zemlji u upotrebi dva ili više jezika, posebno je važno da se određeni jezik sačuva, da ima svoju komunikacijsku moć.

Osim toga, valja obratiti pažnju i na to da nacionalni jezik u potpunosti vrši svoju državotvornu funkciju samo u slučaju kada je on sredstvo komunikacije širokih slojeva stanovništva. U vezi s tim veoma je važno prevladati nepotpuno društveno funkcionisanje jezika, sinhronizovati procese društvenog, jezičkog i kulturnog razvoja društva. Poznato je da nacije koje se formiraju u granicama tuđih država s vremenom gube više slojeve svog društva i postaju nepotpune. Npr. Crna Gora je dugo vrijeme, čak i u nedavnoj prošlosti, bila u sastavu raznih država. Navedene činjenice su uslovile da danas jezičku situaciju u zemlji karakteriše određeni odnos među dvama jezicima – crnogorskom i srpskom. Asimilacija znatnog dijela stanovništva Crne Gore uzrokovala je u određenom smislu potiskivanje nacionalne svijesti Crnogoraca.

Trajno službeno nepriznavanje jezika crnogorske nacije, jak uticaj srpsko-crnogorskog vjerskog zajedništva i prenošenje tog zajedništva na etničko pod-

---

¹ „Prema podacima sa posljednjeg popisa stanovništva 2011. godine, u Crnoj Gori 42,88 odsto govori srpski jezik, 36,97 odsto crnogorski, bosanski 5,33, albanski 5,27, a hrvatski 0,5 odsto“:

file:///Srpski%20jezik%20u%20Crnoj%20gori%20je%20jezik%20većine,%20dokaz%20za%20to%20je%20i%20popis%20stanovništva%20_%20INTERMA

ručje, otvorenost komunikacijskog prostora Crne Gore srpskim uticajima² – sve je to dugo vrijeme uzrokovalo određenu napetost u crnogorskom društvu, što je pridonijelo deformisanju jezičke situacije u Crnoj Gori, koja se ogleda prije svega u tome da korelacija crnogorskojezičkog i srpskojezičkog dijela stanovništva ne odgovara korelaciji Crnogoraca i Srba na njezinom području³.

Što se tiče dominantne nacije – Crnogoraca je oko 279 hiljada, što čini oko 45% stanovništva zemlje; gotovo 230 hiljada smatra crnogorski jezik maternjim; 50 hiljada Crnogoraca od tog broja, što iznosi 18%, maternjim jezikom smatra srpski. Iako je, po našem mišljenju, proces denacionalizacije Crnogoraca nešto usporen, situacija s upotrebom crnogorskog jezika i dalje zahtijeva posebnu pažnju države i svih drugih struktura. Prethodni popis stanovništva zabilježio je manji broj Crnogoraca – 267 hiljada, a podaci vezani za upotrebu jezika bili su sljedeći: 136 hiljada govornika crnogorskog jezika, što iznosi 22% (tada jezik još nije imao službeni status)⁴.

U Crnoj Gori sada je nastala prilično uravnotežena dvojezična situacija – brojčani pokazatelji rasprostranjenosti crnogorskog i srpskog jezika svjedoče o gotovo jednako snažnoj demografskoj moći dvaju jezika, iako se oni na različit način pojavljuju u raznim sferama. To određuje oštrinu jezičkog konflikta. Kada je 2007. g. Skupština Crne Gore usvojila Ustav i u članu 13. „O jeziku i pismu“ crnogorski jezik je utvrđen kao službeni⁵, tome su se usprotivile srpski orijentisane grupe stanovništva, iako, kao što vidimo, upotrebu jezika u Crnoj Gori garantuje njezin Ustav.

Tako je i jezička politika, koja je neodvojiv dio opšte dominantne politike u društvu, bila podvrgnuta društvenopolitičkim prilikama koje su se smjenjivale na područjima Crne Gore.

² O tome živo svjedoče podaci: komunikacijski prostor Crne Gore je imao 65,56% srpske periodike i samo 29,44% – vlastitu štampu. Radi poređenja: o recepciji srpske štampe u drugim zemljama SFRJ: u Hrvatskoj – 3,03%, u Bosni i Hercegovini – 1,76%, u Sloveniji, i u Makedoniji – 0,02%. Šipka, Milan, Srpskohrvatsko govorno područje kao komunikacijski prostor, u: *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, br. 26/27, JANU, Sarajevo, 1989, str. 281–295.

³ Službeni rezultati popisa: Crnogoraca 44,98 posto, Srba 28,73 posto. Srpskim jezikom govori 42,88 posto građana, a crnogorskim 36,97: <http://www.vijesti.me/tv/zvanicni-rezultati-popisa-crnogoraca-4498-odsto-srba-2873-odsto-28461>

⁴ https://hr.wikipedia.org/wiki/Nacionalno_izja%C5%A1njavaње_na_popisima_u_Crnoj_Gori. Bilo bi zanimljivo uporediti podatke o broju govornika s rezultatima iz 1948. g., kada je u Crnoj Gori procenat Crnogoraca bio 90,5 posto od ukupnog stanovništva, ali na te podatke u ovom popisu nijesmo naišli; činjenica je da o crnogorskom jeziku tada još nije bilo govora.

⁵ „Službeni jezik u Crnoj Gori je crnogorski jezik. Ćirilичno i latinično pismo su ravnopravni. U službenoj upotrebi su i srpski, bosanski, albanski i hrvatski jezik“, Ustav Crne Gore: <http://www.skupština.me/images/dokumenti/ustav-crne-gore.pdf> S.4

S obnovom statusa državnosti i službenog statusa crnogorskog jezika u zemlji su nastali uslovi za jezičko planiranje i standardizaciju crnogorskog jezika, što je pridonijelo poboljšanju efikasnosti javne komunikacije. Simbolična funkcija jezika koja je u prijašnje vrijeme bila za Crnogorce od najvećeg značaja, trebala bi konačno omogućiti mjesto komunikacijskoj funkciji.

Već od proglašenja nezavisnosti, bez sumnje, može se pratiti određen uspjeh u potvrđivanju crnogorskog jezika kao službenog. Proširila su se područja njegove upotrebe u administraciji, obrazovanju, nauci, pojavilo se više novina i knjiga na crnogorskom jeziku, u školama i na univerzitetima uveden je predmet Crnogorski jezik⁶. Ali se ipak stalno primjećuje da svaki korak koji je usmjeren na proširivanje funkcija crnogorskog jezika nailazi na određen otpor srpski orijentisanog dijela crnogorskog društva. Kontradikcije nijesu prestajale od 1995. g., od trenutka kada je V. P. Nikčević prvi put službeno objavio postojanje ovog jezika. To je jedna od glavnih prepreka u izgradnji države, nezavisne o nekadašnjoj metropoli.

Druga prepreka proizilazi iz nemogućnosti da se nađe kompromis u vezi s normiranjem jezika od strane crnogorske intelektualne elite. U štampi nalazimo brojne optužbe protiv oponenta u vezi s normiranjem jezika, njegovom kodifikacijom, pristupima standardizaciji i sl. Napetost u odnosima postoji čak između onih lingvista koji podržavaju postojanje crnogorskog jezika. Nezadovoljstvo je izazvalo i otvaranje Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, što nije u potpunosti logično.

Tim povodom je jedan od novinara osnovano skrenuo pažnju na situaciju s jezikom u zemlji: „Crnogorski jezik je službeni jezik u Crnoj Gori koja je vjerovatno jedina zemlja u svijetu gdje je osnivanje fakulteta koji se bavi izučavanjem službenog jezika postalo problem“⁷. Evo još jednog komentara čitatelja u vezi s prethodno navedenim člankom „Kome (ne) treba fakultet za crnogorski jezik“: „Nije problem u Crnoj Gori crnogorski jezik, nego je problem srpski jezik i njegovo uplitanje tamo gdje mu nije mjesto. Velikosrbi su imali ružnu osobinu da su svoj ćirilčni srpski jezik u bivšoj Jugoslaviji pokušali da nature svima od „Vardara pa do Triglava“, iako to nije bilo u skladu sa stvarnošću. Realnost je bila drugačija. Treba dozvoliti svakom narodu da svoj jezik nazove onako kako njemu odgovara. Bez uplitanja polupismenih „pametnjakovića“ iz Beograda koji su obično porijeklo vodili iz Crne Gore ili Bosne. Da se znalo na vrijeme na to odgovoriti ne bi imali ovakvu shizofrenu

---

⁶ Treba spomenuti da je nastavnica Kaća Brković još 2000. g. uvela u nastavu predmet „crnogorski jezik“: Н. Мрдак: Каћа Брковић увела „црногорски језик“, ДАН, 5. септ. 2000, стр. 11.

⁷ <http://www.slobodnaevropa.org/a/produbljanje-razmirica-oko-crnogorskog-jezika/26560624.html>

situaciju u Crnoj Gori kada njegov većinski narod Crnogorci ne mogu nazvati svoj jezik prema sebi i svom govoru. Ali, sve se vraća. Uskoro će i Srbija imati sličnih problema koje sada ima Crna Gora⁸.

Tako da je prognoziranje dinamike razvoja jezičke situacije u Crnoj Gori u znatnoj mjeri vezano za prognoziranje promjene sfera upotrebe jezika koji tamo funkcionišu (u Crnoj Gori radi se upravo o upotrebi crnogorskog i srpskog jezika), proširenje ili sužavanje ovih sfera u korist jednog od jezika. Sociolingvističko istraživanje jezičkih situacija u različitim zemljama svijeta svjedoči da, kada jedna zemlja proglasi svoju nezavisnost, to postaje temelj koji uslovljava formiranje novih jezičkih potreba⁹ njezinih govornika, a koje određuju granice društvenih funkcija jezika¹⁰.

Nezavisan status Crne Gore je, bez sumnje, uticao na transformisanje prethodnih običaja u vezi s upotrebom jezika govornika srpskog i crnogorskog jezika u toj zemlji, kao i na izbor određenog dijela govornika u korist crnogorskog jezika u različitim sferama. Kako piše N. B. Mečkovska, „komunikativna činjenica je toliko važna u sudbinama jezika da ona ponekad utiče na demografsku dinamiku: mlade generacije etnosa koji je demografski dominirao u određenom polietničkom društvu mogle su postupno prelaziti na jezik brojčano manjeg etnosa, ali s više komunikativnih funkcija i sfera upotrebe, što je s vremenom promijenilo suodnos po broju skupina stanovnika koji koriste različite jezike u korist komunikacijskog lidera.“¹¹ Vrijedi naglasiti da naučnica pritom ističe upravo ulogu mlade generacije govornika.

Zato bismo trebali postaviti pitanje, što može pridonijeti većoj upotrebi crnogorskog jezika u Crnoj Gori, posebno kod mlade generacije?! Odgovor je – kvalitetan udžbenik crnogorskog jezika koji bi usmjerio govornike u korist upotrebe crnogorskog jezika. Upravo je takva knjiga nedostajala prvih godina poslije proglašenja nezavisnosti Crne Gore.

---

⁸ <http://www.slobodnaevropa.org/a/produblјivanje-razmirica-okno-crnogorskog-jezika/26560624.html> Montenegro.1. 9. 2014, 19:16.

⁹ Г. А. Черненко, Прогнозування мовного конфлікту як соціолінгвістичне завдання, Мовознавство, № 2, с. 47.

¹⁰ Ю. Д. Дешериев, Проблема функционального развития языков и задачи социолінгвистики, Язык и общество, Наука, Москва, 1968, с. 59.

¹¹ Kao primjer N. B. Mečkovska navodi povijest rasprostranjenosti jezika svahili koji je početkom XX v. bio maternji samo za 2 mil. stanovnika istočne obale Centralne Afrike, a danas je broj govornika ovog jezika 35–50 mil. Slične procese možemo pratiti u Indoneziji i na Filipinskim ostrvima đe su jezici opšte upotrebe (državni i službeni) postali jezici etnosa koji nijesu imali najveći broj govornika – indonezijski i tagaloški: Н. Б. Мечковская, Социальная лингвистика, Аспект-пресс, Москва, 1996.

2. Udžbenik „Crnogorski jezik“ kao važno nastavno sredstvo i sredstvo za postizanje komunikacijskog liderstva u zemlji

Prelistavajući sva četiri udžbenika „Crnogorski jezik“ prije svega uočavamo dizajn i grafičko oblikovanje, tj. estetski utisak koji je neophodan za sve udžbenike namijenjene za školu i srednjoškolsku nastavu. Dizajn i ilustracije udžbenika „Crnogorski jezik“ su na veoma visokom estetskom nivou; nema primjedaba na boje, strukturalizaciju nastavnog materijala, tekstove, zadatke.

Emocionalna komponenta dizajna udžbenikā ogleda se u njihovom vizuelnom izgledu, intuitivnoj percepciji stranice i stilu dizajniranja. Pristup dizajnera, kako nam se čini, temelji se na emocijama, na utiscima učenika kada rade s udžbenicima individualno i kada međusobno komuniciraju, kada autori žele podstaći kod njih određeni odgovor, određenu reakciju.

Svima je poznato da emocije ostavljaju najdublji trag u trajnom pamćenju učenika, upravo one daju ošćećaj da su druga strana interakcije u udžbeniku – autori i dizajneri – ljudi koji im pokušavaju prenijeti što vaŹnije i vrednije informacije na najrazumljiviji naćin. U ovom slućaju dizajniranja radi se o tri nivoa vizuelnog dizajna, vezanim za tri kognitivna nivoa: intuitivni nivo (visceral level), nivo ponašanja (behavioral level), reflektivni nivo (reflective level)¹². Pored oćiglednih elemenata na stranicama, koji se ućenicima mogu ćiniti emocionalno privlaćnijim i nezaboravnijim – bojama, oblicima predmeta i slikama osoba, ilustracijama – dodat je humor, prepoznatljivost.

U tekstu udžbenika, osim ilustracija, ima mnogo tablica, shema, posebnim bojama izdvojeni su tekstovi, dijalozi, ima posebnih znakova (slićica) za izdvajanje individualnih zadataka i zadataka za grupni rad i sl.

Ilustracije, tablice, sheme itd. uspješno dopunjuju smislenu kolićinu jezikoslovne graće i zadataka, što pridonosi spontanjoj, prijateljskoj atmosferi na ćasovima jezika i pridonosi lakšem pisanju domaćih zadataka poslije nastave.

A sada osvrt na sadržajnu stranu knjiga. Tekst udžbenika daje utisak temeljno strukturiranog i sistematizovanog rada. Nastavna graća je prezentovana logićno, konsekventno, stavljen je naglasak na aktuelizaciju opšte-kulturnih, opštepovijesnih, opštejezićkih ćinjenica, vaŹnih za crnogorsku i za svjetsku zajednicu. Navedene ćinjenice su temeljne i promišljene. One svjedoće o visokom naućnom i metodićkom nivou recenziranog rada. Uoćava se savjesnost obraćivanja graće, naćin njezinog navoćenja, razumljivost strukture. U udžbeniku su navedeni najvaŹniji aspekti jezika i govora kao predmeta lingvistike uopšteno, stilistike i jezićke kulture: jezićke jedinice, jezićki nivoi,

---

¹² Don Norman Emotional Design, 2004: <https://motamem.org/upload/Emotional-Design-Why-We-Love-or-Hate-Everyday-Things-Donald-Norman.pdf>

fonetska sredstva, glasovne promjene, grafeme, ortograme crnogorskog jezika, stilska sredstva leksikologije i frazeologije, tvorbeno sredstva, elementi praktične retorike itd.

Važna prednost udžbenika je velika količina pojmova naučnog karaktera u njihovom sadržaju, koji su neophodni savremenim mladim generacijama. Navedene činjenice i pojmovi su sistematizovani i provjereni. Ipak, njihova najveća prednost je povezivanje jezikoslovne nauke s crnogorskim regionalnim lingvokulturološkim pojmovima koji su odigrali odlučujuću ulogu u formiranju crnogorske nacionalne svijesti. Npr. izlaganje u poglavlju „Crnogorski jezik – nekad i sad“ vezano je za najvažnija postignuća crnogorske zajednice, kao što su najstarija državna štamparija, najstariji pisani spomenici s područja Crne Gore, a osim toga spominje se važno razdoblje za proučavanje istorije jezika – crnogorsko/zetska redakcija (udžbenik za 1. razred, str. 23–34).

U poglavlju „Jezik kroz vrijeme“ zajedno s važnim podacima o indoevropskim jezicima, slovenskim pismima, starim crnogorskim tekstovima i drugim istorijskim događajima, predočeni su razlozi savremene jezičke situacije u Crnoj Gori i normiranja savremenog crnogorskog standarda (udžbenik za 2. razred, str. 7–27). Od posebnog interesa u ovom poglavlju je dio 1.7., posvećen jeziku u XXI v. Uvršteni su tekstovi o internetu i mobilnoj komunikaciji, koji su postali gotovo najvažniji dio svakodnevice ne samo učenika, već i mlade generacije uopšte. U tom kontekstu autori i dalje obraćaju pažnju na jezikoslovnu građu: stvaranje novih riječi, igru znakovima interpunkcije itd. (str. 28). Spomenuti su SMS-romani, SMS-poezija, osobine jezika interneta i mobilne telefonije. Vrijednih komentara ima i u vezi s upotrebom jezičkih znakova, kao što su ukošena, podebljana, razmaknuta slova, njihove kombinacije, a ima i igara sa slovima i brojkama. Te odlike crnogorskog jezika autori upoređuju sa sličnim osobinama, u svijetu najviše korišćenog, engleskog jezika. Stvaranje povoljnih uslova za savremeni život uz korišćenje pametnog uređaja kod učenika stvara i razvija navike za naučno istraživanje i upoznavanje sa savremenim metodama naučnih spoznaja.

Posebnu pažnju zaslužuje poglavlje o jezičkoj kulturi. Autori ističu važnost specifičnosti službenih dokumenata za svakog mladog čovjeka koji mora biti pripremljen za uspješno funkcionisanje u savremenom društvu: od pisanja molbi, žalbi, do uspješne samoreklame. Vrijedi naglasiti i važnost instrukcija autora za neophodnu pripremu svakog dokumenta, kao što je CV i njegove vrste (hronološki i predispozicijski CV). Obrazac CV-ja prema evropskom formatu je naveden na str. 119–120 udžbenika za 2. razred gimnazije, pa se učenici mogu pozabaviti sastavljanjem stvarnog dokumenta i pripremiti se za učestvovanje na različitim takmičenjima (udžbenik za 2. godinu, str. 119–121).

Prvo poglavlje treće knjige udžbenika privuklo je našu pažnju zbog dviju važnih činjenica. Prva je vezana za vješt pristup u povezivanju štamparstva srednjeg vijeka (njime se mogu ponositi svi Crnogorci uopšte), s umijećem učenika u pisanju vlastitih rasprava, a druga – za razumljiv i zanimljiv pristup tehnici sastavljanja savremenog intervjua, prikaza, komentara. S lingvističkog gledišta zaslužuje pažnju uvođenje građe o transkripciji, transliteraciji, pravopisu vlastitih i stranih imena, takođe s osvrtom na prošlost.

Sastav zadataka i vježbi koje su ponudili autori, pruža učenicima mogućnost rješavanja tipičnih svakodnevnih i društvenih problema. Autori nude uslove u kojima se učenici mogu prilagoditi nizu društvenih uloga, učestvovati u tipičnim i netipičnim komunikativnim situacijama koje stimulišu analizu vlastitih i tuđih postupaka, formiranje umijeća biranja svog stava u odnosu na problem, polazeći od vlastite vrijednosne pozicije i ličnih sklonosti.

Pozitivnom stranom udžbenika smatra se didaktička svrsishodnost sastava zadataka koji su predložili autori, a koji je koncipiran u skladu s uzimanjem u obzir komunikacijskih principa, konsekventnosti, solidnosti usvajanja informacija za rješavanje zadataka, individualizacije i kompetencije.

Svako poglavlje ima zadatke koji su navedeni u rubrikama (pitanja, pismeni zadaci, grupni rad) za aktuelizaciju i usvajanje građe. Osim toga, korišćenje odgovarajućih znakova, na koje te rubrike signalizuju, omogućuje brzo snalaženje u udžbeniku.

Vrijednost udžbenika je i to, što u njemu postoje jednostavna objašnjenja za svu jezikoslovnu građu, koja je raspoređena poslije svake grupe pravila ili čak poslije samo jednog pravila. Odmah slijede i zadaci koji doprinose razumijevanju. Npr. u temi „Skraćenice“ i u okviru njezine podteme „Skupovi riječi“ (udžbenik za 1. razred, str. 76), koja ističe važnost bilježenja različitih tipova skraćenica, građa se dva puta prekida primjedbama koje počinju ili završavaju objašnjenjima, uputstvima, kao što su: „vidi...“, „obрати pažnju...“. Zatim slijede dodatni primjeri koji zapravo vrše ulogu zadataka: „Evo još primjera, dopiši im značenje...“ (str. 76–77). Takav pristup smatra se vrlo efikasnim, ne samo za razumijevanje građe, već i za njezino brzo savladavanje. Učenici ne moraju više gubiti vrijeme da upamte određena pravila, već se odmah mogu koncentrisati na stvaralačke zadatke, kojih u udžbenicima ima dovoljno poslije svake teme.

Važan dio udžbenika čini „Pojmovnik“ koji predstavlja skup definicija jezikoslovnih pojmova, koji su navedeni na razumljiv način: npr. „standardizacija jezika – dogovor jezičkih stručnjaka oko izbora jezičke norme“ (udžbenik za 1. razred, str. 129).

Napominjemo da smo ipak primijetili neka narušavanja dosljednosti navođenja jezikoslovne građe. Npr. u poglavlju „Let kroz oblike“, tačka 2.5.

„Pravopis i interpunkcija: Tačka, zarez, tačka-zarez“ na str. 49 navedeno je pravilo: „I apozicije i atributi kao dodatna pojašnjenja odvajaju se zarezom“ (udžbenik za 2. razred, str. 49), a građa o atributu i apoziciji pojavljuje se tek u udžbeniku za treći razred na str. 113, 115 što, smatramo, nije posve logično. Dodajmo još i to da se na str. 116 ponovo spominje pravilo da „se apozicija kad je iza imenice odjava zarezom“ (udžbenik za 3. razred, str. 115).

Detaljna analiza četiri udžbenika „Crnogorski jezik“ omogućuje da zaključimo: sadržaj svih djelova efektno i uspješno usmjerava na formiranje predmetne kompetencije gimnazijalaca, naročito umijeća organizacije uzajamne povezanosti njihovih znanja, njihovog uređivanja, rješavanja problema i donošenja odluka, rješavanja nesuglasica i konflikata, samostalnog učenja, traženja informacija i njihovih samostalnih nalaženja, organizovanje uzajamne povezanosti između događaja u prošlosti i sadašnjosti, kritičkog odnosa prema nekim aspektima razvoja društva, kulture, aktivnog učestvovanja u raspravi, procjeni društvenih navika, stila života...

Ovim udžbenikom i drugim sličnim nastavnim sredstvima crnogorski jezik je dobio nove mogućnosti za održavanje, a vjerovatno i za formiranje (kod nekih mladih govornika) osećaja nacionalne svijesti mladog Crnogorca i Crnogorke, pa ga možemo smatrati veoma značajnim za postizanje komunikacijskog liderstva u zemlji i čestitati autorima Adnanu Čirgiću, Jeleni Šušanj, Andrijani Deletić-Milačić, dizajnerima i ilustratorima Ozrenu Miždali, Slađani Bajić-Bogdanović na stvaranju vrlo korisnog, inteligentno i snalažljivo napravljenog izdanja.

Bibliografija

Štampana izdanja

- Черненко, Г. А., Прогнозування мовного конфлікту як соціолінгвістичне завдання, Мовознавство, № 2, 2011, с. 47–56.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena: *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena: *Crnogorski jezik za drugi razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena: *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.
- Čirgić, Adnan & Deletić-Milačić, Andrijana: *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.
- Дешериев, Ю. Д., Проблема функционального развития языков и задачи социолінгвистики, Язык и общество, Наука, Москва, 1968.

- Мечковская, Н. Б., *Социальная лингвистика*, Аспект-пресс, Москва, 1996.
- Мрдак, Н., Каћа Брковић увела „црногорски језик“, ДАН, 5. септ. 2000, str. 11.
- Šipka, Milan, Srpskohrvatsko govorno područje kao komunikacijski prostor, u: *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, br. 26/27, JANU, Sarajevo, 1989, str. 281–295.

Elektronski izvori

- <https://motamem.org/upload/Emotional-Design-Why-We-Love-or-Hate-Everyday-Things-Donald-Norman.pdf>
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Nacionalno_izja%C5%A1njavaње_na_popisima_u_Crnoj_Gori
- <http://www.skupstina.me/images/dokumenti/ustav-crne-gore.pdf> S.4
- <http://www.slobodnaevropa.org/a/produblјivanje-razmirica-oko-crnogorskog-jezika/26560624.html>
- <http://www.slobodnaevropa.org/a/produblјivanje-razmirica-oko-crnogorskog-jezika/26560624.html>

Ljudmila VASILJEVA

ABOUT THE TEXTBOOK „CRNOGORSKI JEZIK“ FOR THE FIRST, SECOND, THIRD AND FOURTH GRADE OF THE GYMNASIUM

„Crnogorski jezik za prvi, drugi, treći i četvrti razred gimnazije“ (Adnan Čirgić i Jelena Šušanj – first, second and third grade of high school; Adnan Čirgić and Andriјana Deletić-Milačić – fourth grade of high school), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019.

In this article, Montenegrin language textbooks for all four grades of high school are analyzed, whose authors are Adnan Čirgić and Jelena Šušanj for the first, second and third grade, and Adnan Čirgić and Andriјana Deletić-Milačić for the fourth grade. A detailed analysis of four textbooks „Crnogorski jezik“ allows us to conclude that the content of all four textbooks efficiently and successfully directs the formation of subject competence of high school students, and especially gives them the abilities to organize the interconnectedness of their knowledge. It also allows them to develop editing, problem solving and decision making skills, and abilities of resolving disa-

greements and conflicts, independent learning, searching for information and their independent finding, organizing the mutual connection between events in the past and present, critical attitude towards some aspects of society development, culture, active participation in discussion, assessment of social habits and lifestyle. With these textbooks and other similar teaching aids, the Montenegrin language has been given new opportunities to maintain, and probably to form (among some young speakers) a sense of national consciousness of young Montenegrins, so textbooks can be considered very important for achieving communication leadership in the country.

Keywords: *Montenegrin language, textbooks, Adnan Čirgić, Jelena Šušanj, Andrijana Deletić-Milačić*

UDK 811.163.4(497.16):061.3

Pregledni rad

Robert BOŃKOWSKI (Katowice)

Uniwersytet Śląski – Katowice

robert.bonkowski@us.edu.pl

**CETINJSKI FILOLOŠKI DANI I KAO
USPJEŠNA NAUČNA POTVRDA MISIJE
FAKULTETA ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST**

U radu se predstavlja funkcionisanje Fakulteta za crnogorski jezik i književnost te promovisanje crnogorskoga jezika, literature i kulture u svijetu na Međunarodnom naučnom simpozijumu *Cetinjski filološki dani I*. Konferencija je već postala tradicionalna i okuplja veliki broj montenegrista i slavista iz cijelog svijeta. Prva edicija simpozijuma bila je ogroman uspjeh njezina organizatora. Na Cetinju se okupilo šezdesetak istaknutih naučnika koji su u nekoliko sekcija raspravljali o najbitnijim temama savremene montenegristike i ne samo montenegristike. Izlaganja s konferencije objavljena su u knjizi/zborniku istog naslova.

Ključne riječi: *montenegristika, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinjski filološki dani I, crnogorski jezik, crnogorska književnost, međunarodna razmjena ideja*

**1. Osnivanje FCJK i njegova uloga u
standardizaciji crnogorskog jezika**

Nakon što je Crna Gora postala nezavisna, samostalna država te nakon uvođenja crnogorskog jezika kao službenog jezika u Republici Crnoj Gori, kao očekivana i sjajna ideja crnogorske vlade bilo je osnivanje Instituta za crnogorski jezik i književnost koji se četiri godine kasnije transformisao u naučnoistraživačku i visokoobrazovnu ustanovu – Fakultet za crnogorski jezik i književnost sa sedištem na Cetinju.

Institut i kasnije Fakultet okupio je oko sebe izvanredne profesore, ali i mladi, talentovan i ambiciozan kadar koji nije bio opterećen neaktuelnom, zastarjelom i kompromitovanom jugoslovenskom, odnosno srpsko-hrvatskom ideologijom. Ovaj beskompromisni stav, hrabrost i spremnost za pravo, istinsko, tačno pozicioniranje crnogorskog jezika kao jednog od slovenskih,

evropskih jezika omogućio je to da su okupljeni oko Instituta naučnici koji su krenuli s radom na standardizaciji crnogorskog jezika.

Misija je uspješno ostvarena. U kratkom roku Institut za crnogorski jezik i književnost u okviru svoje izdavačke djelatnosti uspio je pokrenuti osam biblioteka i u njima objavio pedeset četiri monografska, studijska i bibliografska izdanja. Objavio je takođe pet zbornika radova.¹

Transformacija Instituta u Fakultet za crnogorski jezik i književnost označavala je širi aspekt aktivnosti. Zahvaljujući dosadašnjem radu članova Instituta na standardizaciji crnogorskog jezika već je postojala mogućnost da se u aktivnosti novooblikovanog Fakulteta uključi mogućnost istovremenog obrazovanja studenata iz područja nacionalnog jezika i književnosti. Tim putem crnogorski studenti su prvi put dobili mogućnost obrazovanja nacionalnog jezika (i na nacionalnom jeziku) bazirujući se i na materijalima objavljenim već za vrijeme nezavisne Crne Gore.

Kao rezultat napora cetinjskih naučnika i nastavnika, misija Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, kao nove ustanove, znatno se proširila i danas označava:

1. obrazovanje studenata iz oblasti nacionalnoga (crnogorskog) jezika i književnosti;
2. praćenje međunarodnih standarda, što omogućava studentima vezu sa srodnim institucijama visokoga obrazovanja u inostranstvu;
3. povezivanje s domaćim, regionalnim i međunarodnim institucijama radi prihvatanja pozitivnih iskustava;
4. težnju kontinuiranog praćenja i unapređenja kvaliteta studijskih programa, nastave, naučnoistraživačkoga rada i svih drugih standarda iz oblasti visokoga obrazovanja i nauke;
5. obezbjeđenje uslova za realizaciju i razvoj naučnoistraživačkoga rada te u skladu s tim razvija i izdavačku djelatnost iz oblasti književne i jezičke montenegrizike;
6. kontinuirano unapređenje izdavačke djelatnosti angažovanjem kako akademskoga kadra, tako i studenata;
7. proučavanje, čuvanje i promovisanje crnogorskog jezika, književnosti, kulture, identiteta; obrazovanje kompetentnog kadra iz oblasti humanističkih nauka i odgovornost za promociju i status crnogorskoga jezika i kulture u procesu evropskih integracija;
8. uključenje u život i rad lokalne zajednice².

Kao dokaz uspješnog uvođenja misije FCJK neka svjedoče:

---

¹ <http://www.fcjk.me/institut-za-crnogorski-jezik-i-knjizevnost> (pristup: 20. 3. 2020).

² <http://www.fcjk.me/misija-i-vizija> (pristup: 20. 3. 2020).

1. Stalni porast broja studenata;
2. Kompetentan kadar (u naučnoistraživačkom, kao i obrazovnom smislu);
3. Lakoća u uspostavljanju međunarodne naučne saradnje u naučno-istraživačkom i nastavničkom planu (zahvaljujući tački 2);
4. Upornost, hrabrost i neograničenost u poduzimanju naučnih istraživanja (zahvaljujući tački 2).

Sve ove osobine čine da Fakultet za crnogorski jezik i književnost nije poznat samo u Crnoj Gori, nego i širom svijeta. Svjedoči o tome npr. broj objavljivanja stranih autora iz naučnog svijeta u poznatom i cijenjenom časopisu *Lingua Montenegrina*³, koji dva puta godišnje izdaje FCJK. No saradnja sa slavističkim svijetom nije samo objavljivanje članaka stranih autora u gore navedenom opisu. Ova saradnja vidljiva je u dolascima s gostujućim predavanjima inostranih profesora i odlascima s gostujućim predavanjima na inostrane univerzitete domaćeg kadra, organizovanju međunarodnih naučnih skupova, a prije svega velikog naučnog praznika montenegristike – Međunarodnog naučnog simpozijuma *Cetinjski filološki dani*. Ova, već ciklička, konferencija okuplja mnogobrojne predstavnike – montenegriste i druge filologe iz cijelog svijeta i pruža mogućnost razmjene iskustava, naučnih istraživanja i upoznavanja, što je najbitnije u naučnom kontaktu. Do sada Fakultet za crnogorski jezik i književnost organizovao je dva takva skupa. Prvi od njih (*Cetinjski filološki dani I*) održao se 7. i 8. septembra 2017, a drugi (*Cetinjski filološki dani II*) nakon dvije godine, to jeste 10–12. septembra. Prvi, kao i drugi naučni simpozijum okupio je mnoge izlagače s Balkana, drugih evropskih država i cijelog svijeta i dokazao je aktuelnost i veliko interesovanje za montenegrističku problematiku.

2. *Cetinjski filološki dani I* – kruna naučnog dokaza uspješne misije Fakulteta za crnogorski jezik i književnost

Međunarodni simpozijum „Cetinjski filološki dani I“ utemeljen je na sastanku UO Fakulteta za crnogorski jezik i književnost 2016, verifikovan kao manifestacija koja će podsticati savremena proučavanja jezika i književnosti (...) Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje uspio je realizova-

---

³ Želio bih ovde naglasiti da je časopis *Lingua Montenegrina* jedini crnogorski časopis u mojoj državi iz oblasti filologije (lingvistika, književnost), koji je priznat po popisu poljskog Ministarstva nauke i spada u uvažene i moćne naučne časopise. O rangu tog crnogorskog časopisa i o tome kako je rang strog neka svjedoči činjenica da iz oblasti lingvistike na popisu nema npr. nijednog časopisa iz Bosne i Hercegovine niti Makedonije, a npr. iz Srbije postoji samo jedan (iako se i u tim državama susrijecemo s brojnim odličnim naučnim časopisima iz oblasti lingvistike).

*ti simpozijum 2017. prema najvišim standardima međunarodnih slavističkih konferencija. Inostranim je učesnicima približena situacija u savremenoj montenegristici, razmijenjena su iskustva i literatura i – što je najvažnije – ugovorene su brojne saradnje s drugim naučnim ustanovama (...)*⁴.

O tome, kako je to bio veliki projekat neka svjedoči knjiga koju je Fakultet za crnogorski jezik i književnost objavio godinu kasnije – 2018⁵. Urednik, uređivački odbor i recenzenti su poznati, ugledni i cijenjeni predstavnici svijeta nauke iz mnogih zemalja i nekoliko kontinenata. Urednik knjige je cijenjeni propagator montenegristike u svijetu mr Novica Vujović. Uređivački odbor koji broji 15 osoba čine najpoznatiji i najistaknutiji naučnici iz Crne Gore i inostranstva (iz Evrope i Ševerne Amerike). Ti naučnici su: prof. dr Adnan Čirgić (Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje), pokojni prof. dr Josip Silić (Filozofski Fakultet – Zagreb), prof. dr Milenko A. Perović (Filozofski fakultet – Novi Sad), prof. dr Mark L. Grinberg (Univerzitet u Kansasu), prof. dr Milica Lukić (Filozofski fakultet – Osijek), prof. dr Hasnija Muratagić-Tuna (Filozofski fakultet – Sarajevo), prof. dr Sofija Kalezić (Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje), mr Aleksandar Čogurić (Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje), prof. dr Jakov Sabljčić (Filozofski fakultet – Osijek), prof. dr Katarina Lozić-Knezović (Filozofski fakultet – Split), prof. dr Simon Szadov (Filološki fakultet – Skoplje), prof. dr Aleksandar Čilikov (Crnogorska akademija nauka i umjetnosti – Podgorica), mr Sanja Orlandić (Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje), mr Ethem Mandić (Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje) i Aleksandar Radoman (Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje). Recenzije su pripremili naučnici – filolozi, slavisti iz Evrope i Azije: prof. dr Ranko Matasović (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zagreb), prof. dr Endru Baruh Vahtel (Američki Univerzitet u Centralnoj Aziji), prof. dr Ljiljana Pajović-Dujović (Filološki fakultet – Nikšić), doc. dr Miomir Abović (Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje), doc. dr Tina Varga-Oswald (Filozofski fakultet u Osijeku) i moja malenkost – prof. dr Robert Bonjkovski (Filološki fakultet – Katowice). Tako ozbiljan popis stručnjaka uslovljen je sadržajem objavljenih tekstova nakon simpozijuma. Knjiga sadrži 784 stranice, na kojima je svoje tekstove predstavilo 49 istaknutih autora, slavista, članova istraživačkih centara iz Hrvatske, Srbije, Ukrajine, Poljske, Bosne i Hercegovine, Češke, Njemačke, Makedonije i naravno Crne Gore, koji su u 3 sekcije predstavili 44 naučna rada. Sekcije, važne sa ugla savremene montenegristike, imenovane su: 1. *Život i djelo Vojislava P. Nikčevića*, 2. *Crnogorski jezik u*

⁴ Iz opisa izdavača, *Cetinjski filološki dani I*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.

⁵ *Cetinjski filološki dani I*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.

južnoslovenskome kontekstu i 3. *Crnogorska književnost i kultura u južnoslovenskome kontekstu*.

Monografiju otvara uvodna riječ Milenka A. Perovića (str. 7–12) koji je, prema filozofskom zasnivanju norme, skrenuo pažnju na tri bitna pitanja: 1. Pitanje o filozofsko-jezičkom i lingvističkom stanovištu s kojega se provodi standardizacija jezika koji pripadaju novoštokavskom sistemu; 2. Pitanje o odnosu crnogorskog, hrvatskog, srpskog i bosanskog jezika kao pitanje o problemu sučeljavanja lingvistike i sociolingvistike; 3. Pitanje o biću i specifičnom karakteru crnogorskog jezika.

S pozdravnim riječima slijede Željko Jozić (str. 15–16) iz Zagreba i Mark L. Grinberg iz Kanzasa (str. 17).

U dijelu *Dodjela Povelje FCJK za poseban doprinos montenegristici* svoje riječi predstavljaju Novica Vujović – predsjednik Komisije za dodjelu Povelje FCJK (str. 21–22) i Milorad Nikčević, koji se obratio u ime dobitnika Povelje FCJK (str. 23–24).

Zatim knjigu nastavlja dio: Plenarna izlaganja.

Adnan Čirgić (str. 27–35) predstavio je tekovine jezikoslovne montenegristici deset godina nakon smrti njezinog utemeljivača Vojislava P. Nikčevića. Ukazao je na dostignuća, kao što su: osnivanje Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika, finalizovanje dva osnovna standardnojezička priručnika – *Pravopis crnogorskog jezika* i *Gramatika crnogorskog jezika*, osnivanje i počeci rada Instituta za crnogorski jezik i književnost i sada Fakulteta za crnogorski jezik i književnost i oko 100 bitnih za standardizaciju monografija (uključujući i *Dijalektologiju crnogorskog jezika*).

Kroz prizmu povijesnog razvoja Ljudmila Vasiljeva (str. 37–65) iz Lavova je razmotrila uticaj društveno-političkih činjenica na jezičke promjene kod Južnih Slavena. Posebnu pažnju posvetila je normiranju, standardizaciji, jezičkoj politici i jezičkom planiranju, kao i povezanosti jezika s nacionalnim identitetom.

U sljedećem referatu Emil Tokaž (str. 67–72) iz Katovica predstavio je poljske naučne veze Vojislava P. Nikčevića, uključujući i kontakt, i saradnju Vojislava P. Nikčevića s poljskim slavistima.

Autorka Hasnija Muratagić-Tuna (str. 73–93) iz Sarajeva obratila je pažnju na stavove bosanskohercegovačkih lingvista, koji podržavaju ili negiraju standardizaciju crnogorskog jezika i osobnosti crnogorskih govora. U svom članku prikupila je i iznijela podržavanje (od strane bošnjačkih i hrvatskih lingvista) i negiranje od strane srpskih lingvista, naročito onih koji danas žive i rade izvan Bosne i Hercegovine.

Plenarna izlaganja zatvara František Šistek (str. 95–117) iz Praga tekstem *Najveći junak zemlje junaka: Praške predstave lika Marka Miljanova*.

Sekcija I. **Život i djelo Vojislava P. Nikčevića**

Ova sekcija jeste meni lično posebno draga, jer sam imao veliku čast i lično sam poznao profesora Vojislava P. Nikčevića. A i samo formulisanje ove sekcije je odličan i prirodan potez Organizacionog odbora, odajući time čast i pokazujući mjesto njenom osnivaču Vojislavu P. Nikčeviću u savremenoj montenegristici. Obrazloženje za odobir takve tematike i za sam naziv prve sekcije najbolje daje Adnan Čirgić:

Vojislav P. Nikčević, utemeljitelj savremene jezikoslovne montenegristike, nije dočekaio oficijelno priznanje onoga čemu je on svojim višedecenijskim trudom postavio temelje. Neposredno nakon njegove smrti donešen je Ustav Crne Gore, u kojemu je crnogorski jezik prvi put zvanično proglašen službenim jezikom u Crnoj Gori. Njegov radni vijek, od 1968. do 2007. godine, ujedno je i cijela epoha u montenegristici. Početak i kraj njegova rada početak su i kraj te epohe. Vojislav P. Nikčević nije ostavio sa sobom epohalnu knjigu, on je sam bio epoha. Za pet decenija djelovanja uspio je uraditi ono što nijesu mogli vjekovima ni svi drugi zajedno; za pet decenija uspio je rasvijetliti okorjeli tradicionalizam naše filologije – utemeljio je jezikoslovnu montenegristiku kao posebnu granu slavistike. Stručnjaci su o njegovu djelu već izrekli vrlo pohvalan sud. Njegovo obimno djelo, i jezikoslovno, i književnoistorijsko, i kulturološko, svakako će biti predmet i daljih proučavanja...⁶.

Naime, u prvom dijelu knjige nalazi se jedanaest tekstova izvanrednih lingvista, književnih i kulturnih stvaralaca iz Crne Gore, Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Kao prvi u tom dijelu svoj rad objavljuje Aleksandar Radoman (str. 121–143) koji predstavlja profesora Vojislava P. Nikčevića kao historičara kulture. Slijedi Novak Kilibarda (str. 145–150) ukazujući na Nikčevića kao značajnog nješkoologa. Nakon njega Milorad Nikčević (str. 151–171) veoma zanimljivo predstavlja svog brata i njegov rad s manje javnosti poznate perspektive. Autor Vladimir Vojinović analizira Nikčevićeve članke koji pripadaju književnoj kritici (str. 173–181).

Tri članka dodiruju hrvatske veze Vojislava P. Nikčevića. Tako Jasminka Brala-Mudrovčić (str. 181–201) predstavlja Vojislava P. Nikčevića, kao proučavaoca, osim crnogorskog i drugih jezika i književnih baština, ukazujući na njegovu saradnju s hrvatskim jezikoslovcima. U sličnom pogledu Ernest Fišer (str. 203–208) objašnjava povijesne domete *kroatističkih studija V. P. Nikčevića*, konstatujući, da (...) *na temelju dodira, prožimanja i međusobnih utjecaja hrvatskog, srpskog, crnogorskog, bošnjačkog jezika (u sklopu tzv.*

---

⁶ A. Čirgić, *Savremena montenegristika deset godina nakon smrti utemeljivača*, [u:] *Cetinjski filološki dani I*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 27.

štokavskog dijasistema), ali i njihovih samostalnih povijesnih razvojnih tokova – položio temelje za nacionalnu identifikaciju i današnju sociolingvističku autonomiju ta četiri južnoslavenska jezika⁷. A Josip Miletić (str. 209–226) analizira naučni doprinos V. P. Nikčevića u rasvjetlavanju lingvističkih i etničkih stavova Ivana Mažuranića.

Zatim u svom radu Aleksandar Čogurić (str. 227–243) Nikčeviću monografiju *Istorija crnogorske književnosti – od početka pismenosti do XIII vijeka* posmatra kao *proizvod kulturnoga pamćenja*⁸, dok Svetlana Čabarkapa (str. 245–255) objašnjava autentičnost naučnog stila, matematičku preciznost i ubjedljivost Profesora.

Ivan Jovović (str. 257–275) na primjeru Nikčevićeve percepcije Barske nadbiskupije pokazuje da su u Nikčevićim djelima ubicirana mjesta nastanka i razvoja crnogorske pismenosti i prosvjete, dok sljedeći po redu, Stevo Vučinić (str. 277–282) detaljno objašnjava nepovoljno vrijeme, u kojem je živio i naučno se bavio profesor Nikčević, pokazujući okolnosti i prilike rada i djelovanja Nikčevića, te posthumni odnos javnosti prema njegovom djelu i njemu samom.

Svi tekstovi iz prvog dijela zbornika čine neprocjenljiv izvor produblivanja znanja o osnivaču montenegrizike i njegovom radu, te ističe složene aspekte vremena, nepoznate široj javnosti u Poljskoj.

Sekcija II. Crnogorski jezik u južnoslovenskome kontekstu

Druga lingvistička sesija: „Crnogorski jezik u južnoslovenskome kontekstu“ obuhvata trinaest naučnih radova, čiji su autori istaknuti lingvisti iz Crne Gore, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Njemačke i Poljske. U knjizi objavljeni radovi iz oblasti lingvistike mogu da se uvrste u sljedeće podteme: onomastika, sintaksa, sociolingvistika (i standardizacija jezika), didaktika nastave jezika, istorija jezika, pravopis i leksikografija.

Ovaj dio zbornika otvara tekst Vukića Pulevića (str. 285–291), u kojem je autor dokazao kako se preko fitotoponima može egzaktno potvrditi areal neke biljne vrste. Istoj grani (onomastici) pripada i tekst Amire Turbić-Hadžagić i Elvira Musića o nestalim i/ili preimenovanim ojkonomima u „Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533)“ (str. 293–306). Njihova je analiza dokazala da pored ojkonomima, koji su tokom vremena nastali, ima i onih koji su preimenovani i egzistiraju danas pod drugim imenima.

Dalje, Diana Stolac (str. 307–323) analizirajući atribuciju u *Gorskome Vijencu* Petra II Petrovića-Njegoša predstavila je neka sintaksička značenja

⁷ E. Fišer, *Povijesni dometi kroatističkih studija Vojislava P. Nikčevića*, [u:] isto, str. 203.

⁸ A. Čogurić, *Istorija crnogorske književnosti – od početka pismenosti do XIII vijeka – oče-kivana posljedica kulturnoga i književnoga pamćenja* [u:] isto, str. 227.

tog djela Njegoševa. Njezin tekst savršeno se upisuje u istoriju crnogorskog jezika i može služiti kao doprinos sintaksičkome opisu crnogorskoga jezika unutar književnumjetničkoga stila 19. vijeka.

Jasmin Hodžić (str. 325–337) propituje budući društveni status crnogorskog, bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika i njihov međusobni odnos u kontekstu mogućeg rješenja Evropske unije za odrednicu službenog jezika/službenih jezika za šire srednjejužnoslovesko područje i konstatuje, da *ako se (...) crnogorski jezik dovoljno izbor* [(...i) – R. B.] *za svoj stabilan društveni status, za očekivati je rješenje koje će ipak prepoznati sve (...) (jezičke) posebnosti*⁹.

U sljedećem tekstu Branko Kuna i Bernes Aljukić (str. 339–353) raspravljaju o otklonu od službenog imena političkih stranaka na temelju svjesnih i namjernih postupaka, to jeste diskursnih strategija imenovanja, kako bi se ostvarili politički ciljevi i interesi. Prikupljena za opis crnogorska, bosanskohercegovačka i hrvatska građa dozvolila je autorima među ostalima utvrditi vrste sličnosti i razlika u primjeni strategija imenovanja političkih protivnika.

O tome da je crnogorski jezik uspješno kodifikovan i računa se kao poseban jezik služi takođe sljedeći po redu tekst, objavljen na njemačkom jeziku, tj. o statusu standardnog crnogorskog jezika u Saveznoj Republici Njemačkoj Mječislava Đekonskog (str. 355–364). Iako autor govori o poteškoćama u vezi s priznanjem i imidžom crnogorskog jezika, a što i uzrokuje prevođenje s crnogorskog na njemački i obrnuto¹⁰ činjenica je, da iako u Njemačkoj postoje studije za proučavanje i istraživanje tog jezika, školuje se premalo tumača/prevodilaca¹¹.

Sljedeći po redu lingvistički tekst jeste na engleskom. Ireneuš Kida (str. 365–376) raspravlja o procesu jezičkih promjena koje vode do anomalija, uključujući i analizu takođe nekih južnoslovenskih primjera.

Iza Kide Sead Nazibegović u svom članku (str. 377–391) predstavlja istoriju metodike nastave maternjeg jezika u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori i konstatuje, da ova istorija u tim dvjema državama dokazuje da i nema bilo kakvo metodološko i tradicijsko utemeljenje, jer su se sva istraživanja i pokušaji odvijali u tzv. jugoslovenskoj intermetodičkoj zajednici, jer prevladali su modeli tzv. beogradske i zagrebačke metodičke škole, u kojima nije bilo mjesta za bosanski i crnogorski jezik.

---

⁹ J. Hodžić, *Službeni crnogorski jezik u budućoj evropskoj Crnoj Gori u odnosu na bosanski, hrvatski i srpski jezik*, [u:] isto, str. 335.

¹⁰ Ovaj tekst direktno se nadovezuje na tekst Jasmina Hodžića, koji ukazuje u kakvom pravcu bi trebala ići jezička standardizacija, a to jeste na prepoznavanje jezičke posebnosti.

¹¹ Za to, čini se, FCJK na Cetinju napravio je 2019. jako dobar potez, otvarajući očekivanu Ljetnju školu crnogorskog jezika za studente i doktorande iz inostranstva.

Trojica autora – Nenad Vujadinović, Luka Rakojević i Nikola Vukčević (str. 393–400) analiziraju jezik stripa Dušana Vukotića sa stajališta jezika kao pitanja vizuelne kodifikacije i sastava prevođenja u kontekstu nekoliko različitih teorijskih i vještina postavki koje se tiču medija.

Slijedi historijskojezički tekst Katarine Lozić-Knezović (str. 401–421) o nesamostalnim riječima u hrvatskoglagoljskom zborniku iz 1512. godine.

Dva naredna teksta – jedan Belkise Dolić i Amire Džanić (str. 423–447), drugi Simona Sazdova (str. 459–463) – dodiruju ortografske norme crnogorskog jezika u poređenju sa bosanskim (B. Dolić i A. Džanić) i makedonskim (S. Sazdov).

Lingvističku sekciju zatvara tekst s područja leksikografije. Milovan Đukanović (str. 455–462) se u njemu bavi leksikografskom obradom fudbalske terminologije u Crnoj Gori i drugim zemljama koje su nastale raspadom Jugoslavije.

Sekcija III. Crnogorska književnost i kultura u južnoslovenskome kontekstu

U književno-kulturnoj sekciji nalazi se 13 radova, koji su izašli iz pera autora iz Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i naravno Crne Gore.

Prvi tekst u ovoj sekciji – Ilije Veleva (str. 465–500) – razmatra problem makedonsko-crnogorskih književnih kontakata u srednjovjekovnim duhovnim i kulturnoistorijskim procesima.

Slijedi rad Bobana Batrićevića (str. 501–524) koji analizira značaj Njegoša „vladara i pjesnika“ s osvrtima na njegova kasnija korišćenja.

Iza njega stoji tekst Sanjina Kodrića (str. 525–553) o dr Safvetu Bašagiću kao utemeljivaču moderne bošnjačke književne historiografije.

Sofija Kalezić-Đuričković (str. 555–593) raspravlja o granicama duše na primjeru zbirke priča i romana Bosiljke Pušić, analizirajući obimni opus ove spisateljice koji čine četiri zbirke pripovjedaka i jedanaest romana.

Nakon nje Ethem Mandić (str. 595–616) raspravlja o žanrovskom određenju *Gorskog vijenca* Petra II Petrovića-Njegoša, te ga definiše kao pseudoistorijsku dramu. Autor među drugima određuje njenu revolucionarnost i jedinstvenost u južnoslovenskom kontekstu.

Kao sljedeća po redu, Marijana Terić (str. 617–627) predstavlja poetsko stvaranje Marka Vešovića, dok iza nje Adrijana Nikolić (str. 629–640), koristeći se semiotskim pristupom, bavi se simbolikom bijele boje u određenim djelima Rista Ratkovića, Čamila Sijarića i Mihaila Lalića.

Jakov Sabljčić (str. 641–670) po redu uvodi čitaoca u poststrukturalističko čitanje romana *Čovjek bez lica* Milorada Popovića, dok sljedeći po redu, Aleksandar Čilikov (str. 671–681) s kulturološkog pogleda prezentuje baro-

kne tendencije u postvizantijskoj umjetnosti Crne Gore, a Jasmina Bajo (str. 683–702) raspravlja o Kotoru i njegovim stanovnicima iz XVI vijeka u poeziji Ljudevita Paskvalića.

Slijedi ih Marko Dragić (str. 703–733) koji analizira hrvatske i crnogorske mitove o Ilirima i tradicijskim predanjima o ilirskom kralju Agronu i kraljici Teuti.

Rad Milana Markovića (str. 735–741) odnosi se na poetičke manire Borislava Pekića posvjedočene u zbirci pripovijedaka *Novi Jerusalem*.

Književnokulturološki dio zbornika *Cetinjski filološki dani I* zatvara tekst Danila Radojevića (str. 741–756) u kojem autor raspravlja o naknadnim osudama knjige istaknutog crnogorskog književnika Radovana Zogovića *Na poprištu*.

Knjigu dovršavaju *Riječ Adnana Čirgića na zatvaranju simpozijuma* (str. 757–758) i *Prilozi*, u kojima se našlo predstavljanje časopisa *Lingua Montenegrina* u svečanoj sali Ministarstva kulture Crne Gore od strane inostranih slavista – Amire Turbić-Hadžagić iz Bosne i Hercegovine (str. 761–763) i Ljudmile Vasiljeve iz Ukrajine (str. 765–767) te njegova važnost za montenegristik i slavistiku uopšte. Zbornik zatvaraju slike sa održanog skupa.

Međunarodni naučni simpozijum *Cetinjski filološki dani I* savršen je primjer naučne djelatnosti Fakulteta za crnogorski jezik i književnost i promovisanja Crne Gore i crnogorskog jezika uopšte. Organizacijski odbor je uspio okupiti šezdeset renomiranih izlagača, od kojih je polovina doputovala iz inostranstva. Ta važna konferencija dokazala je opravdanost i nužnost osnivanja Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Zahvaljujući ogromnom poslu Odbora i drugih djelatnika FCJK u organizovanju simpozijuma uspjela se predstaviti aktuelna montenegristika u Crnoj Gori, no prije svega inostranoj naučnoj javnosti „s prve ruke“, a ne kako se to najčešće do sada odvijalo – preko „komšinice“. Konferencija s jedne strane bila je prilika za razmjenu mišljenja, a s druge strane za širenje Crnogorcima predstave o izuzetno bogatoj prekihiljadugodišnjoj crnogorskoj književno-jezičkoj baštini. U tom pogledu (i s ove tačke gledišta) *Cetinjski filološki dani I* u mom naučnom krugu smatraju se neprocjenljivim.

Za kraj bih prokomentarisao riječi u vezi s vizijom FCJK:

Fakultet za crnogorski jezik i književnost da bude najvažnija i najprepoznatljivija visokoškolska i naučnoistraživačka institucija u području filološke i kulturološke montenegristike. Osim toga, Fakultet obrazuje stručni kadar iz oblasti nauke o jeziku i književnosti, koji će na nacionalnome nivou doprinijeti razvoju i kvalitetu obrazovnoga sistema u Crnoj Gori, ali i na širem regionalnom i evropskom planu. Promovišući najviše standarde na obrazovnom i naučnom planu Fakultet za crnogorski jezik i književnost stremi da

bude najvažnija i najkvalitetnija institucija koja donosi novine i promjene na planu humanistike te se bavi promocijom nauke na nacionalnom i regionalnom nivou; stvara kadrove i povećava zapošljivost svojih studenata u skladu s najaktuelnijim kompetencijama i kvalifikacijama potrebnim na tržištu rada. Fakultet teži stvaranju međunarodne prepoznatljivosti kroz postignuća svoga akademskog osoblja i rada cjelokupne institucije, i na kraju, a ne manje važno, pozicionira crnogorski jezik kao jedan od evropskih jezika i nastoji da zadrži ulogu najvažnijeg faktora u promociji i očuvanju crnogorskoga identiteta¹².

Ono što sam analizirao u tekstu gore ne ostavlja nikakve sumnje i dokaz je da Fakultet za crnogorski jezik i književnost na Cetinju svojim naučnoistraživačkim i didaktičkim radom u prvoj rečenici svoje vizije može uspješno zamijeniti „da bude“ s „jeste“ i da „vizija“ nije više „vizija“, nego je postala stvarnost – misija.

Izvori

- *Cetinjski filološki dani I*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.

Od toga citirani:

- Čirgić, A., *Savremena montenegratika deset godina nakon smrti utemeljivača*, [u:] *Cetinjski filološki dani I*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 27–35.
- Čogurić, A., *Istorija crnogorske književnosti – od početka pismenosti do XIII vijeka – očekivana posljedica kulturnoga i književnoga pamćenja*, [u:] *Cetinjski filološki dani I*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 227–243.
- Fišer, E., *Povijesni dometi kroatističkih studija Vojislava P. Nikčevića*, [u:] *Cetinjski filološki dani I*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 203–208.
- Hodžić, J., *Službeni crnogorski jezik u budućoj evropskoj Crnoj Gori u odnosu na bosanski, hrvatski i srpski jezik*, [u:] *Cetinjski filološki dani I*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 325–337.
- <http://www.fcjk.me/institut-za-crnogorski-jezik-i-knjizevnost>
- <http://www.fcjk.me/misija-i-vizija>
- *Lingua Montenegrina. Časopis za za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*. Izdavač: Fakultet za crnogorski jezik i književnost (br. 1–24).

---

¹² Isto.

Robert BOŃKOWSKI

**CETINJE PHILOLOGICAL DAYS I AS A SUCCESSFUL
SCIENTIFIC CONFIRMATION OF THE MISSION OF THE
FACULTY OF MONTENEGRIN LANGUAGE AND LITERATURE**

The paper presents the functioning of the Faculty of Montenegrin Language and Literature and the promotion of Montenegrin language, literature and culture to the world at the International Scientific Symposium Cetinje Philological Days I. The conference has already become traditional and it brings together a large number of researchers of Montenegrin and Slavistic studies from around of the world. The first edition of the symposium was a huge success for its organizers. About sixty prominent scientists gathered in Cetinje to discuss in several sections the most important topics of modern Montenegrin studies and not only Montenegrin studies. Conference presentations were published in a book/proceedings of the same title.

Keywords: *Montenegrin studies, Faculty of Montenegrin Language and Literature, Cetinje Philological Days I, Montenegrin language, Montenegrin literature, international exchange of ideas*

UDK811.163.4'373.21(497.16)

Izvorni naučni rad

Draško DOŠLJAK (Berane)

Filološki fakultet – Nikšić

drasko.d@t-com.me

MIKROTOPONIMIJA ŠEKULARA

Autor u ovom radu daje rječnik mikrotoponima Šekulara, kao i njihovu motivaciju i tvorbenu analizu. Šekular je predio u Gornjem Polimlju, smješten u slivu Šekularske rijeke, koja se sa desne strane, na osmom kilometru između Andrijevice i Berana, uliva u Lim. Šekular danas administrativno pripada opštini Berane. Naselja Šekulara su: Ulica, Mezgale, Četkovići, Ora(h), Radmuževići, Jašovići, Rmuši (Strane), Bulići, Spalevići, Lazi, Tomovići. Govor Šekulara spada u red starijih novoštokavskih govora, i to onih u kojima se novoštokavsko prenošenje akcenta svodi na ukidanje oksitoneze. Na terenu je ekscerpirano oko 300 mikrotoponima i oni ne odstupaju ni tvorbeno ni semantički od šire zone u koju se Šekular uklapa.

Ključne riječi: *Šekular; crnogorski jezik, onomastika, mikrotoponimija, tvorba, semantika*

Interesovanja za sistematičnija prikupljanja i proučavanja onomastičke građe u Crnoj Gori intenzivirana su u posljednjih nekoliko decenija.¹ U tom periodu prikupljen je jedan dio te građe koji je objavljen u specijalizovanim časopisima i pojedinačnim studijama i monografijama. Predmet ovoga istraživanja je mikrotoponimija Šekulara, kao i njena motivacija i tvorba.

U velikom blagu toponima, hidronima i ostaloj onomastičkoj građi nalaze se neslućene mogućnosti za istraživanje jezika, davnašnjih zbivanja, zatim načina života, gledanja na svijet i mentalitet ljudi naših krajeva kroz razne epohe i njihov odnos prema drugim narodima. Imena, kao posebni slojevi leksike, važno su svjedočanstvo prošlosti različitih etničkih zajednica. Iz imena saznajemo podatke o socijalnom životu, ekonomskim odnosima, političkoj

---

¹ Opširnije o ovome: Vujović, Novica: „Prilog crnogorskoj onomastičkoj bibliografiji“, *Lingua Montenegrina*: časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 14, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2014, str. 3–24; Došljak, Draško: „Onomastikon Crne Gore u *Onomatološkim priložima*“, *Riječ*, br. 1, Filozofski fakultet, Institut za jezik i književnost, Nikšić, 2009, str. 31–43.

i kulturnoj historiji, prirodnom ambijentu (reljefu), vjerovanjima, mitološkoj i religijskoj svijesti, migracijama, etničkim i kulturnim dodirima. Imena su i najdragocjeniji izvor građe za izučavanje jezika. Na osnovu njih vršimo rekonstrukciju jezika, odnosno njegove prošlosti. Vrlo često su imena usamljena svjedočanstva o izumrlim jezicima, na kojima nemamo pisanih spomenika. Imena mjesta i geografski nazivi su, dakle, veoma važni za historiju jezika, jer toponimi čuvaju mnoge stare crte koje su iščezle iz jezika (v. Došljak 2009: 31–33).

Šekular je predio u Gornjem Polimlju, smješten u slivu Šekularske rijeke, koja se sa desne strane, na osmom kilometru između Andrijevice i Berana, uliva u Lim. Mirko Barjaktarović (2014: 7–8) navodi granice ovoga predjela: „Ako se pođe od donjeg dela šekularske teritorije, to jest od zapada, s leve strane Rijeke dolazi Balj pa onda, idući istoku: Kostreš, Omora, Prijedolska glava, Bajram kula, Vaganički krši, Bandera, Guri Daš (Dašin krš), Lajkovo brdo, Prčin brijeg, Ostožine, Glođija, Vrtijeljka, Krstac, Šiljak, Javorak, Vito-njin krš, Ržana, Šejkov krš, Jankova glava, Borova glava, Pešter, Papratnica i Balj, gde se i zatvara (gruba) granica Šekulara“.

Današnja teritorija Šekulara (Dašić 2006: 15) – dužine oko 20 km vazdušne linije, računajući od početne zapadne do krajnje istočne granice (sa Rugovom) i širine 5–10 km (jug – sjever) – čini površinu oko 150 km².

U Svetostefanskoj povelji iz 1314. godine imamo prvi pisani pomen Šekulara. U ovoj povelji, između ostaloga, nalazimo: „Planine Baba i Goz-baba, i Vitricev, i Jelenak, i Čahor, i Dragojlo, a međe im u Belu Vodicu, od Vodice u Krst, (...) iza Dragojla u stenu, **od Šekulara u studenac**, u Modri del, kako spada u Bisticu...“ (istakao – D. D.) (v. Kovačević 1890: 319).

Šekular danas administrativno pripada opštini Berane. Naselja Šekulara su: Ulica, Mezgale, Četkovići, Ora(h), Radmuževići, Jašovići, Rmuši (Strane), Bulići, Spalevići, Lazi, Tomovići. Neki proučavaoci ovih predjela i naselja i Rovca ubrajaju u Šekular, drugi ne, pa smo i mi ovo naselje izdvojili iz istraživanog predjela.

Ulica je staro selo i smatra se začetkom Šekulara. Nalazi se između naselja Mezgala, Četkovića i Oraha. U selu žive Dašići, Portići i Rmuši.

Mezgale je selo na desnoj obali Šekularske rijeke. Ono se graniči sa naseljima Četkovići i Ulica. Sredinom 19. vijeka ovdje su živjeli: Grujići, Došovići, Pejčkovići, Mikarići, koji se tada sele u Metohiju. Nešto kasnije se ovdje doseljavaju ljevorečka bratstva: Ljubići, Davidovići i Radevići, a zatim i: Račići, Dujovići, Deletići i Kastratovići. Od starosjedilaca danas imamo nekoliko kuća Portića.

Selo Četkovići se nalazi na blagoj strani iznad Mezgala i Ulice. U selu žive potomci Dašinog pastorka Četka. Od njega su nastala bratstva: Đorovići, Tomovići, Babići i Aleksići.

Selo Ora(h) se nalazi jugoistočno od Ulice i prostire se s obje strane Šekularske rijeke. Stanovnici su: Brakočevići, Labudovići, Ivanovići, Živkovići i Balevići.

Selo Radmuževići se nalazi na strmim stranama Šekulara. U selu žive: Miletići (Maslari), Lekići, Kenjići i Bolevići. Selo Jašovići se nalazi u gornjem toku i sa desne strane Šekularske rijeke. Stanovnici su: Božovići, Jašovići, Matovići, Popovići i Šarići.

Selo Rmuši se nekada nazivalo Strane, a smješteno je ispod Planinice. Stanovnici su Rmuši i Stojanovići.

Šekularsko selo Bulići je smješteno u uglu Spalevičke i Rmuške rijeke. Ranije je selo smatrano dijelom Spalevića. Stanovnici ovoga sela nose prezime Bulić.

Selo Spalevići se nalazi sa lijeve strane Spalevića rijeke na strmim stranama Sjekirice i Brajenice. Stanovnici sela su Spalevići i Bolevići.

Naselje Lazi je smješteno sa lijeve strane Spalevića rijeke. Stanovnici sela su Spalevići i Bolevići.

Između Laza i Potoka sa desne strane Spalevića rijeke smješteno je naselje Tomovići. Stanovnici ovoga sela nose prezimena Tomović i Spalević.

Prema predanju najstariji stanovnici Šekulara bili su Macure. Dr Jovan Erdeljanović (1926: 156) nalazi da su Macure bili vlaškog porijekla, ali svakako rimokatoličke vjere, jer su ovdje živjeli za vrijeme rimske vladavine i nešto docnije, pa su se zatim odselili u Italiju. Poslije odseljavanja Macura, dugo su ovi prostori bili nenaseljeni. Prvi doseljenici sa strane su bili iz Bosne. Oni su se kretali od Bosne preko ondašnjeg Sandžaka i počeli naseljavati Limsku dolinu. U periodu napuštenosti zemlja je skoro sva bila obrasla gustom šumom, te su doseljenici tražili neobrasla zemljišta da bi ih što prije i lakše koristili za obradu. Najprije su došli u selo Mezgale i Četkoviće. Prvi doseljenici su bili srpskog porijekla jer tada je bilo i Latina i Bogumila i slično. Bratstva koja su se doselila u Šekularu su: Drobnjaci, Četkovići, Balevići, Boičić-Bolevići, Portići, Danilovići, Kastratovići, Radevići, Deletići, Ljubići, Dujovići, Davidovići i Račići (v. Dašić 2006).

U podacima koji su sadržani u turskim defterskim popisima iz 1485. godine vidimo da je na prostoru Šekulara živjelo slovensko stanovništvo.

Tabela br. 1: Skadarski defter iz 1485. godine – selo Šekular

Broj kuća	Broj neoženjenih	Broj udovica	Ispendža	Ukupan prihod
30	10	2	1012	7460

U turskom defterskom popisu iz 1485. godine (v. Pullahu 1974: 31–32) nabrojano je trideset domaćinstava u Šekularu. To su: Ilija sin Radičev, Vukota Vukov, Nikola, Marko Radošinov, Đurađ Bogdanov, Radosav, Vukašin Grubačev, Radač Vukosavljev, Božidar Oslavljev, Pokraja Dimitrov, Vinan, Miloje Radosavljev, Petrovdan, Petko, Branko Dmitrov, Dobrašin Đurov, Istrzman Radičev, Radisav Miladinov, Radonja Božanov, Milčin Bežan, Zagorac Brankov, Radisin Vinojev, udovica Velosava, Petar siromah, Mihač Grubačev, Nikola Petrov, Milašin njegov sin, Rajko Oliverov, Mirak Oliverov, Vuksan njegov brat, Dronjak Vinojev, udovica Jela, Živko siromah, Ivan Radičev, Vukman Pribilov, Petar njegov brat, Radak Oliverov, Vukota siromah, Mirak Ivanov, Pava Stepanov, Radosav Vukašinov, Mirko Grupšin.

U Šekularu je, navode Lalević i Protić, (1903: 34) 1903. godine bilo 255 kuća, sa 1619 stanovnika. Stanovnici su svi Šekularci, osim 30 vasojevićkih kuća u Mezgaljama. Šekularci su se ovdje naselili još prije Kosova. Dijele se na manja plemena, kao: Živkovići, Rmuši, Četkovići, Dašići, Jašovići, Radmuži, Vajmeši, itd. Od Vasojevića u Mezgaljama su: Deletići, Kastratovići i Radunovići. U selu ima 5 grobalja: u Mezgaljama, Radmužu, Rmušu, Stranama i kod crkve.

Podaci sa poslijeratnih popisa stanovništva (v. Berane 2012) nedvosmisleno ukazuju da se broj žitelja u Šekularu drastično smanjuje. Proces iseljavanja, najčešće iz ekonomskih razloga, kretali su se prema Vojvodini, Metohiji, Šumadiji, većim crnogorskim gradovima, i sl. Danas se žitelji šekularskih naselja, uglavnom, bave, poljoprivredom i stočarstvom, za što, uz saobraćajnu infrastrukturu, postoje mnogo bolji uslovi nego u ranijim periodima.

Tabela br. 2: Popis stanovništva Šekulara od 1948. do 2011. godine

Selo	Godina popisa							
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2011.
Orah	150	158	170	138	129	113	66	47
Mezgale	386	447	457	406	317	242	195	174
Jašovići	165	165	173	127	90	52	50	49
Spalevići	184	184	180	140	128	51	51	27
Radmuževići	279	287	285	244	194	137	90	74
Ukupno	1164	1076	1092	928	768	543	446	371

Tabela br. 3: Popis domaćinstava Šekulara

	Godina popisa							
	1948. god.	1953. god.	1961. god.	1971. god.	1981. god.	1991. god.	2003. god.	2011. god.
Domaćinstva	255	298	309	245	196	134	107	74

O porijeklu i nastanku imena Šekular do sada u nauci, pored narodnoga predanja, je dato više mišljenja. Milan Šuffaj (1925: 60) u ovom nazivu vidi trag Arbanasa na ovome području. Nasuprot ovome, Milisav Lutovac (1973: 33) smatra da u samom imenu postoji trag Vlaha stočara, a Špiro Kulišić (1980: 75) je mišljenja da se ovdje prepoznaje miješanje slovenskog sa romanskim stanovništvom. Mirko Barjaktarović (2014: 31–32) navodi da u arbanaškom govoru postoji riječ chekull, u značenju vijek, dok je pridjev od ove imenice chekulior – vjekovni. No, ova imenica nije albanskoga porijekla, već latinskoga. On dalje kaže da je ova imenica u različitim periodima imala značenje vijek, stoljeće, naraštaj, generacija, pagan. Imenica Šekular je nastala u ranijem stoljećima srednjega vijeka, u vrijeme širenja hrišćanstva. Miomir Dašić (2006: 71) smatra da je samo ime Šekular dokaz ne samo njegove prijeslovenske starine, nego i dugog kontinuiteta življenja u ovom reljefom zaklonjenom kraju. Ovo je dokaz da se slovenski preci Šekularaca nijesu naselili na pustoj zemlji, već da su na ovom prostoru zatekli romanizovane starosjedioce Vlahe. Tomislav Bogavac (2013: 12–121) navodi da *šekul-ar* označava nomen agentis, a njegova osnova *šekul-* znači predmet koji se proizvodi, na kome se nešto radi ili se njime trguje. Osnova imena tog predmeta je iz latinskog jezika. Proizvodnja i upotreba tog predmeta su važni, specifični i dominantni za mjesto i okruženje. Taj predmet može biti samo neka od žitarica, konkretno u Šekularu ječam ili raž. Latinsko ime za ječam je *hordeum*, a za raž *secale* (sekale). Aleksandar Loma (2013: 235–236) u monografiji „Торониміја Вањске хрисовулје“ navodi: ШЕКУЛАРИ м. л: wt шекоуларь. Без посебне ознаке ген. множине удвајањем -ь. И данас планина и крај *Шекулар* између Андријевице и Велике... Алб. shekullar ‘световњак’... Алб. реч је од лат. *secularis* id.

Smatramo da porijeklo imena Šekular treba tražiti u latinskoj riječi *saeculum*, koja znači svjetovni. Uz sufiks -ar, Šekular(i) bi (up. nazive Đerekari, Štitari, i sl.) mogao, s obzirom na vrijeme nastanka ovoga naziva, označavati mjesto u kojem žive svjetovni, necrkveni ljudi.

Govor Šekulara pripada jugoistočnim crnogorskim govorima, donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevičkoj govornoj grani (v. Ćirgić 2017: 138–140). Pored dva silazna – dugi i kratki i dva uzlazna akcenta, takođe kratki i

dugi, prozodijski sistem obuhvata i neakcentovanu dužinu i kratkoću. Dužine se dobro čuvaju i prije i poslije akcenta. U vokalskom sistemu pored pet standardnih vokala imamo i jedan specijalni refleks poluglasnika čija je vrijednost glasa između a i e. Osnovna vrijednost dugoga jata je dvosložna vrijednost *ije*, a kratkoga jata jeste *je*, koje dovodi do jekavskog jotovanja prethodnog suglasnika. Konsonantski sistem ovoga govora se odlikuje postojanjem svih fonema, bez suglasnika *h*, a stabilni su i konsonanti *ś* i *ž*. Ovo su neke od osnovnih fonetskih karakteristika govora Šekulara.

U šekularskim naseljima danas žive stanovnici sljedećih prezimena: Aleksić, Babić, Balević, Božović, Brakočević, Bulić, Davidović, Dašić, Deletić, Đorović, Živković, Kenjić, Kukalj, Labudović, Lekić, Ljubić, Maslar, Matović, Miletić, Nikolić, Pantović, Popović, Portić, Radević, Bolević, Račić, Rmuš, Spalević, Tomović, Šarić.

Prikupljanje i bilježenje onomastičke građe naselja Šekulara smo vršili u ljeto 2017. i proljeće 2018. godine. Među vrijednim i gostoprivnim stanovnicima Šekulara izdvajamo naše informatore: Iliju Đorovića, Lakića Đorovića, dr Petra Rmuša, Zorku Brakočević, Sanju Bulić i Vukadina Božovića. I ovim putem im srdačno zahvaljujemo na spremnosti da doprinesu da onomastikon ovoga predjela bude što potpunije zabilježen.

Skraćenice koje su korišćene u radu: b. = brdo, l. = livada, nj. = njiva, r. = rijeka, kam. = kamenjar, kr. = krš, kom. = komun, zas. = zaseok, p. = put, pl. = planina, pot. = potok, peč. = pećina, iz. = izvor, gr. = groblje, gol. = golet; grč. = grčki; š. = šuma.

Rječnik mikrotoponima

Aläjko / *Läjko* *břdo*, š., l.; *Åluge*, zas.; *Årmuši* // *Řmuši*, zas.; *Bålj*, b.; *Båračka gõra*, š.; *Bårice*, l., š.; *Bijeli krši*, kr., š.; *Bjeljevine*, l., nj.; *Bljelošeovac*, l., nj.; *Bljeloševački pòtok*, pot.; *Bljùštarna râvan*, l.; *Bõleviçi*, zas.; *Bõrja*, š.; *Bõrõva glaâva*, š.; *Bråenïca*, l., š.; *Břda rõvačka*, š., l.; *Brëgovi*, nj., l.; *Brjieg*, l.; *Brõdovi*, l.; *Bükākurenja*, l., š.; *Bükur*, l.; *Bükve*, š.; *Büliçi*, zas.; *Čikvine*, l.; *Črvëna pećina*, peč.; *Čëjov dô*, l., š.; *Čëjõvac*, iz.; *Čûcak*, š.; *Čûckov brijeg*, š.; *Čûcak*, kuć.; *Čükār*, l., š.; *Čûkarīne*, š.; *Čåfa*, š.; *Čèlije*, l., š.; *Čërāniç*, l., š.; *Čëtkoviçi*, zas.; *Čimburi*, l., š.; *Čulum*, l.; *Čûnta*, š.; *Dåašïca livåda*, l.; *Divljāk*, l., š.; *Dmìtrova stjēna*, kam.; *Dõbra vòda*, iz.; *Dõjkovci*, l.; *Dõlovi*, l.; *Dùbråva*, zas., š.; *Đëvojačka pećina*, peč.; *Fïrak* // *Fïrci*, š.; *Glåavïca*, š.; *Glõđija*, š.; *Gõjkova râvan*, l., š.; *Gõla stråna*, gol.; *Gõleš*, kom., l., š.; *Grådïna*, š.; *Grõpe*, š.; *Grõtinje*, kam.; *Grüşecka stråna*, š.; *Grüşet*, š.; *Güsarıca*, pl.; *Gûvno*, l.; *Håjdûčka vòda* // *Håjduçica*, iz.; *Ivånoviça dļõlina*, l.; *İvica*, š.; *İvlja*, l., š.; *İzvor*, iz.; *Jåçïmovka*, iz.; *Jåla*, š.; *Jånkova glåva*, š.;

Jášovići, zas.; Jävōrak, š.; Jèdovna, š.; Jèjēvac, š.; Jèlice, š.; Jèlina strâna, š.; Kâpe, š.; Këmelj, š.; Kikin/Kîkin grōb, lok.; Klisūra, š., kam.; Kōkošnji křš, kam.; Kōnačina, š.; Kōprivna râvan, l.; Kōrita, š.; Kōsmae, š.; Kōstreš, l., nj., br.; Kōstreška strâna, š.; Krâpin lôm, š.; Krëmenjača, š.; Křlje, š.; Křknjāča, š.; Křstac, š.; Křsteljan, š.; Křš, kam.; Krûševlja, š.; Kûkalji, zas.; Kûkâljska dōlina, l.; Kûkâljski vř(h), š.; Kûla / Jânkova glâva, š.; Läjkoivo břdo/Aläjkoivo břdo, l., š.; Lâkov křš, kam.; Lâništa, l., nj.; Lâzi, l.; Lèdna vōda, iz.; Lijepi dō, l.; Lisīčin dō, l.; Livādica, zas., l.; Lōkve, š., l.; Lôm, š.; Lùčica, š.; Lùčino břdo, š.; Lûka, l., nj.; Mâla Glōđija, š.; Mâraševa gōra, š.; Mârkov lâz, l., š.; Mâslari, zas.; Mâslârski křš, kam.; Mâšnički kâton, l., š.; Mèkōvac, l., š.; Mèōva dōlina, l.; Mèteriz, l.; Mèzgāle, zas.; Mikarića lâz, l., š.; Milonjića dōlina, l.; Milovānova râvan, l.; Miroevīce, l., š.; Mirōvo ĩse, l.; Mōčila, l., š.; Mōdrogūza, l.; Mōkra, l., š.; Mrâmorje, gr.; Mrâzova strâna, š.; Nizāmski pūrēvi, p.; Obârke, l., š.; Őmora, š., l.; Őra(h), zas.; Őrnička glâva, l., š.; Ővršci, l., nj.; Pādīna, l.; Pâlj, š.; Pâljua, l., š.; Pântōvače, l.; Pâšova vōda, čes.; Pèričeva glâvica, š.; Pèrine strâne, l., š.; Pèšter, l., š., vis.; Pètrove bàre, l., š.; Piskavac, l., š.; Pizdīna vōda, iz.; Plāninice, l., š.; Plēce, š.; Plōče, iz.; Pōdno seēla, l., utr.; Pōdrenja, l., š.; Pōljānice, l.; Pōtoci, pot.; Pōtočīne, pot.; Pōtok, pot.; Prèsjeka/Prěseka, l., š.; Prěslapa, l., š.; Prjedo, š.; Prjედolska glâva, l., š.; Prjēpor, l., š.; Prjē porska râvan, l.; Prjēsojnjāča, l.; Přlo, utr.; Pūšine, l.; Rādēževice, l.; Rād̄mūzevići, zas.; Rād̄nić rŭpa, š.; Rād̄ōčevo břdo, š.; Rād̄ulov dō, l., š.; Râvan, š.; Râvna ĩvāda, l.; Râvne gōre, š.; Râvni Grŭšet, l., š.; Râvni Ūmac, l., š.; Rēbar, š.; Rēpišta, l., š.; Rjēka, l., r.; Rjēka šēkulārska, pl.; Rīve, š.; R̄muši /Ārmuši, zas.; R̄mūška rjēka, rij.; Rŭnjavac, š.; Rŭpa, l. š.; Ržāna, l., š.; Ržāni pōtok, pot.; Siljēvica, š., l.; Sjēčēna râvan/Šēčeēna râvan, l.; Sjēkīra/Šēkīra, l., š.; Sjēkirica/Šēkirica, l., š.; Sjēnokos/Šēnokos, l., š.; Slātina, l., š.; Spālevići, zas.; Stāke, l.; Sřjēna, kam.; Stōca, l., nj.; Strāncica, l.; Strâne, l., nj.; Sřmēnac, paš.; Strŭkčić, l.; Stŭblo, l., š.; Stŭdēnac, iz.; Sŭřivan, l., š.; Štābārnica, l.; Šārēni kâmen, kam.; Šēkulārska rjēka, r.; Šējkovački křš, kam.; Šējkovci, š.; Šiljci, kam.; Šipački pōtok, pot.; Šipak, š.; Šipōvica, l., š.; Štrājbuk, pot.; Šŭškālovica, l., š.; Tōčila, l., š.; Tōmōve nřive, nj.; Tōmōvići, zas.; Trānje, l.; Trēbljevine, l.; Třšēvine, š.; Ūlica, zas.; Ūmac //Ūmčēvi, l., š.; Vāgānica, l.; Vēljōve rŭpe, l., š.; Vjidojeva vōda, iz.; Vjtonjin křš, kam.; Vlāšić, š.; Vrāčevo, š.; Vrānaić, l.; Vrēla, iz., š.; Vřřjēljka, š.; Vŭča râvan, l., š.; Vŭkīcev dō, š.; Vŭkmanova râvan, l., š.; Vŭšina zāsada, kam.; Zānoga, l.; Zāsada, l.; Zâvor, l., š.; Zâvrš, l., š.; Zēc, l.; Žārevi, š.; Ždrâkovci, nj., š.; Žōljēvica/Žŭljēvice, š.

Toponimi i antroponimi kao dio jezičkoga materijala prenose dragocjene sadržaje onomastičarima, proučavaocima istorije jezika i dijalektologije, geografima, etnologima te predstavljaju pravi pokazatelj opštega socijalnog

položaja naselja i identiteta ljudi određenoga područja. Za jezik kao društvenu kategoriju pomenuta vrsta istraživanja nudi dragocjen izvor saznanja. Nerijetko ti sadržaji pohranjeni u toponimima i antroponimima sežu u daleku starinu. Toponime čovjek stvara, nasljeđuje i mijenja, i najčešće prilikom migracija odnosi u novu sredinu (Šimunović 2009: 265).

Mikrotoponimi apelativnog porijekla

Toponomastička građa Šekulara daje relativan broj apelativa koji su sastavni dio imena ovoga područja. „Apelativno ime uvek ima informativni sadržaj, često veoma bogat (obično nismo svesni koliko smo mnogo kazali o nekom pojmu nazvavši ga npr. ‘naselje’). Prvi korak već je pravljen čim neka apelativna reč lokacionog značenja počne da se upotrebljava bez dopunskih odredbi, kad samo jedan takav pojam ima značaja za određenu sredinu“ (v. Pešikan 1969: 258).

Izdvajamo mikrotoponime apelativnog porijekla:

- do: *Čejov, Lijepi, Lisičin, Radulov, Vukićev, Dolovi*;
- dolina: *Ivanovićeva, Kukuljska, Meova, Milonjića*;
- strana: *Grušecka, Jelina, Kostreška, Mrazova*;
- ravan: *Koprivna, Milovića*;
- rupa: *Radnič, Veljove rupe*;
- lom: *Lom, Krapin*;
- laz: *Markov*;
- luka: *Luka*;
- lokva: *Lokve*.

Ojkonimi

Ova grupa toponima – ojkonimi (grč. *oikos* ‘kuća, stanište’) je u onomastičkom sistemu, pored antroponima, najznačajnija u svakodnevnom životu.

Migracije stanovništva i napuštanje ispitivanoga područja nijesu uticali na gubljenje naziva naselja. Pored ojkonima Šekular, zastupljeni su i: *Ulica, Mezgale, Četkovići, Ora(h), Radmuževići, Jašovići, Rmuši (Strane), Buliči, Spalevići, Lazi i Tomovići*.

Hidronimi

Hidronim je naziv za ime rijeke, jezera, izvora, potoka, i sl., a potiče od grčkog *hydor* – voda + *onim*. Od kolike su važnosti bili rječni nazivi pokazuje

i činjenica da i najstarija nomenklatura plemenskih naziva vodi porijeklo od naziva Rijeka (v. Vujičić 1996: 24–25; Skračić 2011: 104).

Područje Šekulara je bogato vodom. Zapadnom stranom protiče Šekularska Rijeka, na kojoj su izgrađene dvije minihidroelektrane, a na cijelom području ima i dosta potoka, izvora pijaće vode, kaptaža za mjesne vodovode.

Kako će se zvati jedan vodeni tok zavisice od mnogih ekstralingvističkih elemenata: 1. ime može da označava fizička svojstva vode (opis izgleda i osobina same vode); 2. može da označava svojstva korita i osobine okolnog terena; 3. ime može da govori o izgledu većine objekata u blizini; 4. da nosi u sebi nazive okolnih objekata – toponima ili ojkonima, što ukazuje na to da je vodeni tok njima determinisan, po njima imenovan. Imajući u vidu da neki hidronimi nastaju od drugih onima možemo reći da hidronimi, u većini slučajeva, nijesu primarno imenovane onomastičke jedinice. To pitanje samostalnosti i primarnosti u nastajanju imena ne umanjuje značaj hidronima. Naprotiv, na takav način formirani hidronimi predstavljaju malu riznicu. U njima se čuvaju toponimi ili ojkonimi, sa svim svojim jezičkim osobinama koje ih karakterišu, i poslije njihovog eventualnog nestajanja iz govorne upotrebe, poslije preimenovanja ili čak i iščezavanja. Ta činjenica da se u hidronimima čuvaju sve jezičke osobine primarnih onima (ojkonima, toponima, oronima), po kojima su nominovani, predstavlja dragocjenost jer su to veoma važni elementi za etimološka i etimološko-semantička proučavanja (Zvezdana Pavlović 1996: 7–8).

Navodimo sljedeće tipove hidronima:

- 1) Prema antroponimu: *Čejovac, Jaćimovka, Pašova voda, Vidojeva voda.*
- 2) Prema drugim mikrotoponimima: *Bjelševački potok, Ržani potok, Rmuška Rijeka, Šekularska rijeka, Šipački potok.*
- 3) Fizička svojstva vode: *Dobra voda, Ledna voda, Studenac.*

Oronimi

U ovo polje svrstavamo prirodna uzdignuća (oronimi – od grč. *oros* ‘gora’) bez obzira na njihov specifičan karakter. Velike gore su kao i velike rijeke važno i referentno mjesto za rano imenovanje. Kao i veliki vodeni tokovi, tako su i važne i velike gore rano imenovane i zbog toga često neprotumačiva imena (Skračić 2011: 106).

Konfiguracija Šekulara uticala je da pored planinskih visova, imamo i brda, brežuljaka, uzvišenja. To je uslovalo više grupa naziva za njih: prema antroponimu (*Alajkovo/Lajkovo brdo, Čučkov brijeg, Jankova glava, Maraševa gora, Radočevo brdo*), prema spoljašnjem izgledu (*Bregovi, Brijeg, Glavica, Goleš, Kape, Kostreš, Ravne gore, Sjekira, Sjekira/Šekira, Sjekirica/Šekirica*), prema fitonimu (*Borova glava, Javorak, Ržana*), prema zoonimu (*Jejevac,*

Kokošinji krš), prema poljoprivrednom i društvenom životu (*Pešter, Ornička glava, Ržana, Korita, Lazi*).

Fitonimi

Toponimi nastali od naziva za biljke nalaze se na vrlo visokom mjestu po zastupljenosti, što bez sumnje objašnjava mnogo snažniju vezu čovjeka sa prirodom u prošlosti nego danas. U tom toponomastičkom polju (grč. *phyton* 'biljka') potreban je osoben oprez u interpretiranju značenja i motivacije, jer su mnoge biljke koje su bile razlogom za nastanak imena, tijekom vremena, bilo u požarima, bilo na drugi način, nestale... Osoben problem u sistematizaciji predstavlja velik broj toponima koji nijesu dobili ime ni po jednoj konkretnoj biljnoj vrsti, već po nekom od pojmova vezanih uz postojanje zajednice biljaka koju obično nazivamo šumom (Skračić 2011:109–110).

Bogatstvo flore Crne Gore, s jedne strane, i geomorfološka razuđenost teritorije s druge, usloveli su veoma bogatu toponimiju s fitonimskom osnovom. Obimnu građu toponima sa ovom osnovom možemo naći kod Vukića Pulevića i Novice Samardžića (2003). Do tada je ova građa bila oskudno prikupljena i sporadično objavljena.

Kako je u prošlosti izgledao vegetacijski pokrivač na širem prostoru Crne Gore može se prosuđivati na više načina. Najpoznatiji su botanički sudovi, oni koji daju paleobotaničari i fitoekolozi, naročito kad je u pitanju prošlost geološkog trajanja. Ali kad je u pitanju nedavna prošlost, misli se na istorijsko doba, o izgledu vegetacije, uglavnom šuma, orijentacioni podaci mogu se pronaći u putopisima rijetkih pošetilaca Crne Gore... Treći metod je preko toponima, koji svojom semantikom „čuvaju“ prilično pouzdane karakteristike šumske flore i vegetacije na konkretnim lokalitetima, i to uglavnom kad su te šume bile u punom razvoju i maksimalnoj pokrovnosti. Isto tako, toponimi su i dragocjeni svjedoci različitih procesa degradacije vegetacije (v. Pulević 2012: 271).

Imenovanje mikrotoponima u Šekularu je motivisano samoniklim drvećem, voćkama, žbunastim rastinjem, biljkama za prehranu ljudi i stoke, žitaricama: *Borova glava, Borja, Bukve, Dubrava, Javorak, Jeliče, Lučino brdo, Kruševlja, Ora(h), Trnje, Podrenja, Šipak, Šipovica, Bljušturna ravan, Ivlja, Koprivna ravan, Repišta, Laništa, Ržana, Ržani potok*.

Zoonimi

Najčešći zoonimi dolaze iz neposrednog ljudskog okruženja i izvod su im nazivi za životinje s kojima su ljudi doslovno živjeli. Ti toponomastički likovi mogu biti indikator stvarne jezične prisutnosti neke etnije na određenom prostoru (Skračić 2011: 110).

Iz ove grupe u Šekularu imamo sljedeće mikrotoponime: *Jejevac*, *Koškošnji krš*, *Lisičin do*, *Vuča ravan*, *Zec*.

Današnji mikrotoponimi u Šekularu motivisani životinjama – zoonimi (grč. *zoon* ‘životinja’) ne odgovaraju u potpunosti aktuelnom stanju na terenu.² Neki zoonimi u toponomastikonu Šekulara označavaju lokalitete (*Koškošnji krš*, *Vuč(j)a ravan*) na kojima danas, po pričanju informatora, nema ni divlje kokoške ni vukova.

Mikrotoponimi motivisani društvenom djelatnošću čovjeka (kulturni toponimi)

Čovjekova djelatnost sačuvana je i u mikrotoponimiji. Poljoprivredne djelatnosti, zanatstvo, privredne aktivnosti ostavili su tragove u mikrotoponimiji Šekulara: *Crkvine*, *Ćelije*, *Gradina*, *Guvno*, *Korita*, *Kula*, *Lazi*, *Mikarića laz*, *Močila*, *Mramorje*, *Ornička glava*, *Palj*, *Paljua*, *Poljanice*, *Sječena ravan*/*Šečena ravan*, *Sjenokos*/*Šenokos*, *Točila*, *Tomove njive*, *Trebljevine*, *Vrtijeljka*, *Vušina zasada*.

Strukturalna klasifikacija

Sufiksi (produktivni) u građenju mikrotoponima Šekulara su:

- ac: *Bljeloševac*, *Mekovac*, *Piskavac*, *Studenac*, *Čejovac*, *Jejevac*, *Krstac*, *Piskovac*, *Runjavac*, *Strmenac*;
- ač(e) / -ov-ač(e): *Pantovače*;
- ak: *Čučak*, *Divljak*, *Javorak*;
- ar: *Čukar*, *Rebar*;
- eš: *Goleš*, *Kostreš*;
- et: *Grušet*;
- ic(e): *Barice*, *Planinice*;

² Šire o ovoj temi: Pulević, Vukić: Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore, u: Crnogorske onomastičke studije, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, str. 115–169.

-ic(a) / *-avica* / *-ovica* / *-nica* / *-vica*: *Braenica, Glavica, Grusarica, Livadica, lučica, Siljevica, Sjekirica/Šekirica, Šipovica, Šuškalovica, Vaganica, Žoljevica/Željevica*;

-ić: *Vlašić*;

-il(a): *Točila*;

-in(a) : *Gradina*;

-in(e): *Bjeljevine, Crkvine, Čukarine*;

-inj(e): *Grotinje*;

-išt(e): *Lanište*;

-oš: *Tvrdoš*;

-et: *Grušet*.

Prefiksalna tvorba u mikrotoponimiji Šekulara zabilježena je u sljedećim primjerima:

Po-: *Podrinja*;

Pri-: *Prijedo, Pripor, Prisojnjača*;

Za-: *Zanoga, Završ*.

Složeni mikrotoponimi su: *Sjenokos/Šenokos, Radmuževići, Modroguza*.

Dvočlani toponimi su karakteristični po tome što su u funkciji apelativa geografski termini: *Baračka gora, Čučkov brijeg, Jankova glava, Lučino brdo, Ravne gore, Kokošinji krš, Ivanovića dolina, Krapin lom, Lijepi do, Milonjića dolina, Veljove rupe*, i dr.

Mikrotoponimija Šekulara se u potpunosti, i semantički i tvorbeno, uklapa u širu geografsku zonu. Sakupljena građa je neka vrsta onomastičkog albuma u kojem dominiraju mikrotoponimi apelativnog porijekla i oronimi. U strukturi su najfrekventniji jednočlani mikrotoponimi i sufixi *-ic(a)*, a zatim dvočlani gdje su u funkciji apelativa geografski termini.

Literatura

- *Berane – opšta monografija*, (urednik Vukota Babović, i dr.), Berane, 2012.
- Čirgić, Adnan, *Dijalektologija crnogorskog jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.
- Došljak, Draško, „Onomastikon Crne Gore u ‘Onomatološkim prilozi-ma’“, *Riječ*, nova serija, br. 1, Nikšić, 2009, str. 31–42.
- Došljak, Draško, *Onomastika Budimlje*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2015.
- Kulišić, Špiro, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd, 1980.
- Ковачевић, Љубомир, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4, Београд, 1890, у Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа, Призрен – Београд, 1987.

- Peco, Asim, *Mikrotoponimija Podveležja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, djela LXX, Sarajevo, 1990.
- Pulaha, Selami, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë, 1974.
- Pulević, Vukić i Samardžić, Novica, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.
- Pulević, Vukić, *Degradacija vegetacije u toponimiji Crne Gore*, u: Crnogorske onomastičke studije, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 271–292.
- Pulević, Vukić, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, u: Crnogorske onomastičke studije, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 115–169.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj I–IV, JAZU, Zagreb, 1971–1974.
- Skračić, Vladimir, *Toponomastička početnica*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.
- Šimunović, Petar, „Toponomastika otoka Brača“, *Brački zbornik* 10, Supetar, Golden Marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 1972.
- Šimunović, Petar, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden Marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
- Šufflay, Milan, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925.
- Vujović, Novica, „Prilog crnogorskoj onomastičkoj bibliografiji“, *Lingua Montenegrina: časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*, br. 14, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2014, str. 3–24.
- Бакић, Радован, *Горње Полимље: природа, становништво и насеља*, Андријевица (Комови), Филозофски факултет, Никшић, 2005.
- Барјактаровић, Мирко, *Шекулар, етнoлошка студија*, ЦАНУ, Подгорица, 2014.
- Богавац, Томислав, „Поријекло и настанак имена Шекулар“, *Токови* 2/2013, Беране, 2013, стр. 117–124.
- Бракочевић, Раде, *Ломни Шекулар*, ауторско издање, Београд, 2013.
- Вешовић, Радослав Јагош, *Племе Васојевићи, у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних брда*, Центар за културу, Беране, 2018.
- Дашић, Миомир, *Шекулар и Шекуларци од помена до 1941. године*, ЦАНУ, Подгорица, 2006.
- Ердељановић, Јован, *Стара Црна Гора, насеља и порекло становништва*, Београд, 1926.
- Лалевић, Богдан и Протић, Иван, *Васојевићи у црногорској граници*, СКА, Београд, 1903.

- Лома, Александар, *Топонимија Бањске хрисовуље*, САНУ, Београд, 2013.
- Лутовац, Милисав, *Иванградска (Беранска) котлина*, САНУ, Београд, 1957.
- Лутовац, Милисав, *Симбиозе, племенске трансплантације и спемењавање у неким областима Југославије*, ГЕИ, САНУ, 16–18, Београд, 1973.
- Пешикан, Митар, „Разликовање властитих и апелативних имена“, *Наш језик*, књига XVII, свеска 5, Институт за српскохрватски језик, Београд, 1969, стр. 257–263.
- Стијовић, Рада, *Говор Горњих Васојевића*, САНУ, Београд, 2007.
- Цицмил-Реметић, Радојка, „Топонимија дурмиторског села Мала Црне Гора“, *Ономатолошки прилози*, XVI, САНУ, Београд, 2003.

Draško DOŠLJAK

MICROTOPONOMY OF SHEKULAR

In this paper, the author provides a dictionary of microtoponymy of Shekular as well as their own formation analysis. Shekular is a district in Upper Polimlje, located in the basin of Shekular's river. On the right side on the eight kilometer between Andrijeviца and Berane, Shekular's river pours into the river Lim. Shekular today administratively belongs to the municipality of Berane. The settlements of Shekular are: Ulica, Mezgale, Cetkovici, Ora(h), Radmuzhevici, Jashovici, Rmushi (Strane), Bulici, Spalevici, Lazi and Tomovici. Shekular's speech belongs to older new stokavian speeches especially those in which new stokavian transmission's emphasis is on the elimination of oxytonesis. About 300 microtopons were excerpted in the field and they do not deviate either constructively or semantically from the broader zone into which Shekular fits.

Key words: *Shekular, montenegrin language, onomastics, microtoponymy, formation, semantics*

UDK 811'24:371.3

Pregledni rad

Dušanka POPOVIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet Nikšić

dusankap@ucg.ac.me

JEZIK U OBRAZOVNOJ VERTIKALI

U tekstu razmatramo uslove za usvajanje i razvoj jezika kao fenomena ljudske vrste od predškolskog perioda do kraja osnovne škole. Nastojali smo da, polazeći od postojećih teorija o usvajanju jezika i njegovog razvoja, preko analize činilaca koji doprinose uspješnom učenju i poučavanju utvrdimo da li postoje realne mogućnosti da se tokom institucionalnog obrazovanja dostigne značajna kompetentnost učenika u ovoj oblasti. S tim ciljem osvrnuli smo se na programe za rad u predškolskim ustanovama, predmetne programe namijenjene nastavi jezika i književnosti u osnovnoj školi, kao i na nastavu i ambijent u kojem se ona odvija, a djelimično i na kontekst, odnosno sredinu iz koje učenici dolaze. Sintetizovanjem činjenica koje su rezultat analize navednih segmenata u zaključke, pokazali smo kako je brižljivim povezivanjem planiranih obrazovno-vaspitnih ishoda i aktivnosti u obrazovnoj vertikali, polazeći od područja rada u vrtiću, pa preko nastave maternjeg jezika u osnovnoj školi, moguće obezbijediti pouzdan razvoj ovog kulturnog i društvenog fenomena i funkcionalizovati njegovu umjetničku i neumjetničku upotrebu. Time smo aktuelizovali već dobro poznatu, ali u praksi čudnovato zapostavljenu istinu da jedan obrazovni nivo podržava drugi, stvarajući u vertikali mogućnost da djeca postanu efikasni korisnici sopstvenog maternjeg jezika, ne zarad najviše ocjene, već da bi im kompetentnost na tom polju obezbijedila lakše snalaženje i opstanak u svim životnim situacijama i na svim životnim poljima.

Ključne riječi: *jezik, obrazovni nivoi, nastava, učenje, pismenost*

UVOD

Fenomen ljudske vrste, njeno posebno vlasništvo i privilegija – jezik! Fluid u kojem duboke tragove ostavlja istorija i koji tu istu istoriju pohranjuje u usmenom ili pisanom obliku, u kojem traju i gdje se susrijeću svi starosjedioci i savremenici, dolaznici i prolaznici jednog prostora, vremena i društvenih okolnosti... I svijeta u cjelini! Fenomen bez kojeg misao ostaje neopredmećena, sebično zamrznuta u nemuštosti, nepodijeljena i nepriznata... Bez kojeg nema znanja ni napretka, razumijevanja ni empatije... „Nijedna oblast života nije izvan jezika, a svaka od njih ima koristi od izučavanja jezičkih činilaca, koji ne samo da omogućavaju sporazumevanje među ljudima nego ga i sprečavaju“ (Kristal 1996: 1). Jezik – fenomen za koji svi tvrde da ga poznaju, jer je vlasništvo svih podjednako, i podjednako je samo svoj... Ljudskoj jedinki pripada onoliko koliko njime vlada i koliko postaje sredstvom njenog prosperiteta u svim životnim dobima i na svim životnim poljima. I dok njegovo usvajanje počinje u prvoj godini života, sveobuhvatno osvajanje počinje obrazovanjem.

Jezik se može definisati „kao sistemski organizovan skup jedinica i pravila za njihov kreativan i prikladan izbor, kombinovanje i upotrebu, prvenstveno sa funkcijom sporazumevanja, tj. kao komunikacioni znakovni sistem...“ (Radovanović 1986: 44), zatim kao „sistem znakova koji čoveku omogućuje razvijen društveni i duševni život, i koji se ostvaruju u opštenju među ljudima“ (Bugarski 1996: 15). Sve definicije jezika konačno se mogu svesti na to da je „jezik, u opštem smislu određen i uređen sistem znakova kojima je osnovna funkcija sporazumijevanje među članovima jedne društvene zajednice...“ (Šipka 2011: 20).

Efikasna upotreba jezika ili *jezička upotreba* oslanja se na urođenu *jezičku sposobnost* pojedinca da nauči i koristi uređeni sistem jezičkih znakova, te na *jezičko poznavanje* jezičkog koda. Ona nastaje onda kada jedinka u većoj ili manjoj mjeri savlada jezičko znanje i počne da se služi jezikom. I dok je jezička sposobnost u nadležnosti prirode, druga dva jezička svojstva stiču se i razvijaju. Stoga je prvi plan na kojem jezik određuje čovjeka upravo biološki plan. Kao specifični kod u ljudskom vlasništvu razlikovna je kategorija ljudskog roda u odnosu na sva druga ovozemaljska bića. Drugi plan je sociološki jer je čovjek društveno biće, a jezik koji koristi ukazuje na njegovu pripadnost zasebnoj društvenoj zajednici. I, konačno, individualni plan jezika uslovljen posebnostima svake jedinice. Kao društveno biće čovjek usvaja jezik, prije svega, u porodičnom domu, koji je, najčešće, ne samo dijalekat određenog kraja, već poseban i baš toj porodici svojstven jezički izraz sa snažnim uticajem na idiolekt njenih članova. Tome slijedi učenje, razumijevanje, prihva-

tanje i primjena standardne jezičke norme putem osvješćivanja pravila immanentne gramatike maternjeg jezika u jasan sistem jezičkih jedinica i njihovih posebnosti i pretočen u vlastiti i društveno prihvatljiv jezički izraz.

U nauci o jeziku ističe se polivalentnost njegovih funkcija, ali ga posebno markiraju tri osnovne funkcije: *komunikativna funkcija* kojom se obezbjeđuje sporazumijevanje, *ekspresivna funkcija* koja mu daje moć da izrazi emocije i *simbolička* – moć da obilježi. Kada je ekspresija u pitanju „funkcija jezičke prozodije i jeste da omogućiti davanje oduška našim stavovima za vreme govora“ (Kristal 1996: 10), dok simbolička funkcija u jezički fluid prenosi predmete objektivne stvarnosti i opredmećuje ono što postoji samo kao ljudska misao. Mišljenje koje uključuje jezik racionalno je ili logičko mišljenje i ono se odvija dok rješavamo problem, kazujemo priče, planiramo strategije djelovanja... Govorni čin obično je sublimacija ovih funkcija, njihovo kombinovanje u funkcionalne cjeline (Kristal 1996).

Iz osnovnih, proizilaze i druge važne funkcije jezika, kao što je kognitivna ili spoznajna funkcija „kojom jezik, povezan s mišljenjem, doprinosi širenju spoznaja o svijetu koji nas okružuje“ (Šipka 2011: 33). Prepoznat kao prenosilac usmenih narodnih predanja i sredstvo književnoumjetničkog stvaralaštva, te kao istorijska riznica, on trajno čuva podatke o zbivanjima i događajima, o zakonima i pravima u formi zapisa – pa ga nazivaju i „kulturalna smotra naroda“ (Radovanović 1986: 53, 77, Bugarski 1996: 25–43). Stoga se u predmetnim programima namijenjenim nastavi jezika i književnosti u osnovnoj školi ističe da je „u jeziku sačuvano kulturno nasljeđe čovječanstva, a veliki dio ljudskog intelektualnog kapitala živi u jeziku i kao jezik“ (Predmetni program 2017: 3). Jezik je, dakle, i kulturološki fenomen, posebno obilježje pripadnosti grupi, ali i lični odraz pojedinca.

Posebno pitanje je složenost jezičkog izraza zajednice i diferencijacija toga izraza prema njegovoj namjeni, pa se na višem društvenom nivou razlikuju standardni jezici, dijalekti i žargoni. Prvi jezik koji dijete usvaja najčešće je jedan od dijalekata koji se koristi u porodici i sredini u kojoj ono odrasta. Spontano usvajajući jezičku normu nestandardnog jezičkog varijeteta, dijete počinje da ostvaruje prvu i najvažniju funkciju jezika – komunikaciju. „Normativnost je, dakle, upravo ono što drži jezički sistem na okupu i što od svakog idioma čini složeni mehanizam podoban za obavljanje komunikacijskih potreba ljudske zajednice koja se njime služi“ (Bugarski 1996: 162). Tako je i standardni jezik samo jedan od dijalekata na koje se svi jezici granaju i koji odražavaju regionalno i socijalno porijeklo njihovih govornika (Kristal 1996).

Standardni jezik je opšti normirani jezik nastao u procesu jezičke standardizacije u trenutku kada se u određenoj društvenoj zajednici javi potreba za što boljim razumijevanjem u svim oblastima društvenog života, pa se kao

sredstvo komunikacije i institucionalizovana norma proučava u svim školama i koristi u udžbenicima i sredstvima javnog informisanja (Škiljan 2002). Prihvaćene konvencije o upotrebi određenog varijeteta jezika jesu način da se lakše i kvalitetnije komunicira. Već u predškolskim ustanovama djeca počinju intenzivnije slušati ovaj varijetet jezika, dok u školama dostizanje standardnojezičkog govornog izraza postaje jedan od najvažnijih zadataka nastave. Usvajajući njegovu ortoepsku, ortografsku, gramatičku i leksičku normu, učenici unapređuju sposobnost sporazumijevanja i prepoznaju ga kao izraz kulture i književnosti kao umjetnosti.

Poznavanje standardnog jezika podrazumijeva i razlikovanje više njegovih stilova: osim već navedenog razgovornog stila ili jezika svakodnevne komunikacije, učenici upoznaju i razumijevaju posebnosti književnoumjetničkog, naučnog i naučnopopularnog, publicističkog i administrativnog stila. Svaki od njih učenici srijeću u svakodnevnom životu, pa ih je nužno izučavati u školi, odnosno spoznati njihove karakteristike i posebnosti.

Iako je cilj nastave jezika dostizanje standardnojezičkog izraza, supstandardni jezički varijeteti (idiomi obilježeni posebnim fonetskim, morfološkim, leksičkim i sintaksičkim oznakama) koje učenici u školu donose iz svojih porodica i sredine iz koje dolaze, ostaju važno polazište za usvajanje jezičkog standarda. Stoga se tokom nastave jezika oni njeguju, uvažavaju i izučavaju. Važan razlog za njihovo očuvanje jeste i identitet, s obzirom na to da su dijalekti, kao i jezici, jedan od načina za njegovo izricanje (Kapović 2006).

Jezička kompetencija važan je uslov uspješnog funkcionisanja ljudske jedinice u neposrednom okruženju, kao i društvu u cjelini, pa stoga i poseban zadatak obrazovnog sistema – od strukturiranih aktivnosti u vrtiću, pa sve do kontinuirane i sistematske poduke u osnovnoj, a zatim i srednjoj školi. Motivisana potrebom za ostvarivanjem kontakata sa okruženjem i zadovoljenjem prije svega elementarnih a zatim složenijih potreba čovjeka, jezička kompetencija obuhvata skup svih znanja i vještina neophodnih za jasnu komunikaciju putem jezičkog aparata. Tokom obrazovanja usavršava se upotreba jezika na svim njegovim nivoima, približavajući jezik svakodnevne komunikacije koji je najčešće neki dijalekatski varijetet, standardnom jeziku. „Čitanje i pisanje temeljne su vještine koje se nalaze u osnovi većine školskih i akademskih predmeta. Zato je njihovo adekvatno razvijanje preduvjet postizanja uspjeha u cijeloj vertikali obrazovanja te im u sustavu obrazovanja treba dodijeliti primjereno mjesto“ (Gazdić-Alerić et al. 2016: 11).

Važnost jezičke kompetencije ističe se i u evropskim dokumentima o obrazovanju, u kojima se ona od samog početka pojavljuje kao jedna od više ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje. Opremećen u pismenosti, jezik je u sredi-

štu prve od osam ključnih kompetencija¹ za cjeloživotno učenje – kompetencije pismenost (European Commission 2018, 2018a). Sposobnost da se identifikuju, razumiju, kreiraju, izraze i interpretiraju koncepti, osjećanja, činjenice i mišljenja usmenim i pisanim putem sažeti su u jeziku, a neophodna znanja, vještine i stavovi da se ova kompetencija dostigne jesu one koje obuhvataju vladanje strategijama čitanja i pisanja kao ključnim jezičkim aktivnostima: razumijevanje pisanih informacija, posjedovanje dobrog rječnika, poznavanje gramatike na nivou njene funkcionalne primjene, razlikovanje umjetničke i neumjetničke upotrebe jezika, poznavanje ključnih tipova verbalne interakcije, prilagođavanje usmenog ili pisanog izraza situaciji u kojoj se koristi, poznavanje glavnih karakteristika različitih stilova u govoru i pisanju... Da bi bio kompetentan na ovom polju, učenik treba da zna da koristi različite izvore znanja, pronalazi, sakuplja i obrađuje informacije i formuliše argumente usmenim i pisanim putem (European Commission, 2018a). Dakle, pismenost kao mnogo složeniji koncept od onog koji je bio aktuelan sredinom i krajem prošloga vijeka, zahtijeva poseban napor onih koji djecu obrazuju i značajno drugačiji pristup takvom poslu.

Opis jezičke kompetencije kompatibilan je sa savremenom definicijom pismenosti usklađenom sa potrebama savremenog čovjeka. Tako, definicija čitalačke pismenosti koju nudi međunarodni PISA projekat, a koja se zasniva na stanovištu da pismenost u savremenom društvu predstavlja proces (jer očuvanje i razvoj pismenosti traje čitav život), glasi: „Čitalačka pismenost je razumijevanje, korišćenje napisanih tekstova i promišljanje o njima, kao i angažovanje na napisanim tekstovima, kako bi se ostvarili ciljevi i razvili znanje i potencijal za aktivno učešće u društvu“ (Ispitni centar 2017: 74). Kompleksnost ove definicije, pa prema tome i njena zahtjevnost kada je obrazovanje u pitanju, jasnija je kada se uporedi sa prethodnim definicijama u kojima je pojam pismenosti prvo definisan kao ovladavanje vještinama čitanja i pisanja slova i riječi, a zatim kao sposobnost osobe da sa razumijevanjem pročita i napiše kraći, jednostavan tekst o svakodnevnom životu (UNESCO, 1965).

Dostizanje standardnog jezika tokom obrazovanja i osvajanje kompetencije pismenosti kao sveukupnost manifestacije znanja, vještina i stavova koji je sačinjavaju, a dodali bismo i funkcija jednog jezika, u nadležnosti je, prije svega, vaspitno-obrazovnog sistema. To podrazumijeva efikasnost na ovom polju kako vaspitača u vrtićima, tako i nastavnika koji izvode nastavu maternjeg jezika i književnosti u osnovnim i srednjim školama, odnosno kontinuirano i sinhronizovano djelovanje u obrazovnoj vertikali. Savremeno

¹ Kompetencija pismenost, multijezička kompetencija, matematička, naučna i tehnološka kompetencija i inženjering, digitalna kompetencija, lična, socijalna i kompetencija učiti kako učiti, građanska kompetencija, preduzetništvo, kulturna svijest i sposobnost da se cijeni kreativna važnost ideja, iskustava i osjećanja (European Commission, 2018).

poimanje pojma pismenosti očigledno zahtijeva suštinski otklon od tradicionalnog koncepta nastave jezika – jedino tako se mladim ljudima može pružiti mogućnost da budu proaktivni članovi zajednice budućnosti, spremni za promjene i izazove koji ih u vremenu koje dolazi čekaju.

Složenost procesa poučavanja i učenja jezika na komunikacijskom i na lingvističkom nivou treba stalno imati na umu – na te procese utiču, prije svega, osobine ličnosti koja uči, motivacija za učenje i stilovi učenja, ali i organizacija i proces učenja i poučavanja, kao i nastavnik jezika, „njegove generičke i profesionalne kompetencije... i njegova osobnost, iskustvo poučavanja i razumijevanja složenosti učenja jezika“ (Češi 2018: 11).

Razvoj jezika kod djece odvijaće se i kada ne postoje ciljani stimuli za njegovo napredovanje, no svakako će takav jezički izraz biti siromašniji i manje funkcionalan od onog koji je podstican i na kojem se intenzivno radilo. U tom smislu, važno je ispitati mogućnosti koje pružaju okolnosti u kojima se djeca jeziku poučavaju. To su, prije svega predmetni programi (kao teorijski, metodički i sadržajni okvir za nastavu jezika), zatim nastava jezika, tj. način poučavanja, kao i ambijent ili okružene za učenje.

Posebno osjetljivo mjesto u obrazovnoj vertikali, ne samo kada je u pitanju nastava jezika već i drugi segmenti obrazovanja, jeste nedovoljna povezanost između obrazovnih nivoa, a često i zapostavljanje (ili nerazumijevanje!) njenog suštinskoga značaja. Osim prelaza između predškolskog vaspitanja i polaska u školu, prekretnica je i prelazak iz razredne u predmetnu nastavu i, kasnije, u srednju školu. Razvoju jezika, dakako, može i treba da doprinese nastava i ostalih predmeta u školi tokom koje se jezik intenzivno koristi u različitim funkcijama i oblicima, no bazično podsticajna i odgovorna za jezik tokom obrazovanja svakako je nastava maternjeg jezika i književnosti čiji je fokus upravo na razumijevanju i razvoju ovog fenomena i čiji su realizatori najopremljeniji za poučavanje jeziku.

U ovom tekstu detaljnije ćemo razmotriti pomenute uslove u odnosu na predškolsko vaspitanje i osnovnu školu, s obzirom na to da se temelji jezika stiču upravo na prva dva obrazovna nivoa. Uticaj pomenutih uslova tumačićemo u odnosu na aktuelni pristip jeziku u čijem je središtu komunikativna funkcija jezika i jezik u upotrebi, a koji je u skladu sa aktuelnom definicijom čitalačke pismenosti (PISA) i koja oslikava suštinu kompetencije pismenost (Evropska komisija, 2018). Međutim, ne treba zaboraviti da kontinuiran rad na razvoju jezika treba nastaviti i na srednjoškolskom nivou, dakle, sve do završetka institucionalnog douniverzitetskog obrazovanja. Nakon toga, svaki pojedinac preuzima odgovornost za sopstveno očuvanje i unapređenje ove kompetentnosti, svjestan njenog značaja za uspješno obavljanje bilo kojeg posla, dakle za uspjeh na profesionalnom i ličnom planu.

USVAJANJE I RAZVOJ JEZIKA

Govor se uči i razvija od najranijeg djetinjstva i sve je više dokaza da prva znanja o jeziku dijete stiče još u prenatalnom periodu. Značaj ranog djetinjstva i predškolskog perioda za uspjeh djece u ovoj oblasti temelji se na prvim koracima koje dijete napravi na polju jezika i prvim konceptima koje mališan u tom periodu usvoji. Da bi ljudska jedinka ovladala jezikom i svrhovito ga koristila, treba da postane dobar slušalac i čitalac, te govornik i „pisac“. To znači da sve četiri komponente jezika koje ga čine najefikasnijim sredstvom ljudske komunikacije treba kontinuirano razvijati: slušanje i čitanje kao receptivne jezičke vještine, te govor i pisanje kao produktivne jezičke vještine.

Teorije o usvajanju jezika

Poznavanje teorija o usvajanju jezika važan su osnov za razvoj strategija putem kojih će se pomoći djeci da razviju svoje jezičko-kognitivne sposobnosti i tako osvoje sve mogućnosti koje im jezik kao sredstvo komunikacije i mišljenja pruža. Savršenstvo ljudskog uma i njegova priroda, porijeklo saznanja, sama priroda jezika i njegov odnos prema mišljenju, izazivali su rasprave i traganja naučnika kroz vrijeme. Konkretni uticaj na raspravu o porijeklu jezika i načinima njegovog učenja imali su filozofi racionalističke orijentacije (Spinoza, Dekart, Lajbnic) i filozofi empirističke orijentacije (Hjum, Berkli, Lok), tokom XVII i XVIII vijeka. Prvi su tvrdili da je stvarnost moguće spoznati samo mišljenjem, a da iskustvo i sredina nemaju ulogu u saznavanju, dok su empiristi smatrali da saznanje potiče iz iskustva.

Prve teorije o usvajanju jezika jesu bihevioristička i strukturalistička. Bihevioristi (prva polovina XX vijeka) smatraju da jezik čine nagomilani nizovi obrazaca koji su naučeni kroz veliki broj ponavljanja i uvježbavanja, a da presudnu ulogu u saznavanju (pa i u govoru i usvajanju jezika) ima iskustvo. Bihevioristička tumačenja brzo su kritikovana jer se govorni izraz kod djece javlja prije potrebe za oponašanjem, pa je stoga logično da ne može biti posljedica samo te aktivnosti (Prebeg-Vilke 1991). „Veliki doprinos istraživanju dječjeg jezika dali su strukturalisti (Blumfeld 1933) i bihevioristi (Skinner 1957), samim tim što su otvorili novo veliko istraživačko područje lingvistike“ (Češi 2018).

U savremenom proučavanju jezika naučnici su razmatrali ideje o kognitivnom i jezičkom razvoju polazeći sa jednog ili drugog stanovišta. Tokom XX vijeka formirane su tri ključne teorije sa tri različita shvatanja o procesu usvajanja jezika: nativistička, kognitivistička i socio-kulturna teorija. *Nativi-*

stička teorija (sredina XX vijeka) o usvajanju jezika polazi od osnovnih postulata generativne teorije. Jezik se smatra složenom specijalizovanom vještinom koja se kod djece, putem apstraktnog uređaja za usvajanje jezika, razvija spontano – bez svjesnih napora i formalnih instrukcija i nezavisno od ostalih kognitivnih sposobnosti. Za svoje tvrdnje, međutim, nativisti nijesu naveli dovoljan broj primjera niti su imali empirijske potvrde.

Kognitivisti se sa nativistima slažu da postoji uređaj za usvajanje jezika, ali da je najvažniji preduslov za razvoj jezičkih sposobnosti uticaj kognitivnog razvoja, a ne urođenost jezičke strukture (Pijaže i Inhelder 1988). Prva teza koju kognitivisti zastupaju jeste ona koja u svemu daje prednost kognitivnom razvoju, ističući da on prethodi govornom razvoju i uslovljava ga, ali ne i obrnuto. Druga teza zastupa stanovište da je jezički sistem ravnopravan i da dijete, pored kognitivnih sposobnosti, mora da posjeduje i izvjesne sposobnosti koje mu omogućavaju da kognicije kodira u specifično jezičke oblike (Kromer 1980). Kognitivističku hipotezu zastupa i Pijažeova škola „konstruktivizma“. Novija teorija ove orijentacije jeste kognitivno-funkcionalni pristup koji primarno zauzima psihološku perspektivu (Tomasello 2000).

Kroz postulate *socio-kulturne teorije* pronalazi se kompromis između teorije urođenosti (nativizma) i teorije učenja (konstruktivizma) – period druge polovine XX vijeka i početak XXI vijeka. Temelje socio-kulturne teorije postavio je ruski psiholog Lav Vigotski (1977) zastupajući ideju o društveno-interaktivnoj osnovi ranog usvajanja jezika i posmatranju socijalnih i kulturnih faktora kao izuzetno bitnih za razvoj viših mentalnih funkcija i kao izvor ontogenetskog i filogenetskog razvoja. Dijete se razvija pod direktnim uticajem kulturne sredine u kojoj boravi, u njegovoj interakciji sa okolinom, posebno sa roditeljima, pa je i u procesu usvajanja jezika kod djece uloga društvene sredine u kojoj dijete odrasta ključna za pojavu i oblikovanje govora.

Usvajanje jezika, jasno je, dešava se još od najranijeg djetinjstva, dakle, onda kada beba počinje da sluša govor roditelja u porodičnom okruženju primajući na taj način određene signale uobličene u jezičke poruke koje postaju modeli. No kada se kao krajnji cilj učenja jezika posmatra njegova svrsishodna primjena u svim kontekstima u kojima se njegov govornik može naći i potreba da ga njima prilagođava, onda „učenje jezika započinje institucionalnim odgojem i obrazovanjem, najčešće polaskom djece u vrtić“ (Češi 2018: 33). Ukoliko se navedeno u pravoj mjeri prepoznaje i prihvata, onda je moguće kroz obrazovanje obezbijediti njegove uspješne korisnike. To svakako mora biti jasno, prepoznatljivo i prihvatljivo, prije svega, onima koji djecu i mlade ljude do ove kompetentnosti vode.

Obrazovna vertikala – jezik u vrtiću

Rani razvoj i razvoj jezika. – U predškolskom periodu dijete razvija slušanje i govor, dakle receptivnu i produktivnu komponentu jezika dostupnu uzrastu o kojem je riječ. Kao dio složenog procesa komunikacije, govor označava mentalnu sposobnost koja ljudskom biću omogućava da se služi organizovanim simboličkim sistemom kao što je jezik. Na predškolskom uzrastu razvoj jezika temelji se (što znači: podstiče, prati i unapređuje) uglavnom na polju njegove komunikativne funkcije, kroz komunikacione situacije koje su dio svakodnevnog dječjeg životnog konteksta, u kojima djeca kontinuirano uočavaju realnu potrebu za njim. Okruženje u kojem dijete boravi u vrtiću, kao i aktivnosti koje se u svrhu razvoja jezika, konkretno govora, organizuju, stimulišu njegovu potrebu da komunicira sa vršnjacima i starijim osobama iz svog okruženja.

Da razmotrimo značaj predškolskog perioda za usvajanje vještina čitanja i pisanja i za dalji razvoj jezika u cjelini podstakli su nas, između ostalog, rezultati izloženi u međunarodnoj studiji u kojoj su upoređena čitačka postignuća učenika četvrtog razreda iz 40 zemalja svijeta, gdje se kao jedan od rezultata istraživanja ističe da su bolji uspjeh u čitanju u školi postigla djeca koja su barem godinu ili dvije pohađala predškolsku ustanovu (Mullis et al. 2012). Isto dokazuju i rezultati naučnog istraživanja o uticaju vrtića na spremnost za školu realizovanog u Sloveniji (Marjanovič-Umek et al. 2008), koji pokazuju da je boravak u vrtiću značajno pripremio djecu za usvajanje vještine čitanja, posebnu onu čiji su roditelji nižeg obrazovnog nivoa. Takođe, De Bruin-Parecki (2009) daje prikaz važnosti interaktivnog čitanja koje se provodi u vrtićima za kasniji školski uspjeh djece.

Pomenimo i istraživanje o ulozi i primjeni slikovnice u predškolskoj praksi realizovano u crnogorskim vrtićima, a kojim je utvrđena višestruka dobit od slikovnice za djecu. Za nas je posebno važan kognitivno-jezički domen u kojem se pokazalo da slikovnice stimulišu kognitivno-jezičke sposobnosti: govor, mišljenje, pažnju, maštu, pamćenje, zaključivanje, usvajanje pojmova, bogaćenje rječnika i rečenica, slobodnije i kreativnije izražavanje, ljubav prema knjizi i pisanoj riječi, kao i slikovnom izrazu, zatim auditivno-vizuelnu osjetljivost, te učenje po modelu i podsticaj za kreativno-stvaralačke aktivnosti (Novović i Popović 2019). U svakom slučaju, jasno je da predškolsko vaspitanje kao početni nivo u obrazovnoj vertikali niti može niti smije biti zanemaren kada se govori o postignućima i daljem jezičkom razvoju djece.

Pregled programa za rad sa djecom u predškolskim ustanovama koji slijedi daje uvid u znanja i vještine koje vaspitači treba da razvijaju kod djece godinu pred polazak u školu, dakle, na uzrastu od pet godina na polju jezika.

Kurikulum za predškolsko vaspitanje. – Koncept razvoja jezika u savremenim predškolskim ustanovama u kojima mališani uče i razvijaju se kroz svakodnevne ciljane aktivnosti i igru pod budnim okom stručnjaka, obrazovanih vaspitača, zasniva se na najsavremenijim dostignućima psihologije, psiholingvistike i neuronauke koja je posebno ukazala na značaj ranog djetinjstva za razvoj, napredovanje i čitav kasniji život ljudskog bića.

Umjesto zatvorenog sadržajno koncipiranog kurikuluma koji je primjenjivan prije obrazovne reforme 2001. u Crnoj Gori, usvojene su *Osnove programa* kao referentni kurikularni okvir za razvijanje programskih ciljeva po razvojnim područjima, čime su vaspitači dobili priliku da, oslanjajući se na vlastite profesionalne procjene, svom radnom kontekstu prilagođavaju otvoreni i ciljno-procesno strukturirani kurikulum (Mićanović i Novović 2015). U programima se posebno ističe važnost dječjeg proaktivnog djelovanja u kontekstu u kojem se podržava pravo na učešće i samostalno djelovanje svih učesnika, kao i njihov kolaborativno-participativni odnos i ističe uloga porodice i zajednice iz koje djeca dolaze (Novović 2018).

Rad sa djecom u vrtiću određen je putem dva dokumenta: *Program za područja aktivnosti u predškolskom vaspitanju i obrazovanju od 3 do 6 godina* (2011) i *Kraći program za područja aktivnosti u predškolskom vaspitanju i obrazovanju – rad sa djecom godinu pred polazak u školu* (2011). Mnoge aktivnosti značajne za razvoj jezika i njegovih komunikativnih vještina mogu se razvijati još od treće godine života, ali intenzivnije usvajanje predčitačkih sposobnosti vezuje se za posljednju godinu boravka u vrtiću. Zato se u *Kraćem programu...* (2011) u oblasti *Jezičke i govorne aktivnosti*, gdje se proces razvoja govora realizuje kroz svakodnevne životno-praktične i posebno planirane aktivnosti i kroz aktivnu jezičku praksu, nastavlja razvojem sposobnosti iz prethodnog perioda (bogaćenje rječnika, funkcionalna upotreba priloga, adekvatno izražavanje želja i potreba, jasno i razumljivo iskazivanje sopstvenih postupaka, iskustava, doživljaja i ideja, razvoj govornog stvaralaštva, upoznavanje sa jednostavnim, narodnim i umjetničkim književnim vrstama i dr.).

U godini pred školu govorne aktivnosti djeteta postaju složenije pa ono daje objašnjenja za svoje postupke, postiže priličnu tačnost u opisivanju situacija koje izazivaju strah, bijes i tugu, poštuje potrebe i želje drugih, pravi kompromise, dogovara se. Znanje o svijetu koji ga okružuje upotpunjuje tako što komentariše i sudi o vrlinama i manama likova iz književnih djela, pokazuje simpatije prema nekom od njih, identifikuje se sa njim. Nakon toga, slijede svrsishodni tipovi aktivnosti i korisna metoda uputstva za uspješno vođenje djece ka usvajanju i unapređenju jezičkih vještina (vidi: *Kraći program...* 2011). U programu se takođe ističe da vaspitač treba da bude model pravilnog,

razgovijetnog i preciznog govora, ali da istovremeno uvažava karakteristike lokalnog govora koji dijete donosi iz roditeljskog doma.

Osvrt na ciljeve i smjernice u aktualnim programima namijenjenim predškolskom obrazovanju koji se odnose na razvoj jezika i jezičkih vještina za predškolsku godinu boravka u vrtiću, potvrđuje da vaspitači imaju jasan okvir u kojem mogu organizovati svrsishodne aktivnosti usmjerene na usvajanje i razvoj jezika i njegovu funkcionalnu primjenu.

Aktivnosti i okruženje koje doprinosi razvoju jezika. – U predškolskoj ustanovi posebno je važno obezbijediti sredinu bogatu stimulusima za razvoj jezičkih vještina. Poznato je da okruženje u kojem djeca borave može snažno uticati na njihova interesovanja i pobuditi različite potrebe, pa će svaki njegov segment koji podstiče govor biti dragocjen i usmjeravajući. U jezički stimulativnoj sredini djeca će od najranijeg doba uočiti i razumjeti činjenicu da odrasli ljudi iz različitih vrsta pisanih materijala (knjiga, časopisa, novina...) dobijaju informacije koje su im potrebne i koje im pomažu da se snađu u određenoj situaciji, te da slušanje priča pruža poseban užitak i zabavu. Prepoznavanje svrhovitosti ovih fenomena podstiče kod djece intrinzičnu motivaciju za usvajanjem vještina čitanja i pisanja još u predškolskom periodu. U takvoj sredini vaspitač će lakše kreirati podsticajnu atmosferu u kojoj djeca rado komuniciraju i u kojoj ima mnogo prilika da posmatra, prati, upoređuje i tumači reakcije djece i procjenjuje nivo njihovih komunikacijskih sposobnosti.

Dio takvog ambijenta svakako su i knjige namijenjene djeci, pa važnu ulogu u razvoju jezika ima slikovnica kao njihova prva knjiga. O kompleksnosti slikovnice svjedoči sljedeća definicija: „Slikovnica je i tekst i ilustracija i cjelokupni dizajn, ona je proizvodni i komercijalni predmet, socijalni, kulturni i istorijski dokument, i konačno, djetetovo iskustvo. Kao umjetnički oblik ona podrazumijeva međuzavisnost slika i riječi, na istovremenoj pozornici dvostranice, kao i dramu okretanja stranica“ (Bader prema: Hameršak i Zima 2015: 164). Kako se u slikovnici koriste dva komunikacijska koda: slika i tekst, tj. likovno i jezičko predstavljanje stvarnosti, značenje u njoj stvara se upravo u međudjelovanju tekstualnog i likovnog slikovničkog nivoa, po čemu se ona uglavnom i razlikuje od ilustrovane knjige (Hameršak i Zima 2015).

I koliko god da slikovnica, nezavisno od oblika i količine teksta zaista doprinosi razvoju jezika u svim njegovim komunikacionim aktivnostima (jer slika uvijek može biti dobro sredstvo za podsticanje govora), posebnu vezu sa školom, tj. njen značaj u obrazovnoj vertikali prepoznavamo u slušanju/čitanju slikovnica čiji ih tekst (sadržina i vrsta) određuje kao slikovnice spoznajnog tipa (informativne i poučne) i slikovnice poetskog tipa (umjetničke slikovnice) (Crnković i Težak 2002).

Slikovnice spoznajnog tipa (informativne i poučne) pomažu djeci da spoznaju prirodno i društveno okruženje, upućuju ih u osnovne matematičke pojmove, usvajanje predčitačkih vještina i pisane riječi. Njihova primarna vrijednost nije u umjetničkom doživljaju i užitku, nego u ponudi novih informacija (Martinović i Stričević 2011). Zato će djeca prilikom čitanja/slušanja i analize informativnih slikovnica sticati nova znanja iz različitih oblasti prirodne i društvene sredine i razvijati rječnik u odnosu na određenu specifičnu oblast (npr. bašta, voćnjak, kuhinja, biblioteka...). Jezički korpus koji stiču tokom rada na ovoj vrsti teksta unaprijediće njihovo razumijevanje prirodne i društvene sredine i sposobnost da, na primjeren način, iskažu lične potrebe i govore o onome što su upoznali i razumjeli, zapravo naučili.

Slikovnice poetskog tipa (umjetničke slikovnice) usmjerene su na doživljaj njihove sadržine i buđenje posebne emocije, tj. uspostavljanje unutrašnjeg odnosa između čitaoca/slušaoaca i svijeta slikovnice, baš kako se dešava prilikom čitanja priče, pjesme ili nekog drugog književnog djela (Crnković i Težak 2002). „Književno djelo i njegov recipijent ravnopravni su sudionici literarne komunikacije i slikovnica može dodatno osnažiti taj estetski dijalog“ (Lazzarich 2011: 62). Čitanje/slušanje slikovnice poetskog tipa organizuje se u drugačijim okolnostima u odnosu na čitanje informativnih slikovnica – događa u okruženju koje obezbjeđuje uranjanje u poetski svijet i potpuno uživanje u priči. Cilj ovoga čitanja/slušanja, jeste buđenje emocije i posebnog doživljaja izazvanog sadržinom pročitano. Djeca intuitivno osjećaju razliku u jeziku jednih i drugih slikovnica, prilagođavajući se spontano i jednom i drugom stilu, tj. i neumjetničkoj i umjetničkoj upotrebi jezika, suštinski razlikujući njihovu namjenu.

Polazeći od teksta kao smislene jezičke cjeline i njegovog razumijevanja, dolazi se do manjih jezičkih jedinica na kojima je moguće razvijati fonemsku svjesnost – najvažnijeg koraka na putu osvajanja sposobnosti čitanja i pisanja. Fonemska svjesnost jeste uočavanje glasova (fonema) u riječi i sposobnost djeteta da riječi podijeli na foneme, elementarne jedinice, kao i mogućnost da ih ponovo poveže u riječ. To je prva stepenica u osvajanju vještine čitanja i pisanja, jer od nje direktno zavisi vještina dekodiranja zapisa (čitanje) ili kodiranja onoga što se izgovori (pisanje) (Čudina-Obradović 2014).

Prethodna razmatranja pokazuju da dosljedna realizacija pristupa jeziku koji se predlaže u kurikulumu za predškolsko obrazovanje omogućava bazičnu podršku razvoju pismenosti u školi i čini dobru osnovu za naredne korake u ovoj oblasti.

Obrazovna vertikala, drugi nivo – jezik u osnovnoj školi

Usvajanje jezika u školi od sredine prošlog vijeka do danas odvijalo se kroz dva ključna pristupa – tradicionalni strukturalistički pristup i jezik u upotrebi. Strukturalistički pristup koji je i danas prisutan u značajnoj mjeri, zasnivao se na savladanju strukture jezika i svjesnom analiziranju gramatike, zapamćivanju pravila potrebnih za njeno funkcionisanje kroz „analizu klauze“ i „dijagramiranje“. Nasuprot ovom pristupu, razvio se pristup *jezik u upotrebi* koji se uglavnom zasnivao na analizi jezika u svakodnevnoj primjeni s namjerom da učenici na taj način razviju svijest o suštini i značaju jezika i njegovom korišćenju. Koliko je prvi pristup učenicima bio naporan i neefikasan kada je upotreba jezika u pitanju, toliko je drugome nedostajala sistematična analiza jezika kao i deskriptivni aparat koji bi im olakšao razumijevanje određenog jezičkog diskursa i razgovor o njemu (Kristal 1996).

Kao najprimjereniji ispostavio se pristup kojim se nastoji izazvati učeničko interesovanje za jezik, upoznavanje sa strukturalnim elementima jezika i razumijevanje jezika kao sistema. Takođe, neophodno je insistirati na njegovoj funkcionalnoj dimenziji kroz demonstraciju upotrebe jezika u svakodnevnim životnim situacijama. Na taj način paralelno će se unapređivati lingvistička i komunikativna kompetentnost učenika, bez čega nema cjelovite kompetentnosti na polju jezika u školi (Kristal 1996).

Predmetni program za crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost. – Kada govorimo o predmetnim programima, prije svega, istaći ćemo značaj njihove, makar djelimične, otvorenosti. Tradicionalni programi uglavnom su bili zatvorenog tipa, preskriptivnog karaktera, sa eksplicitnom podukom šta i kako raditi. Sadržaji su bili u potpunosti obavezujući, a broj časova po predmetnim oblastima fiksiran. Takvi programi nijesu ostavljali mogućnost promišljanja i uključivanja posebnosti sredine kao važnog faktora za efikasno poučavanje. Stoga se u vaspitno-obrazovni sistem u Crnoj Gori, u sklopu velike obrazovne reforme sa čijom se pripremom i realizacijom počelo prve decenije XXI vijeka i, ujedno, s ciljem prevazilaženja transmisivne nastave zasnovane na usvajanju činjeničnih i stoga često nefunkcionalnih znanja, uvode djelimično otvoreni predmetni programi čije teorijsko utemeljenje jeste konstruktivistička teorija učenja i nastavni proces usmjeren na učenika. Zasnovanost na ciljevima (2004), a zatim na ishodima (2017) koji se postižu kroz odabrane aktivnosti, bez precizne i obavezujuće podijeljenosti postojećeg fonda časova na podcjelina predmetnih oblasti i njegova djelimična otvorenost omogućava prilagođavanje vremenske posvećenosti određenoj tematici usklađenoj sa potrebama učenika sa kojima se trenutno radi, kao i mogućnost izbora jednog dijela sadržaja putem kojih se mogu dostići pojedini obrazovno-vaspitni ishodi i ishodi učenja.

U savremenim programima jezik se prepoznaje kao oruđe za razmišljanje, samoiskazivanje i komunikaciju, za uspostavljanje društvenih relacija, za čuvanje i prenošenje kulturne baštine i napredak pojedinca i društva. Njegova svrha jeste da učenika osposobi za jasno, tačno i prikladno sporazumijevanje standardnim jezikom i omogući mu prihvatanje, razumijevanje, vrednovanje i stvaranje različitih govornih i pisanih tekstova svjesnom primjenom komunikacijskih strategija. Poznavanje književnosti, u čijoj se osnovi nalazi jezik, doprinosi vaspitavanju učenika kao samostalne, slobodne, kreativne i kulturne ličnosti, svjesne sopstvenog identiteta i identiteta svog naroda, odnosno nacionalne ili etničke grupe. Čitanjem književnih djela učenik razvija svoj emocionalni život i bogati sliku o svijetu, znanje o samom sebi i o drugim ljudima, o ljudskim iskustvima i imaginaciji (Predmetni program, 2017).

Prethodno parafrazirani izvodi iz aktuelnog predmetnog programa pokazuju značaj jezika pa time i nastave jezika i književnosti za dalji život i rad učenika. Oni jasno ukazuju na to da je jezik u osnovi svega, te da formalna raspodjela na nastavu jezika i nastavu književnosti, zapravo upućuje na njegove dvije upotrebe: neumjetničku i umjetničku upotrebu. Pri tome se u okviru nastave jezika izučavaju gramatika i pravopis, a u nastavi književnosti stiču književnoterijska i književnoistorijska znanja. Stvaranje usmenih i pisanih tekstova po ugledu na čitane takođe je raspoređeno na ove dvije oblasti i usklađeno sa tipom teksta koji se čita.

Komunikativni pristup koji se nalazi u osnovi aktuelnog programa namijenjenog nastavi jezika u osnovnoj školi zasnovan je na korišćenju jezičkih inputa impostiranih u komunikativnu situaciju, kontekstualizovanosti nastavnih sadržaja i fleksibilnosti nastavnih modela, što kod učenika stvara uvjerenje da uče „živu“ gramatiku (Veljković-Stanković 2013). Kompetentnost na polju komunikacijske funkcije jezika omogućava učenicima da usvoje osnove čitalačke, medijske, informacione i interkulturalne pismenosti, što je preduslov za lični razvoj, uspješno školovanje, cjeloživotno učenje i kritički odnos prema nizu pojava u društvenom i poslovnom životu (Predmetni program, 2017).

Vertikalna korelacija u okviru predmeta ostvaruje se po principu razvojne spirale, pa je lako uočiti da se većina obrazovno-vaspitnih ishoda kao opšte kategorije ponavlja iz razreda u razred i proširuje novim ishodima učenja kao konkretnijim odrednicama, čime se obezbjeđuje sistematičnost i povezanost sadržaja koje djeca usvajaju. Takođe, ostvaruje se razumijevanje jezika kao sistema u kojem svaki novi pojam ili kategorija ima svoje mjesto.

Da bi učenik postao kompetentan čitalac i ovladao pismenošću u cjelini mora poznavati i primjenjivati strategije čitanja umjetničkih i strategije čitanja neumjetničkih tekstova (Popović 2019). I dok su se u ranijim programima uglavnom predlagala samo literarno vrijedna djela nacionalne i svjetske

književnosti, dotle se informativni, naučno-popularni, stručni, publicistički i tekstovi s praktičnom namjenom nijesu smatrali važnim za proučavanje u školi. Takav odnos prema čitavoj jednoj oblasti jezika koju u nastavi očigledno možemo zanemariti, ali u životu ne, mogao bi biti uzrok slabog uspjeha crnogorskih petnaestogodišnjaka na PISA testiranju iz čitalačke pismenosti (vidjeti: PISA u Crnoj Gori, 2017).

Osim umjetničke i neumjetničke upotrebe jezika, programom se upućuje na uviđanje i razumijevanje situacija kada i koji varijetet jezika je primjeren koristiti – standardni jezik ili lokalni govor i žargon, poštujući gramatička pravila ili uzus izabranog varijeteta. Učenici, takođe, treba da razlikuju situacije u kojima se koristi zvanično obraćanje, od nezvaničnih okolnosti u kojima je dozvoljena upotreba lokalnog govora, kao i lični jezički izraz.

Prvi ciklus (I, II I III razred). – Čitav prvi ciklus posvećen je opismenjavanju učenika, odnosno savladavanju vještina čitanja i pisanja na nivou njihove funkcionalne primjene i shodno uzrastu. Takav pristup omogućava individualizaciju nastave početnog opismenjavanja i može, ako se pravilno razumije i koristi, biti garant svoj djeci da će steći vještine i znanja potrebne za uspješno osvajanje kompleksnih aktivnosti čitanja i pisanja. Produženo trajanje nastave početnog čitanja i pisanja, a posebno prvi razred kao priprema za opismenjavanje, pozitivno je ocijenjeno s obzirom na to da sva djeca još uvijek ne pohađaju predškolske ustanove i stoga ne posjeduju fond znanja neophodan za ulazak u svijet čitanja i pisanja (Vučković 2008).

Prvi ciklus kao obrazovna cjelina mogućnost je, dakle, da se svim učenicima obezbijedi jezički stimulativna sredina u kojoj oni imaju priliku da čuju gramatički pravilan govor koji sadrži složene rečenice sa veoma čestom upotrebom veznika i zamjenica, upotrebom predloga koji označavaju vremenske, prostorne i druge odnose, širokom upotrebom priloga i pridjeva, logički koherentnim i izgrađenim porukama. To je sredina u kojoj su djeca okružena knjigama i različitim pisanim materijalima i svakodnevno im se demonstrira čemu oni služe. Djeca uočavaju razliku između standardnoga jezika i lokalnog govora, imaju značajno bogatiji rječnik i sposobnost slaganja riječi u rečenice, kao i razvijeniju sposobnost pripovijedanja (Kunst-Gnamuš 1979, u: Kordigel-Aberšek i Saksida 2002). Takva sredina predstavlja suštinsku prednost jer djeci omogućava brže napredovanje i uspješno dostizanje ishoda učenja, počevši od namjene pisanog teksta i njegovog izgleda, razlikovanja glasova i njihovih oznaka do upoznavanje pojedinih slova i njihovog svrhovitog korišćenja (Kordigel-Aberšek i Saksida 2002). I, naravno, povezivanje sa porodicom jer „da bi učenik postao strateški čitalatelj, čitalatelj koji čita sa razumijevanjem, kojemu je čitanje svakodnevna i cjeloživotna aktivnost, važno je da i školsko i porodično okruženje potiče razvoj djetetove čitalačke kompetencije“ (Bakota i Pandurić 2019: 193).

U prvom ciklusu rad na osvajanju pismenosti oslanja se na znanja i vještine stečene u vrtiću – tokom prvog razreda nastavlja se sa uočavanjem funkcija i svrhe pisanog jezika, tehničkim i dogovornim karakteristikama pisma, a posebno se insistira na uočavanju glasovne strukture riječi i utvrđivanju fonemske i fonološke svjesnosti s usmjerenjem na grafo-foničko znanje, učenje slova i usvajanje vještina čitanja i pisanja.

Takozvane analitičko-sintetičke vježbe treba da budu intenzivne tokom cijelog prvog ciklusa i usklađene sa individualnim potrebama svakog djeteta u razredu. Kada dijete postane svjesno činjenice da svaka riječ ima određenu glasovnu strukturu, ono će brzo spoznati korespondenciju između glasa i dogovorenog znaka za taj glas tj. slova, uočiti kako izgledaju grafičke zamjene za svaki glas i učiti kodiranje i dekodiranje riječi upotrebom slova. Između sedme i osme godine, dakle tokom prvog ciklusa, djeca će automatizovati azbučno načelo (svaki glas ima svoj znak – slovo), prepoznavati velika i mala slova, razumjeti semantičko i sintaksičko značenje riječi i uočavati njihov porijeklo u rečenici, te steći prva pravopisna znanja (Čudina-Obradović 2014). Da su ova vježbanja posebno važna, kao i ona koja bogate učenički rječnik i podstiču čitanje s razumijevanjem u čemu se uvijek polazi od smislenih tekstova različitih vrsta, potvrđuje više naučnih istraživanja fonemske svjesnosti (Cunningham 1990; Čudina-Obradović 1999; Kolić-Vehovec, Bajšanski 2003; Anthony i Lonigan 2004; Gromko 2005; Pufpaff 2008).

Osim što u prvom razredu djeca čitaju s učiteljem i slušaju njegovo čitanje, imaju mnogo više prilika da vide i *kako se piše* tj. kako učitelj pravi zapise (na običnoj tabli, na čart tabli i sl.). Oni razumiju da se prilikom pisanja glasovi pretaju u slova, da ono što su upravo izgovorili može biti trag na papiru i da se taj zapis može pročitati, da se napisanoj riječi uvijek može vraćati kao što se vraćamo omiljenim pričama, pjesmama i drugim zanimljivim tekstovima... Učestvujući u takvoj aktivnosti, djeca sasvim spontano i bez pritiska da nešto zapamte i u tom času primijene ili reprodukuju, uočavaju mnoge karakteristike pisanoga jezika usvajajući njegove konvencije (piše se slijeva na desno, odozgo nadolje, riječ je cjelina, rečenica je cjelina, postoje velika i mala slova, znaci interpunkcije i sl.). Tako će u drugi razred krenuti sa mnogim znanjima o pisanom tekstu, a da ih, zapravo, niko tome nije direktno poučavao.

U prvom razredu nastavlja se s intenzivnim čitanjem informativnih i poučnih slikovnica, kao i onih koje su skraćene forme poznatih bajki, basni i priča, tj. poetskih slikovnica.

U drugom i trećem razredu djeca počinju samostalno čitati, razvijaju se i unapređuju vještine čitanja i pisanja i jasnije diferenciraju neumjetnički i književnumjetnički tekstovi – i jedni i drugi usklađeni sa obrazovno-vaspitnim ishodima u predmetnom programu. Proširuju se dječiji uvidi u specifičnost

jezika upotrijebljenog u jednoj i drugoj vrsti teksta. Iskustveno i intuitivno prepoznavanje ogoljenosti i čvrstine stila u tekstu koji nudi samo informacije i jasno osjećanje prefinjenosti, mekoće i emotivnog naboja književnoumjetničkog jezičkog izraza, počinje se temeljiti na prepoznavanju osnovnih jezičkih sredstava koja doprinose jednome ili drugome, čime se ulazi u svijet različitih jezičkih struktura koje će otkrivati i u cjelini razumjeti u narednim razredima. Zato možemo reći da učenik u prvom ciklusu proširuje znanje o umjetničkoj i neumjetničkoj upotrebi jezika razumijevajući njihove bazične osobine. Tako dijete oblikuje širok vidokrug očekivanja, koji u narednim razredima proširuje samostalnim čitanjem novih tekstova (Kordigel-Aberšek i Saksida 2002). Provjera razumijevanja čitanog/slušanog, organizacija rasprave na temu teksta, te saopštavanje ličnih utisaka o pročitanoj logičan su i neizostavan korak na putu osvajanja ove vještine.

Savladavajući vještinu čitanja na neumjetničkim tekstovima, a zatim i na umjetničkim, djeca se uvode u različite strategije čitanja (strategija čitanja umjetničkog i strategija čitanja neumjetničkog teksta), uočavajući elementarne karakteristike jedne i druge. Takođe, uvode se u analizu takvih tekstova shodno uzrastu. Intenzivan i djeci primjeren rad na razvoju jezika kroz uočavanje njegovih različitih manifestacija i upotreba, a posebno široke i sveobuhvatne podjele na njegovu umjetničku i neumjetničku upotrebu, priprema djecu za ostvarivanje izvrsne komunikacije (usmene i pisane) u svim životnim situacijama.

Na neumjetničkim tekstovima, kao lingvometodičkim predlošcima, počinje se sa usvajanjem prvih gramatičkih i pravopisnih znanja. Ulaskom u školu djeca počinju da usvajaju jezik kao sistem znakova i zakonitosti čiji se elementi međusobno uslovljavaju i čine podsisteme čvrsto povezane u sistem jezika kao cjelinu. U svakom slučaju, usvajanje jezika kao sistema u školi odvija se tako što didaktička gramatika, koja se zasniva na naučnoj, koristi imanentnu gramatiku usvojenu tokom ranog učenja jezika da bi malom i mladom govorniku omogućila da spontano stečene jezičke navike uvrsti u novu, od tih navika manje ili više udaljenu jezičku komunikaciju (Težak 1996).

Osim što tekstove čitaju, djeca od prvog razreda već stvaraju usmeni tekst po ugledu na onaj koji su slušali, dok u drugom i trećem razredu počinju da ga zapisuju, poštujući njegove osnovne karakteristike. Stvaranju teksta učenici se poučavaju procesnim pristupom koji nastavnici mogu kombinovati sa drugim pristupima.

Drugi ciklus (IV, V I VI razred) i treći ciklus (VII, VIII I IX razred). – Savladavanje elementarnih vještina čitanja i pisanja tokom prvog ciklusa nije garancija da je učenik naučio da čita i piše za čitav život – kako se to često, pa i u školama, misli. Postati pismen u procesu obrazovanja može se samo ako

nastavnici u školi kontinuirano, u obrazovnoj vertikali, poučavaju, održavajući i unapređujući vještine čitanja i pisanja na svakom nivou obrazovnog procesa i na odgovarajući način, onako kako je to predstavljeno spiralnim razvojem vaspitno-obrazovnih ishoda i ishoda učenja u predmetnom programu. Čak i odrasli ljudi mogu sačuvati funkcionalnu pismenost jedino ako vještine čitanja i pisanja nastave da praktikuju u svakodnevnom životu. Ovu kontinuiranu sistemsku i sistematsku akciju kroz obrazovanje nametnula je potreba za ovladavanjem pismenošću u cjelini, što obuhvata kompetentnost na polju čitanja, razumijevanja i pisanja kako književnoumjetničkih, tako i neumjetničkih tekstova, odnosno razumijevanja i primjene obje upotrebe jezika (Popović 2019).

Tekstovi informacijskog i naučno-popularnog podstila neophodni su jer ih karakteriše izrazita objektivnost, njihova je funkcija, između ostalog, informisanje, poučavanje i popularizacija znanja i kulture. „Izostavljanje metodičkih predložaka pisanih tim stilom onemogućuje učenicima primanje primjerenih znanstvenih (znanstveno-popularnih) sadržaja“ (Gazdić-Alerić et al. 2016: 16).

Strategija čitanja neumjetničkih tekstova prvenstveno je usmjerena na razumijevanje teksta i pronalaženje i preuzimanje potrebnih informacija. Preuzete informacije čitalac dalje procesuirala klasifikujući ih na poznate i nepoznate, pouzdane i nepouzdate (zavisno od izvora i uzrasta), one koje razumije i one koje zahtijevaju dodatna objašnjenja itd. Zatim ih, uvažavajući njihov hijerarhijski odnos, raspoređuje u pojmovnu mapu, upoređuje sa podacima koje već posjeduje o glavnoj temi, korigujući i dopunjujući svoja prethodna znanja – i u konačnom – razumijevajući i pamteći pročitane sadržaje – što znači da čitajući uči. Jedan od ciljeva razvijene strategije čitanja ove vrste tekstova jeste da čitalac u što kraćem vremenskom intervalu, sa što manje (čitalačke) energije, u tekstu pronađe potreban broj informacija (Kordigel-Aberšek i Saksida 2002).

Čitanje književnoumjetničkih tekstova funkcioniše, pak, na drugačiji način. Osim razumijevanja pročitano i spoznaje onoga što se čita, kao uslova da se komunikacija s tekstom uopšte ostvari, ključni segment čitanja književnoumjetničkog teksta jeste intenzivni doživljaj predstavljene tekstualne stvarnosti. Posebnošću jezika i stila, te pristupa koji je odabrao, pisac kreira tu stvarnost vodeći čitaoca kroz svijet književnoumjetničkog djela što zahtijeva posvećenost i odgovarajuće vrijeme.

Kako je medij književnosti jezik, a književno djelo (pjesma, priča, ep, roman) svojevrсна „poruka“ koju pošiljalac upućuje primaocu jasno ilustrovana implicitnim odnosom *pisac – djelo – čitalac*, lako uočavamo njegovu komunikacijsku prirodu, čime se potvrđuje „da književnost i nije ništa drugo do *veliki dijalog ljudi kroz istoriju*“ (Lešić 2008: 67). U skladu s prirodom književnog djela, ova komunikacija ne može biti obična u smislu odašiljanja informacije, već se ona posebnom jezičkom formom i njenim značenjima približava drugim

umjetnostima. Stoga se određuje kao estetska i nužno dijaloška, jer pošiljalac informacije (pisac) očekuje „aktivni čin tumačenja“ (Lešić 2008: 69). Književno-umjetnički jezički izraz u manjoj ili većoj mjeri odstupa od uobičajenog načina izražavanja (Solar 2012), u njemu se koriste posebna izražajna sredstva i ogleda simbolička upotreba jezika. Jezik književnog djela često je sažet i bogat (poezija) ili odstupa od gramatičke norme što se ogleda u korišćenju izraza i konstrukcija lokalnih dijalekata, kako u govoru likova, tako i u govoru pripovjedača.

Prethodno naznačene posebnosti jezika književnoumjetničkog djela jasno pokazuju da strategija čitanja i razumijevanja takvih vrsta tekstova po prirodi stvari mora biti značajno različita od strategije čitanja neumjetničkog teksta bilo koje vrste. Da bi se ostvarila stvaralačka komunikacija sa literarnim tekstom koja se zasniva na uočavanju što većeg broja tekstualnih signala, promišljanju o njima i povezivanju sa ličnim iskustvom, čitalac treba da posjeduje razvijenu sposobnost literarno-estetskog čitanja. Razvijena sposobnost literarno-estetskog čitanja predstavlja upravo uočavanje i prepoznavanje jedinstvenosti i neponovljivosti piščevog izraza u okviru kojeg ne postoji višak (Kordigel-Aberšek, Saksida 2002).

U ova dva ciklusa osnovne škole nastavlja se sa unapređenjem jezičkih znanja na nivou fonetike i fonologije, morfolologije, tvorbe riječi, sintakse, dijalektologije, leksikologije, kao i pravopisa i pravogovora, te stilistike i istorije jezika. Počevši od prvog ciklusa i dijela drugog (IV razred) u kojima se jezičke pojave i gramatika izučavaju u potrebnoj mjeri posebno prilagođenoj „kako psihičkim mogućnostima djeteta, tako i djetetovoj jezičnoj praksi“ (Težak 1996: 50), učenici nastavljaju da stiču znanja o jeziku kao sistemu i njegovim segmentima praktikujući njihovu primjenu u različitim okolnostima.

Stvaranje usmenih i pisanih tekstova tokom ova dva ciklusa nastavlja se i razvija shodno učeničkim sposobnostima, takođe kroz procesni pristup, objedinjujući (posebno u pisanoj jezičkoj produkciji) sva znanja i vještine stečene tokom nastave jezika i književnosti.

Pregled ključnih komponenti za poučavanje jezika pokazuje da je u obrazovnoj vertikali, počevši od predškolskog vaspitanja pa do kraja osnovne škole, moguće opremiti učenike vještinama, znanjima i stavovima neophodnim za sticanje kompetentnosti na ovom polju. Jasno je da učitelj/nastavnik maternjeg jezika i književnosti u svakom narednom obrazovnom nivou ili ciklusu treba da poznaje program prethodnog razreda koji je učenik već savladao kako bi mogao da prati i dalje razvija njegove sposobnosti iz oblasti jezika. Tako se vještine i znanja kontinuirano grade od vrtića do kraja osnovne škole, ali i nastavlja njihov razvoj tokom srednje škole. Kako izgleda jezik u obrazovnoj vertikali, u kojoj se vertikalna korelacija ostvaruje po principu razvojne spirale prikazano je u tabeli 1.

Tabela 1: Jezik u obrazovnoj vertikali.

Table 1: Vertical axis of language instruction

Konačno, istaknimo da bi okruženje za učenje u kojem učenici drugog i trećeg ciklusa borave u školi trebalo, takođe, biti opremljeno neophodnim priručnicima, rječnicima, knjigama, časopisima i drugim pisanim materijalom koji bi omogućavao dostizanje obrazovno-vaspitnih ishoda kroz sopstvenu aktivnost učenika. Tradicionalna učionica sa tri fiksirana reda u kojoj teško da se može desiti potpuna interakcija i razmjena praćena svojevrsnom dinamičkom nastavnog procesa, između ostalog, uslovljenom postavljenim ciljevima i ishodima učenja, kao i sadržajima koji se uče, nije ambijent koji doprinosi promjenama u procesu poučavanja i učenja u školi. No, ostaje da vjerujemo da će promjene koje se neminovno dešavaju na svim poljima života i rada usloviti i određene promjene u školskom ambijentu na svim nivoima shodno potrebama mladih savremenog doba kao i zahtjevima koje okolnosti u kojima će oni živjeti i raditi postavljaju.

Zaključak

Analiza mogućnosti za učenje i razvoj jezika kroz tri važna segmenta koji usmjeravaju i modeluju proces njegovom poučavanja (programi, nastava i ambijent za učenje), pokazuje da u crnogorskom obrazovnom sistemu postoji metodičko-pedagoška transferzala neophodna za uspješno dostizanje kompetencije pismenost koja, prema opisu, obuhvata jezik u gotovo svim njegovim manifestacijama.

Takođe, da je povezanost između predškolskog vaspitanja i osnovne škole, kao i između ciklusa u osnovnoj školi sasvim moguća, poželjna i nezaobilazna, te da se njome obezbjeđuje kontinuitet poučavanja i učenja, pa samim tim i unapređenje stečenih znanja i vještina iz oblasti jezika.

Povezivanje znanja, vještina i stavova promovisano je, omogućeno i podržano programom za područja aktivnosti u vrtiću i predmetnim programom namijenjenim nastavi crnogorskog-srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika i književnosti u osnovnoj školi. Ovi programi pružaju pouzdan teorijski i metodički okvir i daju praktične primjere mogućih aktivnosti za postizanje postavljenih ciljeva (vrtić) i obrazovno-vaspitnih ishoda (škola). Važan podatak jeste da svojom djelimičnom otvorenošću ne sputavaju slobodu i kreativnost nastavnika u odabiru određenih sadržaja i aktivnosti, planiranju njihove vremenske dinamike i načina realizacije procesa poučavanja/učenja u nastavi crnogorskog-srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika i književnosti.

Svebuhvatnost programskih ishoda koji se odnose na usvajanje i razvoj vještina govorenja, slušanja, čitanja i pisanja, zatim na oblasti umjetničke i neumjetničke upotrebe jezika, kao i na usvajanje znanja o jeziku kao sistemu i njihovoj funkcionalnoj upotrebi, ogleda se i realizuje u obrazovnoj vertikali, prilagođeno mogućnostima i uzrastu učenika.

Poseban ambijent u kojem se usvajaju znanja iz oblasti maternjeg jezika organizuje se na predškolskom nivou i nivou prvog ciklusa osnovne škole, no sasvim bi bio funkcionalan i u starijim razredima osnovne škole. Iskustveno učenje treba da bude važan dio filozofije poučavanja u školi, pa je i za nastavu jezika važno upriličiti prostor opremljen odgovarajućom literaturom i materijalima neophodnim za organizaciju svrsishodnih aktivnosti putem kojih će učenici kontinuirano, kroz obrazovanje, unapređivati kompetenciju pismenost.

Literatura

- Anthony, J. L. & Lonigan, C. J., „The Nature of Phonological Awareness: Converging Evidence From Four Studies of Preschool and Early Grade School Children“, *Journal of Educational Psychology*, 96(1), 2004, pp. 43–55.
- Bakota, L., Pandurić, E., „Utjecaj čitalačkih navika na razvoj čitalačke motivacije djece mlađe školske dobi“, u: Majdenić, V., Trtanj, I., Živković-Zebec, V. (ur.) *Dijete i jezik danas – razvoj pismenosti u materinskom i inom jeziku*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Fakultet za obrazovne znanosti, Osijek, 2019, str. 139–157.
- Bates, E. & Goodman, J., „On the emergence of grammar from the lexicon“. In: B. MacWhinney (Ed.), *The emergence of language*, Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ., 1999, pp. 29–79.
- Bugarski, Ranko, *Jezik u društvu*, Čigoja štampa, Beograd, 1996.
- Cunningham, A., „Explicit and implicit instruction in phonemic awareness“, *Journal of Experimental Child Psychology* 50(3), 1990, pp. 429–444.
- Češi, M., *Stvaranje pisanjem, ovladanost pisanim jezikom na kraju obveznoga školovanja*, Ljevak, Zagreb, 2018.
- Čudina-Obradović, M., *Psihologija čitanja od motivacije do razumijevanja*, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2014.
- De Bruin-Parecki, A., „Establishing a family literacy program with a focus on interactive reading: The role of research and accountability“, *Early Childhood Education Journal*, 36, 2009, pp. 385–392.
- European Commission, Council recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning (Text with EEA relevance), *Official Journal of the European Union* (2018/C, 189/01), 4. 6. 2018.

- European Commission, *ANNEX to the Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning*, Brussels, 2018a. Available at <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/annex-recommendation-key-competences-lifelong-learning.pdf>. Accessed 12 September 2018.
- Gazdić-Alerić, T., Alerić, M., Budinski, V., Kolar-Billege, Martina, Čitanje kao višefunkcionalna kompetencija, u: Devjak, T., Saksida, I. (ur.) *Međunarodni posvet Partnerstvo Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani in vzgojno izobraževalnih inštitucij. Zbornik znanstevih in strokovnih prilepkov*, Pedagoška fakulteta, Ljubljana, 2016.
- Gromko, J. E., „The Effect of Music Instruction on Phonemic Awareness in Beginning Readers“, *Journal of Research in Music Education* 53(3), 2005, pp. 19–209.
- Hamersak, M., Zima, D., *Uvod u dječju književnost*, Leykam international d.o.o., Zagreb, 2015.
- Jelaska, Z., „Usvajanje materinskoga jezika“, u: prired. Jelaska, Z., *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 11–108.
- Kapović, M., „Dijalekti, standard i sociolingvistički aktivizam“, u: Granić, J. (ur.) *Jezik i mediji – jedan jezik : višak svjetova*, HDPL, Zagreb – Split, 2006, str. 375–383.
- Kolić-Vehovec, S., Bajšanski, I., „Metacognitive strategies and reading comprehension in elementary-school students“, *European Journal of Psychology of Education* 21(4), 2006, pp. 439–451.
- Kordigel-Aberšek, M., Saksida, I., *Jaz pa berem 1. Priročnik za učitelje*, Rokus, Ljubljana, 2002.
- *Kraći program za područja aktivnosti u predškolskom vaspitanju i obrazovanju – rad sa djecom godinu pred polazak u školu*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2011.
- Kristal, D., *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd, 1996.
- Kromer, R., „Kognitivna hipoteza o usvajanju jezika“, u: Bugarski, R. (ur.), *Psiholingvistika (izbor tekstova) Radio Beograd – Treći program 44*, Radio Beograd – Treći program, Beograd, 1980, str. 336–368.
- Lazzarich, M., „Integracijske mogućnosti slikovnice u nastavi materinskoga jezika“, *Život i škola*, 26 (2/2011), god. 57, str. 61–82.
- Lešić, Z., *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Marjanović-Umek, Lj., Kranjc S., Fekonja Pelaj, U., Bajc, K., „The effect of preschool on children’s school readiness“, *Early Child Development and Care*, 178(6), 2008, pp. 569–588.
- Martinović, I., Stričević, I., „Slikovica: prvi strukturirani čitateljski materijal namijenjen djetetu“, *Libellarium*, IV/1, 2011, str. 39–63.

- Mićanović, V., Novović, T., „Dimensions of the Preschool Education Environment in Montenegro/ Dimenzije predškolskog odgojnog ozračja u Crnoj Gori“, *Croatian Journal of Education*, Vol. 17; No. 3/2015, str. 891–923.
- Mullis, I. V. S., Martin, M. O., Foy, P., Drucker, K. T., *PIRLS 2011, TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, Chestnut Hill, MA, 2012.*
- Novović, T., „The preschool curriculum in the educational context of Montenegro“, *Sodobna pedagogika/Journal of Contemporary Educational Studies*, Let./Vol. 69 (135), Št./No. 4/2018.
- Novović, T., Popović, D., „The Role and Application of Picture Books in Pre-school Practice“, *Educational studies Moscow*, No 4, 2019, 160–184.
- Pijaže, Ž., Inhelder, B., *Intelektualni razvoj deteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.
- Pinker, S., *The Language Instinct*, Harper Perennial, New York, 1994.
- *PISA 2015. u Crnoj Gori – rezultati*, Dmitrović, D. (ur.), Ispitni centar, Podgorica, 2017.
- Pjатели-Palmarni, M., *Teorije jezika, teorije učenja*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1990.
- Popović, D., „Čitalačka pismenost i nastava jezika u osnovnim školama u Crnoj Gori“, u: Majdenić, V., Trtanj, I., Živković Zebec, V. (ur.) *Dijete i jezik danas – razvoj pismenosti u materinskom i inom jeziku*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Fakultet za obrazovne znanosti, Osijek, 2019, str. 159–186.
- Prebeg-Vilke, M., *Vaše dijete i jezik*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost, I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII i IX razred osnovne škole*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2017.
- *Program za područja aktivnosti u predškolskom vaspitanju i obrazovanju (od 3 do 6 godina)*, Ministarstvo prosvjete, Zavod za školstvo, Podgorica, 2011.
- Pufpaff, L. A., „Barriers to participation in kindergarten literacy instruction for a student with augmentative and alternative communication needs“, *Psychologi in the Schools*, 45(7), 2008, pp. 14–24.
- Skinner, A. R., *Verbal behavior*, Appleton-CenturyCrofts, New York, 1957.
- Snow, C. E., „Issues in the Study of Input: Finetuning, Universality, Individual and Developmental Differences, and Necessary Causes“, in: Fletcher, P., MacWhinney, B. (eds.), *The Handbook of Child Language*, Basil Blackwell, Oxford, 1995, pp. 180–193.
- Solar, M., *Teorija književnosti sa rječnikom književnoga nazivlja*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

- Škiljan, D., *Govor nacije*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2002.
- Težak, S., *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- Tomasello, M., Do young children have adult syntactic competence?, *Cognition* 74, 2000, pp. 209–253.
- UNESCO (1965). Word Conference of Ministers of Education on the Eradication of Illiteracy – Final Report. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000126383>
- 10. april 2020.
- Veljković-Stanković, D., *Komunikativni pristup u nastavi srpskog jezika*, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd, 2013.
- Vigotski, L., *Mišljenje i govor*, Nolit, Beograd, 1977.
- Vučković, D., „Nastava početnog čitanja i pisanja u reformisanoj osnovnoj školi“, *Inovacije u nastavi*, vol. 21, br. 2, 2008, str. 82–93.

Tabela 1: Jezik u obrazovnoj vertikali.

Table 1: Vertical axis of language instruction

PISME	NOST		
Treći ciklus			
<p><i>Neumjetnički tekstovi:</i> informativni, naučno-popularni tekstovi: opis prirode i njenog djelovanja, opis prostora – eksterijer, enterijer; život poznate ličnosti; opis radnog postupka, igre i sporta; komentar priredbe ili knjige; publicistički tekstovi: izvještaj o aktuelnim i zanimljivim događajima, reportaža, intervju, dnevnik; naučni tekstovi (pojam); autobiografija; * medijska i informacijska pismenost * gramatika i pravopis * usmeno i pisano stvaranje tekstova po ugledu na neumjetničke tekstove * značaj jezika kao sredstva komunikacije – snalaženje u jezičkoj okolini. * strategija čitanja neumjetničkih tekstova</p>	<p><i>Umjetnički tekstovi:</i> lirska poezija: ljubavna pjesma, rodoljubiva pjesma, socijalna pjesma, himna, sonet; balada, refleksivna pjesma u prozi; epska narodna pjesma, lirska narodna pjesma, epski ciklus; proza: fantastična pripovijetka, avanturistička priča, trivijalna priča, kratka priča, novela, crtica, satira, poslanica, roman: avanturistički roman, realistički roman s tematikom iz svakodnevnog života, historijski roman, naučnofantastični roman; dnevnik; drama (komedija, tragedija, drama u užem smislu) * književno-teorijski pojmovi * usmeno i pisano stvaranje tekstova po ugledu na umjetničke. * strategija čitanja umjetničkih tekstova.</p>	O S N O V N A	
Drugi ciklus			

<p>Neumjetnički tekstovi: informativni i naučno-popularni tekstovi: opis života vršnjaka; opis igre, zanata, sporta; opis okoline; opis života ljudi nekad i danas; opis događaja u prirodi; opis razvoja čovjeka i životinje; opis biljaka; opis predmeta, proizvoda, mašina; zvanični i nezvanični tekstovi: pozdrav, pozivnice, čestitke, pismo, obavještenje; javna obavještenja (piktogrami, cjenovnik, telefonski imenik, red vožnje, TV-program); anketa; štampane, radijske i TV-reklame; javna i privatna obavještenja; vijest * medijska i informacijska pismenost * gramatika i pravopis * usmeno i pisano stvaranje tekstova po ugledu na neumjetničke tekstove * značaj jezika kao sredstva komunikacije – snalaženje u jezičkoj okolini * strategija čitanja neumjetničkih tekstova</p>	<p>Umjetnički tekstovi: lirska poezija: šaljiva pjesma, opisna pjesma; lirska narodna pjesma; epska narodna pjesma; proza: basna, narodna bajka, klasična i savremena autorska bajka, šaljiva priča, fantastična priča, realistička priča, avanturistička priča; poslovice, zagonetka; avanturistički roman; drama – dramski tekst * književno-teorijski pojmovi * usmeno i pisano stvaranje tekstova po ugledu na književnoumjetničke * strategija čitanja umjetničkih tekstova.</p>	<p>V E R T I K A L N A</p>	<p>Š K O L A</p>
<p>Prvi ciklus</p>		<p>E</p>	
<p>Neumjetnički tekstovi naučno-popularni i tekstovi s pratičnom namjenom: zapovijest, zabrana, upozorenje, obavještenje. <i>Poučne ili informativne slikovnice</i> (slikovnice spoznajnog tipa), dječje enciklopedije, časopisi za djecu * gramatika i pravopis * značaj jezika kao sredstva komunikacije – snalaženje u jezičkoj okolini * razvoj predčitačkih vještina, učenje čitanja i pisanja * usmeno i pisano stvaranje tekstova po ugledu na neumjetničke tekstove</p>	<p>Umjetnički tekstovi poezija (lirska), proza (priča, bajka, basna, fantastična priča) i drama (dramski tekst) <i>Umjetničke slikovnice (slikovnice poetskog tipa)</i>, ilustrovane i neilustrovane knjige namijenjene djeci * razvoj predčitačkih vještina, učenje čitanja i pisanja * usmeno i pisano stvaranje tekstova po ugledu na književnoumjetničke.</p>	<p>L A C I J A</p>	
<p>Godina pred polazak u školu</p>			

<p><i>Poučne ili informativne slikovnice (slikovnice spoznajnog tipa)</i> Usmjerene na uočavanje i razumijevanje stvari i pojava iz prirodnog i društvenog okruženja djeteta: upućuju u osnovne matematičke pojmove, doprinose usvajanju predčitačkih vještina i razumijevanju značaja pisanog jezika, donose nove informacije; jezik i stil kojim su pisane blizak je udžbeničkom stilu. * razvoj govora * razvoj fonemske osjetljivosti i fonemske svjesnosti * razvoj fonološke osjetljivosti i fonološke svjesnosti * svijest o pisanom jeziku s aspekta funkcije pisanog jezika i tehničkih karakteristika pisma.</p>	<p><i>Umjetničke slikovnice (slikovnice poetskog tipa)</i> Usmjerene na izazivanje emocije i doživljaja, uspostavljanje unutrašnjeg odnosa između čitaoca, gledaoca i svijeta; jezik i stil kojim su pisane blizak je književnoumjetničkom stilu (bajke, basne, brojalice, brzalice...). * razvoj govora * razvoj fonemske osjetljivosti i fonemske svjesnosti * razvoj fonološke osjetljivosti i fonološke svjesnosti * svijest o pisanom jeziku sa aspekta funkcije pisanog jezika i tehničkih karakteristika pisma.</p>	P R E D Š K O L S K O	V A S P I T A N J E
<p>NEUMJETNIČKA UPOTREBA JEZIKA</p>	<p>UMJETNIČKA UPOTREBA JEZIKA</p>		

VERTICAL AXIS OF LANGUAGE INSTRUCTION

This paper considers the conditions for adopting and developing language as a human phenomenon in the period from pre-school until the end of the elementary school. Starting with the existing theories about the adoption of the language and its development, our endeavor was to determine, through an analysis of factors contributing to successful learning and teaching, whether there are realistic possibilities of attaining the considerable competence of students in this area during institutional education. With this aim, we considered educational programs in pre-school institutions, the subject curricula designed for language and literature instruction in primary school, as well as the teaching and the environment in which it is taking place, and partially also the context, or the environment from which students come. By channeling the facts resulted from the analysis into conclusions, we have shown that, by carefully linking the planned educational outcomes and activities in the educational vertical, from the educative areas in pre-school to mother tongue instruction in primary school, it is possible to provide for the sound development of this cultural and social phenomenon and performing of its artistic and non-artistic use. By this we actualized already well-known, but in practice strangely neglected truth, that one educational level supports the other, crea-

ting in the vertical axis the possibility for children to become effective users of their own native language, not to obtain the best mark, but so that this competence could empower them to cope and manage easily in all life situations and all life areas.

Key words: *language, educational levels, teaching, learning, literacy*

UDK 811.163.4(497.6)

Pregledni rad

Jasmin HODŽIĆ (Sarajevo)

Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik

jasmin.hodzic@izj.unsa.ba

HOMONIMNE SINTAKSIČKE STRUKTURE I DVOSMISLENOST U BOSANSKOM JEZIKU ADMINISTRACIJE I PRAVA

Govoreći o homonimnim sintaksičkim strukturama i dvo-smislenosti u bosanskom jeziku administracije i u pravnom dis-kursu kao podstilu administrativnog funkcionalnog stila, speci-fično, ovdje dajemo primjere homonimičnosti (dvosmislenosti) onih sintaksičkih struktura koje se svojim sadržajem odnose na društvene odnose među religijama, narodima i jezicima, ili koji se tiču političkog uređenja bosanskog društva i države, odnosno, nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Time se, uz niz po-znatih kognitivnolingvističkih aspekata razičitog razumijevanja jezičke poruke kao takve, dodatno pokazuje i uloga sintaksičke homonimije, ne samo kao propratnog ili potencijalnog obilježja jezičkog izraza, već i kao ciljano formirane dvosmislene sintak-sičke strukture u ostvarenoj jezičkoj upotrebi.

Ključne riječi: *dvosmislenost, sintaksička homonimija, admini-stracija, pravo, društvo, nacionalni odnosi, bosanski jezik*

1. Uvodna razmatranja: Sintaksička homonimija i homonimski konflikt

Homonimija u jeziku jeste pojava koja se odnosi na različito porijeklo i značenje, a isti glasovni i grafički sastav jezičkih jedinica. Obično se tretira na leksičkom nivou, mada osim leksičke postoji i morfološka i sintaksička homonimija. Obradujući monografski leksičku homonimiju, D. Šipka (1988) navodi i ostale vrste homonimije od kojih posebno uočavamo različite ka-tegorije sintagmatske, odnosno sintaksičke homonimije kao pojave koje na nivou sintaksičke strukture izazivaju funkcionalno-semantičke dvostrukosti koje se prepoznaju u kategoriji sintaksičkog ambigviteta. Gramatička homo-nimija definira se drugim imenom i pod pojmom *sinkretizam*. Konstrukcionu homonimiju definira i Kristal (1985), gdje se ovaj tip homonimije „odnosi na

gramatičku nisku s više od jednom interpretacijom“, odnosno „za nisku se kaže da je ‘strukturno dvosmislena’“ (Kristal 1985: 128).

Inače, o dvostrukom značenju jedne sintaksičke strukture govori se već i u novijoj literaturi, sporadično (u bosanskim, hrvatskim, srpskim, srpskohrvatskim i crnogorskim) gramatikama i sličnim priručnicima, mada je ovoj pojavi u jeziku više pažnje posvećeno naročito u radovima stranih lingvista. Više postojećih definicija sintaksičke homonimije i kategorizaciju tipova sintaksičke dvosmislenosti dali smo u Hodžić (2017a) i šire u Hodžić (2017), a ovdje ponavljamo da primjere sintaksičke dvosmislenosti možemo razvrstati na četiri različita tipa. Jedan je *strukturnalni ambigvitet* (koji se odnosi na kombinirane varijante strukturalnih elemenata rečenice s više kombinatornih mogućnosti, kao: *Alen i Alma ili Amir će doći na sijelo*, ili: *Trgovina ljudima postaje zanimljiva*) i drugo ime mu je *linearni ambigvitet*. Drugi je *referencijalni ambigvitet* koji je direktno povezan s relacijskim odnosima među konstituentima, kao: *Otac će doći i donijeti malo janje. Čim dođe, zakoljite ga*, ili: *Udarilo je loptu glavom koja se otkotrljala u aut*. Treći tip je *determinativni*, kao: *Svaki nastup Želje u kupu pogledao je jedan moj prijatelj*. Ili: *Njegovi pretenciozni prijatelji su zakasnili*. Četvrti tip je sličan prvom, strukturalnom, a odnosi se na sintaksičke transformacije uz kombinatorne varijacije elemenata rečenice, a čest je kroz upotrebu padežnog atributa koji može biti i adverbijalna odredba, npr.: *Pozvao je goste iz Italije*. Ili: *Dočekali su čovjeka sa smiješkom* (up. Hodžić 2017: 176–198, te Hodžić 2017a: 161–163). Ovakvi primjeri dvosmislenosti nastaju mogućim različitim tumačenjima sintaksičkih funkcija rečeničnih članova, odnosno, sastavnih elemenata rečenice i njihovih međusobnih veza. Zato jedna te ista rečenična struktura postaje sintaksički homonimna drugoj, što sintaksičku homonimiju čini postojanom kao izvor one vrste dvosmislenosti koja je formalnog, odnosno strukturalnog (gramatičkog) tipa.

Valja, pak, na sintaksičku homonimiju posmatrati kroz prizmu ostalih vrsta homonimije, odnosno homonimičnosti ostalih jezičkih nivoa. Tako Šipka (1988: 83) homonimiju generalno označava kao podudaranje u izgovoru (Šipka 1988: 82) i svakako je veže za dvosmislenost. Što se vrsta homonimije tiče, Šipka (1988) navodi da se u sistemu ostvaruju „kao mogućnost“ (Šipka 1988: 83), dakle, dio su gramatičkog sistema i kada se u sistemu jave ostvaruju se kao potencijalno dvosmislene strukture, „a stvarno postojanje situacije, odnosa i osobine elemenata ostvaruje se u realizaciji“ (1988: 83), što govori da sintaksička homonimija kao dio sistema i nije tako prepoznatljiva i jasno vidljiva pojava. U vezi s prepoznavanjem dvosmislenosti homonimnih sintaksičkih struktura, D. Šipka (1988) razlikuje homonimnost i homonimičnost, gdje se prvi termin odnosi na stanje u sistemu (odnosno, na prepoznavanje homonimnih sintaksičkih struktura u gramatičkom sistemu), a drugi na stanje

ili situaciju realizacione homonimije kao konkretnih primjera dvosmislenosti datih homonimnih sintaksičkih struktura. Klasifikaciji tipova homonimičnih situacija, odnosno, pojavama prepoznavanja dvosmislenosti homonimnih sintaksičkih struktura, pristupa se prema tri kriterija: po odnosu pošiljaoca prema homonimičnoj situaciji, po odnosu primaoca prema istom, i po unutrašnjoj strukturi homonimične situacije. U prvom slučaju treba razlikovati „svjesno (s ciljem i namjerom) formirane homonimične situacije“ i „nesvjesno (slučajno) proizvedene homonimične situacije“ (Šipka 1988: 234), te „ovaj kriterij stalna je veličina, dakle, obično ne varira od situacije do situacije“ (Šipka 1988: 235). Kad je u pitanju odnos primaoca poruke prema homonimičnim/dvosmislenim porukama, izdvajaju se one situacije koje su jasne (razumljive) i one koje su nejasne (nerazumljive) primaocu poruke, što „varira od govornika do govornika i kad je u pitanju jedna ista situacija“ (Šipka 1988: 235).

Ovdje se direktno već može govoriti o kognitivnolingvističkom pristupu čitanju jezičkog znaka u kojem se osim izvora i primaoca poruke uzimaju u obzir kontekst, percepcija, kategorizacija, pređašnje iskustvo, itd.

Što se tiče primjera *homonimskog konflikta*, tj. „kad iz ovih ili onih razloga, dolazi do formiranja homonimičnih situacija“ (Šipka 1988: 233) navodi se upravo konkretan primjer jezičke prakse. Primjer je poznati biblijski, iz jevanđelja po Luki: „Zaista ti kažem danas bit ćeš sa mnom u raju“ za kojeg se veli da je upravo po ambigvitetu/homonimiji „predmet spora između Jehovinih svjedoka i drugih hrišćanskih zajednica kod nas“ (Šipka 1988: 83).

Sličan primjer homonimskog konflikta odnosi se na tumačenje jedne izreke poslanika Muhammeda (a.s.): *Jevreji su se podijelili na 71 skupinu, kršćani na 72 skupine, a moj ummet će se podijeliti na 73 skupine. Sve su u vatri, osim jedne (jednog milleta)*. (Hadis) a) Sve (od 73) skupine ummeta su u vatri, osim jedne. b) Sve skupine (Jevreja, kršćana, muslimana) su u vatri, osim jedne skupine ummeta (muslimana). c) Sve¹ skupine vjernika (Jevreja i kršćana koji se dijele na skupine) su u vatri, osim jedne skupine vjernika – mog ummeta, koji, iako se dijeli na 73 skupine, nije u vatri. Iako iz religijskog podstila, oba prethodna primjera imaju i administrativno-pravni okvir, u tom kontekstu se mogu analizirati.

Za primjere sintagmatske i sintaksičke homonimičnosti u praksi, Šipka (1988) navodi: „Javlja se u širokom rasponu tekstova“, „u književnim tekstovima“, ili „u novinskim naslovima“, „u televizijskim serijama, „u reklamama“, itd. Odnosno, „Svjesno iskorištavanje homonimičnih situacija dosta je često i u neformalnom jezičkom izrazu. Na homonimičnosti se često zasnivaju vicevi i anegdote“ (Šipka 1988: 245).

¹ Tumačenje (3c) dao je Šejh El-Buti (Izvor: Link 8).

Uprkos brojnim uopćenim i pojednostavljenim pogledima da homonimija nije smetnja „jer se razrješava kontekstom“, Šipka (1988) potvrđuje značajnu ulogu samog konteksta u razrješenju homonimije, ali na homonimiju gleda kao na smetnju u komunikaciji: „Homonimične situacije predstavljaju smetnju u komunikaciji, pa se očekuje njihovo razrješavanje“ (Šipka 1988: 248). Ovdje se dodatno navode slučajevi kada se dvosmislenost novinskih naslova odgoneta sadržajem cijelog novinskog članka, ili pak dvosmislenost u prevođenju naslova nekih filmova samim sadržajem filmova (v. Šipka 1988: 248), što nam govori da često nemamo unutarjezičke mehanizme da bismo izbjegli homonimski konflikt, odnosno dvosmislenu sintaksičku strukturu, već posežemo za dodatnim elementima kako bismo došli do ispravnog tumačenja datog jezičkog izraza. Konkretno, što se tiče prepoznavanja homonimije u kontekstu, Šipka (1988) ukazuje na „uži kontekst“, što je „struktura rečenice na osnovu koje se vrši indentifikacija“, te „semantička struktura užeg konteksta koja to pokazuje“, a zatim i na „širi kontekst“ koji čine „sva sredstva nadrečeničnog podtekstualnog nivoa“ na osnovu kojih se vrši identifikacija homonimije (Šipka 1988: 231). Jasno, ovdje se uži kontekst odnosi na leksičko-gramatička obilježja date sintaksičke strukture, od čega i zavisi hoće li se takva konstrukcija označiti dvosmislenom.

2. Homonimičnost administrativno-pravnog stila

Birokratski jezik obiluje pasivnim i bezličnim konstrukcijama, deverbativnim imenicama, te preopširnim i nejasnim rečeničnim strukturama. Međutim, općepoznato je da bi jezik pravnih tekstova i jezik administracije trebao da bude jasan, precizan i tačan, a nije potrebno ni napominjati da bi se posebno u takvim vrstama tekstova trebala izbjegavati dvosmislenost. No, spomenute formalne osobine administrativnog jezičkog stila su upravo takve da je povećan stepen vjerovatnoće da će dvosmislenost ipak doći do izražaja:

Druga je stvar što se u ovom (administrativnom, op. a.) stilu sreću stilske greške (suviše duge rečenice sa velikim brojem riječi koje nisu sintaksički uspješno formirane i zato su teško razumljive, gomilanje riječi u istom padežu, najčešće genitivu, **što stvara dvosmislenost i zabunu**, (istakao J. H.) odstupanje od općejezičke norme, i slično (Katić-Bakarsić 2001: 91).

Govoreći o dvosmislenosti u jeziku, naveli smo već kako postoje i slučajevi poželjnog (namjernog) prisustva dvosmislenosti u jezičkom izrazu (npr. humoristički tekstovi koji se na dvosmislenosti zasnivaju), iako većina funkcionalnih stilova standardnog jezika teži da izbjegne dvosmislenost. No, dvosmisleni su upravo i pojedini članovi zakona (nerijetko jedna rečenica

sama za sebe), pojedine upute u drugim administrativnim spisima, dijelovi uvjerenja, zahtjeva, itd. Također, nekada se jezik administracije i prava koristi u kontekstu manipulacije (jezik i moć, moć jezika, ubjeđivački jezik, moć birokratije) kada je dvosmislenost zapravo i poželjna u jezičkoj strukturi.

Dvosmislenosti koje nisu namjerne i koje uz to ne prave veći konflikt u razumijevanju jezičkog izraza, ipak nisu zanemarive – posmatraju se kao izrazi ipak pogrešne strukture – s najvećim efektima na sintaksičkostilističke greške.

Gramatički gledano, dekomponovane ili kondenzovane konstrukcije, te nominalizirane strukture u kojima je često prisutno gomilanje determinatora, proizvest će dvosmislenost, kao u ovom primjeru:

(1) *Obrazac o održanoj nastavi za spoljne saradnike.*²

1a) Nastava za spoljne saradnike

1b) Obrazac za spoljne saradnike

Valjalo bi ovdje razriješiti ambigvitet promjenom reda riječi, ili razbijanjem izraza na dva manja, možda i korištenjem zagrada, te uvođenjem dodatnih determinatora, i slično.

Neki primjeri razrješenja ovog ambigviteta:

Obrazac za spoljne saradnike o održanoj nastavi; Obrazac za evidenciju o održanoj nastavi (za spoljne saradnike); Evidencija o održanoj nastavi (Obrazac za spoljne saradnike); Obrazac za spoljne saradnike: Evidencija o održanoj nastavi, i sl.

Bezlična forma predikata (kao dominantna osobina administrativno-pravnog diskursa) također će imati utjecaj na dvostruku mogućnost čitanja teksta, kao u primjeru:

(2) *Upravni odbor Nastavničkog fakulteta na sjednici od 24.09.2012. godine donio je odluku da se recenzirani i prihvaćeni radovi u časopisu „Educa“ naplaćuju 50KM po autoru za državljane BiH, odnosno 25 EURA za strane državljane. (v. Link 2)*

2a) Autori naplaćuju 50 KM ako im je rad prihvaćen za objavljivanje u časopisu,

2b) Autorima se naplaćuje 50 KM ako im je rad prihvaćen za objavljivanje u časopisu.

Iako korišteni glagolski leksem *naplaćuju*, a ne npr. *isplaćuju* već možda sugerise pravo (ciljano) značenje i razrješava ambigvitet, *naplaćivanje / naplata / naplaćuje se po autoru* zaista jeste dvosmislen izraz jer je u se-konstrukciji izbjegnuta vidljivost agensa.³ Ova nejasnoća bi se riješila direktnim i preciznim izrazom, poput: *Autor treba uplatiti...* i sl.

² Formular na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru.

³ Lično sam se iznenadio kad sam tek naknadno dobio obavještenje da moram uplatiti kotizaciju, a očekivao sam suprotno. Inače, ovo je dobro poznat slučaj *enantiosemičnih* glagola.

Često se u bosanskom jeziku administracije spominju različiti primjeri koji sadrže formulaciju:

(3) *Agencija za privatizaciju FBiH*

3a) Agencija za privatizaciju Federacije,

3b) Agencija za privatizaciju u Federaciji (Federalna Agencija za privatizaciju).

Ovakvi primjeri su dosta česti u medijskim istupima (slično: *Agencija za privatizaciju Hercegovačko-neretvanskog kantona*, itd.), bilo u pisanoj, bilo u govornoj varijanti. Iako je jasno da ne postoji nikakva Agencija koja bi privatizirala Federaciju ili neki kanton, trebala bi se ovakva forma izbjegavati. Svjedoči tome i službeni naziv:

Agencija za privatizaciju u FBiH (v. Link 3),

koji se redovno kao takav koristi. Inače, kad je riječ o nazivima ustanova, moguće su i česte sintaksičke greške u formulacijama, poput prethodno navedenog primjera. Ovdje izdvajamo neke primjere zvaničnih ustanova koje u formulaciji svog naziva nisu bile do kraja precizne, i kao posljedica javlja se sintaksički ambigvitet.

U nazivu koji slijedi⁴ prepoznaju se dva značenja:

(4) *Muzej zločina protiv čovječnosti i genocida 1992–1995.*

– (*Museum of arts agaaints humanity and genocide 1992–1995*)

4a) Muzej zločina protiv čovječnosti i (Muzej zločina) protiv genocida,

4b) Muzej genocida (1992–1995) i zločina protiv čovječnosti.

Veznik *i* koji spaja prijedložno-padežni izraz (prijedlog *protiv* + G) i supstantivnu riječ u padežu (također genitiv) ovdje pravi dvosmislenost u strukturi. Samo činjenica da to što je manje očekivano značenje, ili parafraza značenja: „Muzej zločina protiv genocida“ zaista formalno prisutno u zvaničnoj formulaciji ove ustanove, u percepciji značenja poništava dvosmislenost date konstrukcije, što ne znači da je konstrukcija ispravno formirana. Zato se druga formulacija (formulacija b) ovdje nameće kao jedina ispravna i ona bi u cjelini razriješila dvosmislenost.

Potpuno ista struktura odgovara drugoj ustanovi⁵ slične djelatnosti, u primjeru:

(5) *Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava*

5a) Institut za istraživanje međunarodnog prava i zločina protiv čovječnosti,

5b) Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i zločina protiv međunarodnog prava.

---

⁴ Radi se o jednoj popularnoj sarajevskoj ustanovi koja je osnovana s ciljem čuvanja sjećanja na žrtve zločina i genocida u BiH (v. Link 4, Pristup 6. 2. 2019).

⁵ Koja djeluje pri Univerzitetu u Sarajevu (v. Link 5, Pristup 6. 2. 2019).

Kako u realnosti postoji kategorija *kaznenih djela protiv čovječnosti i (protiv) međunarodnog prava*, ovdje je konstrukcija dvosmislena u suprotnom smislu – nameće se pitanje mogućnosti interpretacije ovdje date kao prvo značenje (formulacija a). Uporedimo li, pak, ovaj primjer s prethodnim, vidjet ćemo da upotrebna (značenjska) vrijednost formalno istih sintaksičkih konstrukcija nije u saglasju – što je dovoljan pokazatelj da obje konstrukcije jesu dvosmislene, odnosno, sintaksički homonimne. Zato je kod dvosmislenosti zasnovane na upotrebi prijedložno-padežnog izraza isto tako dvosmislen i naziv:

(6) *Institut za jezik u Sarajevu* (v. Link 6)

6a) Sarajevski Institut za jezik,

6b) Institut za sarajevski jezik.

Također, puni naziv Instituta kao *Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu*, dvosmislen je na isti način. U vezi s prijedložno-padežnim izrazom kao službenim dijelom naziva ustanove, kao u prethodnom primjeru, često se javlja dvosmislenost homonimičnih struktura. Tako je *Savez logoraša u Bosni i Hercegovini* izdao niz *Uvjerenja* kojim se utvrđuje status logoraša.⁶ Pa, iako je prijedložno-padežni izraz u nazivu spomenute ustanove sintaksički ispravno upotrijebljen, formulacija data u *Uvjerenjima* glasi:

(7) *Priznaje se status logoraša Bosne i Hercegovine (...)*

7a) Logoraši u Bosni i Hercegovini (iz BiH),

7b) Bosanskohercegovački logoraši koji su svoj status stekli boraveći u logorima Bosne i Hercegovine (npr., kao da je, službeno, BiH je organizirala logore i logoraše podvrgavala nečovječnim životnim uvjetima).

Za razrješenje ove dvosmislenosti najbolje bi bilo i u datoj formulaciji

(7) koristiti prijedložno-padežni izraz kao i u nazivu ustanove.

Slično, na službenoj internetskoj stranici sarajevskog Instituta za jezik objavljuje se vijest s naslovom:

(8) *Promocija Instituta za jezik u Novom Pazaru*

8a) Novopazarska promocija sarajevskog Instituta,

8b) Promocija novopazarskog Instituta.

Kako u službenom nazivu Instituta imamo sintagmu *Institut za jezik u Sarajevu*, često je korišten i deklinirani oblik: *Instituta za jezik u Sarajevu*, što u kombinaciji s ovom viješću (prethodno spomenutim naslovom⁷) proizvodi dvosmislenost.

⁶ Od 28. 1. 2019, iz arhive Udruženja Logoraša Stolac.

⁷ Pošto u zaglavlju stranice imamo izraz „Institut za jezik u Sarajevu“, istovremeno ćemo na jednom ekranu moći vidjeti izraze „Institut za jezik u Novom Pazaru“ i „Institut za jezik u Sarajevu“, u kojima funkcija prijedložno-padežnog izraza nije ista.

Razrješavanje ovog ambigviteteta moglo bi ići ovako:

- *Promocija Instituta za jezik održana u Novom Pazaru,*
- *U Novom Pazaru promoviran Institut za jezik u Sarajevu,* itd.

Birokratski jezik kao jezički izraz bogat nominaliziranim i dekomponiranim formama, uz gomilanje determinatora i modifikatora, proizveo je različite primjere dvosmislenosti. Bilo da u značenjskom smislu takve forme prave konflikt ili ne, valjalo bi se postarati da se izbjegne ona dvosmislenost koja je uzrokovana jezičkom strukturom tako što će se obratiti dodatna pažnja u načinima formiranja same jezičke strukture, po mogućnosti da se izbjegne homonimija.

3. Homonimski konflikt kao društveni konflikt – uloga jezika u razumijevanju društva

Posebno zanimljiv primjer ambigviteteta u administrativno-pravnim tekstovima je tzv. „diplomatski ambigvitet“ – kao „namjerni“ ambigvitet koji je u stvari samo alat u medijaciji prilikom rješavanja određenog konflikta – čime dvosmisleni dogovor/ugovor namjerno kao takav biva predložen različitim stranama⁸ (koje ga time mogu i shvatiti na različite načine): „Diplomatic ambiguity is an ambiguity as found and used in diplomatic texts for diplomatic purposes“ (Pehar 2011: 27). Međutim, ovaj primjer ambigviteteta, iako jeste tekstualni, odnosi se više na kombinaciju dvosmislenih termina te principa dvosmislenosti na širem, diskursnom (a ne rečeničnom ili sintagmatskom) nivou.

Ipak, određeni primjeri sintaksičke dvosmislenosti nalaze se npr. i u Daytonskom sporazumu, i to u nekim ključnim dijelovima Sporazuma, odnosno, u Ustavu Bosne i Hercegovine.

Iako je po nepisanim tumačenjima ustavnih rješenja poznato da su u Bosni i Hercegovini prepoznati Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi, prepoznata je i kategorija „Ostalih“ koja se na različite načine tretira u javnosti. Naročito je važna percepcija različitih mogućih modela uređenja Bosne i Hercegovine, gdje se dominantno konceptima nacionalnih stranaka suprotstavlja model građanske države, mada se, i u suprotnom, građanska politička opcija nekada prepoznaje kao bošnjačka (s obzirom na većinsku bošnjačku populaciju u državi), s tim da ni bošnjački politički stavovi zvanično nisu u većem suprotstavljanju s građanskim konceptom uređenja države i takvi stavovi nemaju nacionalističko već nacionalno uporište.

Govoreći o kategoriji „ostalih građana“, po rezultatima Popisa stanovništva iz 2013. godine (v. Link 1), osim tri konstitutivna naroda razvrstana

---

⁸ Često se kao takav navodi primjer *Dejtonskog (Daytonskog) mirovnog ugovora*.

po etničkoj/nacionalnoj pripadnosti, popisane su i sljedeće kategorije: *Rom, Musliman, Bosanac i Hercegovac, Albanac, Jugosloven, Ukrajinac, Crnogorac, Turčin, Slovenac, Pravoslavac, Makedonac, Hercegovac, Italijan, itd.*, uz kategorije „Ne izjašnjava se“, „Nepoznato“ i „Ostali“.

Po Ustavu BiH, imamo sljedeće:

(9) *Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi (u zajednici s ostalima), i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine* (Šipka 2001: 309).

9a) Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi (u međusobnoj zajednici sa ostalima, također konstitutivnim), i drugi građani Bosne i Hercegovine (Bošnjaci, Hrvati i Srbi se također tretiraju kao građani);

9b) Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi (u zajednici s ostalima, nekonstitutivnim narodima), i građani Bosne i Hercegovine (Bošnjaci, Hrvati i Srbi se ne tretiraju kao građani).

U primjeru (9) nije jasno na šta se u referentnoj vrijednosti odnosi formulacija „ostali“, koja kao elidirana forma od pridjevske poprima imeničku vrijednost. Zato je diskutabilno da li se „ostali“ tretiraju kao posebna kategorija ili je riječ o različitim referencijalnim odnosima tog pridjeva. Interesantno, u engleskoj verziji ostali su u formulaciji navedeni pod velikim slovom, kao „Others“:

(10) *Bosniacs, Croats, and Serbs, as constituent peoples (along with Others), and citizens of Bosnia and Herzegovina hereby determine that the Constitution of Bosnia and Herzegovina is as follows* (Šipka 2001: 308).

Jasno je da se kategorija Ostalih u engleskoj verziji posmatra kao ime, kao posebna grupacija, s tim da se dvosmislenost u tumačenju može javiti u kontekstu određenja Ostalih kao također konstitutivnih, ili konstituentnih naroda, u šta bi se mogla ubrojiti čak i kategorija drugih građana.

Iz sljedećih primjera kao drugih formulacija istih odredbi, čitamo:

(11) *Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (zajedno s ostalima), i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine* (Šipka 2001: 310).

(12) *Бошњаци, Хрвати и Срби, као конститутивни народи (заједно са осталим), и грађани Босне и Херцеговине овим одлучују да Устав Босне и Херцеговине гласи* (Šipka 2001: 310).

11a i 12a) Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi (zajedno sa ostalima, također konstitutivnim narodima); i ostali građani Bosne i Hercegovine (Bošnjaci, Hrvati i Srbi se također tretiraju kao građani).

11b i 12b) Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi (zajedno sa ostalima, nekonstitutivnim narodima); i građani Bosne i Hercegovine (Bošnjaci, Hrvati i Srbi se ne tretiraju kao građani).

Ovo je dvosmislenost po referenciji, uz elidirane članove sintagme *dru-gim(a) narodima*, i nejasnu determinaciju po kvalifikativnoj odrednici *konstitutivni*. Ambigvitet bi se ovdje riješio npr. upotrebom dodatnih determinatora, npr. *jedini*: ...kao: *jedini konstitutivni narodi...* (*zajedno sa drugim narodima i građanima BiH*), odnosno *ostali*, kao: „i ostali građani“ koji nisu konstitutivni, i sl.

Isto tako, za *Dayton* vezane dvije nove ključne sintagme u bh. političkom prostoru su svakako:

(13) *Entitet Republika Srpska⁹ i entitet Federacija BiH*

13a) Srpska je republika (država), Federacija BiH je država,

13b) Srpska je (samo) entitet, Federacija je (samo) entitet.

Upotrebom sintagme *Republika Srpska*, posebno bez kvalifikativa *entitet* (elidirane forme) u svijesti govornika proizvodi posebno značenje, povezano s frekventnim (i u Daytonskom sporazumu također više puta spomenutim) sintagmama *Republika Hrvatska, Republika BiH...*, pa čak i u istoj rečenici).¹⁰

Za potvrdu o dvosmislenosti i u Daytonu, najbolje je citirati sljedeće:

The Dayton Agreement will forever remain **ambiguous**. Moreover, in the light of ethical incommensurability, any future peace agreement set on the foundations of both the principle of stability and the principle of self-determination will necessarily be ambiguous (*istakao J. H.*) (Pehar 2011: 194).

Ako govorimo već o bosanskom Ustavu, uz svijest da je poznato kako su članovi zakonskih odredbi kao izdvojene rečenice često podložni dvostrukom tumačenju. Takav je i primjer amandmana na Ustav R BiH iz 1993. godine, a kojim se (što je naročito važno) uređuje pitanje službenih jezika u BiH. Naime, u formulaciji je stajalo da je u Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi:

(14) *Standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva bosanski, srpski, hrvatski.* (Službeni list R BiH, Sarajevo, 1. septembar 1993) (Šipka 2001: 248).¹¹

---

⁹ Pravopisno upitna formulacija kod pisanja velikog početnog slova u primjeru nižih administrativnih oblasti s višečlanim nazivima.

¹⁰ Ne zaboravimo da su „republika“ i „federacija“ tipovi državnosti. Slična ovom tipu dvosmislenosti je moderna pojava da se npr. različitim tipovima (običnih) organizacija daju „bombastična“ imena. Tako „obična“ udruženja građanja postaju instituti, centri za obrazovanje, škole, akademije, i sl.

¹¹ Pitanje administrativno-pravnog uređenja službenog jezika/službenih jezika u BiH i upotreba ovakve (dvosmislene) formulacije ima svoju dugu, širu sferu primjene. Tako se već od prijedloga za konačnu zakonsku formulaciju iz septembra 1993. pojavilo više formulacija, a koje su, svaka na svoj način, bile dvosmislene. Zvanični prijedlog je bio: „U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je bosanski, hrvatski i srpski jezik ijekavs-

14a) Jedan zajednički jezik triju naroda, i jedan jezik s tri naziva.

14b) Jedan jezik svakog naroda ponaosob, koji se imenuje jednim od tri imena koja pojedinačno pripadaju pojedinim narodima.

U primjeru (14) imamo tipičan slučaj determinativnog ambigviteta, odnosno, ambigviteta po obimu determinacije.

Tragom sličnih zakonodavno-pravnih formulacija o jeziku, u naše aktuelno vrijeme pojavilo se nekoliko instrukcija bosanskih nadležnih ministarstava za obrazovanje kojim se rješavalo pitanje jezika u bh. školstvu. Posebnu pažnju privukla je formulacija dvosmislena po obimu determinacije, a koja je dosta slična prethodnom primjeru (14):

(15) Nastava i drugi oblici odgojno-obrazovnog rada u školi izvode se na jednom od tri zvanična jezika konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine, koji se imenuju jednim od tri naziva: bosanski jezik, hrvatski jezik ili srpski jezik. (Istakao J. H.) (Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju KS, čl. 7, stav 1).

*(16) Jedan od tri jezika; tačnije, u punoj zakonskoj formulaciji: **Nastava u školi se izvodi na zvaničnim jezicima konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine, koji se imenuju jednim od tri naziva: bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik.** (Istakao J. H.) (Zakon o srednjem obrazovanju u Kantonu Sarajevo, čl. 9)*

20a) Bilo koji, neki od tri službena jezika u BiH,

20b) Doslovno, samo jedan jezik, ne i ostali.

Upravo je kod ovog i ovakvih primjera u našoj javnosti dominirala upotreba dodatne odrednice *samo (jedan)*, što je trebalo da pojača izbor drugog značenja, kao u medijskom izvještavanju na ovu temu, ili čak u zvaničnoj reakciji OSCE-a BiH:

(17) Izvođenje nastave isključivo na jednom od tri službena jezika nije u skladu s principima jednakosti svih jezika konstitutivnih naroda. (v. Link 10)

Prethodni primjer pravi značenjsku koliziju jer se po prirodi stvari nastava uglavnom izvodi na jednom jeziku, a drugo je što neko izvodi nastavu na jednom, a neko na nekom drugom jeziku.

Nužno se još kratko zadržati na administrativno-pravnim uredbama o pitanjima jezika u BiH. Naime, dana 15. 1. 2019. održana je u Sarajevu

---

kog izgovora“ (Isaković 1994: 185). Drugi prijedlog: „U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je standardni književni štokavski jezik ijekavskog izgovora koji se imenuje bosanski, hrvatski, srpski jezik“ (Dizdar 2018: 378). Evidentno, treća i službena formulacija (Šipka 2001: 248) je kombinacija prethodne dvije, sa dodatom znatnom jezičkom zamkom u formulaciji „koji se imenuje“, koja je i kasnijim sličnim aktima izazvala konfuziju (v. Hodžić 2018a i Hodžić 2018).

konferencija za medije na kojoj se govorilo o odnosu među našim jezicima u školstvu Sarajevskog kantona (v. Link 7). Dvosmislenost u administrativno-pravnom diskursu bila je uzrokom trostrukih razmimoilaženja i nejasnoća, odnosno, drukčijih percepcija i poimanja jezičke stvarnosti – a što se odnosi prije svega na *Dopis Instituta za jezik* (v. Link 11) kojim se rješavalo značenje u formulaciji mogućih tročlanih imenovanja nastavnog predmeta za maternji jezik i književnost. Naime, na spomenutoj konferenciji za medije je rečeno:

(18) *Od Instituta za jezik pri UNSA dobili smo uputu u kojoj stoji više opcija i da djeca mogu učiti jezik u školama KS zajedno sjedeći i družeći se. (...) Oni u istom razredu uče i bosanski, i srpski i hrvatski.* (v. Link 11 i Link 7)

18a) Od Instituta smo dobili uputu da djeca mogu učiti zajedno u istom razredu i bosanski, i srpski i hrvatski jezik.

18b) Od Instituta smo dobili uputu s objašnjenjima značenja tročlanih formulacija za naziv predmeta, gdje u objašnjenju značenja tročlanih formulacija stoji više opcija, među kojima jedna formulacija značenjem podrazumijeva učenje sva tri jezika u jednoj učionici.

Evidentno, drugo značenje (18b), koje je samo po sebi konfuzno, niko nije mogao očekivati iz datog primjera (18).

Na kraju, u duhu postavljenih ciljeva ovog rada, ovdje ističemo još jedan primjer iz Daytonskog sporazuma, a tiče se različitih u praksi prisutnih tumačenja kategorije legitimne reprezentativnosti konstitutivnih naroda u bh. državnim strukturama.

Ovdje dodatno dajemo objašnjenje za datu ustavnu formulaciju na engleskom jeziku za konstitutivne narode, gdje stoji *constituent peoples*. Zapravo eng. *constituent* u osnovi ima značenje DIO CJELINE, a u američkoj politici CONSTITUENTS se odnosi na ljude koje političari predstavljaju, tj. one koji imaju svog političkog predstavnika. Također, množina od *constituent* > *constituents* (ili: *constituent peoples*¹²) direktno je u značenju povezana s formulacijom „biranja svog predstavnika/zastupnika“, što svjedoči i objašnjenje značenja dato u engleskom etimološkom rječniku, gdje stoji da je to *tijelo konstituenata/sastavnica* (ili: „body of constituents“) ili zapravo: „especially ‘a body of persons voting for an elective officer’“ (tijelo osoba/naroda koje/koji glasaju za svog izbornog predstavnika) (v. Link 9). Dvostruko tumačenje proizlazi kod upotrebe odrednice *svog* uz množinekse oblike, jer bi se moglo uzeti u obzir i značenje da različite grupe ljudi biraju svog posebnog političkog predstavnika, ili pak da svi ljudi kao dio jedne cjeline biraju svog zajed-

---

¹² Nije nimalo beznačajna množinska formulacija *peoples*. Da je upotrebljen oblik jednine, ne bi se dobilo značenje posebnih naroda koji biraju svoje predstavnike.

ničkog predstavnika. Dakle, sasvim je jasno da svako bira predstavnika, samo je nejasno da li svi imaju svoje različite predstavnike ili svi biraju jednog zajedničkog. Ovaj primjer se opet uklapa u slične primjere dvosmislenosti po obimu determinacije (up. *Dat ću vam svima (po) jednu marku: jednu za sve, ili svakome po jednu?*).

Također, konkretno značenje engleske imenice *constituent* jeste „onaj koji imenuje ili bira zastupnika“ (one who appoints or elects a representative) (v. Link 9), pa su *konstituentni/konstitutivni narodi* u Bosni i Hercegovini ovim upravo oni koji biraju predstavnika ili zastupnika u vlasti. Formulacija *constituent* ima slično značenje sa značenjem engleske riječi *constitutive* kao „having the power of establishing“ (imati moć uspostavljanja, konstituiranja, ustavotvornosti) (v. Link 9). Data ustavna formulacija se odnosi na one koji su „dio cjeline“ i u potpunosti je opravdana, ali je formalno (jezički) dvosmislena po kriteriju obima determinacije.¹³

Interesantno je ovdje još percipirati dodatnu dvosmislenost formulacije koja govori o konstitutivnosti naroda u Bosni i Hercegovini. Pošto su zvanično u BiH konstitutivni Bošnjaci, Hrvati i Srbi, nevezano za pitanje konstitutivnosti ostalih, ovdje opet iščitavamo dvosmislenost: Jesu li Hrvati, Srbi i Bošnjaci koji žive van Bosne i Hercegovine samim tim također konstitutivni? I, može li se na osnovu ove zakonske odredbe u BiH tražiti konstitutivnost i drugih Bošnjaka, Hrvata i Srba? Jer, u formulaciji nije strogo precizirano da su to *bosanski Hrvati, bosanski Srbi*, i – ovdje je već, manje ili više, riječ o tautološkoj konstrukciji – *bosanski Bošnjaci*. Data struktura bila bi ovjerenija upotrebom prijedložno-padežnog izraza u atributskoj funkciji umjesto već upotrebljenog pridjeva u istoj funkciji: dakle – Bošnjaci u Bosni i Hercegovini (zatim, u Makedoniji, na Kosovu, u Srbiji, u Hrvatskoj, Crnoj Gori, Turskoj, itd.).

U administrativnim i pravnim tekstovima mogu se javiti i česte slučajne sintaksičke dvosmislenosti uslijed neregularnog reda riječi, pogrešne referencije, i sl. (kao npr. sljedeće rečenice iz Zakona o visokom obrazovanju Hercegovačko-neretvanskog kantona: 1. *U ekspertnu komisiju imenuju se univerzitetski nastavnici iz naučnog i stručnog područja, za koje se osniva visokoškolska ustanova.* 2. *Posebnu ekspertnu komisiju imenuje Ministar iz reda istaknutih naučnih i drugih radnika.* 3. *Standardi, normativi i jedinstveni kriteriji za izbor u akademska zvanja koje donosi Ministarstvo.*) No, primjeri koje smo prethodno analizirali pokazuju da dvosmislenost ovog tipa nije samo sintaksostilističko pitanje, kao i to da je sintaksička dvosmislenost itekako prisutna u praksi.

¹³ Naravno, formalno gledano, ovdje nije riječ o poželjnim ili potrebnim tumačenjima aktualnih društveno-političkih odnosa u BiH, već o tumačenju Daytonskog sporazuma kao takvog.

4. Zaključak

Sažeti jezički izraz uvijek računa na zalihnost, na širi kontekst i na podrazumijevano značenje. No, kada se u ovakvim irazima operira s nedovoljno razjašnjenim ili nejasnim terminima, činjenicama i drugim realijama, uz jezički neprecizne formulacije javlja se dvosmislenost. Obično se navodi da se ovakva dvosmislenost razrješava širim kontekstom. Međutim, ako je dvosmislenost izazvana (homonimnom) sintaksičkom strukturom, trebalo bi prije svega voditi računa da sintaksičke konstrukcije ovog tipa budu mnogo jasnije, preciznije, gramatički konkretnije i u krajnjem slučaju da budu u skladu s ciljanim značenjem; jer, način na koji u konačnici nešto (is)kažemo ne mora da bude u skladu i sa željenim (ciljanim) iskazom. Tako nam dovoljno dobar kontekst uvijek može pomoći u značenju posmatrane jezičke formulacije, ali to ne znači da je data formulacija gramatički korektno konstruirana. Upravo takvi su i primjeri dvosmislenosti homonimnih sintaksičkih struktura. Čim u tumačenju jezičke strukture dodatno uključujemo kontekst, takva struktura je sama po sebi nedovoljno jasna. Zato se ovakva dvosmislenost treba rješavati prije svega na gramatičkom nivou, pa tek onda kontekstom. Dvosmislenost ovog tipa na komunikativnom nivou može se ticati stilističke sintakse i uvjetno rečeno, pravopisne ili normativne sintakse. Generiranje (konstruiranje) rečenice u skladu s ciljanim značenjem ostat će u osnovi čisto sintaksičko pitanje i u ovom smislu treba računati na izbjegavanje sintaksičke homonimije u strukturi. Međutim, nekada je homonimnost i dvosmislenost sintaksičke strukture upravo namjera ili jezičko sredstvo, što dovoljno govori o karakteru sintaksičke (gramatičke) strukture u kojoj se javlja čitav niz homonimnih konstrukcija koje proizvode dvosmislenost, višesmislenost ili nejasno značenje. Sintaksička homonimija i dvosmislenost u birokratskom jeziku izazvana je visokim stepenom upotrebe (nagomilavanjem) nominaliziranih i dekomponiranih konstrukcija, pasivnih i bezličnih struktura, i slično. Gramatike bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, srpskog i srpskohrvatskog jezika ne daju cjelovit opis homonimnih sintaksičkih struktura. Stoga bi bilo od koristi napraviti širi opis svih sintaksičkih konstrukcija koje izazivaju dvosmislenost.

Literatura:

- Dizdar, Srebren, „Inter Ali(j)a et marginalia: posljednji tekst Alije Isakovića“, *Zbornik radova s naučne konferencije „Alija Isaković i bosanski jezik“*, Institut za jezik UNSA, Sarajevo, 2018, str. 375–392.
- Hodžić, Jasmin, Neki sociolingvistički aspekti imenovanja i učenja maternjeg jezika i književnosti u bosanskohercegovačkom školstvu s fokusom na Kanton Sarajevo, *Časopis Književni jezik*, Institut za jezik UNSA, Sarajevo, 2018, str. 159–197.
- Hodžić, Jasmin, Alija Isaković o bosanskom jeziku u *Antologiji zla, Zbornik radova s naučne konferencije „Alija Isaković i bosanski jezik“*, Institut za jezik UNSA, Sarajevo, 2018a, str. 56–72.
- Hodžić, Jasmin, *Tipovi sintaksičkog ambigviteta u bosanskom jeziku*, Doktorska disertacija u rukopisu, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar, 2017.
- Hodžić, Jasmin, „Kontekstualna determiniranost sintaksičke homonimije u bosanskom jeziku“, *Časopis Lingua Montenegrina*, god X, sv. 2, br. 20, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017a, str. 161–177.
- Isaković, Alija, *Antologija zla*, Ljiljan (Biblioteka Bosnica), Sarajevo, 1994.
- Katnić-Bakaršić, Marina, *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program, Budimpešta (elektroničko izdanje), 1999.
- Kristal, Dejvid (Crystal, David), *Enciklopedijski rječnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd, 1985.
- Pehar, Dažen, *Diplomatic ambiguity: Language, power, law*; LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011.
- Šipka, Danko, *Leksička homonimija u savremenom srpskohrvatskom standardnom jeziku*, Doktorska disertacija u rukopisu, Pittsburgh, 1988.
- Šipka, Milan (prir.), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000): Dokumenti*, Institut za jezik UNSA, Sarajevo, 2001.

Izvori:

- *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine, Godina II, broj 18., Srijeda, 1. septembar/rujan 1993. Sarajevo. Uredba sa zakonskom snagom o nazivu jezika u službenoj upotrebi u Republici Bosni i Hercegovini za vrijeme ratnog stanja*, u: Šipka Milan (prir.), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000): Dokumenti*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001, str. 248.

- *Constitution of Bosnia and Herzegovina*, u: Šipka Milan (prir.), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000): Dokumenti*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001, str. 308.
- *Ustav Bosne i Hercegovine. Prijevod na bosanski jezik*, u: Šipka Milan (prir.), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000): Dokumenti*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001, str. 309.
- *Ustav Bosne i Hercegovine. Prijevod na hrvatski jezik*, u: Šipka Milan (prir.), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000): Dokumenti*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001, str. 309–310.
- *Ustav Bosne i Hercegovine. Prevod na srpski jezik*, u: Šipka Milan (prir.), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000): Dokumenti*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001, str. 310–311.

Internetski izvori:

- *Link 1: Popis 2013.* (<http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=6>, Pristup: 6. 2. 2019) (*Knjiga 02: Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest, maternji jezik*)
- *Link 2:* www.nf.unmo.ba (Pristup 6. 2. 2019)
- *Link 3:* <http://www.apf.com.ba/> (Pristup 6. 2. 2019)
- *Link 4:* <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/u-sarajevu-se-otvara-muzej-zlocina-protiv-covjecnosti-i-genocida>, Pristup 6. 2. 2019)
- *Link 5:* <http://www.institut-genocid.unsa.ba/bs/>, Pristup 6. 2. 2019)
- *Link 6:* www.izj.unsa.ba, Pristup 6. 2. 2019)
- *Link 7:* Konferencija za medije: <https://www.youtube.com/watch?v=h6X-cEO6thxk&t=2s>, Pristup 6. 2. 2019)
- *Link 8:* <https://www.youtube.com/watch?v=WWXI8-9-30w> Pristup 6. 2. 2019)
- *Link 9:* <https://www.etymonline.com/> Pristup 6. 2. 2019)
- *Link 10:* <http://ba.n1info.com/Vijesti/a220504/Berton-za-N1-Ne-koristite-jezike-u-svrhu-kreiranja-podjela.html> (Pristup 7. 11. 2018)
- *Link 11:* https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/103109/institut_za_jezik_ostro_reagovao_na_izjave_ministrice_bogunic_nismo_dali_upute_da_djeca_trebaju_uchiti_tri_jezika_u_jednoj_uchionici.html (Pristup 24. 9. 2019)

Jasmin HODŽIĆ

**HOMONYMOUS SYNTACTIC STRUCTURE AND
AMBIGUITY IN THE BOSNIAN LANGUAGE OF
ADMINISTRATION AND LAW**

Considering the homonymous syntactic structures and ambiguities in the Bosnian language of administration and law, we have examined those examples that are directly connected to the relations among religions, nations and languages, or that are related to the organization of Bosnian society and state, as well as to the national relationships in Bosnia and Herzegovina. Along with a number of cognitive-linguistics aspects in different approach to meaning in language, we are considering the role of syntactic homonymy, not only as potential features of language expression, but also as a intentionally ambiguous syntactic structures.

Key words: *ambiguity, syntax homonymy, administration, law, society, national relations, Bosnian language*

UDK 811.163.42*282(497.5)

Izvorni naučni rad

Filip GALOVIĆ (Zagreb)

Hrvatsko katoličko sveučilište

filip.galovic@unicath.hr

GOVOR SREDNJEGA LIPOVCA (PORED NOVE KAPELE)

Premda se na temelju dosadanje dijalektološke literature zna da je govor Srednjega Lipovca određen govorom slavonskoga dijalekta, o njemu ne postoje detaljniji podatci ni zaseban opis. U članku se na temelju recentnih istraživanja iznose fonološke i morfološke značajke toga mjesnoga govora. Rezultati pokazuju da je lipovački govor zadržao mnoge jezične karakteristike svojstvene govorima slavonskoga dijalekta.

Ključne riječi: *govor Srednjega Lipovca, posavski poddijalekt, slavonski dijalekt, štokavsko narječje, dijalektologija*

Uvod

Srednji je Lipovac naselje u općini Nova Kapela u Brodsko-posavskoj županiji. Smješteno je na cesti između Nove Kapele i Požege. Prema podacima Državnoga zavoda za statistiku u mjestu je 2011. godine živjelo 302 stanovnika.

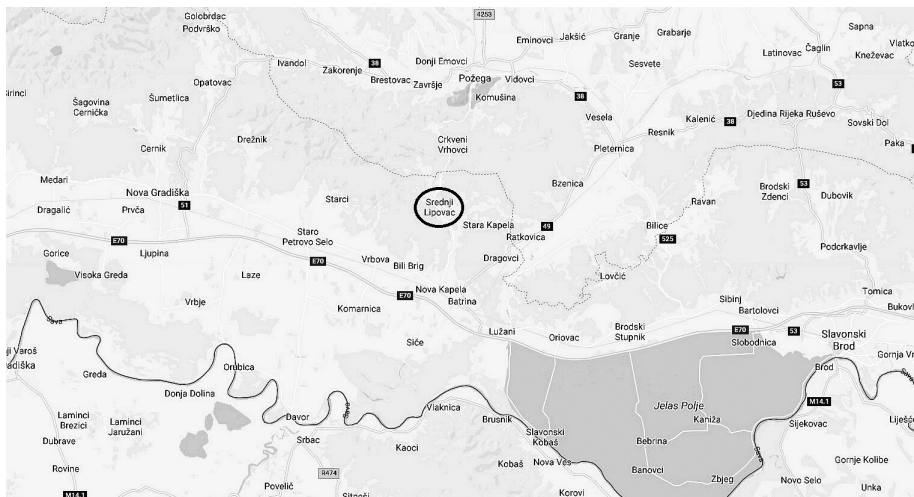
Govor Srednjega Lipovca pripada govorima slavonskoga dijalekta koji se prostire u slavonskoj Posavini, slavonskoj Podravini i hrvatskome dijelu Baranje, u nekim naseljima u sjeveroistočnoj Bosni, u zapadnoblačkom Podunavlju te u nekim naseljima na mađarskoj strani uz Dravu. Ovaj govor dosad nije samostalno opisan premda se spominje u dijalektološkoj literaturi. Tako je, primjerice, u radu Stjepana Ivšića *Današnji posavski govor* govor uvršten u ikavske govore (1913: 162) te je pridružen 5. akcenatskoj skupini gdje se govori *vodě, sačŭvām, ostô, nosĭli, ôtac, kázali, rŭkôĭm, kazĭvô* (1913: 147). Ikavskomu ga arealu kasnije pridružuje i Sekereš (1989: 138).

U radu se na temelju recentnih istraživanja iznose jezične posebnosti mjesnoga govora Srednjega Lipovca.

1. Recentno istraživanje govora Srednjega Lipovca

U veljači sam 2020. godine nekoliko dana boravio na području Nove Kapele, osobito se baveći govorom Srednjega Lipovca. U Srednjem sam Lipovcu razgovarao s više mještana, a najviše sam vremena proveo s petero izvornih govornica i govornika kako bih vjerno zabilježio govor: Anka Galović (rođ. Maričević) (1926.), Marija Bogdanović (rođ. Kapetanić) (1937.), Mato Kerepčić (1946.), Terezija (Reza) (Kerepčić) (1957.), Milan (Mile) Galović (1965.). Pretežito sam se oslanjao na poduge slobodne razgovore i najveći broj podataka iz njih izdvojio, no u završnoj sam fazi usmjerenim pitanjima saznavao određene pojedinosti i dopunjavao podatke potrebite za detaljniju analizu.¹ Svi su obavjesnici bili upoznati s činjenicom da je riječ o dijalekto-loškome istraživanju te su iznijeli podatke o sebi i dopustili bilježenje/snimanje podataka.

Karta 1. Geografski položaj opserviranoga govora

¹ Ovdje spominjem i dva popunjena posebno izrađena kvestionara i transkript dijela slobodnoga govora što su u Srednjem Lipovcu odvojeno prikupile dvije studentice Laura Derežanin i Tea Jurić u u akademskoj godini 2019/2020. u okviru terenskoga rada na mojem predmetu. Taj sam pisani materijal detaljno proučio i zvučne snimke preslušao. Njihovi su podatci premoćnim dijelom podudarni s mojima.

2. Rezultati istraživanja: fonološke posebnosti

2.1. Vokalski sustav

2.1.1. Inventar i realizacija

Vokalski se sustav opserviranoga govora sastoji od pet vokala u dugim i kratkim slogovima:

ī				ū
	ē		ō	
		ā		

i				u
	e		o	
		A		

Svi vokali dolaze u dugim i u kratkim slogovima.
Funkciju silabema vrši *r*.
Vokali se ostvaruju kao srednje vrijednosti.

2.1.2. Distribucija i podrijetlo

Distribucija je vokalskih fonema relativno slobodna. Svaki se od njih, u načelu, može pojaviti u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji u riječi, ispred i iza pojedinih konsonanata, osim uz *r*.

Dugi vokali stoje pod dugim akcentima i u dugome neakcentiranome slogu, koji se može ostvariti pred akcentom i nakon akcenta, npr. *zīmu* A jd., *posūdili*, *mīšamo*, *odrānīla*, *porūčō* gl. pridj. rad. m. jd., *mōtāka* G mn.

Kratki vokali stoje pod kratkim akcentima i u kratkome neakcentiranome slogu koji se može ostvariti pred akcentom i nakon akcenta, npr. *zaborāvit*, *svūda*, *dolāzi* 3. jd. prez., *plācu* A jd.

Primjeri dugih vokala (akcentirani i neakcentirani):

- vokal *a*: *gāsila*, *narāsla*, *glāve* A mn., *ūdāla*
- vokal *e*: *u pamēti*, *tēško*, *zemlĕ* G jd., *přstĕn*
- vokal *i*: *nīsmo*, *tīsto*, *vīče* 3. jd. prez., *skīdāli*
- vokal *o*: *pólnočka*, *nōvcima*, *prōjdeš*, *rōbōm* I jd.
- vokal *u*: *rúčak*, *skūpo*, *posūdiš*, *lĕgnū* 3. mn. prez.

Primjeri kratkih vokala (akcentirani i neakcentirani):

- vokal *a*: *natàkneš* 2. jd. prez., *dakàko*, *zaraživali*, *prašina*
- vokal *e*: *dočèkala*, *sèstra*, *krečàna* ('vapnenica'), *klèknem* 1. jd. prez.
- vokal *i*: *koržme* G jd., *dìca*, *siròta*, *kòtit*
- vokal *o*: *špòreta* G jd., *pòbrat*, *dalèko*, *poškròpi* 3. jd. prez.
- vokal *u*: *želudac*, *kukùruz*, *zubàča*, *jàbuku* A jd.

Silabem se *r* najčešće pojavljuje između dvaju konsonanata, eventualno inicijalno ispred konsonanta i finalno iza konsonanta, npr. *řže* 3. jd. prez., *řvaju se*, *na vř brīga*, *na vř kùće*.

Primjeri kratkoga i dugoga silabema *r* (akcentirani i neakcentirani):²
– *čepřkamo*, *mřtav*, *křv*, *vřba*, *křmàča*, *trskě* G jd., *ùmrļa*

2.1.2.1. Vokalske skupine

Govor Srednjega Lipovca lako podnosi zijev, pa su dvočlane vokalske sekvencije sasvim obične: *naučila*, *kàuč*, *pàuk*, *autóbus*, *kàiš*, *nàopàko*, *zàova*, *ùoči*, *ùokrug*, *réum* ('reuma'), *poispàdat*, *avióni* N mn.

Zijev je u ponekom primjeru održan i u vokalskim skupinama nastalim nakon eliminacije fonema *x*, npr. *nřov*, *màune* N mn., *naòdaš se*, no u primjeru je *grijòta* nakon redukcije fonema *x* nastali zijev razbijen interpoliranjem *j*.

Zijev je spriječen kontrakcijom u *grřjo*, *čèko*, *zvô*, *lřpô*, *slřšô*, ali *plëo*, *slomřo*. Interesantan je genitivni oblik *grâ* gdje je razvoj išao *graxa* > *graa* > *gra*. U nalazima je *jedànãjst*, *pètnãjst* i sl. zijev odstranjen promjenom *ae* u *aj*.

2.1.2.2. Redukcije vokala

U inicijalnoj se poziciji vokali fakultativno reduciraju u *vô*, *nô*, *vàmo*, *nàmo*, *volřko*. Češće se reduciraju u pokaznih zamjenica *nãj*, *vãj*.

Finalni je vokal reduciran u infinitivu: *naprãvit*, *kùpit*, *ròdit*, *nãjt*, *střć*.

Redukcija je vokala *i* u finalnoj poziciji zahvatila broj 'četiri' koji se govori u liku *čètir*.

Fakultativno se u finalnoj poziciji gube vokali u primjerima poput *zà neg*, *nà seb*, *nèmm*. Finalni se vokal fakultativno likvidira u *neg*.

2.1.2.3. Dodavanja vokala

Vokal se dodaje u primjeru *òto*, no to je fakultativna pojava.

2.1.2.4. Supstitucije vokala

U materijalu se nalazi primjer *čoràpe*, dakle sa supstitucijom vokala *a* vokalom *o*.

² U gradi se nije našlo primjera za *r* pod neakcentiranom duljinom.

2.1.2.5. Protetski konsonant *j*

U izoliranoj se riječi *jŕst* uz inicijalni vokal pojavljuje konsonant *j* u protetskoj službi. U drugim nalazima nije evidentiran: *òpet, òko, ìme, ùsnica*.

2.1.2.6. *Jat*

Govor je Srednjega Lipovca ikavski: *svît, dîca, žîvili, smîla, cípat, cvît, snîg, sìme, brîg, vîrovat, vîrovala, dvî, dîdo, nîdra, svîcà, mlîko, dîte* V jd., *pîšice, svidok, gòrit, umîsit, (po) litu, nedîla, závitne pîsme*.

U govor se uvukao poneki ekavski lik poput *čòvek, tèrat, kòren*,³ a vokal *e* stoji i u prilogu *dòle*.⁴ U prefiksu je *ně-* zabilježen ekavski odraz: *něki, nēkaki, nēkako*, a isto tako i u prefiksu *prě-*: *prekînut, presvûć, prekîstit, preurédit*. Prema prijedlogu **prěb* dolazi *pred: prěd sobom*. Govori se i prijedlog *preko: preko pûta*. Inače je u riječima s nekadanjim *rě* u nizu slučajeva nastupio *i*: *trîšña, rîpa, rîn* ('hren'), *rîzat*.

Zasebno se izdvajaju oblici *òra* N jd., *oràse* A mn. koji signaliziraju da je u leksemu **orěxъ* stari *jat* dao vokal *a*.

Ekavizmi su okazono ovjereni, najčešće u novijim importima, no ta pojava nimalo ne ugrožava ikavski tip govora, npr. *ucjeñivaju* 3. mn. prez., *vjeronàuk, izbjèglice* N mn.

2.1.2.7. Poluglasovi

Vokal *a* redovito zastupa mjesto negdašnjih poluglasova, odnosno novijega 'šva': *dân, dânas, màgla, dàska, kòlac, dõbar, sèdam, vîtar*.⁵

2.1.2.8. Stražnji nazal

U svim je potvrđama nazal stražnjega reda **ǫ* jednoznačno rezultirao vokalom *u*: *mûž, pàûk, vrućina, gòlub, gùska, bûdem, bùbañ, iznûtra, okrûglo*.

2.1.2.9. Slogotvorni *l*

Slogotvorni je *l* očekivano prešao u vokal *u*, dakle na snazi je jednadžba prema kojoj slogotvorni *l* i **ǫ* imaju isti supstitut: *vûna, žûć, sûnce, jàbuka, jàbućica* ('rajčica'), *napûnit*.

³ U riječi *kòren* nije sigurno potječe li *e* od staroga *e* ili 'jata'.

⁴ Ni u ovome primjeru krajnje *e* ne mora biti kontinuant 'jata'.

⁵ Ovdje su obuhvaćeni i primjeri u kojima je 'šva' u konsonantskim skupinama sekundarno interpoliran.

2.1.2.10. *Prednji nazal*

Kontinuanta je nekadanjega nazala prednjega reda * ϵ dosljedno izjednačena s kontinuantom primarnoga *e*: *jèzik, jètra, jèčam, žètva, počèt, pàmet, govèdina, mèso, tèle*.

2.1.2.11. *Sekvencija ra > re*

Govor Srednjega Lipovca u imenici *vrēbàc* vrši prijelaz staroga korijenskoga slijeda *ra* u *re*.

2.1.2.12. *Inicijalni * v_b /* v_b*

Inicijalni se * v_b /* v_b u premoćnome broju primjera ostvaruje kao *u*: *u glàvi, u sèlu, udovìca, ùnuk, ùvik, Ùskrs*. Ovdje odstupa nalaz *vâš* (< * $v_b\check{s}_b$) ('uš'), dakle s razvojem *va*, te nalaz *nùtarñi* gdje je * v_b /* v_b dao nulu.

2.2. Konsonantski sustav

2.2.1. Inventar i realizacija

Konsonantski sustav opserviranoga govora raspoláže ovim fonemima:

Sonanti				šumnici			
<i>v</i>			<i>m</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>f</i>	
	<i>l</i>	<i>R</i>	<i>n</i>	<i>t</i>	<i>d</i>		
<i>j</i>	<i>í</i>		<i>ñ</i>	<i>c</i>		<i>s</i>	<i>z</i>
				<i>ć</i>	<i>đ</i>		
				<i>č</i>	<i>ž</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>
				<i>k</i>	<i>g</i>		

U konsonantskome sustavu fonem *x* nema svojega mjesta. Može se pojaviti u efemernim slučajevima, eventualno u kojoj riječi iz novijega nanosa (v. dolje).

Kako je vidljivo, govor razlikuje afrikate *č* i *ć* te *ž* i *đ*.

2.2.2. Distribucija i podrijetlo

Distribucija je konsonanata, također, uglavnom slobodna. Svi se konsonanti mogu nalaziti u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji u riječi, izuzimajući izvjesna ograničenja u konsonantskim skupinama.

Od finalnih se konsonantskih skupina u domaćim riječima javljaju *st* i *zd* (za *šć* i *žd* nema potvrda): *líst, kòst, gòst, òpast, stàrost, ràst* ('rasti'); *gròzd*. Riječi preuzete iz drugih sustava narušavaju izneseno pravilo: *pirinč* ('riža'), *špekulànt, grünt* ('posjed'), *fòrt* ('stalno'), *škàrt* ('neupotrebljiva roba koja se odbacuje').

Finalno se može ostvariti skupina od triju konsonanata, npr. *osamnâjst*.

2.2.2.1. Fonem *x*

Fonem je *x* u govoru Srednjega Lipovca:

– zamuknuo: *ěklat, ĩlada, lãče, ladeřina, lãdno, rastõvina, rastõva (řũma), òću, òklica* (‘stolac bez naslona, hokl’), *preladřila, řĩov, izdãnut, mãune, narãnila, grř, smř, grã, strã, nãma* (‘odmah, namah’), *řĩ* G mn.

– supstituiran fonemom *v*: *pũvalo, krũva* G jd., *skũvala, sũvo* pril., *glũvã* neodr. pridj. ř. jd., *pod strãvom, krũv* (pored *krũ*)

– supstituiran fonemom *j*: *snãja, dїjat, plěj, kїjat, mějũr, grřã* G jd.

Interesantan je primjer *Dõvi* (‘Duhovi’) gdje je nakon ispadanja *x* skupina *uo* sažeta u dugi vokal *o*. Zanimljivo je spomenuti da se za ‘maćehu’ kaže *mãća*, dakle s redukcijom *x* i prethodnoga mu vokala.

Fonem se *x* pojavio u usamljenim primjerima: *u xõdnřku, tẽpix, plãxta*. Prirodajem i nalaz *spřxa* u kojem je izvršena metateza.

2.2.2.2. Fonem *f*

Fonem je *f* usustavljena jedinica konsonantskoga sustava govora Srednjega Lipovca, a najčešće stoji u riječima stranoga postanja: *fãlit* (‘nedostajati’), *fãsovãt* (‘dobiti batine’), *fẽrtũn* (‘pregača’), *fĩćkat* (‘zviždati’), *filijãla, firanga* (‘zavjesa’), *flẽka* (‘mrlja’), *frũřtuk* (‘dorućak’), *frãtar, fazãn, jẽřtino, kadřfa* (‘1. vrsta cvijeća; 2. baršun, samt’), *kãřẽ* G jd., *karãnřil, kũřer, ofĩćř, ofĩřali* gl. pridj. rad. m. mn. (‘ljubovati’), *řẽř*.

Fonem je *f* rezultat izmjene skupine *pv* (< **p̣v*) u nalazu *ũřãm se*.

Skupina je *xv* (< *xv) rezultirala fonemom *f* u *pofãřĩo* gl. pridj. rad. m. jd., *fãlã ti*. U glagolu je ‘uhvatiti’ moguć dvojaki razvoj: ili se skupina *xv* svela na *f* – *ufãtit, ufãtila, fãta* 3. jd. prez., što je češće ovjereno kod starijega svijeta, ili je prvi član konsonantske skupine *xv* likvidiran – *uvãtit, uvãtila*.

2.2.2.3. Fonem *ř*

Fonem je *ř*, kao štokavska inovacija, dijelom konsonantskoga inventara lipovačkoga govora: *svjedõřba, řẽř, řĩřirica*.

2.2.2.4. Odrazi skupina *dj i *đj*

Fonem *ř* kao rezultat primarne i sekundarne jotacije dentala *d* obilježjem je štokavskih sustava. U opserviranome je govoru evidentirano mnoštvo potkrepa: *mẽřã, preřã, mlãři, slãři, tũři, glõře* 3. jd. prez., *zarařĩvali, preureřĩjemo, rõřen, rõřãk, sũře*. Ovdje je iznimkom stršeci leksem *gõřpoja* s razvojem *j*.

2.2.2.5. *Odrazi skupina *tj i tʃj*

Rezultat je primarne i sekundarne jotacije dentala *t (kao i *kt, *gt) redovito fonem *ć*: *kùća, nòć, pòmòć* im., *pròliće, bràća*.

2.2.2.6. *Odrazi skupina *stj, *skj, *zdj, *zgj i njihovih sekundarnih varijanti*

U ispitivanome je govoru sustavan šćakavski refleks *šć* iz primarnih skupina *stj i *skj, a isti je refleks dala i sekundarna skupina *stʃj*: *gùšćer, šćücam* 1. jd. prez., *šćücavica, šćípat, ògñišće, mïlošću* A jd., (*dvâ*) *gòdišća, oprášćat, pùšćajte* 2. mn. imp!, *pùšćaju* 3. mn. prez., *klišće, lišće*.

Među rezultatima se konsonantskih skupina *zgj i *zdj te sekundarne skupine *zdʃj* pojavljuju likovi sa skupinom *žž*: *gròžžće, gvòžžće*.

2.2.2.7. *Skupina čr*

Skupina je *čr* (< *čbr, *čer), kako se očekuje, prometnuta u *cr*: *crívo, críp, crñ, crñilo, crñv, pocrvèni* 3. jd. prez.

2.2.2.8. *Odrazi skupina jd i jt u glagola izvedenih od *iti*

Na granicama prefiksalnoga i korijenskoga morfema u prezentskim i infinitivnim osnovama glagola prefigiranih s *iti nema metateze, pa prema tomu ni jotacije, odnosno konsekventno se ostvaruju skupine *jd* i *jt*: *izājde, izājdete, prōjdeš, sājde, dōjde, dōjdemo, izājdi, nājdi, dōjdi; nājti, dōjti, izājti*.

2.2.2.9. *Zamjenička osnova vs- (< *vbs-)*

Osnova se *vs-* (< *vbs-) namjerila na metatezu, pa je njezin odraz *sv-*: *svī, svē, svēga, svākome, svāko (jūtro)*. Vrijedno je istaknuti da se u značenju 'sav' govori *svāj*.

2.2.2.10. *Skupine št, šk, šp u posuđenica*

Konsonantske su skupine *št, šk, šp* u riječi preuzetih iz drugih jezika potvrđene u brojnim hrvatskim govorima. U istraživanome su govoru također zastupljene: *štrīkat, naškòdit, škàrt* ('neupotrebljiva roba koja se odbacuje'), *špòret, špága, prišpárat*.

2.2.2.11. *Skupina št (< *čbt)*

Skupina se *št* mogla razviti u primljenih riječi, a mogla je nastati i od stare skupine *čt* (< *čbt): *pòšten, pošćívamo*.

2.2.2.12. *Finalni l*

Konsonant je *l* na dočetu sloga u lipovačkome govoru dobrim dijelom zadržan na dočetu riječi u imenica, pridjeva i priloga: *sòkòl, vòl, stòl, sòl, pè-*

pel, kanâl, kotâl, ali *pòsò; dèbel, vèsel, tòpal, zrîl*; (*na*) *pôl, òzdôl* ('odozdo'). Za 'pakao' se ne govori *pakal, pakao, pako* i sl., već *pàklo*.

Na dočetu se unutrašnjega sloga također nerijetko čuva: *kólca* G jd., *pâlce* A mn., *mólba, solñàča* ('posudica za sol'), *bólnica*. Govori se pridjev *dôlñi*, dakle s *l*, a isto tako valja podvući i pridjev *stêlna* ('bremenita (o kravi)').

U glagolskome je pridjevu radnome muškoga roda jednine finalni *l* dao *o*: *rodïo, naprãvio, oženïo, pobîlio, slomïo, plëo*. Taj se *o* često steže s prethodnim vokalom *a*: *čëko, zvô, slùšô, grïjo, môrô*.

2.2.2.13. Umekšavanje glasova *l* i *n*

U slavonskome se dijalektu glasovi *l* i *n* pred *i*, ali i u nekim drugim okolnostima, nerijetko palataliziraju, a u toj osobitosti sudjeluje i govor Srednjega Lipovca: *pořãlïo, vòlïmo, voñila, moñile, otèli se, doseñili, upãlït/upãlit, pãlio, zapãli* 3. jd. prez., *zažëlite, mòlim te, đitelïna, promiñïo, skloñili, šñita*.

2.2.2.14. Rotacizam

Zamjena je intervokalnoga spiranta *ž* sonantom *r* u prezentskoj osnovi glagola 'moći' (< *mogiti) svojstvena opserviranomu govoru: *mòreš, mòre, mòremo*.

2.2.2.15. Ispadanja konsonanta u konsonantskim skupinama

U lipovačkome su govoru evidentirana sljedeća ispadanja konsonanta u konsonantskim skupinama:

dn > *n*: *ispãne* 3. jd. prez.;

gd > *d*: *đi*;

ké > *é*: *éi*;

kr > *r*: *rùška*;

kv > *k*: u zamjenicama tipa *kàki*;

pč > *č*: *čëla*;

pt > *t*: *tïca*;

svr > *sr*: *srãka, srbï* 3. jd. prez.;

tk > *k*: *kò, nïko*;

tstv > *stv*: *bogàstvo*.

2.2.2.16. Asimilacije i disimilacije

Kad i kad se čuje *š ñôn* s provedenom kontaktnom asimilacijom. Distanтна je asimilacija evidentirana u leksemima *čïžma* i *pãšuš* ('putovnica').

Kontaktna je disimilacija očigledna u leksemu *gúvno*, koji se rijetko govori jer na tome području nema gumana, te u *távno*, ali ostaje *sedamnâjst*,

osamnâjst, dakle bez promjene *mn > vn*. U govoru osobito starije čeljadi instrumental jednine osobne zamjenice ‘ja’ glasi *sã mlóm*. Frekventni su primjeri *sūmlât, sumlâ* 3. jd. prez., *sūmliv*. U distantnu disimilaciju idu primjeri *blâgosov, blagosòvit, blagoslîva* 3. jd. prez.

2.2.2.17. Sibilizacija

U dativu i lokativu jednine imenica ženskoga roda na *-a* glasovi se često ne sibiliziraju: *prûgi, nôgi, Pôžegi, kñigi, Građiški, mâjki, rûški, jâbuki, dàski*.

U nominativu, kao i u dativu, lokativu i instrumentalu množine imenica muškoga roda, sibilizacija se provodi u nadmoćnome broju riječi: *šlîvîcî, đîmñaci, opânci, obôjci* (‘ovoji od krpe za noge koji se rabe u poljodjelskim radovima’).

2.3. Akcenatski sustav

2.3.1. Inventar i realizacija

Akcenatski sustav čini pet akcenata: ` , ~ , ‘ , ` te neakcentirana duljina i kraćina.

Nema određenih posebnosti u realizaciji pojedinih akcenata osim što se kratki silazni akcent, koji je inače odsječen, pokatkada može realizirati nešto tromije.

2.3.2. Distribucija⁶

Kratki silazni akcent može stajati u svim pozicijama: *gòsvoja, brîska* (‘breskva’), *jûtros, ôporuka, rodîla, marâmu* A jd., *recîte* 2. mn. imp!, *diťeta* G jd., *kod Građîške, u vinôgradu, putûjemo, kobasîca, oglavîna, krmâča, do vršîdbe, korîto, izlâzio, potrošîla, na krevêtima, naprosîli, misirâča* (‘bundeva’), *jorgâne* A mn., *kupûsom* I jd., *gotôvo, ćuprîja, Kapêla, pokôra, škripûće* 3. jd. prez., *govôri* 3. jd. prez. U medijalnoj je poziciji veoma stabilan i iznimno su rijetko evidentirani primjeri poput *òstala* kod konzervativnijih govornica, za razliku od muškaraca kod kojih je taj razvoj češći. U finalnome je slogu rjeđe potvrđen jer su česti primjeri *vodâ > vòda, stvorît > stvòrit, danàs > dânas*, osim u slučajevima kada mu prethodi duljina: *diťè, sãmà, cîglâ, mlâdâ, mâšnâ, ćûkcî* N mn., *(tri) krâlâ, na brîgû, mašînâ, bećarcè* A mn., *bâkè* N mn., *dôjđî* 2. jd. imp!, *ćûvât, počêtâk, pomâgât*, no i u primjerima su takvoga tipa dosta učestalija povlačenja pa su brojnije potvrde poput *râdit, šćîpat, špâga, vîna* G jd., *mlîko, nîsi, u paméti*. U enklizi se pak dobro čuva: *kakò će sãmâ; kakò se nîsi sîtio; onî bi kûvali; ženè bi kûpile; kosâc je kosîo; fâlâ ti za svè; jednè su*

⁶ Treba odmah istaknuti svojevrstu razliku među muškim i ženskim obavjesnicima. Pokazalo se da su žene u načelu konzervativnije u pogledu akcenta, čini se bez obzira na njihovu starost, dok su muškarci inovativniji.

iz Pòžege; urečenò je díte; svejednò se tâ pogodíla; dobrò je dànas; šta će mi dvòr. Što se tiče inicijalnoga i medijalnoga sloga, a u pogledu slijeda duljine i kratkog akcenta, nahodi se nešto primjera s očuvanim slijedom: *rezbārīli, odrānīla, otrēsāli, poprīmīla, vīkālī, òvcāma, nāglāsak* premda su primjeri s povlačenjem dosta češći: *jídemo, kúpila, póлноćka, prīmīli, znádemo, polúbīli, posúdíla*.

Dugi se silazni akcent ostvaruje u svim slogovima: *měso, bārča* ('vrt'), *gròble, pām̄tim, rukavīca* G mn., *na televīziji, devetnājst, čitām* 1. jd. prez., *bacā* 3. jd. prez., *porūčò* gl. pridj. rad. m. jd., *popīsò* gl. pridj. rad. m. jd. i u dijelu je potvrda čvrst. No ima i primjera njegova povlačenja: *jedānājst, pòsò, mrāvī* G mn., *sinóvā* G mn.

Akut je prilično stabilan premda fakultativno može prijeći u dugi silazni akcent. Primjeri su za akut u svim pozicijama: *mīsiš, vānkuš, pūšćajte* 2. jd. imp!, *prīčamo, pītajte* 2. mn. imp!, *stāroga, kážemo, nēmamo, napīšem, otěžemo, zaprēgneš, rašīriš, okrēćeš, ugāsi, namāta, obūkla, povūkla, za pokòjne, divāniš, pokvāri, česītam, jedīno, izbacīvamo, s mekotē, sidī* 3. jd. prez., *vrtī* 3. jd. prez., *dicē* G jd., *lipotē* G jd., *narāst, jučēr, šešīr, ulār, kape-lān, većinòm, kosòm* I jd., *metlòm* I jd.

U jednosložnim riječima mogu doći kratki silazni, dugi silazni i akut: *sòc, nāš, bīt, stīć; vrāg, tlāk, smòk; dvòr, grī, klūč, mōj*.

Uzlazni se akcenti pojavljuju na novim distribucijskim mjestima. Njihova je distribucija ograničena na ultimi i u jednosložnih riječi.⁷

Dugi se uzlazni akcent ostvaruje pri regresivnome pomicanju siline s ultime ili sa središnjega sloga na predakcenatsku duljinu uz stanovit broj odstupanja (v. gore): *u grādu, na grāni, u kokošīncu, prodāvāli, napīsāla, spāvālo, znádemo, žédan, jīdeš* 2. jd. prez., *bólnica, raspélo, salāta, istīće, čelāde, pálio*.

Kratki se uzlazni akcent pojavljuje pri regresivnome pomicanju siline najčešće s ultime, a rjeđe sa središnjega sloga na predakcenatsku kračinu (v. gore): *po sèlu, jèdno rèbro, na stòlu, ròdit, kupòvat, kukùruz, zatvòrit, mrtvac, zèmlā, kùpus, pāmuk, pòtok, nèvoła*.

Predakcenatske su duljine registrirane pred kratkim silaznim i pred dugim silaznim akcentom (v. gore), a u manjem broju slučajeva i pred akutom. Teški je slijed duljine i akuta registriran u govoru starijega svijeta: *rūkē, trāvē, strānē, rūkòm, klēčēc*.⁸

Stare se postakcenatske duljine u nerijetkim slučajevima gube ili se pak ostvaruju kao fonetski slabije, što zavisi o raznim okolnostima, ali i od govor-

⁷ Izolirani su primjeri poput *četrdèst*.

⁸ Od jednoga sam muškarca čuo *trāvē, rúkē* (s veoma slabom duljinom) te *trāvom, rúkom*.

nika do govornika. Osobito su sklone redukciji nakon dugih akcenata. Potkrepe: *gòlub, stàrost, žètve* G jd., *viñaca* G mn., *kràvom, čekam, mišam, káže, bìude*, ali i *nàopàko, kòsìmo, pàdà* 3. jd. prez., *ròbòm, koritāri* N mn., *grāñica* G mn.⁹

2.3.3. Ostale napomene

Govor Srednjega Lipovca zna za preskakanje akcenta: *zà nòvce, kòd mene, kòd tebe, išpod mene, nà mekotu, prèd sobom, ù četvoro, ù goste, ù glavu, ù bārču* ('vrt'), *ù škòle* A mn., ali se čuju i primjeri bez preskakanja: *do nèba, u kòlo, u vrāt, pred nòsòm, pod zìdom, u òku, na sřcu*.

Duljenje je pred sonantom (usp. Kapović 2015: 573–574) u opserviranome govoru izostalo u nizu primjera: *sàn, đim, dlàn, stār, sīr, pògan, jècam, jèdan, dèbel* premda je ovjereno u nekoliko slučajeva. Interesantno je podvući da se među rezultatima predsonantskoga duljenja ukrštavaju primjeri sa silaznim akcentom i primjeri s akutom: *zrīl, lān, šāv, sūnce* pored *stòlñak, tkāñe, ñegòv*.

U lokativu je jednine imenica srednjega roda koji imaju dugi korijen nastavak visan: *zlāto – u zlātu, mòre – na mòru, sīno – u sīnu* (jednom i *sīnu*).

Iako je u Posavini često *-ē-* u glagola prve vrste u n. p. *c* (Kapović 2008: 125), oni u govoru Srednjega Lipovca redovito imaju kratko *-e-*: *donèsem, mètem, pèčem, plètem, zòvem, bòdem*, tako i *pečèmo, pletèmo*. Govori se *zòvu, pèku*, što može biti analogija prema drugim licima. Ipak treba podvući lik *zovèmo*. Kod glagola je s dugim korijenom akcent u množini vezan: *sīčèmo, sīku, krādèmo, krādu, prēdète, prēdu*.

Interesantni su primjeri tipa *ruje* 3. jd. prez., gdje u opserviranome govoru čujemo *rije, psuje, kuje*, dakle s poopćenjem akcenatskoga obrasca *C* (usp. Kapović 2008: 125).

Nije zabilježeno starije stanje u primjerima tipa *brojīmò, gubīmò* pa se tu danas nalazi akut: *brojīmo, gubīmo, držīmo, letīmo*.

Nema starijeg akcenta u oblicima poput *počèla*, stoga se u Srednjem Lipovcu govori *pòčèla, kòvāla, pròklèla, nāsūla*.

Iznimno su interesantni likovi poput *ramenā, timenā, imenā, ušesā* i sl. (usp. Kapović 2015: 372).

⁹ U posljednjem je primjeru očuvana prva, ali pokraćena druga duljina. Druga se u govoru uobičajeno krati.

3. Rezultati istraživanja: morfološke posebnosti

3.1. Imenice

Po kriteriju se nastavka u genitivu jednine u govoru Srednjega Lipovca razlikuju tri vrste imeničke deklinacije: *a*-vrsta, *e*-vrsta te *i*-vrsta.

Imenice poput *ime*, *ràme*, *tìme* u svim padežima, izuzev NAV jd., imaju osnovu proširenu infiksom *-n-*: *imenã*, *ramenã*, *timenã* N mn. Infiks *-s-* nahodimo u *ušesã* N mn. Vrijedno je ovdje spomenuti i imenicu *kòleso*, koja se ne govori često (usp. Ivšić 1913: 239). Zabilježene su osnove proširene s *-t-*, navlastito u imenica srednjega roda koje označavaju mlado: *máčeta* (prema *máče*), *pìletu* (prema *pìle*), *ždrìbeta* (prema *ždrìbe*) i sl.

U instrumentalu se jednine imenica *a*-vrste muškoga roda uglavnom čuva razlika po palatalnosti. Imenice s nepalatalnim dočetakom osnove imaju *-om*: *grãdom*, *vrãtom*, *sřpom*, *jezikom*, *čověkom* dok imenice s palatalnim dočetakom osnove imaju *-em*: *kònem*, *kopáčem*, *klúčem*, ali ipak *prìjateljom*. Imenice s dočetakom osnove na *c* imaju također *-em*: *kólcem*, *súcem*, *òcem*. Takvo je stanje i u imenica srednjega roda. Osobitu pozornost treba skrenuti na instrumentalne oblike imenica *i*-vrste tipa *maščòm*, *solòm*, *koščòm*, *ričjòm*, dakle s nastavkom *-om*, odnosno *-jom*, koji su veoma živi u opserviranome govoru.

Množinski oblici jednosložnih i dijela dvosložnih imenica muškoga roda većinom imaju dugu množinu: *púzevi*, *križevi*, *nóževi*, *žúlevi*, *mìševi*, *svàtovi*, *točkòvi*, *plùgovi*, *stúpovi*, *rěpovi*, *kùlinove* A mn., *domòve* A mn. Prirodice se mogu pojaviti i oblici kratke množine, stoga ne čude varijante *pàlci*, *vòli* (pored *vòlovi*).

U genitivu je množine imenica sviju rodova dominantan izvorni štokavski nastavak *-a*: *sinóvã*, *komádã*, *jãhãca*, *plùgòva*, *vìnaca*, *oltãrã*, *dečãkã*; *pìsama*, *jãjãca*, *rebãrã/rěbãra*; *súza*, *cùra*, *bùvã*, *litãra*, *ovãcã/ovãcã*, *mòtãka*, *Šòkãca*, *rùšãka*, *trìšãna*, *gòdìna*. Ipak, nije rijedak ni nastavak *-i*: *mrãvì*, *misécì/misēcì*, *zùbì*, *trãktori*; *bùrãdi*; *brìski*, *bãkì*. Poznato je da u govorima slavonskoga dijalekta nerijetko dolazi *-i* u imenima mjesta, no u govoru je Srednjega Lipovca razvijeno štokavsko *-a* u *Frklěvaca*, *Drãgovaca* (prema nazivima susjednih mjesta *Frklěvci*, *Drãgovci*). U riječi je *nògu* nastupio nastavak *-u* iz nekadanje dvojine, koji je obilježjem štokavskih sustava. U imenica je *i*-vrste razvijen štokavski nastavak *-iju*, podrijetlom stari dvojinski: *očìju*, *kostìju*.

Dativ, lokativ i instrumental množine sviju rodova u najvećem je broju primjera zahvatio sinkretizam. Nastavci su u ovim padežima ponajčešće ujednačeni na novi nastavak *-ima* u muškome i srednjem rodu: *prìjateljima*, *kòhima*, *nòvcima*, *švèrcerima*, *sinovìma*, *trãktorima*, *krevětima*; *vretenìma*, *jãjcima*, *kòlima*, *sèlima* te na novi nastavak *-ama* u ženskome rodu: *rukãma*,

sestrāma, čarāpama, zubāčama, sviñāma, kùćama, vrìćama. To ne znači da se u imenica *a*-vrste u lokativu i instrumentalu gdje kada ne mogu čuti oblici koji nose oznaku starine poput *po xotěli, po bŕdi, po sěli, na vrāti, u Drāgovci, u Crnogóvci, sa govědi*, dakle sa starim lokativnim *-i* (< *-ix*) i instrumentalnim *-i*.

3.2. Zamjenice

U instrumentalu je jednine lične zamjenice *tī* i povratne zamjenice posvjedočeno *tōbom, sã sobom*, dakle sa starim osnovama *tob-* i *sob-*.

U dativu, lokativu i instrumentalu ličnih zamjenice *jã* i *tī* ovjereni su stari dvojinski oblici *nãma, vãma*.

Govore se posvojne zamjenice *mōj, tvōj, ñegōv* i sl. U slobodnome je razgovoru i usmjerenome ispitivanju evidentirana posvojna zamjenica *ñezin* (čuje se i s akutom *ñezin*), dakle nije živ arhaični lik *ñe* premda se govornici prisjećaju da je stariji svijet govorio primjere tipa *ñě ćúko* ('njezin pas').

Pokazne su zamjenice *nãj, vãj*.

Upitne su i odnosne zamjenice *kò* (*ně znam ni kò; kò dōjde na Bōžić u kùću; kò je dōšo?*) i *štò/šta* (*svě štò mī ìmamo; zatò štò se pùcalo; sãmo da štò ìmaju više; štò òni nōse?; òćeš nam štà pokazat?; štà smo mògli?; jãdna štà će prãvit*). Govori se *čèga* (*od čèga je naprãvit?*).

Potvrđene su upitne i odnosne pridjevske zamjenice *kōji* (*ně znam kōji je tō čovek; ćúku kōji se zvō Pùtrica*), *čiji* (*čiji je ćúko?*), *kàki* (*kàku čórbu je prãvila?*) te *koliki* (*koliki je bìo?*). Prema *kàki* govori se *ñekaki, ñikaki, svãkaki* itd., oblici svojstveni govorima slavonskoga dijalekta.

U značenju je 'netko' registrirano *ñiko* (*ñiko nije tō glědo; ñiko nije naprãvio*), a u značenju je 'netko' registrirano *ñeko* (*ñeko bi ìmo čizmice, a ñeko i nē bi; ñeko je dōšo*). Značenje 'nešto' pokriva *něšto/něšta* (*spãlo mi je něšto u òko; ùvik něšto kãže; tãko da sam mãlo něšta i mògla kùpit; mī smo jōš něšta znãle; svãšta smo něšta prãvili; ìpak mãlo něšta ìde na bōlě*), a značenje 'ništa' pokriva *ništa* (*nije ni šprìcano ni ništa; mlãdi nē znaju ništa; ništa mu ne vñrujem*).

3.3. Pridjevi

Komparativi se tvore pomoću sufiksa *-j-* i *-ij-*. Neki su od primjera: *slãži, mlãži, drãžji, tēžji, višji, stariji, pametniji, sposobniji*. Komparativ je pridjeva tvoren sufiksom *-š-* ovjeren u *lípši* i *lãkši*. Superlativ se tvori prefiksom *naj-* koji se predmeće komparativu.

U zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji dolazi tip *lipog(a) – tužeg(a)*, dakle čuva se razlika između tvrdih i mekih osnova: *iz ñekakoga svínca; oko žìdanog špòreta; jednōga našega ròžaka; iz drùgoga grãda; stãroga pòpa;*

svõga žũpnika; ìmamo dobrõg komšiju; málom cúki; u jednõm sèlu; na tõm zìdanom špõretu; u nãšem sèlu.

3.4. Brojevi

Glavni brojevi glase: *jèdan, dvâ, trî, çètir, pèt... dèvet, dèset, jedanâjst, dvânâjst, trînâjst, çetnâjst... osamnâjst, devetnâjst... dvajstjèdan, dvádeset õsam... stõ, dvìsto, trìsto, dèvesto* itd. Zabilježeni su ovi redni brojevi: *çetvrti, pèti, šèsti, devèti, desètoga, dvajstõsmog.*

Među brojevnim pridjevima treba istaći likove *çetvoro, pètoro, šèstoro, dèvetero, osamnâjstoro*, koji ovdje dolaze s morfom *-or-*.

3.5. Glagoli

Infinitiv je u govoru Srednjega Lipovca apokopiran: *umísit, narãst, šcípat, dõjt, dovúć.*

U glagola je II. vrste dominantan sufiks *-nu-*: *dìgnut, prekìnut, okrènut, izlànut, izdànut, prevrnut, iznìknut, pomàknut; brìnula se, potonùla, prevr-nùla.*

U 3. licu množine dolaze različiti nastavci: *dádu, kãžu, rìžu, sastãnu se, çìju, çestítaju, dobìvaju, nadívaju, vinčãvaju se, ìmaju, kòpaju, dolãze, sãde, nõse, rãde, držè.*

Glagolski je pridjev trpni frekventno tvoren pomoću sufiksa *-t-*, što je obilježjem govora slavonskoga dijalekta: *naprãvit, ožènit, nãdut, rãnit, probũ-šit, usãdit, snìmito, probũšito, naprãvito, odvãlita, ròdita, sarãnita.*

Glagolski prilog sadanji završava na *-ć*: *pìvajuć, klèčèć, šútèć.*

Govor poznaje aorist, no veoma se rijetko govori. Nađene su potkrepe *dójdoše i odõše.*

Futur I. tvori se od prezenta nenaglašenoga oblika glagola ‘htjeti’ i infinitiva: *tõ cú mu naprãvit; jã cú bìt ùmoran; ùveçer cú umísit; tĩ çeš narãst; mĩ cemo ùteć; mĩ cemo dõjt.* Ako je infinitiv ispred pomoćnoga glagola, oni se redovito spajaju: *zaklãcu mu tũ kòkõš; vidićemo se ka(d) dõjdemo; znãcu ka(d) dõjdem; naućiceš se; uspìćemo svè.*

Oblik glagola ‘biti’ za tvorbu kondicionala u svim licima glasi *bi*: *dilio bi s drũgima; dido bi se grìjo; mĩ bi õnda nũ táko slũšali; svĩ bi polúbili kríž.*

4. Zaključak

Govor Srednjega Lipovca u općini Nova Kapela u Brodsko-posavskoj županiji pripada nenovoštokavskom arhaičnomu šćakavskom dijalektu, tj. slavonskomu dijalektu, te dosad nije bio istraživan i opisivan. Među glavnim značajkama treba istaknuti: vokalski sustav s pet vokala, ikavski odraz jata,

nepostojanje fonema *x*, razvoj *dj, *dbj* > *ǰ* te *tj i *tbj* > *ć*, šćakavizam, skupine *jd* i *jt* u glagola izvedenih od *iti, čuvanje finalnoga *l* osim u muškome rodu pridjeva radnoga gdje je *l* > *o*, umekšavanje *l* i *n*, rotacizam, peteroakcenatski sustav, instrumentalni oblici tipa *maščôm*, *ričjôm*, uglavnom duge množine, genitiv množine imenica sviju rodova sa štokavskim nastavkom *-a*, ali u dijelu primjera i *-i*, pretežit sinkretizam u dativu, lokativu i instrumentalu množine sviju rodova uz pokoji primjer čuvanja staroga stanja u lokativu i instrumentalu, pokazne zamjenice *nâj* ('onaj'), *vâj* ('ovaj'), upitne i odnosne zamjenice *kò*, *što/šta*, *kòji*, *kàki*, komparativi sa sufiksima *-j-* i *-ij-*, brojevni pridjevi s morfom *-or-*, nepuni infinitivi, pridjev trpni sa sufiksom *-t-* i sl. Istraživanje je pokazalo da je govor očuvao niz značajki specifičnih za slavonski dijalekt.

Ogledi govora

BADNJAK

(kazuje Marija Bogdanović (rođ. Kapetanić) (1937.))

Bãdnjak je vëlika pòst, tò je vëlika pòst. I tò se znâ da jídeš skòro ništa do večère. Màlo něšto pregríze se i tò. Svì se mòraju òprat, svì se presvùć, svì bìt čistì, urèdni. I mètne se stòlnjak na trpèzu. Mètne se bìli stòlnjak. I gãzda dõjde, donèse, zavèže slàmu u poñavu bìlu i otvòri vràta, donèse. Svì čekaju... držè žìta i zamìšanoga u vëliku, mì smo zvàli prímira, tò je bìlo drveno, smòtano... vëliko drvo udùbito, tò su bìle prímire. I gãzda dõjde i kãže: „Fãlen Ìsus i Marìja, čestítam vam Bòžíc, Isùsovo porozéñe!“ A bãka ìli díd, kò je najstarìji, píta: „Štã nòsìš?“ A òn kãže: „Mír i blãgosov, zdrãvlè i vesélè!“ I dica posìpaju nèga sa žìtòm i tò što je namìšano bìlo – zòbi, jèčma... u svàkoj kùci bìlo svèga. Ònda se klèkne, svì klècat, i svíca se zapãli i mòli se. Ònda se izmòli Ænžeo Gospòdnì, Isùsu i Marìji i svètom Josìpu i vèc se nabròji svãšta... i za kùcnu srècu i svãšta se nabròji, i za pokòjne, svè, svè se tò mòra na klèčèc izmòlit. Na slãmi klècat! Ònda se slãma kad se je mètla, ònda se je stòlnjak ðigo i prekrìžilo se slãme, i mètla se lemòjzina... od slãme se napràvi kríž, i mètnu se nòvci. Na pòl trpèze. I stòlnjak... tò stojì pòkrito. A svíca nìje gorìla u čìrjãkù, ni u ničem, nego u žìtu. Mètne se u šòlicu žìto, svèga se namìša. Ònda se u tò zabòde svíca. Ònda... sãd su se svì izmòlìli i ðìgli se, ònda gãzda ufãti tû svícu i okrène nãopãko, da se ugãsi. Svícu okrène i zabòde u tò žìto i u tò svè namìšano. Ònda òn izvãdi i vídì kòlko se pofãtalo žìta, kòlko kukurùza, kòlko zòbi, ònda će tòlko bìt grãnica... jer žìto se mètalo u grãnce. Òn pobròji kòlko će bìt tìju grãnica... Ònda na pòlnoćku, i tò néma pòlnoćke u našem sèlu vèc u Matícevice, preko dvã brãda smo prelãzili, pìšice, sa feñèrima ìšli. Ìšlo se (je). Nìje se ìšlo òkolo. I tò ako je snìg, propřti! Kò prvi ìde, tãj propřti snìg. I

u Matičeviće na pólnočku, ònda se znâ i kòlo zaigrat ìza pólnočke. Pìvale su se svête písmo. A kòlo pòtla(m) mìse. I dõjdemo kùći. A tò vèc bùde i trî sâta. Ònda se màlo odspáva, jùtrom se digne, òpet se mòra mòlít za frùštuk. Ònda je za frùštuk bìla ladetina i pečénka i... vína ìmala svâka kùća, tò nî fâlilo nigdi. A rùćak se je kùvo na Bòžíc òpet nânovo. Rùćak se kùvo: i čórba i sârma i sòs se prâvio i rîn sa mèsom. Mî smo zvâli svrtak sarmè... kîseli kùpus i u kîseli se kùpus mâtala. Mlivèno mèsò, ili izrìzano nõžëm, rìzalo se nõžëm i mètalo se u tò lùka. I pírinč. I tò se skùvalo.

MOJ ŽIVOT

(kazuje Anka Galović (rod. Maričević) (1926.))

Nájprije sam išla sa govèdi. Ìmali smo krâvu i vòle. Ònda sam išla sa sviñâma. A dâle sam išla i kòpat i žèt i svâšta. I kod drùgoga sam išla rádit. Nâdnica. Kad se vršilo, bìla sam na trèšu – na mašini. I ònda na krâju kónca i u šumu, u drva. I èvo još sam žíva, fála Bògu. Mî smo nájviše sviñe ránilo. Kò je ìmo, ránilo su i krâvu. Krâva se otèlí... Bìlo je... kò je ìmo s číme ránit. I kòne su ìmali, u četir kùće je bìlo... Fílakovi su ìmali. Já sam bìla màla ònda. Bìlo je žito, i òrâli su, kosili su žito kosõm. Íšla sam já i u žètvu po sèli, po kùćama nèkome pomágat. Bìlo je i râž, kukùruz, žito, jèčam. Ali kò je ìmo više zemlè, bogatiji bìo, ìmo je i zòbi. Lân je bìo. Posiješ lân, òn naráste, ìdeš ga počùpat, donèseš ga kùći, svèžeš... i ònda iskòpam jèdan kanâl, a ìmala sam bãš prâvo u svòme vrtlu, vòda je išla iz nèkog bünara, tãmo iz sòkâka, bãš kroz mòj vrtal išla i já sam tò mètala da se kîseli. E kad se okîseli, ònda tàta mòj mèni napravio stùpu i ònda sam ja òto lùpâla, ònda je òna šlùstra iznútra pãdala, a nâj lân ostò, konòplâ ostâla. Pròšla sam tò svè.

ŽIVOT NEKADA

(kazuje Terezija (Reza) (Kerepčić) (1957.))

Žívili smo u màlome sèlu s pùno stanovníka i pùno, pùno dicè. Bìli smo táko sirotíña, ali srètni, zãdovolní. Kò štã ìmo, dílio bi s drùgima i táko. A èvo ìmam šezdèstrî gòdine i pùno tòga sãd pãmtim. Pãmtim nájviše po zímí kãko nam je bìlo. Bìo snìg vèliki, ògromni, a mî bòsi i gòli skòro. Zacrvenila bi nam se kolína. Táko smo bìli jãdni da bi nosili ròbu jèdni od drùgi. Já od staríje sestrè, sèstra od tètke... i táko. A u zímí posìdamo s mãmom oko zìdanog špòreta. Onã bi mìkala vùnu ili rúnila kukùruz, a mî bi slùšali kakò je òna kad je bìla dítè išla s vòlima, òvcãma, kakò bi se òvce tãmo po šùmi znãle kòtit i kakò bi nosila kùći màle jãnce. Úvik smo slùšali nú, svâšta je znãla. Bìla je nèpismena, mòja máma níje išla u nìkaku škòlu. Ostâla ràno bez òca i òna je

jädna jâko jädno živila. Ali je bila u paméti – jâko dòbra i pämetna u glávi. A mĩ bi ònda nú táko slůšali. Znàla je plèst, znàla je štrikat, èklat i svàšta, a i nàs je tò ðicu naučila. Svàšta smo znàli isto.

PUTRICA
(kazuje Terezija (Reza) (Kerepčić) (1957.))

Živila báka i dído u jednòm mälom sèlu. Imali jèdnu kòkòš, jèdno mälò pràse i cúku kòji se zvò Pùtrica. I säd ðid òde jädan u šumu, isto vâko zíma, mòra naprãvit drva, níje òn imo ni vòle da dovèze neg nà seb vùko jädan. I kad døjde kùci, a prije neg kakò će otīt, kaže báki: „Tĩ, bako, jã cú bit ùmoran, a tĩ mèni nèšto naprãvi dòbro za rúčak“. „Òcu, ðide, sãmo tĩ idi“. Bàba jädna štã će prãvit, štã će... „Äj“, kaže, „zaklãcu mu tú kòkòš pa cú naprãvit kãku còrbu i mèsa. I òde ðid i òna tò naprãvi nèmu. Døjde ðid kùci, porúča, mälò si porãde, lègnũ, sũtra ðid òpet ide. I kaže: „Bãbo, òpet mèni nèšta naprãvi dòbro, znãš da sam ùmoran“. Pa kaže: „Štã cú sũtra, štã cú, sirotiĩna smo...“ A dído tò kad je porúčò tú kòkoš, ùzme òn kòsti, i kaže: „Nèk ide i cúko mòj... Pùtra na, Pùtra na“. Pùtra izãjde, pojide kòsti, mälò pòpije vodè i òde. Sũtra dãn bàba kaže: „Äjde, štã cú mu säd, imam tò pràse, äjde tò cú mu naprãvit“. Zakòle bàba jädna pràse, tãmo joj je komšija pomògo, ne mòre òna tò sãma i naprãvi òna tò svè kãko ide. Døjde ðid, pojide òn tò pràse. I ðid òpet pokùpi kòsti i òpet Pùtrici. „Pùtrice nã, Pùtrice nã...“ Ništa, òpet Pùtrica tã izãjde iz nèkako-ga svínca, pojide tò i òde nãzad lèc. I òde òn i trèci dãn. Kãže bàba: „Štã cú sãda mu naprãvit, pa nèmam ništa òsim Pùtrice...“ Kãže: „Jã cú Pùtricu nèmu, nèće òn znãt, òdakle će znãt ðid štã sãm mu naprãvila“. Døjde ðid kùci, rúča, rúča, rúča. Kad je òn bìo gòtov, ide Pùtrici: „Pùtra nã, Pùtra nã, izãjdi Pùtrice! Dĩ si?“ A bàba sa trĩmã vĩče: „Pòputro si ga, dído, pòputro si ga, dído“, a ðid mòtku pa na nú. I kaže: „Oceš tĩ mèni da sam jã i cúku jòš jio?“ I istúče bàbu, bàba utèkne. I ðid táko ostãne sãm bez igdi ičega i bez Pùtrice.

Literatura

- Berbić-Kolar, Emina; Kolenić, Ljiljana, *Sičanske riči*, Sveučilište J. J. Strossmayera – Učiteljski fakultet, Osijek, 2014.
- Galović, Filip, *Pogled na govor Monoštora i njegov leksik*, U rukopisu, 2020.
- Galović, Filip, „O leksiku svetojurskoga govora“, *Senjski zbornik* 46, 2019, str. 325–336.

- Ivić, Pavle et al., *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1981.
- Ivšić, Stjepan, „Današnji posavski govor“, *Rad JAZU* 196 (I), 1913, str. 124–254; *Rad JAZU* 197 (II), str. 9–138.
- Jozić, Željko, „Posavski govori oko Slavenskog Broda“, u: Celinić, Anita; Kurtović-Budja, Ivana; Čilaš-Šimpraga Ankica; Jozić, Željko. *Prinosi hrvatskoj dijalektnoj fonologiji*, Književni krug Split – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Split – Zagreb, 2010, str. 225–282.
- Kapović, Mate, „O naglasku u staroštokavskom slavonskom dijalektu“, *Croatica et Slavica Iadertina* 4/4, 2008, str. 115–147.
- Kapović, Mate, *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2015.
- Kolenić, Ljiljana. 1998. „Slavonski dijalekt“, *Croatica* 27/45–46: 101–116.
- Kolenić, Ljiljana, „Slavonski dijalekt prema ostalim hrvatskim dijalektima“, u: Botica, Stipe (ur.). *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002.*, Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola – Hrvatski seminar za strane slaviste, Zagreb, 2003, str. 175–184.
- Lisac, Josip, *Hrvatska dijalektologija 1: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- Lukežić, Iva, *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Zagreb – Rijeka – Čavle, 2012.
- Lukežić, Iva, *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*, Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Zagreb, 2015.
- Mance, Nina; Babić-Sesar Tena, „Slavonski dijalekt u teoriji i praksi danas“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 43/2, 2017, str. 403–422.
- Peco, Asim, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1989.
- Sekereš, Stjepan, „Areali ikavskog, ekavskog i ijekavskoga govora u slavonskom dijalektu“, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8, 1989, str. 135–144.
- Sekereš, Stjepan, „Klasifikacija slavonskih govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 10, 1967, str. 133–145.

Filip GALOVIĆ

**LOCAL DIALECT OF SREDNJI LIPOVAC
(NEAR NOVA KAPELA)**

Local dialect of Srednji Lipovac is part of Old Štokavian Slavonian dialect. That local dialect has not been researched and separately described yet. This paper presents the results of recent research of this local dialect at phonological and morphological linguistic level. These results showed that local dialect of Srednji Lipovac preserve multitude features typical for Old Štokavian Slavonian dialect.

Keywords: *local dialect of Srednji Lipovac, Posavina Subdialect, Old Štokavian Slavonian dialect, dialectology*

UDK 811.111'42

Izvorni naučni rad

Gloria VICKOV (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

gvickov@ffst.hr

DISKURSNE OZNAKE U TEORIJSKOM TROKUTU (S OSVRTOM NA ENGLJSKI JEZIK)

Diskursne su oznake već niz godina jedno od žarišta turbulentnih lingvističkih istraživanja, što je dovelo do oformljavanja različitih teorijskih pristupa ovim jezičnim jedinicama. Rezultate mnogobrojnih studija teško je sintetizirati u koherentnu i konzistentnu cjelinu, što otežava integriranje pojedinačnih nalaza u okvire empirijski utemeljene teorije. U ovom radu kritički se razmatraju tri najutjecajnije pristupa teorijskom određivanju diskursnih oznaka, s posebnim osvrtom na englesko govorno područje.

Ključne riječi: *diskursne oznake, semantički, diskursni i pragmatički pristup*

1. Uvod

Unatoč brojnim lingvističkim studijama o teorijskim postulatima diskursnih oznaka, koje Fischer slikovito naziva „džunglom publikacija“, mnogi stručnjaci različitih lingvističkih orijentacija upozoravaju na još uvijek nedostatan poznavanje diskursnih oznaka, kontradiktornost i nedovoljnu preciznost postojećih definicija te nepostojanje općeg okvira za tumačenje značenja, svojstava i funkcija diskursnih oznaka (npr. Lewis, u Fischer 2006; Aijmer, Foolen, Vandenbergen, u Fischer 2006; Blakemore, u Malmkjaer i Williams 1998). Takav nalaz lingvističkih stručnjaka nimalo ne čudi ako se uzmu u obzir znatne različitosti među pristupima diskursnim oznakama koje se očituju već u polazišnim pitanjima istraživanja, odnosno u terminologiji, definicijama, kategorizaciji, ali i u određivanju funkcija diskursnih oznaka te metodologiji istraživanja. Diskursnim oznakama se, naime, u kronologiji znanstvenih istraživanja, pristupalo iz različitih perspektiva, i unutar lingvistike i u okviru srodnih disciplina. Te su se lingvističke jedinice istraživale tako u različitim jezicima, primjerice u španjolskom (Schwenter 1996; Pons Borderia 2008), arapskom (Mohamed i Omer 2000), kineskom (Norment, N.

1994), engleskom (Schiffrin 1987; Traugott 1995; Fraser 1999; Blakemore 2002), malajskom (Johnson 1992), švedskom i danskom (Aijmer i Vandenberg 2003), finskom (Hakulinen i Seppanen 1992; Hakulinen 1998), njemačkom (Stede i Schmitz 2000; Abraham 1991), tajlandskom (Permpikul 1999), talijanskom (Bazzanella 1990; Waltereit, u Fischer 2006) itd. Diskursne oznake su se, nadalje, istraživale u različitim žanrovima i interaktivnim kontekstima, na primjer u akademskom stilu pisanja (Hinkel 1997; Jin 2001), političkom diskursu (Dedaić 2005), bilingvalnom kontekstu (Hlavac 2006; Maschler 2000; Matras 2000), znakovnom jeziku gluhoonijemih osoba (Santiago 2004), forenzici (Croucher 2004), audiovizualnom prevođenju (Chaume 2004), istraživanjima afazije (Simmons-Mackie i Damico 1996), u pisanju elektroničkom poštom (Biesenbach-Lucas i Weasenforth 1997) itd.

Zanimanje za diskursne oznake, kako ističe Schourup (1999), počelo je jačati 1970-ih kada se usporedo povećava i zanimanje za sastavljanje i razumijevanje proširenog diskursa te za, u općenitijem smislu, pragmatičke i kontekstualne aspekte interpretacije izraza. Posljedica je toga usmjeravanje pažnje na one elemente lingvističke strukture koji su, po svemu sudeći, najizraavnije uključeni u odnos pojedinačnih izraza. U okviru takve nove perspektive, mnogi elementi, poput engleskih izraza *well* i *you know*, do tada marginalizirani u istraživanjima kao oblik lingvističkog detritusa koji ne zavrjeđuje veću pozornost, postavljeni su u središte lingvističkog interesa. Tijekom 1980-ih i 1990-ih istraživanja diskursnih oznaka i sličnih fenomena kontinuirano se povećavaju te danas imaju status iznimno važnih čimbenika u pragmatičkim istraživanjima i analizi diskursa, ali i u studijama o usvajanju jezika, jezičnoj nastavi te u istraživanjima o sociolingvističkim temama. U posljednje se vrijeme na diskursne oznake gleda ne samo kao na slabo istražen aspekt jezičnog ponašanja već i kao na testirajuću osnovu za hipoteze vezane za granicu između pragmatike i semantike te za teorije o strukturi diskursa i interpretaciji izraza.

Širok spektar interesnih područja i različite istraživačke metode i ciljevi neminovno su doveli do različitih teorijskih određenja diskursnih oznaka, što biva uzrokom otežana povezivanja dosadašnjih spoznaja u cjelovit model tumačenja tih lingvističkih jedinica. Štoviše, Fraser (1999, 2006, u Fischer) će ustvrditi kako, unatoč određenom napretku, još uvijek postoji mnogo toga što ne razumijemo i kako još uvijek nemamo jedinstvenu teoriju o diskursnim oznakama.

Sljedeća poglavlja donose nalaze onih istraživanja diskursnih oznaka koja su se pokazala najutjecajnijima i teorijski postulati kojih kontinuirano odjekuju u aktualnim istraživanjima.

2. Semantički pristup: diskursne oznake kao vezna sredstva i kohezija

Iako uspostavljanje i opažanje veza između jezičnih odsječaka koji čine tekst/diskurs privlači pažnju znanstvenika već stoljećima, ishodište aktualnog interesa za to područje Malmkjaer vidi u djelu *Discourse analysis* Z. Harris-a iz 1952. godine (Malmkjaer 1998). Tradiciju lingvističkoga deskriptivizma, u čije je okvire smještena Harrisova analiza vezanoga govora, oživljava, nakon razdoblja dominacije transformacijske gramatike, knjiga *Cohesion in English* autora M. A. K. Hallidaya i R. Hasan (1976).¹ To djelo predstavlja iznimno važan teorijski okvir za analizu teksta s polazišnom točkom u jednom od ključnih pitanja diskursne analize, a to je: što je to što razlikuje tekst od nepovezanoga niza rečenica? Iako Halliday i Hasan, kako će zamijetiti Schiffrin (Schiffirin i dr. 2001), ne govore izravno o diskursnim oznakama, njihova je analiza kohezije (utemeljena prvenstveno na pisanim tekstovima na engleskome jeziku) uključila riječi koje se od tada nazivaju diskursnim oznakama (npr. *and, but, because, I mean, by the way, to sum up*) i čije funkcije djelomično slične onima koje se danas pripisuju tim leksičkim jedinicama. Tu se vezna sredstva (konektori), kakvima se smatraju i diskursne oznake, dovode u tijesnu vezu s pojmovima *kohezije* i *koherencije* jer se smatraju evidentnim dokazom kohezivnih veza među sastavnicama diskursa i teksta, odnosno potvrdom koherencije diskursa. Halliday i Hasan definiraju kohezivne odnose kao *semantičke* odnose koji povezuju elemente teksta. Pritom je vezno sredstvo (engl. *connective*) signal odnosa koji proizvođač teksta nastoji uspostaviti između dijelova teksta, ali koji će istodobno recipijenta teksta uputiti u specifičnosti tih odnosa.²

---

¹ U kraćem osvrtu na teorijske pristupe uspostavljanju i opažanju kohezivnih veza u tekstu i diskursu Malmkjaer (1998) upućuje i na E. O. Winter (1971) koji naglašava važnost spoznajnih (kognitivnih) procesa kojima interpretiramo značenja dijelova teksta s obzirom na diskurs koji ih okružuje. Tu se na vezna sredstva gleda kao na signale spoznavanja odnosa među dijelovima teksta od proizvođača teksta, dok su recipijentu teksta pokazatelj načina na koji ga valja interpretirati. Zamjećujući kako Winter, ali ni Halliday ni Hasan ne posvećuju odviše pažnje izvantekstualnom kontekstu ili pozadinskom znanju proizvođača teksta kao čimbenicima u interpretiranju teksta, Malmkjaer, naposljetku, upućuje i na proceduralne pristupe kakve pružaju R. De Beaugrande i W. Dressler (1981). Oni pak prepoznaju vezna sredstva (engl. *junctions*) kao površinske signale *za odnose među događajima ili situacijama u tekstualnome svijetu* (De Beaugrande i Dressler 1981: 49).

² O funkcioniranju kohezivnih odnosa unutar pisanoga diskursa vidi i Brown i Yule (1983).

Pojam kohezije

U teorijskom određivanju kohezije Halliday i Hasan polaze od teksta kao jedinice jezika u uporabi. Pritom nije riječ o gramatičkoj jedinici, kao što je rečenica, i nije riječ o jedinici koju definira njezina veličina. Na tekst treba gledati, poručuju autori, kao na *semantičku* jedinicu: ne jedinicu forme već jedinicu značenja. Tekst se ne *sastoji* od rečenica; on se *realizira* rečenicama ili je u njima *inkodiran*. Stoga ne možemo očekivati da će *strukturalna* integracija među dijelovima teksta biti istovrsna onoj među dijelovima rečenice. Jedinstvo teksta ostvaruje se *teksturom* (engl. *texture*). Tekstura je upravo ono što tekst razlikuje od onoga što nije tekst. Ona proizlazi iz činjenice da tekst funkcionira kao cjelina s obzirom na svoje okruženje. Ako se neki odlomak na engleskome jeziku, koji ime više od jedne rečenice, opaža kao tekst, to znači da u njemu postoje određena lingvistička obilježja koja se mogu identificirati kao oni dijelovi koji pridonose sveukupnoj cjelovitosti teksta i koji mu daju teksturu. Navedeno Halliday i Hasan ilustriraju trivijalnim primjerom iz kuharice:

Wash and core six cooking apples. Put them into a fireproof dish. (Halliday i Hasan, *ibid.*: 2).

Razvidno je da se riječ *them* iz druge rečenice odnosi na riječi *six cooking apples* iz prve. Upravo anaforična funkcija riječi *them* ostvaruje koheziju među dvjema rečenicama tako da ih interpretiramo kao cjelinu. Te dvije rečenice zajedno, dakle, čine tekst ili su dio istoga teksta. Ovdje je tekstura ostvarena kohezivnim odnosom koji postoji između riječi *them* i *six cooking apples*. Taj odnos čini *vezu* (engl. *tie*). Pod pojmom *veze* razumijeva se pojedinačni primjer kohezije, odnosno jedan par kohezivno povezanih jezičnih jedinica. Pojam *veze* omogućuje analizu teksta s obzirom na njegova kohezivna svojstva i sustavan opis njegove teksture. Na taj se način mogu istraživati razlike između govora i pisanja, odnos između kohezije i organizacije pisanih tekstova u rečenice i odlomke kao i razlike između različitih žanrova i različitih autora s obzirom na broj i vrstu *veza* koje obično upotrebljavaju. Halliday i Hasan razlikuju pet vrsta kohezivnih veza (ili kohezivnih sredstava, kako ih naziva Schiffrin, usp. Schiffrin i dr. 2001: 55): referencijalna kohezija (engl. *reference*), supstitucija (engl. *substitution*), elipsa (engl. *ellipsis*), vezna sredstva (engl. *conjunction*) i leksička kohezija (engl. *lexical cohesion*). Navedena kohezivna sredstva pomažu u kreiranju teksta indicirajući semantičke odnose u temeljnoj strukturi ideja. Pojam kohezije je stoga semantički; odnosi se na odnose značenja koji postoje unutar teksta i koji ga definiraju kao tekst.

Vezna sredstva (engl. conjunctions)

Halliday i Hasan upozoravaju kako se vezna sredstva po svojoj prirodi razlikuju od ostalih kohezivnih sredstava:

„Vezni elementi nisu kohezivni sami po sebi već indirektno zbog svojih specifičnih značenja; oni nisu primarno sredstva za posezanje u tekst koji je prethodio (ili slijedi), već izražavaju određena značenja koja pretpostavljaju nazočnost drugih komponenata u diskursu“ (Halliday i Hasan 1976: 226).

Autori razlikuju četiri osnovna značenja koja prenose vezne jedinice: dopunsko (engl. *additive*), suprotno (engl. *adversative*), uzročno (engl. *causal*) i vremensko (engl. *temporal*).

Vezna sredstva kojima se u engleskome jeziku uspostavlja dopunsko značenje su:

and, and also, and... too, nor, and... not, not... either, neither... or, or else, further (more), moreover, additionally, besides that, add to this, in addition, and another thing, alternatively, incidentally, by the way, likewise, similarly, in the same way, in (just) this way, on the other hand, by contrast, conversely, that is, I mean, in other words, to put it another way, for instance, for example, thus.

Vezna sredstva za izražavanje suprotnoga značenja su sljedeća:

yet, though, only, but, however, nevertheless, despite this, all the same, and, however, on the other hand, at the same time, as against that, in fact, as a matter of fact, to tell the truth, actually, in point of fact, instead, rather, on the contrary, at least, I mean, in any/either case/event, any/either way, whichever, anyhow, at any rate, in any case, however that may be.

Kohezivna sredstva za uspostavljanje uzročnih odnosa su:

so, thus, hence, therefore, consequently, accordingly, because of this, for this reason, on account of this, it follows (from this), on this basis, as a result (of this), in consequence (of this), arising out of this, for this purpose, with this in mind/view, with this intention, to this end, for, because, then, in that case, that being the case, in such an event, under those circumstances, under the circumstances, otherwise, in this respect/connection, with regard to this, here, in other respects, aside/apart from this.

Vremenska značenja uspostavljaju se sljedećim veznim sredstvima:

(and) then, next, afterwards, after that, subsequently, (just) then, at the same time, simultaneously, earlier, before then/that, previously, at once, thereupon, on which, just before, soon, presently, later, after a time, some time earlier, formerly, next time, on another occasion, this time, on this occasion, the last time, on a previous occasion, next day, five minutes later, meanwhile, all this time, by this time, up till that time, until then, next moment, at this point/moment, the previous moment, finally, at last, in the end, eventually, first...

then, first... next, first... second, at first... finally, at first... in the end, secondly, as a final point, in conclusion, in the first place, to begin with, to conclude with, up to now, up to this point, hitherto, heretofore, at this point, here, from now on, henceforward, to sum up, in short, briefly, to resume, to get back to the point, anyway.

U okviru navedenih četiriju općih značenja izdvajaju se specifične podvrste: opća uzročnost i specifična uzročnost, koje pak mogu imati svoje podtipove – jednostavni i emfatični podtipovi kod opće uzročnosti te razlog, posljedica i namjera kao podtipovi specifične uzročnosti. Pritom treba naglasiti da pojedino vezno sredstvo može uspostaviti više od jednoga kohezivnog odnosa. Na primjer, *then* (hrv. *onda*) može poprimiti vremensko, uzročno, ali i pogodbeno značenje. Prema Hallidayu i Hasan, značenje je veznih sredstava rezultat različitih udjela semantike same riječi i tvrdnja/propozicija iskazanih u tekstu (usp. Schiffrin, *ibid.*; Badurina 2008). Kao primjer se navodi sastavno značenje veznika *and* (hrv. *i*) kojemu se može, ako uvodi tvrdnju koja je u suprotnosti s prethodnom, pridodati i ono suprotno koje je pak uporedivo sa značenjem veznika/veznih sredstava *but* (hrv. *ali*) i *on the other hand* (hrv. *s druge strane*).³

Doprinosi u značenju mogu, dakle, varirati s obzirom na izvor koji može biti značenje riječi i/ili tvrdnja/propozicija. Isto tako, značenja mogu fluktuirati između *unutarnjih* i *vanjskih* izvora, pri čemu je vanjsko značenje otprilike analogno referencijalnome značenju i domeni semantike, a unutarnje značenje je nereferecijalno pragmatičko značenje. Drugim riječima, veznim sredstvima se mogu uspostaviti vanjski odnosi (s obzirom na komunikacijski proces) kao odnosi među predmetima, odnosno među pojavama koje čine doživljajni sadržaj diskursa i unutarnji odnosi kao odnosi unutar govornoga procesa. Halliday i Hasan potkrjepljuju navedeno sljedećim parom rečenica:

- a) *Next he inserted the key into the lock.*
- b) *Next, he was incapable of inserting the key into the lock.*

S obzirom na riječ *next*, obje rečenice pretpostavljaju određene prethodne rečenice, odnosno neko tekstualno okruženje. Nadalje, obje rečenice možemo klasificirati kao *vremenske* jer izražavaju odnos vremenske sukcesivnosti. No, vremenska sukcesivnost, odnosno *slijedenje* (*nizanje*) u događanju (engl. „*nextness*“) nije ista u dvjema rečenicama. Autori pojašnjavaju:

---

³ Badurina (*ibid.*) ovdje donosi primjer iz hrvatskoga jezika: *Slušam te, slušam i – ništa ne razumijem / Slušam te, slušam, ali ništa ne razumijem.*

„U a) to je odnos između događaja: prethodna bi rečenica mogla biti *First he switched on the light* – prvo se dogodi jedna stvar, a onda druga. Drugim riječima, vremenski slijed je ...u sadržaju onoga što je rečeno. U b), s druge strane, prethodna bi rečenica mogla biti *First he was unable to stand upright*: ovdje nema događaja ili, točnije, postoje samo LINGVISTIČKI događaji, a vremenski slijed je u govornikovo organizaciji diskursa. Mogli bismo reći da je vremenski slijed u ARGUMENTU, pod uvjetom da se na „argument“ gleda s aspekta njegova svakodnevnoga retoričkog smisla...“ (Halliday i Hasan 1976: 239).

Ovdje se, dakle, radi o odnosu među različitim fazama u razotkrivanju govornikove komunikacijske uloge. Razlika između dviju rečenica odnosi se zapravo na temeljne funkcionalne komponente u organizaciji jezika. Stoga se kohezija u rečenici pod a) treba interpretirati u okviru *iskustvene* funkcije jezika – to je odnos između značenja u smislu iznošenja „sadržaja“ (našeg iskustva) vanjske stvarnosti. U rečenici pod b) kohezija se ogleda u okviru međuosobne (interpersonalne) funkcije jezika – to je odnos između značenja u smislu iznošenja govornikova vlastitog izbora uloge u govornoj situaciji i retoričkoga kanala, njegovih stavova, njegovih prosudaba i slično.

Iako se analogija vanjskog i unutarnjeg veznoga (konjukcijskog) odnosa najjasnije odražava u odnosu vremenske sukcesivnosti, mnoga druga vezna sredstva mogu biti upotrijebljena na način da uspostavljaju oba značenja. Spomenimo još primjer riječi *so* koju Halliday i Hasan donose u sljedećim rečenicama:

- a) *She was never really happy here. So she's leaving.*
- b) *She'll be better off in a new place. – So she's leaving?*

U rečenici pod a) uzročni odnos je vanjski i ima značenje *budući da nije sretna, odlazi*. U rečenici pod b) također postoji uzročni odnos, ali je unutarnji jer se uspostavlja unutar govornoga procesa; značenje je *zbog toga što aludiraš na njezino buduće bivstvovanje na nekome novom mjestu, zaključujem da odlazi* (usp. Halliday i Hasan, *ibid.*: 241).

Slijedi tablični prikaz konjukcijskih odnosa veznih sredstava.

Tablica 1. Konjukcijski odnosi (izvor: Halliday i Hasan 1976: 242–243)

	External/internal	Internal (unless otherwise specified)		
Additive	Additive, simple: Additive <i>and, and also</i> Negative <i>nor, and . . . not</i> Alternative <i>or, or else</i> Tive	Complex, emphatic: Additive <i>furthermore, in addition, besides</i> Alternative <i>alternatively</i> Complex, de-emphatic: After- <i>incidentally, thought by the way</i>	Apposition: Expository <i>that is, I mean, in other words</i> Exemplificatory <i>for instance, thus</i>	Comparison: Similar <i>likewise, similarly, in the same way</i> Dissimilar <i>on the other hand, by contrast</i>
Adversative	Adversative 'proper': Simple <i>yet, though, only</i> Containing 'and' <i>but</i> Emphatic <i>however, nevertheless, despite this</i>	Contrastive: Avowal <i>in fact, actually, as a matter of fact</i> Contrastive (external): Simple <i>but, and</i> Emphatic <i>however, on the other hand, at the same time</i>	Correction: Of meaning <i>instead, rather, on the contrary</i> Of wording <i>at least, rather, I mean</i>	Dismissal: Closed <i>in any case, in either case, whichever way it is</i> Open-ended <i>in any case, anyhow, at any rate, however it is</i>
Causal	Causal, general: Simple <i>so, then, hence, therefore</i> Emphatic <i>consequently, because of this</i> Causal, specific: Reason <i>for this reason, on account of this</i> Result <i>as a result, in consequence</i> Purpose <i>for this purpose, with this in mind</i>	Reversed causal: Simple <i>for, because</i> Causal, specific: Reason <i>it follows, on this basis</i> Result <i>arising out of this</i> Purpose <i>to this end</i>	Conditional (also external): Simple <i>then</i> Emphatic <i>in that case, in such an event, that being so</i> Generalized <i>under the circumstances</i> Reversed polarity <i>otherwise, under other circumstances</i>	Respective: Direct <i>in this respect, in this regard, with reference to this</i> Reversed polarity <i>otherwise, in other respects, aside from this</i>

Diskursne oznake u teorijskom trokutu (s osvrtom na engleski jezik)

Temporal	Temporal, simple (external only): Sequential <i>then, next, after that</i> Simultaneous <i>just then, at the same time</i> Preceding <i>previously, before that</i> Conclusive: Simple <i>finally, at last</i> Correlative forms: Sequential <i>first... then</i> Conclusive <i>at first... in the end</i>	Complex (external only): Immediate <i>at once, thereupon</i> Interrupted <i>soon, after a time</i> Repetitive <i>next time, on another occasion</i> Specific <i>next day, an hour later</i> Durative <i>me- anwhile</i> Terminal <i>until then</i> Punctiliar <i>at this moment</i>	Internal temporal: Sequential <i>then, next, secondly</i> Conclusive <i>finally, in conclusion</i> Correlative forms: Sequential <i>first... next</i> Conclusive <i>... finally</i>	'Here and now': Past <i>up to now, hitherto</i> Present <i>at this point, here</i> Future <i>from now on, henceforward</i> Summary: <i>Summarizing to sum up, in short, briefly</i> Resumptive <i>to resume, to return to the point</i>
----------	---	---	--	---

Bez obzira što značenje može varirati – između riječi i propozicija,⁴ između unutarnjih i vanjskih izvora – granica između rečenice i teksta, upozorava Schiffrin (ibid.), neće biti sasvim propusna. Naime, sistemsko-funkcionalna gramatika, na kojoj su Halliday i Hasan utemeljili svoju analizu, jasno razlikuje *rečenicu* od *teksta*: strukturna uloga riječi poput *and* (koordiniranje surečenica na rečeničnoj razini) kvalitativno se razlikuje od njihove kohezivne uloge, tj. označavanja interpretativnih međuovisnosti među propozicijama uspostavljanjem tekture.

3. Diskursni pristup: diskursne oznake i koherencija

Analiza diskursa prepoznaje diskursne oznake kao važne čimbenike u organiziranju i strukturiranju informacija u govorenim i pisanim tekstovima. Bez obzira na to što nisu neophodne kao konstitutivni elementi sintaktičke strukture, one imaju značajnu ulogu u povezivanju jedinica iskaza i njihovu ukomponiranju u diskursni kontekst (Seneviratne 2005).

⁴ Badurina (2008) vraća pozornost na Hallidayevo poimanje pojma *propozicija* kao oblika koji jednostavna rečenica (klauza) preuzima kada se jezik rabi za razmjenu informacija. U skladu s tim, propozicija postaje nešto što se može tvrditi ili poricati, u što se može sumnjati, što se može prihvaćati uz određena kolebanja ili uz žaljenje itd. Pritom neće svaki iskaz biti propozicija, primjerice, to nisu pitanja (usp. Halliday 2004: 110–111). Badurina, nadalje, upućuje na autore Levinsona (1983) i Ivanetić (1995), koji u teoriji govornih činova (pragmalingvistici) propozicijom nazivaju sadržaj govornoga čina.

Proučavanje diskursnih oznaka u okviru diskursa kao jedinice jezika i procesa društvene interakcije detaljno je predstavljeno u pionirskome radu o diskursnim oznakama naslovljenom *Discourse markers*, autorice Deborah Schiffrin iz 1987. godine. U tom se djelu razmatra distribucija oznaka (koje se oznake gdje pojavljuju i zašto) u govorenome diskursu (nestrukturirani intervjui) na način koji uzima u obzir i važnost jezika (oblik oznake i njezino značenje) i interakciju (što se događa u društvenoj interakciji u trenutku uporabe diskursnih oznaka). U ulozi diskursnih oznaka proučava se skupina od jedanaest jezičnih izraza, koji potječu iz različitih vrsta riječi, kao što su veznici (*and, but, or, so, because*), uzvici (*oh*), čestice (*well*), prilozi/vremenske deikse (*now, then*) i leksikalizirani izrazi (*y'know, I mean*). O njima se govori kao o *sekvencijski uvjetovanim elementima koji združuju jedinice govora*, odnosno, kako pojašnjava sama autorica, to su *neobvezatne jedinice na početku iskaza koje uspostavljaju odnose u tekućem govoru ili tekstu* (usp. Schiffrin, u: Schiffrin, Tannen i Hamilton 2001: 57). Schiffrin se odlučuje za definiranje diskursnih oznaka temeljem *jedinica govora* (engl. *units of talk*) izbjegavajući precizirati radi li se pritom o rečenici, tvrdnji/propoziciji, govornim činovima ili o intonacijskim jedinicama jer svaka od navedenih jedinica govora utječe na uporabu diskursnih oznaka. Iako, na primjer, diskursne oznake često pretihode rečenicama, odnosno sintaktičkim konfiguracijama nezavisne surečeni-ce, sa svim o njoj zavisnim surečenicama, one ne ovise o rečeničnoj strukturi. Drugim riječima, njihovo uklanjanje s početne pozicije u rečenici ne narušava rečeničnu strukturu. Štoviše, neke diskursne oznake, poput *y'know, I mean, oh* i *like*, mogu se u rečenici prilično slobodno pojaviti na različitim mjestima koje je teško sintaktički definirati. Sljedeći razlog izbjegavanja rečenice kao jezične jedinice za definiranje diskursnih oznaka jest taj što rečenice nisu najpogodnije za razumijevanje jezične uporabe u društvenoj interakciji. Govorni činovi se, primjerice, mogu realizirati različitim rečeničnim strukturama: zahtjev se može iskazati izjavnom rečenicom (*The door should be closed.*), upitnom rečenicom (*Would you please close the door?*), kao i imperativom (*Close the door.*). Nadalje, za definiranje diskursnih oznaka jednako se problematičnim pokazalo i njihovo dovođenje u vezu s tvrdnjama/propozicijama, govornim činovima i intonacijskim jedinicama, što će autoricu, u konačnici, ponukati na ponešto neodređeno tumačenje da su diskursne oznake elementi koji združuju *jedinice govora*, pri čemu se jedinice govora ponekad poklapaju s rečenicama, a ponekad s tvrdnjama/propozicijama, govornim činovima ili pak intonacijskim jedinicama (usp. Schiffrin, *ibid.*: 31–36).

Pojam *sekvencijalne uvjetovanosti* diskursnih oznaka naznačuje da one djeluju na diskursnoj razini i da ne ovise o manjim jedinicama govora koje čine diskurs. U tom smislu, Stubbs (1983, u Schiffrin, *ibid.*: 37) naglašava da

se ni uporaba čestica, priloga i konektora ne može objasniti isključivo sintaktičkim obilježjima rečenice koja slijedi. Rečenična sintaksa ne može izići na kraj s veznicima: oni imaju sekvencijsku funkciju uspostavljanja veza među sintaktičkim jedinicama, kao i njihova postavljanja u tekstni ili diskursni kontekst. Elementi kao što su *well, now, right, you know* neće biti sintaktički predvidivi, iako će omogućiti neka pretkazivanja diskursnoga sadržaja. Nadalje, sekvencijska će se uvjetovanost očitovati i u kombinacijama elemenata koji se ne bi mogli supojavljivati da se na njih ne gleda kao na dijelove diskursa. Schiffrin to objašnjava na primjeru veznika *and* i *but* koji, kao veznici, povezuju izjavne rečenice. Međutim, veznik *and* nalazimo i u funkciji povezivanja dvaju iskaza od kojih je jedan po sintaktičkome ustrojstvu izjavna, a drugi upitna rečenica:

I don't like that. And, is he accepting it? (Schiffrin, ibid.: 38).

Isto tako, veznik *but* može se naći u funkciji povezivanja izjavne i upitne rečenice:

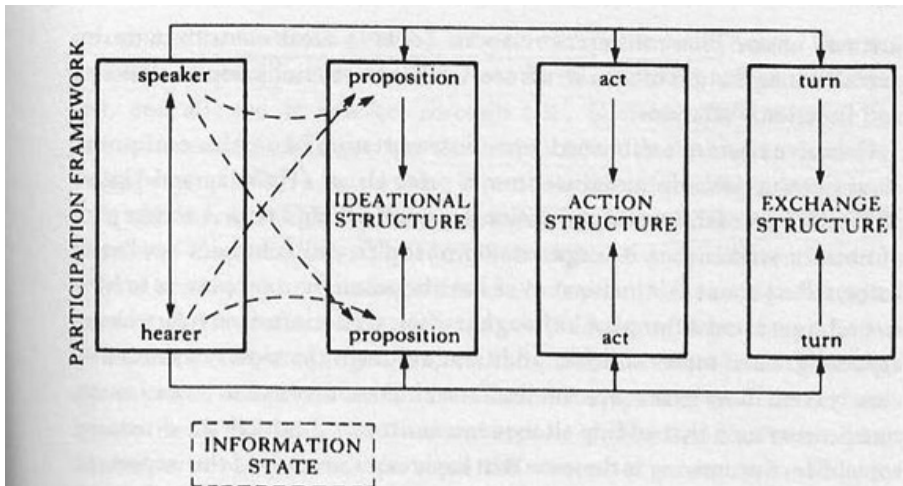
Debby: I wanted t'stop the first week I started!

Zelda: Y'see! That's what I said. But who made y'go, your father? (Schiffrin, ibid.: 38).

U proučavanjima diskursnih oznaka autorica polazi od poimanja diskursa kao tvorevine sačinjene od nekoliko komponenata međusobno povezanih modelom diskursne koherencije u govoru, koji Schiffrin smatra i modelom diskursa (usp. Schiffrin, ibid.: 24). Model diskursne koherencije ujedno je i okvir unutar kojeg autorica proučava diskursne oznake, pri čemu razmatra njihovu važnu ulogu u sklopu pojedinih diskursnih komponenata, ali i funkciju koju vrše u sveukupnom integriranju diskursa kao sustava. Njezina glavna preokupacija je, dakle, *način na koji diskursne oznake funkcioniraju kako bi pridonijele uspostavljanju diskursne koherencije* (usp. Schiffrin, ibid.: 326). Upućujući na koherenciju kao na ključni pojam u analizi diskursa, koji je iznimno teško definirati, autorica donosi model koherencije, tj. diskursa, u okviru kojeg se koherencija izgrađuje *temeljem odnosa između susjednih jedinica diskursa* (Schiffrin, ibid.: 24).⁵

---

⁵ Za dalje elaborativne prikaze diskursne koherencije vidi u Stubbs (1983) i Brown i Yule (1983).

Slika 1. Model diskursa (izvor: Schiffrin 1987: 25)

Kao što je razvidno iz slike 1, Schiffrin prepoznaje pet različitih *diskursnih polja*⁶ (*participation framework, information state, ideational structure, action structure, exchange structure*) funkcije kojih će Fraser sažeti na sljedeći način:

„Struktura razgovora koja odražava mehaniku konverzacijske razmjene (etnometodologija) i pokazuje rezultat naizmjeničnoga govorenja te pokazuje kako su ta izmjenjivanja međusobno povezana; struktura radnje koja odražava slijed govornih činova koji nastaju unutar diskursa; idejna struktura koja odražava određene odnose među idejama (propozicijama) nađenima unutar diskursa uključujući kohezijske, tematske i funkcionalne odnose; sugovornički okvir koji odražava načine na koje govornici i slušatelji mogu uspostaviti kontakt kao i orijentaciju prema iskazima te informacijsko stanje koje se razvija tijekom diskursa i koje odražava tekuću organizaciju i upravljanje znanjem i metaznanjem“ (Fraser 1999: 934).

Analize pokazuju da diskursne oznake mogu funkcionirati u različitim poljima diskursa u smislu povezivanja iskaza i unutar jednoga diskursnog polja i u više različitih polja. Schiffrin to potkrjepljuje na primjeru diskursnih oznaka *because* i *but*:

„U (1a) i (1b), na primjer, *because* povezuje radnje, odnosno ideje. U (1a) *because* povezuje zahtjev (da se izvrši zadatak) i opravdanje zahtjeva:

⁶ Autorica ih isprva naziva *discourse planes* (Schiffrin 1987), ali ih kasnije preinačuje u *discourse domains* (Schiffrin, u Fischer 2006: 317) kako bi se izbjeglo tumačenje riječi *planes* kao različiti nivoi poredani u hijerarhiju.

a. *Yeh, let's get back, because she'll never get home.*

U (1b), because povezuje dvije idejne jedinice ili prikaze događaja:

b. *And they holler Henry!!! Cause they really don't know!*

U (2), međutim, but povezuje iskaz koji je istodobno definiran u nekoliko različitih polja koje na taj način dovodi u vezu:

(2) *Jack: (The rabbis preach, („Don't intermarry“*

*Freda: (But I did – (But I did say those intermarriages
That we have in this country are healthy.*

Fredin *but* uvodi idejnu jedinicu (*intermarriages are healthy*), razvija sugovornički okvir (neusuglašena s Jackom), ostvaruje radnju (pobijanje tijekom argumenta) te nastoji afirmirati Fredu kao aktualnoga govornika u razgovoru (otvara izmjenu u redosljedu govorenja). Na taj način *but* u (2) ima četiri funkcije koje postavljaju iskaz na scjencište četiriju diskursnih polja razgovora“ (Schiffrin, u: Schiffrin, Tannen i Hamilton 2001: 57).

Autorica promišlja i o tome kako različite diskursne oznake neće u istoj mjeri pridonositi značenju diskursa u kojemu se javljaju: tako će, na primjer, *oh* označiti informaciju novom i/ili neočekivanom za recipijenta, dok će niži stupanj semantičke vrijednosti imati oznaka *ali* kada prati semantički transparentno suprotno značenje. Neke se pak oznake mogu pozicionirati između tih dviju krajnosti: *because*, na primjer, djelomično zadržava svoje središnje značenje kao uzročni veznik, čak i kada uspostavlja metaforičke odnose u nepropozicionalnim diskursnim poljima.⁷

Autoričina polazna, *operativna* definicija diskursnih oznaka prema kojoj su one, kako je ranije istaknuto, *sekvencijski uvjetovani elementi koji združuju jedinice govora*, bit će, naposljetku, obogaćena detaljnijim teorijskim određenjima. Ona se, u prvom redu, odnose na, kako sama autorica ističe, *provizorne prijedloge* vezane za uvjete pod kojima se neki izraz može upotrijebiti kao diskursna oznaka:

- mora biti sintaktički odjeljiv od rečenice;
- uglavnom se upotrebljava na početnoj poziciji u iskazu;
- posjeduje određena prozodijska obilježja (npr. naglašenost, odijeljenost stankom, fonološka redukcija);
- može djelovati i na lokalnim (između susjednih iskaza) i na globalnim razinama diskursa (kojima se premošćuju širi rasponi diskursa/diskursne strukture), kao i u različitim poljima diskursa (usp. Schiffrin, *ibid.*: 328).

⁷ U prilog ovoj tvrdnji L. Badurina (*Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*, 2008) upućuje i na činjenicu (su)postojanja sindetskih i asindetskih rečenica, na primjer: *Učio je, ali ispit nije položio./Učio je, ispit nije položio.* Badurina ističe kako bi se o sindetskom i asindetskom povezivanju moglo govoriti i na nadrećeničnoj razini: *Učio je. Međutim ispit nije položio. / Učio je. Ispit nije položio.*

Općenitije rečeno, izraz, koji djeluje unutar barem jednoga diskursnog polja, može postati oznakom koja djeluje i unutar drugih diskursnih polja, i to zbog integriranosti među poljima. To znači da izrazi kojima govornici izražavaju svoju orijentaciju prema propoziciji (u diskursnome polju koje Schiffrin naziva *participation framework*), kao što su prilog *frankly*, uzvik *gosh* ili pak termin *yeh*, mogu postati diskursne oznake drugih diskursnih polja, kao što to mogu i izrazi kojima govornici organiziraju strukture u drugim poljima (struktura radnje i razgovora, idejna struktura i informacijsko stanje).

Govoreći o uvjetima koje neki izraz mora ispuniti da bi se mogao smatrati diskursnom oznakom, autorica ističe kako se diskursne oznake ne uklapaju lako u jedinstvenu lingvističku skupinu. Štoviše, ide tako daleko da tvrdi kako se paralingvistička obilježja i neverbalne geste također mogu smatrati diskursnim oznakama. Budući da je u svoju analizu, kako je ranije istaknuto, uključila samo jedanaest izraza, shvaća da je njezin fokus prilično uzak i upućuje na neke druge izraze koji također pokazuju svojstva diskursnih oznaka.⁸ To su, na primjer, glagoli opažanja *see*, *look* i *listen*, deikse *here* i *there*, uzvici *gosh* i *boy*, metarazgovor poput *this is the point*, *what I mean is...* te fraze *anyway*, *anyhow* i *whatever*.⁹

U daljim teorijskim promišljanjima Schiffrin dovodi diskursne oznake u vezu s diskursnim deiksama definirajući pritom diskursne oznake kao *konkretne koordinate unutar kojih se neki iskaz proizvodi i interpretira* (Schiffrin, *ibid.*: 315). Diskursne oznake smatra deiktičnima utoliko što označavaju ili, kako sama autorica kaže, *indeksiraju* iskaze u odnosu na prethodni i/ili nadolazeći tekst, kao i u odnosu na govornika i/ili slušatelja.¹⁰ *But*, primjerice, indeksira tekući iskaz u odnosu na govornika time što *nastavlja govornikovo djelovanje*, kao i u odnosu na *prethodnu koordinatu* time što *vraća govornika na nešto što je ranije već rečeno* (usp. Schiffrin, *ibid.*: 324). Nadalje, diskursne oznake lociraju tekući iskaz u različita diskursna polja. Za primjer autorica navodi oznaku *but*: „*Za but* tri relevantna diskursna polja su idejna struktura zbog toga što *but* može označavati oprečne ideje, struktura radnje zbog toga što može označavati i oprečne govorne činove te struktura razgovora zbog

⁸ U razmatranju uporabe drugih izraza u svojstvu diskursnih oznaka i odgovarajućih analiza u različitim jezicima Schiffrin upućuje na Auchlin 1981, Hymes 1981, Quasthoff 1979, Sherzer 1982, Vincent 1983. i Zenone 1981.

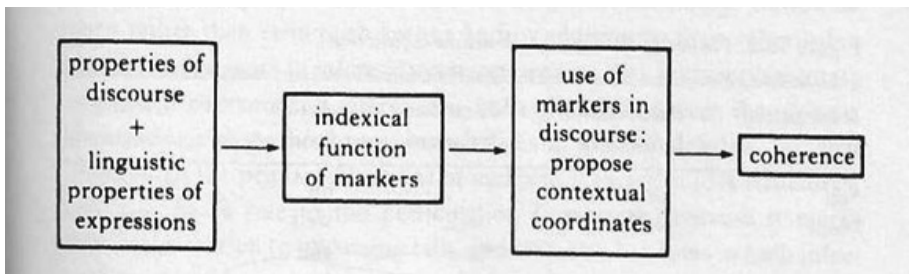
⁹ Pozivajući se na istraživanja diskursnih analitičara Johna Sinclaira i Malcolma Coultharda (1975), Sara Mills diskursnim oznakama naziva i iskaze poznate pod engleskim nazivom *backchannel behaviour* – riječ je o svojevrsnoj buci koju netko proizvodi tijekom razgovora, kao što je *hmm*, *mmm*, *aha* itd.; izrazi naznačuju govorniku da može nastaviti govoriti i da slušatelj razumije o čemu je riječ (usp. Mills 1997: 139).

¹⁰ Ovdje se Schiffrin poziva na Levinsona (1983) koji sugerira kako u engleskome, ali, bez sumnje, i u većini drugih jezika, postoje mnoge riječi i izrazi koji indiciraju odnos između iskaza i prethodnoga diskursa.

toga što se *but* može upotrijebiti u svrhu nastavljanja izmjene u redosljedu govorenja“ (usp. Schiffrin, ibid.: 324).

Dakle, glavni razlog uporabe diskursnih oznaka u diskursu Schiffrin vidi u njihovim indeksnim funkcijama, tj. u njihovu doprinosu diskursnoj koherenciji koju ostvaruju istovremenim uspostavljanjem višestrukih kontekstualnih koordinata, pospješujući na taj način integriranje različitih diskursnih polja. Autorica pojašnjava:

„(...) upravo svojstva diskursa... i lingvistička svojstva izraza (značenjska i/ili gramatička svojstva) osiguravaju oznakama njihove indeksne funkcije: oznake indeksiraju poziciju nekog iskaza unutar njegovih nastajućih lokalnih konteksta. Upravo je indeksna funkcija oznaka ključ razumijevanja razloga njihove uporabe: oznake postavljaju kontekstualne koordinate unutar kojih se iskaz stvara i kreira za interpretaciju. I, konačno, oznake ne pridonose integraciji diskursa – diskursnoj koherenciji samo tako što postavljaju takve koordinate već i tako što postavljaju više od jedne kontekstualne koordinate odjednom“ (Schiffrin, ibid.: 315; v. sl. 2).

Slika 2. Zašto se upotrebljavaju diskursne oznake? (Izvor: Schiffrin, ibid.: 315)

Naposljetku, Schiffrin promišlja i o višefunkcionalnosti diskursnih oznaka. Iako, prema njezinu viđenju, svaka diskursna oznaka ima svoju primarnu funkciju koja pripada određenom diskursnom polju, javljaju se i njihove druge funkcije, u različitim diskursnim poljima. To pomaže povezivanju simultanih procesa na kojima počiva izgradnja diskursa, što omogućuje ostvarenje i koherencije kao njegova bitna svojstva (usp. Schiffrin, Tannen i Hamilton 2001: 58).

4. Pragmatički pristup diskursnim oznakama

Pragmatičko tumačenje diskursnih oznaka u najvećoj se mjeri prepoznaje u djelima Brucea Frasera (usp. Schiffrin, u Schiffrin, Tannen i Hamilton 2001) čija je glavna preokupacija identificiranje diskursnih oznaka u odnosu

na druge lingvistički kodirane elemente rečeničnoga značenja. Pritom njegov teorijski okvir počiva na razlikovanju *sadržajnog značenja* (engl. *content meaning*) od *pragmatičkoga* (engl. *pragmatic meaning*). Sadržajno značenje je referencijalno značenje: „više ili manje eksplicitno predstavljanje nekog stanja svijeta koje govornik namjerava predočiti slušateljevoj pažnji doslovnom interpretacijom rečenice“ (Fraser 1990: 385). Pragmatičko značenje odnosi se na govornikovu komunikacijsku namjeru, odnosno na direktnu (neimplikiranu) poruku koju govornik namjerava prenijeti izricanjem rečenice (usp. Fraser, *ibid.*: 386). Ovo se značenje prenosi *pragmatičkim oznakama* koje se, kao leksički izrazi koji postoje u svakom jeziku, javljaju kao dio diskursnog odsječka, odnosno iskaza, ali nisu dio propozicionalnoga sadržaja poruke koja se prenosi i ne pridonose značenju propozicije *per se* (Fraser, u Fischer 2006).¹¹ Jezična sredstva koja spadaju u ovu skupinu obično imaju sljedeća obilježja: riječ je o slobodnim morfemima koji se javljaju na početnoj poziciji diskursnog odsječka, signaliziraju specifičnu poruku i ne klasificiraju se prema svojim sintaktičkim već semantičkim/pragmatičkim funkcijama. Fraser razlikuje četiri vrste pragmatičkih oznaka. To su: *temeljne pragmatičke oznake* (engl. *basic pragmatic markers*), *komentatorske pragmatičke oznake* (engl. *commentary pragmatic markers*), *usporedne pragmatičke oznake* (engl. *parallel pragmatic markers*) i, naposljetku, kao četvrti tip pragmatičkih oznaka Fraser navodi *diskursne oznake* (engl. *discourse markers*).

U teorijskom (lingvističkom) određivanju diskursnih oznaka autor ističe kako njega zanimaju opća svojstva diskursnih oznaka kao skupine, a ne specifičan opis jedne ili dviju diskursnih oznaka. U tom smislu također naglašava distanciranost svoga bavljenja diskursnim oznakama od pristupa Deborah Schiffrin (1987),¹² koja istražuje kako ova skupina jezičnih izraza pridonosi diskursnoj koherenciji, ili pak od Diane Blakemore (2002) koja promišlja o načinu na koji diskursne oznake mogu pridonijeti kognitivnoj interpretaciji diskursnog odsječka. Njegova analiza diskursnih oznaka, utemeljena na podacima dobivenima iz hipotetskih rečenica, identificira ove leksičke izraze kao nositelje funkcije povezivanja, odnosno uspostavljanja odnosa i u govorenome i u pisanom diskursu (usp. Fischer 2006).¹³

¹¹ Fraser svraća pozornost na određenu kontroverzu koja se javlja uz termin *utterance*, zbog čega se odlučuje za uporabu termina *discourse segment* (Fraser, u Fischer 2006).

¹² Upozoravajući na nepostojanje dogovora među lingvistima oko toga koje sve jezične jedinice ulaze u skupinu diskursnih oznaka, Fraser upućuje na još jednu razliku između sebe i Deborah Schiffrin – dok Schiffrin (1987) u diskursne oznake ubraja i izraze poput *Oh!*, *Look!* i *I know* te neke nespecificirane neverbalne geste, Fraser (1999) ih odbacuje.

¹³ Fraser (1988, 1990, 1996, 1998, 1999) je jedan od rijetkih znanstvenika koji je istraživao obilježja i uporabu diskursnih oznaka u pisanome jeziku. Sudeći prema Schourupu (1999), većina studija o diskursnim oznakama temelji se na podacima iz govorenoga jezika. Me-

U slijedu diskursnih odsječaka S1 – S2 (S = segment/odsječak), od kojih svaki kodira cjelovitu obavijest, Fraser definira diskursne oznake kao *leksičke izraze koji se javljaju na početku drugog odsječka i signaliziraju semantički odnos među dvama odsječcima*. Taj odnos može biti jedno od sljedećega:

- a) razrada (engl. *elaboration*);
- b) suprotnost (engl. *contrast*);
- c) zaključivanje (engl. *inference*) ili pak
- d) vremenska dimenzija odnosa (engl. *temporality*) (usp. Fraser, u Fischer 2006).

Drugim riječima, diskursne oznake uspostavljaju odnos između nekog aspekta diskursnog odsječka, čiji su one sastavni dio (Fraser ga, dakle, označava kao S2), i nekog aspekta prethodnoga diskursnog odsječka (S1). Međutim, diskursne oznake ne moraju se uvijek odnositi na prethodni odsječak. U primjeru:

A: I don't want to go very much. B: John said he would be there. A: However, I do have some sort of obligation to be there.

očito je da se diskursna oznaka *however* ne odnosi na prethodni odsječak već na onaj prije njega (usp. Fraser 1999: 938). Autor također upućuje na svojevrsnu mobilnost diskursnih oznaka u smislu da se ne moraju uvijek pojavljivati isključivo na početku drugoga diskursnog odsječka već i u sredini te na kraju:

It is freezing outside. I will, in spite of this, not wear a coat.

We don't have to go. I will go, nevertheless. (usp. Fraser, *ibid.*: 938).

Prema gore navedenoj definiciji diskursne oznake mogu biti samo leksički izrazi, što, dakle, isključuje neverbalne geste, sintaktičke strukture i proizvodna obilježja poput intonacije ili naglaska. U razmišljanjima o tome, dakle, što sve ne spada u diskursne oznake, Fraser proziva vokative jer oni ne signaliziraju odnos između diskursnih odsječaka, već signaliziraju poruku koja se zapravo dodaje primarnoj poruci koju prenosi rečenica/iskaz. Na primjer:

A: We shall arrive on time. B: Sir, I fear you are sadly mistaken.

A: Who knows the answer? Anyone?

Iz sličnih razloga Fraser odbija i uzvike (za razliku od Schiffrin, v. poglavlje 2.3.2.):

Wow! Look at that shot!

A: You have to go to bed now. B: Shucks! I really wanted to see that movie. (Fraser, *ibid.*: 943).

đutim, istraživanje Deborah Schiffrin (*ibid.*), na primjer, iako provedeno na uzorcima iz govorenoga jezika, uključuje i diskursne oznake kao *and*, *but* i *or* koji se također javljaju i u pisanome diskursu (usp. Müller 2005: 6–7).

Fraser uzvike smatra pragmatičkim idiomima koji konstituiraju cjelovitu zasebnu poruku.¹⁴ Diskursnim oznakama se neće smatrati ni fokusne čestice (engl. *focus particles*) kao što su *even, just, only, as* (npr. u: *The exam was easy. Even John passed.; They are fairly restrictive there. Only poor Republicans are allowed in.*), ali ni oznake za stanku (engl. *pause markers*) poput *hum... well... ah* (npr. u: *What am I going to do now? Well... I really don't know.; Do you know the answer? Ah..., I will have to think about it.*) (usp. Fraser, *ibid.*: 942).

Razmatrajući gramatički status diskursnih oznaka, Fraser kao i Schiffrin, naglašava njihovu sintaktičku raznovrsnost. Diskursne oznake, dakle, ne tvore zasebnu sintaktičku kategoriju, već dolaze iz redova veznika, priloga, prijedložnih fraza te mogu biti i idiomi kao što su *still and all i all things considered*.¹⁵

U definiciji, nadalje, stoji da diskursne oznake *signaliziraju* semantičke odnose, pri čemu je Fraser želio istaknuti da diskursne oznake označavaju one odnose između dvaju diskursnih odsječaka koje govornik drugog odsječaka želi da recipijent prepozna. Diskursna oznaka, dakle, „ne kreira“ odnos između dvaju sukcesivnih odsječaka jer taj odnos već mora postojati kako bi slijed S1 – DO + S2 (DO = diskursna oznaka) bio prihvatljiv. Fraser navedeno pojašnjava na sljedećim primjerima:

- a) *Water freezes at 32 degrees but boils at 212 degrees.*
- b) *The movie is over, so we might as well go directly to the party.*
- c) *A: Fred is a real gentleman. B: On the contrary, he's a boor.*

„(...) *but* u (a) ...signalizira da između S2 i S1 postoji kontrast i da će slušatelj interpretirati niz svjestan tog podatka, dok *so* u (b) signalizira da poruka izrečena u S1 opravdava zaključak iznesen u S2, a *on the contrary* u (c) signalizira neslaganje drugoga govornika s porukom prvoga... Ti odnosi, a možda i neki drugi, postoje između nizova S2 i S1 bez obzira na to postoji li diskursna oznaka ili ne“ (Fraser, *ibid.*: 193).

¹⁴ Svoj stav prema uzvicima Fraser pojašnjava na primjeru uzvika *oh* ističući najmanje tri različite uloge toga uzvika u gramatici:

- a) uzvik (*Oh! I wasn't aware of that. Thanks.*)
  - b) funkcija koju je James (1972) nazvao *oh2* (*There were... oh... perhaps 20 or so lying there uncovered.*)
  - c) oznaka za izražavanje emocija/stanke (*Oh, Harry, why don't you just shut up.*)
- Osim toga, uzvici poprimaju intonacijsku boju kojom se iskazuje, na primjer, razočaranje, ljutnja ili pak olakšanje, a što predstavlja dodatnu dimenziju značenju koje prenosi obično *Oh!* (usp. Fraser, *ibid.*: 943).

¹⁵ Kod veznika, međutim, autor poziva na oprez jer oni ne moraju uvijek funkcionirati kao diskursne oznake (npr. u: *Oil and water don't mix; He called all but one.*; Fraser, *ibid.*: 943).

U Fraserovu poimanju diskursnih oznaka, kao leksičkih izraza koji signaliziraju odnose između dvaju diskursnih odsječaka, ove jezične jedinice, dakle, ne pridonose semantičkomu značenju propozicije koja ih ugošćuje (S2). Budući da ne pridonose propozicijskomu značenju, ne utječu na istinite (prave) uvjete drugoga diskursnog odsječka. Fraser smatra diskursne oznake pragmatičkom skupinom upravo zbog toga što pridonose interpretaciji iskaza, a ne njegovu propozicionalnom sadržaju.

U široku rasponu engleskih diskursnih oznaka (ima ih više od stotinu) Fraser identificira samo četiri temeljna semantička odnosa u skladu s kojima donosi sljedeću klasifikaciju:¹⁶

Kontrastivne oznake: **but**, *alternatively, although, contrariwise, contrary to expectations, contrary to this/that; conversely, despite (this/that), even so, however, in spite of (this/that), in comparison (with this/that), in contrast (to this/that), instead (of this/that), nevertheless, nonetheless, (this/that point), notwithstanding, on the other hand, on the contrary, rather (than this/that), regardless (of this/that), still, though, whereas, yet;*

Elaboracijske oznake: **and**, *above all, also, alternatively, analogously, be that as it may; besides, better yet; by the same token, correspondingly, equally, for another thing; for example, for instance, further(more), I mean; in addition, in other words, in particular; likewise, more accurately, more importantly, more precisely, more to the point, moreover, namely; parenthetically; on that basis, on top of it all, or, otherwise, rather, similarly, that is (to say); that said; too; to cap it all off; too; well; what is more;*

Inferencijske oznake: **so**, *after all, all things considered, as a conclusion, as a consequence (of this/that), as a result (of this/that), because (of this/that), consequently, for this/that reason, since, hence, it can be concluded that; it follows that, accordingly, in this/that/any case, of course; on/under this/that condition, on these/those grounds, then, therefore, thus;*

Vremenske oznake: **then**, *after, as soon as, before, eventually, finally, first, immediately, afterwards, meantime, meanwhile, originally, second, subsequently, when* (Fraser 1999, 2006).

U svome radu „What are discourse markers?“ Fraser (1999: 950) navodi i svojevrsnu podgrupu diskursnih oznaka koju naziva *topic change markers* (hrv. oznake za promjenu teme) i u koju ubraja sljedeće izraze: *back to my original point, before I forget, by the way, incidentally, just to update you, on a different note, speaking of X, that reminds me, to change to topic, to return to my point, while I think of it, with regard to.*

¹⁶ Podebljani izrazi predstavljaju primarnu diskursnu oznaku u svakoj skupini. Fraser navodi kako postoji tek nekoliko diskursnih oznaka koje pripadaju više nego jednom semantičkom odnosu (takve oznake su, na primjer, *rather* i *then*) (Fraser, u Fischer, *ibid.*: 203).

U promišljanju značenja diskursnih oznaka Fraser zagovara *polise-mijski pristup*.¹⁷ On, naime, smatra da svaka diskursna oznaka ima *središnje značenje* (engl. *core meaning*) opće prirode (na primjer, središnje značenje oznake *but* jest *jednostavna suprotnost*) s različitim nijansama značenja koje se pojavljuju kao posljedica: a) djelovanja središnjeg značenja određene diskursne oznake, b) interpretacije drugoga i prvog diskursnog odsječka (S2 i S1) i c) djelovanja lingvističkoga i drugog konteksta. Kao primjer Fraser navodi diskursnu oznaku *but* čije interpretacije u sljedećim rečenicama proistječu iz istoga središnjeg značenja:

- a) Water boils at 212 degrees but mercury boils at a much higher temperature.
- b) *Mary is thin. But she still weighs more than me.*
- c) *A: John is right here. B: But I just saw him on TV.*
- d) *John died. But he was ill.*
- e) *A: The flowers are beautiful. B: But they're plastic.*
- f) *A: We had a very nice meal. B: But did you ask him about the money he owes us?*

Interpretacija iskaza pod a) počiva na direktnoj suprotnosti između drugoga i prvog diskursnog odsječka; u primjeru pod b) radi se o suprotnosti i odbacivanju zaključka izvedenoga iz prvog odsječka; primjer c) počiva na suprotnosti i osporavanju zaključka izvedenoga iz prvog odsječka itd. (usp. Fraser, *ibid.*: 197–198).

Nadalje, Fraser naglašava kako je značenje diskursnih oznaka proceduralno, a ne konceptualno i pojašnjava:

„Izraz s konceptualnim značenjem specificira definirajuću skupinu semantičkih obilježja... S druge strane, izraz s proceduralnim značenjem određuje kako se segment koji on uvodi mora interpretirati razmjerno prethodnome... Na primjer, razmotrimo diskursnu oznaku *in contrast*. Kada se pojavi, signalizira da segment koji uvodi (na primjer, *John is fat. In contrast, Jim is thin.*) tvori specifičan kontrast sa S1 u dvama specifičnim kontrastnim područjima, u ovom slučaju subjekti i njihova relativna težina“ (Fraser 1999: 944).

Dakle, Fraser zastupa mišljenje da diskursne oznake imaju središnje značenje koje je proceduralno i da njihova specifičnija interpretacija proizlazi iz lingvističkoga i konceptualnog konteksta.

U svezi s mogućim interpretacijama određenih diskursnih oznaka, u prvom redu onih primarnih, kao što su *and*, *but*, *so* i *then*, Fräsera intrigira pitanje o tome postoji li mogućnost (i ako da, u kojoj mjeri) njihovih istih

---

¹⁷ Sličan pristup tumačenju značenja diskursnih oznaka zagovara i Hansen (1998; u Fischer 2006). Njegova se analiza temelji na primjerima iz francuskoga jezika.

(nijansiranih) interpretacija u različitim jezicima.¹⁸ Ponukan takvim promišljanjima, proveo je preliminarno istraživanje vezano za uporabu oznake *but* upotrebljavajući nizove rečenica u kojima se traže različite interpretacije riječi *but* kao diskursne oznake u engleskome jeziku:

- a) *John is fat, _____ Mary is thin.*
- b) *John is not tall _____ short.*
- c) *Take an orange, _____ leave the apples alone.*
- d) *John is a cop, _____ he's also a carpenter.*
- e) *I could give you this book, _____ frankly I don't want to.*
- f) *I'm a nurse. _____ my husband won't let me work.*
- g) *A: It's warm in here. B: _____ turn up the heat anyway.*
- h) *A: What time is it? B: _____ why do you want to know?*
- i) *A: Now you know all the facts. B: _____ I'm still not convinced he is guilty.*
- j) *The flower was beautiful, _____ it was plastic.*
- k) *A: All the boys left. B: _____ there were only two boys to start with.*
- l) *A: I realize that John is sick. B: _____ John isn't sick.*
- m) *John died yesterday, _____ he had been ill.*
- n) *A: John is home. B: _____ I just saw him at the store.*

Fraser je navedene rečenice uputio na razmatranje govornicima različitih jezika (arapskog, katalanskog, danskog, estonskog, finskog, francuskog, njemačkog, grčkog, korejskog, španjolskog, vijetnamskog i sinhala jezika), pri čemu je utvrđeno da se ekvivalent oznake *but* (npr. *pero* u španjolskom, *aber* u njemačkom, *mais* u francuskom itd.) pojavljuje u gotovo svim rečenicama. Jedna sustavna razlika javlja se u primjeru pod b) koji zahtijeva potpuno drugačiji oblik, na primjer, *sino* u španjolskom i *sondern* u njemačkom jeziku. Razumljivo, ističe Fraser, opća usuglašenost oko ekvivalenata diskursne oznake *but* izostala je u primjerima u kojima *but* nije diskursna oznaka:

- a) *Everyone _____ John was here.*
- b) *I have _____ a moment.*
- c) *You may think I'm crazy, _____ where is the dog?*
- d) *I'm not sure if this is relevant, _____ isn't that bag leaking?*
- e) *A: Is it finished? B: _____ of course it's done.*
- f) *He has all _____ clinched the championship.*
- g) *I can't help _____ obey her.*

¹⁸ Za pregled preliminarnih podataka vezanih za kontrastivne analize diskursnih oznaka Fraser upućuje na Fraser i Malamud-Mokowski (1996), Permpikul (1997) i Su (1997) koji govore o postojanju općeg podudaranja među oznakama u različitim jezicima, ali, svakako, ne i potpunoga preklapanja.

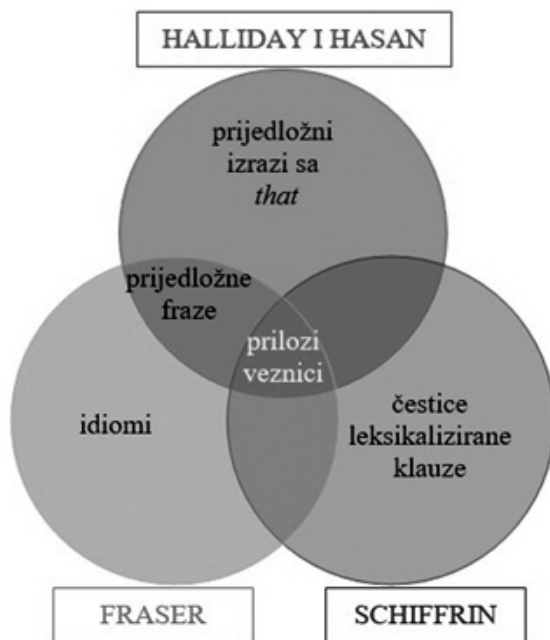

- h) *Thanks are due to John and Mary. _____ above all, I want to thank Harry.*
- i) *I will get you _____ good.* (usp. Fraser, ibid.: 202–203).

Fraseru također zanima usvajanje diskursnih oznaka u procesu učenja drugoga/stranog jezika. Kao osobito interesantno pitanje za buduća istraživanja na tom području izdvaja pitanje eventualnog utjecaja materinskoga jezika te pitanje redosljeda usvajanja diskursnih oznaka s obzirom na njihovu vrstu i dob učenika (usp. Fraser 1999: 950).

5. Zaključno o teorijskim određenjima diskursnih oznaka

Pristupi analizirani u prethodnim trima poglavljima predstavljaju okosnicu teorijske identifikacije diskursnih oznaka kao lingvističkih jedinica. Unatoč određenim razlikama, koje su prvenstveno vezane za viđenje odnosa između diskursnih oznaka i diskursa, uglavnom se slažu u prepoznavanju i definiranju ovih jezičnih izraza. Tako će sve tri teorije gledati na diskursne oznake kao na vezna sredstva kojima se uspostavljaju određeni odnosi unutar teksta/diskursa. Također će se slagati u prepoznavanju određenih svojstva kojima se jezične jedinice klasificiraju kao diskursne oznake. Govoreći o sintaktičkim svojstvima, sva tri pristupa naglašavaju da, s obzirom na izvor, diskursne oznake ne dolaze iz jedinstvene sintaktičke kategorije, odnosno ne pripadaju jednoj vrsti riječi (v. sl. 3). Izvor diskursnih oznaka autori tako pronalaze u veznicima, priložima i prijedložnim frazama (Halliday i Hasan posebno izdvajaju prijedložne izraze s *that*, npr. *instead of that, because of that* itd., dok Fraser dodatno upućuje i na neke idiome kao što su *still and all* i *all things considered*). Schiffirin, k tome, pridodaje čestice (npr. *oh, well*) i leksikalizirane klauze (*y'know, I mean*).

Slika 3. Sintaktičke kategorije diskursnih oznaka po teorijama

Budući da upravo sintaktička kategorija diskursnih oznaka određuje i njihovo **sintaktičko pozicioniranje**, autori se slažu i u tome da se diskursne oznake ne moraju pojavljivati isključivo na početnoj poziciji diskursnoga segmenta (što je najčešće slučaj), već i na središnjoj, odnosno finalnoj poziciji. Kako ističu Schiffrin (1987) i Fraser (1988, u Fischer 2006), diskursne oznake odlikuju se i svojstvom **sintaktičke neovisnosti** (Halliday i Hasan ga ne razmatraju eksplicite), pri čemu su diskursne oznake, dakle, sintaktički odjeljive od rečenične strukture. Drugim riječima, odsutnost diskursne oznake ne čini rečenicu negramatičnom i/ili nerazumljivom, tj. diskursna oznaka ostaje *izvan* sintaktičke strukture (usp. Erman 2001).

Iako se, među lingvistima, **fonološka svojstva** nisu pokazala ključnima za definiranje diskursnih oznaka, autori teorija koje sintetiziramo upućuju na određenu prozodijsku obilježenu diskursnih oznaka u vidu naglašenosti, odijeljenosti stankom i fonološke redukcije (Halliday i Hasan komentiraju fonološki aspekt veznih sredstava u okviru kohezivne funkcije intonacije u engleskoj gramatici).¹⁹

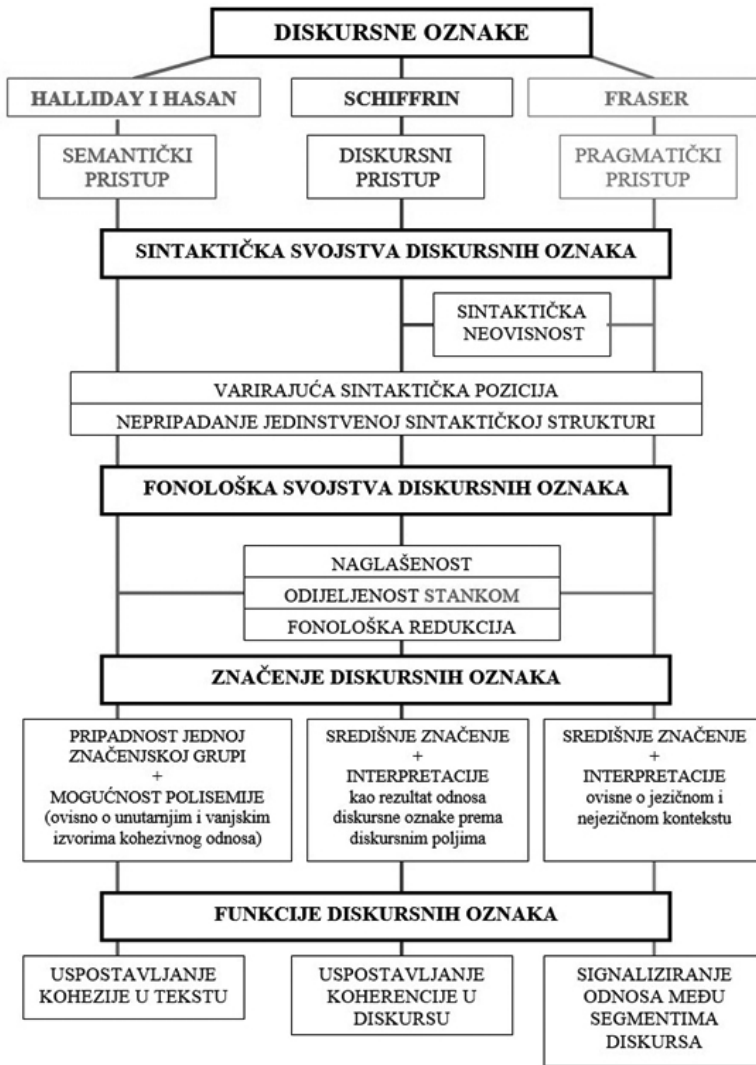
¹⁹ Prema Fraseru (2006: 193), diskursne oznake su obično naglašene, ali mogu biti i nenagla-

Na planu **semantičkog aspekta** proučavanja diskursnih oznaka Schiffrin i Fraser se priklanjaju monosemiotičkom pristupu prema kojemu svaka diskursna oznaka ima svojevršno središnje značenje. To značenje može poprimiti različite individualne interpretacije koje proistječu iz općih pragmatičkih procesa (usp. Fischer 2006). Kod Fräsera spomenute interpretacije ovise o jezičnim i nejezičnim kontekstualnim čimbenicima, dok su za Schiffrin one rezultat odnosa određene diskursne oznake prema različitim diskursnim poljima. Iako Halliday i Hasan ne govore direktno o tzv. središnjem značenju, pojedinačna vezna sredstva raspoređuju u četiri značenjske grupe (četiri glavna značenja kohezivnih odnosa koje ostvaruju vezna sredstva), pri čemu napominju kako određeno vezno sredstvo, ovisno o vanjskim, odnosno unutarnjim izvorima kohezivnog odnosa, može imati više od jednog značenja (npr. *then* pored vremenskoga može imati i uzročno značenje; v. Halliday i Hasan 1976: 244).

Tumačenje značenja diskursnih oznaka usko je povezano s proučavanjem njihovih **funkcija**. Sukladno mogućnosti njihove višeznačenjske interpretacije, te su lingvističke jedinice prepoznate kao višefunkcionalne (usp. Fischer, *ibid.*). Njihova temeljna funkcija, zamijetit će autori ovdje prikazanih triju teorija, odnosi se na ulogu veznih sredstava s ciljem uspostavljanja određenih odnosa unutar pisanoga i govorenog diskursa. Pritom Halliday i Hasan upućuju na važnost veznih sredstava u uspostavljanju kohezije u tekstu, pri čemu jedno vezno sredstvo može uspostaviti više od jednoga kohezivnog odnosa. Važnost vezne funkcije diskursnih oznaka Schiffrin vidi u uspostavljanju koherencije u diskursu. Polifunkcionalnost diskursnih oznaka pripisuje njihovom odnosu prema određenome diskursnom polju, pri čemu svaka diskursna oznaka ima jednu indeksnu funkciju sa specifičnim sintagmatskim funkcijama. Djelovanje diskursnih oznaka kao veznih sredstava Fraser identificira u njihovoj funkciji signaliziranja različitih odnosa među diskursnim segmentima.

šene, posebno kada su jednosložne (npr. *but, so, and*) i kada se diskursni niz sastoji od jedne rečenice ustroja S1 + DO + S2 (DO = diskursna oznaka), kao npr. u *Water freezes at 32 degrees but boils at 212 degrees*. Kada je diskursna oznaka na početku, kao u A: *John is at home. B: But – I just saw him at the mall*, i kada je, pritom, naglasak na drugom odsječku, nakon diskursne oznake često slijedi stanka.

Slika 4. Usporedni prikaz triju teorija

Teorije se, naposljetku, razlikuju i po pitanju integracije analize diskursnih oznaka u proučavanje jezika (v. *sl.* 5). Halliday i Hasan postavljaju svoje istraživanje veznih odnosa u okvire studije o koheziji koja je dio šire teorijske perspektive sistemsko-funkcionalne lingvistike. Fraserov pristup počiva na pragmatičkoj teoriji značenja koja se primjenjuje i na rečeničnoj i na nadrečeničnoj razini. Schiffričin pristup je pak strogo interdisciplinarnan. Prožima-

jući u diskursnome modelu lingvističke i sociološke elemente, autorica pokazuje da se diskursne oznake, ali i diskurs, u kojemu one funkcioniraju, mogu razumjeti samo u okviru integracije strukturalnih, semantičkih, pragmatičkih i društvenih čimbenika (usp. Schiffrin, u Schiffrin, Tannen i Hamilton 2001).

Slika 5. Uključivanje analize diskursnih oznaka u proučavanje jezika

Ovdje prikazani teorijski pristupi, kao i stotine drugih studija o diskursnim oznakama, nedvojbeno upućuju na njihovu važnost kao polifunkcionalnih jezičnih jedinica. Diskursne oznake pridonose ne samo strukturiranju teksta nego i ostvarivanju dijaloga, razgovora, iskazivanju uljudbenosti (Chodorowska-Pilch 1999) itd. Međutim, važnost diskursnih oznaka ne leži samo u tome što nam govore o lingvističkim obilježjima skupine često rabljenih jezičnih izraza (semantičko i pragmatičko značenje, funkcije) ili o organizaciji društvenih interakcija i situacija u kojima se koriste. Te jezične jedinice nam mnogo toga govore i o kognitivnoj, ekspresivnoj, društvenoj i tekstualnoj kompetenciji onih koji ih upotrebljavaju (usp. Schiffrin, *ibid.*).

Literatura

- Abraham, Werner, *Discourse Particles: Descriptive and Theoretical Investigations on the Logical, Syntactic and Pragmatic Properties of Discourse Particles in German*, Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1991.
- Aijmer, Karin i Simon-Vandenberg, Anne-Marie, The Discourse Particle *well* and its Equivalents in Swedish and Dutch, *Linguistics* 41, 6, 2003, pp.1123–1161.

- Aijmer, Karin, Foolen, Ad i Simon-Vandenberg, Anne-Marie, Pragmatic markers in translation: a methodological proposal, u: Fischer, Kerstin (ur.), *Approaches to Discourse Particles*, Oxford: Elsevier, Oxford, 2006, pp. 101–114.
- Auchlin, Antoine, *Mais heu, pis bon, ben alors voilà, quoi!* Marqueurs de structuration de la conversation et completude. Cahiers de linguistique française. Actes du 1er Colloque de Pragmatique de Geneve, 1981, pp. 141–160.
- Badurina, Lada, *Između redaka. Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada – Izdavački centar Rijeka, Zagreb – Rijeka, 2008.
- Bazzanella, Carla, Discourse markers in Italian: towards a „compositional“ meaning, u: Fischer, Kerstin (ur.), *Approaches to Discourse Particles*, Elsevier, Oxford, 2006, pp. 449–464.
- De Beaugrande, Robert-Alain i Dressler, Wolfgang U., *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London, 1981.
- Biesenbach-Lucas, Sigrun i Weasenforth, Donald, On-line and off-line texts of non-native speakers: Distinguishable text types?, u: Meloni, C. i Miller, L. (ur.), *Proceedings of „E-Mail, the Web, and MOOs: Developing the Writing Skills of University Students in Cyberspace“*, The George Washington University, Washington, DC, 1997.
- Blakemore, Diane, The context for so-called „discourse markers“, u: Malmkjaer, Kirsten i Williams, John (ur.), *Context in Language Learning and Language Understanding*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, pp. 44–59.
- Blakemore, Diane, *Relevance and Linguistic Meaning: The semantics and pragmatics of discourse markers*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Brown, Gillian i Yule, George, *Discourse Analysis* (Cambridge Textbooks in Linguistics), Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Chaume, Frederic, Discourse Markers in Audiovisual Translating, *Meta: Translators' Journal* 49, 4, 2004, pp. 843–855.
- Chodorowska-Pilch, M., On the polite use of *vamos* in Peninsular Spanish, *Pragmatics* 9, 3, 1999, pp. 343–355.
- Croucher, Stephen M., Like, You know, What I'm saying: A Study of Discourse Marker Frequency in Extemporaneous and Impromptu Speaking, *National Forensic Journal*, 22, 2, 2004, pp. 38–47.
- Dedaić, Mirjana N., Ironic denial: *tobože* in Croatian political discourse, *Journal of Pragmatics* 37, 2005, pp. 667–683.

- Erman, Britt, Pragmatic markers revisited with a focus on *you know* in adult and adolescent talk, *Journal of Pragmatics* 33, 2001, pp. 1337–1359.
- Fischer, Kerstin (ur.), *Approaches to Discourse Particles*, Elsevier, Oxford, 2006.
- Fraser, Bruce, Types of English discourse markers, *Acta Linguistica Hungarica* 38, 1–4, 1998, pp. 19–33.
- Fraser, Bruce, An Approach to Discourse Markers, *Journal of Pragmatics* 14, 1990, pp. 383–395.
- Fraser, Bruce, Pragmatic markers, *Pragmatics* 6, 1996, 167–190.
- Fraser, Bruce i Malamud-Mokowski, M., *Language Sciences* 18, 3–4, 1996, pp. 863–881.
- Fraser, Bruce, Contrastive Discourse Markers in English, u: Jucker, Andreas H. i Ziv, Yael (ur.), *Discourse Markers. Descriptions and Theory*, John Benjamins, Amsterdam, 1998, pp. 301–326.
- Fraser, Bruce, What are Discourse Markers?, *Journal of Pragmatics* 31, 1999, pp. 931–952.
- Fraser, Bruce, On the Universality of Discourse Markers, u: Aimer, Kerstin i Simon-Vandenberg, Anne-Marie (ur.), *Pragmatic Markers in Contrast*, Elsevier, Oxford, 2005, pp. 73–92.
- Fraser, Bruce, Towards a theory of discourse markers, u: Fischer, Kerstin (ur.), *Approaches to Discourse Particles*, Elsevier, Oxford, 2006, pp. 189–204.
- Hakulinen, Auli i Seppanen, Eeva-Leena, Finnish *kato*: from verb to particle, *Journal of Pragmatics* 18, 1992, pp. 527–550.
- Hakulinen, Auli, The use of Finnish *nyt* as a discourse particle, u: Jucker, Andreas i Ziv, Yael (ur.), *Discourse Markers: Description and Theory*, Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1998, pp. 83–97.
- Halliday, Michael A. K. i Hasan, Ruqaiya, *Cohesion in English*, Longman Group Ltd., London, 1976.
- Halliday, Michael A. K. i Matthiessen C. M. I. M., *An Introduction to Functional Grammar*, 3. izdanje, Arnold Publishers, London, 2004.
- Hansen, Maj-Britt M., *The Functions of Discourse Particles. A Study with Special Reference to Spoken French*, Benjamins, Amsterdam, 1998.
- Hinkel, Eli, Indirectness in L1 and L2 academic writing, *Journal of Pragmatics* 27, 1997, pp. 361–386.
- Hlavac, Jim, Bilingual discourse markers: Evidence from Croatian-English code-switching, *Journal of Pragmatics* 38, 2006, pp. 1870–1900.
- Hymes, Dell, „*In vain I tried to tell you*“: *Essays in native American ethnopoetics*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1981.

- Ivanetić, Nada, *Govorni činovi*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995.
- Jin, Wenjun, *Cohesion and the academic writing of Chinese ESL students at the graduate level*, doktorska disertacija, Northern Illinois University, SAD, 2001.
- Johnson, Patricia, Cohesion and Coherence in Compositions in Malay and English. *RELC Journal* 23, 2, 1992, pp. 1–27.
- Levinson, Stephen C., *Pragmatics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Lewis, Diana M., Discourse markers in English: a discourse-pragmatic view, u: Fischer, Kerstin (ur.), *Approaches to Discourse Particles*, Elsevier, Oxford, 2006, pp. 43–60.
- Malmkjaer, Kirsten i Williams, John (ur.), *Context in Language Learning and Language Understanding*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Malmkjaer, Kirsten i Williams, John, Introduction to Blakemore's chapter, u: *Context in Language Learning and Language Understanding*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, pp. 42–43.
- Maschler, Yael, Toward fused lects: Discourse markers in Hebrew-English bilingual conversation twelve years later, *The International Journal of Bilingualism* 4, 2000, pp. 529–561.
- Matras, Yaron, Fusion and the cognitive basis for bilingual discourse markers, *The International Journal of Bilingualism* 4, 2000, pp. 505–528.
- Mills, Sara, *Discourse*, Routledge, London, 1997.
- Mohamed, Ayisha H. i Omer, Majzoub R., Texture and Culture: Cohesion as a Marker of Rhetorical Organisation in Arabic and English Narrative texts, *RELC Journal* 31, 2, 2000, pp. 45–75.
- Müller, Simone, *Discourse Markers in Native and Non-native English Discourse*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2005.
- Norment, Nathaniel Jr., Contrastive analyses of cohesive devices in Chinese and Chinese ESL in narrative and expository written texts, *Journal of the Chinese Language Teachers Association* 29, 1994, pp. 49–81.
- Permpikul, Chotiros, *Contrastive discourse markers in Thai*, neobjavljeni rukopis, Boston University, Boston, 1997.
- Permpikul, Chotiros, *A Comparative Analysis of Thai and English Contrastive Discourse Markers: With a discussion of the pedagogical implications*, doktorska disertacija, Boston University: Graduate School of Arts and Sciences, SAD, 1999.
- Pons Borderia, Salvador, Do discourse markers exist? On the treatment of discourse markers in Relevance Theory, *Journal of Pragmatics* 40, 2008, pp. 1411–1434.

- Quasthoff, Uta M., Verzögerungsphänomene: Verknüpfungs- und Gliederungssignale in Alltagsargumentation und Alltagserzählungen, u: Weydt, H (ur.), *Die Partikeln der deutschen Sprache*, De Gruyter, Berlin, 1979, pp. 39–57.
- Santiago, Roberto, NHS-YES: A Brief Look at Discourse Markers in ASL, 2004.
- Schiffrin, Deborah, *Discourse Markers* (Studies in Interactional Sociolinguistics 5), Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- Schiffrin, Deborah, Discourse Markers: Language, Meaning and Context, u: Schiffrin, Deborah, Tannen, Deborah i Hamilton, Heidi E. (ur.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell Publishing, Oxford, 2001, pp. 54–75.
- Schiffrin, Deborah, Tannen, Deborah i Hamilton, Heidi E., *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell Publishing, Oxford, 2001.
- Schiffrin, Deborah, Discourse marker research and theory: revisiting *and*, u: Fischer, Kerstin (ur.), *Approaches to Discourse Particles*, Elsevier, Oxford, 2001, pp. 315–338.
- Schourup, Lawrence, Discourse Markers. *Lingua* 107, 1999, pp. 227–265.
- Schwenter, Scott, Some reflections on *o sea*. A discourse marker in Spanish, *Journal of Pragmatics* 25, 1996, pp. 855–874.
- Seneviratne, Sharmaine, The Relevance Theoretic Approach to Discourse Markers: A Unified Account?, *Research Centre for English and Applied Linguistics Working Papers* 11, University of Cambridge, Cambridge, 2005.
- Sherzer, Joel, Poetic structuring of Kuna discourse: The line, *Language in society* 11, 1982, pp. 371–390.
- Simmons-Mackie, Nina i Damico, Jack S., The Contribution of Discourse Markers to Communicative Competence in Aphasia, *American Journal of Speech-Language Pathology* 5, 1996, pp. 37–43.
- Sinclair, John i Coulthard, Malcolm, *Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Pupils and Teachers*, Oxford University Press, Oxford, 1975.
- Stede, Manfred i Schmitz, Birte, Discourse Particles and Discourse Functions, *Machine translation* 15, 2000, pp. 125–147.
- Stubbs, Michael, *Discourse analysis: The sociolinguistic analysis of natural language*, University of Chicago Press, Chicago, 1983.
- Su, J.-C., *Contrastive discourse markers in Mandarin*, neobjavljeni rukopis, Boston University, Boston, 1997.

- Traugott, Elizabeth C., *The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization*, Paper presented at the Twelfth International Conference on Historical Linguistics, Manchester, UK, August 1995.
- Vincent, Diane, *Les ponctuants du langage*. Dissertation, Université de Montréal, 1983.
- Waltereit, Richard, The rise of discourse markers in Italian: a specific type of language change, u: Fischer, Kerstin (ur.), *Approaches to Discourse Particles*, Elsevier, Oxford, 2006, pp. 61–76.
- Winter, E. O., Connection in science material: A proposition about the semantics of clause relations, *Centre for Information on Language Teaching Papers and Reports*, No. 7, Centre for Information on Language Teaching and Research for British Association for Applied Linguistics, London, 1971.
- Zenone, Anna, Marqueurs de consécution: le cas de *donc*. Cahiers de linguistique française, Actes du 1er Colloque de Pragmatique de Geneve, 1981, pp. 113–140.

Gloria VICKOV

**DISCOURSE MARKERS IN A THEORETICAL TRIANGLE
(WITH SPECIAL REFERENCE TO THE ENGLISH LANGUAGE)**

For years, discourse markers have been one of the focal points of turbulent linguistic research, which resulted in manifold theoretical approaches to investigating these linguistic units. The results of numerous studies are therefore difficult to synthesize into a coherent and consistent whole. Consequently, the integration of individual findings into an empirically grounded theory has become a quite challenging task. The paper provides a critical review of three most influential approaches to the theoretical determination of discourse markers, with special reference to the English language.

Kea words: *discourse markers, semantic, discourse and pragmatic approach*

UDK 811.161.2'282

Izvorni naučni rad

Ганна МАРТИНОВА (Черкаси)

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ganmart@meta.ua

Тетяна ЩЕРБИНА (Черкаси)

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Tanya_Bevz@i.ua

МІШАНІ ТА МІШАНО-ПЕРЕХІДНІ ГОВІРКИ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

У статті привертено увагу до проблеми лінгвістичної неперервності, репрезентованої в говірках мішаного та мішано-перехідного типів, означено ці поняття та вирішено їхні ознаки. Названі типи говірок розглянуто за густішою мережею обстеження та результатами регіонального вивчення на матеріалі однієї з проблемних зон українського діалектного континууму – південної групи говірок середньонадніпряньського діалекту, що перебувають на периферії ареалу і водночас частина з них належить до перехідної смуги між середньонадніпряньським і степовим говором південно-східного наріччя української мови. Типи говірок виокремлено залежно від характеру змін у діалектних мікросистемах: поступовий розвиток мішаних говірок унаслідок нашарування на діалектну основу престижного говору рис інших діалектів, що постали як результат фронтальних чи афронтальних контактів їхніх носіїв, та мішано-перехідних як відображення тривалого співіснування сусідніх діалектних систем. Матеріали лінгвогеографічного вивчення фонології, фонетики та лексики діалектної мови засвідчують, що в говірках „мішаного“ типу не відбувається докорінної перебудови системи середньонадніпряньського діалекту, їх вирізняємо за мінімальними порушеннями в ній, що не змінюють його типового складу, тоді як у мішано-перехідних говірках, окрім різнодіалектної аплікації, розвинулися ще й специфічні локальні ознаки та риси перехідних говірок.

Ключові слова: *мішані говірки, мішано-перехідні говірки, південна зона середньонадніпряньського діалекту, говірки середньонадніпряньсько-степового порубіжжя, острівні мікроареали*

Проблема кваліфікації одиниць діалектного членування мови, особливостей функціонування явищ різних мовних рівнів у ядрі діалектів і на їх периферії – одне із важливих завдань не лише вітчизняного, але й словянського мовознавства. Концепція лінгвістичної неперервності (перехідності), що виникла в середині XIX ст., була започаткована в працях швейцарського вченого А. Пікте та розвинена в теорії хвиль, розробленій Г. Шухардтом (1868) та І. Шмідтом (1872), стала поштовхом до виникнення лінгвістичної географії. Саме цей метод вивчення мов (діалектів) збагатив мовознавство XX ст. новим багатим, цінним і переконливим матеріалом про складні механізми міжмовного (міждіалектного) контактування, наочно репрезентував більш реальну і разом із цим більш складну сутність мовно-територіальних одиниць. Діалект стали розглядати як складне переплетення часто неоднорідних і взаємопов'язаних між собою явищ, що відображають різні етапи його розвитку. Матеріали лінгвістичних атласів наочно підтвердили передбачення лінгвістів про відсутність чітко окреслених меж мов (діалектів). За свідченням лінгвогеографів, мовна (діалектна) межа є не лінією, а перехідною смугою, ширина якої може доходити до кількох десятків кілометрів, а діалект – це монолітне ядро, оточене вібраційними перехідними зонами, які поєднують риси різних діалектних систем. Особливості одного діалекту проникають на територію інших, вступаючи з ними в складну взаємодію [Бородина 1966: 6].

У зарубіжному мовознавстві, зокрема західнослов'янському, проблемі перехідних говірок було приділено чимало уваги насамперед тому, що на порівняно невеликій території зосереджено багато діалектів, що спричинило до утворення тут численних „зон вібрацій“ (праці М. Малецького, К. Дейни, З. Штібера, К. Ніча, М. Карася, Н. Ананієвої, Я. Рігера, Е. Смуклової, Ф. Чижевського та ін.). Серед причин виникнення перехідних зон дослідники називали поступовий розвиток „мішаного говору“, масові запозичення рис сусіднього діалекту, тривале співіснування контактних систем [Назарова 1965: 91–92]. У другій половині XX ст. у східнослов'янському мовознавстві з'явилася низка праць, де були порушені проблемні питання порубіжних зон (Бородина 1966; Назарова 1965; 1975; Орлова 1972; Ткачук 1974; Дорошевський 1974, ВЛА 1980; Матвіяс 1985; Прохорова 1991, 1993, 1997; Цыхун 1993 та ін.). Вчені засвідчили, що в зонах взаємопроникнення, що окреслюють великі, давно сформовані діалектні масиви, іноді розвиваються специфічні особливості, переважно на ґрунті трансформації різнодіалектних рис [ВЛА 1980: 237–239, 249–250]. У регіональних дослідженнях Т. Назарової [Назарова 1965; 1975; 1967, С. Прохорової [Прохорова 1991; 1993], зроблено важливі теоретичні висновки про механізм міждіалектного контактування, генезу перехідних говірок та на конкретному матеріалі визначено їхні осо-

бливості, однак щодо кваліфікації таких мовно-територіальних утворень у науковій літературі донедавна не було єдиної думки. Їх позначали термінами „міжзональні говірки“, „мішані говірки“, „змішані говірки“, „перехідні говірки“, „перехідні зони“, „контактні зони“, „мішано-перехідні говірки“, „перехідно-мішані говірки“, іноді використовуючи деякі з цих назв як синоніми [Русанівський 1988, с. 133]. В окремих працях означено тенденцію до вироблення критеріїв розмежування різних типів взаємодії діалектів [Гаджиева 1977: 77] та розрізнення мішаних і перехідних говірок залежно від характеру змін діалектної системи [Назарова 1965: 91; Орлова 1972: 214, 217; Прохорова 1997; Мартинова 2009; Rieger 1993: 233; Smułkova 1993; Цыхун 1993], що здійснено, в основному, на ґрунті аналізу фонетичних, лексичних, семантичних та синтаксичних явищ [Прохорова 1991, 1997; Rieger 1993; Цыхун 1993; Мартинова 2003, 2009, 2013]. Водночас традиційно увагу дослідників привертало говірки, розташовані в зонах контактування різних мов або ж діалектів різних наріч. Говіркам порубіжжя близькоспоріднених говорів приділяють значно менше уваги, розглядаючи їх передусім як демаркаційну лінію й кваліфікуючи як „мішані говірки“ чи „перехідні говірки“, часто отожднюючи ці терміни.

Як відомо, говірка – це найменша мовно-територіальна одиниця, яку вирізняють за єдністю ознак фонетичного, акцентуаційного, лексичного, семантичного, граматичного рівнів діалектної мови супроти інших говірок діалектного континууму. Саме такі типові говірки становлять сутність діалекту та визначають структурну цілісність його ядра, тоді як на периферії в порубіжних зонах під впливом різних історичних, економічних, соціокультурних чинників виникають відмінні мовно-територіальні одиниці, у яких риси одного діалекту досить хаотично й безсистемно перемішані з рисами суміжних говорів. Говірки з чітко помітною вихідною системою та закономірними змінами в бік говірок іншого типу називають перехідними; мішаними – ті, у яких неможливо виявити конкретну основу, оскільки вони є результатом змішування окремих цілісних різносистемних варіантів. Істотною рисою і мішаних, і перехідних говірок дослідники вважають співіснування в них елементів контактних систем [Назарова 1967; Smułkova 1993; Мартинова 2003, 2009; Щербина 2009]. Серед основних ознак перехідних говірок Е. Смулкова вирізняє чітке територіальне окреслення, близьку спорідненість діалектів, які взаємодіють; виникнення інновацій та усвідомлення мовцями своєрідності говірки, а для мішаних, на її думку, характерна виразна належність до одного з сусідніх діалектів, двомовність, значне ідіолектне розмежування в одному діалектному масиві. Дослідниця висуває 10 критеріїв розмежування типів цих говірок [Smułkova 1993: 283–289]. Зазначені характе-

ристики передають сутність спостережених явищ, однак не охоплюють усіх можливих випадків ареальної взаємодії сусідніх діалектів. Складну проблему визначення типів говірок, що перебувають у смузі міждіалектного контактування, не можна вирішити однозначно для будь-якої пари мов (діалектів), оскільки трактування говірок як перехідних чи мішаних вимагає аналізу широкого фактичного матеріалу з урахуванням характеру систем, що взаємодіють. У зв'язку з цим зростає актуальність представлення проблемних зон українського діалектного континууму, яким дано зневиразнену характеристику, а тому вони потребують густішої мережі обстеження та спеціального вивчення.

Формування одного з центральних діалектів української мови – середньонадніпрянського, що належить до південно-східного наріччя, є складним процесом, зумовленим як внутрішнім розвитком говірок його центральної та північної зон, так і взаємодією різнодіалектних явищ на периферії ареалу – у західній, південній та східній зонах. Говірки південної зони середньонадніпрянського говору є неоднорідним мовно-територіальним утворенням, оскільки вони перебувають на периферії ареалу і водночас частина з них належить до перехідної смуги між середньонадніпрянським і степовим говорами південно-східного наріччя української мови. Більшість цих говірок належить до мішаного типу, оскільки їхні характерні риси виразно репрезентують середньонадніпрянську діалектну основу, хоч у них наявні й особливості інших діалектних систем. Для них, з одного боку, характерна низка особливостей центральних середньонадніпрянських говірок, а з другого, – поширення окремих рис подільського говору та окремих елементів північного походження. На мішаний та мішано-перехідний характер говірок цього діалектного континууму вказували дослідники, це представлено й на картах Атласу української мови (АУМ) [АУМ 1984: к. 8, 33, 47, 48, 53, 60, 97, , 183, 185, 186, 200, 202, 224, 235, , 236, 254, 255, 271, 279, 284, 289 та ін.]. Водночас в АУМ не репрезентовані характерні особливості говірок південної периферії середньонадніпрянського діалекту. Це мовно-територіальне утворення специфічне з огляду на контактування говорів різночасової формації: старожитнього середньонадніпрянського й новоствореного степового. Говірки цієї зони виявляють ознаки перехідних [докладніше див.: Щербина 2009...] і мішано-перехідних говірок із виразною середньонадніпрянською основою, на яку, унаслідок інтенсивних міграційних рухів, накладалися мовні явища південно-західного й північного наріччя, а також діалектів інших мов, зокрема російської й молдовської.

За результатами регіонального картографування рис фонології та фонетики важко визначити власне зональні ізоглоси південної зони до-

сліджуваного континууму, оскільки явища, що тут функціонують, є спільними то із середньонаддніпряньськими, то з подільськими говірками: із півдня їх відмежовують пасма ізоглос типових середньонаддніпряньських явищ, а із заходу – східноподільських [Мартінова 2003: к. 38, 39, 46, 45]. Зокрема, серед явищ, що властиві центральним середньонаддніпряньським говіркам, у південній зоні функціонують такі: реалізація фонему /и/ в наголошеній і ненаголошеній позиціях звуком [и]; реалізація фонему /е/ звуками [и], [e^и], [и^е в ненаголошеній позиції перед складом з [і] чи в сусідстві з м'якими приголосними]; реалізація фонему /е/ перед складом з наголошеним е] звуками [а], [e^а], [a^е]; реалізація фонему /а/ звуком [а] в усіх позиціях; збереження опозиції /о/ : /у/; збереження опозиції /р/ : /р'/ у середині слова; опозиція фонем /л' / : /л'/ [докладніше див.: Мартінова 2003: 253–279; к. 38, 39].

На відміну від центральних середньонаддніпряньських говірок у південних поширені форми з приставним [в] перед [у]: *вухо, вуз'кий, вуж, вулиця* 'а, різні фонетичні структури лексеми *огірок*: *ог'ірок, г'ірок, ўг'ірок, гойірок*, збереження опозиції /т'/ : /к'/: *т'істо* : *к'іска, т'існий* : *к'існик*; наголос на закінченні та кінцеві приголосні основи [д'], [т'], [с'], [з'] у дієслівних формах 1 особи однини теперішнього часу: *хo'д'у, сu'д'у, сa'д'у, ко'т'у, во'з'у, ко'с'у*, сполука [мн'], рідше [мй] як відповідник *м': *мн'(й)а'кий*; поширені кілька парадигматичних структур шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /дж/; /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /У/; /ж/, /ш/, /ч'(ч')/, /дж/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /дж'(дж')/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч'(ч')/, /дж/ та кілька типів реалізації фонемного протиставлення: /ч/ : /ч'/ → /ч/ : /ч¹/; /ч/ : /ч'/ → /ч¹(ч')/ : /ч'/; /ч/ : /ч'/ → /ч/ : /ч¹(ч')/, що на картах репрезентують різні зони середньонаддніпряньського діалекту [Мартінова 2003: к. 23, 24].

У межах південної зони зафіксовано мікроареали явищ, характерних для діалектів південно-західного та північного нарічч української мови, що яскраво ілюструють специфіку формування південних середньонаддніпряньських говірок як унаслідок переміщення мешканців із уже заселених територій Середньої Наддніпрянини, так і міграційних рухів із заходу та півночі. На картах засвідчено невеликі незамкнені ареали окремих рис подільського й волинського говорів південно-західного наріччя, ймовірно, поширені й далі на південь: реалізація /о/ звуками [и], [o^и], [и^о]: *ти^од'і, н'ідто^ичка*; протеза [г] в окремих формах переважно перед голосним [и]: *ч'иначе, гин'дик*. Острівні мікроареали цього ж походження утворюють такі явища: реалізація фонему /е/ звуком [і] перед складом із [і] та в сусідстві з м'якими приголосними: *з'найиш, са'найімо, пол'агайім, на^ин'іч'і, н'ітси'найиш, гр'іб'ішк'іў* та ін.; спорадична реалізація /а/ звуками [и], [e^и], [и^е]: *ви(e^и, и^е)реник, кри'сило*; спорадична ре-

алізація /a/ звуками [e], [e^a], [a^e]: *ве(e^a, a^e)реник*; лексикалізовані випадки реалізації /o/ звуком [i]: *'навол'ічка*; спорадичні лексикалізовані форми з диспалаталізованим [p']: *гарачіі, друч'ок, ни^в'іру, п'рамо // пр'амо, р'атуї*. Кілька явищ північної локалізації також утворюють невеликі незамкнені ареали в говірках південної зони: голосний [y] на місці *o: *с'тул('иц', с'тул(')чик*; голосний [o] на місці *o: *пиро]жок*; голосний [и] в закінченнях прикметників, займенників у наз. в. мн.: *молоди, 'добри, таки* та острівні мікроареали: голосний [и] на місці *ě в слові *симй(н')а*; голосний [y] в словоформах *дубина, дуброва* [острівні мікроареали див.: Мартинова 2003: к. 45, 46].

Загалом у говірках досліджуваного мовно-територіального утворення не відбувається докорінної перебудови системи середньо-наддніпряньського діалекту, їх вирізняємо за мінімальними порушеннями в ній, що не змінюють його фонологічного та фонетичного складу. Усе це дає підстави кваліфікувати говірки південної зони як „мішані“, оскільки, як зазначає Е. Смулкова, для них характерне „наслідування рис престижного говору“ і водночас „явища гіперкорекції, реалізація одних праслов'янських рис, спільна з діалектом А, інших – із діалектом Б“ [Smułkova 1993: 287].

Говірки південної зони середньонаддніпряньського діалекту репрезентують поступовий перехід до спорідненого з ним степового говору. Дослідники неодноразово вказували на нечіткість межі між середньо-наддніпряньським і степовим діалектами південно-східного наріччя, що зумовлено особливостями їх діалектотворчого процесу. Умовну межу між цими говорами вчені визначали по-різному докладніше див.: Щербина 2009: 5–8]. Її окреслення ускладнювало те, що суміжні середньо-наддніпряньські й степові говірки мають багато спільного в лінгвістичному відношенні, тому важко визначити риси, які властиві тільки степовому говору й відсутні в середньонаддніпряньському. Здебільшого їх розрізняють за більшою чи меншою інтенсивністю функціонування окремих діалектних явищ, до того ж для системи перехідних говірок середньонаддніпряньсько-степового типу характерні нашарування інших діалектів, тому значну частину говірок цієї зони, напевне, слід кваліфікувати як мішано-перехідні.

Наслідком контактування старожитнього середньонаддніпряньського говору й новоствореного на його основі степового на лексичному рівні стало тісне переплетення ознак обох діалектних типів, тому важко однозначно кваліфікувати різновид нового діалектного утворення, що виникло в результаті такої взаємодії. З одного боку, лексичні явища, поширені в говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя, спо-

радічно демонструють ознаки, що в науковій літературі прийнято називати рисами перехідних говірок: збереження значень архаїчних лексем, поступове звуження семантики номенів, згасання значень слів, семантична диференціація паралельних найменувань у межах однієї говірки, функціонування контамінованих назв [докладніше див. Щербина, 2009: 84–98]. З іншого – картографічне представлення лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів і прикрас у говірках середньонаддніпряньсько-степової межі засвідчує значну кількість мікроаралів лексичних і семантичних явищ, що накладаються на середньонаддніпряньську основу й утворюють: а) поодинокі вкраплення однієї назви в суцільний ареал поширення іншої лексеми; б) острівці кількох різних назв на тлі поширення загальноукраїнської лексеми в більшості говірок; в) мішанину багатьох лексичних, фонетичних, словотвірних, граматичних варіантів репрезентантів сем. Здебільшого такі мовні елементи співіснують паралельно з явищами ширшої локалізації, що є свідченням дозаселення досліджуваного континууму, і відображають іншодіалектні нашарування з північного й південно-західного наріч. Наприклад, на тлі поширення в більшості говірок досліджуваного суміжжя назви *кух¹вайка* і її фонетичних варіантів *кох¹вайка*, *ку¹файка* ‘фуфайка, стьобана куртка на ваті’ засвідчуємо мікроареали лексеми *ст¹роче^нка* (к. 65) [тут і далі покликання на карти подаємо за: Щербина, 2009]; в ареалі поширення загальноукраїнської назви *п¹’ідошва* ‘нижня тверда частина взуття, якою ступають по землі’ трапляються мікроареали назви *хо¹дак* (к. 90); у суцільному ареалі номена *ма¹тер[’]йя* ‘тканина, із якої шиють одяг (загальна назва)’ у кількох говірках засвідчена лексема *то¹вар* (к. 16).

Ландшафт острівців кількох різних найменувань на тлі суцільного поширення типових явищ утворюють лексеми *ризи*, *сповит^н’е* – в ареалі функціонування загальноукраїнського номена *ти¹л[’]ушка* ‘невелике простирадло, у яке загортають немовля’ (к. 18); номени *душо^гр[’]йяка*, *т[’]ло^гр[’]йяка*, *тал[’]йяка*, *бизру¹кавка* – на тлі назви *жилетка* і її фонетичних варіантів *же^л’етка*, *ж[’]іл[’]етка*, *жа^л’етка* ‘стьобана ватяна куртка без рукавів та коміра’ (к. 59); лексеми *п[’]ідбойка*, *п[’]ідшивка* – в ареалі відомого в усіх діалектах української мови варіанта *п[’]ідкладка* ‘тканина, пришита зісподу одягу’ (к. 45); украплення назв *дошка*, *до¹ха*, *до¹хо* – серед переважних *п¹л[’]ушка*, *о¹с[’]інка* ‘жіночий рукавний короткополий осінній плюшевий одяг’ (к. 61); поодинокі мікроареали номенів *бурмус*, *ча¹мерка* – поміж загальновідомого *с[’]ір’ак* ‘верхній довгополий одяг із грубого сукна (без підкладки), який чоловіки одягали для виконання домашньої роботи’ (к. 69) тощо.

Специфікою середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя є строкатість мовного ландшафту, зумовлена численними мікроареалами лексичних і семантичних явищ, які функціонують у вигляді багатьох мозаїчних укралень і репрезентують змішування різнодіалектних відповідників північної й південно-західної локалізації та власне регіоналізмів, що накладаються на виразну середньонаддніпрянську основу [Щербина, 2009, с. 77–78]. Так, сему ‘чоловіче тепле напівпальто з хутровим коміром’ ілюструють мікроареали найменувань *московка*, *моск'вичка*, *д'їжурка*, *ту'журка*, *чи(е)'мерка*, *чу'ме(а)рка*, *буш'лак*, *с'ур'тук на 'ват'і* (к. 63); сема ‘довгий вузький шматок тканини для сповивання немовляти’ реалізована словотвірними й граматичними варіантами *по'вивач*, *спо'вивач*, *спо'вич*, *по'вич*, *по'вило*, а також лексичними *по'йа'сок*, *в'ір'овка*, *ок'райочка*, *моту'зок*, *л'ента*, *об'мотка*, *днот* (к. 19). Мозаїку мікроареалів утворюють численні фонетичні, словотвірні, граматичні й лексичні варіанти репрезентантів сем ‘вставка під пахвами в сорочці народного крою’: *клин*, *к'лине'ц'*, *к'линчик*, *к'линчик п'ід рука'вом*, *кли'нок*, *'ластка*, *'ласт'івка*, *'(в)уставка*, *ли'сточок*, *три'кутничок*, *лас'кут*, *лас'кутик* (к. 31), ‘вишита вставка в сорочці народного крою посередині грудей’: *ма(і)н'і(и)ж(ш)ка*, *ме'ре(і)жка*, *п'ланка*, *п'ланочка*, *'вишивка*, *об'шивка*, *по'шиванка*, *чу'мачка*, *гу'цулка*, *поб'іганка*, *наг'рудник*, *'пазуха*, *'гесточка*, *с'т'ажка* (к. 33), ‘відлога, частина верхнього одягу для захисту голови в негоду’: *кап'і(у)'шон*, *капи(а)'шон*, *кап'ірон*, *'капа*, *'капур*, *кап'тур*, *кап'лиш*, *баш'лик*, *баш'лик*, *буш'лак*, *в'ідлога*, *на'кидка*, *бала'хон*, *'тугла*, *шл'ом*, *шл'ома*, *ко'з'ірка*, *'п'іка*, *ка'рейя*, *с'ір'ак* (к. 72) та ін. Неоднорідну мозаїку формують мікроареали репрезентантів гетеронімної опозиції ‘дротяний гачок гаплика’: ‘дротяна петелька гаплика’: *кр(')у'чок*: *'бабка*, *кр(')у'чок*: *ко'билка*, *кр(')у'чок*: *пит'л'а*, *кр(')у'чок*: *пи'тел'ка*, *кр(')у'чок*: *к'іл'це*, *га'чок*: *пит'л'а*, *га'чок*: *пи'тел'ка*, *га'чок*: *'бабка*, *га'чок*: *к'іл'це*, *гап'лик*: *'бабка*, *гап'лик*: *пит'л'а*, *гап'лик*: *ко'билка*, *гап'лик*: *гап'личка*, *'коник*: *ко'билка*, *д'ід*: *'бабка*, *д'ідок*: *'бабка* (к. 123).

Особливо помітні риси змішування в тих говірках, де в одному населеному пункті здавна проживає різнонаціональне населення. Наприклад, у говірці с. Панчеве Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. інформант зауважував: *ти в' мене роз'питуй / бо 'наша 'вулиц'а укр'аїнс'ка / а 'дал'і на ту 'вулиц'у ни йди / там 'рус'к'і / а ше на 'дал'ш'ій за 'нею / то там малда'вани жи'вут' //*. У таких говірках елементи різнодіалектних систем співіснують у паралельних реалізаціях: *о'ч'іпок // капур* ‘старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки’ (к. 120), *ко'жух // ту'луп* ‘довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкури хутром досередини’ (к. 66), *с'п'ідн'е // б'іл'йо* ‘натільний одяг’ (к. 7).

У говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя спостерігаємо свідоме чи підсвідоме прагнення інформантів під час розмови з експлоратором наслідувати особливості іншого наріччя, зокрема південно-західного (*л'ашка* 'верхня жіноча сорочка (загальна назва)' (к. 25), *вел'ін* 'весільний головний убір нареченої, серпанок' (к. 139), *кул'чики* 'сережки, жіноча прикраса для вух' (к. 130)), сприйнятого як зразок «правильної мови», що дослідники називають вагомою передумовою виникнення мішаних і перехідних говорів [Назарова 1967].

Отже, південну зону досліджуваного ареалу репрезентують два типи говірок: мішані, де елементи інших діалектних систем є лише вкрапленнями і це докорінно не змінює звукового складу говірки, і мішано-перехідні, у структурі яких поряд із різнодіалектною аплікацією та наявністю специфічних локальних явищ, що накладаються на середньонаддніпрянську основу, розвинулися ще й ознаки перехідних говірок. Збереження в системі цих говірок переважно рис середньонаддніпрянського діалекту зумовлене, очевидно, й тим, що значна частина з них стала літературно-нормативною й була об'єктом для наслідування.

Література

- АУМ Атлас української мови. В 3-х т. Т. 1 Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі, Наукова думка, Київ, 1984.
- Бородина, Мелисса, Проблемы лингвистической географии, Наука, Москва – Ленинград, 1966, 219 с.
- ВЛА Взаимодействие лингвистических ареалов. Теория, методика и источники исследования, Наука, Ленинград, 1980, 272 с.
- Гаджиева, Нинель, Принципы ареального описания языков мира, in: Принципы описания языков мира, Наука, Москва, 1976, с. 164–202.
- Мартинова, Ганна, Середньонаддніпрянський діалект. Фонетика і фонологія, Черкаси, 2003, 367 с.
- Мартинова, Ганна, Терміни перехідні й мішані говірки, in: Українська термінологія і сучасність, Збірник наукових праць, Вип. VIII, Київ, 2009, с. 217–221.
- Мартинова, Анна, Семантическая вариативность в периферийных зонах среднеподнепровского говора украинского языка, in: Филология и современность, Вып. 4, Ташкент, 2013, с. 74–77.
- Мартинова, Ганна, Фонологічна система мішаної говірки, in: Мовознавчий вісник, Збірник наукових праць, Вип. 8, Черкаси, 2008, с. 19–32.
- Матвіяс, Іван, Суміжні говори трьох українських наріч, in: Структурні рівні українських говорів, Наукова думка, Київ, 1985, с. 3–23.

- Назарова, Татьяна, Из наблюдений над междиалектными контактами, in: *Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования*, Наука, Москва, 1975, с. 92–107.
- Назарова, Тетяна, Проблема перехідних говірок між українською і білоруською мовами, in: *Праці XI Республіканської діалектологічної наради*, Київ, 1965, с. 91–92.
- Назарова, Тетяна, Українські говірки на Далекому Сході, in: *Мовознавство*, 1967, № 2, С. 43–52.
- Орлова, Варвара, Еще раз о терминах „смешанные“ и „переходные“ говоры в истории русской диалектологии, in: *Русское и славянское языкознание*, Москва, 1972, с. 214–217.
- Прохорова, Светлана, О генезисе переходных говоров, in: *Rosprawy Slawistyczne*, 6, *Gwary mieszane i przejściowe na terenach Słowiańskich*, 1993, s. 211–225.
- Прохорова, Светлана, Проблемы лингвистической переходности, in: *Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової, Довіра*, Київ, 1997, с. 159–164.
- Прохорова, Светлана, Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: Ареально-типологические исследования, Университетское, Минск, 1991, 131 с.
- Русанівський, Віталій, Структура лексичної і граматичної семантики, Київ, 1988, 236 с.
- Ткачук, Петр, Смежные волыньско-поднестровско-подольские фонетические явления, in: *Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу, Тезисы докладов (Воронеж, 11–16 сентября, 1974 г.)*, Воронеж, 1974, с. 76–77.
- Цыхун, Генадзь, Інавації славянських кантактних зон, in: *Rosprawy Slawistyczne*, 6, *Gwary mieszane i przejściowe na terenach Słowiańskich*, Lublin, 1993, s. 31–35.
- Щербина, Тетяна, Ареалогія середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя, Черкаси, 2009, 347 с.
- Smułkowa, Elżbieta, Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym, in: *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, 2002, s. 336–348.
- Smułkowa Elżbieta, Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć: gwary przejściowe – gwary mieszane, in: *Rosprawy Slawistyczne*, 6, *Gwary mieszane i przejściowe na terenach Słowiańskich*, Lublin, 1993, s. 283–289.
- Rieger, Janusz, Granice dialektalne i gwary przejściowe (na przykładzie gwar bojkowskich), in: *Rosprawy Slawistyczne*, 6, *Gwary mieszane i przejściowe na terenach Słowiańskich*, Lublin, 1993, s. 227–236.

**Ganna MARTYNOVA &
Tetyana SHCHERBYNA**

**MIXED AND MIXED-TRANSITIVE PATOIS
IN THE MIDUPPERDNIEPER- STEPPE BOUNDARY ZONE**

The article regards the problem of linguistic integrity represented in the mixed and mixed-transitive patois, the notions of which and their features being defined and revealed.

The patois under consideration are looked upon within a denser observation network and according to the results of regional investigation based on a problematic zone of the Ukrainian dialect continuum, that of the south dialect group in the Mid-Upper-Dnieper patois staying in the areal periphery meanwhile a part of them belongs to the transition boundary between Mid-Upper-Dnieper and Steppe patois of the south-eastern Ukrainian dialect.

The dialectal types have been differentiated according to changes in the dialectal microsystems: the gradual evolving of the mixed patois as result of accumulating, on the dialectal basis of the dominating dialect, the features of other dialects that had consequently arisen with either frontal or afrontal contacts of their speakers, and those of the mixed-transitive ones as reflected through continuous interaction of the adjacent dialectal systems.

Linguistic geographical mapping for phonology, phonetics and lexical content in the dialectal language prove that in the mixed patois, none of the radical reconstruction for Mid-Upper-Dnieper dialect would ever happen, they being differentiated by their minor deviations that do not affect the dialect though in the mixed-transitive patois, besides other dialects application, specific local features and those of transitive dialects had evolved.

Key words: *mixed patois, mixed-transitive patois, south zone of the Mid-Upper-Dnieper dialect, patois of the Mid-UpperDnieper-Steppe boundary, insular microareals*

UDK 316.774(477)

Pregledni rad

Тетяна КУЗНЕЦОВА (Одеса)

Національний університет „Одеська юридична академія“

arnautova.tv@gmail.com

РИТОРИКА НЕНАВИСТІ В СУЧАСНИХ МЕДІА: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Стаття присвячена проблемі вияву мови ворожнечі в сучасних українських ЗМІ. Зокрема в роботі представлено результати проведеного протягом 2016-2018 рр. контент-аналізу одеських мас-медіа, що демонструє основні тенденції вияву мови ворожнечі. Встановлено, що основними об'єктами ненависті в одеських мас-медіа є українсько-російські відносини, представники етнічних та національних груп, мешканці окремих регіонів та окремі соціальні групи. «Найпотужнішим» об'єктом за інтенсивністю вияву ворожнечі за аналізований період стали представники етнічних та національних груп. За нашими даними, стосовно цих груп журналісти припускаються використання некоректних характеристик, негативного контексту, необґрунтованої актуалізації приналежності людини до певної етнічної групи. Використані цитовані матеріали (без журналістського коментаря) містять не лише негативно-оцінні слова та вислови, а й відкриті погрози, заклики до знищення, що й призводить до розпалювання міжнаціональної ворожнечі та ненависті. У деяких матеріалах простежується активне використання некоректних найменувань та негативних оцінок щодо деяких соціокультурних груп, подача матеріалу про ці групи в негативному контексті.

Ключові слова: *мова ворожнечі, мас-медіа, медіатекст, дискурс ненависті, дискримінація, комунікація, комунікативне середовище України.*

Сьогодні однією з активно обговорюваних і поряд з цим однозначно не вирішеною є проблема „мови ворожнечі“. І питання навіть не в тому, що до сих пір немає однозначно прийнятого визначення цього явища. Сьогодні активно піднімаються дискусії стосовно того, чи варто себе поводити етично зі своїм ворогом, тим більше в ситуації реальної

війни. Хоча, з іншого боку, виникають питання: а чи завжди ця ворожнеча справді стосується нашого ворога? А чи не породжуємо ми самі собі нових ворогів, використовуючи риторику ненависті, порушуючи норми і стандарти журналістики?

Поняття „мова ворожнечі“ запозичене лінгвістами із соціології. У 1960-х рр. зарубіжні соціологи дійшли висновку, що для підтримки стабільного балансу в суспільстві потрібен постійний моніторинг мови політики і суспільно відкритих каналів комунікації з метою виявлення агресії. Цей напрям соціального регулювання здебільшого залежав від успіхів соціопсихотерапії, що досліджувала питання зв'язку між рівнем особистої тривоги та соціальною агресивністю, яка стала розглядатися як щось украй небезпечне та небажане. Комунікативні дослідження цього явища активно розпочалися в Європі та США з кінця 90-х рр. минулого століття, коли предметом уваги багатьох науковців була проблема дискурсу нерівності. У 1997–1998 рр. голландський учений Т. ван Дейк разом з дослідником із Віденського університету Р. Водак, працюючи над проектом „Racism at the top“ („Расизм у верхах“), показали, як дискурс відтворює основні соціальні уявлення про „інших“, „чужих“ у суспільно-політичному контексті. У статті „Мас-медіа сьогодні: дискурси домінування або дискурси різноманітності“ Т. ван Дейк акцентує увагу на ідеологічних змінах і ролі ЗМК у цьому процесі, виявляючи основні трансформації в політичних і медійних дискурсах, наголошуючи на породженні настроїв страху, тривоги, скептицизму в суспільстві¹. У пострадянському просторі науковці зверталися передусім до лінгвістичних досліджень мовленнєвої агресії, у ході яких виявили сутнісні ознаки цього явища, з'ясували причини його появи, визначили основні різновиди².

Українські дослідники порівняно недавно розпочали дослідження „мови ворожнечі“, звертаючи увагу передусім на специфіку її вияву в медіатекстах³.

---

¹ Van T. A. Dijk, *The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity?* In: Journal of the European Institute for Communication and Cultural, 1995, Vol. 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13183222.1995.11008592>

² Див., наприклад: Екатерина В. Какорина, *Стилистический облик оппозиционной прессы*, In: Русский язык конца XX столетия (1985–1995), Языки русской культуры, Москва, 1996, с. 409–426.

³ Див., наприклад: *Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи: Проєкт „Без кордонів“ ГО Центр „Соціальна дія“*, Київ, 2015, Режим доступу: http://noborders.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/guidelines_hatespeech_media.pdf; *Мова ворожнечі у ЗМІ: якою вона буває та до чого призводить (інфогафіка)*, In: Інститут масової інформації, 2014, Режим доступу: <http://imi.org.ua/advice/mova-vorojnechi-u-zmi-yakoyu-vona-buvae-ta-do-chogo-prizvodit-infografika/>; *Мова ворожнечі: які ви-*

Аналізуючи явище мови ворожнечі, науковці та медіа-експерти, як правило, послуговуються визначенням, поданим у Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи № 97(20)59, де зазначається, що „мова ворожнечі“ – це всі види висловлювань котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, анти-семітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів. У цьому сенсі поняття „мова ворожнечі“ поширюється на всі висловлювання, які спрямовані проти певної особи або визначеної групи осіб⁴.

Об'єктом для ненависті, агресії та ворожнечі, зазвичай, є соціокультурна група, яка належить до інших – національностей, етнічних груп, релігій, партій, орієнтацій тощо. Зрозуміло, сила та діапазон вияву цих одиниць можуть бути зумовлені багатьма чинниками, серед яких значну роль сьогодні відіграє соціокультурний контекст, соціокультурний простір і навіть час.

Згідно з оцінкою незалежних громадських організацій, які здійснюють моніторинг інформаційного простору, практика використання „мови ворожнечі“ суб'єктами української інформаційної сфери залишається порівняно низькою. Зокрема, за підсумками контент-аналізу, здійсненого у серпні 2015 р. експертами українського об'єднання „Центр контент-аналізу“, встановлено, що рівень використання „мови ворожнечі“ в українських медіа не є високим (1,7% від кількості повідомлень на тему Донбасу, Криму та Росії⁵. Проте мова ворожнечі знаходить свій вияв не лише стосовно українсько-російських відносин, а й стосовно багатьох соціокультурних груп, про що свідчить проведений нами моніторинг

словлювання не можна поширювати в ЗМІ? In: Центр демократії та верховенства права, 2017, Режим доступу: <http://cedem.org.ua/consultations/mova-vorozhnechi-yakivyslovlyuvannya-ne-mozhna-poshyruvaty-v-zmi/>; Яна Прихода, *Зломова у газетному тексті, або наслідки свободи називання зла*, In: Медіа-атака : матеріали Міжнародної конференції „Медіаосвіта як частина громадянської освіти“, Західноукраїнський медіа-центр „Нова журналістика“, Львів, 2002, с. 28–31; Катерина Рускевич, *Риторика ненависті*, Режим доступу: <http://liva.com.ua/ritorika-nenavisti.html>.

⁴ *Recommendation NO. R (97) 20 Of the Committee of Ministers to member states on „hate speech“*. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680505d5b>

⁵ „Практика використання „мови ворожнечі“ (*hate speech*) українськими ЗМІ“, Київ, 2015, In: osvita.mediasapiens, Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/doslidzhennya_praktika_vikoristannya_movi_vorozhnechi_hat_e_speech_ukrainskimi_zmi

українських медіа південного регіону.

Зокрема з метою визначення специфіки вияву мови ворожнечі у сучасному інформаційному просторі південного регіону України нами було проведено моніторинг матеріалів популярних онлайн-видань міста Одеси („Таймер“, „УСИ Одесса“, „Odessit“, „048“, „Думская“)⁶ за період з 1 червня 2016 року до 1 червня 2018 року. У рамках цього моніторингу у фокусі нашої уваги були такі групи:

- особи за статевою ознакою;
- представники різних релігійних течій;
- мігранти/біженці;
- внутрішньо переміщені особи;
- представники різних етнічних груп;
- представники різних соціальних груп.

У ході аналізу встановлено, що сьогодні основними об'єктами ненависті в одеських мас-медіа є українсько-російські відносини, представники етнічних та національних груп, мешканці окремих регіонів та окремі соціальні групи.

„Найпотужнішим“ об'єктом за інтенсивністю вияву ворожнечі за аналізований період стали представники етнічних та національних груп. Одним з найрезонансніших випадків міжетнічної пропаганди стала антиромська інформаційна кампанія у серпні-вересні 2016 р. після трагічного інциденту в селі Лоцинівка Ізмаїльського району Одеської області⁷.

До проявів мови ворожнечі в даному випадку можна віднести пу-

---

⁶ Варто зауважити, що мовою засобів масової інформації Одеси переважно є російська. Зокрема, згідно з дослідженням Інституту масової інформації, на місцевому телебаченні українською мовою транслюється понад 50% тижневих випусків новин, однак саме телебачення – переважно російськомовне. Що стосується преси, переважна більшість газет виходить російською мовою, україномовними є лише дві газети (а саме: „Одеські вісті“ та „Чорноморські новини“). Інші видання можуть публікувати матеріали українською на непостійній основі („Вечерня Одесса“ – одна шпальта, „Одесская жизнь“ – окремі статті тощо). У регіоні є газета, що виходить болгарською мовою – „Роден край“. Понад 90% веб-сайтів подають інформацію російською мовою, лише один сайт, *Наррумисто*, – частково українською (дет. див: <https://imi.org.ua/articles/doslidjennya-media-situatsiji-na-shodi-i-pivdni-ukrajini-odeska-oblast-i535>). У зв'язку з цим представлений у даному дослідженні емпіричний матеріал є передусім російськомовним.

⁷ Довідково: Міжетнічний конфлікт стався в с. Лоцинівка 28 серпня 2016 року. Приводом стало затримання правоохоронними органами представника ромської національності за підозрою у скоєні вбивства неповнолітньої місцевої мешканки. Внаслідок цього жителі села вчинили самосуд на ромською спільнотою, що супроводжувалось погрозами, погромом ромських будинків, та незаконним рішенням місцевої влади щодо виселення ромів з місця їх проживання. Подія мала негативне висвітлення засобами масової інформації, які виправдовували учасників самосуду.

блічні заяви офіційних посадових осіб, зокрема коментарі чинного на той час голови Одеської облдержадміністрації М. Саакашвілі [24tv. – Режим доступу: http://24tv.ua/saakashvili_prokomentuvav_masovi_zavorushennya_cherez_vbivstvo_ditini_na_odeshhini_n720361]; рішення органів місцевої влади, що публічно зайняли позицію захисту тих, хто здійснив самосуд над ромською спільнотою; прямі дії (формування пікетів, протестних груп) членів окремих суспільно-політичних рухів радикального спрямування [azov.press/ukr/protistoyannya-v-seli-loschinivka-triva-zhiteli-formuyuyut-zagonisamooboroni].

Низка загальнонаціональних та регіональних медіа (Українська правда, ICTV, Бесарабія.inform, Одеса.dero та ін.), висвітлюючи цей інцидент, дотримувались позиції прихованого або відкритого співчуття учасникам погрому, поширювали неперевірену інформацію, оперуючи не фактами, а стереотипами щодо однієї сторони протистояння (вказували на приналежність підозрюваного до ромської національності та посилювались на неперевірену інформацію щодо наявності в селі наркопритону, організованого місцевою ромською спільнотою).

Журналісти в матеріалах відкрито вказували національність підозрюваного (у багатьох випадках без рішення суду прямо називали його вбивцею та гвалтівником), використовували образливе та стереотипне „циган“, протиставляли ромську громаду місцевим жителям чи іншим національностям тощо. Порівняйте: *„Цыганские банды терроризируют Николаев, а правоохранители бездействуют. Жители ромской национальности, с тихого согласия правоохранителей, превратили один из микрорайонов нашего города в рассадник преступности. Именно в микрорайоне Ялты Заводского района г.Николаева цыганская преступная группировка на протяжении многих лет держит в страхе местное население (...) Цыгане охватили практически все виды преступной деятельности: наркоторговля, воровство, мошенничество, торговля людьми, грабежи и т.д. Криминогенная обстановка в микрорайоне растет, а преступления, совершаемые цыганами, становятся все более дерзкими и жестокими“* (<http://podrobnosti.mk.ua/2016/03/22/cyganskie-bandy-terroriziruyut-nikolaev-a-pravoohraniteli-bezdeystvuyut.html>); *„Протистояння в селі Лоцинівка триває: жителі формують загони самооборони“* (<http://azov.press/ukr/protistoyannya-v-seli-loschinivka-triva-zhiteli-formuyuyut-zagonisamooboroni>); *„В селі на Одещині вбили дитину: громада влаштувала погроми, вимагає виселити ромів“* (<http://www.pravda.com.ua/news/2016/08/28/7118910/15>); *„Вбивство 9-річної дитини в Лоцинівці: завтра за цыганами прийдуть вантажівки“* (<http://fakty.ictv.ua/ua/proisshestvija/20160828-1593013/16>);

„В Лоцинівці, де вбили дівчинку, знаходиться наркопритон“ (<http://odesa.depo.ua/ukr/odesa/v-loshchinivtsi-de-vbili-divchinku-znahoditsya-narkopriton--29082016094300>).

Щодо інших випадків використання мови ворожнечі стосовно етнічних груп в одеських медіа, то можемо зазначити випадки, як правило, м'якої мови ворожнечі, що виявлялася через негативно-оцінні характеристики, „ворожі“ ярлики, недоцільне використання назв національної та етнічної приналежності, що й сприяло створенню стереотипного образу національних меншин як ворога. Ця тенденція найчастіше простежується в матеріалах, в яких висвітлюються проблеми криміналу, ДТП: журналісти часто невмотивовано зазначають національність підозрюваних у здійсненні того чи іншого злочину або учасників надзвичайної події. Крім того мають місце використання в матеріалах найменувань етнічної групи з ярликами „бандити“, „вбивці“ до прийняття судового рішення. Порівняйте: „Сотрудники полиции задержали членов банды похитителей и вымогателей, состоящей из выходцев из Кавказского региона“ (048. – 17. 3. 2018); „В Одесской области задержали румына с наркотиками“ (Одесса онлайн. – 11. 2. 2018), „В Одессе патриоты задержали путинских молдован“ (048. – 20. 5. 2017); „В СБУ нашли новых врагов Украины: одесских болгар, гагузов, русинов и венгров“ (Таймер. – 17. 3. 2017); „Стрельба возле одесского суда: полиция разыскивает банду грузин“ (Таймер. – 1. 12. 2016); „В одесском аэропорту задержали турка, подозреваемого в терроризме“ (УСИ. – 5. 12. 2016).

Як бачимо, у текстовому просторі створені журналістами образи „своїх“ та „чужих“ національностей і етнічних груп перебувають в опозиції. При цьому спрацьовує стереотип сприйняття „чужого“ передусім як загрози для „своїх“. Занурюючи назву національності чи етнічної групи в негативний контекст, стверджуючи про її кримінальність до судового рішення журналіст тим самим створює їх негативний образ, позиціонує як джерело кримінальної загрози, а це, у свою чергу, призводить до дискредитації групи в цілому.

У ході моніторингу поряд з необґрунтованою актуалізацією приналежності людини до певної етнічної групи, також зафіксовано випадки використання некоректних одиниць й стосовно окремих соціальних груп. Зокрема в окремих текстах має місце лексема „нелегали“ замість більш коректного і рекомендованого міжнародними правозахисними організаціями „мігранти без документів“. Порівняйте: „В Одессе обнаружили тридцать азиатов-нелегалов“ (Таймер. – 28. 3. 2017), „В Коблево задержали 12 нелегалов“ (Таймер. – 29. 6. 2017), „Одесская область: на границе с Молдовой задержали нелегальных мигрантов и их проводника“ (Думская. – 1. 1. 2017).

Стійка тенденція використання некоректних лексичних одиниць простежується й стосовно осіб, які не мають житла: замість нейтральної назви „особи без місця проживання“ журналісти використовують некоректне найменування „бомжі“. Поряд з цим журналісти не лише подають некоректну назву цієї соціальної групи, а й активно занурюють її в негативний контекст, позиціонують групу як джерело загроз, що сприяє стійкості сформованому негативного образу та негативного стереотипу щодо цих людей. Наприклад: „*Неизвестные бомжеватого вида оседлали одесский трамвай*“ (048. – 3. 2. 2018), „*Парк Горького закроют из-за скопления бомжей, хулиганов, алкоголиков*“ (УСИ Одесса. – 8. 7. 2017), „*Одесситы боятся ходить по парку Шевченко из-за бомжей*“ (Таймер. – 17. 6. 2017), „*В парке Шевченко в 200-х метрах от здания администрации парка живут и гадят бомжи*“ (Таймер. – 17. 6. 2017).

У ході проведеного моніторингу була виявлена тенденція й щодо порушення стандартів у гендерній тематиці, які можна умовно розділити на дві групи: формування/підтримання гендерних стереотипів та використання некоректної лексики щодо жінок. За нашими даними, у мас-медійних матеріалах, героями/експертами яких є жінки, автори допускають презентацію жінки як сексуального об'єкта, підкреслюють її більш низький рівень інтелектуальних здібностей, заперечують ділові якості жінки-політика тощо. Наприклад, ось як в одному журналістському матеріалі журналіст допускає принизливі характеристики жінки-слідчої: „*Одесса: пьяная следовательница устроила ДТП, а потом показала 'стрептиз'*“ (Таймер. – 1. 8. 2018).

Найактивніше некоректна та образлива лексика в аналізованих медіа стосувалася представників ЛГБТ. Найпоширенішими порушеннями виявилися трансляція і тиражування негативних стереотипів про ЛГБТ, позиціонування групи як джерела загрози, ствердження про неповноцінність та моральні недоліки, як-от: „*Священники окропили центр Одессы святой водой после гей-парада*“ (Таймер. – 18. 8. 2018), „*Одесские „свободовцы“ оещают сорвать гей-парад без насилия*“ (Таймер. – 12. 8. 2018).

Некоректне ставлення подекуди траплялося й стосовно людей з обмеженими можливостями, яких у мас-медіа називають „інвалідами“ (замість більш коректного і рекомендованого міжнародними правозахисними організаціями „люди з обмеженими можливостями“), як-от: „*Владелец кафе в Лузановке перекрыл инвалидам доступ на пляж*“ (Таймер. – 12. 7. 2017), „*На II станции Фонтана появится современный пляж для людей с инвалидностью*“ (Таймер. – 15. 2. 2018).

Щодо українсько-російських відносин як джерела мови ворожнечі, то в одеських ЗМІ найактивніше дискурс ненависті стосовно стосунків України-Росії проявлявся у мас-медійних матеріалах у травневий період, що зумовлено передусім подіями, які сталися в Одесі 2 травня 2015 року⁸.

Саме в цей час з'являється найбільша кількість матеріалів, в яких висвітлюються проблеми „сепаратизму“, які привертають увагу читача досить агресивними заголовковими комплексами, що, у свою чергу, сприяє концентрації негативно-оцінного потенціалу всього мас-медійного матеріалу. Використання „ворожих“ мовних одиниць у сильних позиціях тексту не лише свідчить про активізацію маніпулятивних технологій (наприклад, привернення уваги читачів до матеріалу), а й залякування та нагнітання загрози, посилення образу ворога тощо. Порівняйте: „В Одессе на Куликовом поле будут вычислять сепаратистов и „ватников“ (048. – 1. 5. 2017), „В Одессе у коллаборационистов проводят обыски“ (048. – 2. 5. 2017), „В Одессе на сепаратистском автомобиле задержали избитых „ватников“ (048. – 9. 5. 2017), „Одесский „майдановец“ перепуган: в городе живут толпы „ватников“, ждущих своего часа!“ (Таймер. – 9. 5. 2017), „Под Одессой 9 мая обернулось в „ватный“ шабаш“ (<https://www.048.ua/news/1647550>).

Найчастіше „мова ворожнечі“ стосовно українсько-російських відносин має місце у цитованих журналістами матеріалах, що вирізняються різко вираженим негативно-оцінним потенціалом. Порівняйте: „...проклятый Донбасс, это раковая опухоль Украины (Таймер. – 31. 1. 2017), „Майдановка“ из Краматорска: если в Николаеве поднимут голову, мочите их лопатой (Таймер. – 7. 12. 2016), „А что касается предателей: чтоб вы сдохли! Горите вы все в аду! Пусть к каждому из вас придёт злодей, ограбит и убьёт!“ (Таймер. – 27. 2. 2017).

Як бачимо, цитовані матеріали містять не лише негативно-оцінні слова та вислови, а й відкриті погрози, заклики до знищення, що й призводить до розпалювання міжнаціональної ворожнечі та ненависті. У деяких матеріалах простежується емоційне посилення контексту шляхом використання негативних оцінок при характеристиці Донбасу, використання принципу переносу з часткового на загальне, внаслідок чого пересічний споживач інформації може сприйняти: „все, що має відношення до Донбасу, – це зло“. Поряд з цим журналісти часто не дають жодних коментарів, які б дозволили визначити розмежування між позицією автора та героя матеріалу.

---

⁸ Довідково: 2 травня 2015 року в Одесі сталися масові сутички між противниками та сторонниками Євромайдану, внаслідок якого загинула значна кількість людей.

Окрему групу щодо вияву мови ворожнечі становлять українські військовослужбовці, які брали участь у військових діях у Донецькому регіоні: деякі журналісти подають негативні матеріали стосовно цих осіб, називаючи їх „атошниками“, занурюючи ці номінанти в негативний контекст й тим самим створюючи про цих людей негативні стереотипи. Порівняйте: „*В Генштабе заявили, что убитый „атошником“ в Киеве повар одесского ресторана сам виноват*“ (Таймер. – 23. 2. 2018), „*Полиция: „атошники“ убили семью кума Януковича*“ (Таймер. – 15. 2. 2018); „*Пьяный „атошник“ из Ровно пугал жену гранатой – пришлось эвакуировать весь дом*“ (Таймер. – 7. 5. 2018).

Отже, говорячи в цілому про сучасні тенденції вияву „мови ворожнечі“ в одеських медіа, можна визнати, з одного боку, порівняно обмежений діапазон вияву риторики ненависті, про що засвідчує незначний перелік її об'єктів (це передусім українсько-російські відносини, національні та етнічні групи, окремі соціальні групи). Поряд з цим фіксуємо досить стійке вживання окремих негативно-оцінних одиниць, невмотивоване використання некоректних висловів стосовно окремих соціокультурних груп (передусім осіб без місця проживання, людей з обмеженими можливостями, мігрантів, представників ЛГБТ), порушення стандартів у гендерній тематиці, що й створює сприятливі умови для легітимізації „мови ворожнечі“. Досить активно використання мови ворожнечі простежується й при висвітленні правопорушень представниками різних етнічних груп: журналісти, зазначаючи етнічну або національну належність правопорушників, тим самим стверджують про кримінальність певної територіальної чи етнічної групи, про її неповноцінність чи моральні недоліки. У деяких медіатекстах простежується невмотивоване цитування некоректних/ксенофобних висловлювань без коментарів та полеміки.

Цілком очевидно, що активне тиражування таких матеріалів може призводити до формування стійких негативних стереотипів, а також породження нової агресії та ненависті. Адже відомо, мова завжди діє та впливає швидше, ніж ми це помічаємо. Чим більш виразна негативно оцінна характеристика, тим краще вона фіксується у нашій свідомості. Звичка ненавидіти існує довше, ніж толерантність чи вміння розуміти. А „мова ворожнечі“ не лише породжує агресію та злість, а й може підштовхувати до відповідних агресивних дій. Тому сьогодні як ніколи вбачаємо необхідним кожному журналісту діяти за відомим висловом: „Преса – це всі новини світу, але не школа злослів'я“⁹.

⁹ Анатолій А. Чічановський, *Світ інформації: особистість, суспільство, держава*, Вид-во „Слов'янський діалог“, Київ, с. 20.

Література

- „Практика використання „мови ворожнечі“ (*hate speech*) українськими ЗМІ“, Київ, 2015, In: osvita.mediasapiens, URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/doslidzhennya_praktika_vikoristannya_movi_vorozhnechi_hat_e_speech_ukrainskimi_zmi/.
- Dijk, Van T. A., *The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity?*, In: Journal of the European Institute for Communication and Cultural, 1995, Vol. 2, URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13183222.1995.11008592>.
- *Recommendation NO. R (97) 20 Of the Committee of Ministers to member states on „hate speech“*. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680505d5b>.
- Какорина, Екатерина В., *Стилистический облик оппозиционной прессы*, In: Русский язык конца XX столетия (1985–1995), Языки русской культуры, Москва, 1996, с. 409–426.
- Купина, Наталья А., *Тоталитарный язык : словарь и речевые реакции*, Изд-во Урал. ун-та, Екатеринбург, Пермь, 1995, 448 с.
- *Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи: Проект „Без кордонів“ ГО Центр „Соціальна дія“*, Київ, 2015, URL: http://noborders.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/guidelines_hatespeech_media.pdf
- *Мова ворожнечі у ЗМІ: якою вона буває та до чого призводить (інфографіка)*, In: Інститут масової інформації, 2014, URL: <http://imi.org.ua/advices/mova-vorojnechi-u-zmi-yakoju-vona-buvae-ta-do-chogo-prizvodit-infografika/>.
- *Мова ворожнечі: які висловлювання не можна поширювати в ЗМІ?*, In: Центр демократії та верховенства права, 2017, URL: <http://cedem.org.ua/consultations/mova-vorozhnechi-yaki-vyslovlyuvannya-ne-mozhna-poshyruvatu-v-zmi/>.
- Прихода, Яна, *Зломова у газетному тексті, або наслідки свободи називання зла*, In: Медіа-атака : матеріали Міжнародної конференції „Медіаосвіта як частина громадянської освіти“, Західноукраїнський медіа-центр „Нова журналістика“, Львів, 2002, с. 28–31.
- Рускевич, Катерина, *Риторика ненависти*, URL: <http://liva.com.ua/ritorika-nenavisti.html>.
- Чічановський, Анатолій А., *Світ інформації: особистість, суспільство, держава*, Вид-во „Слов’янський діалог“, Київ, 52 с.

Tetiana KUZNIETSOVA

**THE RHETORIC OF HATRED IN MODERN MEDIA:
THE UKRAINE CONTEXT**

The article is devoted to the problem of displaying the hate speech in contemporary Ukrainian media. In particular, the monitoring results of the Odessa mass media conducted during the period of 2016–2018 are presented, which show the main tendencies of the hate speech. It was established that the main objects of hate in the Odessa mass media are Ukrainian-Russian relations, representatives of ethnic and national groups, residents of separate regions and separate social groups. Representatives of ethnic and national groups became the „most powerful“ object in terms of intensifying hostility during the analyzed period. According to our data, in relation to these groups, journalists are expected to use incorrect characteristics, negative context, unjustified human belonging to a certain ethnic group. The used cited materials (without journalistic commentary) contain not only negative words and sayings, but also open threats, appeals for destruction, which lead to incitement to interethnic hostility and hatred. Some materials trace the emotional context of the context by using incorrect names and negative evaluations.

Key words: *hate speech, mass media, media text, discourse of hatred, discrimination, communication, communicative environment of Ukraine*

UDK 811.131.1'36

Izvorni naučni rad

Daniel SŁAPEK (Breslavia)

Università di Breslavia

daniel.slapek@uwr.edu.pl

IL CONGIUNTIVO NELLE GRAMMATICHE D'ITALIANO PER STRANIERI: UN'ANALISI CRITICA DELL'INTRODUZIONE DELLE FORME VERBALI

Il congiuntivo è una categoria morfologica ampiamente studiata, sia nell'ambito della linguistica italiana L1 sia nella didattica d'italiano LS/L2. Tuttavia, finora i ricercatori si sono concentrati soprattutto sull'uso (s)corretto di questo modo verbale o sulla sua presunta sparizione/vitalità in alcuni contesti comunicativi. Dal punto di vista dell'insegnamento della lingua italiana a stranieri sembra invece interessante analizzare anche come viene presentata, nelle grammatiche didattiche, la flessione dei verbi al congiuntivo, dato che essa può presentare diversi problemi agli discenti stranieri, soprattutto per quanto riguarda i cosiddetti verbi irregolari. Con il presente testo si cercherà, pertanto, di effettuare un'analisi critica dell'introduzione delle forme verbali del congiuntivo presente e imperfetto nonché di proporre una soluzione didattica per la presentazione di tali forme flesse.

Parole chiave: *congiuntivo, italiano L2, insegnamento della grammatica, didattica della lingua italiana LS, flessione verbale*

1. Introduzione

Il congiuntivo è, senza dubbio, una categoria grammaticale che suscita particolari timori dei parlanti di lingua italiana. Infatti, la questione del corretto uso del congiuntivo “ricorre più frequente non solo nelle discussioni di linguisti e insegnanti ma anche nelle quotidiani riflessioni metalinguistiche” (Marani 2016: 28). Non stupisce quindi il fatto – viste le numerose norme d'uso e, a volte, la sua insicura, per così dire, alternanza con l'indicativo¹ –

---

¹ Come fa notare Patrizia Manili (2015: 154), “l'uso del congiuntivo nell'italiano contemporaneo non offre agli apprendenti non nativi indizi chiari e univoci delle sue finzioni”.

che gli apprendenti stranieri abbiano difficoltà nell'adoperare con una certa dimestichezza questo modo verbale.

L'uso del congiuntivo in italiano è anche un argomento largamente studiato – già nel 1987 Gaetano Berruto diceva che “la ‘morte’ o ‘sparizione’ del congiuntivo” è diventata “un *topos*, a proposito delle vicende odierne del sistema verbale” (p. 70)² – anche nell'ambito dell'insegnamento della lingua italiana a stranieri (si vedano p. es.: Maiden 2005, Malinowska 1996, Manili 2015, Marani 2016, Moneti 1988).³ Tuttavia, i ricercatori si sono concentrati soprattutto sull'impiego del congiuntivo (vale a dire sulle questioni come norma e uso, l'alternanza congiuntivo/indicativo, l'impiego del congiuntivo da parte degli studenti, interferenze ecc.), invece nella didattica del congiuntivo a stranieri è importante anche la stessa flessione del verbo che – soprattutto per quanto concerne i verbi irregolari – può creare difficoltà, specie per gli apprendenti nella cui lingua nativa la flessione verbale è semplificata o addirittura assente.

Il presente testo è un'analisi critica delle recenti grammatiche italiane per stranieri nella cui impostazione didattica gli autori/editori si sono serviti del Quadro comune europeo di riferimento per la conoscenza delle lingue. Vedremo, pertanto, come vengono introdotte le forme flesse del congiuntivo presente (d'ora in poi indicato anche come CPr) e imperfetto (CImp)⁴ nei diciassette volumi pubblicati da note case editrici (tra cui quelle che si dedicano interamente all'insegnamento della lingua italiana come LS/L2: Alma, Casa delle Lingue, Edilingua, Eli o Guerra) insieme ad alcune proposte che potrebbero – spero – facilitare e migliorare l'insegnamento del congiuntivo, sempre nella parte dedicata alla sua flessione. Per comodità di lettura verranno usate le sigle dei titoli analizzati i cui riferimenti bibliografici esatti si trovano nella sezione “grammatiche italiane per stranieri” della bibliografia finale.⁵

² Le parole di Berruto sono state ricordate anche da Dorota Sieroń (2013: 87).

³ I capitoli dedicati al congiuntivo appaiono anche come componente degli studi più complessi relativi all'insegnamento dell'italiano L2, p. es. nelle ricerche sulle interferenze, specie riguardo alle lingue prive di questa categoria grammaticale, come polacco (cfr. Sosnowski 2010: 144–145), serbo (Ceković-Rakonjac 2012: 6) o sloveno (Kenda 2019: 89–91).

⁴ I tempi composti rimangono fuori dal mio interesse perché la formazione del participio passato – quindi la parte essenziale di ogni forma composta – è stata analizzata in un altro saggio (si veda Ślapek 2020).

⁵ Il congiuntivo presente e imperfetto andrebbero introdotti a partire dal livello B1 (si vedano le raccomandazioni di alcuni sillabi d'italiano L2: p. es. Cesarini 2007: 152; Lo Duca 2006: 205) per cui l'analisi dei titoli che dividono i volumi in più livelli (A1/A2 e B1/B2) – *Grammatica della lingua italiana per Stranieri* di Roberto Tartaglione e Angelica Benincasa, *L'utile e il dilettevole* di Elettra Ecolino e Anna T. Pellegrino nonché *Una grammatica italiano per tutti* di Alessandra Latino e Marida Muscolino – sarà limitata ai volumi che presentano effettivamente le forme flesse in riguardo (si vedano GS2, GT2, UD2). Similmente,

2. Il congiuntivo presente

Dal punto di vista morfologico, il presente del congiuntivo è un tempo semplice: il numero dei morfemi grammaticali è relativamente basso, le forme personali al singolare coincidono, la prima persona del plurale è sempre uguale a quella dell'indicativo presente, invece le desinenze sono sempre regolari per tutti i tipi di verbi (anche quelli che modificano il tema). Ciononostante, la coniugazione dei verbi al CPr, se non presentata in maniera ordinata, può comportare alcune difficoltà. Di seguito presento un elenco delle regole relative alla coniugazione del CPr che possiamo ritrovare (o meno) nelle grammatiche per stranieri, indicando per ogni regola il titolo che ne tiene conto con un'apposita annotazione (alcune grammatiche si limitano a presentare una semplice tabella delle forme verbali in questione, senza alcun commento che potrebbe facilitare lo studio; si vedano p. es. G.it: 221; GS2: 64).

Quanto alla coniugazione del CPr, i verbi italiani si possono dividere in tre paradigmi flessivi:

I. I verbi regolari, tradizionalmente suddivisi in tre gruppi a seconda della terminazione *-are*, *-ere*, *-ire*; alcune grammatiche aggiungono il quarto gruppo dei verbi che richiedono l'infixo *-isc-* (GB: 210; GBI: 177; GiC: 258; GL2: 172; GT2: 81; IE: 133; LSR: 107; VG: 195)⁶, altre invece annoverano tali verbi tra le forme irregolari, anche se non si tratta di alcun tipo di irregolarità (cfr. GB: 210: "I verbi con l'indicativo in *-isco* sono irregolari anche al congiuntivo presente"; si confrontino GdU (p. 146), GAt (p. 210) e G.it (p. 223), le quali grammatiche riportano *finire* e *capire* negli elenchi dei verbi irregolari).

I commenti relativi a questo gruppo di verbi riguardano:

1) le tre persone singolari le cui forme coincidono perciò "è consigliabile usare il verbo con il pronome personale soggetto" (GB: 210; similmente in GeP: 167; GiC: 259; GT2: 82; LSR: 107; VG: 196; sorprende forse il fatto che solo uno dei volumi analizzati segnala tale coincidenza flessiva anche in maniera grafica, presentando una sola forma accanto ai tre pronomi; si veda G.it: 221);⁷

---

non verranno prese in considerazione le grammatiche dedicate ai livelli più avanzati che si concentrano sull'uso del congiuntivo e non sulla sua flessione: *Grammatica avanzata della lingua italiana* di Susanna Nocchi e Roberto Tartaglione (pubblicata da Alma nel 2006) e *Grammatica Avanzata* di Donatella Troncarelli e Matteo La Grassa (Edilingua, 2017).

⁶ Due volumi aggiungono un'annotazione: 1) "in alcuni verbi in *-ire* la desinenza è preceduta da *-isc-*" (UD2: 36); 2) "come all'indicativo presente, anche al congiuntivo presente una parte dei verbi in *-ire* aggiunge *-isc-* prima delle desinenze nelle tre persone singolari e nella 3ª persona plurale [...]" (GeP: 167).

⁷ Si noti che GP e NGP parlano delle forme coincidenti, ma non consigliano l'uso del pronome personale soggetto nel loro contesto sintagmatico.

2) le stesse desinenze dei paradigmi in *-ere* e *-ire* (GB: 210; GeP: 167; VG: 196; ciò però non è stato segnalato graficamente da nessuno degli autori);

3) la prima persona plurale che “ha la stessa forma dell’indicativo” (GeP: 167; GT2: 82; GB: 210);

4) la desinenza *-iate* che è uguale per tutti i verbi, sia regolari che irregolari (GB: 210; GeP: 167);

5) i verbi uscenti in *-ciare* e *-giare* che perdono la *i* (GAt: 201; GL2: 172; UD2: 36); nessuno dei volumi fa nota dei verbi che terminano in *-sciare* che si comportano nella stessa maniera: es. *lasciare* → che loro *lascino*;

6) i verbi in *-care* e *-gare* che, invece, aggiungono la *h* “per mantenere il suono duro della *c* e della *g*” (GeP: 167; similmente in GAt: 201; GB: 210; GiC: 259; GL2: 172; NGP: 189; UD2: 36; VG: 196);

7) i verbi in *-cere*, *-gere*, *-scere* che “cambiano il suono di *c* e *g*, che diventa duro quando è seguito da *a* [...]” (GiC: 259);

8) i verbi in *-iare* che “perdono la *i* se questa non è accentata [...] altrimenti la mantengono per le persone singolari e per la 3^a persona plurale (*sciare*: *scii* [...])” (GeP: 167; cfr. GiC: 259);

9) la posizione dell’accento, che nella 1^a e nella 2^a persona plurale cade sulla desinenza, nelle altre forme cade sulla radice del verbo (GBI: 177; GT2: 82).

Come risulta dalle analisi, relativamente pochi volumi mettono in evidenza le particolarità flessive di questo gruppo di verbi: il punto 7 è stato segnalato da un solo volume, i punti 8 e 9 – da due volumi, il punto 5 – 3 volumi su 17, ecc.).

II. I verbi che riprendono il tema irregolare del presente indicativo (richiedono le desinenze dei verbi regolari in *-ere/-ire*).

Le corrispondenze tra le forme del congiuntivo e dell’indicativo presente sono state segnalate *expressis verbis* da alcuni – anche se pochi – volumi (GeP: 172; GL2: 172; GP: 130; GT2: 86; NGP: 189; VG: 196). Tuttavia, gli autori si limitano solitamente ai commenti riguardanti la radice irregolare del singolare (“molti verbi formano il congiuntivo in modo irregolare, ma di solito lo puoi formare dalla prima persona del presente indicativo, come: *fare* (*io faccio*) → *faccia*, *dire* (*io dico*) → *dica* [...]”; GL2: 172),⁸ invece la coniugazione delle forme plurali non viene spiegata. Andrebbe, invece, detto che la 1^a persona plurale coincide sempre con le forme dell’indicativo presente, anche nei verbi irregolari (ne fanno nota solo due volumi; cfr. GeP: 172; GT2: 86), e che, inoltre, la 2^a persona plurale riprende il tema della 1^a persona plurale, sia quello regolare che irregolare (altrimenti per alcuni verbi si potrebbero creare

⁸ Non mancano indicazioni poco precise o parziali: “il congiuntivo presente si forma dall’indicativo presente” (GP: 130), “come *venire* si comportano *porre* → *ponga*, *tenere* → *tenga*, *trarre* → *tragga* e numerosi verbi che derivano da questi” (ivi: 131).

forme sbagliate; p. es. se per il verbo *sapere* l'apprendente prende il tema dell'infinito *sap-* e aggiunge la giusta desinenza *-iate*, creerà *sapiate invece di *sappiate*; ciò non è stato detto da nessuno degli autori).

Ci sono anche volumi che non hanno accennato alle corrispondenze delle irregolarità tra le forme del congiuntivo e dell'indicativo presente (LSR, GiC). UD2 (pp. 40–41), nella sezione “particolarità“, ricorda addirittura alcune caratteristiche fonetiche che sarebbero facilmente riconducibili alle somiglianze tra l'indicativo e il congiuntivo di cui si è appena parlato: “I verbi che terminano in *-gliere* e in *-gnere* nelle persone singolari e alla terza plurale invertono le consonanti *gl* → *lg* e *gn* → *ng* [...] in *-nere* nelle persone singolari e alla terza plurale prendono la *g* davanti alla desinenza: [...]” ecc. (ivi: 40–41).⁹

III. I verbi effettivamente irregolari che hanno il tema non deducibile dal presente indicativo: *avere* (*abbia*), *dovere* (*debba*),¹⁰ *essere* (*sia*), *dare* (*dia*), *stare* (*stia*), *sapere* (*sappia*).

Soltanto tre volumi cercano di separare questi verbi dalle irregolarità descritte nel punto precedente. Le loro spiegazioni andrebbero, però, precisate (tra le parentesi i miei commenti a questo proposito):

a) GL2 (p. 172): “Forme più irregolari sono solo: *avere* → *abbia*; *essere* → *sia*; *stare* → *stia*; *dovere* → *debba*; *sapere* → *sappia*; *stare* → *stia*” (a questo punto andrebbe spiegata la particolarità del verbo *dovere*, che va trattato diversamente per motivi di cui nella nota 10);

b) GT2, dopo aver spiegato le corrispondenze tra le irregolarità del presente indicativo e congiuntivo – “per memorizzare la coniugazione dei verbi irregolari è utile ricordare che il congiuntivo presente irregolare si forma a partire dal presente indicativo” (ivi: 84) – aggiunge che “alcuni verbi irregolari non seguono questo schema” (ivi: 85); tra questi verbi vengono indicati: *dare*, *dovere*, *sapere* e *stare* (la coniugazione di *essere* e *avere* viene riportata ancora prima dei verbi irregolari che richiedono la radice del presente indicativo, per cui si potrebbe pensare che essi appartengono a un altro paradigma flessivo);

⁹ Alcune annotazioni sono, a dir poco, imprecise: “I verbi che terminano in *-orre* prendono *ng* nelle persone singolari e alla terza plurale, le altre persone prendono solo la *n*: *supporre* → *lui supponga*, *voi supponiate* [...]. I verbi che terminano in *-urre* prendono la *c* davanti alla desinenza [...]” (UD2: 41).

¹⁰ I verbi *dovere* in realtà riprende il tema del presente indicativo *debbo* (ma anche *devo*), quindi dovrebbe appartenere al paradigma II. Tuttavia, come ricorda Vittorio Coletti (2015: 144), “non si è affermata [...] la regolarizzazione parziale in *debbo*, usata sì, ma assai meno di *devo*, come si vede anche da una semplice ricerca su Google. Per altro la radice in *-bb-* prevale al congiuntivo (*che io debba* e non più *che io deva*)“, perciò in una grammatica per stranieri risulta più opportuno classificarlo tra i verbi del tutto irregolari. Va notato che GT2 (p. 85) è l'unico volume che a questo proposito presenta le forme alternative di *dovere*: *devaldebba*.

c) GBI (p. 178): “al congiuntivo presente, alcuni verbi hanno due radici diverse: per la prima e la seconda persona plurale si usa la radice dell’infinito; per tutte le altre persone si usa la radice dell’indicativo presente” (l’esempio che viene riportato: *io teng-a, noi ten-iamo* ecc.); una simile dicitura non è del tutto chiara perché i verbi come *fare* al plurale non hanno la radice dell’infinito), invece “i verbi completamente irregolari” sono – secondo gli autori – *essere, avere, andare, dire, stare, dare, sapere* (ivi: 179); come vediamo, una simile lista contiene i verbi del paradigma II (*andare e dire*).

La maggior parte delle grammatiche si limita a presentare un elenco più o meno numeroso dei verbi irregolari (si vedano CI: 201; GAt: 201-211; GB: 210; GeP: 168; GiC: 260-261; G.it: 221; GS2: 64; GP, p 131; LSR: 107; NGP: 189; UD2: 40). La tabella 1 contiene tutti i verbi la cui coniugazione è stata presentata per intero in uno dei volumi presi in esame (sono esclusi i titoli che hanno spiegato le corrispondenze tra la radice del presente indicativo e congiuntivo: GL2, GT2). Vince, per così dire, UD2 con 27 verbi irregolari.

Riassumendo quanto si è detto finora, in una grammatica per stranieri, la coniugazione del CPr andrebbe presentata in tre tappe: 1) i verbi regolari; a questo proposito vanno segnalate tutte le avvertenze di cui nei punti 1–9 del paradigma I; 2) i verbi irregolari il cui tema del singolare e della 3^a persona plurale corrisponde al quello del presente indicativo; va spiegata la coniugazione dei verbi alla 1^a e alla 2^a persona plurale (le forme flesse riprendono il tema della 1^a persona plurale dell’indicativo presente); 3) i sei verbi che hanno un tema proprio del CPr; va ricordato che anche in questo caso si riprende il tema plurale dell’indicativo presente.

Con una rigorosa presentazione di tutte le regole relative alla flessione verbale, non c’è più il bisogno di redigere le solite, lunghe liste dei verbi irregolari (cfr. tabella 1) né di avvertire l’apprendente – come hanno fatto gli autori di GdU (p. 146) – che “la formazione del congiuntivo presente di altri verbi irregolari va imparata a memoria” (verrebbe da dire: niente di più sbagliato!).

Tabella 1: Verbi irregolari al congiuntivo presente nelle grammatiche analizzate

	CI	GAt	GB	GBI	GdU	GeP	GiC	G.it	GP	GS2	IE	LSR	NGP	UD2	VG
andare	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
avere	+	+	*	+	+	+	+	+		*	*	+	+	+	+
bere		+				+	+			+	+			+	+
cogliere														+	
dare	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
dire	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+
dovere	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Il congiuntivo nelle grammatiche d'italiano per stranieri...

essere	+	+	*	+	+	+	+	+		*	*	+	+	+	+
fare	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+		+	
morire														+	
piacere		+				+	+		+		+			+	
porre	+	+	+								+			+	
potere	+	+			+	+	+	+	+	+	+		+	+	+
produrre			+												
proibire		+													
proporre						+									
rimanere		+				+	+	+						+	
salire		+				+	+							+	
sapere		+		+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+
scegliere		+				+	+							+	+
sedere														+	
spegnere							+								
stare	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
tenere	+	+				+	+				+			+	
togliere		+												+	
tradurre	+	+			+	+	+							+	
trarre						+					+			+	
udire														+	
uscire	+		+			+	+	+	+	+	+			+	+
riuscire							+								
venire	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
volere	+	+			+	+	+	+	+	+	+		+	+	+

* la coniugazione dei verbi *avere* e *essere* presentata nel capitolo dedicato al congiuntivo passato.
Verbi regolari annoverati tra i verbi irregolari: *capire* (GAt, G.it); *cercare* (GB); *finire* (GB, GdU)

3. Il congiuntivo imperfetto

L'imperfetto del congiuntivo è il più regolare tra tutti i tempi e modi finiti italiani. Infatti, “le desinenze *-ssi, -ssi, -sse, -ste, -ssero* valgono per tutti i gruppi di verbi. Cambia [solo] la vocale che le precede” (GeP: 175), i pochi verbi irregolari mutano la radice, ma richiedono le stesse desinenze (come in *fo-ssi, face-ssi* ecc.), inoltre la 1^a e 2ª persona singolare sono uguali (ciò viene notato *expressis verbis* in GP: 131; LSR: 108) – per le quali forme flesse “è preferibile usare il pronome soggetto” (*ibid.*).¹¹

¹¹ Da questo punto di vista l'imperfetto del congiuntivo è più regolare anche rispetto all'imperfetto dell'indicativo perché nel secondo caso il verbo *essere* presenta irregolarità anche per quanto riguarda le desinenze, si confrontino le coppie *parlassero = fossero* vs *parlavano ≠ erano*.

Quasi tutti i volumi presentano i tre gruppi di verbi in maniera indipendente, di solito 1) separando graficamente le desinenze che comprendono la vocale tematica: es. *lavor-assi, chied-essi, part-issi* ecc. (GL2: 177; similmente in GBI: 180; GS2: 64; NGP: 194)¹²; 2) evidenziando anche la vocale tematica: es. *am-a-ssi, vend-e-ssi, sent-i-ssi* (GdU: 144, similmente in LSR: 108); oppure 3) presentando soltanto le desinenze *-assi, -essi, -issi*, senza alcun contesto lessicale o frastico (UD2: 36). Alcuni titoli, nella parte dedicata ai verbi regolari, presentano addirittura quattro serie di desinenze, aggiungendo i verbi che al presente indicativo richiedono l'infisso *-isc-*, come *finire* (IE: 136; GP: 131)¹³ o *capire* (VG: 198).¹⁴ Soltanto CI (p. 215) dimostra effettivamente, in una sola tabella cumulativa, che tutti i paradigmi regolari insieme ai verbi che mutano la radice richiedono le stesse desinenze (*guarda-, legge-, dormi-, fo-, dice-* ecc.; le radici verbali sono disposte a sinistra, le rispettive desinenze nella parte destra della tabella ivi esposta). Non mancano scelte grafiche particolari, p. es. 1) GAt (p. 216) è del tutto incoerente nell'esposizione dei paradigmi verbali: *abitass-i, abitass-i, abitass-e, abit-assimo, abit-aste, abit-assero* (similmente per i verbi uscenti in *-ere* e *-ire*; al singolare sono state evidenziate soltanto le desinenze personali *-i, -a*, invece al plurale l'insieme *-assimo, -aste, -assero*; 2) GB (p. 217) evidenzia in corsivo solo le vocali tematiche: "andassi, volessi, uscissi" (ciò dovrebbe, probabilmente, suggerire che le successive desinenze sono sempre uguali).

Pochi sono i verbi irregolari al CImp (spesso elencati insieme, cfr. GS2: 64; UD2: 41; VG: 198), tra i quali *essere* (numerosi volumi dedicano una tabella a parte per i verbi ausiliari *avere* ed *essere*;¹⁵ si vedano GAt: 216; G.it: 231; GL2: 177; GP: 131; LSR: 108; tale soluzione viene adoperata anche per la presentazione di altri tempi e modi verbali), *dare, stare* (ugualmente, a questi due verbi viene spesso dedicato un paragrafo a parte; si vedano GdU: 144; GeP: 175; GP: 131; GT2: 103; IE: 137), nonché i verbi che riprendono l'infinito latino: *bere, dire, fare, porre, trarre*, i composti con *-durre*, e i loro derivati.

Un solo volume tiene conto della base latina: "*bere, dire, fare* e i verbi in *-arre, -orre, -urre* si basano sull'infinito latino: *bere* → *bevere* → *bevessi, fare* → *facere* → *facessi, estrarre* → *estra(h)ere* → *estraessi*" (GB: 217); tre

¹² La desinenza viene talvolta evidenziata in grassetto (GeP: 175; G.it: 231) o separata con uno spazio (GT2: 103).

¹³ I due volumi sono dello stesso autore.

¹⁴ Basterebbe usare *finire* o *capire* come esempio per il terzo gruppo di verbi, com'è stato fatto in GBI (p. 180).

¹⁵ GT2 (p. 104) dedica una tavola di coniugazione al verbo *avere* e aggiunge, comunque, che "il verbo *avere*, di solito irregolare, segue invece una coniugazione regolare".

volumi preferiscono rifarsi a questo proposito alle forme dell'italiano: “per memorizzare la coniugazione dei verbi irregolari è utile ricordare che il congiuntivo imperfetto si forma a partire dall'indicativo imperfetto” (GT2: 103; cfr. GP: 131; NGP: 194). Sono anche questi i verbi di cui gli autori delle grammatiche si dimenticano più spesso (si veda tabella 2); probabilmente si da per scontato che, dopo aver appreso l'imperfetto dell'indicativo, gli studenti sapranno riconoscere lo stesso comportamento dei verbi all'imperfetto del congiuntivo.

Tra i verbi irregolari vengono annoverati anche *avere* (GBI: 180; GP: 131), *andare*, *dovere*, *venire* (LSR: 108) e *compiere* (che preferisce le desinenze proprie dei verbi in *-ire* e non *-ere*; CI: 215;)¹⁶. Inoltre, GB (p. 217) non presenta la coniugazione di *essere* (lo troveremo soltanto nella parte dedicata al congiuntivo trapassato dove funge da ausiliare), invece GL2 (p. 177), quanto ai verbi irregolari, si limita solo a *essere*, per l'appunto. GdU (p. 144), invece di dimostrare tutte le particolarità morfologiche dell'CImp preferisce scoraggiare l'apprendente, avvisando che “la formazione del congiuntivo imperfetto di altri verbi irregolari va imparata a memoria”.

Per scopi didattici, sarebbe opportuno – nella presentazione delle forme flesse del CImp – 1) indicare un solo paradigma flessivo per tutti i tipi di verbi (quindi presentare le desinenze prive della vocale tematica del verbo), 2) usare preferibilmente i verbi solitamente irregolari, come *andare* *andare* per la 1ª coniugazione, *avere* per la 2ª coniugazione e un verbo che richiede l'infixo in *-isc-* al presente per il 3° gruppo di verbi (ciò per evitare ogni eventuale dubbio relativo a simili verbi), 3) indicare tutti i verbi con il tema irregolare (tra cui anche *compiere*; v. *supra*) aggiungendo espliciti commenti sulla loro etimologia latina e corrispondenza con le forme dell'imperfetto dell'indicativo.¹⁷

---

¹⁶ In effetti, le forme flesse di *compire* prevalgono statisticamente su quelle regolari di *compiere* (Thornton 2017: 52). Tuttavia, alcune tavole di coniugazione presentano le forme *compiessi* e *compissi* come alternative (cfr. Stoppelli 2015: 27).

¹⁷ Una simile soluzione didattica è stata proposta per l'insegnamento dell'indicativo imperfetto (si veda Ślapek 2020).

Tabella 2: Verbi irregolari al congiuntivo imperfetto nelle grammatiche analizzate

	CI	GAt	GB	GBI	GdU	GeP	GiC	G.it	GL2	GP	GS2	GT2	IE	LSR	NGP	UD2
bere	+	+	+		+	+		+		+	+	+	+			+
compiere	+															
dare	+	+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	+	+	+
dire	+	+		+	+	+		+		+	+	+	+	+		+
essere	+	+		+	+	+			+	+		+	+	+	+	
fare	+	+	+	+		+		+		+	+	+	+	+		+
porre	+	+	+			*				+		+	+			+
stare	+	+	+	+		+		+		+	+	+	+	+	+	+
tradurre	+	+	**		+	+				+		**	+			+
trarre			***			+				+		+	+			+
* <i>proporre</i> ; ** <i>produrre</i> ; *** <i>estrarre</i> GBI e GP: <i>avere</i> ; LSR: <i>andare, dovere, venire</i>																

4. Conclusioni

La complessità del sistema verbale italiano comporta diverse difficoltà a un apprendente straniero. Il congiuntivo appare a questo proposito particolarmente difficile, soprattutto per quanto riguarda le norme d'uso di questo modo verbale. La sua morfologia flessiva, invece, rispetto ad altri modi e tempi, sembra piuttosto semplificata, visto che 1) il numero di desinenze verbali è relativamente basso, sia per il CPr (6 desinenze: 2 per il singolare, a seconda del paradigma, *-i/-a*, 4 per il plurale: *-iamo, -iate, -ino/-ano*, di cui le prime due valgono per tutti i gruppi) sia per il CImp (ancor di meno, 5 desinenze uguali per tutti i verbi: *-ssi, -sse, -ssimo, -ste, -ssero*);¹⁸ 2) il congiuntivo non abbonda neanche di forme irregolari vere e proprie, né al CPr né al CImp.

Tuttavia, tale semplicità morfologica, per così dire, non è stata dimostrata nelle grammatiche d'italiano per stranieri che sono state analizzate in questa sede, gli autori delle quali preferiscono spesso redigere una semplice lista dei cosiddetti verbi irregolari (molti tra i quali in realtà non lo sono), invece di spiegare esplicitamente tutte le regole che governano la flessione del congiuntivo in italiano. Infatti, nessuno dei volumi risulta esaustivo da questo punto di vista (ricordiamo i pochi commenti relativi alle particolarità flessive del CPr oppure altrettanto poche osservazioni riguardo alla base latina di alcuni verbi al CImp; cfr. *supra*), alcuni titoli sembrano addirittura troppo

¹⁸ Si paragoni, per esempio, il numero di desinenze del passato remoto, dove per il solo gruppo di verbi regolari uscenti in *-ere* troviamo 9 morfemi grammaticali: *-ei/-etti, -esti, -él/-ette, -emmo, -este, -eronol/-ettero*.

riduttivi a questo proposito (presentando tutti i tempi del congiuntivo in un solo capitolo, seguiti da un numero del tutto insufficiente di esercizi).¹⁹

Le regole grammaticali vanno esposte in maniera ordinata ed esaustiva. Niente va dato per scontato, soprattutto nell'ambito dell'insegnamento di lingua a stranieri. Un libro di grammatica – come credo – dovrebbe cercare di diminuire lo sforzo mnemonico di chi studia una lingua straniera (ciò vale anche per lo studio della lingua nativa). Sugerire all'apprendente di dover imparare a memoria le forme irregolari – laddove è facile ritrovare regole e corrispondenze – è un comportamento didattico incomprensibile e inaccettabile.

Bibliografia

- Berruto, Gaetano, *Sociologia dell'italiano contemporaneo*, Carocci, Roma, 1987.
- Ceković-Rakonjac, Nevena, Difficoltà di apprendimento dei tempi e modi verbali dell'italiano L2 da parte degli apprendenti serbofoni, *Philologia*, 10, 2012, pp. 1–11.
- Cesarini, Silvia, Aspetti linguistici, in Benucci, Antonella (a cura di), *Sillabo di Italiano per Stranieri. Una proposta del Centro Linguistico dell'Università per Stranieri di Siena*, Guerra, Perugia, 2007, pp. 127–185.
- Coletti, Vittorio, *Grammatica dell'italiano adulto*, il Mulino, Bologna, 2015.
- Kenda, Jana, Colpa dell'interferenza: analisi contrastiva di errori negli scritti di studenti universitari slovenofoni di italiano, *Italica Wratislaviensia*, 10/1, 2019, pp. 77–109.
- Lo Duca, Maria G., *Sillabo di italiano L2*, Carocci, Roma, 2006.
- Maiden, Martin, Il problema del congiuntivo nell'insegnamento dell'italiano: verso una soluzione?, in Lepschy, Anna Laura & Tamponi, Anna Rica (a cura di), *Prospettive sull'italiano come Lingua Straniera*, Guerra, Perugia, 2005, pp. 109–117
- Malinowska, Maria, *Contenuti semantici del congiuntivo – ruolo della modalità e dei fattori extralinguistici nell'acquisizione della competenza comunicativa in italiano come lingua 2*, Viridis, Kraków, 1996.
- Manili, Patrizia, Il modo congiuntivo e l'italiano L2, *Gentes*, 2, 2015, pp. 154–167.

---

¹⁹ Per esempio CP (pp. 130–135) introduce tutti i tempi del congiuntivo insieme ai quali dedica soltanto 7 esercizi.

- Marani, Tommaso, Didattica del congiuntivo e (neo)purismo linguistico, *Aggiornamenti. Rivista dell'Associazione dei docenti di italiano in Germania*, 9, 2016, pp. 28–40.
- Moneti, Annamaria, Sull'insegnamento del congiuntivo in italiano lingua seconda: proposta didattica, *Italica*, 65/1 (Spring), 1988, pp. 19–30.
- Sieroń, Dorata, Destinato a sparire? L'uso del congiuntivo a 150 anni dall'unità d'Italia sull'esempio de “La Repubblica”. Uno studio *corpus based*, *Romanica Cracoviensia*, 13, 2013, pp. 86–93.
- Słapek, Daniel, La presentazione delle (ir)regolarità flessive nelle grammatiche d'italiano per stranieri: il caso dei tempi passati dell'indicativo, 2020 in corso di stampa.
- Sosnowski, Roman, Errori dovuti a interferenze negli scritti degli apprendenti polacchi (livello intermedio e avanzato). Ricerca *corpus based*. *Romanica Cracoviensia*, 10/1, 2010, pp. 135–156.
- Stoppelli, Marina, *Verbi. Italiano. Guide linguistiche Garzanti*, Garzanti, Novara, 2015.
- Thornton, Anna M., Sovrabbondanza verbale: compiere, compire, adempiere, adempiere, empiere, empire, riempire, riempire, *Italiano digitale*, 2017, 1 (aprile-giugno), pp. 51–52.

Grammatiche italiane per stranieri

- CI = Chiuchiù, Angelo & Chiuchiù, Gaia, *Comunicare in italiano. Grammatica per stranieri con esercizi e soluzioni (A1/C1)*, Hoepli, Milano, 2015.
- GAt = Landriani, Maria Rita, *Grammatica attiva. Italiano per stranieri (A1/B2+)*, Le Monnier, Firenze, 2012.
- GB = Esposito, Antonietta & Errico, Rosa, *Grammatica di base. Risorse di grammatica italiana per stranieri (A1/B2)*, Guerra, Perugia, 2007.
- GBI = Petri, Andrea, Laneri, Marina & Bernardoni, Andrea, *Grammatica di base dell'italiano. La prima grammatica cognitiva dell'italiano (A1-B1)*, Casa delle Lingue, Barcellona, 2015.
- GdU = Celi, Monica & La Cifra, Loredana, *Grammatica d'uso della lingua italiana. Teoria ed esercizi (A1/B2)*, Hoepli, Milano, 2011.
- GeP = Colombo, Federica, *Grammatica e pratica della lingua italiana per studenti stranieri ([A2–B1])*, Eli, Recanati, 2006.
- GiC = Gatti, Fabia & Peyronel, Stella, *Grammatica in contesto. Strutture e temi di italiano per stranieri (A1/B1)*, Loescher, Torino, 2006.
- G.it = Iacovoni, Gabriella, Fiorentino, Barbara & Persiani, Nadia, *Gramm. it. Grammatica italiana per stranieri con esercizi e testi autentici (A1/C1)*, Bonacci. Torino, 2009.

- GL2 = Duso, Elena Maria, *Grammatica dell'italiano L2 (A1–C2)*, Carocci, Roma, 2019.
- GP = Mezzadri, Marco, *Grammatica pratica della lingua italiana (A1/C1)*, Bonacci, Torino, 2016.
- GS2 = Tartaglione, Roberto & Benincasa, Angelica, *Grammatica della lingua italiana per Stranieri. Regole · esercizi · letture · test* (Vol. 2: intermedio-avanzato; B1/B2), Alma, Firenze, 2015.
- GT2 = Latino, Alessandra, Muscolino, Marida, *Una grammatica italiana per tutti 2. Regole d'uso, esercizi e chiavi per studenti stranieri* (volume secondo: livello intermedio; B1–B2; 2ª ed.), Edilingua, Roma, 2014.
- IE = Mezzadri, Marco, *Italiano essenziale. Testo di grammatica per studenti stranieri dal livello principianti (A1) al livello intermedio-alto (B2)*, Guerra, Perugia, 2003.
- LSR = Debetto, Gabriella, *La lingua italiana e le sue regole (A1–B2)*, Loescher, Torino, 2016.
- NGP = Nocchi, Susanna, *Nuova grammatica pratica della lingua italiana. Esercizi – test – giochi (A1/B2; edizione aggiornata)*, Alma, Firenze, 2011.
- UD2 = Ercolino, Elettra & Pellegrino, T. Anna, *L'utile e il dilettevole 2. Esercizi e regole per comunicare (B2–C2)*, Loescher, Torino, 2012.
- VG = Ricci, Mina, *Via della grammatica. Teoria, esercizi, test e materiale autentico per stranieri (A1/B2, elementare – intermedio)*, Edilingua, Roma, 2011.

Daniel ŚLAPEK

**THE SUBJUNCTIVE IN ITALIAN GRAMMAR BOOKS
FOR FOREIGN LANGUAGE LEARNERS: A CRITICAL
ANALYSIS OF THE INTRODUCTION OF VERBAL FORMS**

The Italian subjunctive (*congiuntivo*) is a widely studied morphological category, both in the field of Italian linguistics (L1) and in didactics of Italian as a foreign language (L2). However, researchers so far have focused mainly on the (in)correct use of this verbal mode or on its alleged “death” or “vitality” in some communicative contexts. From a didactic point of view, it is interesting to analyze also how the inflexion of the *congiuntivo* is presented in Italian grammar books for foreign language learners, as this verbal mode can present different problems to learners, especially as regards the so-called irregular verbs. In this article, I attempt to carry out a critical analysis of the presentation of the conjugation of the Italian *congiuntivo presente* and *congiuntivo imperfetto* as well as propose a didactic solution for the introduction of these inflected forms.

Keywords: *congiuntivo, Italian non-mother tongue, teaching grammar, teaching Italian as a foreign language, verbal inflexion*

UDK 821.161.2.09

Izvorni naučni rad

Людмила ШИТИК (Черкаси)

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

l_shytyk@ukr.net

СИНКРЕТИЧНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Статтю присвячено дослідженню безсполучникових складних речень як репрезентантів внутрішньорангового синкретизму в українській літературній мові. Переосмислено принципи класифікації безсполучникових речень, обгрунтовано доцільність виокремлення в їхніх межах конструкцій, маркованих внутрішньоранговим спільнокатегорійним синкретизмом. З'ясовано, що у сфері безсполучникових речень явища синкретизму демонструють глибший, ніж в інших системах, синкретизм, представлений дифузністю значення та маркований ситуативною нерозчленованістю. Доведено тезу про наявність у безсполучникових реченнях дифузного синкретизму, де в зародку перебуває і сурядність, і підрядність. Означення „дифузний“ демонструє одну із семантичних граней поняття „синкретизм“: злитість, нерозчленованість, що характерні для початкового етапу розвитку явища. Наявність у безсполучникових реченнях семантико-синтаксичних відношень, спільних зі складносурядними і складнопідрядними одиницями (причиново-наслідкових, умовно-наслідкових та ін.), підтверджено трансформаціями в складносурядне і в складнопідрядне речення.

Констатовано широку значеннєву палітру безсполучникових конструкцій, їхню семантичну місткість і наявність у них синкретизму змісту. Доведено, що спільнокатегорійний синкретизм у сфері безсполучникового речення можливий завдяки ускладненню пояснювальної, різних видів обставинної, протиставної та єднальної семантики супровідними значеннями. Умотивовано диференціювання синкретичних безсполучникових речень на типи, підтипи й різновиди, описано їхню специфіку. Визначено чинники, що зумовлюють синкретизм аналізованих конструкцій. Акцентовано на

пунктуації як маркері дифузності семантики безсполучникових речень.

Ключові слова: *синкретизм, внутрішньоранговий спільнокатегорійний синкретизм, дифузність значення, ситуативна нерозчленованість, синкретичні безсполучникові речення*

У системі складного речення безсполучникові конструкції посідають особливе місце, адже вони є первісним типом складних одиниць, „своєрідність яких полягає в тому, що предикативні частини в них поєднані без сполучників“ (Тележкіна 2015: 8). На відміну від складносурядних і складнопідрядних речень, безсполучникові конструкції передають ширше коло недиференційованих значень¹, їхня семантика багатша, ніж у сполучникових, а граматичні засоби її вираження та ступінь диференціації також інші. Різноманітні семантико-синтаксичні відношення формально не сфокусовані, що дає підстави констатувати широку значеннєву палітру безсполучникових конструкцій, їхню семантичну місткість і вбачати в них синкретизм змісту. Водночас у сфері безсполучникових речень явища синкретизму демонструють глибший, ніж в інших системах, синкретизм, представлений дифузністю значення² та маркований ситуативною нерозчленованістю (Бабайцева 2000: 502). Означення „дифузний“ стосовно безсполучникових речень дає змогу сконцентрувати увагу на одній із семантичних граней поняття „синкретизм“: злитість, нерозчленованість, що характерні для початкового етапу розвитку явища.

Підтвердженням тези про формування такого дифузного синкретизму, де в зародку перебуває і сурядність, і підрядність, слугує наявність у безсполучникових реченнях семантико-синтаксичних відношень, спільних зі складносурядними і складнопідрядними (причиново-наслідкових, умовно-наслідкових та ін.), що вможливує одночасну трансформацію і в складносурядне, і в складнопідрядне речення. Такий факт не засвідчує, однак, нерозвиненості безсполучникових конструкцій чи заперечення можливості зарахування їх до окремого типу складних речень, оскільки історично безсполучниковість передувала сурядності і підрядності, а для безсполучникових одиниць характерні ознаки поліпредикативності та інтонаційної цілісності. Безсполучникові речення – це структури пе-

---

¹ Недиференційованими вважають такі семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, які вможливають перетворення їх у складнопідрядні різних видів (Чернушенко 1995: 10) або „для вираження яких необхідно декілька елементарних термінів“ (Ширяев 1984: 60–61).

² Про дифузність див.: (Шитик 2014: 56).

реважно поліфункційні, тобто такі, „у яких значеннєві зв'язки не диференціюються і семантика речень щоразу з'ясовується через створювану контекстом ситуацію або ж залежить від психологічних моментів сприйняття“ (Кадомцева 1972: 410).

У лінгвістичній літературі недостатньо уваги приділено явищам синкретизму в системі безсполучникових складних речень. Дослідження цієї проблеми належно не задеклароване, а тому вона є відкритою і невичерпаною. Зауваження про наявність додаткових значень подані в деяких нормативних підручниках і посібниках (Загнітко 2001: 424–427; Кулик 1961: 260–270; Кадомцева 1972: 409–428; Шульжук 2004: 344–352 та ін.). Системний опис безсполучникових речень в окремих наукових розвідках (Ширяев 1986; Ширяев 1984) містить інформацію про умовно-часові, причиново-наслідкові та протиставно-допустові недиференційовані відношення. Загалом дослідники солідарні у визнанні полісемантичності, недиференційованості відношень між предикативними одиницями безсполучникових речень, що „можуть сприйматися і як часові, і як умовні, і як причиново-наслідкові“ (Золотова 1998: 360).

Стаття продовжує низку публікацій автора, присвячених висвітленню проблеми синкретизму в системі безсполучникового речення. У попередніх студіях з'ясовано чинники, що зумовлюють синкретизм безсполучникових речень (Шитик 2006), побіжно описано їхні різновиди (Шитик 2005; Шитик 2006). Удосконалена класифікація синкретичних безсполучникових речень ґрунтована на авторській типології синкретизму, що репрезентує багатоаспектний опис за такими параметрами: внутрішньорівнева // різнорівнева, внутрішньорангова // різнорангова, спільнокатегорійна // різнокатегорійна. Запропонована диференціація дала змогу виокремити в межах синтаксичного рівня репрезентантів внутрішньорангової перехідності – численні випадки синтезу характерних ознак одиниць одного рангу, зокрема складного речення, та різних рангів, передусім простого і складного речення. Для маркування поєднаних властивостей мовних одиниць одного рангу обрано термін „спільнокатегорійна перехідність“, виявами якої є синкретичні складнопідрядні, складносурядні, безсполучникові речення та складні речення із взаємозалежними частинами, і „різнокатегорійна синхронна перехідність“, що демонструє синтез сурядності і підрядності, безсполучниковості та сполучниковості (Шитик 2018: 403).

Мета статті полягає в комплексному аналізі синкретичних безсполучникових складних речень, маркованих внутрішньоранговим спільнокатегорійним синкретизмом. Дослідження синкретичних явищ забезпечить створення багатоаспектної класифікації складних речень, що охоплює всю різноманітність лінгвофактів.

Як відомо, у системі складного речення діють взаємоспрямовані процеси: диференціація та інтеграція семантики, результатом яких може бути, з одного боку, формування різноманітних засобів диференціації значень (особливо в складнопідрядних реченнях), а з іншого – синкретизм значень, що виразно продемонстрований на прикладі безсполучникових речень.

Компоненти семантики безсполучникових утворень не мають граматичних засобів вираження (сполучників, семантичних конкретизаторів тощо), тому особливої значущості набувають ритмо-мелодійні засоби, зокрема інтонація, ритм, паузи; послідовність розташування складників; видо-часові форми дієслів-присудків; лексичне наповнення предикативних частин. Є. М. Ширяєв дійшов висновку, що безсполучникове речення як особлива синтаксична одиниця має власну синтаксичну форму, синтаксичним значенням якої є активація семантичних відношень, виведених на основі аперцепційної бази мовців зі змісту предикативних конструкцій, а синтаксичним засобом слугує інтонаційна незавершеність першої предикативної одиниці (Там само, с. 59).

У системі безсполучникових речень дифузним синкретизмом марковані конструкції, що репрезентують різноманітні синтезовані семантико-синтаксичні відношення. На дослідницьку увагу заслуговують безсполучникові пояснювальні речення, друга частина яких характеризує першу загалом або якийсь її компонент. Семантичний зв'язок пояснення – неоднорідний, тому безсполучникові речення цієї групи різноманітні й щодо значення, і стосовно форми. Л. О. Кадомцева виокремила такі відношення між компонентами безсполучникових пояснювальних речень: підметові, пояснювально-об'єктні, пояснювально-атрибутивні, пояснювально-причинові, пояснювально-приєднувальні (Кадомцева 1972: 421).

Безсполучникові речення, друга предикативна частина яких пояснює зміст першої загалом, часто мають значення причини або причини та наслідку водночас, тобто в пояснювально-причинових реченнях пояснювальне відношення супроводжує причиново-наслідкове значення, напр.: *Люди як скрипки: чому? коли рветься остання струна, стаєш деревом* (Д. Де Жирарден, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**:³ *Люди як скрипки, бо, коли рветься остання струна, стаєш деревом*; **T₂**: *Люди як скрипки, тобто, коли рветься остання струна, стаєш деревом*; *Жінки як морський приплив: чому? приходять і відходять, припливають і відпливають* (П.

³ **T** – трансформація, яку застосовуємо для підтвердження наявності диференційних ознак складносурядних чи складнопідрядних речень у синкретичних безсполучникових конструкціях. Тут і надалі подаємо трансформацію першого речення. Інші конструкції перетворюємо лише тоді, коли їхні модифікації чимось відрізняються.

Загребельний); *Дитина входить у світ зі стиснутими кулаками: чому? весь світ – мій, і бути йому в моїх руках. Людина покидає світ із розкритими долонями: чому? ось, я нічого з собою не забираю* (Євр. мудрість, упорядник Б. Щавурський).

Часто між предикативними частинами безсполучникового речення напрямок залежності визначений як взаємозв'язок, тому в них фіксуємо пояснювально-причиново-наслідкові відношення, напр.: *Лестоці – це як зброя, зображена на картині: чому? любо глянути, а користі ніякої* (Піфагор, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Лестоці – це як зброя, зображена на картині, бо любо глянути, а користі ніякої*; **T₂**: *Лестоці – це як зброя, зображена на картині, так що любо глянути, а користі ніякої*; **T₃**: *Лестоці – це як зброя, зображена на картині, тобто (а саме) любо глянути, а користі ніякої*; *Любов схожа на дерево: чому? вона виростає сама собою, глибоко вкорінюється в нас і часто продовжує буюти і цвісти навіть на уламках нашого серця* (В. Гюго, упорядник Л. Олексієнко).

Здебільшого друга предикативна частина безсполучникового речення пояснює першу й містить обґрунтування ознаки предмета (напр.: *Розлука для любові – те ж саме, що й вітер для вогню: чому? маленьку любов вона гасить, а велику роздуває ще сильніше* (О. Купрін, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Розлука для любові – те ж саме, що й вітер для вогню, тобто маленьку любов вона гасить, а велику роздуває ще сильніше*; **T₂**: *Розлука для любові – те ж саме, що й вітер для вогню, бо маленьку любов вона гасить, а велику роздуває ще сильніше*; **T₃**: *Розлука для любові – те ж саме, що й вітер для вогню, так що (а тому) маленьку любов вона гасить, а велику роздуває ще сильніше*), хоч може пояснювати слово, зокрема займенниковий прислівник причини (напр.: *І він задивився поперед себе..., і обличчя його завмерло, ніби відчужився від мене, я знав і чому: чому? його надихало якнайшвидше дістатися до келії і поринути в роботу над „Парергоном“... (В. Шевчук); І не було в цей час удома Юстининих батьків, та й звісно, чому: чому? сьогодні у місті базарний день... (В. Шевчук).*

У **пояснювально-об'єктних** безсполучникових реченнях друга предикативна частина пояснює займенник або прономіналізовану лексему в першій, напр.: **У цьому** ^{чому?} *полягала кардинальна відмінність між матір'ю і дочкою: мати удавала активну діяльність, боролася за чистоту, мила, водила ганчіркою по плиті, підлозі, раковині, а дочка не боролася – вона просто робила речі чистими* (Л. Романчук); *Та материнське серце раділо інше – що? жити ж не з дипломом, а з людиною* (Л. Романчук); *Достеменно Панська Долина знала одне: що саме? Катрінка назвала доньку не по кровному татові... (М. Матіос); Взагалі недолики*

будь-якого твору зводяться **до одного** – до чого саме? він надто довгий (Л. Де К. Вовенарг, упорядник Л. Олексієнко).

Пояснювально-атрибутивні безсполучникові речення синтезують пояснювальне та атрибутивне значення, у них друга предикативна частина може стосуватися іменника (напр.: *Вирвався із хмари, як з пелени морочної, і йому в очі кинувся чудовий **красвид***: який саме? *маленька річечка тонула поміж кулястих верболозів, за нею – засіяне поле...* (В. Шевчук); *Згодом він знайшов собі іншу **роботу***: яку саме? *працював у галузі дистрибуції музичних інструментів* (Є. Кононенко); *Знаю **істину** іншу*: яку саме? *не клади змія за пазуху і не кладись із ним у спільне ложе* (В. Шевчук)); кількісно-іменникового сполучення (напр.: *Інтелектуали поділяються **на дві категорії***: які саме? *одні поклоняються інтелекту, інші ним користуються* (Г. Честертон, упорядник Б. Щавурський); *На **дві речі** вкажу*: які саме? *поет з ХІІ ст. і поети із століття ХVІІ чомусь думають і оцінюють жінку одинаково* (В. Шевчук)); прикметника чи займенника в ролі іменної частини іменного складеного присудка чи складного присудка (напр.: *Така* яка саме? *правда життя: для закоханої дівчини все життя – любовна поема, а для чоловіка – навряд* (О. Компанієць); *...а сумнів у людини народжується **двоякий***: який саме? *один на спитування у доброносності, а другий: чи ж доброносність ота істинна?* (В. Шевчук); *З іноземною літературою ситуація **аналогічна***: яка саме? *український читач мусить ознайомлюватися з її новинками переважно російською...* (Урок української, № 2–3, 2007); *Сила істини така*: яка саме? *ви намагаєтесь її заперечити, але самі нападки на неї возвеличують її і надають їй великої цінності* (Г. Галілей, упорядник Л. Олексієнко).

У **пояснювально-якісних** безсполучникових реченнях перша предикативна частина містить обставину способу дії, виражену займенником, прислівником, прийменниково-відмінковою формою або порівняльним зворотом, що потребує пояснення, уточнення, напр.: *...і це **так, як денні й нічні істоти***: як саме? *сильні у дні пробувають, а кволі – у темі, щоб схоронитися* (В. Шевчук); *...Отак пливуть звідусіль розсічені кола, <...> але відразу ж розпадаються, бо кінці їхні не злитовані, крутяться, **як колеса***: як саме? *одне в один бік, а друге – в другий...* (В. Шевчук); *У давні часи **як*** як саме? *робили: якщо в тебе є суперник, треба написати на нього донос чи то до Москви, чи то у Варшаву* (Газета по-українськи, 30.03.2006); *Товариство розважалося **від душі*** – як саме? *пили шампанське і „горівку“, танцювали, наприкінці навіть пісень затягнули, своїх, українських* (Л. Романчук); *Сперечатися з Іриною Мітін не навчився і зробив **як завжди***: як саме? *перевів розмову на інше* (О. Компанієць). Трапляються безсполучникові складні речення, у яких перша предикативна частина

не має обставин способу дії, однак її лексичне наповнення прогнозує позицію предикативної частини зі значенням способу дії, напр.: *Тоді вона надовго замовкала, ховалася кудись глибоко, і на обличчі відбивався як? рух душі назустріч невідомому Антуанетті світові: брови майже зросталися на переніссі, очі <...> вдивлялися у якусь невидиму цятку...* (Л. Романчук); *Вперше це було ще в далекі сімдесяті роки, коли їхній єдиний син примудрився як? втекти до Західної Німеччини – не повернувся з конкурсу молодих піаністів* (Є. Кононенко).

Окремий тип становлять безсполучникові речення з **пояснювальним об'єктно-атрибутивним** значенням, синкретизм яких зумовлений синкретичним категорійним значенням опорного слова першої предикативної частини – девербатива, що позначає опредметнену дію,⁴ напр.: *Комп'ютер має єдину перевагу у чому? яку? перед мозком: ним користуються* (Г. Лауб, упорядник Л. Олексієнко); *...коли вже немає надії добиратися до берега життя, але ти все ж добирасишся, і ось тоді чорним спалахом проноситься думка: про що? яка? тільки ти справді живий, а всі решта предмети* (П. Загребельний); *Й відразу постає причина у чому? яка? нашої вбогості: ми, втопившись серцем у нажиток світу і в море тілесних потреб, не маємо часу заглянути всередину себе, очистити й полікувати пані свого тіла – нашу душу* (Г. Сковорода); *Історія разюча для вияснення жіночої психології, але має значення для нашої історії хіба тим, що є причинком до тези: про що? якої? стосунки чоловіків та жінок – це не любовне з'єднання двох різнозарядних істот в спільну іпостась, а віковична, закорінена у віках війна між статями* (В. Шевчук).

Ступінь вияву поєднаних значень залежить від наявності або відсутності атрибутивного поширювача біля девербатива, від його лексико-граматичних особливостей, напр.: *Я ж із тих, хто вибрав меч, хоч знаю й таку науку: яку? про що? хто мечем убиває, сам мусить бути убитий мечем* (В. Шевчук); *Якщо поглянути під цим кутом зору, з'ясується, що маємо багатющий матеріал для психоаналізу з невітшиним узагальненням: яким? чого? творчість – профанація, а не діяння духу* (Урок української, № 1, 2007) – переважає атрибутивне значення; *Більше того, буття хоч би цього наймудрішого нашого возного пана Михайла повне усвідомлення: чого? якого? карає він зло і добро чинить...* (В. Шевчук) – домінує об'єктна семантика. Пояснювальне значення безсполучникових речень увиразнене сполучником *a same*, напр.: *До того ж у постмодернізму є одна серйозна проблема, a same: через відомі причини йому не вистачає доброти і гуманізму...* (Урок української, № 2–3, 2007).

⁴ Групи віддіслівних іменників докладно проаналізовані в (Шитик 2014: 125–127).

Якщо девербатив співвідносний із дієсловом на позначення емоційного стану (настрою) на зразок *радість, здивування, диво, боязнь, страх, смуток, несподіванка, жаль, хвилювання, тривога* тощо, то безсполучникова конструкція має **пояснювальне об'єктно-атрибутивно-причинове** значення, напр.: *...як це чинилося, мабуть, навіки залишиться у тасмниці, бо всі мої розпити мали невеликий смуток:* через що? який? чому? *Кипріян не любив про те говорити, зрештою, наказав такі розмови...* (В. Шевчук); *Вдома чекала мене несподіванка:* від чого? яка? чому? *прийшов дядько Кипріян* (В. Шевчук). Найявністю причинового значення може бути зумовлена подвійними синтаксичними зв'язками, напр.: *Декілька років тому для тебе дивним чином впевнено клацнув якийсь незбагнений механізм, і виникло* чому? *необоротне почуття:* чого? яке? *твоє життя відбулося* (Є. Кононенко).

Подвійні синтаксичні зв'язки спричинюють синтез **пояснювальних об'єктно-атрибутивно-якісних** відношень, напр.: *Вона покалась у своїй брехні і пояснила* як? **причину:** чого? яку? *дуже боялась, що на совісті її матері такий страшний гріх* (Є. Кононенко).

Атрибутивне та обставинне значення поєднані в безсполучникових реченнях, де опорним компонентом у першій предикативній частині слугує прийменниково-відмінкова форма з іменниками *причина, умова, спосіб*, що тотожні відповідному семантичному розрядові обставин. На підставі семантичного розряду обставин логічно виокремлювати такі **уточнювальні пояснювально-атрибутивно-обставинні** різновиди: **пояснювально-атрибутивно-якісні** безсполучникові складні речення (напр.: *А переконати таких можна тільки в один спосіб* – який саме? як саме? *стати з ними на один щабель, на один рівень...* (Л. Романчук); *...сидячи в садку та й слухаючи солов'я, <...> розповів про Юстину і про те, як вона на мене дивилася., і що це можна розтлумачити тільки в один спосіб.* який саме? як саме? *не байдужа вона до мене* (В. Шевчук); **пояснювально-атрибутивно-причинові** безсполучникові речення (напр.: *Не цікавить з кількох причин:* яких саме? чому? *по-перше, у неї є ще кілька напівзасохлих старих упаковок туші й помади...; по-друге, у неї немає грошей не те що на помаду, а на порожній тюбик від неї...* (Л. Романчук); *Але за три дні до його смерті <...> Бреус зі своєю жінкою заперечалися й посварилися і то з простої причини:* якої саме? чому? *він, Бреус, проздовж усього дня не приходив додому їсти* (В. Шевчук); **пояснювально-атрибутивно-умовні** безсполучникові речення (напр.: *Зрештою, мати дала згоду на шлюб, але з умовою:* якою саме? за якої умови? *заручення – негайно, весілля – через рік* (Газета по-українськи, 30. 3. 2006)).

Пояснювальне атрибутивно-обставинне значення зумовлене й подвійними синтаксичними зв'язками, за яких актуалізовані різні компоненти формально-синтаксичної структури препозитивної частини (у реченні *Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам дома з своїм молодшим братом, він розрубав йому сонну голову сокирою* (І. Франко) синтаксична залежність постпозитивної частини зреалізована стосовно двох компонентів: іменника *учинок який?* і першої предикативної частини загалом: *Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ* ^{чому?}), лексичним наповненням пояснюваної предикативної частини, лексико-граматичними особливостями опорного слова, вираженого іменником. Конкретним виявом такого синтезованого відношення є безсполучникові складні речення з пояснювальним атрибутивно-причинним значенням (напр.: *Дуже дивний* ^{чому?} *пейзаж*: який саме? *косяками ідуть таланти* (Л. Костенко) – пор. T_1 : *Дуже дивний* ^{чому?} *пейзаж, бо косяками ідуть таланти*; T_2 : *Дуже дивний пейзаж*, який саме? *а саме: косяками ідуть таланти; ...воно* [зло] – як мінлива вода: яке саме? ^{чому?} *сьогодні лагідне й тепле, а завтра холодне й замерзле на кригу, післязавтра його розхитує буря...* (В. Шевчук); *Його зверхній вигляд зовсім непоказний*: який саме? ^{чому?} *се простий собі сивий дідусь, одягнений не пишно, а навіть бідно, не надто високий, сухий, з лицем, поораним трудами життя, але повним виразу, з чорними блискучими очима* (І. Франко); *Коли вона це говорила, обличчя ставало особливим* – яким саме? ^{чому?} *воно розквітало гордістю й особливою красою* (Л. Романчук) та пояснювальним атрибутивно-якісним значенням (напр.: *І він мені знову багатослівно розповів, що люди паруються за різними ознаками*: якими саме? як? *одних зводять батьки, інші пізнаються самі, в одних інтерес майновий, в інших чуттєві...* (В. Шевчук); *Люди поділяються на дві групи*: які саме? як? *в одній, меншій, є обід, але немає апетиту; у другій, більшій, – чудовий апетит, але немає обіду* (Н. Шамфор, упорядник Б. Щавурський); *Гни* як? ^{яку саме?} *мою лінію*: яку саме? ^{чому?} *заміж за німця – і край* (Л. Романчук); *...але то були абсолютно тупі недоумкуваті особи, здатні підтримувати* як? ^{яку саме?} *тему* ^{яку саме?} *розмови: як добре, що ми в Німеччині!* (Є. Кононенко)).

Пояснювальні якісно-причинні семантико-синтаксичні відношення репрезентовані в безсполучникових реченнях, синкретизм яких зумовлений лексичним наповненням першої предикативної частини, що прогнозує позиції для поширювачів зі значенням способу дії та причини, напр.: *Наслідуй пальму*: як? ^{чому?} *чим дужче її стискає скеля, тим швидше й чудовіше вона росте вгору* (Г. Сковорода); *...така атмосфера неймовірно сприяє творчості*: як саме? ^{чому?} *ти дуже хочеш нового побачення і весь свій хист вкладаєш у черговий віри, у чергове оповідання* (Є. Кононен-

ко); *Великі люди вмирають двічі: як саме? чому? спочатку як люди, потім – як великі* (П. Валері, упорядник Б. Щавурський); *Життя ж лиходійців тече в розсіченому колі: як саме? чому? жоден із них не вважає себе лихою людиною, вважаючи, що він добрий, а світ лихий* (В. Шевчук); *У світі іншому, світі освіти, медицини, тієї ж нашої багатостраждальної культури все чомусь чому? зовсім навпаки як? – що цінніша особистість, то менше у неї грошей* (Л. Романчук).

Пояснювальні об'єктно-якісні відношення в безсполучникових складних реченнях спричинені подвійними синтаксичними зв'язками предикативних частин, напр.: *І тут все що? заколотилося: як? одні ченці почали доказувати іншим, що їхня віра краща, а віра інших гірша* (В. Шевчук); *Отак перебріхуючись, подруги завершували кожна своє: що? як? Таня оглядала хвору, вимірювала тиск, виписувала рецепт, а Валентина намагалася привести до ладу думки* (Л. Романчук).

Конструкції, у яких опорний предикат своєю семантико-синтаксичною валентністю відкриває **суб'єктну** чи **суб'єктно-об'єктну** позицію, також часто оформлені як пояснювальні безсполучникові речення. Пояснюваними словами слугують ті самі дієслова, слова категорії стану та прикметники, що й у складних реченнях із взаємозалежними частинами,⁵ напр.: *...відтоді й почалося: що? я снів нею, видивлявся, шукав нагоди, щоб здибатися...* (В. Шевчук); *Адже зрозуміло: що? їх здебільшого цікавить те, що на Заході говорять про їхню державу...* (Урок української, № 2–3, 2007); *...уже й тоді йому здалося: що? щось тут не те й не так* (В. Шевчук); *Чи тобі однаково що? – виграють мільйони Саїдів цей рішучий бій, а чи програють, ти навіть не думаєш про це!* (Іван Ле).

Зафіксовано конструкції, у яких на суб'єктне чи на суб'єктно-об'єктне значення нашаровані додаткові обставинні значення, що послугувало виокремленню безсполучникових складних речень із **суб'єктно-об'єктно-причиною** семантикою (напр.: *Дивовижно: що? від чого? чому? письменниці вдається зберегти відвертість і в „детективному“ романі, і в „нормальній“ новелі, і в „розхристаному“ есеї...* (Анонс книги); *Аж дивно стало, що? чому? від чого? відколи живе Любов Прохорівна на білому світі, а тільки тепер, оце сьогодні добрала смаку в чоловічих голосах* (Іван Ле) та із суб'єктно-якісним значенням (напр.: *Але буває: що? як? нездатні до продовження роду чоловіки нерідко радо виховують чужих дітей* (Є. Кононенко); *Часом же траплялося: що? як? коли приходив до них, підгулялих, знали геть...* (В. Шевчук).

⁵ Докладніше див.: (Шитик 2014: 219–224).

Безсполучникові складні речення із загальним **причиново-наслідковим** значенням є семантично місткими та поліфункційними. Єдність причини і наслідку як діалектичний характер причиново-наслідкової залежності прогнозує загальну структурну ознаку цих речень: відповідно до їхнього структурно-семантичного типу одна з частин (перша чи друга) виражає або причину, або наслідок. У зв'язку з відсутністю лексико-граматичних обмежень, що регламентують стабільну послідовність, позиція предикативних частин не закріплена. Проте в деяких реченнях напрямок залежності між предикативними частинами визначений як взаємозв'язок: наслідок ↔ причина. Напр.: *Бувають люди, схожі на нулі.* ^{чому?} *їм завжди необхідно, щоб попереду них були цифри* (О. Де Бальзак, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Бувають люди, схожі на нулі, а тому (так що) їм завжди необхідно, щоб попереду них були цифри*; **T₂**: *Бувають люди, схожі на нулі, бо їм завжди необхідно, щоб попереду них були цифри; ...а після кожного чергового сеансу солодких мрій мимоволі жажалася:* ^{чому?} *слава Богу, ніхто ніколи не дізнається, що зараз у мене в голові* (Є. Кононенко); *Гордість позбавлена найкращої якості пороків* ^{чому?} *– її неможливо приховати* (Ф. Бекон, упорядник Л. Олексієнко); *Воно [людство] взяло надто великий розгін,* ^{чому?} *рух для нього – це найвищий закон життя* (П. Загребельний); *Він давно папугою став:* ^{чому?} *соромиться мови своєї* (С. Майданська).

Серед безсполучникових є також складні речення, що репрезентують комплекс семантико-синтаксичних відношень – **причиново-наслідково-цільові**, напр.: *А коли твоїх здатностей не стане і розчаруєшся, знову прийди:* ^{чому?} *з якою метою?* *учиню так, що сама шукатиме твоєї любові* (В. Шевчук).

Причинове значення з огляду на його універсальний характер може поєднуватися й з іншими семантико-синтаксичними відношеннями: об'єктним, протиставним чи приєднувальним. Зокрема, синкретизм **об'єктно-причинових** речень ґрунтований на валентному потенціалі компактної групи предикативних лексем – дієслів на позначення емоційного стану чи настрою, слів категорії стану, модально-предикативних прикметників. Напр.: *Діана нервувалася* ^{від чого?} ^{чому?} *кожного самотнього вечора: щось не влаштувало, хотілося змін, і не мало значення, на гірше чи на краще* (О. Компанієць); *Я висунувся з-за каптура і здригнувся:* ^{від чого?} ^{чому?} *на коні охляп сиділа сіра тінь у мантії, спиною до нас, і поганяла коня, вказуючи напрям* (В. Шевчук); *Валя захвилювалася:* ^{від чого?} ^{чому?} *завжди спокійний, насмішуватий, веселий Маркіян чомусь раптово втратив свій звичний вигляд людини, в якій „повна хата шоколаду“* (Л. Романчук).

Причиново-протиставне значення вможливлене лексичним наповненням предикативних частин і частково підкріплене пунктуаційним знаком тире, напр.: *Він їх лікував, за що йому залишали хліб і пишно*^{чому?} – більшої плати брати відмовлявся (В. Шевчук) – пор. **T₁**: *Він їх лікував, за що йому залишали хліб і пишно, **тому що** більшої плати брати відмовлявся;* **T₂**: *Він їх лікував, за що йому залишали хліб і пишно, **а** більшої плати брати відмовлявся.*

Цими ж чинниками зумовлений синкретизм безсполучникових складних речень із **протиставно-наслідковим** значенням (напр.: *Розум в житті головне, все інше гине безслідно* (М. Довгалевський) – пор. **T₁**: *Розум в житті головне, **а** все інше гине безслідно;* **T₂**: *Розум в житті головне, **а тому** все інше гине безслідно;* *Та після війни вирішував уже не він – за нього вирішували його заслуги перед партією, перед народом, перед медициною* (Л. Романчук)); **протиставно-умовним** значенням (напр.: *Два українці – три гетьмани* (Л. Романчук) – пор.: **T₁**: *Два українці, **а** три гетьмани;* **T₂**: ***Якщо** два українці, то три гетьмани*) та **протиставно-умовно-наслідковою** семантикою (напр.: *В нашу землю кинеш зернину – виросте десять колосків, ото тобі, козаче, й хліб* (Л. Романчук) – пор. **T₁**: *В нашу землю кинеш зернину, **а** виросте десять колосків..;* **T₂**: ***Якщо** в нашу землю кинеш зернину, **то** виросте десять колосків..;* **T₃**: *В нашу землю кинеш зернину, **так що** виросте десять колосків...).*

Наявність приєднувального значення в безсполучникових складних реченнях спричинена структурними особливостями цих конструкцій, оскільки їхня перша частина має еліптичний характер (відсутні слова *і побачив, що; і почув, що*) та повідомляє лише про зовнішній бік якогось факту, а внутрішній його зміст з'ясовано в другій частині, або друга частина містить додаткову інформацію. Іноді приєднувальне значення нашароване на причинове і формує синкретичне **причиново-приєднувальне** семантико-синтаксичне відношення, напр.: *...інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку – їй, певно, сниться, що обіймає коханка* (І. Франко) – пор.: **T₁**: *...інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку, **бо** їй, певно, сниться, що обіймає коханка;* **T₂**: *...інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку – **це** їй, певно, сниться, що обіймає коханка;* *Я буду з тобою в пам'яті, в думці, в мовчазній розмові:*^{чому?} *така любов дужча від самої смерті* (Г. Сковорода); *Коломийченко-старша здивовано дивилася на фотопортрет:*^{чому?} *там була зображена її дочка, тільки зачіска трохи інша, сукня дивна, і папір світлини пожовк від часу* (О. Компанієць) – пор. **T₁**: *Коломийченко-старша здивовано дивилася*^{чому?} *на фотопортрет, **бо** там*

була зображена її дочка...; T_2 : Коломийченко-старша здивовано дивилася на фотопортрет і бачила, що там була зображена її дочка...

Частина безсполучникових часових речень має додаткові обставинні значення умови, наслідку, тобто в них репрезентоване синкретичне **часово-умовне** семантико-синтаксичне відношення (напр.: *Здобудеш освіту – побачиши більше світу* коли? за якої умови? (Нар. тв.) – пор. T_1 : **Коли** здобудеш освіту – побачиши більше світу; T_2 : **Якщо** здобудеш освіту – побачиши більше світу; *Закінчуються бажання – починаються застереження* коли? за якої умови? (Б. Грассіан-і-Моралес, упорядник Л. Олексієнко); *Мене ганяють – нехай ганяють* коли? за якої умови? (Г. Сковорода)) або часово-наслідкове (напр.: *Ой петрівочка минається – сива зозуля ховається* коли? (Нар. тв.) – пор. T_1 : **Коли** петрівочка минається – сива зозуля ховається; T_2 : *Ой петрівочка минається – а тому (так що) сива зозуля ховається*). Наявність у другій предикативній частині корелята *тоді* увиразнює значення часу та надає умовно-наслідкового значення, що сприяє формуванню часово-умовно-наслідкового семантико-синтаксичного відношення, напр.: *Пізнаєш істину – ввійде тоді у кров твою сонце* (Г. Сковорода) – пор.: T_1 : **Якщо** пізнаєш істину – ввійде за якої умови? *тоді* у кров твою сонце; T_2 : **Коли** пізнаєш істину – ввійде **тоді** коли? у кров твою сонце; T_3 : *Пізнаєш істину – і отже (так що) ввійде тоді у кров твою сонце*.

Безсполучникові речення з **умовно-наслідковим** значенням також достатньо репрезентовані в українській мові, напр.: *Вмієш спілкуватися з дітьми – знайдеш спільну мову і з автором* за якої умови? (Афоризм, упорядник Л. Олексієнко) – пор. T_1 : **Якщо** вмієш спілкуватися з дітьми – знайдеш спільну мову і з автором; T_2 : *Вмієш спілкуватися з дітьми – так що знайдеш спільну мову і з автором; Бог дав день, Бог дасть і їжу* за якої умови? (Євр. мудрість, упорядник Б. Щавурський); *Упахєш знічев'я суху стеблину – за рік-другий колишеться гіллям вербиченька-чарівниченька...* за якої умови? (Л. Романчук). Н. М. Чернушенко виокремлює диференційовані та недиференційовані умовно-наслідкові відношення, наголошуючи на важливості врахування характеру співвідношення дієслівних форм. Як семантично однозначні витлумачені речення з ірреально-умовним значенням та частина конструкцій із потенційно-умовною семантикою, оскільки наявність в одній або в обох частинах граматично оформленої умовності (дієслова умовного способу чи наказового в синтаксично умовному значенні) унеможлиблює вираження додаткових семантичних відтінків. Іншим моделям співвідношень предикативів, на думку дослідниці, властивий синкретизм (Чернушенко 1995: 10–12).

Семантико-синтаксичні відношення на письмі переважно диференційовані розділовими знаками, що закріплені за певними типами

відношень, проте часто пунктуація також є маркером дифузності семантики безсполучникових конструкцій. Зокрема, уживання коми, крапки з комою, підкріплене інтонацією, що увиразнює структурно-семантичний тип речення, спричинює наявність єднального значення, хоч лексичне наповнення предикативних частин прогнозує інше відношення – причинове, наслідкове, зіставне, протиставне тощо. У таких безсполучникових реченнях репрезентовані синкретичні семантико-синтаксичні відношення, зокрема: **єднально-причиново-наслідкове** (напр.: *Думки – наче повітря; його годі побачити, але воно твердіше землі і сильніше води* (Г. Скворода) – пор. **T₁**: *Думки – наче повітря; і його годі побачити..*; **T₂**: *Думки – наче повітря; бо його годі побачити..*; **T₃**: *Думки – наче повітря; а тому його годі побачити, але воно твердіше від землі і сильніше за воду; Лицемірство – неважке ремесло, воно під силу кожному негідникові* (Ш. Петекі, упорядник Б. Щавурський); **єднально-протиставне** (напр.: *Той, хто правильно вказує на мої помилки, – мій вчитель; той, хто правильно вказує на мої правильні вчинки, – мій друг; той, хто мені лестить, – мій ворог* (Сюнь-цзи, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Той, хто правильно вказує на мої помилки, – мій вчитель; а той, хто правильно вказує на мої правильні вчинки, – мій друг; а той, хто мені лестить, – мій ворог* (сполучник *а* в трансформованому реченні маркує протиставно-єднальне відношення); *Раніше актриси прагнули стати кінозірками; тепер кінозірки прагнуть стати актрисами* (Невідомий автор, упорядник Б. Щавурський); *Без мети немає бездіяльності, без інтересів немає мети, без діяльності немає життя* (В. Белінський, упорядник Л. Олексієнко); *Немає незначних ролей, є просто незначні актори* (М. Щепкін, упорядник Л. Олексієнко)); **єднально-наслідкове** (напр.: *Слава про нього вже пройшла довкіллям, приходили люди з немочами й болячками* (В. Шевчук) – пор. **T₁**: *Слава про нього вже пройшла довкіллям, і приходили люди з немочами й болячками; T₂*: *Слава про нього вже пройшла довкіллям, а тому (так що) приходили люди з немочами й болячками; Стороженко просто не мав охоти, він тікав від цих чортових медсанбатів, польових госпіталів, евакопунктів, медсанчастин* (Л. Романчук)); уточнювальні пояснювально-атрибутивно-обставинні (напр.: *Минуле – чужа країна, там все інакше* (Л. Хартлі, упорядник Б. Щавурський) – пор.: **T₁**: *Минуле – чужа країна, і там все інакше; T₂*: *Минуле – чужа країна, бо там все інакше; Не вчи яблуню родити яблука; вже сама природа її навчила* (Г. Скворода); *Людство загине від пустелі, рано чи пізно їй судилося покрити мертвим саваном усю земну кулю* (О. Довженко)); **єднально-зіставно-причинове** або **єднально-протиставно-причинове** (напр.: *Великої муки не переможе ні смерть, ні безумство; її переможе поезія,*

дитина відчаю (Л. Карсавін, упорядник Л. П. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Великої муки не переможе ні смерть, ні безумство; **і** її переможе поезія..*; **T₂**: *Великої муки не переможе ні смерть, ні безумство, **але** її переможе поезія..*; **T₃**: *Великої муки не переможе ні смерть, ні безумство, **бо** її переможе поезія, дитина відчаю; Молитва залишається без відповіді, в іншому випадку вона перестає бути молитвою і стає листуванням (О. Уайльд, упорядник Л. Олексієнко); Замало бути лікарем, треба ще й уміти лікувати (Б. Брехт, упорядник Л. Олексієнко)); єднально-приєднувальне (напр.: *Полковник Мітін охопив руками голову і подивився на годинник; закінчувався довгий важкий день (О. Компанієць) – пор. **T***: *Полковник Мітін охопив руками голову, подивився на годинник **і побачив, що** закінчувався довгий важкий день; Я тим часом узяв дощечку й розглядав, була вона з лиця гладко вистругана, ніби й справді приготована для малювання ікони (В. Шевчук).**

Типологію синкретичних безсполучникових речень узагальнено в табл. 1.

2.	У межах безсполучникових речень з обставинним значенням:	1) причиново-наслідкові; 2) причиново-наслідково-цільові; 3) причиново-приєднувальні; 4) об'єктно-причинові; 5) часово-умовні; 6) часово-наслідкові; 7) часово-умовно-наслідкові; 8) умовно-наслідкові.	
3.	У межах протиставних безсполучникових речень:	1) протиставно-наслідкові; 2) протиставно-умовні; 3) протиставно-умовно-наслідкові; 4) причиново-протиставні.	
4.	У межах єднальних безсполучникових речень:	1) єднально-причиново-наслідкові; 2) єднально-протиставні; 3) єднально-наслідкові; 4) єднально-причинові; 5) єднально-зіставно-причинові; 6) єднально-протиставно-причинові; 7) єднально-приєднувальні.	

Отже, безсполучникові складні речення демонструють глибший, ніж в інших системах, синкретизм, маркований дифузністю значення. Констатовано широку значеннєву палітру безсполучникових конструкцій, їхню семантичну місткість і наявність у них синкретизму змісту. Комплексно проаналізовано синкретичні безсполучникові складні речення, що є репрезентантами внутрішньорангового спільнокатегорійного синкретизму, диференційовано й описано їхні типи, підтипи й різновиди.

Пропонована студія вможливило розширення спектру дослідження безсполучникових складних речень як репрезентантів внутрішньорангового різнокатегорійного синкретизму. З огляду на це, вивчення синкретичних утворень перспективне для подальших наукових пошуків.

Література

- Бабайцева, Вера, Явление переходности в грамматике русского языка, Издательский дом „Дроффа“, Москва, 2000, 638 с.
- Загнітко, Анатолій, Теоретична граматики української мови: Синтаксис, ДонНУ, Донецьк, 2001, 662 с.
- Золотова, Галина; Онипенко, Надежда; Сидорова, Марина, Коммуникативная грамматика русского языка, Москва, 1998, 528 с.
- Кадомцева, Лариса, Складні речення безсполучникові, in: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис, за заг. ред. І. К. Білодіда, Наукова думка, Київ, 1972, с. 409–428.
- Кулик, Борис, Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис, Рад. школа, Київ, 1961, ч. II, 287 с.
- Тележкіна, Олеся, Безсполучникові складні речення з компонентом обґрунтування в сучасній українській мові, Видавець Савчук О. О., Харків, 2015, 164 с.
- Чернушенко, Ніна, Безсполучникові умовно-наслідкові речення в функціонально-синтаксичному аспекті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 „Українська мова“, Харків, 1995, 29 с.
- Ширяев, Евгений, Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке, Наука, Москва, 1986, 224 с.
- Ширяев, Евгений, Основы системного описания бессоюзных сложных предложений, Вопросы языкознания, 1984, № 1, с. 55–65.
- Шитик, Людмила, Дифузний синкретизм безсполучникових речень, in: Актуальні проблеми менталінгвістики : зб. статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаси, 2005, с. 51–54.
- Шитик, Людмила, Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові, видавець Чабаненко Ю. А., Черкаси, 2014, 474 с.
- Шитик, Людмила, Явища синхронної перехідності в системі безсполучникових речень, in: Лінгвістичні студії : зб. наук. праць, Брама – Україна, Черкаси, 2006, с. 62–69.
- Шульжук, Каленик, Синтаксис української мови, Видавничий центр „Академія“, Київ, 2004, 408 с.

Liudmyla SHYTYK

**SYNCRETIC UNCONDITIONAL COMPLEX SENTENCES
IN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE**

The article is devoted to the study of unconditional complex sentences as the representatives of intra-rank common category syncretism in Ukrainian literary language. The principles of classification of unconditional complex sentences have been rethought, and the expediency of separation of the constructions marked by intra-rank common category syncretism has been substantiated. It has been found that, in the system of unconditional complex sentences, the phenomena of syncretism demonstrate deeper syncretism represented by the diffusion of meaning and marked by situational indivisibility. It is proved that unconditional complex sentences contain diffuse syncretism, where the coordination and the subordination are in the embryo, is proved. The definition of „diffuse“ demonstrates one of the semantic facets of the concept of „syncretism“ such as fusion and indivisibility, which characterize the initial stage of the phenomenon development. The presence of semantic-syntactic relations of the coordination and the subordination (cause-effect, conditionally-consequential, etc.) in unconditional sentences is confirmed by transformations into compound sentences and complex sentences.

The semantic variety of unconditional constructions, their semantic capacity and the presence of syncretism of content in them are determined. It is defined that common category syncretism of unconditional sentence is possible due to the complication of explanatory meaning, different kinds of circumstantial meaning, adversative and connective meaning by accompanying semantics. The differentiation of syncretic unconditional sentences into types, subtypes and varieties is motivated and their specificity is described. The factors that cause the syncretism of the analyzed structures are determined. It is emphasized on punctuation as a marker of diffusion of the semantics of unconditional sentences.

Keywords: *syncretism, intra-rank common category syncretism, diffusion of meaning, situational indivisibility, syncretic unconditional complex sentences*

UDK 821.163.4.09-31

Izvorni naučni rad

Milan MARKOVIĆ (Danilovgrad)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

milan.markovic@fcjk.me

PROLEGOMENA POTISNUTOGA NASLJEĐA

(Pripovjedna perspektiva u romanu

***Spasenja* Dragana Nikolića)**

Neki spas nalaze u bližnjima, a neke je otuda dočekalo i gore, neki spas nalaze u sebi a neke je tu sačekalo ludilo. (Nikolić 1968: 65)

U radu se analizira pripovjedna strategija romana *Spasenja* Dragana Nikolića. Kao prvi objavljeni autorov roman, *Spasenja* najavljuje Nikolićevu poetiku koja je u cjelosti zasnovana na autorefleksivnoj pripovjednoj perspektivi i literarnoj obradi odnosa *tradicionalno – moderno*. Time se otkriva da je Nikolić kroz sve svoje književne tekstove na formalnom planu ispitivao efekte i varijacije iste pripovjedne perspektive, dok je na idejnom planu ostao usko skoncentrisan na pitanja viševjekovne crnogorske tradicije u sukobu s modernim izazovima vremena. Rad otkriva kako je odabrana pripovjedna strategija romana sama po sebi svojevrsni literarni signal duha vremena, i da su teme otuđenosti i želje za oslobođanjem od fantoma tradicije imale širega odjeka u crnogorskoj kulturi.

Ključne riječi: *Spasenja, Dragan Nikolić, pripovjedna perspektiva, autorefleksija, poslijeratni modernizam, crnogorska književnost*

Malo je poznato da je Dragan Nikolić sem zapaženih rezultata u publicistici i (ko)autorskom radu na pisanju scenarija za filmove svoga brata Živka, za života napisao i objavio četiri romana. Takav svojesvrсни previd bi se mogao opravdati zaista zavidnim rezultatima koje je Nikolić ostvarivao u navedenim djelatnostima, ali i činjenicom da je gotovo čitav svoj radni vijek proveo djelujući van Crne Gore. Efekti takvih okolnosti danas, nažalost, pokazuju da je literarni rad Dragana Nikolića ostao bez zaslužene književnokritičke pažnje, pri čemu bi se naivno moglo zaključiti da je u pitanju autor koji

području književnosti pripada samo posredno i uslovno. Da stvari ipak nijesu takve, u prvome redu nam govore sâmi Nikolićevi romani: njihovi estetski dometi, formalno-tehničke i kompozicione osobine, tematsko-motivske preokupacije i sl., ali i uzgredna činjenica da je njihovo objavljivanje pratila, iako u obimu nevelika, ono pak u velikoj mjeri afirmativna kritika. Njihova ponovna izdanja te zastupljenost romana *Kuće* u antologiji *100 jugoslovenskih romana* kao i prijevod romana na makedonski jezik svakako potvrđuju stav da je književni rad Dragana Nikolića potrebno sagledati u cjelosti i lokalizovati u okvirima širih književnoumjetničkih pojava kojima pripada¹. U tako postavljenim okvirima, zadatak našega rada će biti analiza romana *Spasenja* kao prvoga objavljenog književnoumjetničkog teksta Dragana Nikolića kojim autor najavljuje svoj estetski i etički *credo*. Vjerujemo da će ponuđena analiza otkriti autora koji već od prvoga objavljenog romana ima jasno definisanu poetičku svijest koja će se uz manje varijacije dopunjavati svakim narednim romanom². Tipičnosti korišćenih pripovjednih strategija, opsesivne tematsko-motivske preokupacije koje prelaze pragove pojedinačnih djela ali i umjetničkih medija³, autentična refleksija o prirodi i temeljnim etičkim načelima čovjeka njegovoga zavičaja, samo su neki od postupaka kojima je autor gradio visoko referentnu literarnu sliku svijeta.

Roman *Spasenja* prati tok svijesti neimenovanoga pripovjedača koji se, u nekoliko momenata dok čeka voz za konačni odlazak od kuće, šeća prethodnih događaja i na taj način rekonstruiše intimne, porodične i opšteistorijske okolnosti koje su ga dovele do takve životne odluke.

---

¹ „Autor je u svojoj ulozi u potpunosti određen književnim sustavom u kojemu piše, sustavom koji ga definira u njegovu književnom sporazumijevanju, mogućnostima i namjerama književnog oblikovanja, u intenciji književnog djelovanja i komunikacijskoj namjeri, uopće u čitavoj njegovoj književnoj egzistenciji: Hoće li jedan autor pisati u ulozi vidovnjaka ili agitatora, genija ili kritičara vremena, moralista ili zabavljača, onoga tko mora očitovati svoje duševne doživljaje ili onoga tko realno odražava društvenu stvarnost, to nikako ne ovisi o pojedincu, već se prilagođuje određenom književnom sustavu kojemu je autor obavezan i koji definira njegovu autorsku ulogu. U tekstnoj komunikaciji, ako je ona književna, ne ostvaruje se samo odgovarajući opći društveni, jezični i kulturni sustav, već i poseban umjetnički i književni sustav (Waldmann, 1976, 59f)“ (Biti 1987: 22).

² U prikazu romana *Spasenja* objavljenom u časopisu *Stvaranje*, Branko Banjević, između ostaloga, navodi: „Dakle, Dragan Nikolić pripada onim mučenicima koji bi po sto puta pisali istu stvar i opet je bacili. Zato se tako dugo čekalo na njegovu knjigu“ (Banjević 1969: 958).

³ U radu ćemo se dohvatiti nekih tipičnih tema i motiva koji se mogu izdvojiti kako u autorovim romanima, tako i u filmovima njegovoga brata u čijem nastanku je nesumnjivo učestvovao i Dragan Nikolić.

Za pet minuta voz će poći prema Trubjeli, zapadnom izlazu iz našeg polja koji nas plaši i mami. Spasivši se muke kajanja i ljubavi ja sam izgubio: sada odlazim a ona ne ostaje sama. (Nikolić 1968: 5)

Kao što se može videti, Nikolić već od prve rečenice konstruiše poseban tip pripovjedne strategije u prvome gramatičkom licu koji karakteriše promjena pripovjednog registra s opisa događajnosti, tj. kontinuiteta pripovjedačevih doživljaja ka autokomunikacionom opisu njegovoga psihičkog stanja i unutrašnjih prostora sećanja⁴. To znači da neimenovanog pripovjedača sâm proces razmišljanja vraća unazad u okolnosti odluka koje je donio, a koje otkrivaju bezuspješnost ličnih planova o pronalasku naslovom markiranog spasenja. Međutim, početni iskaz sadrži i još jedan bitan aspekt pripovjedne strategije. Naime, slobodnim smjenama prvoga gramatičkoga lica jednine (pripovjedno Ja) i množine (pripovjedno Mi), pripovjedač implicitno sugerise da će njegova ispovijest biti podjednako lična, koliko i kolektivna predstava o izazovima života u ruralnoj crnogorskoj unutrašnjosti. Time se nanovo moti više simbolika naslova kao početnoga vantekstovnog signala djela, pri čemu se potraga za spasenjem ne vezuje samo za pripovjedača, već i za univerzalniji plan⁵, pa zahvata mogućnosti postojanja u tako izgrađenom svijetu dijegeze, odnosno pripada svim likovima koji se u njemu nalaze. U tako modelovanom svijetu, svi likovi će biti u procesima potrage za ličnim spasenjima, pa će (ne) mogućnosti spasenja postati centralni tematski fenomen romana.

I očevi su pokušali da nađu nekakav lijek, ali ga je bilo teško pronaći pošto je kraj bio sve očigledniji. Gledali su u Trubjelu, zapadni izlaz iz našeg polja, i ćutali: tamo su otišli! Zapustili su njive i sobe, govoreći da nemaju za koga raditi jer se djeca više neće vratiti pošto neće da ostave bolje da bi živjeli gore! Kome smo tako zgriješili te su nas ovako kaznili? Čim klonu popadaće krovovi koje vole i za koje bi svakoga časa mogli poginuti. Ko je očekivao kraj s te strane? Polje je sve više urastalo u trnje i korov a oni su sve manje znali šta će sada kad previše vole ta ognjišta da bi pošli za njima i kad im preteško pada njihov kraj. (Nikolić 1968: 74)

⁴ „Razlika se svodi na to da se u sistemu „JA – ON“ informacija premešta u prostoru, a u sistemu „JA – JA“ u vremenu“ (Lotman 2004: 30).

⁵ Zakoni izgradnje umetničkog teksta u priličnoj su meri zakoni izgradnje kulture kao celine. To je povezano s činjenicom da se kultura može posmatrati kao suma poruka koje razmenjuju razni adresati (svaki od njih za adresata je „drugi“, „on“) i kao jedna poruka koju kolektivno „JA“ čovečanstva šalje samom sebi. S tog stanovišta ljudska kultura je kolosalni primer autokomunikacije (Lotman 2004: 49).

Dakle, ispriповijedan u intimističkom tonu, roman *Spasenja* na okviri-
ma teksta tretira istu egzistencijalnu i hronotopsku⁶ situaciju u kojoj se nalazi
priповjedač te na taj način suspenduje priповjedno vrijeme i desemantizuje
ravan događajnosti⁷. *Možda i kazaljke na satu idu unazad? Ako idu unazad
ove četiri minute nikad neće proći i ovaj voz se nikad neće pomjeriti s ovoga
mjesta* (Nikolić 1968: 81). Kako je priповjedačev fokus usmjeren ka rekon-
strukciji prošlosti (dakle, ka unazad), priповjedna strategija će se motivisati
naizgled slobodnim kontemplativnim i reflektivnim hodom po dubinskim sa-
držajima priповjedačeve svijesti. Takva priповjedna strategija je organizovana
na principima intimnih asocijativnih uslovljenosti i veza, ali i činjenice da
se nesređenost i protivrječnost priповjedačeva psihičkog stanja odražava i na
njegovu lingvističko-semantičku reprezentaciju u priповjedni tekst. *Sebe više
ne razumijem i sebe se bojim* (Nikolić 1968: 50).

Ispriповijedan u maniru kvaziautobiografskoga autokomunikacionog
diskursa koji tretira prelaz iz djetinjstva kao prostora uslovljenoga i zavisnog
položaja pojedinca u porodici i zavičajnoj sredini u prostore zreloga doba i
samostalnoga djelovanja i mišljenja, roman *Spasenja* će problematizovati od-
nos pojedinca prema sopstvenim korijenima, tj. na širem planu njegov položaj
unutar kolektivnoga kulturnog nasljeđa koje ga je životno oblikovalo. Dakle,
priča o sebi će nositi simboličke potencijale *priče o nama*, tj. kolektivu⁸; od-
nosno priče o generacijskome sukobu između dece i roditelja u specifičnom
istorijskom momentu smjene jednog i uspostavljanja novog društvenog po-
retka. *Ko sada više boluje: djeca ili očevi?* (Nikolić 1968: 5). Na taj se način
roman *Spasenja* konstruiše kao svojevrsna kratka kvaziautobiografska sinteza
života na prelazu.

---

⁶ „Hronotop u književnosti ima suštinsko **žanrovsko** značenje. Sa sigurnošću se može reći da se žanr i žanrovski oblici obrađuju upravo hronotopom, pri tome je u književnosti vodeće načelo u hronotopu – vreme. Hronotop kao formalno-sadržajna kategorija određuje (u znatnoj meri) i lik čoveka u književnosti; taj lik je uvek suštinski hronotipičan“ (Bahtin 1989: 194).

⁷ „Tekst više ne priznaje ni razvijanje fabule u vremenu (jer ne priznaje ni objektivno vrijeme, nego samo subjektivnu predodžbu vremena), ni relativnu objektivnost priповijedanja (jer se priповjedačeva perspektiva mijenja od slučaja do slučaja, od lika do lika i od situacije do situacije bez ikakve osnove koja bi mogla omogućiti barem neki nagovještaj „prave perspektive“). Likovi se u romanu u skladu s takvom tehnikom prikazivanja na određeni način ne samo depersonalizuju, nego i dehumaniziraju: umjesto čovjeka koji živi i djeluje kao čovjek pojavljuje se svijest kroz koju struji bujica utisaka i koja na taj način, pasivno registrujući, „odslikava“ vanjski svijet kao kaos utisaka sredenih isključivo po nekim artifičijelnim načelima kojima se autor rukovodi u oblikovanju svoje „konstrukcije“ određena trenutka u vremenu ili trenutnog položaja u prostoru“ (Solar 1974: 234–235).

⁸ „Frederic Jameson priziva nešto slično u svojem pojmu „situacijske svijesti“ ili nacionalne alegorije, „pri kojoj priповijedanje individualne priče i individualnog iskustva mora naposljetku uključiti cijelo mukotrпно priповijedanje o samome kolektivu“ (Bhabha) (2002: 159).

Međutim, uporedo s pričom o pripovjedačevoj nemoći da nađe duševni i egzistencijalni mir, roman će reaktuelizovati i niz zasebnih sižejnih rukavaca koji imaju za cilj objašnjenje njegove pozicije zaustavljanja u vremenu⁹.

Čini mi se da ovaj voz nikada neće poći iz ove stanice jer se kazaljke ne pomjeraju s mjesta kao da ih je zaustavila blještava svjetlost sparnog popodneva. (Nikolić, str. 5)

Isto tako, dio uključenih epizoda će tretirati pojedinačne krize niza odvojenih životnih sudbina članova porodice i plemena koje stoje u analoškoj vezi s pripovjedačevim stanjem. Pripovjedač, naime, u svojoj svijesti biva zaustavljen u nekoliko, za njega samoga, ključna životna momenta, i njihovom višestrukom pripovjednom reaktuelizacijom po sintagmatskoj ravni teksta pokazuje nemogućnost njihova prevazilaženja. Kao što smo već naveli, prvi takav momenat jeste pripovjedna situacija s okvira romana, dakle njegova pozicija u suspendovanom vremenu dok čeka voz za konačni odlazak od kuće.

Druga situacija hronotopski pripada prostorima ne tako davne prošlosti (nepunih godinu dana ranije u odnosu na okvirnu pripovjednu situaciju), kada pripovjedač u neimenovanom gradu u koji je došao zbog školovanja, zakazuje susret s Ivankom, ali ipak ne sakuplja dovoljno snage da se pred njom pojavi.

Sâm sam, bez oca, bez majke, bez brata i sestre, bez prijatelja, na ulici velikog nepoznatog grada, bez skloništa i bez prenoćišta, i da je sret-nem mada je volim, mada sa njom ne bih bio sam i mada bih u svojoj ljubavi bio spašen kao da sam našao svoj dom i svoj zavičaj, ja bih sigurno zbog toga što se događalo prije nego smo se rodili prošao po-red nje kao da je nijesam primijetio i možda kao da je i ne poznajem. (Nikolić 1968: 30)

Unutrašnji raskoli zbog nemogućnosti donošenja odluke te izazovi (po prvi put) samostalnoga života u tuđini, pripovjedača dovode do stanja fizičke i psihičke iscrpljenosti i nemoći. Oni rezultiraju apsolutinim slomom njegova opšteg zdravlja, pa se u tekstu posebno može izdvojiti hronotop bolnice u kojoj se pripovjedač budi, posve nesiguran što je stvarnost a što san¹⁰ te time i samoga načina na koji je tamo uopšte dospio. Prostor bolnice otkriva svijet u malom koji nastanjuju svi oni koji su od sredine i društva zapostavljeni i zane-mareni. *Sada me više nego išta drugo muči pitanje ko ih je i s kakvim pravom*

⁹ „Vrijeme pak biva u istom smislu kao i fabula destruirano s obzirom na vanjski, krono-metarski mjeran tok događaja: ono postaje **predodžba** o vremenu i njegova disperzija omogućuje postupke koje tradicionalni roman nije mogao nikako prihvatiti: dimenzije ob- jektivne prošlosti, sadašnjosti i budućnosti potpuno su izokrenute, a granice između vre- menskih razdoblja brisite do te mjere da se prošlost i budućnost pojavljuju u sadašnjosti...“ (Solar 1974: 233).

¹⁰ *Ako je ovo san, ništa se nije promijenilo. [...] Isti sam i sa jedne i sa druge strane sna i svejedno mi je onda na kojoj sam to strani* (Nikolić 1968: 59).

tako žestoko kaznio? Osuđeni na muke ništa o razlozima, cilju i porijeklu tih muka ne znaju (Nikolić 1968: 64). Međutim, pripovjedač saznaje da više nego li izlječenje, pacijenti od bolnice traže zaštitu, brigu i krov nad glavom, dakle sve one udobnosti koje po pravilu treba da im pruži porodični dom. O tome neposredno dobijamo informacije i u pripovjedačevom razgovoru sa starim gospodinom Maksimovićem s kojim pripovjedač dijeli svoje bolničke dane.

„O pa ja se ničega tako ne plašim koliko da me jednog dana ne pozovu i ne kažu: Ti, Maksimoviću, sada možeš kući! Moja kuća bi me ubila!“
„A ova kuća? Zar te ova neće ubiti?“

Ne, ne. Mada se ja ljutim što se nedovoljno poštuje kućni red ovdje je ipak sve na svome mjestu. Ako jednog dana, da rećemo, čovjek umre to će se znati, znaće uprava, cio personal, pa i neki bolesnici! A to je već nešto. Čovjeku je lakše i od toga. Ako umrem u mom stanu, da kažem, može proći i mjesec dana da to niko ne primijeti. Ko će znati, molim lijepo, kad u moj stan niko ne ulazi osim moje kćeri i to jednom godišnje. Kako da ulazi češće kad nema para za voz? I ja mogu rijetko skupiti dovoljno para za voz, a i kad odem mogu se zadržati tamo samo nekoliko dana pošto je njen stan tijesan i pretijesan. Zaista za mene ne bi bilo većeg udara nego da me otpuste. Meni je ovdje dobro jer se o meni brinu. Samo još kada bi svi htjeli da se pridržavaju kućnog reda ništa mi ne bi nedostajalo, ali to što se ne pridržavaju kućnog reda ponekad me mnogo ražesti, tako mnogo da ne znam šta bih činio od očajanja i bijesa... Čas mi se učini da je kriv kućni red, a čas ljudi koji ga ne poštuju!“ (Nikolić 1968: 63)

Kako bolnicu mahom nastanjuju pacijenti sa simptomima psihičke prirode, postavlja se pitanje jesu li isti simptomi glavni razlog i pripovjedačevoga boravka i liječenja. Ne samo zbog opterećenja koje nesumnjivo nosi usljed nemogućnosti razrješenja svojega emocionalnog naboja prema Ivanki i odnosa prema porodičnoj ulozi¹¹, već i zbog višestruko akcentovanog egzistencijalnog stanja samoće kojim je u potpunosti obilježen pripovjedačev život i pripovjedni glas, čini se da motiv samoće postaje centralno tematsko-motivsko čvorište romana i temeljna karakteristika Nikolićeve poetike u cjelosti. U romanu *Spasenja* ona će imati više motivacionih izvorišta i opravdanja, a, kako je čitava priča romana okrenuta ka unazad, njenim uticajima će se motivisati i nesređenosti, konfuzije i naizgled proizvoljan sistem povezivanja, smjene i sukcesije pripovjednih nivoa romana. U nastavku ćemo pokušati da izdvojimo ključne izvore pripovjedačeve osame:

---

¹¹ U romanu se ova dva motiva međusobno prepliću i opravdavaju, pa je o Ivanki nemoguće pričati bez poziva na priče o porodičnim istorijama i stigmama.

- Istrgnutost iz porodičnih korijena – nesumnjivo najznačajniji razlog pripovjedačevog stanja izgubljenosti i izolovanosti leži u činjenici da je odrastao bez porodične brige. Kao jedino dijete svojih roditelja, pripovjedač nema šećanja o majci. *Što da se pomjerim kad majku, njenu dobrotu i brigu o meni, nijesam upamtio* (Nikolić 1968: 22). Iako je priča o ocu jedna od opsesivnih tema pripovjedačeve rekonstrukcije prošlosti, pripovjedač je svjestan da je odrastao i bez očinske figure. *Što da se s toga mjesta pomjerim kad mi majka nije dala pregršt dobrote i kad ocu Radoslavu ne pada na pamet da mi pomaže i da me uputi. Moj otac je za mene izgubljen: on je kazna koja je otvorila moje oči i pomračila moj put* (Nikolić 1968: 22). Smrću njegovoga strica Alekse, pripovjedač postaje posljednji član nekada slavne porodične loze.
- Istrgnutost iz zavičaja – pripovjedač odlazi od svoje kuće na nastavak školovanja u neimenovani grad. *Prije godinu dana prvi put sam otišao preko Trubjele za knjigama i snovima* (Nikolić 1968: 6). Iskustvo življenja u tuđini formira atmosferu opšte egzistencijalne samoće i izgubljenosti, a suprotnosti gradskoga života u odnosu na sistem života zavičaja kreiraju poseban aspekt romana koji zahtijeva odvojenu analizu. *Tuđinu nije lako izdržati, ali od nje nije lako ni odustati. Da nije inata i ponosa mnogi ne bi bili na nogama. Čim smo prešli Trubjelu, ostavivši za leđima Nikšićko polje kao ljuljkavi i udobni san, koji liči na čisto djetinjstvo, dočekala nas je samoća i neizvjesnost, ali sada kad smo ovdje najmanje mislimo na povratak kao mogućnost spasa. Kao dječak sam slušao priču o nekim brodarima koji su ginuli u neizvjesnosti tuđine ali nijesu htjeli da odustanu i da se vrate. Povratak je nekad spas, a ponekad pun poraz* (Nikolić 1968: 20).
- Otpor prema porodičnom nasljeđu i društvenim ulogama koje se prenose rođenjem – pripovjedačeva opsesivna rekonstrukcija prošlosti i kulture seoskoga života u Crnoj Gori za cilj ima objašnjenje razloga zbog kojih je njegova emotivna veza s Ivankom zabranjena i nemoguća. Navedeni razlozi se nalaze duboko ukorijenjeni u porodične identitete potomaka, a njihovom rekonstrukcijom će se pokazati apsurd inicijalnoga konflikta koji markira razvoj budućih pokoljenja i uslovljava njihove životne tragizme.
- Nemogućnost ostvarivanja kontakta s Ivankom – motiv uspostavljanja zajedničkoga života s Ivankom kao mogućim izvorom spasenja i razbijanja samoće, već na samome početku romana biva osujećen objavom da je Ivanka odabrala drugoga. *...sada odlazim a ona ne ostaje sama* (Nikolić 1968: 5).

Zbog svih navedenih okolnosti, pripovjedačeva iskustva iz različitih naslaga prošlosti ostavljaju duboke tragove u njegovoj svijesti i psihi, što onemogućava koherenciju i kontinuitet njegovih misli i šećanja u momentu njihovog oblikovanja u literarni iskaz¹². Zato će njegov tok svijesti formirati visoko fragmentirani narativ organizovan na principu simultane rekonstrukcije događaja ne samo lične, već i transgeneracijske istorije, koji su i sami nepotpuni, rascijepljeni i, zbog svoje necjelovitosti i zaključaka, repetitivno izmješteni po sintagmatskoj ravni teksta¹³.

Mučim se zbog toga što su moju sudbinu počeli mnogo ranije nego su me rodili. Ne mogu da prestanem da strahujem ni da se kajem. Izgubljeni oče, gdje su tvoje ruke, tvoje oči i tvoje misli. Ja lutam, ja ću poginuti. Ko će me odbraniti od moje sudbine i gdje ću naći dom i utočište. (Nikolić 1968: 41)

Mozaičkim otkrivanjem lične i porodične istorije, pripovjedač će obrađivati i životne puteve svojih predaka, pri čemu će se pokazati kako je i njegovu unutrašnje stanje usamljenosti i aporija neodlučnosti, kroz porodicu i društvo transgeneracijski prenošeno s koljena na koljeno. Njegova priča će tako otkriti dotad neizrecive tajne svojih predaka, ali i paralelizme s aktuelnim slučajevima njegovih saplemenika. Tajne će se prije svega otkrivati u izvoru konflikta između zavađenih porodica pripovjedača i Ivanke, kao idealizovane drage i simbola ličnoga spasenja i budućih životnih mogućnosti. Međutim, ako se zanemare epizode susreta s Ivankom (momenat upoznavanja u školi dok su oboje bili деца i momenat susreta u neimenovanome gradu petnaestak godina kasnije), ona je gotovo u potpunosti odsutna iz teksta. Sagledana u tom kontekstu, pripovjedačeva afekcija prema Ivanki podrazumijeva otvoreni bunt prema nasljeđu predaka koje je izgradilo i generacijama produbljivalo konflikt i stigmatu prema Ivankinoj porodici. Zato se pripovjedač u svojoj svijesti vraća na traumatične fragmente događaja koji su inicirali konflikt.

---

¹² „Tragajući za tom silom u knjizi, naslutio sam da je to razbijeno čovjekovo lice našeg vremena. Otkrio sam da je pisac formom, fabulom išao za tom razbijenošću čovjeka. Tada mi je uništena radnja romana dobila smisao, preko toga naslutio sam i piščev odnos prema našem vremenu“ (Banjević 1969: 959).

¹³ „Pripovjedač zamjenjuje ekonomiju izraza pričljivošću i zaboravnošću, ne poštuje postupnost i redosljed zbivanja. Poslije velikog broja fabularno nerelevantnih rečenica, odjednom se pojavljuje jedna koja sažima nekoliko pripovjednih stavaka. Sve to upozorava da nepotost gubi prijašnju važnost. Segmenti ne služe samo tome da dokinu prethodne i pripreme predstojeće, nego korespondiraju unutar krupnijih fabularnih raspona. Zato bi se čak do neke mjere mogli i reducirati, umnožavati i premetati, a da se propoziciji teksta ne nanese bitna šteta“ (Biti 1987: 95).

U osnovi izgrađena na motivu krvne osvete, porodična *pri/povijest*¹⁴ otkriva kako je izvor konflikta između zavađenih porodica obrazovan na prekorachenju i kršenju nepisanih etičkih zakona plemena. Oni zabranjuju bijeg ili bilo kakav oblik odlaska i napuštanja zajednice, pogotovo kad odlasci označavaju dezerterstvo.

To što se dogodilo prije nego što smo se rodili (u vatri sam, protivurječan sam) moglo je i da se ne dogodi a dogodilo se zbog toga što se Ivan koji je bio otišao s ostalima na austrijsku karaulu da je sruši i zapali upitao šta ću ja ovdje i da odem niko se ne bi sjetio da me nema? Poslije toga je otišao nekuda preko potoka kroz nisku grabovu šumu, a nije znao niti mislio kuda to i zašto baš tamo ide. Magla se vukla preko pokisnutih dolova u koju je ulazio i u kojoj se gubio idući kao da je izgubljen i svijetu i ljudima nepotreban, ne znajući šta će sada. (Nikolić 1968: 15)

U tako definisanoj aksiologiji plemena, dezerterstvo se izjednačava sa izdajom, a ako imamo na umu da je izgnanstvo iz porodične i plemenske sredine jedna od najtežih kazni koju je propisivao prvi crnogorski Zakonik¹⁵, postaje jasno zašto je takav prestup bilo nemoguće opravdati. Međutim, dubina porodičnih konflikata svoje opravdanje nalazi i u lokalnom mitu o Raiču, nečastivoj figuri koja je prevazišla smrt i koja se nalazi u temeljima istorije plemena. Zbog svoje genetske veze s Raičem kao osnivačem porodične loze, sve članove Ivankine porodice će pratiti praroditeljski grijeh i društvena stigma ostatka plemena.

Sa ogorčenjem je mislio stojeći po strani i držeći pušku po srijedi da oni ne misle nego vjeruju da je naša djevojka zbog toga što smo od Raiča sama otišla Mijatu i da je on nije htio ne zato što mu se nije sviđela nego zato što mu je sama došla, da je zbog toga Raiča, a ne ni zbog čega drugog Mariji počeo da se priviđa onaj manastir i da je zbog toga i Ivan danas pobjegao s položaja. Nas goni kazna i sudbina Raičevih potomaka. (Nikolić 1968: 16–17)

Zbog izgovorene riječi-obećanja kojom reaguje na uvredu o vezi s Raičem, Luka, kao jedan od osnivača Ivankine loze nepravedno će biti optužen i usmrćen za pogibiju Mijata. Naime, u eliptičnom fragmentu o razvoju konflikta krvne osvete i njenim žrtvama, pripovjedač otkriva jezgro nesporazuma između zavađenih porodica, apsurdnost njihovih nagona za osvetom, ali i uzroke zaustavljanja njenoga kontinuiteta.

¹⁴ O tome više u: Biti, V. (2005): *Doba svjedočenja: tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, str. 9–29.

¹⁵ Zakonik Obšči Crnogorski i Brdski / Zakonik Petra I (1798/1803) – prim. aut.

Prije jutra su Austrijanci opkolili Mijata i ubili ga a Nikola je otišao da nađe Luku i da mu se osveti za izdaju. Ubio nam je čovjeka na pravdi boga, rekao je Stanoje, pa je njegov pucanj stigao Nikolu, ali prije nego što su Radoslav i Aleksa osvetili oca Stanoju je srce iznenada stalo pa su neki rekli ostaće vam neosvećen otac, ubijte nekoga od njih. Šta vam je kriv nevin čovjek, rekao je Radoslav, i tako se prije trideset i dvije godine lanac osveta prekinuo... (Nikolić 1968: 19)

Dakle, u motivu krvne osvete otkrivaju se uslovljenosti života budućih pokoljenja ali i mehanizmi jednoga osobenog društveno-etičkog sistema koji sebe prepoznaje u mitsko-nihilističkom krugu ponavljanja i vraćanja¹⁶. U tom smislu, paralelizmi životnih situacija i odluka između različitih generacija iste porodice¹⁷ će biti više nego očigledni¹⁸. Njihovi efekti će se ogledati u reaktivaciji želja za odlaskom i napuštanjem porodične sredine kao egzistencijalnim nagonom za pronalaskom ličnoga spasenja, ali i otklonima od porodično propisanih normi ponašanja i djelovanja. Naime, i pripovjedač i njegov otac¹⁹ Radoslav biraju zabranjenu ženu; zbog unutrašnjih protivurječnosti obojica bježe od autoriteta porodice i neslavno se vraćaju; a sve likove kojima je u romanu dat prostor progone odjeci nasljeđa svojih predaka.

---

¹⁶ „U arhaičnim kulturama dominira ciklično vreme. Tekstovi izgrađeni po zakonima cikličnog vremena nemaju siže u našem smislu i uopšte samo uz veliki napor mogu da se opišu sredstvima kategorija na koje smo navikli. Njihova prva karakteristika je nepostojanje početka i kraja: tekst se zamišlja kao neka uređenost koja se neprekidno ponavlja, sinhronizovana s cikličnim procesima prirode: sa smenom godišnjih doba, doba dana, pojavama zvezdanog kalendara. Ljudski život nije se posmatrao kao linearni isečak zatvoren rođenjem i smrću, nego kao ciklus koji se neprekidno ponavlja. [...] ...u tom slučaju priča može da počne od bilo koje tačke – ona vrši ulogu početka datog pripovedanja, a ono je pak pojedinačna manifestacija Teksta koji nema ni početak ni kraj. Takvo pričanje uopšte nema za cilj da slušaocima prenese nešto što im nije poznato, nego je mehanizam koji omogućuje neprekidni tok cikličnih procesa u samoj prirodi“ (Lotman 2004: 227–228).

¹⁷ „Druga osobenost povezana s cikličnošću je tendencija prema bezuslovnom poistovećivanju različitih likova. Ciklični svet mitoloških tekstova obrazuje višeslojnu uređenost s jasno ispoljenim obeležjima topološke organizacije. [...] ...njihovo približavanje nije metafora, kako to shvata savremena svest. Oni su jedno te isto (tačnije, transformacija jednog te istog). Likovi i predmeti koji se pominju na raznim nivoima ciklične mitološke uređenosti različita su imena istog“ (Lotman 2004: 228).

¹⁸ *Ne znam kuda je sad bolje okrenuti kao da sam u koži moga oca Radoslava koji, isto tako, nije znao šta će ni dok je išao k Ostrogu ni dok se vraćao iz njega, bježeći kao od najcrnjeg i najpotpunijeg razočarenja koje je nastupilo u trenutku kad je shvatio da je i ta posljednja nada izgubljena* (Nikolić 1968: 60).

¹⁹ „...očiglednost toga da ne samo sinhroni likovi-dvojnici predstavljaju podelu jednog ili cikličnog teksta-uzorka, nego i dijahroni, tipa „otac-sin“. [...] ...potpuna identifikacija ili kontrasna suprotnost – ubedljivo svedoči o postojanosti tog mitološkog modela“ (Lotman 2004: 238).

Međutim, paralelizme i sličnosti između likova ne treba tražiti samo po transgeneracijskoj vertikali. Simultano s pripovjedačevom pričom o neuspješnosti ostvarivanja zajednice s Ivankom, u romanu se razvija i priča o Stanislavu i njegovim životnim dilemama. Osim što oba lika odlaze na studije u nepoznati grad, na intimnom planu ih veže opsesivna potraga za ženom kao izvorom spasenja. *Ja ne znam šta ću sad sa sobom, tako sam očajan, sâm, smućen, samim sobom iznenađen i od sebe uplašen – kao što ni Stanislav nije znao šta će sa sobom kad je ona pobjegla iz Nikšićkog polja* (Nikolić 1968: 13). Time se otkriva da se u motivima odlaska i potrage za spasenjem krije širi, društveni fenomen koji karakteriše podjednako sinhroniju, koliko i dijahroniju izgrađene zbilje. Isto tako, na primjeru Stanislavove potrage za odbjeglom dragom²⁰, pripovjedač otkriva fundamentalne razloge njenoga bijega iz situacije koju je Stanislav nametnuo kao projekciju zajedničkoga bračnog spasenja.

„Tebe je strah od onoga što si dobio. Ti si došao na studije ne iz inata kako kažeš nego iz straha od tvoje i njene slobode! Mnogo je teže biti slobodan među slobodnima nego rob nekome ili gospodar nad nekim! Ma koliko te boljelo, moraš se priviknuti. Kad je išla u hotel, tražio si od nje da se pokaje i nijesi mogao da joj oprostiš jer si je do tog časa shvatao kao bračnog roba a ne kao slobodnog i odgovornog čovjeka! Sloboda zadaje bolove.“

[...]

„...ali činjenica je da tvoja žena nije učinila ništa loše niti išta više nego što je za trenutak izašla iz tvoga ropstva koga ti nazivaš kućnim spokojstvom! Zbog toga si je žestoko kaznio i nije ni čudo što ti ne piše i vjerovatno ti neće ni pisati ne zato što te neće kao čovjeka nego kao gospodara i što neće sebe kao roba!“ (Nikolić 1968: 79)

Osim što Stanislavova priča pojačava estetske i etičke aspekte romana *Spasenja*, ona se dotiče i historiografske premise koja je tipična za umjetničke izraze obojice braće Nikolić. U tom kontekstu, dihotomija na relaciji *tradicionalno – moderno* se provlači kroz gotovo čitave umjetničke opuse obojice autora. U svim romanima Dragana Nikolića ona je centralni motivacioni pokretač sukoba na relaciji *očevi – sinovi*; a kad je u pitanju Stanislavova sudbina u romanu *Spasenja*, postepeno se otkriva da se razlozi bijega njegove drage upravo vezuju za njenu želju za otkrivanjem novih mogućnosti modernoga života²¹. Motive njenoga bijega nalazimo u prvim signalima modernizacije

²⁰ *Tako je putovao čas vozom, čas pješke, čas auto-stopom, od grada do grada, od manastira do manastira, strahujući gdje će je naći i želeći da je ne nađe* (Nikolić 1968: 79–80).

²¹ Pri tome imamo na umu da je ona jedini lik romana koji urbanim stilom oblačenja privlači pažnju drugih i time kontrastira sredini; a kako je i ona bezimni lik, navedeni spoljašnji

zavičajnoga svijeta romana. Naime, zavedena idejom o životu ispred kamere, Stanislavova draga donosi odluku o bijegu upravo nakon kontakta s filmskom ekipom koja je stigla u Konjic da snima film o izgradnji brane²². Da je ovđe život na filmu prikazan kao svojevrсна metafora modernih mogućnosti života govori nam i sâm pripovjedač, jer *da nijesu stigli oni, stiglo bi nešto drugo: radio, televizija i njeno srce bi se uznemirilo i vaše spokojstvo bi bilo izgubljeno. Počinje vrijeme velikih iskušenja za svačiji dom* (Nikolić: 78). Odjeke modernizacije svijeta otkrivamo i u dolasku novih društveno-političkih ideja u pripovjedačev zavičaj, ali i u činjenici da u opisanom svijetu djela ne postoji kategorija boga kao mogućega izvora spasenja. U romanu je Pavle lik koji je nosilac ideje o kolektivizaciji, a njegov epiloški bijeg iz zavičaja otkriva neuspješnost ideje koju je nosio. Nekoliko likova svoje izlječenje traže u Ostrogu kao simbolu božanskoga prostora, međutim svi se oni rezignirano vraćaju sa saznanjem da ni tamo nema spasa. Ta ideja je vjerovatno estetski najvjestije prikazana na primjeru pripovjedačevoga oca Radoslava, koji putuje u Ostrog da bi izliječio unutrašnje nemire i muke²³. U Ostrogu nailazi na Nestora, nesrećnoga mladića koji nije mogao da podnese teret slavnoga porodičnog nasljeđa, pa se zbog toga odriče djelova ljudskosti i unižava na nivo životinje.

Prije nego što je Nestor rekao: vežite me u sindžir jer hoću da u njemu živim, njegova majka mu je govorila o njegovom djedu a još više o njegovom ocu koji su i na Cetinje zvani na skupštine. Živjeli su u velikoj kamenoj kući sa malim prozorima koji liče na puškarnice i sa glomaznim kamenim skalama ispred nje na kojima je njegova majka s jeseni krunila kukuruz. Ona je u krilu sjedeći na tim skalama držala nekoliko kila kukuruznih zrna kad mu je rekla ako ne možeš da budeš kao što su oni bili bolje da te nijesam ni rodila. Tada je on pao na kamene skale koje su bile tople od sunca, pošto je bilo četiri sata poslijepodne, i počeo da se previja kao u nastupu prevelikoga bola i očajanja zbog toga što previše od njega hoće a on je u odnosu na njih ništavan i nedostojan i nije mogao da se povрати sve dok mu nije donijela taj sindžir u koga su njegov otac i djed vezali konje. Sam se vezao a tek onda rekao – ovako mi je dobro. Pošto ga ni na koji način nije mogla odgovoriti od toga

---

markeri obilježavaju njen puni literarni identitet: *...da li ste je sreli? Ako ste je sreli morali ste je primijetiti. Ona se nosi gradski i nosi suknju gotovo iznad koljena. Žao nam je što je nijesmo sreli. Mi takve dobro znamo. Da smo je sreli imali bismo je* (Nikolić 1968: 14).

²² S današnje tačke gledišta, poznavaoći stvaralaštva braće Nikolić i ovome motivu otkrivaju aluziju na kratkometražni film *Biljeg* (1981) koji upravo obrađuje navedeni motiv izgradnje brane.

²³ *Vraćajući se iz Ostroga moj otac Radoslav je bio očajniji i nesrećniji nego ikada ranije jer je uvidio da ni Ostrog nije spas. Da nijesam išao u Ostrog, Ostrog ne bih izgubio* (Nikolić 1968: 71).

jer bi prije pristao da ga ubiju nego tog nedostojnog lanca oslobode ona ga je sakrila od svijeta u veliku sobu. On nije htio da leži u krevetu nego na podu na goloj dasci rijetko i površno spavajući iz straha da mu taj sindžir ne ukradu. Šta bi bez njega? Iz te sobe nije izlazio nekoliko mjeseci sve dok rođaci nijesu jednog dana povikali:

„Neka narod priča šta hoće, ali čovjeka treba spašavati. Ovo se više ne smije kriti.“

Njegova majka videći da će pleme sve doznati pala je u krevet i teško se razboljela a njega su doveli u Ostrog u tom istom sindžiru koga je stalno pridržavao da mu ne spadne i da ga ne izgubi kada ga je Radoslav i ugledao i odmah prepoznao. (Nikolić 1968: 45–46)

Izrazita sugestivnost navedene epizode pokazuje kako je Nikolić autor koji svoj puni umjetnički potencijal pokazuje upravo na neposrednoj karakterizaciji putem opisa pojedinačnih situacionih fragmenata iz života likova²⁴. Kroz njih se otkrivaju predeterminisanosti pojedinačnih života ali i svojevrsni tradicijski kolaps koji se obrušava na likove i uslovljava njihova postojanja. Tako, na primjer, Marija u svojoj uobrazilji umišlja da čuje zvona pokopanoga manastira, pa u očajanju otkopava zemlju u potrazi za ličnim i kolektivnim spasenjem²⁵.

Očevi su tako, jedan po jedan, umirali a njihovi domovi ostajali pusti, da ih sunce rastače i voda raznosi, a ona je golim rukama kopala spečenu zemlju i vadila kamenje da bi spasila namučeni i zatrpani manastir. Ako ga otkopate i pokažete suncu i svijetu svi ćete biti spašeni. Na zemlji više neće biti muka. Ako li ga ovdje ostavite udariće voda, gromovi i zmijske, i lako vam neće biti. Šta hoćete, pakao ili spašenje? Što onda stojite, što ne dođete da mi pomognete? Njene su ruke krvarile. Da bi im pokazala koliko se za njih žrtvuje počela je i zubima da kopa tvrdu zemlju i da grize žile trava i trnja. (Nikolić: 88)

Dakle, svijet izgrađen na konfliktu u kojem potomci odstupaju od etike porodičnih uloga i roditeljskog nasljeđa u pripovjedačevoj svijesti biva višestruko asocijativno razuđen i umrežen, pa se zastupljene teme romana slobodno ulančavaju po analogiji ili kontrastu i prenose s opisa tragike jednoga na drugi lik te i na kolektiv u cjelosti. Takav pripovjedni manir pokazuje duboki poremećaj nastao u osnovi kolektivnoga jedinstva, a koji je osnov njegove disperzije i razgradnje. Na taj način on postaje univerzalni aspekt izgrađenoga svijeta romana, u kojem svi likovi stoje na granici između odluka o odlasku

²⁴ „Suštinu sižea predstavlja izdvajanje događaja – diskretnih jedinica sižea – kojima se dodeljuje određeni smisao s jedne strane, kao i određena vremenska, kauzalna ili bilo kakva druga uređenost s druge“ (Lotman 2004: 259).

²⁵ Isti motiv je iskorišćen u kratkometražnom filmu *Ždrijelo* (1972), Živka Nikolića.

ili ostanku u zavičajnoj sredini. Epiloška ravan romana prikazuje niz epizoda u kojima se akcentuje povratak u rodnu sredinu onih likova koji su čitav život proveli u tuđini.

Neki od onih što su odavno otišli vraćali su se u naše polje tek kao starci da bi im (se – prim. aut.) život dogodio u starom kraju gdje im je započeo i da utole dušu koja nije prestajala da čezne a neki su povikali kad su vidjeli da će umrijeti nosite me natrag jer mi se čini da tamo nije teško ni umrijeti! (Nikolić: 76)

Motivisan strahom od odrublivanja kolektivnoga nasljeđa zbog toga što potomci odlaze u svijet²⁶, Ilija, kao jedan od posljednjih preostalih očeva plemena, uzima da gradi porodično groblje u nadi da će tako izgraditi jedini preostali simbol otpora od zaborava slavne prošlosti. Međutim, nedugo nakon toga tragično uviđa da time i sam krši tradiciju koju želi da sačuva.

„Nikola je vodio pleme u bojeve za čast, slobodu i opstanak, a ja dižem groblja! U tome ima velike razlike. Zar sam smio to učiniti kad sam mu tolike godine bio vjeran i kad sam ga u stopu slijedio?

Poslije toga se kajao što je oči plemena okrenuo od života prema smrti sve dok jednog jutra kad su se tome najmanje nadali nije povikao:

„Što gradite, što to ne rušite?“ (Nikolić 1968: 76)

Navedeno makar u naznakama govori na koji način Nikolić stvara pripovjednu konfiguraciju romana. U osnovi priča o pripovjedačevom ontogenetskom razvoju i uspostavljanju identiteta u društveno uslovljenim okolnostima, postepeno poprima univerzalne obrise filogenetske priče o razvoju društva, njegovoj kulturi i poziciji na pragu nepoznate moderne istorije. Takvo svojevrsno umnožavanje konteksta izvedeno je posredstvom modernističkoga autorefleksivnoga iskustva pripovjedača koji je odlaskom od kuće napravio otklon od tradicionalnog nasljeđa, ali mu se i vratio s gorkim iskustvom života u osami i unutrašnjim konfliktima proisteklim prevrednovanjem porodične istorije i etike. Ti konflikti su povezani sa simbolikom kršenja utvrđenoga poretka življenja u ruralnoj crnogorskoj unutrašnjosti koji i sam biva razoren strujom kolektivnog zaborava. Sve to opravdava odsustvo pripovjedačevoga imena i prezimena iz romana kao njegovih osnovnih identifikacijskih markera i suptilno ističe da je za njega samoga rekonstrukcija prošlosti kroz šećanje, svojevrsni put otkrivanja i uspostavljanja sebe. Pripovjedačeva okrenutost sebi na taj način postaje više od poze te ukazuje na nivo samosvijesti koji je neophodan da bi se s vremenske distance moglo govoriti o prošlosti i sopstve-

---

²⁶ *„Ljudi, zar ne vidite da ovdje neće biti ničega kad mi umremo? Od naših riječi i naših djela neće ostati ni pepela! Ko će pamtili ovolike žrtve i onolike pogibije? Ko će pamtili likove očeva? Poslije nas ovdje neće biti ničega. Ovo je naša tragedija, ovo nas je stigla neka velika kazna!“* (Nikolić 1968: 74–75).

noj uloži u njoj. Zbog toga, on često u tekstu ne govori u svoje ime, već upotrebom prvoga gramatičkoga lica množine (pripovjedno Mi) suptilno artikuliše nemoć pojedinaca da se otrgnu iz hijerarhije kolektiva. Takva opterećenja u njegovome toku svijesti rezultiraju zbunjenošću, regresijama, nedovršenošću misli i lajtmotivskim ponavljanjima stavova i odluka kojima nanovo ispituje njihovu održivost.

Dragan Nikolić u svim svojim romanima ispituje iste teme, pri čemu treba imati na umu da je narativnu okosnicu romana *Spasenja* (pripovjednu strategiju, hronotop i likove) iskoristio i nanovo literarno ispitivao i u romanu *Kuće*. Time se sugerije da je kroz sve svoje književne tekstove na formalnom planu ispitivao efekte i varijacije iste pripovjedne perspektive, dok je na idejnom planu ostao usko skoncentrisan na pitanja viševjekovne crnogorske tradicije u sukobu s modernim izazovima vremena, bez namjera da je pretvori u kruti idealizovani model. U radu smo pokušali da ukažemo kako je odabrana pripovjedna strategija obrađivanog romana sama po sebi svojevrsni literarni signal duha vremena, i da su teme otuđenosti i želje za oslobođanjem od fantoma tradicije imale širega odjeka u crnogorskoj kulturi. Varijacijama tih tema, koje će pune literarne potencijale ostvariti u romanima *Crnogorske trilogije*, Dragan Nikolić je redefinisao poslijeratni modernistički²⁷ pejzaž crnogorske književnosti druge polovine XX vijeka²⁸ i time na osoben način doprinio diverzitetu njene tradicije.

Literatura:

- Bahtin, M., *O romanu*, Nolit, Beograd, 1989.
- Banjević, B., „Dragan Nikolić: „Spasenja“, Grafički zavod, 1968, u: *Stvaranje: časopis za književnost i kulturu*, br. 7–8, 1969, str. 958–959.
- Bhabha, H., „Diseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije“, u: Biti, V. (ur.) *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002, str. 157–190.

²⁷ „Moderna započinje traganjem za nemogućom Književnošću. Uvidajući kako svako književno značenje zbog žanrovske posredovanosti uključuje u zonu svoje nadležnosti jednu vrstu čitatelja samo po cijenu da iz nje isključi drugu, modernistički su pisci težili onemogućiti takvu diskriminaciju stvaranjem romana koji će neumorno potkopavati svoje književno-institucijske temelje. Uvukavši načelo romanesknog ovjerovljenja u proces pripovjedne odgode, oni su, u odnosu na realistički roman, premjestili čitateljsku potragu za identitetom iz **fikcionalne** u **komunikacijsku** radnju, sa spontano **iskustvene** na osviještenu **hermeneutičku** razinu“ (Biti 2005: 193).

²⁸ „To znači da sam potpuno povjerovao ovoj prvoj Nikolićevoj knjizi, da sam je prihvatio i doživio kao jedan od najvrednijih rezultata savremene crnogorske proze“ (Banjević 1969: 959).

- Biti, V., *Doba svjedočenja: tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
- Biti, V., *Interes pripovjednog teksta: prema prototeoriji pripovijedanja*, SNL, Zagreb, 1987.
- Biti, V. (ur.): *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Lotman, J. M., *Semiosfera : u svetu mišljenja: čovek, tekst, semiosfera, istorija*, Svetovi, Novi Sad, 2004.
- Nikolić, D., *Spasenja*, Grafički zavod, Titograd, 1968.
- Solar, M., *Ideja i priča: aspekti teorije proze*, Liber, Zagreb, 1974.

Milan MARKOVIĆ

**PROLEGOMENON OF REPRESSED HERITAGE
(Narrative perspective in Dragan Nikolić's novel *Spasenja*)**

The paper analyzes the narrative strategy of Dragan Nikolić's novel *Spasenja*. As the author's first published novel, *Spasenja* reflects Nikolić's poetics, which is entirely based on an autoreflexive narrative perspective and a literary treatment of the *Tradition vs. Modernity* as continuing dichotomy. This reveals that through all of his literary texts, Nikolic examined the effects and variations of the same narrative perspective on a formal plane, while remaining focused on issues of centuries-old Montenegrin tradition in conflict with the challenges of the modern times. The paper reveals that the chosen narrative strategy of the novel is in itself a literary signal of the spirit of the times, and that the themes of alienation and desire for liberation from the phantom of tradition have a wider resonance in Montenegrin culture.

Key words: *Spasenja*, *Dragan Nikolić*, *narrative perspective*, *autoreflexion*, *post-war modernism*, *Montenegrin literature*

UDK 821.163.4.09Đurović D.

Pregledni rad

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO DUŠANA ĐUROVIĆA

Jedan od najplodotvornijih književnika međuratnog perioda, Dušan Đurović (Grlić, Danilovgrad, 1899–1993), se ostvario kao autor dvadesetomnog djela, u koje spadaju zbirke pripovjedaka, romani i drama *Njegos*, dok je veliki dio njegovih članaka i ogle-da i danas rasut po periodičkim izdanjima. Đurović je diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 1926. godine. Radio je kao profesor Učiteljske škole u Danilovgradu i Prve gimnazije u Sa-rajevu, đe je proveo najkreativniji dio života. Bio je učesnik Tri-naestojulskog ustanka, 1941. godine. Neposredno po kapitulaciji stare Jugoslavije, Đurović biva uhvaćen i zatočen, prvo u itali-janskim zatvorima u Crnoj Gori, a potom godinu dana u logoru Klosu u južnoj Albaniji. Nakon rata, vratio se u Sarajevo, đe je nastavio književni rad, da bi do penzionisanja radio u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine. Njegova knjiga *Snovi i java* bila je zabranjena. Zastupljen je u edicijama *Luča* Grafičkog zavoda Podgorice i *Roman u Crnoj Gori* Oboda sa Cetinja.

U vrijeme kada je, prvim svojim objavljenim literarnim radovima, ulazio u književnost oko 1930. godine, Đurović je počeo da formuliše vlastita shvatanja o literaturi. Njegovi rani poetički nazori naročito su značajni kao iskaz vlastitih iskustava i književnokritičkih predstava, usmjerenih na literarni i kulturni život datog vremena i sredine.

Ključne riječi: *brda, proza, rat, ustanak, emancipacija, stva-ralaštvo, razvoj*

Jedan od najplodotvornijih književnika međuratnog perioda, Dušan Đurović (Grlić, Danilovgrad, 1899–1993) je u Danilovgradu završio osnovnu školu. Gimnaziju je pohađao u Ivangradu, Nikšiću i Podgorici, đe je i matu-rirao. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U početku je kao profesor radio u Danilovgradu, a 1929. godine je otišao u Sarajevo, đe je radio kao profesor u Učiteljskoj školi. Bio je učesnik Trinaestojulskog ustanka.

Odmah po kapitulaciji stare Jugoslavije uhvaćen je i zatočen, prvo u italijanskim zatvorima u Crnoj Gori, a potom godinu dana u logoru Klosu u južnoj Albaniji. Nakon rata se vratio u Sarajevo, đe je nastavio književni rad, da bi do penzionisanja radio kao viši bibliotekar u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine. Bio je član Sveslovenskog komiteta u Sarajevu, član Savjeta za kulturu BiH, a prije rata član PEN kluba u Beogradu.

U literaturi se javio 1929. godine i od tada je njegovo ime često prisutno u sarajevskim i crnogorskim književnim časopisima i novinama od *Politike* do *Oslobođenja*, od *Srpskog književnog glasnika* i *Pregleda* do *Života*. Naročito je zapažena njegova saradnja u književnom podlistu beogradske *Politike*, u kojoj je objavljivao kratke feljtonske priče. Publikovao je članke i eseje iz kulture i književnosti, ali mu je glavni i osnovni rad bio zasnovan na pripovijetki i romanu. Njegova djela su prevedena na nekoliko jezika. Neko vrijeme je uređivao „Malu biblioteku“, koju je izdavala „Svjetlost“. Za dopisnog člana ANUBiH izabran je 1969. godine.

Đurović se ostvario kao autor dvadesetomnog djela, u koje spadaju romani, zbirke pripovjedaka i drama *Njegoš*, dok je veliki dio njegovih članaka i oglada i danas rasut po periodičkim izdanjima. Njegova knjiga *Snovi i java* je bila zabranjena; zastupljen je u edicijama *Luča* Grafičkog zavoda Podgorice i *Roman u Crnoj Gori* Izdavačkog preduzeća Obod sa Cetinja. Crnogorac rodnom i duhom, on je najduže živio i najvažniji dio života proveo u Sarajevu, đe je bio predsjednik Udruženja književnika Bosne i Hercegovine.

Dobitnik je Nagrade za književnost SANU, Nagrade Društva pisaca Bosne i Hercegovine 1954. godine za zbirku priča *Ždrijelo*; 1956. godine za roman *Zvezde nad planinom*; 1959. godine za roman *Pitoma loza* i zbirku *Priče o ženi*; 1965. godine za zbirku priča *Ognjevi*, Ordena zasluga za narod sa srebrnim zracima, Plakete grada Sarajeva i Nagrade sarajevskog Društva prijatelja umjetnosti „Cvijeta Zuzorić“.

Objavio je zbirke pripovjedaka *Među brđanima* (1936), *Ljudi sa kame-
na* (1940), *Iveri života* (1952), *Ždrijelo* (1954), *U senci brda* (1955), *Priče o
ženi* (1959), *Ognjevi* (1965), *Snovi i java* (1969), *Večernje priče* (1989) i ro-
mane *Dukljanska zemlja* (1939), *Pre oluje* (1946), *Pod vedrim nebom* (1950),
Zvezde nad planinom (1956), *Pitoma loza* (1959), *Miris oskoruša* (1972) i *Zov
livada* (1989). Đurovićeva istorijska drama *Njegoš* objavljena je 1952, a post-
humno publikovani roman *Tuga binjektaša* (Obod, Cetinje, 2001) priredio je
Slobodan Kalezić uz stogodišnicu autorovog rođenja.

Dušan Đurović se može okarakterisati kao pisac za koga je roman zna-
čio trajni izazov i preokupaciju, koji je u ovoj literarnoj formi izrazio kom-
pleksnu viziju života. On se ogledao u čitavoj seriji pripovijednih ostvarenja u
kontinuitetu od skoro pedeset godina. Od vremena kad se pojavio u literaturi

moguće je pratiti put njegovog umjetničkog izgrađivanja. Mada se uzgredno iskazivao u mnogim formama – u stihu, književnom i pozorišnom prikazu, članku i eseju, polemici, drami – Đurović je po vokaciji primarno prozni pisac koji se prvenstveno ogledao u narativnoj prozi.

U vrijeme kada je, sa prvim objavljenim literarnim radovima ulazio u književnost oko 1930. godine, počeo je da formuliše vlastita shvatanja o literaturi. Njegovi rani poetički nazori naročito su značajni kao iskaz vlastitih iskustava i književnokritičkih predstava, usmjerenih na literarni i kulturni život datog vremena i sredine. U ranoj stvaralačkoj fazi primjećivao je diskontinuitete u književnom životu Crne Gore i iskazivao potrebu za promjenama, prevladavanjem tradicije i idealizacije. Pored refleksija o mladom crnogorskom književniku, uslovima njegovog rada i razvoja, mogućnostima i izgledima na uspjeh, u nekoliko tekstova je pisao o nizu poetičkih pitanja, kako sa stanovišta književne istorije, tako i o određenim problemima u kontekstu aktuelne literarne evolucije (*Zeta* i *Srž*).

Ne samo u ranim prozama, već i kritičkoteorijskim tekstovima iz ova perioda, Đurović je neprestano imao na umu Crnu Goru, njenu kulturnu situaciju i zaostajanje, na jednoj, odnosno mogućnosti razvoja i emancipacije, na drugoj strani. Na više mjesta je naglašavao potrebu nadoknađivanja propuštenog i uspostavljanja kontinuiteta u domaćoj književnosti. Još kao mlad pisac, imao je preciznu predstavu literarnog razvoja, nepogrešivo osjećajući da je u Crnoj Gori na pomolu jedna nova književna generacija. Đurović se razvijao u postojanom luku, od miljea zavičaja, preko kompleksnijih sagledavanja problematike Crne Gore, do opsesivne zagledanosti u teme i fenomene jugoslovenskog karaktera i prostiranja.

U ranom periodu kod njega ima poetskog zanosa i idealizacije; u središnjem preovlađuje dublje poniranje u probleme koji okružuju čovjeka ili ispunjavaju njegovu ličnost sa naglašenim psihološkim karakterizacijama, dok u završnom stvaralačkom periodu, ostvarenom nakon doseganja životnog i produktivnog maksimuma, dominira kritička intonacija i satiričko značenje. Ako ove faze treba konkretizovati pojedinim djelima, onda bi se moglo reći da prvu simbolično predstavljaju rane zbirke *Među brđanima* (1936) i *Ljudi sa kamena* (1940), drugu – knjige pripovjedaka *Ždrijelo* (1954), *Priče o ženi* (1959) i *Ognjevi* (1965), dok se treća ogleda u većem dijelu proza zbirke *Večernje priče* (1989) i romanima *Miris oskoruša* (1972), *Zov livada* (1989) i *Tuga binjektaša* (2001).

Fabulativnu osnovu pripovjedaka Đurović bi često gradio na anegdotskim motivima, čije bi strukturne elemente potom razvio do prepoznatljivosti u karakterističnim detaljima. U prozama razuđenog sižea, oblikovao bi kazivanje pretežno prema iskustvu „starih majstora“, što znači usporeno i široko,

sa čestim digresijama, ne odstupajući od osnovne ideje i lika. U svijetu predmetnosti kojim se bavio nije mogao da izbjegne izvjesnu motivsku jednoličnost, što se neumitno prenijelo kao opšti utisak na globalnom planu. U svim slučajevima rane i međuratne faze, nastojao je da umjetnički oživi jednu poetološku premisu, onu po kojoj je u prozama trebalo ostvarivati sintezu dvije stvarnosti – *realizam društva* i *romantizam prirode*.

U vrijeme kad je ulazio u književnost i afirmisao se u njoj, Đurović je uočavao jednu pojavu u kulturi Crne Gore, o kojoj je, još dok se manifestovala na sceni, smatrao da se piscu nameće problem psihičkog i uopšte mentalnog proučavanja ljudi. Posebno je nastojao da prikaže autentični život čovjeka Stare Crne Gore i Brda, što prerasta u lajtmotiv većeg dijela njegovih ostvarenja. U ovom krugu, on je prvenstveno zapažao bijedu i patnju koje su narasle do neshvatljivih razmjera, a ne poeziju života.

U esejistickoteorijskom prilogu objavljenom u *Zeti* 1937. godine, naročito naglašava one aspekte i detalje iz stvaralačkog procesa koji su karakteristični za njegovu umjetničku „radionicu“, kao što su vjerno slikanje stvarnosti, društvena funkcija književnosti, težnja za inovativnim izrazom i formom, dinamičnom i impresivnom strukturom, te antiromantičarski stav u prikazivanju čovjeka. Kao književni stvaralac, Đurović je proistekao iz primarnih realističkih tokova, domaćih i stranih, što istovremeno znači da se nije osvrtao na književne pomodnosti, naročito one nastale na srpskohrvatskom jezičkom području nakon Prvog svjetskog rata, koje je poznavao, ali prema kojima nije imao afiniteta.

Vremenom političkomoralne krize i socijalnog jada on se postojano bavio na dva plana – umjetničkom i etnološkom. Ukazivao je na okolnost da, uprkos nevjerovatnom razvoju tehnike, čovjek „današnjice“ preživljava kritične dane. Predmetnomotivska podloga većine njegovih ostvarenja je u uskoj vezi sa navedenim shvatanjima, kao da jedno iz drugog proizilazi, što se može sagledati u većini pripovjedaka iz tridesetih godina koje su se našle u zbirkama *Među brđanima*, *Ljudi sa kamena*, *U senci brda* i *Iveri života*.

Premda je u stvaralaštvu uočavao ljudske i društvene negativitete, on se njima nije bavio kao fenomenima ili je to činio uzgredno, već ih je isključivo vidio kao deformisanu stranu stvarnosti, koju je podvrgavao blažoj ili oštrijoj kritici. Glavni junak Đurovićevih pripovjedaka (ako se uslovno zamisli na sintetičan način) je, po pravilu, pozitivna ličnost. On predstavlja afirmativno antropološko iskustvo, oličeno u prilježnom domaćinu i dobrom radniku, pouzdanom čovjeku i privrženiku porodice, pojavi koja ima korijene u bližoj i daljoj tradiciji. U ranoj fazi taj pretpostavljeni junak najčešće je pripadao soju „kućica“, viteškom moralu koji živi od prošlosti i časti. Oslikavajući u značajnoj mjeri ljudske i društvene probleme u crno-bijeloj ravni, on je ova-

kvog svog junaka (naročito u ukupnoj međuratnoj fazi) iznio na složeniji nivo socijalnih promjena i psiholoških lomova, koje su mu nametale nove životne promjene i problemi.

Datu predmetnost Đurović je realizovao u velikom broju pripovjedaka. Šire gledano, ovđe spadaju svi oni brojni slučajevi u kojima se na različite načine sudaraju staro i novo, svijet koji dolazi i svijet fiksiran u nezaustavljivom propadanju. Privlačila ga je drama ovog sukoba, u ranoj fazi naročito njen socijalni aspekt, da bi kasnije, osobito od sredine pedesetih godina, stvaralačku opciju pomjerao prema psihološkim valerima. Pritom je u primarni plan pripovjedačkih struktura isticao razne pojavne oblike te drame, poklanjajući pažnju aktuelnim problemima koje je donosilo jedno prelomno doba (prvenstveno početak stoljeća i period između dva rata), dok je neuporedivo manje iskazivao kritički odnos prema onim društvenim pojavama koje su se nalazile na zalasku istorijskog i društvenog trajanja (*Priče o ženi, Ognjevi, Snovi i java, Večernje priče*).

Da se radi o posve izgrađenom stvaralačkom stavu ovog autora, vidi se i iz činjenice da je pojave iz svoje bogate umjetničke prakse sam potvrđivao u kritičkim napisima ili u poetičkim eksplikacijama. U jednom od rijetkih takvih radova iz tridesetih godina, objavljenom pod naslovom *Književno stvaranje u Crnoj Gori*, on piše o mladoj generaciji crnogorskih stvaralaca. Đurović je u približno isto vrijeme pisao o onoj već apostrofiranoj pojavi „književnog interregnuma“ iz prethodnih, tj. dvadesetih godina, izražavajući vlastite poetičke premise. Ispoljavao je shvatanje da se književna vrijednost ne konstituiše po strogo autonomnom principu, već da određen uspjeh, makar i relativnih dometa, biva uslovljen izvjesnim društvenim ili još bolje, kako sam kaže „psihičkim“ prilikama. Ovom stvaraoču je jasno da prava vrijednost nastaje kao nešto zagledano u svoju nutrinu, a ne u svoju okolinu, pa otuda gotovo čitavo njegovo romaneskno djelo sadrži naglašene psihološke valere u portretisanju junaka i umjetničkih prizora.

U sferi eksplicitne poetike kod Dušana Đurovića može se naći ono što ima najbolju potvrdu u njegovoj vlastitoj umjetničkoj praksi. On je svjestan da stvarati novu literaturu znači prvenstveno formirati inovantan ugao gledanja na određenu društvenu i ljudsku zbilju, te prevazilaziti retrogradno dejstvo tradicije. Mada nije bio blizak sa pjesnikom Milošem Crnjanskim i njegovim sumatraizmom, direktno je naglasio ono što je kod Crnjanskog već formulisano u *Objašnjenju „Sumatre“*: „Danas se drukče oseća i misli nego pre rata“. Kao konkretizaciju ovog teorijskog stava i iskustva, on je kao oličenje uspjelosti književnosti novoga doba prihvatao Remarka, Sinklera, Gorkog i Tolstoja. U svom umjetničkom radu se trudio da, posredstvom svojih junaka, što adekvatnije i uzbudljivije izrazi novo, poslijeratno oćećanje i misao. U pojednim pričama (npr. *Planine* iz zbirke *U senci brda*) kočičevskim manirom

oživotvorio je sliku planinskog pejzaža. Od 37 naslova iz spomenute zbirke, čak su 24 objavljena kao priče na stranicama *Politikinog* feljtonskog dodatka.

Ako se posmatra razvojni lik Dušana Đurovića kao cjelina, može se reći da se on kao pisac kretao od pojedinačnog ka opštem, od regionalnog ka jugoslovenskom ili južnoslovenskom. Koliko god se bavio opisima i analizama, kao i drugim stvaralačkim postupcima, on je književnost vidio i shvatao kao sintezu. O takvoj sintezi i uopšte integrativnom duhu i funkciji literature govorio je ili pisao u više navrata, ali najiscrpnije i najsystematskije u članku *Deo ili celina* (*Život*, Sarajevo, 1961).

Dušan Đurović nije formulisao svoju eksplicitnu poetiku kao cjelinu ili sistem. Naprotiv, u dugom vremenskom luku, reagujući na pojedine, mahom kulturološke i stvaralačke izazove, on je iskazivao svoja viđenja pojedinih pojava ili problema. Elementi ovako plasirane eksplicitne poetike danas imaju vrijednost, s obzirom na piščevo potvrđivanje u vremenu i na njihovu moguću upotrebu kao ključa za razumijevanje književnih struktura ovoga pisca.

Mada se primarno javlja kao pjesnik crnogorskog pejzaža i slikar patrijarhalne društvene zajednice u spomenutom ambijentu, Dušan Đurović je znao da se teško može zamisliti kompleksniji literarni zahvat u određenu životnu problematiku i rafinovaniji tretman bez opisa relacije muško-ženskih odnosa. Sama činjenica da je u periodu kraja pedesetih godina priredio tematizovani izbor ovakvih proza pod naslovom nimalo figurativnog značenja *Priče o ženi* (1959), dovoljno ukazuje na piščevu osnovnu umjetničku orijentaciju. Ne samo u pričama, već i u većini svojih romana, od *Dukljanske zemlje* do *Mirisa oskoruša*, Đurović je pridavao pažnju datoj životnoj manifestaciji, upotpunjujući na taj način tematskomotivski registar svojih proza (*Ljubičice*, *Zapisi*, *Njegova priča*, *Majka*, *U Riginjoj ulici*, *Žuža*, *Dita*, *Žena u crnini*, *Vjeridba* itd.).

Ovaj prozni izbor figurira kao dokaz o određenom autorovom kreativnom opredjeljenju i stvaralačkoj samosvijesti. Od 17 priča iz ove cjeline čak je 12 napisano u međuratnom periodu Đurovićevog stvaranja, tj. između 1931. i 1940. godine, a samo pet priča datiraju iz poznijeg perioda Đurovićevog stvaralaštva, od 1932. do 1937. godine. „Ovaj izbor Đurovićevih pripovjeda-ka“, Risto Trifković je istakao u pogovoru ovoj knjizi, „sačinjen je pretežno po motivskoj crti odnosa muškarac – žena. U dugom vremenskom rasponu njegovog stvaralaštva, autor želi da predstavi jednog Đurovića, što je do sada manje izraženo, kao pisca intimnijih, prisnijih naglasaka, lirskog hroničara nekih ljudskih problema, najdublje čak ljudskih – ljubavi, osjećanja i strasti, viđenih u konkretnim relacijama života“.¹

¹ Risto Trifković: *O piscu i njegovom djelu*, pogovor knjizi: *Priče o ženi*, Svjetlost, Sarajevo, 1959, str. 193.

Najviše Đurovićevih proza zasnovanih na savremenoj tematici se nalazi u zbirci *Večernje priče*, osim nekoliko uvodnih, u kojima dominira rat i posljedice rata, u poznijim mirnodopskim uslovima. U odnosu na narativna ostvarenja iz knjige *Ognjevi*, u značajnoj mjeri se razlikuju po tome što je psihoanalitička dimenzija iz ranijih priča poprimila naboj kritičkog odnosa prema stvarnosti, da bi jedan manji broj izrastao do obrisa i značenja satire. Ovđe se u punoj mjeri potvrđuje ona već izrečena slutnja o Đurovićevom razvojnom luku i radikalnim promjenama njegovog autorskog stava i odnosa prema predmetu svoje umjetničke opservacije. Od većeg broja priča iz ovog motivskog kruga po kvalitetu se izdvajaju *Tišina* i *Narodni čovek* u kojima se kod glavnih junaka životna staza dijeli na dva perioda – na vrijeme vlasti i vrijeme bez nje. Ova podjela se javlja kao vododjelnica koja čini da se prethodni period u životu junaka sagleda u svoj punoći i izoštrnosti na jednoj, i koja uslovljava posve neočekivan razvoj događaja na drugoj strani.

Ostvarenje Dušana Đurovića koje je doživjelo najveću recepciju, ostajući za dugi niz godina u nastavnim programima srednjih škola je njegov prvi roman *Dukljanska zemlja*, publikovan 1939. godine u Beogradu. Preko lika glavnog junaka, simbolično nazvanog Gorčin Knežić, pisac je oslikao cjelokupnu Crnu Goru međuratnog perioda pogođenu nemaštinom, uz cio kompleks etičkih i moralnih pitanja koje ovaj problem podrazumijeva. Predmetnost ovog romana ostvarena je u kontekstu austrougarske okupacije u selu izmaštanog naziva Kalinovo, zbog čega je u prvi plan izbila rodoljubiva tendencija, dok je dubinski prikaz ostvaren naglašavanjem mitski profilisane semantike, što je uočeno rano, još u prikazu Isidore Sekulić na *Dukljansku zemlju* iz 1940. godine.

„U delu g. Đurovića ima istinskih demonskih slutnji i znanja“, Isidora Sekulić je istakla u predgovoru ovom romanu, „znanja pravoga pesnika; onih znanja koja vezuju božansko i čovečno, koja u Gorčina prenose ono što proishodi u staroj Duklji i u staru Duklju prenose ono što proishodi u Gorčinu. Ali ako maknemo od Gorčina, ima u toj istoj knjizi, rekosmo već opširan dnevnik o nečovečnom ujedno kukavnom upravljanju okupacije, o mučenju jednom bez autoriteta i doslednosti, o životu u kojem su poniženi bili i vlast i podvlašćeni, u kojem je nemoguće bilo herojstvo ma koje vrste. G. Đurović nam priča okupaciju, tamo u dolini Zete, bez intervala. A intervali su umetnost; prava vlast između dva jada i plača“.²

Đurović oseća Balkan rasno i poetski, te u *Dukljanskoj zemlji* sažima duboke i emocionalne pojedinosti o tajnama Balkana i sudbina crnogorskog

² Isidora Sekulić: *Predgovor knjizi Dušana Đurovića „Dukljanska zemlja“*, biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1964, str. 9. (Originalni tekst je objavljen u „Politici“ od 25. februara 1940. godine povodom prvog izdanja knjige).

naroda, što čini da njegovi stanovnici ne idu dalje „od ratara i okrvavljenog hajduka“. Sekulić smatra da pisci, naročito oni koji su doživjeli stradanja, bilo na frontu, bilo u pozadini, podliježu svojim reminiscencijama i daju se poklopiti monotonijom zapamćenih ili prepričanih činjenica, pa često zaborave da se umjetnosti ne tiče stvarnost kao takva, ni u cjelini, nego samo duhovna projekcija stvarnosti: „Umetnost je nemilosrdna prema životu, prema njegovim ma kako bolnim pojedinostima i tužnim istinama. Umetnost udaljuje podatke, ispira ih i propušta kroz sito; bira, sažima i svodi. Umetnost kaže jedan jedini umetnički detalj mesto dugačke kronike; kaže *pars pro toto*; daje jednu preradu mesto deset činjenica; saopšti nad istinom izmaštanu pojavu mesto istine i stvarnosti“.³

Takođe, važno je spomenuti sponu između Đurovićevih priča i romana. Romanu *Dukljanska zemlja* je prethodio čitav ciklus proza ili proznih fragmenta koji će se ubrzo naći kao pojedinačne predmetne i motivacijske karike u integralnom sklopu djela. I u narednom slučaju ponovilo se isto iskustvo, budući da su piscu kao nukleus za roman *Pre oluje* poslužili djelovi, odnosno pojedinačni motivi priče *Ljudi sa Razvršja*. Najobimniji roman iz ovog niza *Zvezde nad planinom* takođe je izgrađen na identičnom kreativnom iskustvu.

Ne samo u ranoj ili međuratnoj fazi, već i kasnije, kroz sve domene stvaralačkog razvoja, Đurović je suštinski ostao vjeran realizmu – vertikalni njegove umjetničke prakse i bitnim poetičkim načelima svoga pravca. On je na svom dugom kreativnom putu prolazio kroz određene faze i kao pisac doživljavao mijene i preobražaje, ali je realizam bio i ostao njegovo primarno uporište. Prema tradiciji realizma odnosio se tako postojano, pored ostalog i zato jer je ona najviše odgovarala njegovom osećanju stvarnosti i subjektivnim afinitetima. Njegova drama *Njegoš* je štampana u Sarajevu (*Svjetlost*, 1952), a pripovijetka *Smrt pod Lovćenom* takođe u Sarajevu (*Brazde*, 4/ 1951, br. 9–10).

Interesantno je Đurovićevo opredjeljenje da u dramskom obliku predstavi posljednje mjesece Njegoševog života i njegovu smrt, budući da je kao pisac prevashodno bio pripovjedač i romansijer. Ovo je bila jedina drama u Đurovićevom bogatom književnom opusu. „Orijentacija da piše dramu“, Živko Đurković piše o Đurovićevom opredjeljenju za dramsku izražajnu formu, „vjerovatno je proistekla iz činjenice da su ga postojeća literatura i izvorna građa upućivale na to da tema „svirepo umiranje vladike Rada“, kako bi rekla Isidora Sekulić, upravo iziskuje dramski, a ne epski prosede. Istovremeno, želio je da u taj svoj dramski tekst uintegriše rukovet antologijskih stihova Njegoševih, koji imaju dramski naboj“.⁴

³ Isto, str. 10.

⁴ Živko Đurković: *Njegoš u književnom djelu Dušana Đurovića*, u knjizi istoimenog autora: *Na zavodljivom putu (eseji i ogledi)*, Interpres, Beograd, 2004, str. 58.

Drama *Njegoš* se sastoji iz tri čina. U prologu je izveden spisak lica sa kratkim odrednicama, razvijen je dijalog, a radnja se odvija u Napulju, Beču i na Cetinju. Enterijer pozornice je detaljno dočaran, a prisutne su simboličke najave kao pratilački elementi dramskog oblikovanja. Dva osnovna motiva u drami su bolest koja razara Njegoša i stalne prijetnje Omer-paše Latasa da će pregaziti Crnu Goru. Za oblikovanje ovog dramskog teksta piscu su bila inspirativa kako Njegoševa pisma, tako i knjiga Isidore Sekulić o Njegošu, koja je tih godina izašla iz štampe. U predstavljanju likova iz Njegoševog okruženja autor se u najvećoj mjeri koristio knjigom Ljubomira Nenadovića *Pisma iz Italije*.

Pri oblikovanju pripovijetke *Smrt pod Lovćenom* autor je koristio Nenadovića, ali i citate i motive iz Njegoševih djela. Naslovni sintagmem pripovijetke označava simboličnu poruku, budući da sve opisane okolnosti sugeriraju da će smrt pod Lovćenom odnijeti prevagu u borbi sa Njegoševim duševnim naporima. „I odmah poslije ove simbolike, Njegoš je neopozivo, na iznenađenje svih prisutnih, postavio zahtjev da se sahrani na Lovćenu“, nastavlja Đurković. „Tako su u ovoj pripovijeci sjedinjeni i usklađeni određeni romantičarski nanosi iz literature, realistički postupci i simbolične naznake“.⁵ Ova pripovijetka je stavljena na čelno mjesto Đurovićeveg narativnog izbora *Ždrijelo* (Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1956). Svoj odnos prema Njegošu, Đurović je odredio kroz dramu, pripovijetku i kritičko-esejističke priloge u kojima je stvorio originalnu sintezu ove vječito inspirativne teme.

Kao pisac, Đurović je ostajao po strani od radikalizacija u umjetničkom stvaranju, smatrajući ih pomodnom pojavom, ekskluzivnim kapricom ili eksperimentom, u kojim je često sam smisao predmeta sa kojim se eksperimentiše doveden u pitanje. Oštro je polarizovao tradiciju od modernizma ili avangarde i opredjeljivao se za ovo prvo. Jedan broj njegovih ranijih proza odiše dahom pritajenog romantizma, što je kao autorski stav demantovao sam pisac svojim važnijim ostvarenjima iz datog ili poznijeg perioda. Kod njega nema zanosa nacionalnom romantikom, čak ni onda kada govori o vremenima sa prizvukom diskretne mitizacije, što je uočljivo u romanu *Pod vedrim nebom*.

„Nosio sam u sebi oduvijek ideju da prikažem život crnogorskog gorštaka u onom našem tvrdom kamenu“, rekao je Đurović u intervjuu povodom objavljivanja romana *Pod vedrim nebom*, „a to nije tako jednostavno, socijalni i uopšte životni problemi u Crnoj Gori bili su prilično jednostrani, a ne složeni kao u drugim krajevima naše zemlje. Stoga se piscu nameće problem psihičkog i uopšte mentalnog proučavanja ljudi, jer nema neke znatnije razlike u

⁵ Isto, str. 62–63.

ekonomskom stanju, s obzirom da je u većini naših sela vladala jedinstvenost nemaštine“.⁶

Đurović je bio protiv bilo kakve ideologizacije, a zalagao se za autentično sagledavanje životne zbilje, one koja se javljala kao povezana alka problemu socijalne disharmonije, te cijelom nizu psiholoških i etičkih pitanja koja dati fenomen potencira. Značajne novine u društvu ovoga doba, posebno na književnoj sceni, uslovile su promjenu pozicije umjetnika i njegove društvene funkcije. Nekada je, na primjer, u romantizmu, stvaralaštvo tretirano kao „dar neba“, a stvaralac kao prijemčivi posrednik između neba i zemlje, duh nadmoćan u odnosu na prosečne smrtnike.

Na drugoj strani, veliki realisti su kao enciklopedisti – sinteza znanja, iza kojeg stoji integralno istraživanje, viđenje sa distance i oslon na naučnu misao. Savremeni pisac je mnogo bliži neposrednim tokovima života nego što je bio njegov prethodnik; on reprodukuje realnost, ali je i sam dio takve realnosti. Globalno posmatrano, smatrao je da se funkcija pisca i njegova priroda ne razlikuju u međusobno udaljenim vremenima.

U romanu *Pre oluje* nastojao je da radikalno proširi ugao iz kojeg je sagledavao razne sredine i nivoe jugoslovenskog društva pred Drugi svjetski rat. I pored toga što je predmetnost tretirana iz dezideologizovane perspektive glavnog junaka Kamenka Hajdukovića, autor uvjerljivo dočarava predstavu o jugoslovenskom društvu navedenog vremena kao o društvu socijalne raslojenosti i haotične idejne uzburkanosti opterećene korupcijom:

„Kamenko Hajduković“, autor navodi na prološkoj granici romana *Pre oluje*, „se ponovo, poslije šest godina vraćao kući, u svoj stari kraj. Sve što je bilo pred njim, sve što ga susreće na putu, bilo je kao pre: i brda i planine i ljudi, isti kamen, isto nebo, kao pre šest... kao pre sto godina. Ali njemu se čini da se sve izmijenilo, umanjilo ili naraslo, i da je jedino dah zemlje i dah kamena ostao nepromijenjen i vječan. Gledao je male kuće, ovdje ondje, sive, stisnute kao krpelje, žučkaste kozje staze, mršavu magarad i otresite preplahnule stanovnike, i podrhtavao od uzbuđenja i jeze, razabirajući jasno, kako se duboko u njegovoj duši jednovremeno, rađaju i miješaju dva jaka i snažna osjećanja: jedno toplo, meko i radosno, a drugo hladno, pusto i oporo“.⁷

I pored često folklorno profilisane fabulativnomotivske strukture djela, Đurovićeva zapažanja na planu filozofskih uopštavanja prije svega imaju vrijednost po sebi, tj. kao opšte iskustvo kojim se distancira čovjek novoga doba od čovjeka u dotadašnjoj istoriji, što je na uspio način prikazao u romanima iz završne stvaralačke faze *Pitoma loza*, *Miris oskoruša* i *Zov livada*. Saglasnost

---

⁶ Aleksa Brajović: *Razgovor sa piscem romana „Pod vedrim nebom“*, „Pobjeda“, Titograd, 3. jul 1951, str. 2.

⁷ Dušan Đurović: *Pre oluje*, Svjetlost, Sarajevo, 1946, str. 5.

teorijskog posmatranja tamnog segmenta čovjekove egzistencije i umjetničkog viđenja istog predmeta, daju poetičkoj strani dodatni značaj i vrijednost, osobito ako se ona shvati kao instrument za tumačenje Đurovićevih romanesknih struktura.

Glavni junak romana *Miris oskoruša*, Staniša Grujić, bez ostatka prihvata ideje o revolucionarnom preobražaju društva. Nakon Drugog svjetskog rata i učestvovanja u Bici na Sutjesci, on se našao u gradskim i funkcionerskim uslovima. Afera oko publikovanja ovog romana upravo je vezana za njegovu kritičku dimenziju, budući da autor pažljivo vrši presek i analizu svih deformiteta koje je donijelo novo poslijeratno vrijeme oličeno kroz vladajući društveni sloj nekadašnje Jugoslavije. Iako seoskog porijekla (Lipovo) i moralni čistunac, Grujić će vrlo brzo skliznuti u sebičluka „buržoaskih“ privilegija. Romanom *Miris oskoruša* autor daje značajan doprinos kritičkom sagledavanju socijalističkog vremena sredine sedamdesetih godina prošlog vijeka.

„Stanišu Grujića zatičemo u nekom lečilišnom odmaralištu (bakiji)“, Branko Popović piše o fabuli romana *Miris oskoruša*. „Komesar Grujić je preboleo sedam ratnih rana, ali nikako da preboli mirnodopska idejna i moralna povređivanja. I Staniša i društvo u kojem živi izdanci su revolucije. Trebalo je da su i jedinka i zajednica jedinki posrećene i humanizovane potresima revolucije. Tako je pisalo u direktivama ratne idejne „biblije“... Sem u mladalački nepomućenim idejnim zanosima, Staniša samo u *prirodi* nalazi lepotu, čistotu, idejnu harmoniju oblika i smisla“.⁸

Kao predstavnicu novog društvenog sloja koji ni od čega ne preza, autor slika lik Stanišine ljubavnice Zage koja ruši njegove dotadašnje duhovne i moralne oslonce. Supruga Marica, saznajući da je napuštena, izvršava samoubistvo, a njen najstariji sin, student Ranko, kojeg je Zaga htjela uvući u svoju postelju, razbolijeva se i kida veze sa ocem. Na kraju romana, Staniša povrijeđen saznanjem da ga Zaga vara, da mu na poslu pripremaju otkaz, bježi ka svom Lipovu psihički obolivši. Stanišin unutrašnji duhovni demon, koji predstavlja njegovog ličnog dvojnika, otkriva krupne nesaglasnosti između društvenog poretka koji je sanjan i onog koji je realizovan.

„Završni akord bogate, mada neujednačeno ostvarene romansijerske produkcije“, Radomir Ivanović piše o načinima oblikovanja Đurovićevih romana, „(*Dukljanska zemlja*, 1939, *Pre oluje*, 1946, *Pod vedrim nebom*, 1950, *Zvezde nad planinom*, 1956, *Pitoma loza*, 1959, *Miris oskoruša*, 1972, i *Zov livada*, 1989) rađen je dvojakom tehnikom: tehnikom *tradicionalnog, realističkog* romana (to je dominantna ravan) i tehnikom *modernog* romana (to je

⁸ Branko Popović: *U procepu između prošlosti i budućnosti*, u knjizi istoimenog autora: *Potraga za smislom (kritike i ogledi)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2004, str. 36–37.

subordinarna ravan), što pisca čini pripadnikom *integralnog* realizma, zajedno sa određenim brojem savremenika u jugoslovenskom književnom prostoru (od Kranjca i Krleže, preko Desnice i Lalića, do Selimovića i Janevskog)⁹

U vlastitom književnom stvaranju Dušan Đurović je bio u potpunom skladu sa poetičkim projekcijama koje je u raznim povodima eksplicirao. Od mladosti sav utonuo u fizički i mentalni ambijent zavičaja, on je u razvojnom luku, osim romana *Dukljanska zemlja* i *Zvezde nad planinom*, namoderniji izraz svog stvaralaštva ispoljio u romanu *Miris oskoruša* i zbirci proza *Večernje priče*. Đurovićevo patrijarhalno porijeklo i privrženost tradicionalnom moralu i modelu kulture, ali i izrazito kritička matrica i parametar u njegovom ukupnom pripovjedačkom radu, kao autorski otisak i znak prepoznavanja, upadljive su i u njegovom posthumno objavljenom romanu *Tuga binjektaša*.

Romanom *Tuga binjektaša*, nastalim sredinom sedamdesetih godina prošlog vijeka, nakon *Mirisa oskoruša*, Đurović se još jednom vratio temi rata. Od ranijih djela njegovo interesovanje za rat i fenomen pečalbe Crnogoraca u američkim rudokopima je najcjelovitije izraženo u romanu *Zvezde nad planinom*. Fenomene koje je pisac koncipirao u interesovanju za temu rata, po ustaljenom stvaralačkom pravilu je prethodno izložio u nekoliko pripovjedačkih proza (*Čavka*, *Otac*, *Trešnje* i druge). Radi se o motivu najtežih i najdrastičnijih ratnih dioba u narodu, o ideološkoj i vojničkoj polarizaciji, te posljedicama koje proizilaze iz takvih raskola.

Đurović je opisivao tokove i oblike građanskog, tj. bratoubilačkog rata u Crnoj Gori. Riječ je o proskribovanoj temi koja se lagano „uvlačila“ u literaturu. Ono što je bilo plasirano na strukturnoj periferiji omanjeg korpusa Đurovićevih proza, u djelu *Tuga binjektaša* se našlo u narativnom središtu. Osnovnu predmetnost ovog romana predstavljaju deformiteti revolucionarne doktrine na tlu Crne Gore, kasnije nazvanim *lijevim greškama*.

„Đurović za materijalnu podlogu uzima istorijski realitet, to jest stanja i zbivanja u Crnoj Gori u trajanju od oko pola godine, u prvom redu specifična i tragična dešavanja u kolektivnom životu i pojedinačnim egzistencijama između početka jeseni 1941. i početka proljeća 1942. godine“, Slobodan Kalezić navodi u predgovoru ovom romanu. „Istorijski gledano, radi se o preobražajima nakon splašnjavanja ustanka kada rukovodeću ulogu od narodnih prvaka preuzimaju mladi komunisti. Nakon ustaničkog neuspjeha sa personalnim nastaju organizacijske, strateške, ideološke i druge promjene. Od opštenarodnog karaktera, oslobodilački pokret se ideologizuje u revolucionarnom smjeru, populizam se zamjenjuje radikalizacijom, tj. boljševizacijom, od frontovske

⁹ Radomir Ivanović: *Umeće pripovedanja (Književno delo Dušana Đurovića)*, poglavlje: „Put čovjeka je put po mukama“ (*O procesu literarizacije romana*), Pegaz, Bijelo Polje, 2010, str. 86.

borbe se prelazi na gerilsku, a rukovođenje se od klasičnog partizanskog preobražava u štabsko-hijerarhijsko“.¹⁰

Nakon poetsko-simboličkog prologa, roman počinje pregovorima partizanskog komandanta Vlada Krvavaca sa italijanskim oficirima. U okupiranom gradu je Krvavčeva žena Zora, sa legalizovanim boravkom zarad ilegalne obavještajne djelatnosti. Đurović je ovaj roman kao odraz vlastitog iskustva koncipirao i kao kritiku stvaranja novog komunističkog svijeta. Da bi se izgradilo idealno, utopistički orijentisano društvo – u Crnoj Gori je trebalo srušiti i uništiti sloj kojem se izgradila zemlja i njen narod u istorijskom trajanju. Takav cilj i put do njega objašnjava upravo junak Vlado Krvavac koji kaže: „Mi lomimo i kršimo istoriju i velikom metlom brišemo lažni romantizam Crne Gore. Mi stvaramo novo vrijeme! (...) Taj neprijatelj u Crnoj Gori nije kapital nego specifična društvena struktura – pleme, bratstvo, porodica. Na taj način ćemo razbiti vjekovnu čvrstu koheziju bratstva i plemena. Među njima će se roditi mržnja i brzo će moralno pasti“.¹¹ Glavni junak izlaže strategiju borbe i obračuna: Kad nekog treba ukloniti, onda se mora naći neko iz tog bratstva, iz te porodice i plemena da to uradi. Ako treba ubiti nekog – *izvršilac treba da bude iz njihovog roda*.

Značajan dio Đurovićevog takođe posthumno otkrivenog romana *Nasilje* publikovan je u *Glasniku odjeljenja umjetnosti CANU*, knj. 15, Podgorica, 1996. godine. Velizar Bošković o ovom ostvarenju piše kao o „tragičnoj društvenoj drami, nesrećnim diobama, ideološkim, političkim, nacionalnim i vjerskim, burnim društvenim talasanjima, sučeljavanjima i sunovratima, počesto sa tragičnim ishodištima na makro i naročito, na mikro planu... Kako i sam naslov sugerise, nasilje se na svim prostorima romana javlja u raznim pojavnim oblicima: nad ljudima i ljudskim dobrima, kao snaga koja razara odnose među ljudima i narodima, u poništenju smislova postojanja, u obezvređivanju humaniteta kao književnog principa“.¹² Fabulativnomotivska okosnica romana *Nasilje* se odnosi na dramatične godine Drugog svjetskog rata, u kojima su se ljudi nepomirljivo i surovo zatirali.

Radeći na književnosti, Đurović je aktivno razmišljao i o književnoj kritici. Više puta je izražavao shvatanje bliskosti, zapravo nedjeljivosti ove dvije discipline i kao da ih je držao za dva lica iste medalje. Bio je nezadovoljan stanjem u kojem se nalazila domaća književna kritika, osobito njene „bilješkar-

¹⁰ Slobodan Kalezić: *Romani Dušana Đurovića i „Tuga binjektaša“*, predgovor romanu Dušana Đurovića *Tuga binjektaša*, Obod, edicija *Savremena proza*, Cetinje, 2001, str. 8–9.

¹¹ Dušan Đurović: *Tuga binjektaša*, Obod, edicija *Savremena proza*, Cetinje, 2001, str. 35–36.

¹² Velizar Bošković: *Roman „Nasilje“ iz zaostavštine Dušana Đurovića*, u knjizi: *Književna kritika o Dušanu Đuroviću*, izbor, priredio Radomir V. Ivanović, Pegaz, Bijelo Polje, 2009, str. 240–241.

ske“ varijante. Smatrao je da se tek dubljim zahvatom, kroz esej i studiju može obuhvatiti i dati potpuni lik jednog književnika i odrediti njegova stvaralačka vrijednost. Isto tako je smatrao da su za beletristiku i kritiku, osim talenta, nužni približno isti uslovi – dar posmatranja, moć zapažanja, sposobnost odabiranja elemenata i pravilnog sređivanja činjenica, duh izražavanja, opšta kultura, širina pogleda i bogato znanje, te upućenost u teoriju i istoriju književnosti.

Sve ove i mnoge druge osobine književni kritičari uglavnom nijesu ispoljavali kada su se sučeljavali sa Đurovićevim knjigama u prvoj poslijeratnoj fazi. Zato je pisac iskazivao ne samo nezadovoljstvo takvim tretmanima i kritičkim viđenjima, već je površnim i neodgovornim kritičarima odgovarao na kritički, pa izvjesno i na polemički način. Do književnosti je on držao kao do veoma značajne djelatne duhovne sfere i stvaralačkog medija, za čije se valjano vrednovanje i adekvatan društveni tretman dosljedno izjašnjavao. Kao formalni izraz takvog stava može se shvatiti njegovo zalaganje da se uspostavi Njegoševa nagrada kao najveće jugoslovensko književno priznanje.

Ako se posmatra i procjenjuje u poređenju sa svojim savremeniciima, tj. sa međuratnom književnom generacijom kojoj je pripadao, vidi se kako se i koliko Đurović u svom i poznijim vremenima „drži“ dobro. Nekoliko darovitih pripovjedača iz međuratnog perioda tek što je zakoračilo na književnu scenu – brzo je sa nje nestalo (Vasilije Leković, Radovan Đonović, Dmitar Đukić). Drugi su u domenu pripovijetke pokušali nešto više, ali bez dovoljno daha – tada već stari Ilija Zlatičanin (*Smuta*), Batrić Marjanović (*Sa dinarskih strana, Narodna duša*), Marko Rakočević (*Moraćanke, Iz zaboravljenih krajeva*), Trifun Đukić (*Stari vidici*), Milan Šaranović (*Po zakonu praotaca*).

Nekoliko darovitih imena se tridesetih godina prošlog vijeka u prozi tek najavilo, da bi ovi pisci značajna narativna ostvarenja realizovali mnogo kasnije – Radovan Zogović, Milovan Đilas, Mihailo Lalić, Čamil Sijarić i drugi. Jedan od najboljih, Nikola Lopičić, tek što je dospio do pune stvaralačke snage, tragično je završio u ratu. Skoro da bi se moglo reći kako je u ovom vremenu jedino Risto Ratković optimalno ostvario svoje kreativne potencijale u domenu stiha i proze.

Posmatran sa istorijske distance u kontekstu takvih odnosa, Dušan Đurović sa tri veoma zapažene knjige proza iz predratnog vremena (*Među brđanima, Dukljanska zemlja, Ljudi sa kamena*), ostavlja utisak umjetničke punoće. Znatno kasnije, šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka, kada su mnogi nestali sa životne i kreativne pozornice, on je u stvaralaštvu ne samo istrajavao, već je realizovao novu, završnu fazu u kojoj je dao neka od svojih „najgušćih“, u izrazu najčistijih i u kritičkom odnosu najreskijih djela upravo u domenu pripovijetke i romana (*Miris oskоруša, Večernje priče, Zov livada*).

Cjelokupno Đurovićevo djelo, kako zbirke pripovjedaka, tako i romani, treba da prođe kroz nova čitanja, nova tumačenja i vrednovanja. Samo ovakvo novo i produbljeno prosuđivanje može oformiti jednu integralnu predstavu o njemu kao piscu, o njegovom razvoju i mijenama na tome razvojnom putu, o bitnim formalnim, sadržajnim, strukturnim i značenjskim karakteristikama njegovog opusa. U kontekstu novih osvjetljavanja, pripovjedno i još više romansijersko djelo Dušana Đurovića predstavlja se kao pojava i vrijednost koji karakterišu jednu od primarnih dimenzija u izrastanju i formiranju moderne narativne umjetnosti Crne Gore XX vijeka.

Izvori:

- Đurović, Dušan: *Kroz duhovno bespuće, Srž*, Podgorica, 1929.
- Đurović, Dušan: *Naš književni interegnum, Život i rad*, br. 43, Beograd, 1931.
- Đurović, Dušan: *Književno stvaranje u Crnoj Gori, Zeta*, Podgorica, 1939.
- Đurović, Dušan: *Socijalni elemenat kod novijih pesnika, Zapisi*, Cetinje, 1939.
- Đurović, Dušan: *Pre oluje*, Svjetlost, Sarajevo, 1946.
- Đurović, Dušan: *Razgovor o jugoslovenstvu, Duga*, br. 651, Beograd, 1958.
- Đurović, Dušan: *Deo ili celina, Život*, br. 12, Sarajevo, 1962.
- Dušan Đurović: *Dukljanska zemlja*, Grafički zavod, Titograd, 1964.
- Đurović, Dušan: *Tuga binjektaša*, Obod, edicija *Savremena proza*, Cetinje, 2001.

Literatura:

- *Autor o „Mirisu oskоруša“ (pismo književnika Dušana Đurovića „Oslobođenju“)*, Sarajevo, 29. VI 1973.
- Bošković, Velizar: *Roman „Nasilje“ iz zaostavštine Dušana Đurovića*, u knjizi: *Književna kritika o Dušanu Đuroviću*, izbor, priredio Radomir V. Ivanović, Pegaz, Bijelo Polje, 2009.
- Brajović, Aleksa: *Razgovor sa piscem romana „Pod vedrim nebom“*, „Pobjeda“, Titograd, 3. jul 1951.
- Đurković, Živko: *Njegoš u književnom djelu Dušana Đurovića*, u knjizi istoimenog autora: *Na zavodljivom putu (eseji i ogledi)*, Interpres, Beograd, 2004.
- Ivanović Radomir: *Umeće pripovedanja (Književno delo Dušana Đurovića)*, Bijelo Polje, IGP Pegaz, 2010.

- Ivanović, Radomir: *Umeće pripovedanja (Književno delo Dušana Đurovića)*, poglavlje: „Put čovjeka je put po mukama“ (*O procesu literarizacije romana*), Pegaz, Bijelo Polje, 2010.
- Kalezić, Slobodan: *Romani Dušana Đurovića i „Tuga binjektaša“*, predgovor romanu Dušana Đurovića *Tuga binjektaša*, Obod, edicija *Savremena proza*, Cetinje, 2001.
- *Književno djelo Dušana Đurovića*, zbornik radova, CANU, Podgorica, 2001.
- Popović, Branko: *U procepu između prošlosti i budućnosti*, u knjizi istomenog autora: *Potruga za smislom (kritike i ogledi)*, Srpska književna zadruka, Beograd, 2004.
- Racković, Nikola: *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica, DOB, 2009.
- Sekulić, Isidora: *Predgovor knjizi Dušana Đurovića „Dukljanska zemlja“*, biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1964.
- Tautović, Radojica: *Savremeni crnogorski pisci*, Cetinje, Obod, 1970.
- Trifković, Risto: *O piscu i njegovom djelu*, pogovor knjizi: *Priče o ženi*, Svjetlost, Sarajevo, 1959.

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ

LITERARY WORK OF DUŠAN ĐUROVIĆ

Summary: One of the most productive writers of the interwar period, Dusan Djurovic (Grlic, Danilovgrad, 1899–1993), came to fruition as the author of a 20-volume work, which includes collections of stories, novels and a play (*Njegoš*), while much of his articles and essays are still scattered today in various publications. Djurovic graduated from the Faculty of Philosophy in Belgrade in 1926. He worked as a professor at the Teacher Training School in Danilovgrad and the First Gymnasium School in Sarajevo, where he spent the most creative part of his life. He participated in the Thirteenth July Uprising in 1941. Immediately after the capitulation of old Yugoslavia, Djurovic was captured and detained, first in Italian prisons in Montenegro and then for a year in the Klos camp in southern Albania. After the war, he returned to Sarajevo, where he continued his literary work and worked at the National Library of Bosnia and Herzegovina until his retirement. His book *Dreams and Reality* was banned. He is represented in the *Luca* editions of the of the Graphic Institute of Podgorica and in *Novel in Montenegro*, Obod from Cetinje.

At the time when he first entered the literature with his first published literary works around 1930, Djurovic began to formulate his own understandings of literature. His early poetic views are particularly significant as a reflection of his own experiences and literary criticisms, focused on the literary and cultural life of a given time and environment.

Keywords: *hills, prose, war, uprising, emancipation, creativity, development*

UDK 821.163.4.09-992(497.16)

Pregledni rad

Андрејана НИКОЛИЋ (Спуж)

Факултет за црногорски језик и књижевност – Цетиње

friendlyhand@t-com.me

ДВА ЦРНОГОРСКА ПУТОПИСЦА

У овом раду ћемо обрадити однос према путопису са књижевнотеоријског аспекта, покушаћемо дефинисати његову жанровску припадност, али ћемо се путописом бавити с аспекта подручја на којем је настао. Путопис са балканског подручја има своју „другачијост“ јер описује предјеле који се географски налазе између Истока и Запада, а под утицајем различитих историјских дешавања, путопис је често прелазео у историографске записе попут свједочанства. У овом раду даћемо осврт на најзначајније теме приморских путописа двојице црногорских књижевника: Лазара Томановића и Марка Цара. Доказаћемо сличности етничког, историографског и културолошког јединства у путописима који су настајали крајем 19. и почетком 20. стољећа, између Оријента и Окцидента.

Кључне ријечи: *путопис, путописац, црногорски, приморје, Ориент, Окцидент*

Сваком читаоцу он пружа све оно што овај жели да нађе.¹

ПУПОПИС, текст или књижевно дјело

Сасвим је јасно из наведене дефиниције да путописи својом садржином пружају чињенице свима који у њима траже потребне информације, било да су историјске, географске, етнографске или носе у себи традиционални колорит. Од најранијих средњовјековних записа, па до савремених текстова, путописи су имали значајно мјесто у биографском, историјском, етнолошком и другим тумачењима описиваног. Некада су путописи једина грађа која својом садржином пружају оне интересантности,

¹ Василиса Александровна Шачкова, „Путопис као жанр уметничке књижевности: питања теорије“, у: *Путопис*, часопис за путописну књижевност, Година I, Број 1–2, Tenduro Management, Београд, 2012, стр. 196.

које у некој другој литератури не би биле доступне. Бављење путописима изискује вријеме и солидно познавање чињеничног стања како би се посредством истраживачког дискурса дошло до потребних података. Ипак, колико год нам путопис пружа одређене информације, сматра се једном од најстаријих књижевних врста посредством које се сазнавало о блиским или далеким дестинацијама. Каткада су путописи били једини запис о неком периоду или догађају, а путници су често опажали или биљежили оно што је локално становништво сматрало превише обичним, да би било вриједно биљежења.² Ако појемо од дефиниције путописа којом се детерминише као текст или књижевно дјело о неком предјелу, доносећи обиље фактографских чињеница, записа о култури, традицији, националном репертоару музике, обичаја и кухиње, онда смо на трагу чињеници да неће сваки путописац писати једнако о истим предјелима, немогуће је да ће са истим импресијама описивати исте грађевине или подједнако уживати у народном мелосу који је затекао. Услјед мноштва чињеница, неспорно је да је путопис као књижевна врста полиморфан, јер обједињује мемоаре, дневничке записе, импресије путописца, аутобиграфске записе, есеје, и стога није једноставно жанровски га одредити. Такође, елементи путописа могу се пронаћи у свим наведеним књижевним врстама, те долазимо у ситуацију у којој се путопис испреплиће кроз жанрове или се жанровски смјешта на рубним подручјима наведених врста. Дакле, путопис је жанр који је састављен из елемената других жанрова и представља жанровску синтезу, некада подложну еклектизму, а најчешће је „стопљен“ у структури која сама по себи носи синергију с путописом.

Деан Дуда даје сљедећу дефиницију путописа: „Путопис је књижевна врста тематски обликована вјеродостојним путовањем субјекта дискурса (путописца) који приповиједа згоде на путу, описује просторе којима путује и мјеста на којима борави, износи своја запажања о људима које на путу сусреће, о њиховим обичајима и начину живота те почесто о културним и умјетничким знаменитостима крајева у којима се загиче.“³ Исти аутор наглашава да је путопис „стабилан оријентир“ за све који путују на одређене дестинације о којима су могли пронаћи податке у истој.

Путовања су одувјек привлачила, те су се људи отискивали на разне дестинације и различитим поводима. Било да су краткотрајна или на дуже стазе, путовања су немјерљив осјећај усхићености због нових

² Garold Cole, „Travel Literature: Recent Articles of Bibliographic Interest, 1949–1978“, in: *Bulletin of Bibliography*, Vol. 38, No. 3, Milner Library, Illinois State University, July – September 1981, pp. 109.

³ Деан Дуда, „Прича и путовање: Хрватски романтичарски путопис као приповиједни жанр“, Матица хрватска, Загреб, 1998, стр. 48.

доживљаја, спознаја и свакако користан вид упознавања других култура. „Трагање за необичним, егзотичним или узбудљивим је вјековима било дио традиције путовања, посебно онако како је практиковано од стране чланова више класе, авантуриста, умјетника и интелектуалаца – категорија које се често преклапају.“⁴

Путује онај који воли путовања и онај који мора. Првој тези припадају заљубљеници нових путева, они емпиријског духа, који изазовно крећу у нове авантуре. За њих путовање не представља замор, напротив, путовање је збир неостварених снова за далеким и непознатим. С тим у вези настаће и путопис, као литерарна забиљешка, хроника путописца који ће или током путовања или накнадно, биљежити своја запажања. Није стога чудно што се путописи и те како разликују од аутора до аутора, јер су сублимација ауторових рецептивних и литерарних могућности. Сматра се да путописна књижевност организује свијет кроз низ преовладавајућих дискурса, смјештајући га у оквир, наизглед неспорне стварности. Интердисциплинарна и мултидисциплинарна проучавања путописних натписа условљавају знања која генеришу њихово прихватање као норматив опште проблематике представљања, те утицаја стечених културно-друштвених образаца на доживљај нове стварности и њено декодирање, аспеката везаних за материјалну културу, просторне односе, превозна средства и као таква дала су замаха новим теоријама и довела до конституисања нових истраживачких грана науке.⁵ Када говоримо о новим истраживачким гранама науке, претходно је битно да објекат описиваног географски одредимо.

ДВА ЦРНОГОРСКА ПУТОПИСЦА

С обзиром на чињеницу да ћемо у овом раду дати кратак пресјек **приморских** тема црногорских путописаца др Лазара Томановића⁶ и

⁴ Paul Hollander, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, Transaction Publishers, New Brunswick-London, 2009, pp. 33. „The pursuit of the unusual, exotic, or exciting has for centuries been a part of the tradition of traveling, especially as practiced by members of the upper classes, adventurers, artists, and intellectuals – categories which often overlap.“

⁵ Оливера Поповић, „Путопис: од рубног жанра до генератора нових књижевних теорија“, у: Size Zero, *Од маргине до центра: феминизам, књижевност, теорија*, приредила Александра Никчевић-Батрићевић, Институт за црногорски језик и књижевност, Подгорица, 2013.

⁶ **Лазар Томановић** (3. септембар 1845, Лепетане, Бока Которска – 1932), књижевник и публициста, политичар, уредник „Гласа Црногорца“, судија Великог суда на Цетињу, предсједник Владе Црне Горе и министар иностраних послова, министар правде, министар унутрашњих послова, сарадник великог броја српских часописа, календара и листова, првак Српске странке у Приморју и народни посланик у Далматинском

Марка Цара⁷ јер су њихови путописи настали на тлу Црне Горе, те дијелом Србије и Хрватске, које су територијално на Балкану, неспорно је да су њихови путописи имали посебан циљ: пренијети што више различитости и доказати културолошко богатство описиваних предјела и описиваног народа. При том треба имати на уму да су путописи ових књижевника поред своје сликовитости, веома етнички обојени, те да заиста представљају историографски докуменат са свих описаних дестинација. **Теме** које су их привлачиле биле су љепоте Јадранског приобаља с посебним акцентом на Црногорско приморје (Томановић) и Далматинско приморје (Цар). У својим путописима обојица су описивали **флору и фауну**, водећи рачуна о различитости и богатству приморске флоре, дајући појединости о свакој биљци коју су описали. Читалац је из њихових путописа могао да научи о узгоју агрума лимуна и наранце који су успијевали на приватним посједима, али и да се информишу о аутохтоним зачинским и љековитим биљкама: лаванди, смиљу, рузмарину и кадуљи, које су самоникло расле на каменитом тлу. Маслину су обојица путописаца описивала с љубављу, а у њиховим путописима своје мјесто су пронашли и приморски бор, чесмина и смрека, док су костањ (кестен), смоква, грожђе, датуле, јабука, шљива, орах, бадем, дуња и крушка имале

сабору. Поред великог броја чланака, објавио је: *Фра Андрија Качић према Српству и Хрватству* (1886), *Петар II Петровић Његош као владалац* (1896), *Г. Руварац и Монтенегрина* (1899), *Поводом анексије Босне и Херцеговине* (1909), *Из мог министровања* (1921), *Догађаји у Боки Которској од године 1797. до 1914.* (1922).

⁷ **Марко Цар** рођен је 30. августа 1859. године у Херцег Новоме, а умро 1. новембра 1953. у Београду. Започео је школовање у родном мјесту, па наставио гимназију у Котору, али се у петом разреду гимназије због породичних проблема, морао вратити кући. Вријеме проводи учећи и покушавајући да пише у друштву са младим пријатељима Томом Крстом Поповићем и Симом Матавуљем. Цар је био и остао самоук у књижевности. У младости је писао пјесме и приповијетке, без већег успјеха. Преводио је многа дјела са италијанског и француског. У Задар се досељава 1892. гдје је започео врло плодан књижевни, преводилачки и критичарски рад, пишући за листове. Путује по Италији, описује импресије са пута надахнут Венецијом и Римом. Ушао је у литерарне воде 1878. године када је објавио превод са француског у часопису „Словинац“. Био је то Димин роман „Дама са камелијама“. Објавио је неколико књига путописа о нашем и италијанском приморју. Писао је као књижевни критичар готово о свим истакнутим писцима са овог подручја, својим претходницима и савременицима. Поред тога упознавао је домаћу публику са страним писцима и страну, нарочито италијанску, са нашим. Издао је: *Венеција*, Задар, 1888; *У Латинима*, Задар, 1894; *Моје симпатије I*, Задар, 1895; *С мора и приморја* (с Јосипом Берсом), Задар, 1896; *Од Јадрана до Балкана*, Задар, 1898; *С бојног и љубавног поља*, Мостар, 1904; *Сава Бјелановић*, Дубровник, 1911; *Моје симпатије II*, Задар, 1913; *Естетичка писма*, Београд, 1920; *Огледи и предавања*, *Моје симпатије, серија прва и друга*, Београд, 1932. и 1934; *Есеји*, Београд, 1936; *Један заборављени песник мора (Јосип Берса)*, Београд, 1937.

статус биљака које су симболизовале и поспјешивале опстанак човјека. Обојица су били познаваоци фауне приморског амбијента, те су читаоци долазили до података о животињама које су обитавале дуж Приморја, али су обојица вољели да истакну своје знање из области орнитологије. Манастири на које су наилазили били су описивани од историјских темеља и постанка до звоника и задужбина. Пишући о Манастиру Савина Томановић је богатством слика описао унутрашњост цркве, описујући сребрна кандила, свијећњаке, мермерни под до извитих стропова који су се у апсидама гранали по своду. Уз ову цркву постојала је и мања – Сион у којој је икона чудотворне Богородице, пред којом трче босоноге жене када им је неко у невољи или се од невоље избавио. Њена чудотворна моћ се препричавала од ноћи када је млетачка галија била послата да гранатира цркву. Читаву ноћ су се калуђери молили пред овом иконом, опточеном у сребру и злату, да би у цик зоре гром ударио у галију и потопио је. Поред ове иконе, наводи Томановић, *бјесомучници и суманути* се доводе да би оздравили. О Светом дану ове цркве, Успенију Богородичном сјати се народ православни из читаве Боке и Херцеговине, да се у весељу или у жалости поклоне чудотворној икони. Градња овог манастира трајала је 43 године, тачније од 1756. до 1799. године, наводи он. И док се Томановић бавио више православним манастирима, Марко Цар је више описивао католичке цркве и катедрале. Пишући о шибенској и трогирској катедрали, он казује да су обје рађене у готичко-ренесансном стилу, те да обилују анђелима по сводовима крстионице. С обзиром на дужину грађења записао је: „Није битно у којем је вијеку завршена градња, већ је битно у којем је вијеку започета, јер је у темељима понијела одлике владајућег стила“.

Томановић је подједнако волио љепоте Црногорског приморја, без обзира да ли се ради о дијелу близу родног му Херцег Новог или даље према Котору, Будви, па до Бара и Улциња. Море је његова непресушна инспирација којој се враћао, с намјером да путује из забаве или пословно. Његова путовања су неисцрпан извор снаге и литерарног надахнућа, које наилази у налетима нових наутичких миља. Најстарији путопис – *Залив которски* у поднаслову Путописна црта, започет је биљешкама које су настале на путу од Гружа (Дубровачка жупа) до Которског залива.⁸ Његовом оку не промиче ништа од љепоте оточића Локрума који се кроз историју налазио под опсадом енглеског краља Ричарда Лављег Срца и ватиканског папе. Мада, његова запажања су

⁸ Лазар Томановић, „Залив Которски“, *Матица*, Нови Сад, 1868, бр. 23, стр. 543–545; бр. 24, стр. 566–569; бр. 25, стр. 593–595; бр. 26, стр. 615–617; бр. 27, стр. 641–643; бр. 28, стр. 664–667; бр. 29, стр. 688–690; бр. 30, стр. 712–715; бр. 31, стр. 737–738; бр. 32, стр. 761–762; бр. 33, стр. 783–786; бр. 34, стр. 808–811.

оскуднија кад пролази крај дјелова који не припадају Црногорском приморју.

Незаобилазну улогу у њиховим путописима заузимали су менталитет, грађа и ношња домицилног приобалног становништва. Тако ће Лазар Томановић похвалити Бокеле као вриједне људе, добре домаћине, веома чисте и уредне. Становници ближе мору су благородни, док су они у вишим крашким предјелима физиономијом крупнији и суровији, *но што суровији, то челичнији*.

Наводећи податке из историје, аутор негира наводе о Црногорцима који су у планинским предјелима (Убли и Кривошије) о којима је историчар Канту својевремено писао као о суровом народу који *дави дјецу која се нездрава рађају*. Ношње Бокела из брдских предјела, типа Поди, веома су специфичне и сличне црногорским, али се разликују. Код женских ношња, умјесто бијеле, преовладава плава и црвена боја. Живе од сточарских производа, сира, масла, вуне и нешто пољопривредних – кромпира и бијелог купуса. За разлику од њихових, ношња између Луштице и Кртола разноврсна је таман *колико је и села* између ова два приморска мјеста, *док је у приморју талијанска, у планини је црногорска*, а изговор им је један и најчистији.

Ношња ових симпатичних људи бијаху дуги црвени и шарени брани ситно намрскани, кратке до паса камижоле⁹ од црвене чоје са прсима и рукавима, сребрним пуцима и златним *фрижом искићене*, док се љепота Луштитчанки огледала у уредности и чистоти особе, обученој у бијеле кошуље и бијеле гуњеве. Ластовљанке су опет биле у црвеним ношњама од главе до пете, укључујући и *црвене бјечве* (чарапе). Описујући дух Црногораца, писац је са одушевљењем описивао Грбљане и Кртољане које је немогуће видјети без јагагана и мале пушке, без обзира да ли је код цркве, на њиви или пазару. Они су увијек били спремни да се супротставе царској сили, док су Ластовљани више планински народ, те су физиономијом јачи и крупнији од њежних Тивћана. Зато је ношња Ришњана најзнаменитија у Боки: женска ношња слична је Тивћанској, док се мушка ношња разликује по сребрним токама и копчама, по зеленим и црвеним украсима које су, сматра Томановић, *од Турака прихватили*. Замјера им што жене не смију дању тргом да пролазе, већ само ноћу храм Божији да походе!? Увјерења је да су турски освајачи оставили трага на менталитет овог народа, па му је стога теже прихватити ове чињенице, јер нијесу проистекле из изворног менталитета овог народа. Од Оравца (данашњи

---

⁹ Камижола, врста кратког капута, шивеног од чоје. Карактеризовале су га велике крагне и дубоки нашивени џепови.

Ораховац) протеже се Доброта о којој Томановић пише као о крају великог богатства.¹⁰ Њихова је ношња по њему специфична, јер су мушкарци углавном капетани који путују по свијету, али када дођу својим кућама, не запостављају народне обичаје. Тада облаче своје црне, широке *гаће* до кољена, од кољена црне *бјечве* свилене, на ногама *цревје* отворене, на прима зелени *кружат* са златним *китама*, црни кратки *корет* до појаса, и црвени појас. На глави црну свилену капу са црвеним *тепелуком* по сриједи. Добротске жене имале су сличне ношње као Тивћанке и Ришњанке, али им боје не бијаху разнолике и живе, већ *тамсте* (тамне). По начину облачења Томановић их је сврстао међу западњаке, које опет нијесу могли поткупити Млечани као што су поткупили Пераштане, којима су *цилиндри*, *фракови* и *бијеле гаће* одлика ношње.

Томановић је више описивао приморски народ у Црној Гори, а Марко Цар Приморце Далмације (од Дубровника до Задра). Описујући становнике Шибеника (Хрватска), Цар записује да су мушкарци и жене одјевени по *најновијем фигурину париском* (мода). *Становници бијаху измијешани: чисти приморци и они из кршевитих предјела Далмације*. Ношња оних који су из кршевитих предјела састојала се од токе, црвене копоране¹¹, а за појасом су носили оружје; жустри шибенски сељаци носили су тијесне чојане панталоне (беневреке) и кратке гуње (прслуци од овчје коже),¹² *док су им жене носиле ситно наборане сукње и мараме повезане испод врата (рубац или шудар)*.

Становнике Далмације Цар је описивао са: *Ови су моји сухи, кратки, око наусница и по бради избријани земљаци права су слика и прилика морских хриди и брдских литица своје постојбине*.¹³

Путујући кроз Далмацију, Марко Цар је пажњу, поред културних грађевина, усмјерио на историјске податке које је и Лазар Томановић константно потенцирао. Пишући о Илирима и описујући их као тежачки народ, који је двије хиљаде година прије Христовог рођења био разасут по Балкану, Цар износи појединости историјских дешавања када се последије грчких колониста у Далмацији ни римски војници нијесу дуго задржали пред најездом варварских племена – Келта, Гота, Авара и Лангобарда.

¹⁰ Слово Х је у писању путописа негдје изостављено, па наилазимо на изразе типа: њиво, наоди, оће, уздану, ајде, понтај, ајмо, оћу, оћеш, одити... док у неким изразима слово Х бива употријебљено: хитцима.

¹¹ Тока је била капа без обода, урађена од чоје. Тока се звао и метални сребрни украс у облику плочица с једне и друге стране најчешће капутића и спојене украсним ланцем који пада низ ношњу.

¹² Овакве народне ношње се и данас носе, а велика је сличност ношњи Боке Которске и Шибеника.

¹³ Marko Car, Herceg Novi, *Naše Primorje, slike i utisci s Jadrana*, Beograd, 1923, str. 76.

О насељавању Словена на тло Далмације Цар наводи да је тако створено језгро далматинског становништва.¹⁴

Обојица путописаца пажњу су посвећивала тврђавама које су служиле за одбрану, од Хецег Новог, преко Котора, до Дубровника и сјеверније до Сплита, Шибеника и Задра.

ИЗМЕЂУ ОРИЈЕНТА И ОКЦИДЕНТА

Све наведено говори у прилог чињеници да су путописи Лазара Томановића и Марка Цара смјештени у процјепу Оријента и Окцидента, те да кроз њих провијавају утицаји и једног и другог. С обзиром на чињеницу да је Балкан дуго био поприште освајачких сила, сасвим је разумљиво да су се на тлу Балкана развиле нове културе или се стара култура донекле асимиловала са културама освајача у новокултурни поредак. Балкан је у књижевности Запада у XIX вијеку третиран као близак Оријенту, баш због утицаја и освајања Отомана, док с друге стране биљежимо утицај Млетака на приобални дио Далмације и Боке Которске. Овакве представе о „брдовитом Балкану“ довеле су до чињенице да се ово геополитички најинтересантније подручје нађе у средишту имаголошких истраживања. Имагологија се конституисала 50-их и 60-их година прошлог вијека, под окриљем компаративне књижевности, као једна од њених дисциплина с циљем проучавања књижевних предубјеђења о страним земљама и народима као и о сопственој земљи и народу.¹⁵ Захваљујући имагологији путопис ће добити одлике комплексне трансдисциплинарне парадигме, нудећи богатство материјала за читање и проучавање. Због граничне лимитираности овога подручја (ни сасвим источни, ни превише западни, у Европи, а недовољно проевропски) проучавање балканског подручја добиће посебан значај кроз имаголошке студије које посвећују посебну пажњу слици, коју производи Балкан, као Други у европској литератури. Путописни извјештаји са Балкана, на граници између Оријента и Окцидента, биљежили су кроз редове путописа и политичке студије и огледе из културе, те су доживјели посебну популарност и тиме се утемељили као објекат вриједан истраживања у оријенталистичкој критици. Марија Тодорова у својој књизи „Имагинарни Балкан“¹⁶ наглашава рубни положај Балкана (између Оријента и Окцидента), те наглашава и рубни карактер и стереотипну конструкцију. Свакако да је овакав Балкан

¹⁴ Исто.

¹⁵ „Како видимо стране земље: увод у имагологију“, уредио Давор Дукић et al., Средња Европа, Загреб, 2009, стр. 5.

¹⁶ Марија Тодорова, „Имагинарни Балкан“, Библиотека XX вијек, Београд, 1999.

интересантан за колонијалну и постколонијалну критику. Битно је напоменути да је колонијална критика усмјерена против оних идеолошких искривљења у хуманистичким наукама, откривајући експлоатацију локалитета, те привредну, политичку и сваку манипулацију над одређеним подручјем, укључујући све манипулативне и експлоататорске инвенције над становницима датог простора. За разлику од колонијалне критике, постколонијална критика се супротставља стигматизацији од стране окциденталних култура, које семантику Балкана чине функционалном у оквирима сопствене представе свијета.¹⁷ Наиме, постколонијална критика даје нам слику „читавог ситуационог поља“ једног постколонијализованог подручја и доноси транскрипт трансцивилизације и транскултуралности. Дакле, ради се о критици која доноси најзначајније моменте у промјени једне средине под утицајем колонизатора. Доношењем мимикријског дискурса, постколонијална критика поставља све оне који се њоме баве у положај са којег је најбитније објективно процијенити и изнијети фактичке детаље, што нимало није једноставно. Едвард Саид један је од оних који се бавио конструкцијом оријенталног Другог у колонијалној култури, покушавајући најувјерљивије да илуструје све могуће супротстављене односе затеченог стања једног ентитета и освајача. Након појаве његове студије *Оријентализам* (1978) са разних се страна приступило проучавању путописних дјела у оквиру постколонијалних студија. Саид оријентализам дефинише као „стил мишљења, заснован на онтолошкој и епистемолошкој дистинкцији која се повлачи између Оријента и (најчешће) Окцидента“.¹⁸ По Саиду, оријентализам није „нестварна европска фантазија о Оријенту, него створени корпус теорије и праксе, прихваћена решетка кроз коју је Оријент, као кроз филтер, улазио у западну свијест“.¹⁹ Стога је оријенталистички апекат проучавања Балкана, један од битнијих постулата Саидове теорије. Оријент ће на Балкану сасвим оправдано изњедрити и појам „балканизам“ којим се тако често користила Марија Тодорова која балканизам дефинише као „специфични дискурс који одређује ставове према Балкану и радње усмјерене на њега“, те „стабилни систем стереотипа који стављају Балкан у когнитивне менгеле“.²⁰

¹⁷ Богосав Желињски, „Балкан од аспекта на колонијалната и постколонијалната критика“, Балканска слика на светост, Скопје, 2006, стр. 51–61.

¹⁸ Едвард Саид, „Оријентализам“, превела с енглеског Дринка Гојковић, Библиотека XX век, Београд, 2008, стр. 11.

¹⁹ Исто, стр. 14–16.

²⁰ Марија Тодорова, „Имагинарни Балкан“, Библиотека XX вијек, Београд, 1999, стр. 54–55.

На раскрсници Оријента и Окцидента, Балкан је геостратешки и геополитички био ухваћен у „менгеле“. С обзиром на то да су се на том простору вјековима испреплитали бурни историјски, а самим тим и културолошки, сасвим је оправдан синтагмем Теодорове „когнитивне менгеле“. Наиме, когнитивност је у појединим ситуацијама, макар на овим просторима често била и императив: *condicion sine qua non*. Док се Оријент приказује као апсолутно Друго у односу на Европу, Балкан има лиминални положај, те се приказује као „мост“ или као „раскршће“ које спаја Исток и Запад. Та међупозиција између Европе и Азије доводи до етикетирања Балкана као полуразвијеног, полуколонијалног, полудивилизованог и полуоријенталног.²¹ Марија Тодорова је својим дјелом проширила видике гледања на Балкан, али је истовремено процијенила значај путописа који су стизали са овога подручја, посебно што су путописци потицали из различитих друштвених и политичких сфера и што су на својеврстан, а опет оригиналан начин донијели импресивна сазнања, инкорпорирајући их у већ исткане оквире историје, географије, културе, традиције. „Лични импресум“ је основна есенција свакога рада, а посебно писменог уобличавања текста, на основу референцијалних, прагматичних, али и успутних знања, и као такав, незаобилазан је фактор успјешности текста и његове даље употребљивости. Путописни записи имају специфичну позицију наратива, односно, путописац је уједно и наратор и његове перспективе сагледавања су у првом плану пред читаоцем.

ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ и МУШКАРАЦА У (балканским) ПУТОПИСИМА

Готово да нема путописца који поред природних, културолошких или историјскотрадиционалних тема није обрадио тематику мушко-женских односа у некој средини и тиме дао допринос схватањима у синхроној и дијахроној позицији проучавања извјесне проблематике. Наиме, у нашој су књижевности забиљежени случајеви обезвређивања жена, попут оног да „Љепота жени само одузима“ (Вук Стефановић Караџић). Стога су путописи, посебно они са балканског подручја веома битни за сагледавање мушко-женских односа у просторним и временским димензијама због посебности архетипске и гендерске феноменологије.

Професор Ерик Лид (Eric Leed) и аутор књиге „No man’s land“ наводи колико нпр. ратна дешавања на једном простору могу да утичу на

---

²¹ Исто, стр. 68–69.

трансформацију личности обичних/просјечних мушкараца, претварајући их у „лиминалне мушкараце“, користећи централне особине ратног искуства у животу мушкараца. У другој књизи наводи да је у „историји патријархалних друштава (а до сада није било других) човјечанство носило маску мушкараца, а путовање је било активност те особе“.²² Он наводи да су мушкарци усљед ратовања често мијењали територију, па су живјели изван граница прихваћеног и очекиваног. Та дугорочна одвојеност од куће и константно тумарање ратним подручјима условила су статичност жене – оне која чека, оне која мирује у одређеном времену, ограничена одређеним простором. По њему су ови модели мушкарац – мобилност и жена – статичност, апсолутан култ снаге и мушкости, онога који се креће, дакле путује.

ЗАКЉУЧАК

Чуеном реченицом у писму (1812) Карлу Фридриху Зелтеру, велики Гете је поручио: „Никад неће далеко стићи онај који не зна камо иде“, дефинишући путника, док би се дух путовања најбоље описао реченицом Кастафединог јунака, Дон Хуана: „За мене постоје путовања путевима који имају срце, а једини прави достојанствени изазов јесте да се тај пут пређе до краја. И туда ја путујем, гледајући, гледајући без даха.“

Без сумње, путовања представљају иновативне авантуре онога који им се беспоговорно преда, а резултат путовања уоквирен кроз путопис, тек је почетак једног културолошког и историографског концепта за проучаваоце у будућности. Сваки путописац док путује, он гледа око себе и ужива у свему што види, дијелећи то уживање са самим собом, са сапутницима и на крају са читаоцима кроз путописну забиљешку. Неријетко је у путописима наглашена отвореност текста, како би се садржином удовољило и најзахтјевнијим читаоцима који ће трагом путописне прозе отворити нове свјетове рецепције.

Све наведено представља богатство једнога жанра, помјерајући га с рубних жанровских подручја у тежиште књижевноисторијских проучавања, која ће плурализмом примијењених истраживачких дискурса доћи до сазнања у свијетлу нових интерпретативних модела.

²² Eric J. Leed, „La mente del viaggiatore: dall’ Odissea al turismo globale, Il mulino“, Bologna, 1992, str. 326.

ИЗВОРИ:

- Дуда, Деан, „Прича и путовање: Хрватски романтичарски путопис као приповиједни жанр“, *Матица хрватска*, Загреб, 1998, стр. 48.
- Поповић, Оливера, „Путопис: од рубног жанра до генератора нових књижевних теорија“, у: *Size Zero*, Од маргине до центра: феминизам, књижевност, теорија, приредила Александра Никчевић-Батрићевић, Институт за црногорски језик и књижевност, Подгорица, 2013.
- Шачкова, Василиса Александровна, „Путопис као жанр уметничке књижевности: питања теорије“, у: *Путопис, часопис за путописну књижевност*, Година I, Број 1–2, Tenduro Management, Београд, 2012, стр. 196.
- Тодорова, Марија, „Имагинарни Балкан“, Библиотека XX вијек, Београд, 1999.
- Томановић, Лазар, „Залив Которски“, *Матица*, Нови Сад, 1868, бр. 23, стр. 543–545; бр. 24, стр. 566–569; бр. 25, стр. 593–595; бр. 26, стр. 615–617; бр. 27, стр. 641–643; бр. 28, стр. 664–667; бр. 29, стр. 688–690; бр. 30, стр. 712–715; бр. 31, стр. 737–738; бр. 32, стр. 761–762; бр. 33, стр. 783–786; бр. 34, стр. 808–811.
- Желињски, Богосав, „Балкан од аспект на колонијалната и постколонијалната критика“, *Балканска слика на светост*, Скопје, 2006, стр. 51–61.
- Увод у имагологију, *Како видимо стране земље*, уредио Давор Дукић ет. ал., Средња Еуропа, Загреб, 2009, стр. 5.
- Car, Marko, Herceg Novi, *Naše Primorje, slike i utisci s Jadrana*, Beograd, 1923, str. 76.
- Cole, Garold, „Travel Literature: Recent Articles of Bibliographic Interest, 1949–1978“, in: *Bulletin of Bibliography*, Vol. 38, No. 3, Milner Library, Illinois State University, July – September 1981, pp. 109.
- Hollander, Paul, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, Transaction Publishers, New Brunswick-London, 2009, pp. 33.
- Leed, Eric J., „La mente del viaggiatore: dall’ Odissea al turismo globale, Il mulino“, Bologna, 1992, str. 326.

Andrijana NIKOLIĆ

TWO MONTENEGRIN TRAVEL WRITERS

In this paper, we will deal with the relationship to the travelogue from the literary-theoretical aspect, we will try to define its genre affiliation, but we will deal with the travelogue from the aspect of the area in which it originated. The travelogue from the Balkan area has its “difference” because it describes the areas that are geographically located between East and West, and under the influence of various historical events, the travelogue often turned into historiographical records such as testimony. In this paper, we will give an overview of the most important topics of coastal travelogues of two Montenegrin writers: Lazar Tomanović and Marko Car. We will prove the similarities of ethnic, historiographical and cultural unity in travelogues that emerged in the late 19th and early 20th centuries, between the Orient and the Occident.

Keywords: *travelogue, travel writer, Montenegrin, coast, Orient, Occident*

UDK 821.163.4.09-13:398

Izvorni naučni rad

Nikola POPOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

nikola.popovic@fcjk.me

Andrija RADOVIĆ (Podgorica)

radovicandrija@gmail.com

LIK RELJE IZ PJESME *SESTRA LEKE KAPETANA* – JOŠ JEDNO TAMNO MJESTO U POEZIJI STARCA MILIJE?

U ovom radu daje se osvrt na lik Relje Krilatog Starca Milije. Dok je s jedne strane poznati epski junak analiziran u kontekstu južnoslovenske epike, s druge je ukazano na njegovu poziciju u pjesmi *Sestra Leke kapetana*.

Ključne riječi: *usmena književnost*, „*Sestra Leke kapetana*“, *Starac Milija*, *tamno mjesto*, „*interakcijska trijada*“, *Marko Kraljević*, *vojvoda Miloš*, *Leka kapetan*, *Rosanda devojka*

Da nas čitalačka intuicija nije sve vrijeme upućivala na istu misao – da se predmeti najbolje kriju na najočitijim mjestima – do ovoga rada ne bi došlo. Upravo zbog *ukrivenosti* koju akumulira – slično epiloškoj epizodi *Strahinića Bana* – lik Relje iz pjesme *Sestra Leke kapetana* označili smo kao tamno mjesto u poeziji Starca Milije. Iako Relju dovodimo u vezu s druga dva junaka (Marko Kraljević i vojvoda Miloš), pasivnost i izdvojenost iz radnje te romaneskne pjesničke tvorevine objašnjavamo karakterizacijom njegovom, istina je da naša teza počiva na par stihova. Stoga sintagmem *tamno mjesto* i upitnik iz naslova više stoje da pokažu otvorenost interpretacije negoli da fiksiraju njezinu uslovnost. Dok se epitet *tamno* najčešće upotrebljava s ciljem markiranja višeznačnih ili nedovoljno jasnih mjesta, mi ga u ovom radu tretiramo drukčije. Za razliku od Marka Kraljevića, čak tri puta detaljno opisanog, i *dilber junaka* Miloša, kojem titula i gospodstvo ide rame uz rame s izrazitom tjelesnom ljepotom, čineći ga u percepciji čitalaca zaokruženim junakom, pri opisu Relje od Pazara Starac Milija ostaje začuđujuće sveden. Tamno mjesto moglo bi da se poveže s njegovim kratkim i simboličnim opisom, ali isto tako da ukaže kako violentnu i aktivističku psihologiju Markovu (i ništa manju Rosandinu) Starac Milija stavlja nasuprot duhovne i pasivističke Reljine, koja

izdvojena, razumljivo, ne uzima učešća u brutalnom pjesničkom epilogu. Prije nego što pređemo na analizu rečenog, dužni smo još jedno pojašnjenje. Bez obzira na činjenicu da naše viđenje lika Relje od Pazara i tamnog mjesta baziramo na tekstu a ne na kojoj drugoj izvantekstovnoj relaciji (istoriografskoj, kulturološkoj i sl.), što bi omogućilo uopštenije i preciznije zaključke (odgovore), upitnik na kraju naslova takođe posredno kazuje da na veliku poeziju, kakva je zasigurno Milijina, treba kalemiti isključivo svježa i književnokritički osviješćena pitanja.

Ni shematiziranost jezika i stila, ni preuzimanje znanih i u epici okamenjenih fabula, ali ni kulturološka uslovljenost pred kojom je umjetnički potencijal usmene poezije počesto umio pokleknuti, svi oni zajedno nijesu spriječili Starca Miliju da postane ne samo najpoznatiji Vukov pjesnik-pjevač već da snagom individualnog talenta pokaže koliko daleko od tradicionalistički nazivane tzv. narodne ili kolektivne književnosti ona visoko artificijelna i autorska može otići. Najsnažniji autorski glas među usmenim pjevačima, Starac Milija Kolašinac, tvorac je pet antologijskih pjesama: *Ženidba Maksima Crnojevića*, *Strahinić Ban*, *Sestra Leke kapetana*, *Gavran harambaša i Limo* i *Ženidba Milića barjaktara*. Dok su *Ženidba Maksima Crnojevića* i *Strahinić Ban* opravdano izazivali pozornost istorije književnosti (prvenstveno zbog nesvakidašnjih umjetničkih rješenja i poniranja u individualnu psihologiju junaka na način dotad neviđen) pjesmu *Sestra Leke kapetana*, najkraće rečeno, obilježio je *krvavi Marko*. Dovoljno je osvrnuti se na književnokritičke priloge pa vidjeti da su pjesmi *Sestra Leke kapetana* književni kritičari prilazili s ubjeđenjem kako surovošću determinisani Marko iskače iz tipične etičko-herojske paradigme. Uz to svaki je od njih – po pravilu – morao da se osvrne na Getea i njegovo razočaranje Markom. Osim Petra Milosavljevića, autora obimne studije o pjesmi *Sestra Leke kapetana*,¹ koji svoju radnju započinje Geteovim mišljenjem i *odbrambenim* esejom Pera Slijepčevića (*Gete o Kraljeviću Marku*), interesantno je da i Radosav Medenica ne propušta priliku da se osvrne na geteovsko poimanje Marka i negativnu sliku u vezi s njim. U kontekstu proučavanja poetike Starca Milije njegovo zapažanje i te kako je vrijedno. On, naime, krivicu za negativnu Geteovu *predodžbu* o Marku svaljuje na Terezu Albertinu Luiziu fon Jakob. Prevoditeljka južnoslovenskih epskih pjesama i njemačka spisateljica „snadbeva Getea baš onim pesmama koje su za humanista Getea bile pravo razočarenje: ‘Marko Kraljević i kći kralja Arapskoga’ od Tešana Podrugovića, (...) takođe Tešanovu pesmu ‘Marko Kraljević i Ljutica Bogdan’ (...). Otuda Gete nije hteo više da čuje za Marka. On je za njega

¹ Petar Milosavljević, „Narodna pjesma ‘Sestra Leke Kapetana’“, *Letopis Matice srpske*, knj. 424, sv. 4, str. 930–967.

monstruozni, satanski duh, pandan grčkom Heraklu, varvarin itd“.² Suprotno pjesmi *Sestra Leke kapetana*, za koju Gete nije imao riječi hvale pa je stoga, kako Medenica zaključuje, zadugo „ostala nezapažena“, *Strahinić Ban*, zaslugom prvog prevodioca na njemački, Vilhelma Gerharda, zaintrigirala je ne samo Getea već i velikog poštovaoca naše usmene poezije, vajmarskog kneza Karla Avgusta te je „pesma o Strahinji preko Getea i njegovih značajnih izjava i napisa o srpskim narodnim pesmama, ušla u svetsku književnost“.³

Možda nije doživjela popularnost *Strahinića Bana* ili *Velikodušnoga supruga*, kako je glasio naslov prvog njemačkog prijevoda (sic!), no pjesma *Sestra Leke kapetana* estetski ipak ne zaostaje za nespornim klasikom naše usmene književnosti. Između Bana, *velikodušnog supruga*, i Marka, *surovog prosioca*, logično, prvenstvo je dobijao prvi. To nikako, dočim, ne znači da se prema razrješenju ili epilogu treba ravnati umjetnička vrijednost tih pjesama. Koliko god bile usmjerene na *likove gorostase*, Bana i Marka, one ostaju poprilično udaljene jedna od druge. Da ispred sebe nije imao suparnika poput Rosande đevojke, čini se daleko opasnijeg od Vlah Alije, vjerovatno da bi i Marko postupio slično Banu. Različito motivišući radnju i postupke junaka, Starac Milija pravi galeriju živopisnih likova, od kojih svakom – a ne samo Banu i Marku – pripada važno i u pjesničkoj arhitektistici posebno mjesto. Kako u pjesmi *Strahinić Ban*, tako i u pjesmi *Sestra Leke kapetana*!

U studiji „Narodna pesma ‘Sestra Leke kapetana’“ Petar Milosavljević bavio se najviše kompozicionim ustrojstvom pjesme, istovremeno osvjetljavajući, u širokim potezima, centralni lik Marka Kraljevića. Kao nosioca radnje i njezinog glavnog pokretača, Marka je nemoguće odstraniti iz pjesme *Sestra Leke kapetana*. Prihvatiti pak tezu da kompoziciona složenost ne korespondira s onom koja se uspostavlja među likovima, bez obzira na dominantnu poziciju Markovu, vjerujemo da nije moguće. A to upravo u svojoj studiji Milosavljević posredno čini. Zanimarimo li par uspjelih zapažanja, koje ćemo u nastavku rada pomenuti, likovi vojvode Miloša, Relje, Leke kapetana i Rose – u tumačenju Petra Milosavljevića – služe ponajprije kao dekor, čija je jedina uloga da pridonesu karakteru protagoniste. Umjesto da bude, po našem mišljenju, pjesma i o Marku, analizom Milosavljevića ispada da je *Sestra Leke kapetana* pjesma o Marku. (Iako je i samom Vuku bilo jasno da se značenjski ona kondenzuje oko Rosina lika te je tako i imenovao.)

Petsto sedamdeset stihova pjesme *Sestra Leke kapetana* Milosavljević je podijelio u tri tematske cjeline: „Prva od njih je najkraća, ima samo 18 stihova. U njima se prepričava glas o ‘čudnom čudu’, o Rosandi devojci. Dru-

² Radosav Medenica, *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje, 1975, str. 48.

³ Isto, str. 49.

ga tematska celina je mnogo duža. U njoj se govori o zbivanjima otkako je Marko za to ‘čudno čudo’ čuo – dok sa pobratimima, Milošem i Reljom, nije stigao u polje prizrensko. To su stihovi: 19–205. Treća tematska celina, koja obuhvata stihove 206–570, govori o zbivanjima u Prizrenu, na čardaku Leke Kapetana“.⁴

Premda figurira kao glavni junak i pokretač radnje – i pri pozivu Milošu i Relji da idu na čardak Leke u Prizrenu, i pri razgovoru s Lekom u njegovu domu, i na kraju pri okršaju s Rosom – Marko u sve tri tematske cjeline stupa u aktivan odnos s drugim likovima. Čim Marka prihvatimo ne samo kao spiritus movensa pjesme, ne dovodeći u pitanje njegov status centralnog lika, videćemo da trima tematskim cjelinama odgovara isti broj tzv. interakcijskih. Bez obzira na nejednaku poziciju i intenzitet, svaka od njih generiše po jedan simbolički i značenjski princip. To su:

1. Marko Kraljević – vojvoda Miloš – Relja (muški princip);
2. Leka kapetan i Rosanda đevojka – prosioći (stari i novi svijet);
3. Marko Kraljević – Rosanda đevojka (*aktivistički* muški i ženski princip).

Interakcijske cjeline igraju bitnu ulogu u pjesmi *Sestra Leke kapetana*. Dok su druga i treća dvostruke, u prvoj dolazi do formiranja trijadne relacije: **Marko – Miloš – Relja**. S obzirom na to da u dualistički oblikovanoj pjesmi predstavlja potonji dio *trijadne* karike, Relja i pored (prividne) supremacije nad Markom i Milošem ostaje po strani. Da li je Reljino odstranjivanje iz *Sestre Leke kapetana* tek slučajnost ili posljedica impresivnog postupka Starca Milije, pokušaćemo odgonetnuti u nastavku teksta.

Rijetko se koji proučavalac usmene književnosti, pri pomenu stvaralaštva Starca Milije, uzdržao a da ne zaključi kako je našoj epici nemjerljiva šteta napravljena činjenicom da opus velikog pjesnika sačinjava svega pet pjesama. Jedni su krivicu prebacivali na Milijino pijanstvo i starost, drugi opet na Vuka i njegovo nesnalaženje u kontaktu s Milijom. Prvi koji je iskazao sumnju u oprečne stavove u vezi s ovom nedoumicom, potpomažući se visokostilizovanim Milijinim djelom, bio je Radosav Medenica. On u knjizi *Naša narodna epika i njeni tvorci* sukob na liniji Vuk – Milija objašnjava različitim pogledima na usmenu poeziju – dvojice umjetnika.⁵ Polazeći od pretpostavke da bi uz bolju nafaku opus Milijin ostao kudikamo obimniji, tumači usmene književnosti implicitno su dovodili u pitanje njegovu zaokruženost. Iako ih je

---

⁴ Isto, str. 932.

⁵ Radosav Medenica, *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje, 1975, str. 66–67.

po broju svega pet (5), pjesme Starca Milija čine ne samo zaokruženu cjelinu već pokazuju u kojoj se mjeri vanjski (petrificirani) tematsko-motivski registar usmene poezije može proširiti ako unutrašnjim sadržajem (estetskim, značenjskim i sl.) rukovodi vrsni i visokoj umjetnosti skloni autor. S druge strane ne znači da su tvorevine Starca Milije istovjetne po žanrovskim a dijelom i kvalitativnim obilježjima. *Gavran harambaša i Limo* i *Ženidba Milića barjaktara* kraće su usmenoknjiževne tvorevine, od kojih je prvu teško odvojiti od pjesama sličnog hajdučkog temata, dok *Ženidba Milića barjaktara*, obojena nesvakidašnjim lirizmom, predstavlja najuspjeliju baladu crnogorske usmene književnosti ili crnogorsku *Hasanaginicu*. Potonje dvije tematski možda upotpunjuju njegov stvaralački opus, *Ženidba Milića barjaktara* ga i estetski proširuje, no u pjesmama *Ženidba Maksima Crnojevića*, *Strahinić Ban* i *Sestra Leke kapetana* nahode se najljepši stihovi Starca Milije i naše usmene epike uopšte.

Sestri Leke kapetana svakako je mjesto uz dvije najpoznatije pjesme Starca Milije. Kad je već tako, slijedi logično pitanje: u čemu se ogleda njezina posebnost? Da li se i koliko ona razlikuje od *Ženidbe Maksima Crnojevića* i *Strahinića Bana*? Odgovor na ovo pitanje, težak kakve disertacije ili obimnije monografije, čini se da je moguće skicirati. Od *Ženidbe Maksima Crnojevića* Milija je načinio pjesmu naglašene događajnosti, đe pozamašan broj psihološki razvijenih likova biva uvučen u epsku radnju *epskih* proporcija, a u *Strahinić Banu* akcenat je na junaku pa se s pravom određuje kao pjesma lika. Čak i kratkim, pojednostavljeno izvedenim zaključkom, lako se daje utvrditi kako *Sestra Leke kapetana* ne pripada ni jednom ni drugom tipu pjesme. Nedovoljno *epski hronotopična* da bi se ravnala sa *Ženidbom*, premalo *markovska* da bi bila slična *Banu*. Osobenost pjesme *Sestra Leke kapetana*, po našem mišljenju, izvire najviše iz likova i veze koja se između njih formira.

Izgleda da nije slučajno da treći član prosačke družine ne učestvuje u krvavom piru što ga je prvo Rosa najavila a Marko na kraju u djelo sproveo. Pa i vojvoda Miloš, za koga takođe ne možemo reći da je po aktivizmu naročito istaknut, čak se i on u epilogu uključuje – makar toliko da pažnju razjarenog Marka odvraća od Leke, ako li ne od „grdne kopilice“ – kako na jednom mjestu Miloš naziva Rosandu đevojku. Razloge za Reljin izostanak s pjesničke bojišnice treba tražiti prije svega u Milijinom kratkom i simboličnom opisu. Isto tako, dupli Markov i temeljiti (reljefni) Milošev opis oslikavaju njihove karaktere – opozitne Reljinom ali za kompozicioni i značenjski sloj pjesme prihvatljivije. Ovako, poređani jedan do drugoga, izgledaju Marko Kraljević i vojvoda Miloš iz pjesme *Sestra Leke kapetana*:

opis Marka (pjesnikov)	Milošev opis Marka	opis Miloša (pjesnikov)
Kad s' obuče Kraljeviću Marko,	„Sluge moje, otvor'te kapiju!	Ja da ti je okom pogledati,
udri čohu i udri kadifu,	Izidite polju širokome,	pogledati vojvoda Milošu,
i na glavi kalpak i čelenku,	ufatite druma širokoga,	Veseo ti Marko đuveglija
i na noge kovče i čakšire,	kape, đeco, tur'te pod pazuhe,	kod ovoga vojvode Miloša!
svaki čifti od dukata žuta,	poklon'te se do zemljice crne,	U visinu da većega nema,
i opasa sablju dimiskiju,	eto k mene pobratima Marka;	u plećima poširega nema.
zlatne kite biju po zemljici,	nemojte mu skute obiskivat,	Kako li je lice u junaka!
u zlato je sablja oblivena,	nemojte mu sablju privatati,	Keke li su oči obadvije!
u ostricu ostra i ugodna;	ni vi k Marku blizu prilaziti;	Kakvi li su oni mrki brci!
a sluge mu konja izvedoše,	može biti da je ljutit Marko,	Tanki brci pali na ramena.
osedlali sedlom od pozlate,	može biti da je pijan Marko,	Blago onoj, koja će ga uzet!
pokrili ga čohom do kopita,	pa vas može s konjem pregaziti	
povrh svega puli risovina,	i grdnijeh, đeco, ostaviti!“	
zauzdali đemom od čelika!		

Opaska Petra Milosavljevića – da niđe kao u ovoj pjesmi Marko nije kompleksniji predstavljen – svakako da je tačna, no mišljenja smo da bi je unekoliko trebalo modifikovati a dijelom i proširiti. Istina je da se Marku iz *Sestre Leke kapetana* teško može i jedan od Tešanovih Kraljevića primaknuti. Ne samo da ga je obdario čvrstim oklopom, herojskim i epskim, nego je čvrstinu pojavnog ili fizičkog oklopa Starac Milija *poklopio* Markovom čvrstom, agresivnom i konfliktnom prirodom. On je epski kontaminiran već u prologu toliko da se cijeli niz valjanih osobina (u tradicionalnoj epici) pokazuje nedovoljan za ispunjavanje prošačkog zadatka ali postaje i predmet Rosina izrugivanja – hiperboliziran taman koliko i Markov opis s početka pjesme. Epska kontaminiranost ipak nije dovela do parodizacije Kraljevića Marka, iako se nakon opisa odijela nalaze stihovi – „krvav Marko do očiju dođe“ (od vina) – koji još više potenciraju njegovu epsku razuzdanost. Da nije „čudnog čuda“ ili Rosande đevojke, čija ženska ljepota i razuzdanost stoji ravnopravno s Markovom agresivnom i konfliktnom muškom, predstava o njemu bila bi negativnija. Iz duela dvije istovjetne sile deblji kraj izvlači Rosanda đevojka, premda zadnji stihovi svjedoče kako pobjednika zapravo nema – sve se vraća na početak: prosci odlaze, Leka osta „kao kamen studen“ a Rosa „grdna kukajući“. Odnos Marka i Rosande đevojke i njihov sukob zatvara posljednji krug interakcijske trijade, i to onaj najuočljiviji i za pjesmu najviše određujući. Druge dvije interakcijske cjeline imaju poveznicu s glavnom (Marko – Rosanda đevojka) – u isto vrijeme njoj su podređene, pri čemu početna (Marko – Miloš – Relja) ne samo da nije do kraja simbolički i značenjski srasla s ostalim cjelinama, nego ona sama mijenja opštu percepciju pjesme.

Dok do Prilepa grada aber o prizrenskom „čudnom čudu“ stigne te dok se Marko u ruho svečano naredi, čohu i kadifu udari, sablju opaše, konja pripremi, uz to se polijepo vinom nalije, na put krene, ispred kule Miloševe zastane, Miloš slugu na narav Markovu opomene – treba da prođe punih stotinu stihova. U tih stotinu stihova, bilo da je riječ o fizičkom pjesnikovu bilo o kraćem, psihološkom Miloševu, Kraljević Marko opisan je kao neustrašivi junak, čijem herojstvu i viteškom aristokratizmu pristaju neobuzdanost i bahatost. Na put u Prizren on odlazi pod punom opremom, nalikujući više kakvom ratničkom polubožanstvu negoli običnom proscu. Za razliku od Marka, čija fizička snaga korelira s psihičkom, bivajući zapravo neodvojiva od nje, kod vojvode Miloša nešto je drukčija. Njegova snaga počiva na ratničkoj tituli (vojvoda), simbolu prestižnog društvenog statusa, ali isto tako i na markantnoj fizičkoj ljepoti, pa je on ne samo junak čuvena imena i ratničke spreme, već *dilber junak*. Titula i ime, iz kojih proizilazi cjelokupna Markova snaga (psihička i fizička), u Miloša tek je ukras. Vojvodstvo njega socijalno uzdiže, fizički izgled pretvara u dilbera. Junak obdaren visinom, širokim plećima, licem, očima, tankim brcima nadmašuje epski kontaminiranog Marka, od čijeg se oklopa čitalačka percepcija teško odvaja. On je takođe „čovjek od mere, razuma i politično pragmatičan“⁶ što potvrđuje njegov obzir spram Markove ishitrenosti i impulsivnosti (pri Markovu dolasku pred zidine zamka a pogotovo pri okršaju s Rosom). Da nije trećega člana družine, iz dosadašnjih analiza pjesme *Sestra Leke kapetana* po pravilu isključivanog, mogli bismo zaključiti kako je „pravi antipod Marku, u stvari, Miloš“⁷. Mogli bismo svakako – da nema Relje Krilatoga.

Ma koliko podjela usmenoknjiževnog repertoara na stariji i noviji bila opšteprihvaćena, čini se da je u teorijsko-metodološkom smislu ona počesto deklarativna. Razlika među repertoarima odnosi se ne samo na *faktografsku istoričnost* – zastupljeniju u onih *novijih vremena* – nego i na mogućnost *faktičke* recepcije pjesama kao autentičnih umjetničkih tvorevina. Dok istoričnost pjesama *novijih vremena* zahtijeva od teoretičara usmene književnosti da i sam bude istoričar, pjesme *starijih* naučnika odvođe u drugu krajnost. Prihvatiti antologičnost pojedinih pjesama i držati se njezinog antologijskog okvira za mnoge proučavaoće epike i danas je put ka antologijskom promašaju. Jedan jedini Marko Kraljević iz *starije* pjesme ne može se posmatrati izdvojeno – ako mu se ne pridruži sto i jedan iz drugih. Time se zapravo na posredan način obezvređuje ono što je u nauci o usmenoj književnosti vrhovni zakon: autentičan tekst – autentičan autor. Koncentričnost tematsko-mo-

⁶ Isto, str. 942.

⁷ Isto.

tivskih obrazaca, srodnost sižea i tipova junaka ne treba nipošto zanemariti, no mišljenja smo da insistiranje na (dijahronijskom) komparativizmu ne vodi nužno boljem razumijevanju pjesme. Teorija varijanata vjerovatno omogućava potpuniju analizu pjesama, pitanje da li (i) pjesme? Budući da je poezija Starca Milije antologijska, umjetnički autonomna i prepoznatljiva, prosta logika nalaže da njegove junake smatramo i antologijskim, i umjetnički autonomnim, i prepoznatljivim. Zabilježen je Strahinjić Ban u dvadesetak varijanata diljem Balkana, ali samo se jednom lice pozna – Milijinom. Drugi su naličja!

Razmatranje osnovnih interpretativnih modela u nauci o usmenoj književnosti podstaknuto je dosadašnjim tumačenjima pjesme *Sestra Leke kapetana*. Očito da ni poznata (i višedecenijska) književnoistorijska rasprava što je uslijedila nakon Gezemanova predavanja o *Strahinjiću Banu* (1935) proučavaocima pjesništva Starca Milije nije bila znakovita. Ustalasati intelektualne duhove ondašnje Jugoslavije s par epiloških stihova – izrečenih, poluizrečenih, neizrečenih. I ona sama (rasprava) dovoljan je prilog stvaralačkoj ingenioznosti barda crnogorske i južnoslovenske epike. Nijedna se epizoda ili lik u poeziji Starca Milije, shodno tome, ne smije unaprijed odbacivati. Relju ne samo da je zaobišao dvoboj Marka Kraljevića i Rosande đevojke, njega su otpisali maltene svi tumači pjesme *Sestra Leke kapetana*. „Lepotan bez izrazitijih osobina“ kod Petra Milosavljevića; u studiji Ljubomira Zukovića *Vukovi pevači iz Crne Gore* još crnje: „Milija je mnogo upečatljivije i neposrednije dao izgled u vrline đogata (sic!) Strahinjića bana“⁸ i sl. Epizodni lik u većini pjesama južnoslovenske epike, epizodna uloga u poeziji Starca Milije, pasivnost, izdvojenost, kratki i šturi opis – time se vodila književna historiografija pri tumačenju lika Relje Krilatice.

Ako je Starac Milija „pokušao da presiječe epske naslage heroizovane ličnosti Marka Kraljevića da bi u njemu pronašao ljudske slabosti i traume“⁹, kako na jednom mjestu veli Novak Kilibarda, zašto se ista tvrdnja ne bi mogla primijeniti na druge junake u njegovoj poeziji? Upravo ono što jeste stvar opšteg konsenzusa u južnoslovenskoj nauci o usmenoj književnosti – inverzija epske paradigme i pjesnička individualnost Starca Milije – omogućava nam da lik dvostrukog epizodiste (i u pjesmi *Sestra Leke kapetana* i u usmenoj epici) sagledamo iz posve drukčijeg ugla. Povratak Relje na pjesničku pozornicu istovremeno aktuelizuje našu interakcijsku trijadu, s kojom smisaoni potencijal *Sestre Leke kapetana* postaje vidljiviji.

⁸ Ljubomir Zuković, *Vukovi pevači iz Crne Gore*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988, str. 102.

⁹ Novak Kilibarda, *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 30.

I najsitnije pojedinosti iz nevelikog opusa, potvrdilo je to iskustvo književne historiografije, mogu baciti novo svjetlo na poeziju Starca Milije. Pridjev *strășna*, na primjer, upotrijebljen u *Ženidbi Maksima Crnojevića* ne samo da je posebne stilogene prirode (akcenta), već je isti oblik iz *Ženidbe Milića barjaktara*, između ostalog, poslužio Novaku Kilibardi da ovu pjesmu pribroji četirima poznatim Milijinim ostvarenjima.¹⁰ Zahvaljujući njegovoj minucioznoj analizi dobili smo dokaz da je i *Ženidba Milića barjaktara*, dotad neoznačena ili *narodna* balada, u stvari Milijina i usmena. Dok je Kilibarda oblik *strășna* prvo ubicirao, zatim ga komparirao i izveo zaključak da vode porijeklo od istoga izvora, za objašnjavanje smislaone potencije pridjeva *krilat*, imenica *krila*, *okrilje* a samim tim i lika Relje iz pjesme *Sestra Leke kapetana* – nama se, na prvi pogled, preprečuje cijela usmena književnost. Relju Krilaticu lišiti epiteta *krilat*, *krila*, *okrilje*, odvojiti ga od njih – ogrešenje je prema usmenoknjiževnim zakonima koje ni Starac Milija ne dopušta. Pitanje uz navedene pjesničke epitete nije *zašto* ih Milija koristi već *kako*. Kako pitanje *kako* nije zaokupljalo književne historičare, zaokupljene gorostasnom figurom Markovom i fatalnom ljepotom Rosinom, Relja Krilati, krila mu i okrilje ostavljani su po strani. No, i mi ćemo na kratko ostaviti po strani pitanje *kako* Milija gradi svog epskog junaka zarad trenutno (metodološki) prečeg: ko je Relja od Pazara?

„Relja od Pazara (Relja od Budima, Relja Krilatica, Krilati Bošnjaniin. Junak narodnih pesama, velikaš cara Dušana, s posedima oko Strumice, bez istorijskih sećanja u narodnim pesmama; pobratim Marka Kraljevića, uz Miloša Obilića (Vuk II, 39). Po junaštvu i lepoti izuzetan. Naziv ‘krilati’ došao verovatno po odeći starih ratnika – kalpaku i oklopu s krilima. Sačuvano je nadgrobno slovo koje je 1342. ćesaru Hrelji (u monaštvu Haritonu), posvetio nepoznati rilski monah.“¹¹ Zainteresovani naučnik ili čitalac, sve i kad bi htio, ne bi mogao naći potpunije podatke od ovih iz knjige *Narodna književnost*, autorica Pešić i Milošević-Đorđević. Bilo da se radi o pojmovniku, kakav je pomenuti, bilo o kakvoj dužoj studiji, Relja se Krilati, po pravilu, uvijek dovedi u vezu s Markom i Milošem, pri čemu historiografska *ubikacija* ne odgovara sinonimima iz usmene književnosti – *od Pazara* i *Krilati Bošnjaniin*. Naime, prema navodima srpske historiografije, (h)istorijski (H)relja nije živio u oblasti današnjeg Sanžaka i grada Pazara već znatno dalje – oko rijeke Strumice. Prezivao se Ohmućević i bio je „vrlo uticajan velmoža prve polovine XIV

¹⁰ Novak Kilibarda, „*Ženidba Milića barjaktara* je pjesma Starca Milije“, u: *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 221–231.

¹¹ Radmila Pešić, Nada Milošević-Đorđević, *Narodna književnost*, IRO „Vuk Karadžić“, Beograd, 1984, str. 224.

stoleća, tipičan predstavnik onih naših feudalaca koji su se uzdigli u vreme snaženja Srbije na račun Vizantije“.¹² S druge strane „u manastiru Končulu, u Kazanovićima na Ibru, nedaleko od Novog Pazara, čija se crkva Svetog Nikole, u narodu poznata pod imenom Nikoljača, pominje već i u Nemanjino vreme, nalazi se kameni sarkofag. Na sarkofagu je natpis, rezan, sudeći po tipu slova, krajem 14. veka. Natpis kaže: ‘Oktobra 3. počinu rab Božji Stefan a zvani Hrelja“.¹³ Iako je prvi ubicirani Hrelja (Ohmućević) prostorno udaljen od drugoga, „raba Božjeg Stefana a zvanog Hrelje“, znatno bližeg usmenoknjiževnom Relji od Pazara i Krilatom Bošnjanimu, za srpsku kritičku istoriografiju dileme nema: Relja od Pazara rezultat je naknadne inverzije usmenog pjevača. Pjevajući o pazarskom (i bošnjanskom), brkajući (mu) ime i vezujući ga za *neistorijski* prostor Sandžaka i Novoga Pazara, usmeni guslar u isti vakat misli na autentičnog i *istorijskog*, srpskog velmožu Ohmućevića iz današnje Bugarske?!

Cijenu mistifikatorstva, poput mnogih drugih likova, platio je i Relja Krilatica. Bez obzira na to što su kod pojedinih protagonista naše i južnoslovenske epike napravljene manje-više uspjele analogije sa stvarnim istorijskim ličnostima (Strahinjić Ban – Đurađ Stracimirović Balšić)¹⁴, za nauku o usmenoj književnosti one nemaju preveliki značaj. Dodatak uz ime *od Pazara* i *Bošnjanim* prostorno ga fiksira, pripadnost starijoj epskoj tradiciji posvjedočuje stalni epitet – *Krilatica*. Dok se imenom *od Pazara* a naročito *Bošnjanim* (književna) historiografija nije naročito bavila, pogotovo iz reda *bošnjanskog* (bošnjačkog) dijela južnoslovenske nauke o usmenoj književnosti, genuzu stalnog epiteta *Krilatica* moguće je pratiti u brojnim usmenoknjiževnim ostvarenjima. Koliko je epitet uz njegovo ime stalan (statičan), toliko su i Reljina pojavljivanja – epizodna i statična. Ni čudesni raspon krila njegova krilatog konja, junaštvo i ljepota kojom ga usmeni pjevač po pravilu određuje, nijesu ga spasili od zacrtane mu sudbine: prepoznatljivog ali najčešće epizodnog lika. Ipak u dvijema verzijama iste pjesme, prvoj muslimanskoj (*Smrt Hrelje od Pazara*), a drugoj pravoslavnoj (*Smrt Relje od Pazara*), ne računajući slične varijante iz oba korpusa, Relja Krilatica javlja se kao glavni junak.

Liše podatka da se u pravoslavnoj pojavljuje vojvoda Miloš a u muslimanskoj Musa (Ćesardžija), krupnijih razlika između dvije varijante pjesme

¹² Mihailo Dinić, „Relja Ohmućević (istorija i predanje)“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, knj. IX, 1966, str. 95.

¹³ Dr Miodrag Al. Purković, *Junaci srpskih narodnih pesama*, Evro, Beograd, 2000, str. 184.

¹⁴ Up. Radosav Medenica, „Banović Strahinja – istorijska ili neistorijska ličnost“, u: *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*, SANU, Beograd, 1965, str. 137–145.

Smrt (H)relje od Pazara gotovo i da nema. U obje varijante majke trojice junaka *eglen zaturaju* i *pregone* se – ne bi li doznale koja je od njih rodila najboljega junaka. Za razliku od prologa pravoslavne varijante, u kojem majke samo konstatuju kako je njihov sin najveći heroj (prvo Markova, Miloševa i na kraju Reljina), u muslimanskoj verziji iste pjesme sve tri majke kratko opisuju junaštvo sinova – i to obrnutim redosljedom (Hreljina, Musina i na kraju Markova). Njihov razgovor prekidaju Marko i Miloš (Musa) i kroz pripovijedanje Markovo doznajemo o smrti Reljinoj. Pravoslavna varijanta radnju smješta „u grad Beirut“, muslimanska „u grad Pirot“. Upravo kroz hronotopsko pozicioniranje nahodi se i najveća razlika u ovim dvijema pjesmama. U muslimanskoj *predistorije* nema, junaci su odmah prebacuju u Pirot, ispred endeka; pravoslavna nudi više podataka: junaci borave nedelju dana u gradu Beirutu, piju pivo i zaturaju kavgu s Arapima. Endek turski i pirotski jedina je prepreka koju junaci u muslimanskoj varijanti moraju savladati; endeku arapskom i beirutskom prethodi hladna voda rijeke Turle (u pravoslavnoj). Opisu boja pravoslavna varijanta posvećuje više pažnje, muslimanska stavlja akcent na junaštvo Hreljino. Rasplet pjesme skoro je identičan. Nakon što uspijeva da krilatim konjem izvuče Marka i Miloša (Musu), a na poziv Arapkinje (u pravoslavnoj) te crnog Arapina (u muslimanskoj) da obrne glavu – Relja gine. *Arapka* dvaput strijelom pogađa Relju, prvi put u „srce junačko“, drugi u „grlo bijelo“; Crni Arapin Hrelju jedanput – „među oči će s’ obrve vežu“. Dok u pravoslavnoj varijanti epilog razrješava početnu dilemu („nije majka rodila junaka, / što je majka Relju od Pazara“), muslimanska se lirski (baladično) proširuje – opisom smrti Hreljine majke („Srce steže na postelju leže, / ali srce odoljet ne može / tugovala četiri sahata. / Kad je peti sahat nastupio, / stara majka svijet mijenila“).

Zabilježenim varijantama *opozitne* podjele uloga (Relja, Marko i Miloš), uz sijaset drugih, treba svakako pridodati antologijsku pjesmu *Marko Kraljević i Ljutica Bogdan*. Iako ni u njoj ne figurira kao protagonist, Relji od Pazara krilatost opet obezbjeđuje krilati konj. Koliko fizički (vanjski) prikaz epskog junaka (štit, oklop, konj i sl.) s jedne strane zavisi od vlastitog doživljaja epskog pjevača, toliko, s druge, fizička (vanjska) predstava otkriva unutrašnju (psihološku) dimenziju. Čak i samim naslovom – „*Nomen est omen* – unutarnja dimenzija epskog junaka“¹⁵ – studija Seada Šemsovića, bh. tumača usmene književnosti, korespondirala bi s pomenutom nedoumicom. Usmjere na prije svega na bošnjački korpus ili markantne junake tog ogranka južnoslovenske epike, ona donosi niz instruktivnih *dijahronijskih* zapažanja: „Iako je

¹⁵ Sead Šemsović, „*Nomen est omen* ili unutarnja dimenzija epskog junaka“, *Radovi*, knj. XIX, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2016, str. 21–38.

epski junak otjelovljenje kolektivnih želja i potreba, u čemu se posebno ističe njegova nadmoćna snaga i besprijeekorna etika, tokom stoljeća razvoja morao je izgraditi vlastite posebnosti unutar svog epskog svijeta. To je posebno primjetljivo kada je u jednoj epici prisutno više epskih junaka sličnih funkcija i kada je broj pjesama u kojima se oni pojavljuju nemali. Dug život jedne epike omogućio je epskim junacima da preciznije izbruse svoje osobnosti i time se počnu razlikovati unutar jednog kolektivnog pamćenja epskog svijeta. Time epski svijet nesumnjivo dobija na vlastitoj punini, jer likovi epske pjesme prestaju biti pukom funkcijom unutar društveno angažiranog teksta, a sama epska pjesma prerasta u više umjetničku nego folklornu tvorevinu¹⁶. Shvatajući da je epski junak neraskidivim nitima povezan s tradicijom određenog etnosa, da iz njega proishodi te da se izvedbom pjesnika-pjevača on (junak) kolektivu vraća – „nadmoćne snage i besprijeekorne etike“ – Šemsović status junaka vidi kao jedno od ključnih pitanja u usmenoj epici uopšte. Od stepena unutrašnje karakterizacije junaka ili vještine epskoga pjevača da ga postavi iznad „društveno angažiranog teksta“ zavisi da li će epska pjesma prekoračiti prag folklornog i preći u polje umjetničkog. Na prvi pogled epskim zakonitostima determinisane vanjske predstave nijesu ništa drugo do okvir za popunjavanje daleko važnije – unutrašnje dimenzije epskog junaka. U kontekstu našeg rada ovaj citat iz studije Seada Šemsovića od posebnog je značaja:

„Ukoliko se epski pjevač dosljedno ne vodi *stalnim mjestima prepoznavanja* (kurzivom označio S. Š., dodatno istakli N. P. i A. R.), on pokazuje vlastito i drugačije viđenje unutarnjih svojstava epskoga junaka, što može biti plod lične kreativnosti ili, pak, nerazumijevanja posebnosti ovoga epskoga junaka. Kada se radi o kreativnosti, nju je lahko prepoznati, jer će se bez sumnje pojaviti i na drugim i drugačijim mjestima, dok, ukoliko se radi o nerazumijevanju, kreativni iskoraci neće biti prisutni na ostalim dijelovima pjesme.“¹⁷

Okamenjene epske regule nameću usmenom pjesniku-pjevaču dva izbora: ostati društveno angažovan i ne izlaziti iz prostora folklora ili ličnu kreativnost iskoristiti – ne bi li u estetskom pogledu pjesma nadišla horizont očekivanog, otvarajući se svijetu umjetničkog. Da bi svoju kreaciju učinio umjetnički potentnijom, epski pjevač ne mora nužno da se „vodi stalnim mjestima prepoznavanja“. Ne iznevjeriti usmenoknjiževni kanon ili, pravilnije, njemu se prilagoditi, u isto vrijeme pokazujući „vlastito i drugačije viđenje unutarnjih svojstava epskoga junaka“ – manir je isključivo vrsnih pjesnika. Slijede-

¹⁶ Isto, str. 22.

¹⁷ Isto, str. 23.

ći Šemsovićevu misao o „stalnim mjestima prepoznavanja“ a imajući ispred sebe Relju iz pjesme *Sestra Leke kapetana*, ne možemo a da se ne zapitamo: Starac Milija uspijeva da se „ne vodi stalnim mjestima prepoznavanja“ pri portretisanju lika čija je *stalnost* petrificirana imenom.

Ja da ti je okom pogledati,
kad s' obuče jedan krilat junak!
No da vidiš divna đuveglije,
đuveglije, Relje Krilatoga!
Nije šala jedan krilat junak!
Nije šala krila i okrilje!
A jadan ti prema njemu Marko!
I jadan ti Miloš vojevoda!

Početni opis Relje Krilatoga ne razlikuje se na prvi pogled od tipičnog usmenoknjiževnog. Kako u navedenim stihovima nije uočen nijedan segment koji odstupa od tipične epske paradigme, odrednicu Petra Milosavljevića – „lepotan bez izrazitijih karakternih osobina“ – niko nije dovodio u pitanje. Ipak i u ovom opisu Starac Milija ruši tipične usmenoknjiževne konvencije. Budući da su proučavaoci usmene književnosti zanemarivali poziciju Relje (ali i ostalih junaka pjesme), istupajući s *markocentričnih* pozicija, oni su istovremeno previdali važnu činjenicu: čak i u ovom kratkom opisu jasno se vidi da lik Relje Krilatoga ne služi isključivo kao dekor ili s ciljem da bude nijemi pratilac Markov i Milošev. Da se Starac Milija nije vodio „stalnim mjestima prepoznavanja“, da je Relja Krilati (barem) za nijansu drukčiji od desetina drugih Relja Krilatica, Krilatih Bošnjana, Relja od Pazara i sl., potvrđuju, paradoksalno, gore navedeni stihovi. Odgonetanje njihova simboličkog potencijala, uz naredni, *tamnošću* obilježeni opis Leke kapetana, utiče ne samo na našu predstavu o „lepotanu bez izrazitijih karakternih osobina“ nego i na cijelu pjesmu *Sestra Leke kapetana*. No, krenimo redom.

Videli smo da dvije varijante pjesme „Smrt (H)relje od Pazara“, u kojima figurira kao glavni junak, Relju prikazuju u simbiotskom odnosu s njegovim krilatim konjem (Relja + konj = Relja Krilati). On je krilat, preko magičnih krila njegova konja Relja ostvaruje junački podvig i oslobađa Marka i Miloša (Musu) iz endeka. Sve i da najveći dio naknadno pređe na njegova vlasnika, istina je da krilatost Relje od Pazara usmeni pjevači po pravilu vezuju za konja. Može se učiniti neznatnom, no inverzija koju Starac Milija pravi umnogome mijenja ustaljeni usmenoknjiževni šablon. Naime, krilatost Relje od Pazara u pjesmi *Sestra Leke kapetana* nije posredovana magičnom životinjom – krilat je on sam. Koliko je Miliji stalo da Relju vidi kao *krilatog juna-*

ka, s krilima i okriljem, da tu istu krilatost odvoji od konja, pokazuje naredni stih: „vilovita konja pojahao“. Dakle, Relja je krilat, njegov konj vilovit. Čim je krilatost Reljinu izdvojio, pojavnu njezinu stranu transformisao u simboličku, Starac Milija u isti mah prebacuje svog junaka iz fizičke sfere u onu drugu, metafizičku. *Krilati junak* stoga nije odrednica za *lepotana*, barem ne na način na koji su druga dva junaka – *lepotani*. Relja je za razliku od Marka i Miloša metafizički ljepotan; njegova krila i okrilje otjelovljuju duhovnost. Nijesu mu dodijeljena sa strane, konjem ili kakvim drugim pjesničkim rekvizitom, krilatost je Relji imanentna. Kao potonji dio trijadne muške karike, koji započinje glavnim članom prosačke družine, oklopom *poklopljenim* Markom te *dilber junakom* Milošem, Relja krilima emanira metafizički princip – opisom Leke kapetana još više istaknut.

Džaba što na jednom mjestu eksplicitno kaže da je karakterizacija prosaca sprovedena po gradacijskom principu, vojvoda Miloš i Relja Krilati, po mišljenju Petra Milosavljevića, isključivo služe da pokažu „nešto iznimno u Markovoj prirodi“. Bez obzira na činjenicu da se dolaskom kod Leke trostrukost njihovih karaktera ukida te da oni na čardaku gube štošta od individualnosti (liše, razumije se, Marka), budući da predstavljaju vrijednosti novoga svijeta, Milosavljević nonšalantno prelazi preko opisa junaka – iz usta samog Leke kapetana. A upravo u Lekinom opisu otkrivaju se nanovo njihove pojavnosti, u prethodnim stihovima iskazane ili tek naslućene:

Lekin opis Marka

Ti ako si, sestro, naumila,
uzet, seko, dobroga junaka,
koji će nam obraz osvjetlati,
osvjetlati na svakom megdanu,
na megdanu svakog izlaziti,
uzmi, sele, Kraljevića Marka,
hajde s njime u Prilipa grada,
tamo tebe loše biti neće.

Lekin opis Miloša

Ako li si, sele, naumila,
uzet, sele, dilbera junaka,
kome snage i ljepote nema,
niti ima stasa i obraza
u svoj zemlji na četiri strane,
uzmi, sele, vojvodu Miloša,
hajde s njime ka polju Kosovu,
ni tamo ti loše biti neće.

Lekin opis Relje

Ako li si, sestro, naumila
da ti uzmeš krilata junaka,
da ga grliš, a da se ponosiš,
uzmi, sele, Relju Krilatoga,
hajde s njime ka Jenji Pazaru
ni tamo ti loše biti neće.

Sve što se o junacima zna, kroz Lekin govor se ponavlja. Marko je predstavljen kao *dobri junak* koji će Lek i Rosi *obraz osvjetlati*; vojvoda Miloš osim titule vojvodske donosi fizičku ljepotu i snagu, što je nema „u svoj zemlji na četiri strane“; Relja, pak, ima svoja krila ne da *obraz osvjetlaju* (poput Marka) niti da *dilber ljepotom* pronesu glas *na četiri strane* (kao Miloš). Uloga Relje kao krilatog junaka nije da junaštvom ili ljepotom doprinese ugledu kapetanske porodice ili da joj osigura bolji društveni status. I tu konačno dolazimo do *najtamnijeg* mjesta u pjesmi *Sestra Leke kapetana*, odnosno stiha: „da ga grliš, a da se ponosiš“.

Ono što u inicijalnom pjesnikovom izgleda kao blaga inverzija (krilat junak – ne i krilat konj), u Lekinom opisu pretvara se u markantno svojstvo Relje od Pazara. Za razliku od Marka i Miloša Relja Krilati je duhovno/metafizički *lijep* te stoga nije obavezan da zadovolji društvene konvencije. Oni dočim moraju: Marko da Lekinoj porodici *obraz osvjetla*, dilber ljepota Miloševa da se vidi s *četiri strane zemlje*. Reljinu ljepotu Rosanda ne mora nikome obznaniti – dovoljno je da *ga grli, a da se ponosi*. Postaviti junaka s izrazitim duhovnim karakteristikama u pjesničku realnost nad kojom dominira fizička pojavnost (bukvalno u svakom segmentu), odvojiti ga od *čudna čuda* iz Prizrena i ljutitog ratnika iz Prilepa, krilatost njemu pripisati a ne konju, opisom Leke samo je potvrditi – sve su to činjenice koje u nauci o usmenoj književnosti nijesu dosad isticane. Iako se ovakvim razumijevanjem trećeg člana prosačke družine na prvi pogled drukčije doživljava njegova epizodičnost i status u pjesmi *Sestra Leke kapetana*, istina je zapravo ova: duhovnost Relje Krilatog radikalno ne mijenja smisaoni potencijal pjesme: ona je samo proširuje. Koliko stih „da ga grliš, a da se ponosiš“ stoji u opreci prema drugoj interakcijskoj cjelini – Leka kapetan i Rosanda đevojka – prosioci (*stari i novi svijet*) – pokušaćemo objasniti u redovima koji slijede.

Tematska cjelina koju Milosavljević naziva *Prošenje đevojke* odgovara našoj drugoj interakcijskoj cjelini. Dok se za prvu i treću može reći da funkcionišu više po psihološkom principu, budući da karakterizacija junaka, njihova fizička (i duhovna) pojavnost određuje tok radnje, u drugoj interakcijskoj cjelini aktivira se sociološki princip. Pred Lekom kapetanom i u njegovom prizrenskom čardaku fizički i psihički odijeljeni prosci gube individualnost. Sva trojica su *srpski junaci*, po ljepoti i junaštvu nadaleko poznati, no u čardaku Lekinom susrijeću se s ostacima starijeg i *visokorodnijeg* plemstva. Stihovi „udari se junak na junaka / udari se pamet na pameću“ slikovito opisuju verbalni sukob Leke kapetana i Marka Kraljevića. Premda se stiče utisak kako obojica drže do kurtoazije, s obzirom na pojačanu obazrivost (prosaca pred Lekinom gospoštinom; Leke zbog dileme „je l nam zemlja mirna“), ubrzo otkrivamo kako inicijativu ponovo preuzima Marko, dok druga dvojica spuštaju pogled – „preda se u zemljicu crnu“. Zaneseni raskošem Lekina dvora, pritisnuti ošućanjem stida jer su na njegovu kuću i sestru *udarili*, prosci zamalo da odustanu od svog nauma. Zahvaljujući Marku otkrivaju se njihove namjere. Ljepota *čudnog čuda* iz Prizrena, objašnjava Kraljević, nagnala je njega i dva mu pobratima da pređu daleki put – ne bi li je zaprosili. Na konstataciju Markovu da izbor budućeg zeta pripada bratu Rosinom, a na zaprepašćenje prosaca, Leka odgovara da se njegova sestra „ne boji (se) nikoga do boga / a za brata ni habera nema“. Razlika između Leke kapetana i Rose, s jedne, i prosaca, s druge strane, ovim se stihovima do kraja produbljuje. Stoga Lek-

no predstavljanje Marka, Miloša i Relje (u narednim stihovima) prizrenskom *čudnom čudu* još više poprima sociološku dimenziju. Iako bi se očekivala pri opisu svih članova prosačke družine, ona kod Relje Krilatog izostaje. Stih „da ga grliš, a da se ponosiš“ ne ispunjava nijedan od društvenih kriterija, niti ga u njemu možemo prepoznati. Duhovna komponenta preteže te pasivnost Reljina postaje motivisanija – pogotovo u usporedbi s trećom i finalnom interakcijskom cjelinom: Marko Kraljević – Rosanda đevojka (*aktivistički* muški i ženski princip).

Gradacijski model po kojem Milija portretiše trojicu prosaca grafički se može predstaviti ovako:

Marko Kraljević	→	vojvoda Miloš	→	Relja od Pazara
<i>junak od megdana</i>		<i>dilber junak</i>		<i>krilat junak</i>
(fizička komponenta)		(fizičko-duhovna)		(duhovna)

Da nema duhovne komponente Reljine, potvrđene u početnom pjesnikovom, a dodatno istaknute Lekinim opisom, trostruka veza između prosaca ne bi bila toliko vidljiva. U finalnom i brutalnošću obilježenom sukobu s Rosom ključno mjesto zauzima junak najveće fizičke snage. Junaštvo koje mu omogućava da pred Lekom kapetanom iznese zahtjeve prosačke družine, najednom otkriva drugu stranu njegove *aktivističke* prirode. Marko Kraljević na uvrede Rosine odgovara na njemu svojstven način: bezobzirno i rušilački. Krilati junak se ne uključuje, ostaje pasivan. Dilber junak tek toliko da Marka upozori da Rosu kazni, ne i njezina brata. Prije nego *geteovski* preuranjeno osudimo Kraljevića zbog surovosti, moramo se zapitati: nije li priroda Markova i Rosina zapravo ista? I opet, kao i u prethodnoj cjelini, lik Relje Krilatog pruža *moći od pomoći* (sintagmem iz usmene književnosti). Čim se nijednim gestom krilati (duhovni) protagonist ne uključuje u razrješenje (epilog) pjesme, Relji od Pazara, sljedstveno tome, pripada uloga pasivnoga junaka. Sila koju Rosa izaziva ista je kao i njezina ljepota – fizička. Marko Kraljević sa oklopom, fizičkom snagom i nepokolebljivom prirodom pandan je destruktivnoj ljepoti prizrenskog *čudna čuda*. Iz sukoba dvije istovjetne sile pobjedu odnosi Marko Kraljević, Rosina bezobzirnost i (verbalna) surovost nalazi u Marku dostojnog takmaca. Za krilatoga junaka u ovom dijelu pjesme naravno da nema mjesta.

Nakon svega kazanog ostaje da rezimiramo. Započevši našu radnju s osvrtom na *geteovsko* poimanje Marka Kraljevića, ističući pritom *markocentričnost* u tumačenjima, pjesmu *Sestra Leke kapetana* pokušali smo da sagledamo (i) iz pozicije sporednog (i pasivnog) lika Relje Krilatog. Budući da se ovo poetsko ostvarenje unekoliko razlikuje od druge dvije antologijske pjesme Starca Milije (*Ženidba Maksima Crnojevića* i *Strahinjić Ban*), njezinu

smo posebnost našli u likovima i vezi koja se između njih uspostavlja. Tri tematske cjeline pjesme u našoj analizi postale su tako tri interakcijske. Iako druga i treća počivaju na principu binarne opozicije, u prvoj interakcijskoj cjelini uspostavlja se trijadni model (Marko – Miloš – Relja). Polazeći od pretpostavke da i Relji Krilatog pripada važno mjesto u pjesmi *Sestra Leke kapetana*, bez obzira na kratki i šturi opis, naša analiza kretala se u dva pravca: *dijahronijski* i *sinhronijski*. Prije nego smo odgovorili na pitanje *kako* Starac Milija gradi svog krilatog junaka, bilo je nužno postaviti drugo, *dijahronijsko*: *ko je* Relja Krilati? Dok je istoriografski osvrt na lik Relje Krilatog poslužio da se nanovo ukaže na očite mistifikatorske tendencije, usmenoknjiževna ostvarenja u kojima se *epizodni* Relja pojavljuje kao glavni junak – u kontekstu našeg rada – pokazala su se bitnijim. Dvije varijante pjesme *Smrt (H)relje od Pazara* ne odstupaju od tipične predstave Relje Krilatog. I u njima krilatost Reljina počiva na krilatom konju. Premda se čini neznatna i za smisaoni i značenjski sloj pjesme nedovoljno snažna, inverzija koju pravi Starac Milija mijenja poziciju krilatog junaka. Odvojivši krilatog junaka od krilate životinje (konja), on najprije pojavnu stranu krilatosti transformiše u simboličku, da bi Relju iz fizičke sfere prebacio u metafizičku. Drugi opis Relje Krilatog, ova- ga puta iz usta Leke kapetana, označili smo kao *najtamnije* mjesto u pjesmi *Sestra Leke kapetana*. S obzirom na to da se našao u drugoj interakcijskoj cjelini (Leka kapetan i Rosa – prosioći), koji predstavlja sukob *starog* i *novog* svijeta i sociološki je determinisan, u stihu „da ga grliš, a da se ponosiš“ ne samo da nema naznaka *vanjske* (sociološke) determinisanosti već je isključivo *unutrašnji*, upotrijebljen s ciljem da se još jednom istaknu duhovne osobenosti lika Relje Krilatog. Na samom kraju propitali smo odnos Marka Kraljevića i Rosande đevojke, uzimajući u obzir činjenicu da je njihov *aktivistički* princip u suprotnosti s *pasivističkim* (i duhovnim) Reljinim.

Novak Kilibarda je u studiji „Psihološka struktura jedne pjesme Starca Milije“¹⁸ pokušao da objasni psihologiju Marka Kraljevića iz pjesme *Sestra Leke kapetana*. Zaključci do kojih je došao promijenili su dotadašnju predstavu o Marku i Milijinoj pjesmi. Naša radnja nema ambiciju da ponudi konačne odgovore u vezi s ovim kompleksnim i antologijskim pjesničkim ostvarenjem. Ako se na osnovu analize lika Relje Krilatog, tamnog mjesta i naše interakcijske trijade pojedini zaključci (i) mogu izvesti, oni su nevažni pred pitanjima koja smo postavili. A njih poezija barda crnogorske i južnoslovenske epike stalno i iznova provocira.

¹⁸ Novak Kilibarda, „Psihološka struktura jedne pjesme Starca Milije (prologemena za interpretaciju narodne pjesme)“, u: *Poezija i istorija u narodnoj književnosti*, Slovo ljubve, Beograd, 1972, str. 7–17.

Literatura

- Dinić, Mihailo: „Relja Ohmućević (istorija i predanje)“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, knj. IX, 1966, str. 95.
- Kilibarda, Novak: *Poezija i istorija u narodnoj književnosti*, Slovo ljubve, Beograd, 1972.
- Kilibarda, Novak: *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Medenica, Radosav: *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje, 1975, str. 48.
- Milosavljević, Petar: „Narodna pesma ‘Sestra Leke Kapetana’“, *Letopis Matice srpske*, knj. 424, sv. 4, str. 930–967.
- Pešić, Radmila, Milošević-Đorđević, Nada: *Narodna književnost*, IRO „Vuk Karadžić“, Beograd, 1984, str. 224.
- Purković, dr Miodrag Al.: *Junaci srpskih narodnih pesama*, Evro, Beograd, 2000, str. 184.
- Starac Milija: *Pjesme*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Šemsović, Sead: „*Nomen est omen* ili unutarnja dimenzija epskog junaka“, *Radovi*, knj. XIX, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2016, str. 21–38.
- Zuković, Ljubomir: *Vukovi pevači iz Crne Gore*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1988, str. 102.

Nikola POPOVIĆ & Andrija RADOVIĆ

THE CHARACTER OF RELJA FROM THE POEM SESTRA LEKE KAPETANA – ANOTHER DARK PLACE IN THE POETRY OF STARAC MILIJA?

This paper gives an overview of the character of Relja Krilati by Starac Milija. The famous epic hero is analyzed in the context of South Slavic epics on the one hand, while on the other hand it is examined his position in the poem *Sestra Leke kapetana*.

Keywords: *oral literature*, “*Sestra Leke kapetana*”, *Starac Milija*, *dark place*, “*interaction triad*”, *Marko Kraljević*, *vojvoda Miloš*, *Leka kapetan*, *Rosanda đevojka*

UDK 821.09-92

Pregledni rad

Mirta BIJUKOVIĆ-MARŠIĆ

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

mirta.bijukovic@gmail.com

Marina ĐUKIĆ

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

mdjukic@aukos.hr

Luka ALEBIĆ

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

lalebic@aukos.hr

KNJIŽEVNICI I NOVINSKE POLEMIKE

Polemike su se, zahvaljujući masovnim medijima, isprofilirale kao zasebna novinarska i književna vrsta. Polemiziraju političari, književnici, profesori, povjesničari, lingvisti, publicisti... U fokusu našeg istraživanja bit će polemike koje pišu književnici. Polemika je i svojevrsni oblik samopromocije – autoreklame. Često književnici pokreću i vode polemike i da bi se nametnuli, da bi bili u središtu pozornosti, da bi uvjetovali i pokrenuli određene događaje, da bi sudjelovali u njima, da bi bili predmetom o kojem se priča. Većina polemika, nakon 1991, vode se isključivo po ideološkim razdjelnicama, ne vodeći računa o biti i predmetu spora, nego kako diskvalificirati protivnikovu osobu, nekoliko je i ekstremno oštrih polemika koje su odabirom riječi i tipom optužbi nadmašile sve standarde polemičkog diskursa.

Ključne riječi: polemika, književnici, samopromocija, novine, PR (public relations)

1. UVOD

O polemikama kroz povijest hrvatske književnosti Nikica Mihaljević napisao je natuknicu za Hrvatsku književnu enciklopediju u kojoj polemiku¹ definira kao oštru pisanu ili usmenu raspravu s izrazitim osobinama prepirke o nekom pitanju, problemu ili stajalištu, kao strastvenu književnu, publicističku ili novinsku raspravu povijesno osobito prisutnu u razdobljima s naglašenim suprotstavljenim gledištima, a zahvaljujući širokim mogućnostima populariza-

---

¹ Prema grč. πολέμηχος: borben.

cije u masovnim medijima poprimila je, prema Mihaljeviću, značajke gotovo posebne književne vrste u kojoj se upotrebljavaju svi načini obezvrjeđivanja protivnika. Polemike se najčešće, za razliku od pamfleta, vode u nastavcima, rijetko dovodeći do ozbiljna dijaloga, a češće do neobjektivna osporavanja. Uz navedeno neke od osnovnih karakteristika polemike, čija će se prisutnost istraživati u suvremenoj polemici objavljenoj na mrežnim portalima najčitanijih hrvatskih dnevnih listova, su prisutnost oštrih i direktnih izjava, često osobni napadi sa ciljem demaskiranja protivnika gdje se ujedno iznose pretjerivanja, ironije i sarkazmi. Negativno konotirana novinska rasprava najčešće za cilj ima, kao što će se i pokazati, umanjivanje protivnikove vjerodostojnosti, njegovog ugleda i eventualno njegovog integriteta. Dakle, uz odsustvo svakog suglasja između stavova koje treba pobijati logičkom argumentacijom u tom dijalogu, najčešće s poznatom osobom, istu treba u napisu imenovati i točno navesti s kojim stavovima ili mišljenjem te osobe polemičar nije suglasan. Obzirom da je istraživanja povijesti polemike i osobito pokušaja odgovora na pitanje zašto se polemizira malo, ovim istraživanjem će se nastojati odgovoriti na nekoliko istraživačkih pitanja. Prije svega, polemizira li se uopće i na koji način – jesu li prisutne osnovne karakteristike polemike u današnjim suvremenim polemikama u dnevnim listovima? Polemike su često vodili književnici u novinama o književnim, kulturnim, ali i političkim temama. U novinama su polemike vodili vodeći književnici, primjerice u prošlom stoljeću Antun Gustav Matoš, Miroslav Krleža, August Cesarec, Ivan Slamnig, Ranko Marinković, Vlado Gotovac, Igor Mandić. Suvremeni autori polemika u dnevnom tisku najčešće su književnici, primjerice Miljenko Jergović, Jurica Pavičić, Ante Tomić i dr. Uvidom u povijesni pregled razvoja polemike i polemiziranja u Hrvatskoj, zaključivat će se o mogućim promjenama u tom žanru, gledano iz perspektive njegove medijske popularizacije. U fokusu ovog rada je promatranje polemike kako Krtelić (1982) ističe kao oblika odnosa s javnošću i autoreklame. Za njega motivi pisanja i vođenja polemika leže u nametanju, skretanju pozornosti i pažnje na sebe, ili uvjetovanju i pokretanju određenih događaja sa ciljem sudjelovanja u njima ili čak najjednostavnije kako bi postali predmetom kavanskog i svakog drugog ogovaranja. Polemika je, dakle, vid i oblik spisateljske reklame, autoreklame, propagandna kampanja, koja se u ekonomskoj propagandi plaća teškim novcima za proizvod, koji se želi plasirati na tržište, a pisci taj efekt postižu besplatno dok im istodobno redakcije listova u kojima se polemike vode plaćaju za to pristojne honorare. „Po toj logici polemika je oblik *public relationsa*, neplaćene propagande, koja je sračunata na to da se zaintrigira javnost, da se tu istu javnost na neki način vuče za nos, da se javnost istjera iz njezinog stanja indiferentnosti, da se u polemici opredijeli za jednu ili drugu stranu, da procjenjuje argumente i vrijednosti, da se ponaša navijački kao na nogometnoj utakmici“ (Krtelić 1982). Drugim riječima, polemika u tom

smislu PR-a je žanr koji nastoji aktivirati publiku, potaći je na djelovanje, na kritičko propitivanje pročitano i na uključivanje u raspravu. To definitivno nije lako napraviti, a odgovor na pitanje zašto se polemika može nazivati PR-om leži u Grunigovoj situacijskoj teoriji (1984).

2. TEORIJSKI OKVIR

Gledajući prvo iz perspektive polemike kao novinarskog žanra, odnosno analitičko komentatorskog novinskog roda njen je cilj javno, pismeno ili usmeno, suprotstavljanje mišljenja pri prosuđivanju o stvarima, pojavama i djelima od općeg ili osobnog interesa.

Naravno, kada govorimo o novinarstvu kao javnoj djelatnosti, onda nam je kod polemike bitan prije svega opći interes. Stoga se polemiku iz kuta općeg interesa promatra kao jako bitnu jer je jedan od žanrova koji uvelike pomaže ostvarivanju javne uloge medija. Imajući u vidu današnju ekonomsku krizu koja je pogodila i novinarstvo, odnosno doslovno ga „osakatala i devastirala, osobito kvalitetno i seriozno novinarstvo“ (Romac 2015: 5) upitno je koliko mediji uopće mogu ispuniti svoju javnu funkciju. Novinari su pod stalnim pritiskom produciranja što više sadržaja, uz što manje troškove, što je pak izravno rezultiralo urušavanjem novinarskih standarda, ubrzavši proces „racionalizacije“, odnosno otpuštanja „viškova“ novinara u redakcijama (Romac 2015: 5). Umjesto autentične i vjerodostojne informacije novinari su se počeli oslanjati na informacije iz druge ruke i prepisivanje sve kako bi bili prvi. „Brzina“ je postala glavna vrijednost u selekciji onoga što će postati vijest. Sve je to zajedno dovelo do potpunog zanemarivanja javne funkcije medija. Ono je pak uzrokovalo automatski, po principu lijevka, i izostanak aktivnog uključivanja građana u pitanja od javnog interesa, a kritičan i obaviješten građanin, koji je u stanju donositi odluke, jedan je od osnovnih postulata demokratskog poretka. Uz to treba imati u vidu da su ljudi prinuđeni krajnje selektivno konzimirati poruke za koje procjenjuju da će im omogućiti pravilne životne izbore (Kurtić 2016: 134) te da je dio publike pasivno uključen u informacijsko djelovanje, odnosno sasvim slučajno prima poruke. U tom su smislu onda mediji samo „sredstvo za ubijanje vremena“ (Pavlik 1990, u Kurtić 2016: 136). Stoga je od izuzetnog značaja njegovati žanrove poput polemike koji mogu podržavati i poticati kritički odnos građana prema tekstu i informacijama u novinama. Polemika traži, ali i stvara aktivnog građanina, traži njegovo uključivanje bez obzira je li riječ o suparnicima ili istomišljenicima, i bez obzira je li riječ o temi od općeg ili osobnog interesa. Ona traži i potiče sudjelovanje odnosno stvara aktivnu javnost, angažiranog građanina koji kritički promišlja, koji odabire strane i argumentira zašto, djeluje baš onako kako se očekuje od

novinarstva u smislu ostvarivanja njegove javne funkcije kada govorimo o temama od javnog značaja, odnosno o polemici kao raspravi o stvarima, pojavama i djelima od općeg interesa.

Obzirom da polemika za cilj može imati i osobni interes autora teksta, iz te perspektive ju Krtelić (1982) smatra samopromotorom, nametljivom, odnosno žanrom koji publiku „vuče za nos“. To je ujedno i onaj PR moment polemike. Naime, kako Grunig i Hunt (1984) ističu ovisno od priznavanja problema (nedostataka životne situacije) i percipiranosti razine osobne pogodnosti tom situacijom, Grunig razlikuje tri tipa javnosti s kojima treba različito komunicirati. Riječ je o *latentnoj* publici koju čine pojedinci koji su objektivno zahvaćeni problematičnom situacijom, ali toga još uvijek nisu svjesni, o tome ne komuniciraju javno, te se u strogoj smislu ne mogu ni nazvati javnošću. Zatim, *svjesna javnost* koja prepoznaje nedostatke situacije i svjesna je osobne pogodnosti tim nedostacima te *aktivna javnost* koju karakterizira snažan perceptivni priključak na situaciju s nedostacima, aktivno informativno djelovanje i angažiranje u javnoj sferi. I premda autori preporučuju praktičarima u PR-u da se usmjere na *aktivne (vrlo uključene) javnosti*, u stvarnosti vrlo često kampanju treba usmjeriti na latentne javnosti s malom uključenošću i uz to i s malim znanjem o problemu. Posebno ako govorimo o kampanji kroz medije, jer, kako sam ranije spomenula, građani jednostavno ne sudjeluju, većinom očekuju to od drugih. Pošto ranije navedeni faktori samo doprinose pasivizaciji građana, onda polemika kao oblik PR-a, pa makar i samopromocije autora teksta svojim raspravama, osebnim stilom pisanja i „vukući publiku za nos“ uspijeva istu „probuditi“ iz stanja latentnosti i aktivirati. Uključivanje je upravo centralni koncept situacijske teorije. Odnosi se na faktore koji motiviraju pojedince i grupe da obrate pažnju na poruke, da se aktivno uključe u komunikacijski tok, da procesuiraju sadržaj poruke i da ih usvoje kao obrazac praktičnog odnosa naspram te teme poruke (Kurtić 2016: 137). U smislu novih medija to aktivno uključivanje znači i komentiranje na napisane online tekstove, dijeljenje na društvenim mrežama, like-anje i slično. Situacijska teorija se primarno fokusira na tematsku uključenost, međutim u praksi se pokazalo da je uključenost moguće izazvati i poticanjem egoističnog nastojanja pojedinaca i grupa da u problematiziranom području zaštite i potvrde svoje važne i trajne vrijednosti, između ostalog (vidi Kurtić 2016: 137). Upravo polemika, odnosno polemika nastoje potaknuti takav tematski tip uključenosti, a svrha je usmjeravanje pažnje na sudove, uvjerenja i vrijednosti autora polemike. Detaljnom analizom sadržaja, strukture, stila pisanja i osnovnih karakteristika polemika na mrežnom portalu dnevnog nacionalnog lista Jutarnji list moći će se zaključiti je li riječ o polemici kao PR-u i samopromociji ili polemici kao žanru koji kroz teme od općeg interesa potiče aktivnu publiku.

2.1. Aktivan čitatelj kao misao vodilja i u ranim polemikama

Iako povijest hrvatske književnosti začetke polemike vidi u starijoj hrvatskoj književnosti u sporadičnim pojavama ipak tek krajem 19. stoljeća, počele su se učestalije i redovito u nastavcima javljati polemike i to oko pitanja reforme hrvatskoga književnog jezika. Jedna od najoštrijih polemičkih rasprava u povijesti hrvatske književnosti vođena je na prijelazu iz 19. u 20. st. (1894–1904) poznata kao sukob mladih i starih oko razumijevanja i shvaćanja uloge književnosti. No, ime koje se izdvaja u povijesti polemika u hrvatskoj književnosti svakako je Antun Gustav Matoš čije polemike zauzimaju značajno mjesto jer je neprestano ulazio u književne i političke okršaje, stvarajući neprijatelje, ali i istomišljenike. Za života je skupio dio polemika u zbirku *Dragi naši savremenici*, ali je nije stigao prije smrti objaviti. U predgovoru Čitaocu (Predgovor neizdanoj polemičkoj knjizi)² sebe naziva vrtlarom koji, pored uzgoja plemenita cvijeća, mora plijeviti korov: „*Kao u flori i fauni, tako postoji i u socijalnoj organizaciji u svim vrstama rada cijeli nepregledni niz parazita koje treba trijebiti i svim silama suzbijati u interesu zdravih, sposobnih organizama i normalnog njihovog razvitka.*“ (Matoš 1973: 7) Matoš svoje polemike smješta u ondašnji hrvatski društveni, kulturni i politički kontekst oštro kritizirajući nesposobnost i nekompetentnost na svim područjima, a posebno u književnosti. Matoševe su polemike otvarale na dijalog, odgovarali su na njegove polemike brojni književnici, primjerice Janko Polić Kamov, Tin Ujević i dr.

Od samih začetaka polemika je tražila i aktivnog čitatelja pa je tako Antun Gustav Matoš, osim što zazivom već u naslovu zahtijeva čitateljsku pozornost i aktivnost, u predgovoru istaknuo: „*Ove polemike ne bi bile tako zabavne da su moje žrtve kod svojih napadaja pomišljale da ću se – ja posljednji smijati, što činim tom prilikom... Dođe li pak ta knjiga u ruke hrvatskom čitaocu iza pedesetak godina, neće vjerovati da su se takve borbe mogle događati u kulturnom i normalnom svijetu, pa će me čitati onako kako mi čitamo Twainove humoreske o novinarima u Kaliforniji ili revolverskom Texasu. Vi pako kojima sam našao učinio u gunguli i brzini borbe, oprostite mi kao i ja što tom knjigom praštam i zahvaljujem svima koji je (...) pomogoše napisati*“ (1973: 10). Dakle, Matoš se izravno obraća čitatelju i traži od njega aktivan stav i povratnu informaciju te predviđa da se u budućnosti, kao što je slučaj danas, ovakve borbe riječima neće događati te da će biti više na razini zabave što je slučaj danas, a o tome ćemo nešto kasnije.

² Izvorno tiskan u riječkom *Novom listu* 20. III 1912.

Utemeljenjem Književne republike 1923. Krleža dobiva prostor u kojem vrlo kritično piše o hrvatskim i srpskim književnicima i otvara burne rasprave, a 1932. izdaje polemičku knjigu *Moj obračun s njima*, a dugi niz godina bit će vodeći polemičar i kreator kulturnog prostora. U socijalističkoj Jugoslaviji praksa polemiziranja nije bila strana iako polemika kao način komunikacije nije svojstvena totalitarnim društvima. (Kramarić 2012: 23) Polemiziraju političari, književnici, profesori, povjesničari, lingvisti, publicisti... Polemike su bile dozvoljene, ali i kontrolirane u određenoj mjeri. Unatoč kontroli često su bile mjesta stručnog i znanstvenog dijaloga.

3. SUVREMENA POLEMIKA – ISTRAŽIVANJE

Obzirom da se u ovom radu govori i o književnoj i o novinskoj polemici autori kao ključnu razliku među njima vide medij u kojoj je ista objavljena. Drugim riječima, novinsku polemiku smatraju raspravom koja je objavljena u jednom od masovnih medija, najčešće u tiskanim novinama, a sadrži sve osnovne karakteristike polemike. Današnji autori polemika u dnevnom tisku najčešće su književnici, primjerice Miljenko Jergović, Jurica Pavičić, Ante Tomić itd. Miljenko Jergović piše polemičko-publicističke članke i memoarske zapise, provocirajući autore različitih poetika i političkih stajališta, zbirno objavljene u knjigama *Naci bonton* (1998), *Historijska čitanka* (2000) i *Historijska čitanka 2* (2004). Igor Mandić objavljuje mnoštvo polemičkih tekstova, u serijama kolumni, kroz književne kritike i dnevničke zapise, koje je objedinio u nekoliko knjiga (*Književno (st)ratište*, 1998; *Za našu stvar*, 1999; *Između dv(ij)e vatre*, 2000; *Bijela vrana*, 2002; *Hitna služba*, 2005; *Sebi pod kožu. Nehotična autobiografija*, 2006). Jurica Pavičić od 1994. piše tjednu kolumnu *Vijesti iz Liliputa* u kojoj secira društvo, politiku i kulturu ratne i poslijeratne Hrvatske. Za tekstove iz te serije 1996. dobiva nagradu „Marija Jurić Zagorka“, 2002. nagradu „Veselko Tenžera“, a 2007. nagradu „Miljenko Smoje“. Objavio je pet romana, a radi kao filmski kritičar i kolumnist različitih novina (*Slobodna Dalmacija*, *Vijenac*, *Zarez*, *Jutarnji list*...). Ante Tomić je i književnik i novinar koji je izdao pet romana i dobitnik je nagrade Hrvatskog novinarskog društva za najbolju reportažu (1996) i kolumnu (2005), a kao kolumnist za *Jutarnji list* i *Slobodnu Dalmaciju* pokriva razne društveno-političke i kulturne teme kroz različite rodove pa i polemike. Uz poznate polemičare, pojava Festivala alternativne književnosti (FAK), Osijek 2001, kao opozicije glavnim tokovima književnosti i kulture na prijelazu tisućljeća, praćena je nizom polemičkih sukoba, isprva između „fakovaca“ i njihovih mnogobrojnih oponenta, a potkraj 2003. i sukobom između samih selektora FAK-a: na jednoj strani B. Radakovića i N. Rizvanovića, a na drugoj K. Lokotara. Sve

je to dovelo do objavljivanja dopisa medijima kojim su osnivači proglasili dokinuće FAK-a. No, posljednje desetljeće obilježilo je nekoliko ekstremno oštih polemika, koje su vokabularom i tipom optužbi nadmašile sve standarde polemičkog diskursa u hrvatskoj književnosti. Među njima se posebno ističe polemika M. Jergovića s D. Katunarićem, vođena 2006. na stranicama Jutarnjeg i Večernjeg lista koja je ujedno i poslužila kao glavni motiv za istraživanje osnovnih karakteristika i motiva pisanja suvremenih polemika.

3.1. Metodologija istraživanja

Fokus istraživanja bio je analiza načina pisanja polemika, načina na koji kolumnisti međusobno komuniciraju, jezik i ton izražavanja u polemikama, tematika i interpretativni okvir istih te u koju svrhu autori polemika sudjeluju u istima. Kao izvor analize poslužili su mrežni portali: Jutarnji.hr, Slobodna Dalmacija.hr, Dnevnik.hr, Nacional.hr te portal Vreme.com, a jedinica analize su svi tekstovi objavljeni u okviru kolumni (shvaćenih kao stalna rubrika u novinama) od najčešćih polemičara (književnika) prethodno navedenih. U razdoblju od 2006. do 2016. godine objavljeno je svega osam polemika na analiziranim mrežnim medijima (koji su se koristili zbog ograničenih resursa za istraživanje).

Kategorije prema kojima su analizirane polemike obuhvaćaju tri cjeline. Prva se odnosi na opća obilježja teksta kao što su: medij na kojem je objavljena polemika, autor polemike, veličina teksta, jezik i ton izražavanja te interpretativni okvir. Druga cjelina se odnosi na tematsku analizu polemika koja ima dvojaki cilj. S jedne strane nastoji približiti sadržaj, odnosno tematiku koju autori najčešće obrađuju, dok s druge, izdvajanjem glavnih tema ima svrhu učiniti očitijim i pojasniti mjesta/točke pomoću kojih autori grade narativ. Kako ističe Van Dijk kada govori o ideološkim strukturama diskursa, postoji distinkcija između predmeta i teme o kojoj se piše. Tako je predmet srž, odnosno najvažnije informacije u diskursu te nam općenito govori „o čemu se u diskursu radi“, dok su teme puno apstraktnije, široke kategorije putem kojih je moguće definirati grupe tekstova koji mogu imati različite (posebne) predmete (Van Dijk 2000). Preuzevši navedeno razlikovanje, pojedinačne polemike su analizirane prema njihovom predmetnom određenju, odnosno konkretno riječ je o polemikama o dnevno-političkim temama u okviru kojih su se pojavljivale različite teme obzirom na fokus same polemike, odnosno potkategorije polemike. Tako treću cjelinu čine upravo potkategorije polemike koje se razlikuju po tome što se u njoj naglašava, odnosno čemu ona služi. U tom smislu razlikujemo (1) polemiku koja služi za samopromociju, odnosno u njoj je fokus na autora teksta; (2) polemiku koja je fokusirana na neku temu i služi kao način postavljanja agende, odnosno nametanja neke teme u javni diskurs i

(3) polemiku koja se fokusira na ideološkog protivnika, odnosno koja služi za obračunavanje s nekom drugom osobom.

3.2. Rezultati istraživanja i interpretacija

U analiziranom razdoblju na navedenim mrežnim portalima objavljeno je svega osam polemika, odnosno četiri novinske rasprave čiji su autori kolumnisti Miljenko Jergović, Ante Tomić i Dražen Katunarić, te javne osobe poput Željke Markić, Velimira Viskovića i Nenada Bartolčića. Iako je riječ o malom broju polemika ne treba zaboraviti da sama polemika kao žanr nije toliko primjerena novim medijima 21. stoljeća obzirom da s jedne strane traži vrijeme i kod pisaca ali i kod čitatelja, a s druge ide u nastavcima što zahtjeva dodatni angažman i uključivanje koje se eventualno može očekivati od tiskanih medija koji analitički i dubinski pristupaju obradi teme i shodno tome imaju stalne čitatelje. Pošto je riječ o novinskoj raspravi koja ide u nastavcima u istraživanju je analizirana jedna rasprava koja je najčešće išla u dva nastavka (dvije polemike). Tablica 1. daje pregled analiziranih polemika po osnovnim kategorijama gdje su različitim bojama odvojene pojedinačne rasprave, dok je detaljna interpretacija polemika po kategorijama napravljena na temelju četiri novinske rasprave kako slijedi.

Tablica 1. Prikaz analiziranih polemika po osnovnim kategorijama

Br.	Naslov polemike	Medij	Autor polemike	Veličina teksta	Tema polemike	Podkategorija polemike
1	Katunarić nije liberalni intelektualac nego poludješi šegrt Hlapić	Jutarnji list	Miljenko Jergović	4 i više kartica teksta	Kultura	Fokus na ideološkog protivnika
2	Napao me je najmoćniji hrvatski pisac	Jutarnji list	Dražen Katunarić	4 i više kartica teksta	Kultura	Fokus na ideološkog protivnika
3	Zašto su Željku rasrdila 'gnjila trupla' u mom tekstu, a bečarac o Jasenovcu i Gradski nije još metao?	Slobodna Dalmacija	Ante Tomić	2-3 kartice teksta	Dnevna politika	Fokus na ideološkog protivnika
4	Neka najpoznatiji pitomac JNA sebi oprostí što nije bio frajer kad je trebao	Jutarnji list	Željka Markić	4 i više kartica teksta	Dnevna politika	Fokus na ideološkog protivnika
5	zašto ne želim u Leipzig	Jutarnji list	Miljenko Jergović	4 i više kartica teksta	Kultura	Samopromocija
6	O novinarstvu koje nije moje	Dnevnik.hr	Nenad Bartolčić	4 i više kartica teksta	Kultura	Fokus na ideološkog protivnika
7	iz među gradova	Vreme	Miljenko Jergović	Izjava (manje od 1/2 kartice teksta)	Dnevna politika	Fokus na ideološkog protivnika
8	Jergović je konvertit koji koketira sa četništvom da bi prodao knjige	Nacional	Velimir Visković	4 i više kartica teksta	Dnevna politika	Fokus na ideološkog protivnika

1. Novinska rasprava: Miljenko Jergović vs. Dražen Katunarić

Prva analizirana polemika bila je polemika kolumnista i književnika Miljenka Jergovića te pjesnika i kolumnista Dražena Katunarića, koja podrazumijeva dva teksta. Riječ je o tekstu „**Napao me je najmoćniji hrvatski pisac**“ i „**Katunarić nije liberalni intelektualac nego poludjeli šegrt Hlapić**“ koji su objavljeni na mrežnom portalu dnevnih novina Jutarnji.hr. Prema predmetnom određenju ova polemika spada u kategoriju kulturne tematike, točnije književnosti jer se čitava rasprava vodi oko autora Michela Houellebecqa. Naime, ova polemika započela je tako što je Katunarić bio pozvan u emisiju Hrvatske radio televizije „**Drugi format**“ na temu Michela Houellebecqa te je predložio voditeljici da pozove u emisiju i Jergovića. Isti je ponudu odbio, rekavši da ne želi uopće trošiti riječi na takvog autora, da bi ubrzo napisao tekst upravo o njemu. Katunarić je odgovorio na to sve tekstem „**Napao me najmoćniji hrvatski pisac**“ u kojem je napisao: „*Jergović je izbjegao raspravljati i sudjelovati u dijalogu o Houellebecqu jer bi se izložio drukčijim stajalištima i protuargumentima, njemu je očito bilo udobnije sjediti u naslonjaču pred televizorom, a poslije monološki komentirati rječnikom i stilom sarajevskih New primitivsa što sam rekao o Houellebecqu*“. Miljenko Jergović je kontroverzni književnik i novinar koji za sebe tvrdi da nije niti hrvatski, niti bosanski autor te da pripada samo onima koji njegove knjige dobronamjerno čitaju na jeziku na kojem su napisane, bez obzira na to koje su oni nacije. U svom pisanju i polemiziranju, Jergović se često koristi oštrim izjavama pa tako upravo u ovoj polemici s Katunarićem, istome poručuje: „*Dražen Katunarić je ljudski jad i nesoja, poludjeli šegrt Hlapić, karijerni sinekurac i veliko nedarovito ništa s ambicijom da postane Francuz. U svojim denuncijacijama Katunarić jest patetični fašist, a u svojoj se skromnoj uobrazilji i oskudnoj fantaziji on nije odmakao dalje od onih bradatih srpskih baba*“. Iz navedenog se može zaključiti kako je Katunarićev govor u ovoj polemici govor književnosti, on u polemiziranju na sarkastičan način napada Jergovića, dok je Jergović ipak otišao malo predaleko svojim rečenicama poput: „*Dražen Katunarić krupna je pojava na hrvatskoj i francuskoj javnoj sceni. Toliko krupna da bi estetska razina hrvatskoga pjesništva bitno poskočila, a proračuni za kulturu Republike Francuske i Republike Hrvatske ostvarili veliku uštedu, kada bi Katunarić izvukao revolver iz ladice i pucao si u sljepoočnicu. Pa učini to, Dražene, ne boj se, neće ništa boljeti!*“ Također, valja naglasiti da Katunarić zaista prvotno nije niti trebao uzvraćati osporavatelju autora Houellebecqa, nego je jednostavno trebao napisati tekst o vrijednostima spomenutog i ne napadati Jergovića.

Gledajući detaljnije u osnovne karakteristike polemike, vidljivo je da se u oba teksta pojavljuju direktne izjave koje su specifične za ovaj žanr, kao što su: „Jergoviću, dosta je tvog zuluma!“, „Estetska razina hrvatskoga pjesništva bitno bi poskočila, a proračuni za kulturu Republike Francuske i Republike Hrvatske ostvarili veliku uštedu, kada bi Katunarić izvukao revolver iz ladice i pucao si u sljepoočnicu. Pa učini to, Dražene, ne boj se, neće ništa boljeti!“ itd.

Karakter Jergovićeve izjave je vrlo oštar budući da poručuje Katunariću da si puca u sljepoočnicu, dok je Katunarićeva izjava puno blaža jer Jergoviću govori da je dosta njegovog nasilja. Nadalje, ova polemika sadrži dosta pretjerivanja, kao što je oštra izjava: „Katunarić je, naime, patetični fašist. On je karijerni sinekurac“, dok je primjer blaže izjave: „Jergoviću je očito bilo udobnije sjediti u naslonjaču pred televizorom, a poslije monološki komentirati rječnikom i stilom sarajevskih New primitivsa što sam rekao o Houellebecqu“.

Polemika sadrži i ironiju, ali u manjoj mjeri i to kod Katunarića samo. Primjer ironije je recimo: „Dakako, nije zanemariva, ali ne i ključna u ovom slučaju, i dimenzija zavisti i oholosti, uočljiva i vizualno, autora koji, kad redom napada hrvatske intelektualce, pozira fotografu u lotos poziciji okružen svojim knjigama na parketu.“ U tekstu nema sarkazma jer Jergović otvoreno vrijeđa Katunarića. Kao što se i očekuje, interpretativan okvir polemike je negativan obzirom da je riječ o potkategoriji polemike u kojoj je fokus na ideološkog protivnika. Područje rasprave polemike je osobno stajalište dvaju autora, odnosno stajalište prema autoru Michelu Houellebecqu. Sukladno pravilima polemike u ovoj polemici je odsutno suglasje, odnosno nema slaganja među autorima.

2. Novinska rasprava: Miljenko Jergović vs. Velimir Visković

Ova se novinska rasprava odvila 2009. godine između već spomenutog kolumnista Miljenka Jergovića i hrvatskog književnog kritičara Velimira Viskovića. Prema predmetnom određenju ova polemika pripada također kulturnoj tematici jer je riječ o hrvatskoj enciklopediji. Naime, sve je počelo tako što je Miljenko Jergović u jednom intervjuu za časopis „Vreme“, pod nazivom „Između gradova“ prozvao Hrvatsku književnu enciklopediju i Velimira Viskovića. Točnije, nije mu se svidjelo to što je uvršten u Hrvatsku književnu enciklopediju jer je prema njegovim riječima riječ „o jednoj bizarnoj kupusari i unaprijed promašenom projektu na koji je do sada potrošeno 2,5 miliona eura i koji kasni već šest godina. Već je u svom nastajanju taj projekat ćorak, hidrocentrala u pustinji, most preko ničega“. Nadalje, prozvao je i Velimira

Viskovića, jer ga po njegovim riječima spomenuti pokušava *prilično nemušto denunciirati*. Velimir Visković mu u svom tekstu objavljenom također u časopisu *Vreme*, s naslovom „**Trodimenzionalni Jergović**“ poručuje kako se koristi netočnim informacijama, te objašnjava kako Hrvatska enciklopedija ne kasni šest godina jer je rad na njoj započeo 2002. godine, odnosno prije sedam godina te kad se, prema njegovim riječima, uskoro pojave tri velike enciklopedijske sveske to će biti najbrže dovršena višesveščana edicija u povijesti Leksikografskog zavoda. Dalje, ističe kako je novčani iznos koji Jergović spominje u potpunosti netočan te da je stvaran iznos tek desetina spomenute svote. Bitno je naglasiti kako se Velimir Visković u svom članku usmjerenom Jergoviću i njegovim izjavama izražavao korektno i u skladu s novinarskim kodeksom. Naime, on iako sarkastično i ironično priča o Jergovićevoj karijeri i radu općenito, ipak uspijeva zadržati dosljednost i umjerenost te se ne koristi pogrđnim riječima i vrijeđanjem. Čak, moglo bi se i tako reći slaže pomno razrađene i promišljene rečenice koje, iako stvaraju negativnu sliku o radu Miljenka Jergovića, ni na koji način ne mogu biti osporavane. Vješto se koristi njegovim izjavama i preokreće ih u svoju korist, odnosno koristi članak kako bi razjasnio negativne navode Miljenka Jergovića. S druge strane, riječi poput *bizarna kupusara, projekat ćorak, most preko ničega...* ne idu previše u korist Miljenku Jergoviću. Iako je kolumnist, njegov stil pisanja i odabrani izrazi na očigledan način vrijeđaju rad Hrvatske književne enciklopedije kao i samih ljudi koji su ondje zaposleni. Zanimljiva je i sama činjenica da on priznaje kako je napisao rugalački tekst, ne bi li povrijedio taštinu ljudi koji rade u Hrvatskoj književnoj enciklopediji. Ovo bi možda i moglo proći kao jednostavno iznošenje mišljenja jednog kolumnista da je to ono uistinu i bilo. No, objavljeni članak kao i izjava u intervjuu zapravo su poslužili kao vješta samopromocija Jergovića, dok je kod Viskovića, ako govorimo o potkategorijama polemike ipak riječ o načinu postavljanja agende, odnosno fokusiranja na temu. Ova je polemika, shodno osnovnim karakteristikama iste puna direktinim izjava kao što su primjerice izjava Miljenka Jergovića: „*Iskreno, meni jedno dobrih četiri-pet godina pomirenje jako ide na živce. Kad mi neko spomene pomirenje između Srba i Hrvata, bude mi loše u svakom pogledu jer je to ona vrsta općeg mjesta i stereotipa koja čovjeku svrdla mozak gore od mamurluka. Mislim da se pomirenje desilo. Najprije su se pomirili kriminalci, atentatori, ubice i šverceri, a nakon njih raznorazni, da tako kažem, privredni subjekti. Mire se i obični ljudi, u tišini i u žalosti za pobjeglim godinama života, ali to novine uglavnom ne zanima*“. Isto tako i izjava Velimira Viskovića: „*Velimir Visković je očito postao opsesijom Miljenka Jergovića*“. Karakter navedenih izjava u polemici je blag, no obostrano su prisutne uvredljive izjave iako se način na koji su one iznesene bitno razlikuje od prethodnih i čini ovu polemiku zanimljivom i drukčijom.

Također, u polemici su prisutna i pretjerivanja, „*Riječ je o jednoj bizar-
noj kupusari i unaprijed promašenom projektu na koji je do sada potrošeno 2,5
miliona eura i koji kasni već šest godina. Već je u svom nastajanju taj projekat
ćorak, hidrocentrala u pustinji, most preko ničega*“, kaže Miljenko Jergović,
dok Velimir Visković tvrdi: „*A taj isti Jergović je o Bregoviću napisao jedan
od najsramotnijih tekstova u povijesti novinstva iskoristivši kao povod Brego-
vićeve video-kazete s kućnom pornografijom, koje su ukrali „osloboditelji“
njegova stana, da mu se naruga*“. Primjer ironije je recimo u ovoj polemici:
„*Inače, s iskrenim sam zanimanjem pročitao Jergovićev intervju u prošlom
broju „Vremena“; kao uvjerenog zagovornika srpsko-hrvatskog prijateljstva
posebno me veseli kad vidim da dojučerašnji protagonisti govora mržnje mi-
jenjaju stavove; tu promjenu doživljam kao njihovo tiho, ponizno priznanje
kako nisu bili u pravu*“ te primjer sarkazma: „*Ne samo što je sa Sanaderom
napravio ljubavni intervju koji će ostati zabilježen u analima udvorničtva,
nego je u nekoliko nevjerovatno agresivnih kolumni napao opozicijske lidere,
prije svega Milanovića*“, kao i izjava: „*Bojim se, trud mu je uzaludan; kao što
sam reče: „Srbi vole kvalitetne konvertite!*“. Interpretativan okvir polemike
je negativan obzirom da je riječ o potkategoriji polemike u kojoj je fokus na
ideološkog protivnika (iako izvorni tekst Viskovića pripada kategoriji name-
tanja dnevnog reda, odnosno fokusa na temu. Područje rasprave polemike je
stajalište kolumnista Miljenka Jergovića o radu Hrvatske književne enciklo-
pedije, te osvrt Ante Tomića koji tvrdi kako Miljenko Jergović posjeduje krive
informacije. Sukladno pravilima polemike u analiziranoj polemici je svako
suglasje odsutno, odnosno nema slaganja među autorima.

3. Novinska rasprava: Ante Tomić vs. Željka Markić

U polemiku Ante Tomića i Željke Markić ulaze tekstovi: „**Što Željki
smeta?**“, „**Što je Željki stvarno važno**“ te „**Zašto su Željku rasrdila ‘gnjila
trupla’ u mom tekstu, a bećarac o Jasenovcu i Gradiški nije joj smetao?**“,
koji svi pripadaju društveno-političkoj tematici. Ante Tomić je hrvatski knji-
ževnik i novinar koji u svom polemiziranju također zna biti vrlo oštar i kon-
troverzan. U ovom istraživanju analizirana je Tomićeva polemika sa Željkom
Markić. Naime, Tomić je u svojoj kolumni 300.000 hrvatskih civila ubijenih
tijekom Bleiburškog pokolja nazvao „*gnjilim truplima, domobranima koje su
‘preštepali’ partizani*“ i „*ustašama koje su borci Prve proleterske razrezivali
‘što bi narodna pjesma rekla, od učkura pa do grla bijela*““. Njegov uvredljiv
ispad kritizirala je cijela politička i društvena scena, povjesničari, građanske
udruge, a Željka Markić uputila mu je javno pismo u kojem mu je ukazala
na povijesne netočnosti i neistine koje je napisao u svome članku. Već slje-

deći dan, Tomić je u svojem članku „Što Željki smeta?“ pokušao opravdati svoje povijesne netočnosti i kontroverzni pristup temi. Međutim, umjesto da se ispriča na uporabi uvredljivog izraza ili pojasni zašto je rabio izraz *gnjila trupla*, a ne *neekshumirani posmrtni ostatci*, Tomić je ustrajao na etimologiji. Nakon teksta „Što Željki smeta?“, Željka Markić je javno odgovorila što njoj stvarno smeta pa napisala sljedeće: „...*možda to pomogne i najpoznatijem pitomcu JNA među od HND-a nagrađivanim novinarima, da prežali i sam sebi oprosti – što nije bio frajer kad su pravi frajeri imali priliku pokazati hrabrost i spremnost na žrtvu – braneći i oslobađajući Hrvatsku*“. U ovoj polemici zaista je riječ o nekorektnom izražavanju Tomića jer izrazi koje je upotrijebio mogu biti uvredljivi živim potomcima ubijenih. Slična je komunikacija i izražavanje Željke Markić koja se postavlja kao nositeljica nacionalne istine što nije niti iz kuta glasnogovornice potomaka žrtava. Interpretativni okvir polemike je negativno konotiran budući da su se obje strane služile oštrim izjavama i međusobnim napadima što je detaljnije oprimjereno u nastavku. Iako su direktne izjave jedna od osnovnih karakteristika polemike, u ovoj polemici nisu prisutne. Željka Markić se Anti Tomiću obraća kao „pitomcu JNA“, dok se Tomić njoj obraća s „velika Hrvatica Željka“. Karakter Tomićevih izjava pak je vrlo oštar budući da piše o mrtvim ljudima: „*Zamislite koja bi to smijurija bila da je o gnjilim truplima iz Hude jame Ratko Cvetnić napisao štogod šaljivo kako samo on umije, da se objesno šegačio kako su partizani preštepavali domobrane, ili kako su uhvaćene ustaše borci Prve proleterske razrezivali što bi narodna pjesma rekla, od učkura pa do grla bijela*“ ili „*Kad se snimka pojavila, svi su uglas isticali Thompsonovu predanost Bogu i domovini. Za gnjila trupla zaklanih Srba bolila ih je, da oprostite, neka stvar.*“ Uz oštrinu izjava polemika sadrži i poneka pretjerivanja i to od Tomića, primjerice: „*Dobri Bog zapanjeno se križa lijevom i desnom gledajući te desničarske licemjere kako na Bleiburgu skrušeno mrmrljaju Očenaše, a onda na povratku stanu u motel kraj ceste, naruče vruće prasetine i hladnog gemišta i ajmo, mala: ‘U Čapljini, klaonica bila, puno Srba Neretva nosila...’*“. Dok je ironije u većoj mjeri prisutna. Primjer ironije je recimo: „*Zazivaju hrvatsku mati, a jedva natucaju materinji*“ i „*Komično je to gledati, što su veći Hrvati, gotovo u pravilu, gore vladaju hrvatskim.*“ U tekstu ima i ponešto sarkazama, na primjer: „*Da je velika Hrvatica Željka Markić pogledala u koji god rječnik hrvatskog jezika, a mogla ga je jadna naći i na internetu, pod slovom t našla bi imenicu truplo, stoljećima već dobru našu hrvatsku riječ za mrtvo tijelo, a mrtvo tijelo, kao što svaki pučkoškolac znade, organska je tvar koja gnjili, ili trune, ili se raspada.*“ Ova polemika pripada potkategoriji polemike s fokusom na ideološkog protivnika, a područje rasprave je problem, odnosno terminologija korištena od Tomića u opisu ubijenih ljudi. Sukladno pravilima

polemike u ovoj polemici također je odsutno suglasje, odnosno nema slaganja među autorima.

4. Novinska rasprava: Miljenko Jergović vs. Nenad Bartolčić

Posljednja analizirana polemika je polemika Miljenka Jergovića i Nenada Bartolčića iz 2008. godine koja se odvijala kroz tekstove „**Ne želim u Leipzig**“ i „**O novinarstvu koje nije moje**“. Ova polemika pripada kulturnoj tematici jer se polemizira o hrvatskim piscima. Započela je, naime, kada je autorica programa hrvatskoga nastupa u Leipzigu Alida Bremer u jednom od svojih intervjuua nabrojala 18 hrvatskih pisaca koji imaju najnovije publikacije na njemačkom jeziku te navela još 17 onih koji su zavrijedili putovati u Leipzig, ali za njih nema novaca, a na tim listama se našao upravo Jergović. Uvrijeđen time, Jergović je napisao tekst pod nazivom „**Ne želim u Leipzig**“ u kojem je napisao da: „*Gospođa Bremer objašnjava kako je nešto „nudila“ njemačkim organizatorima, a oni su „birali“ ono što im se sviđjelo. Ona je poput uzgajivača koji voli sve svoje konje i nikako se ne može odlučiti kojega bi preporučio za reprezentativnu ergelu. Postoje ljudi s kojima se ne želite zateći u istoj priči. To je još jedan od razloga zbog kojih ne bih u Leipzig u aranžmanu Alide Bremer.* Na taj njegov tekst odgovorio je Nenad Bartolčić poručivši mu kako se on u svom tekstu nije obračunavao s koncepcijom nego s „likom i djelom“ Alide Bremer, mada se ni za to nije baš potrudio. Naglasio je i kako je kod ovakvih složenih projekata bitan kontekst, a manje su značajne iskrivljene samorefleksije o vlastitoj veličini nekih autora. Isto tako, Bartolčić kaže: „*Nisam pristalica rušilačke, nekonstruktivne kritike u kojoj ne prepoznajem iskrenu želju da ono što se kritizira učini kvalitetnijim ili uspješnijim, a koja kulminira jedva mjesec dana prije početka Sajma knjiga u Leipzigu, dakle u vrijeme kada bi se trebali skupiti svi „pametni i knjiški ljudi“, zaboraviti barem na kratko sva neslaganja koja opterećuju njihove međusobne odnose i poraditi na zajedničkom cilju što uspješnije prezentacije hrvatske književnosti i pisaca njemačkoj publici*“. Ovime on naglašava kako je pogled uperen u krivi problem, odnosno cilj. Pojašnjava kako nije bit tko je od autora pozvan kako bi predstavljao Hrvatsku u inozemstvu već je važna kvaliteta i samo promicanje koje je u ovom slučaju zasjenila osobna promocija Miljenka Jergovića. On je, iako blaže nego u prijašnjim analiziranim polemikama, ponovno uspio postaviti sebe u središte problema, zasjenivši time i sam sajam knjiga i zajednički cilj promicanja hrvatske književnosti. Također, što je vidljivo iz Bartolčićevog navoda jest da kritizira Jergovićeg način pisanja koji kaže nema dovoljno konstruktivne kritike, nije dovoljno kvalitetan već je sam sebi svrhom. Jergović u svojim opažanjima vješto zaobilazi dubinu problema, ostaje

na površini, a svojim kreativnim epitetima i zanimljivim usporedbama skreće pažnju od onog bitnog, tj. onog nerečenog. Ova polemika zapravo ne sadrži oštrinu prethodnih polemika iako autori komuniciraju sarkastično. Neke od direktnih izjava Miljenka Jergovića iz teksta su: „*Bio bih sretan da se moje ime nije našlo ni na jednoj od dvije liste Alide Bremer, pogotovo ne na prvoj, ali nekako mi ne ide. Iako sam još lani javno rekao, i u novinama napisao, da u reprezentaciji nacionalne književnosti u Leipzigu ne želim vidjeti svoje ime, pa sam se nadao da će me gospođa Bremer pristojno prešutjeti.*“ Kao i: „*Rado ću, i uvijek, prihvatiti da sam višak ja*“. Dok Nenad Bartolčić ima nešto drugačiji ton: „*Mislim da nisam pretenciozan ako ustvrdim da danas o zbivanjima na knjiškoj sceni možete više saznati na stranicama našeg portala kao i na još nekoliko sličnih entuzijastičkih projekata virtualnih nam kolegica i kolega (Bookserice, Moljac, Elektroničke knjige...)*“ i „*Utoliko me rastužuje i ljuti ustupanje prostora ionako tanašnih kulturnih rubrika prilozima koji su ispušni ventil za nečije ego tripove, a upravo se to dogodilo s nekoliko tekstova koji su „problematizirali“ ovogodišnji nastup hrvatskih pisaca na Sajmu knjige u Leipzigu*“. Kao što se iz primjera dâ zaključiti, karakter izjava u polemici većinom je blag uz prisutnost pretjerivanja u manjoj mjeri i to kod Jergovića. Primjerice, kada priča o gospođi Bremer: „*Ima tu neke nelagode, čovjeka uhvati neki duboki sram od situacije u kojoj ga gospođa Bremer „nudi“ i „opisuje“*“, te sljedeća rečenica: „*Ona je poput uzgajivača koji voli sve svoje konje i nikako se ne može odlučiti kojega bi preporučio za reprezentativnu ergelu.*“ Ironije ipak ima s obje strane, primjerice kod Jergovića: „*Ako je išta gospođa Bremer znala uspješno i uvjerljivo „opisati“, tada je to bio upravo ministar, koji joj je i omogućio da se bavi hrvatskom stvari u Leipzigu*“, te izjava Nenada Bartolčića: „*U nadi da nas neće neugodno iznenaditi fenomen zvan hrvatska šutnja iščekujemo njihove odgovore.*“ Uz ironiju kao karakteristiku polemika, prisutan je i sarkazam u manjoj mjeri kao što je recimo izjava Miljenka Jergovića: „*Ne mogu biti siguran što jest, a što nije u životu čitala Alida Bremer. Ima ih i koji su jako puno čitali, ali ništa nisu shvatili. Ima i onih koji, pak, skoro ništa nisu čitali, a umiju govoriti i uspostavljati kriterije kao da su pročitali sve. I jedni i drugi zadnjih godina sude o živoj hrvatskoj književnosti, pa su i stvorili uvjete za ovakvo predstavljanje u Leipzigu. No, gospođa Bremer pokazala je umijeće da pronalazi pisce na načine na koje ih mi ostali ne umijemo naći. Eto, recimo, prijatelji se s jednim prozaikom i ne prođe dugo, a već shvati kako je genijalan i njegov prijatelj pjesnik, te: „Umjesto da proguta svoju nokiju, baci je kroz prozor i odmah obavi sepuku, ili na neki treći način pokaže svoje poštovanje prema presenterici hrvatske književnosti, ministar je izašao iz prostorije telefonirati.*“

Interpretativan okvir polemike je zapravo negativan iako ne oštar kao prethodne obzirom da pripada potkategoriji polemike u kojoj je fokus na ideološkog protivnika. Područje rasprave je pitanje koje se odnosi na to koji autori trebaju predstavljati Hrvatsku na Sajmu knjiga u Leipzigu. Sukladno pravilima polemike i u ovoj je odsutno suglasje, odnosno nema slaganja među autorima.

4. ZAVRŠNE MISLI

Detaljnou analizom i interpretacijom odabranih suvremenih polemika pokušalo se odgovoriti na pitanja o načinu pisanja istih, motivima autora kao i nekim potencijalno izmijenjenim osnovnim karakteristikama polemike. Rezultati su pokazali kako su kolumnisti kao autori polemika većinom u svojem izražavanju bili oštrij od, kako smo ih u tekstu nazvali, javnih osoba. Miljenko Jergović predvodi s oštrim i uvredljivim izjavama, a slijedi ga Ante Tomić s ponekim negativnim komentarima, tu je i Željka Markić koja je jedina od javnih osoba bila negativno konotirana. Velimir Visković i Nenad Bartolčić su, možemo to tako reći, na pomalo vješt način uokvirili svoje misli tako da ih je običnom čitatelju lako i zanimljivo čitati. Čak bi se moglo istaknuti kako su im rečenice na maštovit način vrijeđale i ironizirale suprotne strane, a da se pritom nisu služili pogrđnim riječima, niti izrazima. Iako je Miljenko Jergović svojim upečatljivim opisima i uvredljivim usporedbama uspio privući određenu publiku, Velimir Visković, Nenad Bartolčić, pa i Ante Tomić uspjeli su ove polemike umiriti. Uspjeli su im dati korektan i jasan cilj te služeći se prigodnijim izrazima dići na višu razinu. Jer primjerice Jergović u jednoj od svojih izjava kao što je: „*Katunarić patetični fašist, karijerni sinekurac i rosno dupe*“, ne služi se niti pretjerivanjem, niti ironijom, niti sarkazmom ili neobjektivnim osporavanjem, već jednostavno vrijeđanjem. Dok je Tomić, s druge strane, u polemiziranju suptilniji te na sarkastični način vrijeđa svoje protivnike, kao npr. „*Dobri Bog na nebesima vjerojatno se krasno zabavlja kad Željka Markić krene nešto govoriti u Njegovo ime. Dobri Bog zapanjeno se križa lijevom i desnom gledajući te desničarske licemjere kako na Bleiburgu skrušeno mrmljaju Oče naše*“. Takva karakteristična razlika u stilovima pisanja/izražavanja može proizlaziti i iz dvojne uloge autora kolumni, odnosno novinara i književnika u odnosu na javne osobe.

Nadalje, osnovne karakteristike polemike u analiziranim primjerima su u većoj mjeri prisutne, kao što su prisutnost direktnih izjava, sarkazama, pretjerivanja, ironije, izostanak suglasja itd. Dok je kod potkategorija, polemika većinom fokusirana na ideološkog protivnika, što odgovara i osnovnom području i užim temama polemike – društveno-politička orijentacija. Dakle, iako postoji mali broj polemika (novinskih rasprava koje se objavljuju u stal-

nim rubrikama, odnosno kolumnama analiziranih dnevnih novina – njihovih mrežnih izdanja) kako je istraživanje pokazalo, ne može se u potpunosti tvrditi da polemika kao žanr izumire. Ono što se može reći je da dolazi do značajne promjene fokusa, koji se pomiče s tema od općeg interesa na teme od osobne koristi koje onda kao takve mogu služiti samo kao oblik samopromocije autora teksta. No, neovisno o motivaciji autora definitivno kao žanr ona nastupa nasuprot medijskim trendovima koji nastoje stvoriti pasivnu, nezainteresiranu publiku, odnosno poticati tzv. *pasivno informacijsko djelovanje* (Pavlik 1990). Iako je dakle fokusirana na ideološkog protivnika, zbog užeg izbora tema se analizirane polemike mogu promatrati kao oblik PR-a koji ima mogućnost stvaranja i poticanja aktivnijih građana i angažirane publike koju će ona zaintrigirati. Istodobno, ona će biti i autoreklama gdje se kao najistaknutija može reći da je svakako polemika Miljenka Jergovića. Možda baš zbog svog, novinarski rečeno, „za medije neočekivanog stila pisanja punog uvrjeda, oštine i kontradikcija“ je on ujedno i toliko popularan i nagrađivan autor.

LITERATURA

- Grunig, J. E. i Hunt, T., *Managing public relations*, Fort Worth, TX: Harcourt Brace, 1984.
- *Hrvatska književna enciklopedija* (ur. Velimir Visković), Polemika, Leksikografski zavod, Zagreb, 2010–2012.
- Kramarić, Zlatko, Banović-Markovska, Angelina, *Politika, identitet, kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2012.
- Krtalić, Ivan (ur.), *Polemika u hrvatskoj književnosti* 1–10, Mladost, Zagreb, 1982.
- Kurtić, Najil, *Odnosi s javnostima*, University Press – Magistrat izdanja, Sarajevo, 2016.
- Matoš, Antun Gustav, *Polemike*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za suvremenu književnost, Institut za književnost i teatrologiju – Mladost – Liber, Zagreb, 1973.
- Obradović, Đorđe, *Kolumne nisu novinski rod*, MEDIANALI, 2 (3), 2008, str. 13–38.
- Pavlik, John Vernon, *Public relations, What Research Tells US*, Sage Publications, London, 1990.
- Romac, Denis, *Budućnost nam je Big brother*, Novinar, broj 7–9/2015, ISSN 1330-1543, Rijeka, 2015, str. 5–6.
- Van Dijk, T., *Ideology and Discourse; A Multidisciplinary Introduction*, Pompeu Fabra University, Barcelona, 2000.

**Mirta BIJUKOVIĆ-MARŠIĆ &
Marina ĐUKIĆ &
Luka ALEBIĆ**

LITERARY WRITERS AND JOURNALISTIC POLEMICS

Thanks to mass media, polemics became special journalistic and literary form. Politicians, literary writers, professors, historians, linguists, publicists, editors etc., they all controvert. Main focus of this research are polemics which are written by literary writers and published in newspapers. Polemics are a kind of self-promotion or self-advertisement. Often literary writers start and lead polemics in order to enforce themselves; to be in the center of attention; to condition and initiate certain events so as to be a part of them or just to become a subject of discussions. After the 1991, most of polemics are conducted solely according to ideological dividing line, and not in respect of essence and the subject of the conflict. The main focus is to disqualify opponent as a person. Some of them are extremely harsh. Those polemics with the words selection and the type of accusations surpass all standards of polemic discourse.

Key words: *Polemics, Writers, Self-promotion, Newspapers, PR (Public Relations)*

UDK 821.112.2.09-31

Izvorni naučni rad

Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ (Split)

Filozofski fakultet u Splitu

eldi@ffst.hr

**PEPELJUGA I NJEZINE KĆERI. NJEMAČKI
TRIVIJALNI LJUBAVNI ROMAN NA PRIMJERU
HEDWIGE COURTHS-MAHLER**

U ovome članku istražuje se i osvjetljava tzv. motiv Pepeljuge u trivijalnim ljubavnim romanima popularne njemačke spisateljice Hedwige Courths-Mahler (1867–1950). U Courths-Mahler romanima, identitet glavnih likova konstruira se sukladno horizontu očekivanja čitateljske publike te se izbjegavaju bilo kakvi konflikti na unutarnjoj (moralnoj) i/ili vanjskoj (društveno-političkoj) razini. Polazeći od pretpostavke da je u trivijalnim ljubavnim romanima narativna struktura strogo definirana, odnosno shematizirana po određenom uzorku da bi se udovoljilo horizontu očekivanja čitatelja, u ovome istraživanju prikazano je na koje se načine transformira svijet glavnih junakinja. Odnos ženskih likova prema određenim društvenim fenomenima pokazuje uklapanje u shematizirane žanrovske i kulturalne konvencije te su glavne junakinje – Pepeljuge prikazane kao oličenje arhetipske ženskosti. Zahvaljujući tome što utjelovljuju tradicionalne vrijednosti, junakinje na kraju bivaju nagrađene ljubavi i bogatstvom u svijetu koji se može definirati kao neki oblik konzervativne utopije. Usprkos nastojanju da se kao spisateljica ljubavnih romana, tzv. „bajki za odrasle“, prikaže kao potpuno apolitična autorica, svojim submisivnim i pasivnim junakinjama Hedwiga Courths-Mahler nesumnjivo je negativno utjecala na emancipatorske težnje žena i time doprinijela očuvanju patrijarhata.

Ključne riječi: *Hedwig Courths-Mahler, trivijalna književnost, ljubavni roman, Pepeljuga, patrijarhat*

Ime Hedwige Courths-Mahler (1867–1950), po kriteriju broja objavljenih primjeraka najuspješnije njemačke autorice svih vremena¹, postalo je simbolom trivijalnih ljubavnih romana i to daleko izvan granica država njemačkog govornog izraza.² Autorica je napisala i objavila oko 200 naslova od kojih se otprilike polovicu još uvijek može kupiti u različitim knjižarama i antikvarijatima.³ Njezini su romani prevedeni na veliki broj svjetskih jezika i objavljeni u mnogim državama svijeta, pa zacijelo nije pretjerano tvrditi da je autoričina slava unutar žanra teško dostižna, o čemu svjedoči i podatak da se još uvijek tiskaju nove naklade njezinih djela. Izdavačka kuća Rothbarth još je davne 1939. u njemačkim knjižarama reklamirala autoricu navodeći brojku od preko 24 milijuna objavljenih primjeraka. Današnji vlasnik autorskih prava, izdavač Bastei, spominje čak 80 milijuna primjeraka.⁴ Usto su po romanima Hedwige Courths-Mahler napravljene mnoge kazališne predstave i snimljeni brojni filmovi.⁵ Usprkos velikoj popularnosti i omiljenosti u širokim slojevima društva, njezin književni uspjeh izazvao je i negativne komentare. Među kritičarima je prednjačio njemački satiričar i pisac Hans Reimann koji je, između ostalog, njezine romane nazvao šundom opasnim za društvo.⁶ Courths-Mahler je na njegove optužbe odgovorila u pomirljivom tonu, nazivajući svoja djela bezazlenim bajkama u kojima čitalačka publika nalazi tek nekoliko sati bezbrižnosti.⁷ Autorica je svoje ljubavne romane sama definirala kao „bajke za odrasle“⁸, pa će se u tom kontekstu, s različitih gledišta i razina interpretacije, u ovome članku istražiti i osvijetliti tzv. motiv Pepeljuge

¹ Usp. Peter Nusser, *Trivialliteratur*, Stuttgart, 1991, str. 63; Andreas Graf, *Hedwig Courths-Mahler*, München, 2000, str. 7.

² Usp. Roland Opitz, „Hedwig Courths-Mahler in literaturwissenschaftlicher Sicht“, *Weimarer Beiträge*, 39, 1993, 1, str. 534–551, ovdje str. 534.

³ Andreas Graf, *Hedwig Courths-Mahler*, München, 2000, str. 9.

⁴ Zanimljivo je napomenuti da je Njemačka pošta (Deutsche Post) 1992. godine izdala seriju poštanskih markica pod nazivom „Žene u njemačkoj povijesti“. U sklopu te promocije nalazi se i markica s likom Hedwige Courths-Mahler, što svjedoči o tome da spisateljica zauzima istaknuto i važno mjesto u njemačkoj kulturi. Usp. <http://www.kaiserin.de/geschichte/frauen-der-deutschen-geschichte.php>

⁵ U autoričinoj biografiji navodi se podatak o 25 naslova koji su pretvoreni u kazališne predstave, kao i 23 njezina naslova po kojima su snimljeni filmovi. Usp. Andreas Graf, *Hedwig Courths-Mahler*, str. 151–153.

⁶ Hans Reinmann bio je možda najglasniji i najuporniji među njezinim kritičarima, ali i drugi pisci i intelektualci otvoreno su se izrugivali s njezinim literarnim uspjehom, npr. Robert Neumann, Alfred Hein i Hans Habe. Usp. Isto, str. 119–120.

⁷ Isto, str. 120.

⁸ Usp. Alphons Silbermann, „Von der Kunst, unterhaltsam zu schreiben. Die Liebe bei bei Hedwig Courths-Mahler“, u: Wolfgang Frühwald/ Georg Jäger/ Dieter Langewiesche/ Alberto Martino (ur.), *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 18. Band, 1, Tübingen, 1993, str. 69–85, ovdje str. 72.

kao dio narativne strukture bajke unutar ljubavnog romana. Pod motivom Pepeljuge⁹ podrazumijevamo prije svega motiv podređene mlade djevojke bez jednog ili obaju roditelja, žrtvu određenih životnih okolnosti koju, usprkos svim nevoljama, krase unutarnja i vanjska ljepota i koja zahvaljujući muškarcu – princu doživljava socijalni uspon i ljubavnu sreću.¹⁰ Iako se sam lik Pepeljuge može promatrati dvostruko¹¹, u djelima Hedwige Courths-Mahler junakinje su submisivne žene koje ne djeluju aktivno, baš suprotno tome, njihov je odnos prema svijetu pasivan, dok je uspjeh koji na kraju doživljavaju posljedica neke više sile.¹² Courths-Mahler se, za razliku od svojih fiktivnih junakinja, za uspjeh izborila svojim radom i talentom: od izvanbračnog djeteta koje je živjelo u siromaštvu i na marginama društva, postala jedna od najpopularnijih žena u njemačkoj povijesti.¹³ Iako bez formalnog obrazovanja, autorica je pokazivala višestruku umjetničku nadarenost, pa je usprkos krajnje nepoticajnom okruženju, vrlo mlada počela pisati prve romane.¹⁴ Zahvaljujući književnom uspjehu s „ljubavnim bajkama“ s kojima je ušla u gotovo svaki njemački dom, Courths-Mahler nije samo stekla materijalno bogatstvo, već i za ženu svog porijekla gotovo nezamislivi društveni ugled. Ona je još za života postala neka vrsta ikone romantične ljubavi pružajući njemačkim djevojkama i ženama, ali nerijetko i muškim čitateljima, ne samo ljubavnu bajku, nego i nadu u bolju budućnost, vjeru u utopijski svijet u kojemu dobro uvijek pobjeđuje zlo.¹⁵ Njezin društveni značaj i važno mjesto u kontekstu

⁹ Radi se o vrlo čestom motivu u Courths-Mahler romanima. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, Bielefeld, 1978, str. 24.

¹⁰ Postoje različite verzije bajke o Pepeljugi, a zacijelo je najpoznatija ona braće Grimm iz 1857. godine. Mladu djevojku bez majke krase vrline poput poslušnosti, marljivosti i skromnosti, a njezina zla maćeha s kćerima iskorištava njezin podređeni položaj, ponižava je i tjera na najteže kućanske poslove. Međutim, usprkos nepovoljnim okolnostima, Pepeljuga se, prije svega zahvaljujući pomoći nadnaravnih sila, uspijeva udati za princa. Usp. Ingrid Spörk, *Studien zu ausgewählten Märchen der Brüder Grimm*, Königstein, 1986, str. 110.

¹¹ Lik Pepeljuge može se promatrati i u drugom svjetlu, kao primjer osobe koja uspijeva nadvladati strah i ostvariti svoj puni potencijal. Usp. Eugen Drewermann, *Landschaften der Seele: Oder wie man die Angst überwindet. Grimms Märchen tiefenpsychologisch gedeutet*, Band 3, Ostfildern, 2015, str. 109–264.

¹² U djelima Hedwige Courths-Mahler Bog predstavlja instancu moći kojoj se protagonisti obraćaju u molitvi i koja, kroz aktivno djelovanje, može pomoći ispuniti ljudske želje. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 43.

¹³ Njezina majka je na različite načine pokušavala prehraniti obitelj, pa neki biografi spominju i bavljenje prostitucijom. Usp. Andreas Graf, *Hedwig Courths-Mahler*, str. 25.

¹⁴ Isto, str. 41–60.

¹⁵ „Ich habe nichts anderes getan als später der Film: ich habe schwer arbeitenden Menschen jenes Leben gezeigt, nach dem immer ihre Sehnsucht ging, das sie jedoch nie kennenlernen würden. Ich habe Märchen für grosse Kinder erdacht.“ Usp. Gustav Sichelschmidt, *Hedwig*

njemačke kulture stoga daleko prelazi okvire važnosti žanra unutar kojeg je stvarala, o čemu svjedoči i podatak da je Njemačka pošta (Deutsche Post) 1992. godine izdala poštansku markicu s njezinim likom u sklopu serije pod nazivom „Žene u njemačkoj povijesti“.¹⁶ Upravo je njezin veliki društveni utjecaj, pogotovo iz feminističke perspektive, postao predmetom kritike koja prelazi okvire književnosti i bavi se autoričinim indirektnim političkim utjecajem. Usprkos njezinom nastojanju da se kao spisateljica ljubavnih romana, tzv. bajki za odrasle, pokaže kao potpuno apolitična, može joj se zamjeriti da je promicanjem slike submisivne žene koja na kraju biva nagrađena srećom u obliku braka, negativno utjecala na emancipatorske težnje žena i time doprinijela očuvanju patrijarhata.¹⁷ Nemoguće je u njezinim romanima ne uočiti inzistiranje na tradicionalnim, tj. konzervativnim društvenim odnosima, kako unutar braka i obitelji, tako i u širem socijalnom kontekstu. Upravo to još zanimljivijim čini činjenicu koju se može nazvati svojevrsnim fenomenom: autoričine knjige i na početku 21. stoljeća imaju svoju čitalačku publiku.¹⁸ Dok se njezina popularnost u prvoj polovici 20. stoljeća može tumačiti slabijim obrazovanjem žena, njihovim konzervativnim odgojem i društvenim predrasudama koje su se vezivale uz emancipatorske težnje, teže je objasniti da u digitalno doba još uvijek postoji publika koja se može identificirati s nekom varijantom Pepeljuge. S druge strane, čitatelji(ce) takvih romana često su stigmatizirane kao slabije obrazovane, kao publika bez velikih očekivanja i razumijevanja umjetničke komponente književnosti. Čitatelji trivijalne literature očekuju od književnosti da im donosi lijepe priče i traže samo zabavu, dok ih problematiziranje nekakvih važnih pitanja ne zanima.¹⁹ Trivijalni roman može se definirati kao produkt koji podliježe određenoj unutarnjoj (sadržaj, stil, fabula i vokabular) i vanjskoj formi (način objavljivanja), što je rezultat poznavanja čitateljske publike kojoj je namijenjena. Fabula ima konzistentnu dramaturgiju: počinje rješivim konfliktom koji završava sretnim završetkom.

Courths-Mahler, Deutschlands erfolgreichste Autorin. Eine literatursoziologische Studie, Bonn, 1967, str. 12–13.

¹⁶ Andreas Graf, *Hedwig Courths-Mahler*, str. 7.

¹⁷ Može se reći da Hedwig Courths-Mahler u svojim romanima utvrđuje patrijarhat. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 52–53.

¹⁸ U suvremenoj hrvatskoj književnosti javlja se iznimno produktivna autorica trivijalnih ljubavnih romana koja objavljuje pod pseudonimom Kate Mitchell, ali njezina se popularnost usprkos stotinama objavljenih priča ne može mjeriti s fenomenom Hedwige Courths-Mahler. O autorici vidi: Ivan Bošković, „Kata Mijić alias Kate Mitchell ili kako ljude (u)činiti sretnima“, u: *Dani hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 44, 1, Split, 2018, str. 413–429.

¹⁹ Pavao Pavličić, „Pučka, trivijalna i masovna književnost“, u: Svetlana Slapšak (ur.), *Trivijalna književnost*, Beograd, 1987, str. 73–83, ovdje str. 77.

Likovi su shematizirani po crno-bijelom uzorku i nositelji su potpuno definiranog svjetonazora.²⁰ Između suvremenih čitatelja ovih romana i same autorice stoji iskustvo velikih političkih i društvenih promjena do kojih dolazi u drugoj polovici 20. stoljeća. Činjenica je da autoričini romani više nisu toliko popularni kao što su bili 60-ih i 70-ih godina, ali nove naklade njezinih djela svjedoče o tome da još uvijek postoji čitalačka publika i mogućnost identifikacije sa ženskim likovima – varijantama Pepeljuge.²¹ Gledano u kontekstu autoričine iznimne popularnosti i prepoznatljivosti, kao i zanimljivosti samog fenomena, može se zaključiti da je broj književno-znanstvenih studija koje se bave njezinom književnom produkcijom vrlo skroman²², što je vjerojatno posljedica općeg odnosa prema trivijalnoj književnosti kao manje vrijednoj.²³

U središtu narativne strukture romana „Ratna zaručnica“ nalazi se tzv. motiv Pepeljuge te se oko njega konstruiraju drugi motivi kao konstitutivni elementi fabule trivijalnog ljubavnog romana. Analiza romana po određenim karakteristikama tipičnim za autoričine književne postupke pokazuje visoki stupanj uklapanja u određenu shemu. Najvažniji konstitutivni elementi žanra su sljedeći: društveni položaj glavnog ženskog/muškog lika, životna dob, fizičke i psihičke karakteristike, stupanj obrazovanja i zanimanje, kao i odnos glavnih likova prema različitim društvenim i privatnim fenomenima, odnosno njihovi politički stavovi, rodoljubni osjećaji, odnos prema religiji i natprirodnim silama, braku i ljubavi. Glavna junakinja Rose von Lossow predstavlja paradigmatički primjer lika Pepeljuge; nakon smrti roditelja odrasta kod daljnjih rođaka u dvorcu Falkenried te se njezin društveni status zrcali u nekom međuprostoru koji se može definirati kao mjesto između služavke i rođakinje.²⁴ Aristokratska obitelj zauzima emocionalno distanciran odnos prema glavnoj protagonistici što kod nje rezultira osjećajem inferiornosti te se reflektira kao konstantna potreba za udovoljavanjem drugima, odnosno kao neka verzija tzv. „ljepote samožrtvovanja“.²⁵ Takva konstelacija socijalnih odnosa čini pozadi-

²⁰ Walter Nutz, *Trivialliteratur und Popularkultur. Vom Hefromanleser zum Fernsehzeuschauer. Eine literatursoziologische Analyse unter Einschluß der Trivialliteratur der DDR*, Wiesbaden, 2013, str. 63–64.

²¹ Pogled u kataloge hrvatskih knjižnica otkriva da se i dalje tiskaju nova Courths-Mahler izdanja. Tako npr. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu sadrži oko 50 djela ove autorice od kojih su mnoga objavljena u posljednja dva desetljeća.

²² Roland Opitz, „Hedwig Courths-Mahler in literaturwissenschaftlicher Sicht“, str. 534–535.

²³ O trivijalnom ljubavnom romanu na primjeru Ane Žube, hrvatske spisateljice ljubavnih romana, vidi opširnije: Ante Bašić, „Ljubić u maniri Scarlett O’Hara“, *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu*, V, 2011, 5, str. 113–143, ovdje str. 117–119.

²⁴ Inače su taj prostor zauzimale guvernante i družbenice. Usp. Bonnie S. Anderson / Judith P. Zinsser, *Eine eigene Geschichte. Frauen in Europa*, Bd. 2, Zürich, 1988, str. 194.

²⁵ Usp. Eldi Grubišić-Pulišelić, *Konstrukcija ženskog identiteta u njemačkoj drami. Tipizacija ženskih likova u kazališnom zrcalu 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 2013, str. 103–117.

nu radnje te se pokazuje ključnom za njezin razvoj, ali i za sretni završetak kao konstitutivni element samog žanra. Glavna junakinja, siromašna, ali kako svojim porijeklom, tako i karakterom, plemenita djevojka, doživjet će pravu transformaciju u trenutku u kojemu će poput Pepeljuge biti nagrađena ljubavlju svoga „princa“. Međutim, ljubav se, usprkos romantičarskom, idealiziranom pristupu koji graniči s mitologizacijom, ne pokazuje kao samostalna, odnosno samodostatna kategorija, već mora biti praćena materijalnim bogatstvom da bi se zaokružio dojam potpune sreće. Kao što je to tipično za žanr trivijalnog ljubavnog romana, glavnu junakinju uz fizičku ljepotu krase isključivo pozitivne karakterne osobine te je njezin lik prototip građanskog ideala žene 19. stoljeća.²⁶ Već na početku romana otkriva se njezina ljubav prema sinu vlasnika imanja na kojemu živi poput Pepeljuge, kao i činjenica da svjesna svog podređenog položaja, ne gaji nikakvu nadu u realizaciju svoje tajne ljubavi. Kao što Rose predstavlja Pepeljugu, tako Hasso von Falkenried predstavlja princa, muškarca koji posjeduje (mitsku) moć transformirati običnu djevojku u princezu. U ljubavnim romanima junak se nalazi na vrhu piramide, on predstavlja žarište priče, kao i objekt želje, pa je ujedno sredstvo i cilj borbe za sreću.²⁷ Zanimljivo je da glavni junak artikulira sličnost glavne junakinje s Pepeljgom: „Primijetio je da joj je u kući dodijeljena uloga neke vrste Pepeljuge i da se uvijek držala tiho i skromno.“²⁸ Usprkos nepovoljnoj situaciji na početku romana, kao i različitim preprekama, među kojima posebno mjesto zauzima Hassova očaranost drugom ženom, kao i ratno okruženje, djevojka biva nagrađena spojem ljubavi i bogatstva, ili pojednostavljeno, Pepeljuga na kraju dobiva svoga princa. Da bi se cilj postigao, potrebno je na početku istaknuti skromnost, moralnu (i tjelesnu) nevinost djevojke u čiji horizont očekivanja već po definiciji ne spada uzvraćena ljubav, pa ona potajno, skriveno i iz daleka promatra objekt svoje ljubavi: „Oprezno, da je nitko ne bi vidio, stala je iza debelog debla bukve dok je pritiskala ruku na srce koje je izdajnički lupalo (...). Jedan uzdah joj se otme iz grudi, a uzbuđenje koje ju je napalo, ustupilo je mjesto inače joj svojstvenoj mirnoći i samokontroli.“²⁹ Smirenost, požrtvornost i skromnost prikazuju se kao njezine glavne vrline, dok ona sama nikada ne pokazuje osjećaje: „Srce joj je lupalo da ju je gotovo boljelo. Ali ona je usavršila umjetnost savladavanja same sebe. Tako je izgledala potpuno

²⁶ Isto, str. 103–104.

²⁷ Usp. George Paizis, *Love and the Novel. The Poetics and Politics of Romantic Fiction*, Basingstoke/ New York, 1998, str. 85.

²⁸ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegersbraut*, Augsburg, 1997, str. 8. Sve prijevode s njemačkog na hrvatski jezik potpisuje autorica članka.

²⁹ Isto, str. 5.

mirno i smireno.³⁰ Njezin položaj siročeta, odnosno uloga plemenite djevojke koja je sama na svijetu i živi bez ljubavi drugih, nesumnjivo je u funkciji izazivanja sažaljenja i simpatija čitatelja: „Nije imala nikoga kome bi mogla otrčati s teškom tugom svoje mlade duše, nije imala majku punu ljubavi koja bi je nježno i utješno mogla pogladiti (...).“³¹ Glavna junakinja tako je već u uvodu romana definirana kao arhetip idealne žene unutar hijerarhijski uređene, patrijarhalne strukture društva: upravo će svojim submisivnim karakterom i spremnošću na samožrtvovanje zaslužiti sreću na kraju romana.³² Teško je zato ignorirati političku poruku koju Hedwig Courths-Mahler šalje svojim čitateljicama: otklon od tradicionalne ženske uloge se kažnjava, dok se njezino uklapanje u mitsku ulogu nagrađuje.

Junakinja treba savladati različite prepreke, protumačiti određene znakove i dovesti do zaključaka, ali ne svojim aktivnim djelovanjem u privatnom ili vanjskom prostoru, već upravo pasivnošću. Njezina uloga je u strpljivom čekanju na sudbinu, na rasplet u kojemu će se svi problemi riješiti sami od sebe, dobro pobijediti zlo i Pepeljuga biti nagrađena srećom. Karakteristično za Courths-Mahler romane je, između ostalog, postojanje suparnice glavne junakinje³³, odnosno druge djevojke za koju glavni junak u početku pokazuje određeni interes te se time radnja čini napetijom i zanimljivijom. Usprkos početnom uspjehu, suparnica, odnosno erotizirana i/ili emancipirana žena doživljava težak poraz na svim razinama, dok se Pepeljuga pretvara u princezu. Konflikt između dviju žena koje dijele interes za istog muškarca, s tim da junakinja uvijek predstavlja pozitivnu ženu iskrenih emocija i namjera, dok je suparnica po definiciji negativna žena koju pokreće isključivo neka korist, rješava se po uvijek istom uzorku: suparnica se otkriva kao žena nedostojna junakove ljubavi i od predmeta želje postaje predmet prezira. U romanu „Ratna zaručnica“ taj je konflikt između glavnoga junaka – dobrog princa i krive žene – Pepeljuginе zle sestre, čak podignut na nacionalno-političku razinu. Nakon što se negativni ženski lik potpuno raskrinka u relativno navinom i teško uvjerljivom špijunskom zapletu te usred, za autoricu tipičnog, nerealističnog prikazivanja društveno-političkog konteksta, u ovom slučaju konteksta Prvog svjetskog rata, Rose postaje žena voljenog muškarca i gospodarica imanja. Glavna junakinja trivijalnog ljubavnog romana time postiže dvostruki uspjeh: kako na emocionalnom, tako i na socijalnom planu, pa bi se

³⁰ Isto, str. 13.

³¹ Isto, str. 58.

³² U romanima Hedwige Courths-Mahler sreća je uvijek rezultat spremnosti glavne junakinje na samožrtvovanje. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 53.

³³ Usp. Roland Opitz, „Hedwig Courths-Mahler in literaturwissenschaftlicher Sicht“, str. 539.

moglo zaključiti da, sukladno kapitalističkoj ideologiji, materijalno bogatstvo predstavlja jedan od (nezaobilaznih) temelja ljudske sreće.

Iako je jedna od glavnih karakteristika ljubavnih romana Hedwige Courths-Mahler njihova nedefiniranost u društveno-političkom kontekstu³⁴, odnosno postojanje određene distance između fabule i povijesne stvarnosti da bi se konstruirao iluzorni svijet ljubavi, ali i izbjegla kritika aktualnih događaja, u ovome romanu dolazi do djelomičnog odstupanja od takve sheme. „Ratna zaručnica“ spada u rijetke autoričine romane u kojima se radnja događa u specifičnom, povijesno određenom vremenu, odnosno uoči i za vrijeme Prvog svjetskog rata. Roman se u tom smislu djelomično ne uklapa u uobičajeni shematski prikaz društva u kojemu je naglasak isključivo na međuljudskim odnosima u cilju realizacije braka, dok se konflikti na socijalnom ili političkom nivou potpuno ignoriraju. Usprkos tome, motiv Pepeljuge zauzima centralno mjesto, pa se povijesni događaji pokazuju kao kulisa ljubavnoj priči te njihova uloga nije povijesno-kritička. Ratna atmosfera, pripreme za rat, kao i sama ratna zbivanja, prikazani su površno i neuvjerljivo, gurajući u prvi plan ljubavnu fabulu. Ubacivanjem određenih dokumentarističkih dijelova, odnosno natpisa iz tadašnjih novina i isječaka iz govora cara Wilhelma II.³⁵, u fikciju se nastoje inkorporirati historiografski elementi. Da bi se postigla željena vjerodostojnost, povijesno-politički okvir konstruira se prije svega iz perspektive sveznajućeg pripovjedača: „Rusija je zauzela prijeteći stav prema Njemačkoj i Austriji i potajno je vršila mobilizaciju.“³⁶ Takvim postupcima Courths-Mahler poziva se na autoritet stvarnih (medijskih) izvora³⁷, ali neuvjerljivim špijunskim zapletom usred atmosfere ratne opasnosti, kao i likovima prikazanim crno-bijelom tehnikom, konstruirani okvir ostavlja dojam nerealističnosti i izvan historijskog iskustva. Možda bi bilo pretjerano tvrditi da autorica u ovome romanu objavljenom 1915. godine idealizira rat, ali ga svakako pokazuje kao nužnost³⁸ te se u njemu mogu uočiti i neki nacionalistički tonovi³⁹, inače netipični za Courths-Mahler literarnu produkciju. Isticanje domoljubnih osjećaja pozitivnih likova jedan je od tipičnih postupaka u trivijalnom ljubavnom romanu,

³⁴ Courths-Mahler rijetko u svojim romanima daje konkretne oznake povijesnog vremena. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 38.

³⁵ Usp. Andreas Graf, *Hedwig Courths-Mahler*, str. 95.

³⁶ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegsbraut*, str. 149.

³⁷ Spominje ubojstvo Franza Ferdinanda u Sarajevu te objašnjava određena povijesna zbivanja. Usp. Isto, str. 145–147.

³⁸ Andreas Graf, *Hedwig Courths-Mahler*, str. 95.

³⁹ M. Kay Flavell, „Kitsch and Propaganda: The Blending of Myth and History in Hedwig Courths-Mahler's *Lissa geht ins Glück* (1936)“, *German Studies Review*, Vol. 8, 1, 1985, str. 65–87, ovdje str. 71.

pa se tako i u romanu „Ratna zaručnica“ na više mjesta naglašava rodoljublje glavnoga junaka – njemačkog časnika: „U ratu i miru posvećujem cijelu svoju snagu domovini.“⁴⁰ Štoviše, Hasso von Falkenried brak svoje sestre s austrijskim mladićem uzdiže na razinu političkog saveza dviju država:

Kao što Njemačka i Austrija stoje jedna uz drugu kao vjerne saveznice, u radosti i tuzi, tako ćeš i ti, moja draga sestro, kao njemačka žena sklopiti doživotni savez s jednim Austrijancem. Ti sa svojim mladim suprugom ne odlaziš u stranu zemlju, već u bratsko carstvo, u kojemu ljudi, poput tvoga muža, s tobom razgovaraju na tvom jeziku.⁴¹

Kao primjer nacionalizma može poslužiti dijalog u kojemu glavni junak negira njemačku krivnju za rat i cijelu odgovornost prebacuje na druge narode koje identificira kao izvore zla: „Draga mama, ni najsvetiji ne može zadržati mir ako se to zlom susjedu ne sviđa. (...) Mi Nijemci ne smijemo staviti ruke u krilo i čekati dok nam neprijatelji ne počnu letjeti iznad glava.“⁴² Ne treba zanemariti činjenicu da je roman objavljen usred Prvog svjetskog rata i da se takvim postupcima udovoljavalo horizontu očekivanja njemačkih čitatelja, ali i utjecalo na buđenje samosvijesti i ponosa s nacionalnim (ali i nacionalističkim) predznakom. U tom svjetlu apolitični trivijalni ljubavni roman ipak pokazuje ambiciju utjecati na stvarnost kroz svjetonazor svojih čitatelja koji su dolazili iz širokih slojeva društva.

U Courths-Mahler romanima, identitet glavnih likova konstruira se sukladno horizontu očekivanja čitateljske publike te se izbjegavaju bilo kakvi konflikti na unutarnjoj (moralnoj) i/ili vanjskoj (društveno-političkoj) razini. Obitelji glavnih protagonistkinja gotovo nikada nisu cjelovite, najčešće u njima nedostaje majka, što izaziva sažaljenje i osigurava simpatije kod čitatelja.⁴³ Glavni junaci najčešće pripadaju aristokraciji ili višem građanskom sloju; ženski likovi mogu potjecati iz osiromašenih obitelji, ali u središtu radnje nikada nisu pripadnici nižih društvenih slojeva.⁴⁴ Psihički razvoj ili moralno sazrijevanje glavnih likova ne igraju nikakvu ulogu u takvoj konstelaciji jer su oni od početka prikazani kao ljudi iznimnih etičkih vrijednosti, pa je jedini

⁴⁰ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegsbraut*, str. 134.

⁴¹ Isto, str. 135.

⁴² Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegsbraut*, str. 142.

⁴³ Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 20.

⁴⁴ U ovim romanima društvo je podijeljeno na dva sloja, na vladajuće i podređene. Sluge nikada ne igraju glavne uloge jer su glavni junaci uvijek pripadnici viših društvenih slojeva, čak i onda kada nisu bogati. Zanimljivo je da nikada ne dolazi do „miješanja“ ljudi iz različitih slojeva društva. Usp. Isto, str. 19.

moćni razvoj onaj koji vodi prema spoznavanju ljubavi. Po toj shemi Rose kao verzija Pepeljuge ne posjeduje nikakvu imovinu, ali je njezino plemićko porijeklo čini dostojnom braka s nasljednikom dvorca Falkenried. Tako se izbjegava povreda načela socijalne nefleksibilnosti kao bitnog elementa ljubavnog romana Hedwige Courths-Mahler. U njezinim romanima iznimno rijetko dolazi do spajanja ljudi iz različitih društvenih slojeva te se najčešće žene bogati nasljednik/ica i osiromašeni pripadnik plemstva. Po životnoj dobi u kojoj se nalaze, glavni protagonisti se također potpuno uklapaju u zadanu shemu. Autorica očito idealnom dobi za ljubav i brak smatra vrlo mlade djevojke, rijetko kada starije od dvadeset godina, dok su muškarci, sukladno tadašnjim običajima da kasnije ulaze u brak, u dobi od kraja 20-ih do sredine svojih 30-ih godina života.⁴⁵ U skladu s takvim shematskim prikazom likova, Rose je dvadesetogodišnja djevojka, dok je Hasso deset godina stariji od nje. Glavna junakinja nema nikakvo formalno obrazovanje ili zanimanje, pomaže obitelji Falkenried u vođenju imanja i ne pokazuje nikakvu ambiciju prekoračiti imaginarne i/ili stvarne granice svog hermetički zatvorenog svijeta. Dapače, ostanak na imanju pokazuje se kao jedina mogućnost njezine egzistencije, dok je njezin eventualni odlazak iz sigurnog okruženja izjednačava s propasti. Ovisnost glavne junakinje o muškom subjektu, odnosno njezina bespomoćnost i nemoć da izgradi vlastitu egzistenciju, nagrađuju se, pa time i uzdižu do poželjnih osobina, do simbolike prave ženskosti. Upravo će to biti razlog zbog kojeg će joj glavni muški lik, u namjeri da joj, nakon smrti svojih roditelja, osigura daljnji život na imanju Falkenried, ponuditi brak prije svog odlaska u ratnu neizvjesnost. Hasso svoju buduću ženu ne promatra kao objekt želje ili ljubavi, ona za njega predstavlja osobu u kojoj vidi pozitivne karakterne osobine i prije svega prijatelja za suživot. Nakon razočaranja u strastvenu ljubav, glavni junak uviđa da su za brak poželjni drugi faktori poput poštovanja i prijateljstva, ali i nacionalno-društvena usklađenost, održavanje tradicije i kulture života. On je želi osloboditi podređenog položaja i uloge Pepeljuge: „Ona je divna, razumna osoba. I ona je ponosna. Zaista nije u redu da ju se ovdje u kući i dalje promatra kao jednu vrstu Pepeljuge.“⁴⁶ Hasso junakinji nudi brak kao rješenje njezinih egzistencijalnih problema i prijateljske osjećaje pretpostavlja romantičnim, štoviše, tragičan završetak njegove opčinjenosti erotiziranom ženom pruža mu potvrdu o štetnosti takvih emocija i velike strasti. Strogo se pridržavajući nepisanih moralnih pravila svog društvenog sloja po kojemu je njegov suživot s mladom djevojkom izvan institucije braka nezamisliv i skandalozan, ali i da bi Rose osigurao dom u slučaju njezove smrti, glavni junak joj nudi sklapanje

---

⁴⁵ Isto, str. 21.

⁴⁶ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegsbraut*, str. 19.

bračnog saveza prije svog odlaska u rat: „Onako kako je nekoć volio Nataschu, nju nije volio – tako više nikada neće moći voljeti neku ženu. No Rose mu je bila dovoljno draga i dostojna toga da je mogao zamisliti bliski, skladni brak s njom.“⁴⁷ Prijateljski osjećaji umjesto romantične i strastvene ljubavi smatraju se dobrim temeljima za skladan brak između dvoje ljudi koji svojim porijeklom i odgojem pripadaju istom društvenom sloju. Osim kulture i tradicije, spajaju ih nacionalna pripadnost, što se također pokazuje kao bitno, pogotovo u naglašavanju nepriličnosti eventualnog braka između Hassa (Nijemca) i Natasche (Ruskinje). Taj će se temelj pokazati kao idealni okvir za obitelj, a sukladno žanru i horizontu očekivanja čitateljske publike, glavni junak će prema svojoj (zakonitoj) ženi razviti i ljubavne osjećaje. On će s vremenom postati svjestan njezine fizičke i duševne ljepote te će joj, po povratku iz rata, priznati svoju probuđenu romantičnu ljubav. Špijunski sloj romana još će se jednom, čak i neuvjerljivije nego u prvom dijelu romana, ispreplesti s ljubavnom fabulom pred sam njegov kraj. Hasso u ratnoj bolnici prepoznaje fatalnu Nataschu prurušenu u bolničarku te je uspije raskrinkati i spriječiti u nečasnom naumu. Osim podizanju nivoa napetosti, takav rasplet služi i tome da se glavni junak na neki način iskupi za prijašnje osjećaje i naivnost koja ga je zamalo koštala ugleda i časti, ali i života. Da bi započeo njegov zaista sretan život s Pepeljgom, on mora demonstrirati svoju emocionalnu hladnoću prema erotiziranoj ženi. Na taj se način spajaju svi potrebni elementi za sretan kraj te se ispunjava funkcija književnog djela unutar žanra trivijalnog ljubavnog romana.

Sukladno dvostrukom moralu patrijarhalnog društva, žena u romanima Courths-Mahler uvijek doživljava prvu (i jedinu) ljubav te se njezino djevičanstvo podrazumijeva, dok muškarac može imati ljubavnu prošlost.⁴⁸ U kontekstu bajke za odrasle može se zaključiti da se princu toleriraju greške u traganje za idealnom partnericom, pa čak i (prolazna) strast prema tzv. erotiziranoj/demoniziranoj ženi, ali je seksualnost potpuno nespojiva s Pepeljuginim kćerima. Međutim, važno je naglasiti da u „moralno besprijekornim“ opisima čak i oni ženski likovi koji predstavljaju negativne žene, neprijateljice i suparnice, zavodnice, spletkarošice ili špijunke, nikada nisu stavljeni u eksplicitni erotski kontekst. Hedwig Courths-Mahler iznimno je pazila da ne povrijedi osjećaj za čudoređe svojih čitatelja, ali i svih onih kojima je zadatak bio čuvati politički i društveni poredak koji se temeljio na patrijarhalnom autoritetu, odnosno na snazi muškarca i države. Pepeljgine kćeri su fizički privlačne, lijepe i plemenite, ali usprkos tome na neki način aseksualne. U Courths-Mahler romanima može se uočiti određeni paradoks: iako su ljubavni po svom žanru,

⁴⁷ Isto, str. 167.

⁴⁸ Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 47.

seksualnost kao dio ljubavi i muško-ženskih odnosa potpuno se prešućuje, pa čak i negira.⁴⁹ Takvi postupci vode do zaključka da u njezinim romanima ljubav i libido predstavljaju suprotstavljene kategorije koje ne mogu biti sjedinjene u istoj osobi. Da bi ženina ljubav bila „čista“ i dostojna, ona mora biti spremna na žrtvu, pa tako u ovome romanu glavna junakinja voli bez ikakvih očekivanja: „I tog muškarca voljela je Rose von Lossow cijelim svojim bogatim, dubokim srcem, voljela ga je tiho i bez želja i znajući da joj on nikada neće uzvratiti ljubav.“⁵⁰ Hasso je u početku ne doživljava kao ženu, nego u njoj vidi isključivo nesretno i bespomoćno biće: „Taj bespomoćni, jadni pogled neobično ga je pogodio u srce. (...) Djelovala mu je tako vrijedno sažaljenja, tako isključena iz radosti života.“⁵¹ Kao što je već prije spomenuto, glavni muški lik se prvo zaljubljuje u fatalnu Ruskinju Nataschu, da bi tek na kraju romana, nakon razočaranja i mnogih životnih nevolja, u trivijalnom raspletu došao do spoznaje o svojoj pravoj ljubavi. Glavni likovi, žena kao neka varijanta Pepeljuge i muškarac kao varijanta princa iz bajke, nositelji su iznimnih duhovnih i fizičkih karakteristika što se može definirati kao spoj moralne ispravnosti, plemenitosti i ljepote. Junakinje su uvijek lijepe djevojke nenametljivog ponašanja te se ponavljaju klišeizirani opisi njihovih fizičkih karakteristika.⁵² Jednako tako, muški likovi opisani su kao iznimno privlačni, muževni i pametni, kao i u slučaju Hassa von Falkenrieda⁵³:

Njegovo lice je bilo gotovo brončane boje i pokazivalo je čvrste, muževne crte. Visoko, svjetlije čelo odavalo je inteligenciju i duh, čeličnoplave oči gledale su pametno i odvažno, a ipak s jednim dobrim, toplim izrazom. Oko stisnutih usana ležao je izraz čelične volje. Na tom licu je sve bilo čvrsto i tvrdo, kao iz kamena isklesano i tko ga je jednom pogledao, nije ga više lako zaboravljao.⁵⁴

---

⁴⁹ U romanima Hedwige Courths-Mahler nema seksa, zapravo su toliko čedni da su neki karikaturisti zbijali šale crtajući autoricu bez tijela. Usp. Roland Opitz, „Hedwig Courths-Mahler in literaturwissenschaftlicher Sicht“, str. 542.

⁵⁰ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegersbraut*, str. 13.

⁵¹ Isto, str. 63.

⁵² Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 22.

⁵³ Oni predstavljaju idealne likove, ali i idealne tipove. Usp. Roland Opitz, „Hedwig Courths-Mahler in literaturwissenschaftlicher Sicht“, str. 537.

⁵⁴ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegersbraut*, str. 13.

Za razliku od žena koje su samouke⁵⁵, muški likovi posjeduju formalno obrazovanje i/ili građansko zanimanje: u ovome romanu glavni junak je inženjer koji sudjeluje u važnim projektima za razvoj njemačkog ratnog zrakoplovstva. Međutim, njegova (važna) uloga u vanjskom svijetu prikazana je vrlo površno te ima dvostruku funkciju: s jedne strane opravdava izbijanje glavnoga lika s roditeljskog imanja i fizičku udaljenost od glavne junakinje, dok s druge strane predstavlja podlogu za špijunski sloj romana. Naime, Ruskinja Natascha kao tipična predstavica tzv. demonizirane žene, zapravo je špijunka i zavodi glavnoga junaka s ciljem da ukrade njegove nacрте te time utječe na tijek nadolazećeg rata. U tom smislu kod lika suparnice spajaju se različite funkcije: ona je erotizirana žena i predstavlja prijatnu muškarcu svojom seksualnom privlačnosti, ali i strankinja, špijunka koja predstavlja prijatnu državi. Natascha je opisana kao žena „zbunjujuće ljepote“ za razliku od glavne junakinje čija je ljepota nenametljiva, kao i njezino ponašanje. Lik suparnice predstavlja suprotnost bespomoćnoj pojavi glavne junakinje; ona je fatalna žena, samouvjerenana, moralno iskvarena i opasna, pa se može zaključiti da, unutar diskursa bajke, ima moć „začarati“ muškarca: „Kao opčinjen gledao je zasljepljujuću, čarobnu pojavu lijepe strankinje. Bijelo, sjajno lice s tamnocrvenim usnama bilo je okruženo bujnom crnom kosom i oko lijepih usta igrao je osmijeh sa slatkim, čarobnim utjecajem.“⁵⁶ Natascha je izuzetno privlačna žena⁵⁷, a naglasak na crvenoj boji njezinih usana navodi na erotičnost koja kod glavnoga junaka stvara osjećaj zaljubljenosti kao natprirodnog i prijetećeg iskustva: „Tako je snažan bio osjećaj koji je iznenada planuo u njegovim grudima da je izgubio jasnoću razmišljanja. Više se nije mogao osloboditi iz područja njezine čarobne moći.“⁵⁸ Hasso von Falkenried fatalnu Nataschu upoznaje u Berlinu te potpuno pada pod utjecaj demonizirane žene i gubi osjećaj za realnost: „Nije mogao spustiti pogled s nje. (...) Hasso je kao hipnotiziran gledao gracioznu igru njezinih vitkih ruku. Tako bi je rado neprestano obasipao poljupcima.“⁵⁹ Nije slučajno skromna Rose vezana uz život na selu, dok je fatalna zavodnica vezana uz veliki grad kao mjesto koje simbolizira nemoral.⁶⁰ Hasso se nekritički prepušta zaljubljenosti i

⁵⁵ Smatralo se da ženama brak i obitelj trebaju biti jedini cilj, pa im sukladno tome formalno obrazovanje nije bilo potrebno. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 27–31.

⁵⁶ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegerbraut*, str. 32.

⁵⁷ Negativne ženske likove također krasi fizička ljepota, ali je ona uvijek napadna i prikazana kao opasna. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 36.

⁵⁸ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegerbraut*, str. 39.

⁵⁹ Isto, str. 50.

⁶⁰ Radnja je uvijek pregledna i ograničena na mali broj likova. U romanima koji nastaju do 1914./16. radnja se uvijek događa na aristokratskim imanjima. Kasnije, uz imanja, mjesta

želi se vjenčati s špijankom koja vješto manipulira njegovim osjećajima. Za razliku od glavnoga junaka, ljudi iz njegove bliže okoline pokazuju skepsu i strah od fatalne Ruskinje, pa se njegova majka, pokušavajući ga odvratiti od toga braka, poziva na nacionalne, pa čak i nacionalističke osjećaje: „Njemačka krv ne podnosi stranu krv, sine moj.“⁶¹ I njegov najbolji prijatelj, također njemački časnik, pogubnim smatra utjecaj Ruskinje te se strankinja, tj. ona žena koja je različita od Njemice, povezuje s negativnim značenjima i predstavlja prijetnju ne samo muškarcu i njegovom identitetu, nego i državi: „Ne budi budala, Hasso, njemački časnik treba pokloniti svoje srce samo njemačkoj djevojci, Ruskinje imaju nešto nedefinirano u sebi, što se ne slaže s našim idealima. Čak i pod najfinijim luksuzom nazire se nešto barbarsko.“⁶² Povezivanje Ruskinje kao predstavnice jednog naroda s „nečim barbarskim“ pokazuje kojom lakomom se predrasude u tekstu pretvaraju u činjenice.⁶³ Za razliku od Natasche, glavna junkinja Rose je Njemica i već time u sebi utjelovljuje pozitivne osobine te u idealiziranom svjetlu predstavlja tradiciju i kulturu svoga naroda koju treba očuvati i obraniti. Glavni junak nakon kratkotrajne „začaranosti“ postaje svjestan stvarnog karaktera demonizirane žene i njegova zaljubljenost se, kao što je to uobičajeno u romanima Hedwig Courths-Mahler, nakon obrata pretvara u prezir. Hasso se mora suočiti s dvostrukom opasnosti, kako na emocionalnom, tako i na nacionalnom planu. Na sreću će se Pepeljuga Rose naći u pravo vrijeme na pravom mjestu i spriječiti krađu važnih tehničkih nacрта aviona te time spasiti čast voljenog muškarca. Da bi dojam negativne, bezosjećajne i emocionalno hladne strankinje – neprijateljice bio još snažniji i uvjerljiviji, autorica je pušta da likuje nad time što je u njemačkom muškarcu probudila ljubav. Natascha mu šalje pismo u kojemu se pokazuje kao okrutna, demonska žena: „Toliko vatre i strasti (...) ne bih očekivala od trezvenih Nijemaca. Za oproštaj ću vas danas poljubiti, to neka bude moje kraljevsko hvala i nagrada za vašu ljubav koja predstavlja trijumf za mene.“⁶⁴ Hasso se mora suočiti s dvostrukim porazom, priznati svojim najbližima da je bio naivna žrtva manipulacije jedne opasne žene – strankinje, ali i prihvatiti ljubavni neuspjeh: „I ti, draga mama, imala si pravo kad si mi rekla da su Ruskinje drugačije od njemačkih žena.“⁶⁵

---

radnje postaju i građanske vile s velikim parkovima i raskošnim interijerima. Usp. Roland Opitz, „Hedwig Courths-Mahler in literaturwissenschaftlicher Sicht“, str. 538.

⁶¹ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegersbraut*, str. 54.

⁶² Isto, str. 35.

⁶³ Nijemci imaju osobine koje ih postavljaju iznad drugih nacija te se takve predrasude uopće ne preispituju. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 42.

⁶⁴ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegersbraut*, str. 104.

⁶⁵ Isto, str. 106.

Zanimljivo je kako autorica ignoriranjem teške socijalne stvarnosti izbjegava konflikt između siromašnih i bogatih, slugu i gospodara, seljaka u seoskim kućicama i aristokracije u dvorcu.⁶⁶ U njezinom romanu njihovi su odnosi idilični, ispunjeni međusobnim uvažavanjem, poštovanjem i odanosti seljaka te brigom i humanosti gospode. Sinovi gospodara i slugu organiziraju zajedničko vjenčanje u seoskoj kapelici pred odlazak u rat da bi time demonstrirali tragičnost, ali i uzvišenu patetiku tog trenutka. Rat spaja pripadnike različitih društvenih slojeva kao što ih spaja ljubav prema domovini, nacionalni ponos; muškarčeva uloga u obrani doma i ženina uloga u vjernom čekanju. Hasso kao predstavnik plemića, tj. gospodara u patetičnom se govoru poziva na nacionalne i ljudske vrijednosti koje svi oni dijele kao pripadnici njemačke nacije: „Sad svi mi, bogati i siromašni, visoki i niski, od cara do prosjaka, samo jednu jedinu dužnost moramo pretpostaviti svim ostalima, to je dužnost štititi domovinu protiv razbojničkog neprijatelja (...). S Bogom za Cara i domovinu!“⁶⁷ Courths-Mahler ne samo što ljubavnu fabulu nadređuje društveno-historijskoj, već koristi Prvi svjetski rat kao vanjski okvir unutar kojeg se idealiziraju vrijednosti ljubavi, obitelji i braka.⁶⁸ Militaristički ustroj Njemačke i Austrije prikazuje se kao nužan; Nijemci kao čestiti i miroljubivi ljudi, dok je neprijatelj prikazan kao podmukao, zao i beskrupulozan u liku lijepe ruske špijunke.

U središtu narativne strukture romana „Brittin put u sreću“ također se nalazi tzv. motiv Pepeljuge te se oko njega, na uobičajeni shematski način, konstruiraju drugi motivi kao konstitutivni elementi fabule. Za razliku od romana „Ratna zaručnica“, radnja se događa u neko neodređeno vrijeme u kojemu siromašna djevojka čeka na pojavu svoga princa. Kao i kod drugih autoričnih romana, detaljna analiza po određenim konstitutivnim elementima, pokazuje uklapanje u specifičan žanr koji možemo definirati kao Courths-Mahler trivijalni ljubavni roman. Kod takve tipizacije ponavljaju se specifični faktori poput socijalnog položaja glavnih likova, životne dobi i obrazovanja, klišeiziranih opisa ljepote glavnih likova i njihovih osobina unutar kojih posebno mjesto zauzimaju svjetonazorska pitanja poput odnosa prema braku, obitelji i državi. Glavna junakinja i ovoga romana predstavlja paradigmatički primjer lika Pepeljuge; Britta Riedberg živi u kući svojih rođaka te obavlja različite

⁶⁶ U romanima Hedwige Courths-Mahler nema klasnog konflikta, između bogatih i siromašnih vladaju gotovo idilični odnosi. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 37.

⁶⁷ Hedwig Courths-Mahler, *Die Kriegsbraut*, str. 163.

⁶⁸ Rat je u funkciji vremenske prepreke te se ne problematiziraju njegovi uzroci. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 38–39.

poslove, od nadgledanja posluge do krpanja odjeće i branja voća u vrtu. Njezina je majka umrla, a otac je, nakon financijskog sloma, nestao na drugom kontinentu. Iako svi misle da je mrtav, Britta i dalje vjeruje da je njezin otac živ i nada se da će se jednoga dana vratiti po nju. U kući Rodeck nitko ne pokazuje interes za osjećaje mlade djevojke, svi je samo iskorištavaju i tjeraju na cjelodnevni rad. Kao u pravoj bajci o Pepeljugi, Britta osim zle tetke (koja preuzima ulogu zle maćeha) ima i dvije zle sestrične (koje preuzimaju ulogu zlih polusestara). Takva konstelacija međuljudskih odnosa čini pozadinu radnje; Britta kao siročić kod čitateljske publike izaziva suosjećanje i želju da, milošću sudbine, doživi transformaciju u princezu. Kad se to na kraju romana zaista i dogodi, čitatelji aktivno sudjeluju u sreći glavne junakinje i osjećaju zadovoljstvo zbog uspostavljene harmonije u njezinom životu, ali i svijetu i prirodi općenito.

Britta Riedberg, sukladno klišeju, u sebi utjelovljuje samo pozitivne osobine, njezina fizička ljepota je neupadljiva, njezino ponašanje motivirano visokim etičkim vrijednostima. Ona je submisivna žena koja ne pokušava dominirati u privatnoj, kao ni u vanjskoj sferi života; sluge je obožavaju jer je skromna, zahvalna i suosjećajna, dok je bogati rođaci ignoriraju i iskorištavaju kao besplatnu radnu snagu. Iako svjesna svog položaja, Britta ne pokušava poboljšati svoj položaj, već pasivno godinama čeka na povratak izgubljenog oca. Iako se zaljubljuje u Waltera, ona kao oličenje skromnosti, ne polaže nikakve nade u to da bi njezina ljubav mogla biti uzvraćena i ponosno skriva svoje osjećaje. Mada se u ovome romanu glavna junakinja izravno ne uspoređuje s Pepeljugom, kao što je to bilo u romanu „Ratna zaručnica“, njezina je sličnost sa ženskim likom iz bajke gotovo napadna:

Gospođa Erika bila je vrlo nestrpljiva zbog duga Brittina boravka, iako to tužno dijete, koje je razmišljalo o svojoj mrtvoj majci i dalekom ocu, nikome nije smetalo. Britta je strpljivo dopuštala da joj obje sestrične zanovijetaju. Kako je bila marljiva i pametnija od njih, morala im je izrađivati teže školske zadaće. Za uzvrat, sestrične su se ponašale prema njoj naduto i hladno. Osjećala je kako je u toj kući jedva trpe.⁶⁹

Britta živi u potpuno podređenom položaju u kući svojih rođaka, iako svojim porijeklom pripada građanskom miljeu. Njezin je socijalni pad zapravo određen nesrećom koja je zadesila njezinu obitelj, odnosno financijskim bankrotom oca i smrti majke: „Jer, osim skromne sobice i hrane, nije dobivala

---

⁶⁹ Hedwig Courths-Mahler, *Brittin put u sreću*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1988, str. 10.

ništa do odloženih haljina svojih sestrična. A time njezin marljivi rad nije bio ni približno plaćen.⁷⁰ Ona se ne pokušava aktivno osloboditi takvog položaja, ne buni se protiv zlostavljanja koje trpi i strpljivo poput Pepeljuge čeka na pojavu svoga princa. Glavni muški lik, Walter Römer, predstavlja idealnog muškarca i Britta doživljava ljubav na prvi pogled: „Nije znala što ju je tako čudesno potreslo, a nije vidjela ništa do li oči tog čovjeka. Bijahu čudno ozbiljne i odlučne, a ipak su odavale izrazitu dobrotu. Bijahu lijepe, svijetlosive, a sjale su iz uskog, suncem opaljenog lica.“⁷¹ Međutim, za razliku od glavnoga junaka iz „Ratne zaručnice“, Walter odmah biva fasciniran skromnom djevojkom koju upoznaje u kući Rodeck: „(...) Walter pomisli kako nikada nije vidio tako lijepu žensku kosu – i tako lijepe tople oči kao u Britte Riedberg.“⁷² On je prikazan kao poželjni neženja, bogat i zgodan, kao muškarac koji zbog svojih moralnih načela odbija ugovoreni brak i traži srodnu dušu: „Bio je naviknut da ga žene pokušavaju osvojiti znajući da je sjajna prilika, a uz to još i vrlo zgodan čovjek.“⁷³ Za razliku od prijetvornih, razmaženih žena iz aristokratsko-građanskog miljea, Britta ga odmah osvaja te je on doživljava kao „dobrog kućnog duha“⁷⁴: „Sviđala mu se njezina skromnost, dražest i predivne smeđe oči koje su odavale bogatu dušu. A ponajviše mu se sviđala njezina prekrasna kosa.“⁷⁵ Iako oboje doživljavaju ljubav na prvi pogled, u njihovom odnosu nema mjesta za strast, izljeve emocija ili seksualnu želju.⁷⁶ U idealiziranom Courths-Mahler svijetu ljubavi, dodiruju se samo pogledi: „Trenutak su se njihovi pogledi sreli i oni zaboraviše sve oko sebe.“⁷⁷ Britta u Walteru dobiva prije svega svog jedinog prijatelja; on predstavlja kompenzaciju za oca koji ju je napustio i prirodno teži zauzeti njegovo mjesto u patrijarhalnom sustavu: „Ukazao joj je toliko pažnje i topline kao ni jedan čovjek otkad ju je otac napustio. U njegovoj je prisutnosti bila sretnija nego ikada proteklih nekoliko godina.“⁷⁸ Radnja će se zakomplicirati kada se u Brittinom životu pojavi i drugi muškarac koji je želi spasiti, odnosno kad se njezin otac iznenada vrati nakon dugih godina izbjavanja.

Britta iz romana „Brittin put u sreću“ mogla bi se definirati kao sestra blizanka Rose iz „Ratne zaručnice“: sukladno horizontu očekivanja čitatelja,

⁷⁰ Hedwig Courths-Mahler, *Brittin put u sreću*, str. 11.

⁷¹ Isto, str. 14.

⁷² Isto, str. 15.

⁷³ Isto, str. 21.

⁷⁴ Isto, str. 28.

⁷⁵ Isto, str. 22.

⁷⁶ Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 48.

⁷⁷ Hedwig Courths-Mahler, *Brittin put u sreću*, str. 53.

⁷⁸ Isto, str. 61.

njihove potrebe za identifikacijom s glavnim likovima i tipično za sam žanr trivijalnog ljubavnog romana, obje ih uz fizičku ljepotu krase isključivo pozitivne karakterne osobine te one tipski predstavljaju tzv. „kućnog anđela“⁷⁹. Usprkos različitom zapletu, mjestu radnje i drugačijim preprekama, oba romana prate istu shemu u izgradnji ljubavnog odnosa dvoje mladih ljudi. Dok Rose svoga Hassa upoznaje kao djevojčica i razvija prema njemu osjećaje svjesna da joj ljubav nikada neće biti uzvraćena zbog njezinog inferiornog društvenog položaja, Britta svoju ljubav nalazi kad u kuću, u kojoj živi zahvaljujući „milosti“, dolazi bogati industrijalac Walter Römer. Njegov posjet povezan je sa željom njegove majke da se oženi Hertom, jednom od dviju Brittinih sestrični, koje u potpunosti preuzimaju ulogu Pepeljuginih zlih polusestara. Obje sestrične su razmažene, lijene i sklone spletkarenju, iskorištavaju i podcjenjuju siromašnu glavnu junakinju te su prikazane kao moralno isprazne osobe koje cijene samo vanjski sjaj, društveni status i bogatstvo. Iako ga Herta pokušava zavesti, glumeći dobru i plemenitu djevojku, Walter vrlo brzo postaje svjestan njezinih negativnih osobina i zaljubljuje se u skromnu, lijepu i samozatajnu Brittu. Herta je motivirana isključivo društvenim prestižom i bogatstvom koje povezuje s brakom s bogatim industrijalcem, dok Britta prema njemu od početka gaji iskrene osjećaje. U tom smislu ovaj roman također predstavlja tipičan Courths-Mahler literarni proizvod:

Od jutra do mraka nije imala mira. Sa svih strana tovarili su poslove na nju. (...) Malu Brittu Riedberg doista je trebalo žaliti, ali ona to nije shvaćala. (...) Podvrgavali su je najvećim naporima, i nikada se nisu obazirali na to hoće li to ona moći podnijeti. Znala je da u toj kući živi iz milosti, a nije nikada pomišljala da bi zapravo trebala dobivati naknadu za posao koji obavlja. (...) Iako su u kući Rodeckovih svi računali na njezinu pomoć i iskorištavali je preko svake mjere, ipak su joj često govorili da su je prihvatili iz samilosti.⁸⁰

Kao u pravoj konzervativnoj utopiji, glavni junak je zgodan, bogat i moralan, ali iznad svega poslušan sin koji drži do mišljenja svoje majke. Njemu ne smeta što je Britta siromašna jer u njoj nalazi sve osobine koje su potrebne da mu bude dobra žena, ali želi da njegova majka sama dođe do istog zaključka. Walterova majka stoga odlazi u posjetu obitelji Rodeck, upoznaje obje djevojke i usprkos trudu suparnice da se prikaže u idealiziranom, lažnom svjetlu, shvaća da je suparnica zla, a glavna junakinja oličenje dobrote. Me-

⁷⁹ Usp. Eldi Grubišić-Pulišelić, *Konstrukcija ženskog identiteta u njemačkoj drami. Tipizacija ženskih likova u kazališnom zrcalu 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća*, str. 103–117.

⁸⁰ Hedwig Courths-Mahler, *Brittin put u sreću*, str. 8.

đutim, realizaciji njihove ljubavne priče na put staje Brittin otac koji se iznenađeno vraća i odvodi je sa sobom na Šri Lanku. Kao u pravoj bajci, njezin otac pojavljuje kao izuzetno bogat čovjek i siromašna Britta pretvara se u bogatu nasljednicu. Nakon različitih nesporazuma, krivo interpretiranih informacija u pismima i drugih trivijalnih razloga, Walter se odlučuje otići na Šri Lanku i tamo zaprositi svoju Brittu. Njezina ljubav je od samog početka prikazana kao sudbinska, prva i jedina u njezinom životu: „Nikada ga neće zaboraviti i nikada ljubav neće umrijeti u njezinu srcu.“⁸¹ Ona se u međuvremenu, okružena očevim bogatstvom, već oslobodila uloge Pepeljuge i potreban joj je princ da bi njezina transformacija u princezu bila završena.

Kao što je to uobičajeno za Courths-Mahler ljubavni roman, na više mjesta pojavljuju se opisi raskošnih interijera, ali i luksuzne odjeće likova kao simbola njihovog visokog društvenog položaja.⁸² Pogotovo su takvi opisi prisutni u naglašavanju bogatstva Walterove obitelji koje rezultira stilom života koji se može mjeriti s aristokratskim. Autorici nije dovoljno istaknuti samo novac, već inzistira na postojanju tradicije, što se posebno očituje u definiranju njegove vile kao starog patricijskog zdanja: „Bijaše to prava, stara patricijska kuća koja je već stoljećima bila u posjedu porodice Römer.“⁸³ Kad u drugom dijelu romana, Britta stigne na imanje svoga oca na drugom kraju svijeta i tamo će se se detaljno opisati raskošni interijeri kojima se naglašava veliko materijalno blagostanje, odnosno za prosječnog čitatelja gotovo nezamislivi luksuz. Tipično za žanr, u romanu se pojavljuje suparnica glavne junakinje koja bezuspješno pokušava zvesti glavnoga junaka jer joj nedostaju moralne kvalitete koje on pretpostavlja statusnim simbolima. Hertu, jednu od Brittinih zlih sestrični, razotkriva sveznajući pripovjedač koji čitatelju otkriva da: „(...) je zapravo bila vrlo neprirodna i površna, koketna i hladna.“⁸⁴ Walter u kuću Brittinih skrbnika dolazi da bi je upoznao, ali gotovo odmah, sukladno očekivanju čitatelja, shvaća tko je prava žena za njega: „Ona bi odgovarala najmanjoj kolibi, kao i kraljevskoj palači, tako je mila i draga.“⁸⁵ U romanu posebnu ulogu igra Walterova majka koja je prikazana kao žena pozitivnih karakternih osobina, bez predrasuda tipičnih za njezin društveni sloj. Na sinovljevo inzistiranje, ona i sama odlazi u posjetu obitelji Rodeck i shvaća da je Herta zla i koketna djevojka, a da je skromna Britta dobar duh te kuće.⁸⁶ Majka ima ulogu

⁸¹ Hedwig Courths-Mahler, *Brittin put u sreću*, str. 135.

⁸² Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 19.

⁸³ Hedwig Courths-Mahler, *Brittin put u sreću*, str. 67.

⁸⁴ Isto, str. 68.

⁸⁵ Isto, str. 78.

⁸⁶ Isto, str. 97.

posrednika između dvoje zaljubljenih, ona izmjenjuje pisma s Brittom, čime se ostvaruje dvostruka funkcija: s jedne se strane otvara prostor trivijalnim nesporazumima koji odgađaju rasplet radnje, dok se s druge strane dodatno potencira osjećaj za pristojnost i visoka etička mjerila njemačke buržoazije. Naslov „Brittin put u sreću“ može se tumačiti dvojako, pa put predstavlja ljubavnu priču, ali i stvaran put u egzotični ambijent drugog kontinenta. Međutim, čak i na simboličkoj razini, Britta prolazi dvostrukim putem: jedan je put vodi u spoznaju ljubav, a drugi put u materijalno bogatstvo. Ona se zaljubljuje u bogatog mladića, ali svjesna svog inferiornog društvenog položaja, odnosno nezavidne uloge djevojke bez miraza i uvjereni u to da će se Walter oženiti njezinom bogatom i razmaženom sestričnom Hertom, skriva svoje osjećaje: „Mi žene moramo skrivati svoje osjećaje.“⁸⁷

Walter se odlučuje na brak s Brittom i prije nego što ona postane bogata nasljednica čime se naglašava dubina i iskrenost njegovih emocija, ali jednako tako, sukladno kapitalističkoj ideologiji, njezino bogatstvo pridonosi potpunosti bračne sreće: „Siromašna ili bogata, svejedno mi je. Želim te, takvu kakva si. Dovoljno sam bogat za nas oboje. A kuća Römerovih može dostojno primiti i bogatu mladu gospodaricu.“⁸⁸ Iako ga u početku privuku Brittina skromnost, marljivost i bespomoćnost, on na kraju romana ponosno primjećuje kako je uspješno preuzela ulogu gospodarice: „Kako brzo se moj crkveni miš pretvorio u otmjenu damu.“⁸⁹ Iako na Orijentu živi u izobilju, za Brittu pravu sreću predstavlja povratak u domovinu: Njemačka simbolizira sigurnost nasuprot divljini, nedostatku civilizacije i stalnoj opasnosti od divljih životinja: „Ovo je bila prava okolina za njezinu sreću. U sigurnosti domovine, uz ljubljenu muža, u marljivom radu i ispunjavanju dužnosti.“⁹⁰ Iako u ovome romanu, za razliku od „Ratne zaručnice“, domoljublje nije direktno povezano s djelovanjem likova, ono se pojavljuje kao važna komponentna njihovog karaktera, ali i u realizaciji potpune životne sreće.⁹¹

Usprkos dobrim izgledima na početku priče, prije svega zbog svoje društvene uloge, fizičke ljepote i obiteljskog ugleda, suparnica, i ovdje neka vrsta erotizirane i/ili emancipirane žene, biva raskrinkana te se na kraju za kaznu udaje za muškarca kojeg se može označiti kao „lošu partiju“, dok se Britta uzdiže iz pepela da bi se pretvorila u princezu. Uloga glavne junakinje sastoji

⁸⁷ Hedwig Courths-Mahler, *Brittin put u sreću*, str. 228.

⁸⁸ Isto, str. 283.

⁸⁹ Isto, str. 285.

⁹⁰ Isto, str. 290.

⁹¹ O važnosti domoljublja u romanima Hedwige Courths-Mahler vidi opširnije: Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 41–42.

se od čekanja na sudbinu, na neku višu silu koja će preuzeti vlast nad njezinim životom kad dobro pobijediti zlo u arhetipskoj borbi. U ovome se romanu osim suparnice, pojavljuje i suparnik kao konkurencija glavnome junaku. Britta na putovanju upoznaje poslovnog partnera i prijatelja svoga oca, bogatog Nijemca Georga Wildnera, koji se zaljubljuje u nju. Iako ona prema njemu gaji samo prijateljske osjećaje, gotovo pristane na brak s njim kad, zbog krivo interpretiranog sadržaja jednog pisma, zaključi da se Walter oženio njezinom zlom sestričnom. Taj će se konflikt, odnosno ljubavni trokut, razriješiti na trivijalan način: Britta saznaje istinu, ali baš kada teška srca namjerava Georgu razbiti sve iluzije, on iznenada pogiba u borbi s divljom zvijeri. Na taj način postiže se dvostruki efekt: otvara se put Brittinom braku s Walterom te se sprječava bilo kakva sjena koja bi mogla umanjiti sreću glavne junakinje. Dok ženu – suparnicu pokreće isključivo materijalna korist te se ona razotkriva kao žena nedostojna ljubavi, drugom muškarcu mogu se dozvoliti pozitivne osobine jer on preuzima ulogu prijatelja glavne junakinje.

Kao i u drugim Courths-Mahler romanima, glavna junakinja „Brittinog puta u sreću“ je lijepa djevojka, ali se njezina seksualna privlačnost potpuno ignorira te se umjesto toga naglašavaju njezine moralne karakteristike. Autorica je iznimno oprezna u svom odnosu prema čitateljima; ona u svojim djelima promiče važnost ćudoređa, kao i prirodno podređivanje žene konvencijama, odnosno patrijarhalnom autoritetu u privatnoj i vanjskoj sferi života. Dok je Brittin svijet ograničen na djelovanje unutar obitelji i kućanstva, glavni junak je uspješan poslovni čovjek, industrijalac i pripadnik najvišeg građanskog sloja. Međutim, iako se na više mjesta naglašava posvećenost obiteljskom poslu, njegova spremnost na iscrpljujući rad i požrtvornost, ta (važna) uloga u vanjskom svijetu prikazana je vrlo površno, isključivo u funkciji isticanja njegovog društvenog statusa. Zanimljivo je i da u ovome romanu, usprkos suparnici Herti koja je prikazana kao neka varijanta zle Pepeljugine polusestre, ulogu prave demonske žene, na pomalo neobičan način, zauzima jedna druga žena. Naime, Brittin otac vraća se u Europu kao bogat čovjek, ali nasljedstvo koje donosi svojoj kćeri nije rezultat zarade, nego braka s jednom Euroazijkom. U trivijalnom raspletu, on svojoj kćeri objašnjava da je u taj brak stupio samo da bi njoj osigurao nasljedstvo, ali da je na kraju morao odustati od toga da je dovede na Šri Lanku jer je njegova žena u svojoj patološkoj ljubomori bila spremna i na ubojstvo: „Ta žena nije bila ljudsko biće, već sam đavo. Prešutjet ću ti što sam sve morao pretrpjeti.“⁹² Lik očeve pokojne žene, dakle maćeha, predstavlja suprotnost nevinoj pojavi glavne junakinje; ona je demonska žena kojom vladaju strasti, libido i patološka ljubomora. Njezinoj destrukciji su-

⁹² Hedwig Courths-Mahler, *Brittin put u sreću*, str. 129.

prostavlja se moralna nadmoć lijepje Britte: „Bila je ludo ljubomorna na sve što mi je dolazilo u blizinu, najviše na tebe, jer je znala da ti pripada moje srce. Prijetila mi je užasnim izrazima da će te radije ubiti, nego dopustiti da ti poklonim svoju ljubav i nježnost.“⁹³ Na taj način se ispunjava praznina koja je nastala njegovim nestankom iz Brittinog života, ali i opravdava čin oca koji kao *pater familias* nikada ne bi smio napustiti svoje dijete. Njegova izdaja očinske uloge prikazuje se u trivijalnom i neuvjerljivom objašnjenju, pa brak s demonskom ženom igra dvostruku ulogu: „Bijaše mi milije da povjerujete u moju smrt, svi pa i ti, nego da vam priznam svoj jad.“⁹⁴ Euroazijka se definira kao erotizirana žena kojom je upravljao libido, što je nespojivo s pravom ženskosti, pa Brittin otac priznaje da je bio „(...) rob podle strasti te žene“⁹⁵ Za razliku od Britte – Njemice, strankinjom su vladale neobuzdane emocije: „Od prvog trenutka strastveno se zaljubila u mene.“⁹⁶ Čak i njezin brak s Brittinim ocem, tumači se kao plod destruktivne strasti a ne ljubavi: „Jednog dana, kad je strast ovladala njome, ponudila mi je brak.“⁹⁷ Osim što stvara distinkcija između pozitivne žene (Njemice) i negativne žene (Euroazijke), u ovome romanu autorica na jednako trivijalan način izbjegava socijalnu stvarnost. Kolonizatorski položaj bijelog čovjeka se ne preispituje, već se pokazuje kao prirodan: Europljani su prikazani kao humani gospodari domorodačkom stanovništvu Šri Lanke, dok su stanovnici Orijenta prikazani isključivo kao sluge, u svakom pogledu inferiorni u odnosu prema Zapadnjacima.⁹⁸

Iako povijesne činjenice govore da su žene u Njemačkoj početkom 20. stoljeća organizirano tražile pravnu jednakost, političku participaciju i prije svega pravo na jednako obrazovanje⁹⁹, u romanima Hedwige Courths-Mahler takve su ambicije nespojive s „pravom ženskosti“. Žene u njezinim romanima žive u strogo definiranim ulogama koje im nameće patrijarhalno društvo, nikada ne propituju svoja građanska prava i ne traže mogućnost samoostvarenja izvan obiteljskog života. Njihov je svijet skučen i određen nevidljivim granicama poželjnih modela ponašanja te one nikada ne nastoje prekoraciiti prostor kojim dominira maskulina moć. Iako su se žene, u doba nastanka ovog romana, već upisivale na sveučilišta, aktivno djelova-

⁹³ Isto, str. 129–130.

⁹⁴ Isto, str. 130.

⁹⁵ Isto, str. 132.

⁹⁶ Isto, str. 128.

⁹⁷ Isto, str. 128.

⁹⁸ Ovdje se može govoriti i o orijentalizmu koji se javlja u različitim razdobljima njemačke književnosti. Vidi opširnije: Eldi Grubišić-Pulišelić, „Germanski Turčin“ Murad Efendi: književnost, politika i/ili identitet, Zagreb, 2019, str. 5–13.

⁹⁹ Daniela Weiland, *Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich*, Düsseldorf, 1983, str. 166.

le u različitim segmentima života i zahtijevale opće biračko pravo, ženske junakinje u trivijalnim ljubavnim romanima Hedwige Courths-Mahler utjelovljuju građanski ideal žene 18. i 19. stoljeća i time predstavljaju određeni anakronizam. Popularnost ovih romana svjedoči o tome da milijunima čitateljica to nije smetalo, da su usprkos povijesno-političkom kontekstu, nalazili neku vrstu bijega od svakodnevice u identifikaciji sa ženskim likovima koji u bajkama za odrasle, zahvaljujući svojoj „pravoj ženskosti“, bivaju nagrađene apsolutnom srećom. Potpuno indiferentne prema politici, bez ambicije da sudjeluju u mijenjaju svijeta, junakinje preuzimaju identitet supruga i majki, njegovateljica i pratiteljica – Pepeljuginih kćeri, spremnih na samožrtvovanje i potpuno podređivanje maskulinoj moći. Iako pokreti za ženska prava postižu prve značajne rezultate te žene na području Njemačke 1918. dobivaju politička prava¹⁰⁰, glavne junakinje ovih romana ignoriraju bilo kakve emancipatorske težnje i izgrađuju svoj identitet u potpunoj zavistnosti od muškaraca. Muški likovi dominiraju u svim segmentima društva, intelektualno su i (uglavnom) financijski superiorni u usporedbi sa ženskim likovima, ali njihova društvena moć nije predmet kritičkog preispitivanja te se reflektira u nizu pozitivnih značenja kao sigurnost, ljubav, zaštita i poštovanje. Anakrone Courths-Mahler junakinje ne ulaze u nikakve konflikte s okolinom, čime se stvara dojam harmonije između žene i društva u patrijarhatu, odnosno glorificira maskulina kultura. Iako se u njemačkoj književnosti toga razdoblja javlja lik tzv. „nove žene“, autoričine junakinje ostaju zarobljene u projekciji ženskog identiteta konstruiranog u skladu s antropološkim i kulturološkim predrasudama iz 18. i 19. stoljeća.¹⁰¹ Upravo je Prvi svjetski rat označio kraj jedne epohe u rodnim odnosima: dok su muškarci zbog vojne mobilizacije bili prisiljeni napustiti svoje uobičajene poslove u gradovima i selima, upražnjena mjesta u poljima, tvornicama i uredima zauzimale su žene.¹⁰² Posljedica takve konstelacije bila je i tzv. kriza muškosti, odnosno strah muškaraca od gubitka prijašnjeg položaja jer su se nakon povratka svojim kućama suočavali s promijenjenim rodnim ulogama, odnosno s emancipiranim ženama.¹⁰³ Na nacionalnim izborima u Njemačkoj

¹⁰⁰ Daniela Weiland, *Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich*, str. 169–171.

¹⁰¹ O međuovisnosti antropoloških i književnih tekstova vidi: Stephanie Catani, *Das fiktive Geschlecht. Weiblichkeit in anthropologischen Entwürfen und literarischen Texten zwischen 1885 und 1925*, Würzburg, 2005, str. 9–11.

¹⁰² Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I.*, Cambridge, 2004, str. 168–173.

¹⁰³ Alfred Pfoser, „Verstörte Männer und emanzipierte Frauen. Zur Sitten- und Literaturgeschichte der Ersten Republik“, u: Franz Kadmoska (ur.): *Aufbruch und Untergang. Österreichische Kultur zwischen 1918 und 1938*. Wien, 1981, str. 205–222.

i Austriji, održanim u siječnju 1919. godine, prvi put sudjeluje i ženski dio populacije.¹⁰⁴ Nastupa razdoblje značajnih promjena na području emancipacije: žene počinju sve aktivnije participirati u javnom životu, zapošljavaju se, studiraju i stječu građanska zanimanja. U skladu s novim načinom života, odnosno s tzv. „novom ženom“, moda¹⁰⁵ i vanjski izgled počinju igrati značajnu ulogu te se u medijima promiče ideal mršave, androgine žene kratke kose.¹⁰⁶ Iako se naizgled činilo da put kojim su krenule izravno vodi u rodnu ravnopravnost, žene su u stvarnom životu i dalje bile u subordiniranom položaju, kako u braku, tako i u društvu općenito. Uglavnom su obavljale manje zahtjevne i slabije plaćene poslove te su mogućnosti napredovanja za njih bile vrlo ograničene. Usprkos djelomičnoj emancipaciji, brak se i dalje smatrao centralnim događajem u životu svake žene. Sve to govori u prilog tzv. strukturalne dvosmislenosti „nove žene“ koja je kroz sliku u medijima bila depolitizirana, što je dovelo do stvaranja mita bez stvarnog sadržaja¹⁰⁷ te se reflektiralo u književnim djelima nekih autorica iz toga razdoblja.¹⁰⁸ Muška hegemonija osiguravala se različitim, često vrlo suptilnim mehanizmima, između ostaloga i utjecajem književnih djela na svjetonazor djevojaka u smislu zadržavanja tradicionalnih obiteljskih odnosa utemeljenih na patrijarhatu. Dok su neke njemačke i austrijske književnice upozoravale na identitetske i kulturološke probleme, autorice poput Hedwige Courths-Mahler doprinosile su idealizaciji tzv. konzervativne utopije. Njezini romani postizali su visoke naklade i time vrlo široki utjecaj na društvo, pa se, usprkos autoričinom pozivanju na apolitičnost i žanr bajke, itekako može govoriti o indirektnom društveno-političkom utjecaju. Sasvim u skladu s Courths-Mahler literarnom produkcijom, glavne junakinje već su u uvodu romana prikazane kao oličenje arhetipske ženskosti te će pasivno dočekati zasluženu sreću na

¹⁰⁴ Usp. Hedwig Richter/Kerstin Wolff, „Demokratiegeschichte als Frauengeschichte“, u: Hedwig Richter/ Kerstin Wolff (ur.), *Frauenwahlrecht. Demokratisierung der Demokratie in Deutschland und Europa*, Hamburg 2018, str. 7–32.

¹⁰⁵ Moda zauzima važno mjesto u romanima Hedwige Courths-Mahler i često se javljaju detaljni opisi garderobe finih dama. Usp. Roland Opitz, „Hedwig Courths-Mahler in literaturwissenschaftlicher Sicht“, str. 543.

¹⁰⁶ Fizički izgled se mijenja i u modu dolazi tzv. androgina žena. Usp. Alfred Pfoser, „Verstörte Männer und emanzipierte Frauen“, str. 208.

¹⁰⁷ Katharina Sykora, „Die Neue Frau. Ein Alltagsmythos der Zwanziger Jahre“, u: Katharina Sykora/ Annette Dorgerloh/ Ada Raev (ur.), *Die Neue Frau. Herausforderung für die Bildmedien der Zwanziger Jahre*, Marburg, 1993, str. 9–24, ovdje str. 11–16.

¹⁰⁸ Jedna od autorica koje u svojim književnim djelima progovaraju o tom problemu i kritiziraju položaj žene je gotovo zaboravljena austrijska književnica Mela Hartwig. Vidi opširnije: Bettina Fraisl, *Körper und Text. (De)Konstruktionen von Weiblichkeit und Leiblichkeit bei Mela Hartwig*, Wien, 2002, str. 139–147.

kraju romana.¹⁰⁹ Odnos glavnih junakinja prema određenim društvenim fenomenima pokazuje nužno uklapanje u shematizirane žanrovske i kulturalne konvencije. Polazeći od pretpostavke da je u trivijalnim ljubavnim romanima narativna struktura strogo definirana, odnosno shematizirana po određenom uzorku da bi se udovoljilo horizontu očekivanja čitatelja, u ovome istraživanju prikazano je na koji se način konstruira svijet glavne protagonistice kao neke varijante Pepeljuge (ili njezine kćeri). Junakinja se uspijeva osloboditi svog podređenog položaja zahvaljujući braku, doživljava vanjski (društveni) i unutarnji (emotivni) uspon i blagostanje. Vanjski faktori koji čine okruženje glavnih protagonista, njihov društveni status, obrazovanje, životna dob, obiteljska pozadina, kao i njihov odnos prema socijalno-političkoj sferi (socijalne razlike, domoljublje, religija i natprirodne moći), braku i ljubavi, ne podliježu kritičkoj opservaciji. Paradigmatske Courths-Mahler heroine svojim se karakteristikama i odnosom prema vrijednostima ponašaju kao apologeti patrijarhalne ideologije.¹¹⁰

Između onih koji brane romantičnu fikciju kao bezopasni bijeg od stvarnosti i onih koji je napadaju kao perfidno sredstvo socijalne kontrole, nalazi se čitatelj.¹¹¹ Može se bez pretjerivanja zaključiti da se Courths-Mahler, kao što je to uobičajeno za trivijalnu književnost, trudi svidjeti ljudima, a ne uzdrmati ih. Čitateljima se pruža zadovoljstvo da po završetku romana mogu odložiti knjigu bez da osjete određenu nelagodu ili emocionalnu napetost,¹¹² djelomično i stoga što se u konzervativnim romantičnim idilama likovi na neki način prebacuju iz konkretnog povijesnog vremena u bezvremensko doba bajke.¹¹³ U tom smislu romantična fikcija pridonosi iskrivljavanju stvarnosti i gušenju borbenog duha, odnosno učvršćivanju patrijarhata.¹¹⁴ Konstruira se specifičan svijet u kojemu dobro uvijek pobjeđuje zlo, pravda nepravdu, konzervativna djevojka emancipiranu ženu. Pepeljuga i njezine kćeri prihvaćaju svoj submisivni položaj, kako u društvu, tako i s obzirom na svoju socijalnu pripadnost i

¹⁰⁹ U romanima Hedwig Courths-Mahler sreća je uvijek rezultat spremnosti glavne junakinje na samožrtvovanje. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 53.

¹¹⁰ Glavni ženski likovi u romanima Hedwig Courths-Mahler uvijek vladaju svojim osjećajima i strastveni izljevi emocija su im zabranjeni. One se uvijek uklapaju u postojeće konvencije. Usp. Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 35.

¹¹¹ Usp. George Paizis, *Love and the Novel. The Poetics and Politics of Romantic Fiction*, str. 40.

¹¹² Alphons Silbermann, „Von der Kunst, unterhaltsam zu schreiben. Die Liebe bei bei Hedwig Courths-Mahler“, str. 85.

¹¹³ M. Kay Flavell, „Kitsch and Propaganda: The Blending of Myth and History in Hedwig Courths-Mahler's *Lissa geht ins Glück* (1936)“, str. 66.

¹¹⁴ George Paizis, *Love and the Novel. The Poetics and Politics of Romantic Fiction*, str. 42.

rodnu podjelu na muški – aktivni i ženski – pasivni element. Autoričin svijet je statičan, u njemu nema značajnih promjena, stvari su dobro poznate dok se prirodnom selekcijom odvajaju dobro i zlo. Bez obzira na velike povijesne događaje, taj svijet ostaje isti – idiličan svijet ljubavi i braka.¹¹⁵ Kao u nekom iskrivljenom zrcalu stvarnosti, ženama se kontinuirano slala poruka da će izgrađivanjem identiteta Pepeljuge (ili njezininih kćeri), svoje živote pretvoriti u bajke. Time se nesumnjivo utjecalo na stvaranje jednog iluzornog svijeta; na izgradnju neke paralelne stvarnosti u kojoj se tradicija i sreća međusobno ispreliću na idiličan i harmoničan način – u snažnom kontrastu prema horizontu što ga pruža realnost.

Literatura:

- Anderson, Bonnie S./ Zinsser, Judith P.: *Eine eigene Geschichte. Frauen in Europa*, Bd. 2, Zürich, 1988.
- Bašić, Ante: „Ljubić u maniri Scarlett O’Hara“, u: *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu*, V, 2011, 5, str. 113–143.
- Bošković, Ivan: „Kata Mijić alias Kate Mitchell ili kako ljude (u)činiti sretnima“, u: *Dani hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 44, 1, Split, 2018, str. 413–429.
- Catani, Stephanie: *Das fiktive Geschlecht. Weiblichkeit in anthropologischen Entwürfen und literarischen Texten zwischen 1885 und 1925*, Würzburg, 2005.
- Courths-Mahler, Hedwig: *Die Kriegersbraut*, Augsburg, 1997.
- Courths-Mahler, Hedwig: *Brittin put u sreću*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1988.
- Drewermann, Eugen: *Landschaften der Seele: Oder wie man die Angst überwindet. Grimms Märchen tiefenpsychologisch gedeutet*, Band 3, Ostfildern, 2015.
- Flavell, M. Kay: „Kitsch and Propaganda: The Blending of Myth and History in Hedwig Courths-Mahler’s *Lissa geht ins Glück* (1936)“, u: *German Studies Review*, Vol. 8, 1, 1985, str. 65–87.
- Fraisl, Bettina: *Körper und Text. (De)Konstruktionen von Weiblichkeit und Leiblichkeit bei Mela Hartwig*, Wien, 2002.
- Graf, Andreas: *Hedwig Courths-Mahler*, München, 2000.

---

¹¹⁵ Ingrid Müller, *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, str. 55.

- Grubišić-Pulišelić, Eldi: „Der ‘häusliche Engel’ im Spiegel der Frauenliteratur. Am Beispiel von Dragojla Jarnević und Marie von Ebner-Eschenbach“, u: *Zagreber Germanistische Beiträge*, Beiheft 9, 2006, str. 131–142.
- Grubišić-Pulišelić, Eldi: *Konstrukcija ženskog identiteta u njemačkoj drami. Tipizacija ženskih likova u kazališnom zrcalu 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 2013.
- Grubišić-Pulišelić, Eldi: „Germanski Turčin“ Murad Efendi: književnost, politika i/ili identitet, Zagreb, 2019.
- Healy, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I.*, Cambridge, 2004.
- Müller, Ingrid: *Untersuchungen zum Bild der Frau in den Romanen von Hedwig Courths-Mahler*, Bielefeld, 1978.
- Nusser, Peter: *Trivilliteratur*, Stuttgart, 1991.
- Nutz, Walter: *Trivilliteratur und Popularkultur. Vom Hefromanleser zum Fernsehzuschauer. Eine literatursoziologische Analyse unter Ein-schluß der Trivilliteratur der DDR*, Wiesbaden, 2013.
- Opitz, Roland: „Hedwig Courths-Mahler in literaturwissenschaftlicher Sicht“, u: *Weimarer Beiträge*, 39, 1993, 1, str. 534–551.
- Paizis, George: *Love and the Novel. The Poetics and Politics of Romantic Fiction*, Basingstoke/ New York, 1998.
- Pavličić, Pavao: „Pučka, trivijalna i masovna književnost“, u: Svetlana Slapšak (ur.), *Trivijalna književnost*, Beograd, 1987, str. 73–83.
- Pfoser, Alfred: „Verstörte Männer und emanzipierte Frauen. Zur Sitten- und Literaturgeschichte der Ersten Republik“, u: Franz Kadrnoska (ur.): *Aufbruch und Untergang. Österreichische Kultur zwischen 1918 und 1938*, Wien, 1981, str. 205–222.
- Richter, Hedwig /Wolff, Kerstin: „Demokratiegeschichte als Frauengeschichte“, u: Richter, Hedwig /Wolff, Kerstin (ur.), *Frauenwahlrecht. Demokratisierung der Demokratie in Deutschland und Europa*, Hamburg, 2018.
- Sichelschmidt, Gustav: *Hedwig Courths-Mahler, Deutschlands erfolgreichste Autorin. Eine literatursoziologische Studie*, Bonn, 1967.
- Silbermann, Alphons: „Von der Kunst, unterhaltsam zu schreiben. Die Liebe bei bei Hedwig Courths-Mahler“, u: Wolfgang Frühwald/ Georg Jäger/ Dieter Langewiesche/ Alberto Martino (ur.), *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 18, 1, Tübingen, 1993, str. 69–85.
- Spörk, Ingrid: *Studien zu ausgewählten Märchen der Brüder Grimm*, Königstein, 1986.

- Sykora, Katharina: „Die Neue Frau. Ein Alltagsmythos der Zwanziger Jahre“, u: Sykora, Katharina /Dorgerloh, Annette /Raev, Ada (ur.), *Die Neue Frau. Herausforderung für die Bildmedien der Zwanziger Jahre*. Marburg, 1993, str. 9–24.
- Weiland, Daniela: *Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich*, Düsseldorf, 1983.

Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ

CINDERELLA AND HER DAUGHTERS. THE GERMAN TRIVIAL LOVE NOVEL BY HEDWIGE COURTHS-MAHLER

This article explores and illuminates the so-called Cinderella's motif in the trivial love novels of the popular German writer Hedwige Courths-Mahler (1867–1950). In Courths-Mahler's novels, the identity of the main characters is structured according to the range of expectations of the reading audience, any conflicts at the internal (moral) and/or external (socio-political) level are avoided. Starting from the assumption that in trivial love novels, the narrative structure is strictly defined, or schematized according to a specific pattern, this study shows how the world of the main characters is being transformed. The relationship of female characters towards particular social phenomena indicates a congruence with schematized genre and cultural conventions, and the main characters – Cinderellas are portrayed as the embodiment of archetypal femininity. Since they embody traditional values, heroines are ultimately rewarded with love and wealth in a world that can be defined as some form of conservative utopia. Despite all her endeavours to assume a completely apolitical stance as a romance writer, of the so called „Fairy tales for adults“, Hedwig Courths-Mahler undoubtedly negatively influenced the emancipatory aspirations of women through her submissive and passive heroines, and thereby contributed to the preservation of patriarchy.

Keywords: *Hedwig Courths-Mahler, trivial literature, love novel, Cinderella, patriarchy*

UDK 821.111.09-93-31

Pregledni rad

Dina CVEK (Pula)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

dina.cvek@gmail.com

**DUHOVNA RAZINA I MAGIJA KAO
„ONO NEIZRECIVO“ U HARRY POTTER SVIJETU
IMA LI HARRY POTTER VEZE S KRŠĆANSTVOM?**

Harry Potter serijal je od sedam romana koje je napisala britanska književnica J. K. Rowling. Romani obrađuju i pitanje duhovnosti koje se u kritikama nerijetko stavlja u paralelu s kršćanstvom. Pitanje duhovnosti u Harryju Potteru nije u suštini vezano za religiju, ali se pojedine elemente kao što su duša, život poslije smrti i moral, često veže uz kršćanski simbolizam. Ti se isti motivi, kad je u pitanju ovaj roman, pretežito namijenjen djeci, često smatraju tabuom. No, unatoč kršćanskom okviru, ideja duše u Harry Potter romanima kontrolirana je isključivo odlukom lika, jer čarobnjaci iz priče mogu ciljano kontrolirati sudbinu svoje duše i odabrati svoj put. Ipak, kršćanski teoretičari ove romane kritiziraju kao koruptivne često se oslanjajući na motive zla kojih u Harry Potter romanima ima mnogo. Magija, kao nešto neobjašnjivo, okosnica je romana. Autorica je dva svijeta, onaj stvarni i svijet magije, spojila u jedan, kreirajući tako nadrealnu viziju života, pritom ne zanemarujući vrijednosti koje čovjeka u suštini čine čovjekom, a to su prijateljstvo, požrtvovnost, dobrobit i vjera u veće dobro.

Ključne riječi: *magija, kršćanstvo, duhovnost, religija, smrt, odluka, sukob, žrtva*

UVOD

Petruska Clarkson tvrdi kako čovjek istovremeno djeluje na najmanje sedam razina osobnosti od kojih su prve tri kod svakoga autentične dok su ostale posljedice odgoja i unaprijed prihvaćenoga znanja (Robert Raponja 2018: 88 prema Clarkson 2002). Riječ je o sljedećim razinama: tjelesnoj, emotivnoj, nominativnoj, normativnoj, razini uspjeha, teorijskoj

i duhovnoj razini. Ta se teorija zove *Teorija duge* ili *Sedam razina ljudske osobnosti*.

Duhovna razina predstavlja mogućnost samospoznaje i vjerovanja kroz stjecanje, primjenu i upotrebu znanja i iskustva koja nam je ostavljeno u nasljeđe. Uz vanjska, postoje i unutarnja osjetila kojima čovjek percipira osjećaje za lijepo, dobro, plemenito i uzvišeno (Raponja 2018: 105). Kako bi Raponja u svojoj knjizi *Pisma studentima* rekao, „toliko je znatiželjnika, koji neumorno, kroz vrijeme, u različitim prostorima, tragaju za ‘višim’ smislom postojanja i ostavljaju trag za sobom, kako bi se ubilježili u buduće tragače i znatiželjnike“ (2018: 106).

Važno je napomenuti kako duhovna razina nije nužno vezana za religiju, čega sam se dotaknula i u svom Doktorskom seminaru u kojem sam analizirala motive duhovnosti, ljubavi, žrtve i odluke u *Harry Potter* djelima.

Harry Potter je serijal od sedam romana koje je napisala britanska književnica J. K. Rowling i prema kojima su nastali istoimeni filmovi. Romani prate avanture mladog čarobnjaka Harryja Pottera i njegovih prijatelja, a glavna je nit romana Harryjev sukob s neprijateljem u priči, zlim čarobnjakom Lordom Voldemortom. U ovom radu obradit ću pitanje duhovnosti i postojanja ‘onog neizrecivog’, magije, u čarobnjačkom svijetu Harryja Pottera te potencijalnu vezanost navedenih motiva s kršćanstvom.

RAZRADA

MOTIV DUŠE I ŽIVOTA POSLIJE SMRTI

Pojam duhovnosti u Harryju Potteru najčešće se veže uz pojam duše, stanja duše nakon smrti, razgovora s mrtvima i uz pitanje morala. Ono u suštini nije vezano za religiju već cijela priča motivu duhovnosti pristupa iz posve druge perspektive, stvarajući tako novu viziju života i smrti koja čitateljima, pretežito djeci, omogućava novi pogled na svijet općenito. Ipak, pojedini se segmenti u romanima nerijetko vežu uz kršćanski simbolizam.

Robert Raponja u svojoj knjizi *Pisma studentima* kaže: „Ponekad mi se čini da je duhovna razina ‘kuća vječitog djetinjstva’, kuća nade, vjere, uvijek novih mogućnosti, smislenijega i umnijeg djelovanja i obnavljanja“ (Raponja 2018: 106). Naime, *Harry Potter* posvećen je ponajviše djeci, ali i odraslima, ovisno o tome tko se sve može ‘pronaći’ u literaturi takve vrste. Uvijek napominjem kako *Harry Potter* knjige prate jednu generaciju te kako knjige napreduju, tako ta ista generacija zrije u skladu s poukama knjiga, ali i filmova. To ne znači da iste te knjige i filmove ne mogu pratiti nove nadolazeće generacije, ali ciljana je publika bila upravo ona koja je odrastala u 2000-im godinama.

Istaknula sam citat Roberta Raponje upravo zbog motiva ‘kuće vječitog djetinjstva’.

Osobno na *Harry Potter* knjige gledam upravo kao na besmrtnost djetinjstva i na vječito postojanje unutarnjeg djeteta u svima nama. Tome svjedoči i činjenica da velik broj odraslih koji su odrastali na *Harry Potter* knjigama, dan danas na te iste knjige gleda sa žarom u očima i nostalgijom u srcima.

Upravo je to ta duhovna razina *Harry Potter* svijeta, razina koja nas je naučila što je zlo, što je moralno, što znači požrtvovnost, što znače sjećanja i što znači smrt, barem u očima autorice.

Motivima koji se često smatraju tabuom, autorica *Harry Potter* romana, J. K. Rowling pristupila je direktno, čisto i jedinstveno. Tu prvenstveno mislim na smrt, moral, život poslije smrti i drugo.

Strah od smrti je snažna sila u dječjoj literaturi. Pojam mrtvog ili živog nije strogo definiran u *Harry Potter* knjigama što ukazuje na zamućene granice između života i smrti i na postojanje motiva poput duše i života poslije smrti (Park 2017: 22, prema Stojilkov).¹

J. K. Rowling je pojam duše povezala sa životom općenito i sa životom poslije smrti. Naime, priča je započela sa smrti roditelja glavnoga junaka, Harryja, i s utjecajem te tragedije na njegov život. Ipak, upravo zbog te tragedije, Harry je naučio prihvatiti smrt i ono važno u životu (Park 2017: 22).² To ne znači da u srcu oduvijek nije imao veliku prazninu. Praznina je uvijek bila i ostala prisutna, ali Harry se dovoljno rano, i prerano, upoznao s negativnim aspektima života što ga je unaprijed pripremio za sve ono loše što mu se kasnije dogodilo.

Što se života poslije smrti tiče, J. K. Rowling je u romanima pokazala da tijelo može preživjeti bez duše, ali u vegetativnom stanju. Unatoč tome što je preuzela kršćanski okvir, njezina je ideja duše takva da je kontrolirana isključivo odlukom lika (Park 2017: 23).³

¹ Originalni tekst: *Fear of death is a powerful force in children's literature. „Dead“ and „alive“ are not mutually exclusive states in the Harry Potter series, which is a concept that adds another level of intrigue to the story, and gives room for a complex discussion of the soul and the afterlife (Stojilkov 135). The lines between life and death are blurred, as shown through the various creatures and objects in the Harry Potter series.*

² Originalni tekst: *These elements in the story also give the reader a framework for understanding how Rowling has created her version of a „soul“, and how it relates to the living and an afterlife. The series begins with the death of Harry's parents, and the terrible effect that this has on Harry's life. Through all of this tragedy, Harry learns more about accepting death, and about what is important in life.*

³ Originalni tekst: *On the flip side, Rowling shows that your body can survive without a soul, but only in a vegetative state. Although she builds on a Christian framework, her idea of the soul as a physical and tangible entity that is controlled by one's choices takes the concept a step farther.*

Kako bi jedan od najpoznatijih citata iz druge knjige opusa, *Harry Potter i Odaja tajni (Harry Potter and the Chamber of Secrets)*, rekao: „Naše odluke, Harry, pokazuju nam ono što stvarno jesmo, mnogo više od naših sposobnosti“ (str. 333).⁴

U *Harry Potter* djelima, sve se uvijek vraćalo na izbor i na odluke u životu, a svi jako dobro znamo da donijeti odluku nije uvijek lagan potez.

SUKOB DOBRA I ZLA

Povezivanje *Harry Potter* knjiga i filmova s kršćanstvom nije nepoznata. *Harry Potter* je i danas česta meta kršćanskim teoretičarima. Dok jedni kritiziraju *Harry Potter* priču kao koruptivnu, drugi ju vole interpretirati u okvirima kršćanstva. S jedne su strane motivi zla koje se stavlja u paralelu s vragom, a s druge su strane motivi duše i života poslije smrti koje se često smatra religioznim elementima. Puno je paralela između koncepta kršćanstva i motiva duše i duhovnosti u *Harry Potter* opusu, od okosnice priče koju tvori sukob dobra i zla pa sve do postojanja života poslije smrti i moralne dimenzije u priči koja se često veže uz kršćanske vrijednosti suosjećanja, dobrote i jednakosti.

Što se sukoba dobra i zla tiče, riječ je dakle o sukobu Voldemorta, koji predstavlja čisto zlo u romanima, i Harryja Pottera koji predstavlja nadu, hrabrost i dobrotu. Gledajući šire od toga, riječ je o sukobu Voldemortove vojske sljedbenika i čitavog niza čarobnjaka koji mu se nastoje oduprijeti. Do sukoba, u više navrata, dolazi isključivo zbog Voldemortove želje za moći i potpunom kontrolom, štoviše, dominacijom.

Njegova se motivacija prvenstveno temelji na strahu od nemoći i smrtnosti. Naime, Voldemort vjeruje kako nema života poslije smrti i za njega ne postoji ništa gore od smrti (Ståhl, 3).⁵ Osim toga, njegova je motivacija za moći također potpomognuta nedostatkom poznavanja ljubavi i dobrote. Skupljajući svoje sljedbenike on je stvarao vojsku ne bi li svijet očistio od nečistih čarobnjaka i ne-čarobnjaka. Drugim riječima, kreirao je svoj vlastiti režim upotrebom sile ili prijetnjama silom.⁶ Njegova su meta bili čarobnjaci koji nemaju čisto čarobnjačko porijeklo (obitelj čarobnjaka) i osobe koje uopće ne

---

⁴ Originalni citat: „*It is our choices (...) that show what we truly are, far more than our abilities.*“ (*Dumbledore*)

⁵ Originalni tekst: *...because Voldemort believes that there is no life after death. To him there is nothing worse than death, and he therefore fears it.*

⁶ Originalni tekst: *Voldemort seeks to create his own regime through the use of force, and threats of force.* – <http://www.libertyatthemovies.com/harry-potter-and-the-basis-of-political-power/>

posjeduju magiju. Upravo se iz tog razloga *Harry Potter* djela često stavlja u paralelu s nacizmom i čistom arijevskom rasom. Također, Voldemorta se u tom slučaju smatra svojevrsnim diktatorom, što ponovno ukazuje na vezanost radnje romana uz stvarne i strahovite činjenice svjetske povijesti. Naime, autoritativni tipovi ljudi naginju odnosu superiorno – inferiorno, prikrivanju svoje slabosti i poznati su po ekstremnoj čežnji za pozicijama moći i statusa.⁷ Upravo se u tim karakternim osobinama može prepoznati i lik Voldemorta.

POŽRTVOVNOST

Također, u romanima je prisutan i motiv žrtve koji se u kritikama često veže uz samog Isusa. Ipak, Bog u knjigama niti jednom nije spomenut, kao ni religija.

Koncept duše je sličan, ali *Harry Potter* ne prikazuje raj ili pakao već autorica ima svoju viziju života poslije smrti (Park 2017: 23).⁸ Naime, samo ona duša koja nije počinila zlo, ostaje netaknuta i cjelovita i može preći dalje, na neko drugo, novo mjesto. Stoga, čarobnjaci mogu kontrolirati sudbinu svoje duše i mogu odabrati svoj put. Stvar je, ponovno, isključivo izbora i odluke (Park 2017: 24).⁹

⁷ Originalni tekst: *Authoritarian-type people tend to have a preoccupation with dominance-submission, conceal signs of softness, strive for positions of power and status, and avidly reject others possessing obvious weaknesses (Wilkins & DeCharms, 1961) – <https://ellena-lamont.wordpress.com/playing-with-power-an-inside-look-at-lord-voldemorts-possession-and-abuse-of-power-in-the-harry-potter-series/>*

⁸ Originalni tekst: *There are many parallels between these concepts in Christianity, and the framework for the soul and spirituality that Rowling has created. The Harry Potter series is an epic battle between good and evil, echoing the battle between good and evil in the Bible. Rowling illustrates that there is life after death in Harry's world, and there is also a strong morality in the series, which mirrors Christian values of compassion, kindness, and equality. Sacrificial love is also present in the series, as Harry's mother dies to save him at the beginning of the story, and Harry sacrifices himself for everyone else at the end. This is a central Christian theme, as Jesus Christ sacrificed himself to save humankind. Though Rowling's construct is fiction, and not a theological concept, it is part of a religious orthodoxy that stems in Christian values of morality, the soul, and an afterlife, but changes it in important ways. God is never mentioned throughout the series, nor is any sort of organized religion or church. The concept of the soul, and of morality being connected to the soul's health, is similar, as is the notion of the soul determining where one goes after death. But instead of a Heaven or a Hell, Rowling has her own ideas about how and where a soul goes, or does not go, after life ends.*

⁹ Originalni tekst: *In Harry Potter, only a soul that is physically in one piece can move on to whatever comes next, which is an important concept for most people who believe in some sort of heaven and desire to ascend there after death (Stojilkov 137). A human soul only remains intact if its owner does not commit evil acts, and only with a whole soul are they able to "go on" to whatever may lie after death. In illustrating this concept, Rowling shows*

Ponovila bih prije navedenu definiciju duhovne razine prema Robertu Raponji: Duhovna razina predstavlja mogućnost samospoznaje i vjerovanja kroz stjecanje, primjenu i upotrebu znanja i iskustva koja nam je ostavljeno u nasljeđe (2018: 105). Upravo ta samospoznaja i vjerovanje i vezanost na nasljeđe velika je spona sa samim korijenom duhovnosti kojeg se veže uz lik Harryja i njegovu priču. Ono što treba istaknuti je da je nit koja povezuje ovu definiciju s likom Harryja upravo magija, ono neopisivo i neizrecivo. To je ključ i temelj priče o mladom čarobnjaku, što cijelu priču čini intrigantnijom i drugačijom. Magija, kao nešto neobjašnjivo, okosnica je radnje romana, ali je ujedno i zabavni faktor. Naime, autorica je svijet magije kreirala kao novi, intrigantni svijet u koji gotovo svako dijete želi zakoračiti, ali pritom nije izgubila vrijednosti svakodnevnoga, stvarnoga svijeta.

Ona je dva svijeta spojila u jedan, kreirajući tako jednu novu, zanimljivu, nadrealnu viziju života, pritom ne zanemarujući ono najvažnije, a to su ljudskost i sve vrijednosti koje čovjeka čine čovjekom. Tako primjerice, na kraju posljednjega romana, kada Harry žrtvuje sebe kako bi spasio druge od zla, on je to učinio prvenstveno kao čovjek, ne kao čarobnjak. Također, taj čin požrtvornosti, kojim je on uništio zlo u sebi (*horcrux*, dio Voldemortove duše¹⁰) omogućio mu je da se vrati među žive, oslobođen zla i snažniji nego prije. Njega je naime na kratko vrijeme ubila magija, ali pritom ga je magija i vratila. Njega je kad je bio dijete spasila majka tako što je dala svoj život kako bi ga zaštitila od Voldemorta. Taj ga je čin zaštitio i onda kad ga je Voldemort 'ubio', jer njezina zaštita nikada uistinu nije nestala. I taj bi čin također mnogi kršćani vezali za religiju, štoviše, na prinošenje žrtve i na molitvu. Kako bi Đuro Šušnjić rekao: „dok se u molitvi žrtvuju riječi, ovdje se žrtvuje telo ljudsko ili životinjsko. To je način na koji se otklanja nečistoća iz duše, kao što pranje otklanja prljavštinu sa tela. Od molitve se očekuje neki ishod: to upućuje na njenu vezu sa magijom“ (2005).

Upravo je žrtvovanjem sebe, odnosno svoga tijela, Harry uništio dio sebe koji je trebao uništiti čime mu je duša napokon postala čista, a volja za životom nikada veća. Njegovo je tijelo poslužilo samo kao mamac, dok je duša strpljivo čekala i dočekala pobjedu.

---

that witches and wizards have control over their soul, and everyone is able to choose their path.

¹⁰ *Horcrux* je predmet u koji je zli, crni, čarobnjak sakrio fragment svoje duše kako bi bio besmrtnan. Ipak, takav je predmet moguće stvoriti samo ako je netko počinio ubojstvo, najveći akt zla te se kao takav smatra najvećim zlom crne magije. – <https://harrypotter.fandom.com/wiki/Horcrux>

ZAKLJUČAK

Autorica *Harry Potter* knjiga, J. K. Rowling, otkrila je kako je svijet mrtvih povezan sa svijetom živih na prekrasan način: smrt nije nešto čega se trebamo bojati već je svijet bez ljubavi onaj od kojeg trebamo strahovati (Cvek 2019; Park, Johannah Katherine 2017: 5)¹¹. Ona je stvorila svijet magije, ali moralne i ostale vrijednosti čovjeka u romanima su sveprisutne unatoč postojanju nečeg nadrealnog, ponekad i utopijskog. J. K. Rowling je uz svijet magije ostala vjerna i stvarnom svijetu, utjelovljujući prave vrijednosti i moralne ljestvice kroz kreiranje likova i krajnje pouke knjiga koja je više nego ljudska, a to su pravo prijateljstvo, požrtvovnost, dobrobit čovjeka i vjera u veće dobro.

Smatram kako magija prikazana u *Harry Potter* romanima nije vezana za kršćanski koncept života i smrti ili doba i zla. Djela pričaju svoju priču, sa svojom poukom, svojim ciljevima, svojim počecima i završecima. Nada u život poslije smrti nalazi se u svakome, neovisno o vjeroispovijesti. Tako je i *Harry Potter* utjelovio realne životne strahove smještajući likove u magičan svijet ne bi li cjelokupno iskustvo bilo ipak nešto drugačije i intrigantnije. Samospoznaja koje se Raponja u svojoj knjizi dotiče, gdje objašnjava duhovnu razinu osobnosti, trenutak je koji Harry proživi kada shvati da se mora suočiti sa svojim najvećim strahovima. On vjeruje u svoju žrtvu i donosi odluku. Za takvu je odluku potrebno zaviriti duboko u sebe, propitujući svoje znanje, iskustva i vjerovanja. U tom je trenutku sve na kušnji, a unutarnja sila koja nas pokreće ona je koja stavlja točku na 'i'. Neovisno o tome je li riječ o magiji ili nečemu posve drugom, sve se uvijek vraća na ono što nas čini čovjekom u pravom smislu te riječi, a to su vrijednosti koje gradimo tijekom života i koje ne prestajemo graditi sve dok smo živi.

Usudim se reći da je *Harry Potter* moja kuća vječitog djetinjstva. Duhovnost, bila ona oslonjena na kršćanstvo ili ne, srž je cijele priče, a magija je u ovom slučaju ono što duh čini jačim, omogućujući likovima da se upravo njome posluže kao alatom ne bi li bili samopouzdaniji i snažniji. Ipak, bez usađenih ljudskih vrijednosti ništa ne bi bilo moguće, uz svu magiju ovoga realnoga ili onoga magičnoga svijeta.

---

¹¹ Originalni tekst: *Ultimately, she reveals the world of the dead is connected to the world of the living in a wonderful way: death is not something to be feared, but rather we should fear a life lived without love.*

IZVORI

Literatura

- Cvek, Dina, *Harry Potter carstvo: motiv duhovnosti, odluke, žrtve i ljubavi u knjigama i filmovima*, Doktorski seminar II, Doktorski studij Kulturologije, Sveučilište Jurja Josipa Strossmayera u Osijeku, 2019.
- Park, Johannah Katherine, *Master of Death: Love and Spirituality in the Harry Potter Series*, A Thesis in the Field of English for the Degree of Master of Liberal Arts in Extension Studies, Harvard University, 2017 – preuzeto s <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/37736746/PARK-DOCUMENT-2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y> / prava korištenja regulirana sljedećim uputama: <https://dash.harvard.edu/pages/termsfuse#LAA>
- Raponja, Robert, *Pisma studentima*, Akademija za umjetnost i kulturu, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2018.
- Ståhl, Sofia, *Good or evil? Attitudes to Death in the Harry Potter Novels, God eller ond? Attityder till döden i Harry Potter*, Faculty of Arts and Social Sciences, English Literature, (nepoznata godina) – preuzeto s <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:727131/FULLTEXT01.pdf>
- Šušnjić, Đuro, *Žetva značenja: simboli, svetac, molitva, trojica*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.

Internetski izvori

- <https://scifi.stackexchange.com/questions/194389/how-did-harrys-sacrifice-protect-the-students-of-hogwarts/194425> – pregledano 1. rujna 2019.
- <https://harrypotter.fandom.com/wiki/Horcrux> – pregledano 5. rujna 2019.
- <https://www.quora.com/How-does-Harry-Potter-come-back-to-life-without-the-Resurrection-Stone> – pregledano 8. rujna 2019.
- <https://ellenalamont.wordpress.com/playing-with-power-an-inside-look-at-lord-voldemorts-possession-and-abuse-of-power-in-the-harry-potter-series/> – pregledano 11. rujna 2019.
- <http://www.libertyatthemovies.com/harry-potter-and-the-basis-of-political-power/> – pregledano 11. rujna 2019.

Dina CVEK

**SPIRITUALITY AND MAGIC AS SOMETHING
'UNSPEAKABLE' IN THE WORLD OF HARRY POTTER
DOES HARRY POTTER HAVE ANYTHING TO DO WITH
CHRISTIANITY?**

Harry Potter is a series of seven novels written by J. K. Rowling. The novels address the issue of spirituality which critics often compare with Christianity. The issue of spirituality in Harry Potter is not essentially related to religion but certain elements such as soul, life after death and morality are often criticised in terms of Christian symbolism. The same motives when it comes to this novel, mainly written for children, are often considered as taboos. But, the concept of soul in Harry Potter is controlled solely by the character's decision because magicians in the story can control the fate of their soul and choose their own path. However, Christian theorists criticise Harry Potter as corruptive because of many evil motives in the plot. Magic, as something unspeakable, is the backbone of Harry Potter story. J. K. Rowling put two worlds together, the real world and the world of magic. By doing that, she created a surreal vision of life, without neglecting true values of the man, which are mainly friendship, sacrifice, wellbeing and belief in the greater good.

Key words: *magic, Christianity, spirituality, religion, death, decision, conflict, sacrifice*

UDK 070:929Bettiza E.

Izvorni naučni rad

Josip MILETIĆ (Zadar)

University of Zadar

jmiletic@unizd.hr

Tea TEREZA VIDOVIĆ-SCHREIBER (Split)

University of Split

tvidovic@ffst.hr

DALMATIA – BETTIZA'S LOST HOMELAND

The paper analyses the potential of Bettiza's fiction for the development of Croatian and Italian cultural relations as well as tourist promotion of the Croatian historical region of Dalmatia. Particular attention is focused on the novel *Exile*, in which the author writes a family chronicle by evoking his Split roots. At the same time, he describes the atmosphere, customs and picturesque figures of Dalmatian towns in the interwar period, the encounter of Slavic and Roman culture, as well as the destiny of the Italian population there who, due to the turmoil of war and socialist revolution, decided to leave their homeland. Reception of Bettiza's work, as an account of an individual history that is completely different from the written (national), the collective history, can positively affect the Italian perception of Dalmatia as a tourist destination, and it can improve the distorted image of Croats living there, which has been created for decades in Italy, through the activist action of extreme groups, therefore it can be of multiple use. Proving that not all Italians forcibly left their former homeland, but that a part of them left freely seeking a better life for themselves and their families not seeing any perspective in the upcoming communism, allows for the construction of bridges between Slavic and Roman culture, and an even better and more effective tourism promotion of this Croatian region in the context of Italian tourist interests. The research results show that the reception of Bettiza's work may have a positive impact on the promotion of Dalmatia and may be used for that purpose.

Keywords: *Enzo Bettiza, Dalmatia, Split, Zadar, migrations, tourism*

1. Introduction

Bettiza's novel, a family chronicle entitled *Exile*, presents a journey through the onetime Dalmatia. The story is a return to the author's childhood and youth spent in his native Split and his education in Zadar. By evoking his Split and Dalmatian roots, Bettiza describes the atmosphere, cuisine, customs and picturesque figures of Dalmatian towns in the interwar period, the encounter of Slavic and Roman culture and the destiny of the Italian population there, who, due to the turmoil of war and socialist revolution, decided to leave their homeland. Analyzing the literary work of Zadar's *esuli* (exiles), Gunjević-Kosanović (2016) points out that the most voluminous body of literature by those authors with a traumatic experience of leaving their homeland was written long after that experience. Their works became to a certain extent the topic of interest in the 1990s when all the intensity of destruction, suffering and exile re-occurred in their native country. At that time, there was no a more persistent promoter of Croatian interests in Italy than Enzo Bettiza, a voice of credible impartial witness, and a respected expert for Central and Slavic Europe, who was greatly helping to bring to light the truth about aggression against the young Croatian state (Bešker 2017). The novel reminiscently wells up in the author provoked by the outbreak of Croatian Homeland War in the 1990s and the Serbian aggression against the Republic of Croatia. He describes the atmosphere before the journey, which for the Italian national minority, who decided to opt for Italian citizenship at that moment, meant a kind of displacement from their homes and a departure into the new and the unknown, although nation-wise close and similar. He describes in detail, mixing real memories and fiction, many neighborhoods of two Dalmatian towns, calling forth the lost homeland of his compatriots going on the way with no return. Thinking back to his roots, Bettiza, from the Roman, Italian perspective, meets the Croatian and other Slavic worlds on the Dalmatian coast and its hinterland, describes Serbian mythology and mythomania, and analyses the oriental influence from the nearby Bosnia.

In addition to cultural sightseeing, a modern tourist is also interested in hearing a story that originated within the heart of the city and which shaped a particular narrative relation to reality, thus Bettiza's story about life and childhood spent in Dalmatia (Split and Zadar) in the early 20th century can be used for a more complete and different perception of a space and its history. Croatian culture, which is extremely rich in themes of leaving, exile, and abandonment of the native soil in its folk and artistic expression, epic and lyrical tone, often places exile on the pedestal of historical tragedy and its political reflections (Kirin-Jambrešić 1997: 175).

The analysis of Bettiza's novel *Exile* will also seek to show its potential in promoting Croatian tourism, especially the Croatian historical region of Dalmatia, primarily in the Italian tourist market, since by learning about the history and culture of Zadar and Split, tourists can also be offered the life story of Enzo Bettiza,¹ whose content contributes to the perception of a different image of history, not only in terms of historical facts in exile, but also in illustrating the life of the time (e.g. customs, gastronomy, interpersonal relationships, legends on ridicules,² education, family attitudes and specific Mediterranean humor).

Namely, „different levels of the past, constructed collective histories and personal histories of the individual appear as different voices within the formal one self, representing a network of these internal temporal and psychic layers. The past of the subject does not exist by itself, it exists only in narrative, discursive forms. Instead of facts, we encounter scenes and images in the text, while the past, instead of being factual and actual eventuality, is revealed as a discursively shaped and symbolic, at the textual level, fictional reality. Therefore, talking about the past is not a sum of what happened, but an intervention into the past, confessional strategies of time creating discontinuity and independent effects, rather than continuity and causality. The distribution of memory space, using De Certeau's words, is guided by the principles of unexpectedness and unpredictability, in parallel with the principle of reproducibility“ (Zlatar, according to Bošković 2017: 134).

The aim of this paper is to determine whether the reception of Bettiza's novel, his intimate and different story, can arouse positive emotions in the numerous Italian population who, due to a series of unfortunate circumstances, left the territory of the Republic of Croatia, especially Dalmatia, as well as their descendants and compatriots, motivating them to visit their old homeland as tourists. We will also seek to demonstrate the possible usefulness of Bettiza's novel *Exile* in improving Croatian and Italian cultural relations by breaking historical myths according to which all Italians forcibly left their former homeland.

Furthermore, the question to which Škvorc tries to find the answer in his text „Multiculturalism and multiculturalism in the post-colonial state of affa-

¹ In recent years, modern tourist looks for emotional experience as well, a relational story that offers, above all, an escape from the daily hustle and bustle (Skoko 2017).

² The distinctive Mediterranean feature of the former Split was also created by many figures whose behavior was in any way contrary to the general one, and was in the focus of public curiosity. The relationship between such individuals and the mass was, in fact, reciprocal. As much as the streets and taverns were entertained by their feats, so too did they reciprocate the urge of these typical Split public spaces, because an eccentric becomes strange only when spotted by a group and motivated to act (Kudrjavcev 2002).

irs...“ (2010) may become a hypothesis in this paper, precisely because of the possibility of existence of the so-called multiculturalist perspective on literary theory and, from such a perspective, we can speak not only of identity but also of the study of literary systems at the level of realized poetics and what stands behind them as an interpretation, an attempt to decode layers of meaning.

2. Historical and Geographical Overview of Dalmatia

Dictionaries commonly describe Dalmatia in two ways, concerning its history and the present day. Historically, this is „a) a Roman province (named after the Dalmatae tribe) extending from the Raša in Istria to the Mati River in Albania, including the islands from the Kvarner to Boka, b) the name of a country with various historical frameworks and with different borders, c) one of the three parts of the Triune Kingdom (the crown country of the Kingdom of Dalmatia until 1918)“ (Croatian Encyclopedic Dictionary 2003: 212). In the contemporary sense, it is „2. the region of Croatia between the south of Velebit Channel to the Montenegrin coast, including islands within these borders and the hinterland totaling an area of 12 157 km² and a population of about 800 000“ (ibid.). The major determinants of the formation of social identities are common space, culture and the past (Mirošević 1911: 1). Dalmatia is a region with unique historical, cultural, anthropological and sociological distinctions, which came into existence due to the encounter and often conflicts between different cultures and forces in this small area, where we find the traces of Illyrian, Byzantine, Venetian, Napoleonic, Roman, Austrian and other rulers in a direct contact.

Dalmatia is the area about which Enzo Bettiza (2004: 17) will say that „as early as from the ancient times it has been some kind of Mediterranean Scandinavia (...) an exceptional island in the Slavic world, mostly an island of farmers and landowners. Fraught with a multitude of ports, inlets, islands and small rocky islands, inhabited by fishermen, pirates, carpenters, dignified by the history of the reputed maritime Republic of Dubrovnik, the fame of which its famous sailors and deep-sea masters spread across the oceans.“ And Dubrovnik, for its art and architecture, will be called the „Athens of South Slavs“ (ibid: 19).

2.1. Literary tourism – a novel seen as a connection between a writer and a place of event

Tourism is one of the most propulsive industries in the world. It is a global and contemporary phenomenon that takes on ever greater proportions, tourist travels being an unavoidable part of modern life. From Krippendorf's concept of „tourism as a counter-day-to-day life“, nothing has changed in conceptual terms to date, but tourism in a marketing sense is increasingly linked to the concept of the tourist destination as a key determinant (Miletić; Krajnović; Bosna 2014: 340), „which is a desired, a *dream come true* goal of the modern *tourist nomad*, and at the same time the focal point of tourism, the *intersection* and integrator of the total tourist offer and the generator of the economic and non-economic effects that tourism brings to the receiving community (ibid).“ In the Republic of Croatia, tourism occupies a much more significant place than in many other world economies, as it accounts for almost a fifth of GDP revenue and is one of the key growth generators of the Croatian economy (Rihelj 2018).

Ban et al. (2011) believe that in today's globalized economy tourist destinations are in a competitive relationship to achieve economic benefits, whereby they become a kind of products to be branded. Luft (2000) points out regions as the vital geographic units, i.e. tourist destinations in which a tourist offer has to be developed because they represent the space for an intensive stay of holidaymakers. Interdisciplinary literary works have long been used to promote a tourist destination as a specific form of the interpretation of cultural heritage (Urošević 2014: 274). What is most often emphasized here is the importance of travel books, either in the context of a study of the history of these literary works in our regions (Pederin; 1991, Duda; 1998) or their applicability for the designing of Mediterranean culture and tourist itineraries and European cultural routes (Urošević 2014). Pederin (1978) points out that travel books have played an essential role in the development of cultures in the Mediterranean since the Phoenician and Greek times. Peoples of different cultures, social and political structures, as well as opposite worldviews, have repeatedly met and intensively traded and communicated with each other.

Urošević (2014: 273) points out that the records of the most important travel writers of the Enlightenment, Romanticism, Realism, as well as Modernism (Albert Fortis, Charles Yriarte and Hermann Bahr) specifically addressed the image of the Adriatic coast as a representation and construction of the Mediterranean imagery and an exotic Arcadia on the edges of European civilization. Pederin (1991: 11) argues that the constant of travelogues is to compare the foreign and the domestic and find traces of one's own national

culture in another. Due to the particular situational and contextual political conditions, new meanings, functions and relationships have been continuously intertwined in travel writings throughout history.

Bettiza's novel, a family chronicle under the title *Exile*, is a very interesting narrative in this respect. It is a journey through the onetime Dalmatia. The story is a return to the author's childhood and youth spent in his native Split and his education in Zadar.

Gajski et al. (2011: 5–6) believe that „cultural tourism is permeated with almost all the factors that make up the personality of a place, which may include history, ethnology, archeology, art, architecture, population and their lifestyles – tradition, social, economic and political structure, but also food, wine and other local products as well as many more. If we include the landscape, flora and fauna of a destination, we will get what distinguishes one place from another, that is, its personality or identity“.

Since literary tourism mainly involves the connection between writers and the places of literary works, they see intertwining of reality (biographical facts and real places associated with writers) and fiction (part of a fictional world with its own events, characters and places). Therefore, in the world of tourism, fantasy and reality are intertwined (Kožul 2014).

However, cultural practice, whose main function is to establish a phantasm of identity diversity within a globalized market, is depoliticized and futile, unlike that culture which, for the pleasure of tourists, is recreated for a moment out of context, in its most superficial and commercial aspects. Therefore, the logic that legitimizes the culture of a collective by assigning it the role of an advertising gimmick, or goods with good sale, is in direct contradiction with the needs of the collective for the culture to serve it as a space of freedom, creativity, and critical thinking. Such culture, that is, literature, finds its ideal form in a tourist brochure (Tutek 2017).

3. Enzo Bettiza – a Dalmatian with a lost homeland

Enzo (Vincenzo, Christian name Vinko) Bettiza was born in Split or, as he liked to point out, in Dalmatia, on July 6, 1927, and died in Rome, Italy's capital, on July 26, 2017. He completed the Croatian primary school in his native town, while he attended and finished the Italian classical grammar school in Zadar (Bešker 2017). He experienced the contact and conflict of Roman, Italian and Slavic, Croatian culture in his own home as well. He was born into a wealthy Italian family of Vincenzo Bettiza, a co-owner of the first Dalmatian cement plant *The Gillardi and the Bettiza*. His mother was from the Vušković family on the island of Brač. After the First World War, his father opted for Italian citizenship,

while his uncle, a painter, Petar Bettiza chose to take Croatian, i.e. Yugoslavian citizenship (Bešker 2017). Bešker will point out that thanks to the father's side of the family he was a native speaker of Italian, but that „his mother's origin deeply nested him into the Croatian language, which he spoke fluently (and phonetically more suitable than Italian, in which Slavic origin was heard), while their home assistant and nursemaid from Dalmatian hinterland instilled in him the love of this region (at home they used to call him little *Vlaj*, or *piccolo Morlacco*) as well as the love of local cuisine which he preserved“ (Bešker 2017).

He was a journalist, a politician, a publicist, a novelist, and an essayist. The encyclopedic data says that he was particularly specialized in Central and Eastern Europe themes (encyclopedia.hr). The Austro-Slavic cultural basis (Bešker 2017), which he acquired in his hometown, greatly facilitated obtaining these competencies and becoming a foreign correspondent from the centers of these areas. In his long journalistic work, he worked for numerous Italian daily newspapers and periodicals (he worked as a journalist for *Epoca* magazine, as a correspondent for the *Stampa* from Vienna and Moscow and he was a years-long commentator for newspaper *Il Corriere della Sera*) as well as the national public broadcasting company RAI – *Radiotelevisione Italiana S. p. A.* After the split-up in *Corriere*, he left the editorial office to start the daily newspaper *Il Giornale nuovo* together with Indro Montanelli in 1974 (Bešker 2017), in which he was also a co-director (enciklopedija.hr). He engaged Frane Barbieri from Makarska to work for his journal (Bešker 2017).

Since his professional, journalistic focus was primarily on the study of the fate of European states and events within the framework of world communism (Maroević 2006), his public, political engagement did not lack either. Along with his early episode of supporting the Italian Communist Party, which will be described by Tonko Maroević as „a form of resolving the complex of traumatic bourgeois affiliation – and also an exceptionally early breakup with the historical left wing“ (Maroević 2004: 6), he will soon become a Social Democrat only to end his political career as the Left Liberal (Bešker 2017). He was named a Senator on the list of Liberal Party (1976–79) (Maroević 2004) and spent ten years working as a representative in the European Parliament (1979–89) (Bešker 2017). He was awarded by the President of the Republic of Croatia Stjepan Mesić the Order of Danica Hrvatska with the figure of Marko Marulić for the improvement of cultural and other relations between the Republic of Croatia and the Italian Republic, and was also awarded by Italian President Carlo Azeglio Ciampi (Bešker 2017).

His literary opus, which can be formally divided into publicist writing and fiction (Maroević 2004), is not devoid of political connotations either. Moreover, his works „have the basis in the aforementioned professional biograp-

hy but also in the biographical background of a dual origin, a class-national conflict and emotional substrate of isolation, detachment, incomplete affiliation“ (Maroević 2004: 6)³. While he as a journalist tried to present an objective image of different regions (Maroević 2004), as a writer „he especially tried to understand the psychological meritum of the emblematic personalities of our century (ranging from communist revolutionaries, functionaries and dissidents to national fighters), going deep in the psychology of characters and even the physiology of some decisions and options, most often taking into account the characteristic mixing of race and blood“ (Maroević 2004: 6). He will add: „The exceptionally good bildungsroman *Phantom of Trieste* (*Il fantasma di Trieste*, 1958) is followed by the discursive shadow of a book *Myth and Reality of Trieste* (*Mito e realtà di Trieste*, 1966), in which the theme finds its historical background showing as accurate as possible. Specific narrative strategies (fiction-faction combination) are shown in the book entitled *Moscow Diary* (*Il diario di Mosca*, 1970) preceding the informational and panoramic travel literature presented in *Moscow Here – from Ivan the Terrible to Stalin* (*Qui Mosca – Da Ivan il Terribile a Stalin*, 1974), while the extensive anthropological-historicist study named *Lenin’s Secret* (*Il mistero di Lenin*, 1982) is a prelude to an even more ambitious and more comprehensive novel of the epoch entitled *Phantoms of Moscow* (*I fantasmi di Mosca*, 1993) (Maroević 2004: 7). On over two thousand pages of this book, Bettiza went under the skin of Bolshevik International, gathered at the Moscow Hotel Lux in the fateful late 1930s. At the level of debate, ideas and controversies, intertwined lives of the protagonists and the capture of the spirit of the time, he in his way realized the beloved counterpart of Mann’s *The Magic Mountain*“ (Maroević 2004: 7).

He invested most of the work energy into writing non-fiction books, with which he informed the recipients in an attractive way and expressed his interest in literature (Maroević 2004) – *The New German Culture* (*La nuova cultura tedesca*, 1965), *Another Europe* (*L'altra Europa*, 1966), *Another Germany* (*L'altra Germania*, 1968), *Via Solferino* (1982), *The Year of the Tiger* (*L'anno della tigre*, 1988).

The Croatian language saw only the publication of fictional version of the chronicle *Phantom of Trieste* in 1965 (*Il fantasma di Trieste*, 1958), a family chronicle *Exile* in 2004 (*Esilio*, 1996), and the book on the city of Split during the war *The Lost Book* in 2009 (*Il Libro Perduto*, 2005).

³ Identities influence the selection of research questions that are considered important, both for groups with dominant identities and for those with minority identities. Humans as fundamentally social beings cannot escape the effects of identity on interpretative perspectives, because they are fundamental to the process of the entire production of knowledge (Gunew according to Škvorc 2010).

4. Exile viewed through the complexity of multiculturalism as an identity space and a deep political ocean in which an individual disappears along with her/his story

Exile is one of the oldest and ever-present literary motifs. From the very beginning of civilization, it has been present in different segments of life (Gunjević-Kosanović 2016), „founded primarily on the punishment in the form of the expulsion from the Garden of Eden, to the present day retaining a form of punishment which through ‘uprooting’ an individual from his homeland leaves him with irreversible consequences“ (Gunjević-Kosanović 2016: 8). In the early historical periods, exile was primarily seen as a geographic relocation of an individual (Gunjević-Kosanović 2016), which most often meant the forcible expulsion from the homeland or the city, while the return of the exiled was forbidden and he was sentenced to imprisonment or ultimately to death (Šakić 2014). This exclusion from the community was considered equal to death sentence (Šakić 2014) probably because „in ancient civilizations – in the Roman Empire and the ancient Hellenes time – exile was a punishment in the form of expulsion for the privileged classes, while members of the lower classes of society were not subject to it as their punishment most often included imprisonment or physical labor“ (Gunjević-Kosanović 2016: 8). „In modern times, especially in the twentieth century, exile does not only mean the geographical relocation of a person, but there is also exile that the individual imposes on himself. Most often it is a protest against the dominant ideology“ (Šakić 2014). Unlike the physical borders, „these are psychological borders and concern the person who is in exile, the so-called ‘inner’ exile. They are usually intellectuals and writers who choose such a form of isolation to show a kind of defiance, but also a lack of interest in the world around them, i.e. they decide to focus on their mind, where their creation in exile is transformed in this case into a kind of intellectual refuge“ (Gunjević-Kosanović 2016: 8). In Bettiza, of course, it is the first form, although not in the real sense of the word. Unlike the Zadar exiles (*esuli*), who were truly *exiled* from their own city, this does not refer to Bettiza. Zupanc (2004) explains that the word *esuli* comes from the Italian word *esule*, meaning an exile, which originally derives from the Latin *ex(s)ilium* meaning exile, expulsion. He notes that the official Italian practice used to call the Italian citizens who arrived in the country from the former Italian colonies *profughi*, in the meaning of refugees. The word *izbjeglica* (an exile) in the Croatian language comes from the Croatian base word *bijeg* (escape), while refugees are people who, because of the dangers of war, political violence and other misfortunes, flee from the country and seek shelter in another country (Zupanc 2004). Bettiza's case, unlike *esuli*, as he

emphasized, can be classified under an entirely different category of *optants*. The word *optant* comes from the Latin verb *optāre*, meaning to wish, to choose. It is a person who has the freedom of choice, that is, the right of the resident of a given area which was annexed to another country to choose, under certain conditions, between two citizenships (Zupanc 2004). He explicitly explains this in an interview given to the Croatian media: „We did not escape. We are not refugees. We normally left, willingly. They let us go. The war had already ‘bitten’ the country sufficiently even without the help of the communists who came to power. (...) he (father Vincenzo – author’s note) replied: „I do not see space for work, everything is lost, let’s go. (...) We went to Italy. We opted for Italy“ (Silobrčić 2012).

Maroević also says that „the Bettiza’s family simply decides to leave Split after the capitulation of Italy, feeling that it has lost the possibility of decent work and civic life“ (Bettiza 2004: 10). This proves that, unlike the official propaganda of the exiles, there is another big portion of the Italians (their compatriots) who voluntarily left their homeland, mainly because of their disagreement with the newly established communist system and fear of drowning in the Slav mass after the fall of Italy. Of course, the fear of retaliation by the Titoist forces against the Italian population for the crimes committed by the Italian fascists on the eastern Adriatic coast should not be neglected. In this direction also goes Škvorc’s (2010) thesis that the narrative consciousness of the collective story of a nation, community and minority identification, relates to an unusual process of separation in the way that on the one hand there occur assimilation and acceptance of the majority at the macroscale, above all popular culture as moral and political as well as pragmatic and everyday paradigms within which there can be seen special features based on the elements of daily political communion and egalitarianism, while on the other hand the microscale sees the consolidation of an imaginary special entity, functioning as a closed structure with its own narrative, its own version of history, exile, homeland, fight for freedom, with emphasis on the complex of misunderstanding in the homeland.

Addressing this issue is necessary as can be also seen from the recent political incident of Antonio Tajani during the solemn commemoration of the „Day of Remembrance of the Victims during the Exodus from Istria, Rijeka and Dalmatia“, held on February 1, 2019 in Basovizza, causing an unprecedented scandal in the European Union. On the eve of the memorial, in his Twitter post the President of the European Parliament called on the Italians to „feel a moral duty and to attend the Memorial Day with the tricolor on their heart“, ending his speech in Basovizza with the following words: „Long live Trieste, long live the Italian Istria, long live the Italian Dalmatia!“ (tele-

text HTV, February 11, 2019), which was interpreted in the media and in the Croatian and Slovenian public as reaching out for the Croatian and Slovenian national territories.

This is not the only provocation made by Italian officials. Following Antonio Tajani on Italy's Republic Day, June 2, 2019, Trieste City Councilor Lorenzo Giorgi on his Facebook profile uploaded a map of Italy covering the Croatian, Slovenian and Montenegrin coast. He uploaded the map from the official website of the Italian irredentist movement, which was accompanied by the text: „Nothing can be considered done until the justice is done“. Giorgi added his comment: „Our Italy“ (the portal GlasIstre.hr, June 4, 2019; M. K. S., Slobodna Dalmacija, June 4, 2019).

The latest political scandal was recorded right on the 100th anniversary of D'Annunzio's occupation of Rijeka.⁴ In the heart of Trieste, at the Piazza della Borsa, on September 12, 2019, the city authorities of Trieste unveiled a monument to Gabriele D'Annunzio, one of the forerunners of the Italian fascist movement. Along with the city fathers, the monument was unveiled by Bruno Guerri, the president of the association *Il Vittoriale degli Italiani*, who was also the curator of the 'Disobbedisco' exhibition, which celebrates the centenary of the D'Annunzio's reign in Rijeka from 1919 to 2019 (Ban, September 12, 2019). On the same day, unknown perpetrators displayed a historic flag of the former Kingdom of Italy on the fence of the Governor's Palace in Rijeka, which included present-day Croatian regions, distributing propaganda leaflets, while Croatian police prevented four Italian neo-fascists from trying to commit a similar international provocation (VP, Dnevnik.hr, September 12, 2019).

As pointed out earlier, unlike his father Vincenzo, Bettiza will say, „My father's older brother, Marin, a philosopher, remained in Split, saying, 'I opt for what will happen to Split'“ (Silobrčić 2012), accepting the Croatian culture. This is supported by the fact that they still have close relatives among today's Croats. Bettiza explains this fateful splitting of the family in more detail in the novel: „...a renouncing decision of uncle Marin (...) opened a painful wound in his already troubled relations with his closest relatives. With fairly substantiated evidence, he argued that it would be more logical to accept historical fatefulness than stand up to it. It would, therefore, have been much more natural and useful to accept the transition from the obsolete Austrian to the new Yugoslav citizenship, rather than to opt for Italy and take a path of a clear separation of the minority from the Slav majority“ (Bettiza 2004: 33).

⁴ Rijeka was a free state under the Rapallo Treaty. As early as September 12, 1919, the Italian chauvinist and poet Gabriele D'Annunzio, with his Blackshirts paramilitary troops, entered Rijeka and declared it an integral part of Italy (Kardum 2003).

Explaining his uncle's fears, Bettiza says that at the time of the Austro-Hungarian Monarchy „...all Dalmatians, whether they spoke Croatian or Italian, were Austrian citizens and all enjoyed the same rights. Under Yugoslavia, on the contrary, the word ‘under’ could indeed be painful for those who were ready with the Italian passport or a foreign one, to separate themselves from a multitude of their Slavic fellow citizens“ (Bettiza 2004: 33). Bettiza estimates that the choice of Italian citizenship „...as uncle Marin warned, is a beautiful romantic option, but unwise, rough, a kind of self-destruction, it was a challenge that brought such person to a situation in which he was not welcome in his own home“ (Bettiza 2004: 33). He was of the opinion that „... this is where the first historical foundations of the post-World War II migration lie, as well as of the extinction of Italian Dalmatians, already forever missing from their own country“ (Bettiza 2004: 33).

There are still a lot of meeting points between *esuli* and Enzo Bettiza. Gunjević-Kosanović (2016) considers that it is necessary to mention in the context of the exile of the Italians of Zadar's roots that „it is a specific phenomenon: they did not lose their homeland then since Zadar at that time was an Italian *provincia*: they lost their city, and it was as difficult as losing their homeland because even their fellow-countrymen in the first years did not accept them gladly“ (Gunjević-Kosanović 2016: 8). She also highlights the fact that they mostly experienced themselves and they still do, as a special nation, Dalmatians, often referring to their Latin-Roman-Illyrian-Venetian origins (Gunjević-Kosanović 2016: 8). She thinks that here we can find an answer to „why there is a whole stream of Zadar *esuli* who tirelessly write about their town and whose production and perspectives – whether literary, memoir and/or memorial, critical or historical, are expressed in a not-insignificant intellectual repository that serves as a form of affirmation toward the fellow-citizens, and other peoples as well as a form of self-affirmation“ (Gunjević-Kosanović 2016: 8–9).

Bettiza lost his native town, but also his homeland, setting off in a fishing boat from the eastern to the western coast of the Adriatic Sea. He did not feel at home in the new Romance environment either, just like his father, Vice, whom he described as a *Homo austriacus*. Vincenzo Bettiza „was a serious and honest industrialist of the Austrian style, accustomed to keeping his word“ (Bešker 2017), and upon his arrival in Italy, „where he found a completely different business culture“ (Bešker 2017), in a short time he was legally ‘ripped off’ (Bešker 2017). Bettiza felt like an exile even in his own home divided between Romance and Slavic culture, especially when he was sent to an Italian school in Zadar and when he „...had to move all the time between the forced school stay in Zadar and the Slavic and more intimate environment

of Split“ (Bettiza 2004: 24). Even then, „...he felt the problem of a bilingual boy, separated, almost unknown to himself. A boy who never knew where and whom he belonged to“ (Bettiza 2004: 24).

Like Zadar *esuli*, his perception of the Dalmatian nation is complex, complicated and even frustrating. He is aware of his Slavic, Croatian roots and Italian culture in which he was brought up, as well as his Dalmatian affiliation. He will say the following about his Slavic and Croatian origin: “of course, this is a Croatian surname. There you are, I'm here, ours (...) Since the seventeenth century, we have been called Bettiza (...) probably earlier, but I do not have these old documents. (...) I was born in Split. I first spoke Croatian with my mother, with my father and my grandmother on my mother's side. (...) This is my first language, my mother tongue (...) my family roots are in Croatia. I have family members in Split, Brač, Zagreb, and even in Belgrade. In Montenegro as well because the Vuškovići are native Montenegrins“ (Silobrčić 2012). Besides, he will gladly agree with the statement of the Croatian translator, writer and publisher Zlatko Crnković: „...ethnically and culturally, taking it together, Bettiza is a Croatian writer, who writes in a foreign language, in Italian“ (Silobrčić 2012). He will say the following about the Italian culture which mainly shaped him: „during the Italian Risorgimento and later, under the Napoleon and Venetian rule, we had Italian culture but without Italian blood though. This is a typical European paradoxical situation of the border. As far as blood is concerned – I have no one, I have no one in Italy. (...) Culturally, I have enough Italian, Italian schools, Italian cultural experience“ (Silobrčić 2012). He will express his original Dalmatian identity as follows: „we are here from Dalmatia. We are not Italians (...) We are true Dalmatians. We are Dalmatians more than anyone (...) None of us was born outside Dalmatia. (...) we are the true, indigenous Dalmatians who, because of the paradox of history, had strange and contradictory destinies“ (Silobrčić 2012). Bešker (2017) rightly places Bettiza in the Matvejević's category „between asylum and exile“ because he consistently emphasized that he was neither repelled nor expelled and points out that „he has never expressed even a light shadow of hatred towards the surroundings from which he set out into the world. He maintained friendships, deep and lasting. He did not include himself among the group of refugees or exiles, even when this could pay him off in his political activity, in gathering votes in the elections“ (Bešker 2017).

Writing about the creation of Zadar *esuli*, the authors who in their works addressed the exile from their native land (Raffaele Cecconi, Liana De Luca, Fulvio Anzellotti et al.), Gunjević-Kosanović (2016) claims that writing to most of these writers serves as a therapeutic removal from the traumas brought about by the expulsion from their native town, although among them there

are also authors of serious artistic value, such as Raffaele Cecconi. In his novel, Bettiza explains that he has not long been involved „in such a meticulous analysis of the mysterious mental disorder that will give such a surreal feature of a light, but ever-present nightmare to a long period of his diaspora“ (Bettiza 2004: 248). He believes that some inner voice has always discouraged him from the idea of digging into the phenomenon of exile (Bettiza 2004), because „a syndrome or various syndromes are often beyond words, hence difficult to describe, deeper than the first traumatic blow that means ultimate eradication, deadly like a shipwreck for a shipwrecked sailor swallowed by the waves of an unknown ocean“ (Bettiza 2004: 248).

In this context, it is not surprising that James Clifford (1990) wrote how travelers move under strong cultural, political and economic constraints. Specific circumstances are crucial determinants of travel in question, e.g. movements in specific colonial, neo-colonial and post-colonial circles, different diasporas, border areas, exile, tours and returns. This approach to travel means a range of material spatial practices that produce knowledge, stories, traditions, behaviors, music, books, diaries and other cultural expressions. Thus, neither the harshest travel conditions nor the most exploitative regimes can completely quell the resistance or emergence of diasporic and migrant cultures.

Bettiza believes that „The echo of the syndrome continues even after the first severe losses which exile imposes on the exiled: a loss of land and identity,⁵ forgetting the mother tongue, material deprivation, weakening of marital relationships, loss of physical connection with the grave of his deceased (I could personally see how getting away from the graves, being oblivious of the family’s deceased, in the context of exile speeds up the decline of kinship bonds). A total return of the lost balance in the first hours of uprooting is a rare case. Even when an exile manages to rebuild life, family, offsprings, homeland, a new linguistic and cultural identity, he cannot avoid and can never completely miss the trait of the initial trauma. He can get used to it, alleviate it, pretend to have forgotten it, but he will never completely wipe out its trace. There will always remain a scar instead of a wound“ (Bettiza 2004: 248).

---

⁵ According to Eagleton, treating two individuals equally does not mean treating them in the same way because individuals have different needs and potentials, therefore this is about equality of the individual. The thesis that we, as a community or even communities, find ourselves in a situation where everyone has to be deprived of a good deal of personal individuality in order to qualify for individual respect within a particular profiled group within which a constructed or essentialist conceived identity pattern belongs. The true concept of equality deconstructs the concept of identity and non-identity, thus complicating the relationship between difference and identity. Namely, in the triangle created by such deconstruction, the focus of the research attention is on the terms of difference, equality and identity (Eagleton according to Škvorc 2010).

He concludes briefly: „the disturbing schizoid anomaly, although under control, which I have tried to explain at least to myself while writing these pages, is nothing else but a true expression of a typical trauma of exile expressed in words and terms. I tried to bring to light, out of the depth of my own experience, something that I could not explain not even to my loved ones because I could not find the right tone and the words to do it. After all, how do you express in normal and understandable sentences, a phenomenon that is not normal or understandable in itself? (...) What words do you invent to give shape to this mute collision with reality, this stubborn rejection of reality, the deterrence of an ungrateful reality of exile, which makes every exile, at least for some time, a wandering ghost across a deserted marsh after the death that occurred at the moment of expulsion and parting without return?“ (Bettiza 2004: 248–249).

Bettiza brings the image of Split and Zadar. He compares the former Italian Zadar to which he reluctantly goes due to separation from his family and the later Slavicized city, destroyed after the Anglo-American bombing and influenced by the communist planning economy, which was certainly reflected in the depersonalization of urbanism and architecture.

Without choosing words, Bettiza speaks about the post-war Zadar, unlike the pre-war one in which he was educated, sometimes also writing about Split, either about Zadar's architecture or the population structure of both post-war Dalmatian cities: „Of course, the anthropology and special culture of Dalmatians, *Herzkultur illirica*, have changed. The ugly and synthetic present-day Zadar was rebuilt without compass after the major destruction and is no longer the one that it used to be. There are no old Italian families in Split, who gave to that especially dynamic 19th-century town, traders and industrialists, mayors and industrialists, architects and engineers, philologists and prominent scientists. The arrival of 'Vlaji' from the mountain and the countryside spoiled and diluted the acid chemical composition of the local humor“ (Bettiza 2004: 271–272). He is particularly critical of the new Slavic Zadar: „The new Slavic community, altered, degenerated, was scraped together during one generation among the ghastly Zadar ruins, where you no longer could hear the Venetian dialect of the former inhabitants, scattered in exile or soon extinct in an already unrecognizable place. Once a small aristocratic and commercial town, a Venetian colonial market, then the seat of the Austrian governor, a peculiar anti-autarchic exception of the autarchic Italy, today Zadar has become a shadow of itself, pale and gloomy, the periphery of the eastern Adriatic, until recently martyred by the siege of the armed Serbs of neighboring Vlach Krajina“ (Bettiza 2004: 104). He was also traumatized by his first departure to Italy from the Italian town of Zadar at the beginning of the Italian occupation of the Kingdom of Yugoslavia: „my first exile on the other side of the Adriatic lasted only one

month. (...) This happened in April 1941 when a short war broke out between Italy and Yugoslavia. (...) I was in the third grade of the Zadar grammar school, and that year I was supposed to take the exams for a junior-level secondary school certificate. From day to day we were warned that the war with Yugoslavia was at the door and that the Italian minority in Zadar was surrounded and endangered by the enemy troops, that the life and property of all Italian Dalmatians were in danger. They also told us that children, women and the elderly had to immediately leave the city and escape across the sea, to the Italian coast. The exams were carried out ahead of schedule, I passed them with flying colors, and after the closing of the school, I boarded, along with my older brother, a large Cosulich motorboat that sailed to Ancona. My brother and I had a problem unlike the other children and young men on the same boat who were accompanied by mothers and older relatives. The two of us were not from Zadar. Our parents, while we were on our way to Italy, were perhaps stopped in Split and could not leave Split because it was in the Yugoslavian territory. (...) So Marino and I left Zadar forever. Both of us being minors, we went to the other Adriatic coast, not knowing with certainty whether we were going to join our parents when we get there finally“ (Bettiza 2004: 189). However, he will always look back with affection on the school days spent in Zadar: „I would sometimes get carried away looking from my window at the draw-bridge, connecting the romantic peninsula with the Cereria town block (...). With slight creaking of medieval metal reinforcements, the bridge was occasionally pulled up to let a big Italian, Yugoslav or Greek ship pass through its opening. I also watched the line hydroplanes linking Zadar with Trieste and Ancona and followed them long when they were sailing off and when they were anchoring in the Cereria port between the enormous whirlpools of the sea and the loud thundering of the propellers. When I had done all my homework, I went for a walk down the street of Calle Larga, and there, in the company of some peers, I would drink juice or hot chocolate in a coffee shop“ (Bettiza, 2004: 47).

All of the above quotes are supported by Assman's (2005) thesis that not factual but historical memory is important for cultural memory.⁶ Indeed, in the analyzed Bettiza's novel, the past as well collapses into symbolic figures to which memory is attached, because this narrative of exile, as well as others addressing fathers, exodus, moving through the desert, conquering the land,

---

⁶ Specifically, in the 20th century, the social sciences and humanities largely devoted their research to problematizing the phenomenon of remembrance and memory. These constructs of both individual or collective remembrance as well as individual or collective memory have been shown to indicate in an interesting and layered manner the complex relationship between the experience of the individual and the community towards the conception of their past.

are also some of the figures of recollections that occur in festivities in liturgical form, illuminating the momentary situation of the present.

However, despite the unpleasant experiences, his native Split was described with most affection. Maroević will emphasize that the book is „very emotionally impregnated, and in that love it is sometimes also necessarily blind“ (Bettiza 2004: 10), in the sense of exaggeration, giving to his hometown „precisely the mythical properties (exaggerating with both Diocletian and Marmont and St. Jerome, as well as with Marjan“ (Bettiza 2004: 10). Through Diocletian, Marmont and certain other great men who built part of their lives into the city at the foot of Marjan, he makes us more familiar with the Dalmatia of the Roman Empire, Venice, Napoleon's French Administration in Dalmatia, Austro-Hungarian Monarchy, Italy and Yugoslavia. Writing a family chronicle in the form of an essay, he describes his vivid relatives. His distant ancestor is Girolamo, allegedly associate of Bonaparte's marshal Marmont. His grandfather Pietro, who, according to his interpretation, was a prominent representative of the Split branch of the Christian-Social Party of the Viennese mayor Karlo Lueger and close to the Italian Mayor of Milan Antonio Bajamonti, according to other sources was characterized as a „commander of Bajamonti's bersalieri, actually paid thugs who assaulted the Split Croat members of the Popular Party“ (Baras 1996: 16).

He will say for his father that „by nature and life habits, university education and Viennese elegance of conduct and clothing, he was an embodiment of the model of that rare and already extinct citizen of the world who used to be called *Homo austriacus*“ (Bettiza 2004: 32). He further explains: „but in Austrian areas that have become Yugoslav, things are always much more complex than it seemed at first sight. The definition of *Homo austriacus*, which covered the space between Vienna and Krakow, all the way down to Split, implied a certain degree of refinement, beautiful habits, and an adaptable imperial way of thinking. But it did not include the feature of nationality, which remained in a way unseemly and agreeable, rather separated than related to the character of civilized behavior. A citizen of the Empire could act and behave in society quite naturally as a perfect *Homo austriacus* and feel at the same time Slovene, Czech, Polish, Jew, Croatian and Italian“ (Bettiza 2004: 32). These qualities, of course, along with business honesty, cost him dearly upon his arrival in Italy and a crude clash with a completely different cultural and business climate. He experienced somewhat the so-called moral assimilation. According to Škvorc (2010), this would mean 'renouncing' a part of the identity due to joining a part of the dominant identity at the level of political identification. It can also be about cultural assimilation, moral detachment and choosing the position of „the other“ who creates a „new story“.

Describing Uncle Hugo, he unequivocally condemns the fascism he witnessed as a high school student in Zadar. He will say that „he is a preserved remnant of old Austria, hierarchical, bureaucratic, conservative and yet liberal“ (Bettiza 2004: 71). He will also add that „the former romantic Zadar, the most bocklin of all our old walled cities, with its conscientious civil servants, its multinational military crews, was surely more likeable to uncle Belich than the Italian-fascist oasis of the twenties and thirties, in which the insufficiently autarchic luxury of the free port and the unrestrained ideological autarchy of the belligerent and frantic border nationalism simultaneously and contradictorily were celebrated“ (Bettiza 2004:71).

Through his Croatian mother, whom he also attributes a part of Turkish genes, the author describes the influence of the near Bosnia on the Slavic Dalmatian population in the sense of accepting oriental customs and the tendencies for the fortune tellers and forecasters. This was manifested, among other things, in „the excessive striving for the most expensive beauty products and the Turkish coffee so much that, despite being surrounded by numerous servants, mother always prepared coffee herself with a Bosnian grinder with arabesque, looking for a mysterious oasis and signs of destiny and the future in the coffee residue at the bottom of the cup“ (Bettiza 2004: 40). It was also seen in the subtle reception of all the fortune tellers and forecasters, witches, magicians „which did not lack in Split, a port town, where all kinds of confused and bizarre vagabonds came from the sea and the Bosnian hinterland“ (Bettiza 2004: 40). This behavior, unusual for members of the Italian colony, as Bettiza says, „would upset my father and provoke detest of the uncle Gianni and the aunt Tina“ (Bettiza 2004: 40).

Furthermore, her use of the word *dušman* is interesting. „Under the influence of some kind of defensive and distrustful egoism, she looked at the human race as being divided in two strictly separated Manichean species: on the one side there were a few good people who without discussion accepted her person as she is, on the other there were a number of wicked people whom she classified into the rank of damned *dušmani*“ (Bettiza 2004: 95). Bettiza ironically explains the term: „*Dušman* is an indefinite term, because it is completely Slavic and Balkanian, weird, riddled with the shaman and tribal meaning, without the correct equivalent in other European languages except in Russian. *Dušman* is a little less and a little more than a frontal enemy attacking with his face exposed. It is a concealed, invisible, secret enemy, it is the one who is tempting to inflict evil upon us without a notice of open conflict, the one who plagues evil and misfortune behind our back and is therefore very difficult to be protected from him. Using that word, „Pravda“ wrote that for the Russian soldiers the Afghan guerrillas were more *dušmani* than the actual enemies.

For the Serbs today, those are Muslims in Bosnia. And for my mother, most of the Italians in Zadar“ (Bettiza 2004: 95). The author describes mother's intolerance towards the city where she least liked to travel: „...a strange town, in her opinion, it was artificially Italianized, plus this city imprisoned two her male children in an unnecessary Italian school, thus she felt repulsion for Zadar, and perhaps hatred“ (Bettiza 2004: 93). Humorously described is also her prophetic curse addressed to the city: „I can still hear a few passionate words chanted slowly in Croatian: *Damned Zadar! Let it be swallowed by black patula and plague from top to bottom!* In the imaginativeness and poetry of cursing my mother was able to infuse the harsh biblical talent of the Balkan world“ (Bettiza 2004: 116–117).

The Roman population contributed no less to the clash of cultures. „Neither did the Italian population of Dalmatia perceive much differently their Slavic neighbors. Mostly, Slavic women became the wives of Italian citizens, which was also difficult to take, but very rarely, almost never did it happen that a wealthy Italian woman would choose a husband from a Slavic family“ (Bettiza 2004: 37). „When a young girl from Bettiza's Italian family married a Serbian officer twice her age at the time of the Kingdom of Yugoslavia, his aunt Tina, also a member of the Italian colony, calmly reasoned: „poor Ines, so young and so beautiful but so ruined! Yet, I told her, it is better to destroy your life with a 40-year old Serbian man than a 20-year old Croat!“ (Bettiza 2004: 37). Bettiza explains such a reaction of a true Dalmatian, a representative of the Italian colony: „Although what she said did not mean much (...) by pointing to the difference between tolerant Serbs and intolerant Croats, she nevertheless reflected the then quite a widespread mood in the Italian colony. They generally regarded Serbs as indirect, tolerant and distant rivals, but the Croat, already from Bajamonti's time, was a domestic rival, close and direct opponent. The Croat was that other one, closer, more similar, more elusive“ (Bettiza 2004: 37).

He came to know Serbian mythology in his earliest days, thanks to the Orthodox nursemaid from Dalmatian hinterland who was also a nursing lady: „I can say that I know this phenomenon from my biography. I was brought up in a Serbian way as a child, and I had, with that receptive indulgence typical of childhood, tried and felt all that penetrating power of the fairy tale suggestion of the Serbian myth and legends about glory and death“ (Bettiza 2004: 22). „She also taught me to make sign of the cross with three fingers, and before going to Italian elementary school, she taught me to spell letters in Cyril and Methodius scripture. Slowly, I was becoming in everything and through everything a little, enthusiastic, rural Serb“ (Bettiza 2004: 178). He is aware of the pernicious power of Serbian myths and mythomania in the preparation and

realization of various crimes in the war: „Myths are neither true nor false, they are old mental creations; they are prehistoric, tribal and by the way and the kind infantile and amoral. Transferred like an irritating drug into the dramatic present, in a tangle of reconquest and new victory, re-discovery and re-confirmation of their own identity, they can become the driving and destructive forces“ (Bettiza 2004: 23). Because of these experiences, it was easier for him to understand the Croatian situation in the Homeland War and to transmit the truth around the world.

Bettiza, with extreme bitterness and sorrow, describes the culturecide of the communist authorities committed in the late 1950s devastating Sustipan, „one of the most beautiful and historically most interesting cemeteries of the whole Mediterranean“ (Bettiza 2004: 109), according to the Catholic periodical *Furche*. On the pretext that a hotel would be built in this place, which was never realized, the communist regime, without a notice, decided to wipe out that cemetery with bulldozers. They wiped out nations, biographies, most diverse destinies: admirals of the Venetian Republic, Dalmatian deep-sea masters, Napoleonic officers, Austrian generals, Lombardian high officials (...) Hungarian aristocrats and Czech bureaucrats, writers and artists from every Central European region, famous local patriots, Italians and Croats...“ (Bettiza 2004: 109). All this is a testimony to the richness and the encounter of cultures in Split and Dalmatia.

Split's multicultural Mediterranean spirit of Dalmatia has been preserved in spite of various influences through history: „How many different kinds of Split and how many different types of Dalmatia have I known over the years? Only one oasis in the turbulence of local history managed to preserve a fairly happy and untouched for seven centuries. The cunning maritime and Renaissance Republic of Dubrovnik. The Republic had miraculously become rich and all that long time maintained itself between the Venetians and the Turks, along with the exceptional commercial and cultural bilingual flourishing, and also three-lingual if we add Latin. In the rest of Dalmatia, the turbulent and changeable historical events introduced various rituals and alphabets, flags and bayonets, edicts and war laws, transactions and transitions between wars and constant invasions, pestilences, horrors and destructions. The language and customs tower of Babylon, ruled by Rome and Byzantium, the Turks and Venetians, Hungarians and Austrians, French and Serbs, Italians and Croats. The country in a constant movement, a continuous metamorphosis, which for centuries had no peace or true national identity. Perhaps it is there, in these layers and permanent frantic metamorphoses that for indigenous Dalmatians mean a neurotically changeable state of successive exiles in their own home, lie the roots of the great iconoclastic and malignant cynicism of Split resi-

dents. I have mentioned many times this particular and unique feature of my city. I thought it was completely gone; stifled by wars, revolutions, exiles; flooded by the ethnic and social transplants encouraged by the communist regime to suffocate the aspiration and the presumption of local autonomy. However, I was wrong“ (Bettiza 2004: 271).

The gastronomic variety which little Enzo Bettiza had the opportunity to enjoy in his Split home, which he describes in detail in the long chapter of his book entitled *Cuisine*, is also a testimony to the mixing and intertwining of different world cultures. The dynamics in the kitchen is best attested by his mother’s impressions when she moved to their house: „They never stopped cooking, working, cleaning, preparing complex dishes like sarma or paštica requiring a few days of patient preparation. Sauces and brodettos of all kinds were made, beef and chicken meat stews, venison ragus, *čevapčići*, *ražnjići*, *škartoceti*, apple and cherry strudels, Bosnian pies, Easter bread of Trieste, pancakes, party rolls with jam, gugelhupfs, donuts, honey or oats cakes, risottos and paradizot. At the same time, the young maids, under the supervision of the older cooks, plucked ducks and turkeys, boiled lobsters, marinated mussels and sardines“ (Bettiza 2004: 145).

Here we can find similarities with the works of Goran Tribuson, which Ivan Bošković addressed (2013), where the aromas and flavors of dishes serve as a reminder of significant dates of the family and general social calendar.⁷

4.1. Dalmatia – a Pantagruel country where Mediterranean humor and hedonism live on

He will say the following about the blending of different cuisines in an original Dalmatian taste: „...this sleepless food workshop unceasingly produced and combined different types of multi-ethnic dishes and delicacies: Venetian, Slovenian, Turkish, Balkan, Hungarian, Viennese, even Jewish (...) In the wealthy houses of former Dalmatia, that Pantagruelian country, all those piquant tastes and scents, spicy and exotic, although mutually different, were able to mingle with an original and rare gastronomic illusion marvelously. The old Dalmatian cuisine, border and ethnically mosaic cuisine, with the most diverse civilizations and culinary imaginations flowing into it from all

⁷ Clothes and food most often express social status. Namely, in their symbolism there is always more impetus than those contained in social customs and habits. It is therefore not surprising that much has been written in the literature about the role of food and food codes in general in shaping the image of time. Often, food also has the function of pointing to the social position of the characters, symbolizing the unfolding and emphasizing significant moments of the story (Bošković 2013).

four corners of the world, was then labeled as one of the most complete and richest in Europe“ (Bettiza 2004: 147–271). His father Vincenzo „Used to say that not only Venice, Constantinople, Vienna and Budapest, but even Paris and Strasbourg participated in the diversity of our cuisine without borders. To substantiate this claim, he often mentioned the example of *paradižot* which, with its floating egg whites on yellow cream, was a faithful reproduction of *nuages* or *files flottantes*, which Marmont’s Frenchmen brought to Dalmatia. Or he also opposed the mild Venetian beans and pasta to the very thick Dalmatian beans and pasta claiming that with its dark brown juice, its pork meat and its mutton ham is more similar to the speckled ragu *cassole*, the main dish of French countryside cuisine. (...) In his long descriptions, he alternated France, Middle Europe and the Mediterranean“ (Bettiza 2004: 151–152). When it comes to sweets, „the three types of imperial arts of pastry merged: Habsburg, Ottoman and Napoleonic. The Habsburg one was divided into two parts: the Viennese and the Budapestian“ (Bettiza 2004: 157).

Bettiza describes the particular poetic hedonism of Dalmatians, Split residents when it comes to food, which mirrors the legacy of ancient civilizations: „In all this, there was something Homeric. To dream and write poems about food, imagine it and talk about it in details, boil it long in words before tasting it on the plate, then praise it or criticize after it was eaten. This activity was one of Dalmatia’s favorite pastimes before and after a meal. The gastronomic excitement was a bait that attracted and inspired the unrestrained wishes of legendary Split gourmards, like my father, famous for their devout adoration of good food. Neither could the attractive power of a woman, although rooted in Tommaseo’s sensuality of Dalmatians, overcome that of a delicious meal“ (Bettiza 2004: 147). This is where all the prejudices and social differences between the interlocutors vanished: „Culinary passion, spread at all levels, neglected all class and gender differences and prejudice; the obsession with the noble cuisine united fine folk and commoners, captains and sailors, priests and laymen, gentlewomen and their maids. Several times I had an opportunity to see my father, a lively gourmand but selective and fickle almost professional, suddenly ardently discussing meat or fish with a worker of his. Then the relationship between the owner and the subordinate would immediately calm down. The reciprocal enthusiasm for food reduced the social distance, transforming both, the industrialist and worker, into dietary experts of the same degree: both of them, even when of different opinion, would begin to discuss in detail the looks of a recently caught dentex fish with the wise, polemic experience of two rival ichthyologists“ (Bettiza 2004 :147). Dalmatian passionate talk about food is a specific reflection of the Mediterranean spirit, gastronomy being an essential part of Dalmatian everyday life: „Con-

versations among the residents of Split, dominated by food obsession, could often be monochord, but this made them more penetrating under a seeming materialism; it transformed them into a detailed debate of high and stubborn expertise. For example, the conversation about a soft rib of a suckling pig, a milk suckler kept in the dark cave from birth to the slaughter, used to rise to the technical and aesthetic level of extraordinary descriptive power. At the heart of an imaginary Split academy, one must surely find the art and science of gastronomy“ (Bettiza 2004: 147). Unrestrained Split residents with pleasure connected this gastronomic hedonism with peculiar derision of their ridicules, specific, quirky personalities, without which Split would not be what it was, the city of unusual people, interesting fates and roles. This gave them vent to their cheerful and ironic nature (Bettiza 2004: 114). Bettiza points out that „the opposition to any sentimentality in old Split was so widespread and rooted, prejudiced, and enacted so that it had almost assumed the meaning of permanent city regulation. The condemnation of lamentation, the new lyrical mood, the ease of crying, was present in the streets and noble houses. The lamentation of a professional mourner at a funeral, however sincere and spontaneous it may have been, was considered to be the desecration of the Split dignity“ (Bettiza 2004: 107). And, „woe betide anyone who, by a word alone, or just by a rude gesture and posture, accidentally discovered their comic aspect or just a vulnerable side of their nature“ (Bettiza 2004: 107). One who in any way „becomes ridiculous is never able to get rid of it or return to his normal life. He gets swallowed by a whirl of grotesqueness. Once proclaimed ridiculous, he, with joyful cynicism, gets excluded from being given due consideration and respect by the citizens“ (Bettiza 2004: 147). Begging in Split was forbidden, and „alms, the compassion for the poor, underwent a certain old rule and style; charity was a public ritual, not an individual act of mercy, and it was related to calendar occasions and certain hours“ (Bettiza 2004: 107). The mayor organized a miraculous feast on Christmas Eve, and the guests were the most famous and most distinctive urban *ridikuli* (ridicules), as they called them in the picturesque and lovely Split dialect. All of them were hump-backed, crippled, large-headed, they stammered, they were funny tramps, crafty fellows, who, being constantly exposed to cruel mockery were forced to spend time on the streets and squares. They gathered for a few hours in a happy company around the patriarchal figure of the city mayor, who ate and joked with them“ (Bettiza 2004: 107–108). Similarly, local entrepreneurs gathered these ridicules and beggars once a week and mocked them as they did to each other (Bettiza, 2004: 168–169).

Split's Pazar (outdoor market) for long has been a significant place of Split's gastronomy, from where the residents have supplied themselves with

fresh foods, but at the same time, it remains a specific place of vivid characters in the open. Bettiza will remember it during his Russian travels: „Some thirty years later I found in Moscow, much more than in Istanbul, a pattern of a commercial institution somewhat similar to that of the old Split Pazar. I have in mind kolhoznyj rynek, an open-air market where peasants coming from all over Russia, especially the Caucasus, sold at free, often forbidden, prices the products from their family land, which they cultivated at the edges of the kolkhoz. In the loud hive of Transcaucasian and Siberian races that populated these free kolkhoz markets, after so many years I saw people who, by their clothes and exotic physiognomies, reminded me of the Balkan and Adriatic variety and the crowd of the Split Pazar“ (Bettiza 2004: 182).

5. Conclusion

The fact is that in today's modern tourism marketing activities are increasingly related to the concept of a tourist destination since it is the goal of a contemporary holidaymaker. Tourist destinations offer numerous and very similar services, while only rare ones realize the appropriate inventiveness, diversity and distinctiveness compared to the competition (Alkier-Radnić 2003). To promote a tourist destination, as we have already mentioned, literary works have long been used. For this reason through an analysis of Bettiza's novel *Exile*, we attempted to determine and offer its potential for the promotion of the Croatian region of Dalmatia, in particular on the Italian tourist market. Although Bettiza was disappointed with the architecture of post-war Zadar, inadequately adapted after its destruction occurred during the Anglo-American bombardment, and commented on the changes in the structure of the Split and Zadar population, the book is written mostly in an affirmative manner, and when it comes to Split, sometimes even with excessively biased glorification. In an essayistic way, through the prism of an optant and his family chronicle, he presents different periods and personalities from the rich and stormy past of Dalmatia (from the time of the Roman Empire, Venice, Napoleon's French Administration in Dalmatia, the Austro-Hungarian Monarchy, Italy, the Independent State of Croatia and Yugoslavia). He especially highlights the city of Split, the encounters and conflicts of different cultures, primarily the Croatian Slavic and the Italian Roman, which, in the region of Dalmatia, created a recognizable multicultural Mediterranean spirit. This image of Dalmatian multi-ethnicity is complemented with an extraordinarily accurate and vivid presentation of Dalmatian gastronomy and gourmet hedonism. This description will leave no prospective tourist indifferent as it reflects the heritage of previous civilizations from antiquity to date, its formation being influenced by

many world cuisines, from Venetian, Triestino, Slovenian, Turkish, Balkan, Hungarian, Viennese, and even by those from Paris and Strasbourg.

The reception of Bettiza's novel can arouse strong and different emotions in a large number of Italian citizens who, due to a series of unfortunate circumstances, left the area of the Republic of Croatia, especially Dalmatia, as well as in their descendants and compatriots, and make them visit their old homeland. The novel *Exile* will certainly help create a more positive and complete attitude about the former Croatian fellow citizens of their ancestors. In order to better illustrate Bettiza's novel, it is contextualized and analyzed through the prism of a particular discipline of the so-called cultural memory. Specifically, in the 20th century, social sciences and humanities largely focused their research on problematizing the phenomenon of remembrance and memory. This approach is supported by the fact that precisely these constructs of both individual and collective memory, as well as individual and collective remembrance, in an interesting and layered way, pointed to the complex relationship between the experience of the individual and the community towards the conception of their past (Janković 2010).

Part of the Italian public has built up the myth of the criminal character of the Slavs, especially Croats and Slovenes, for the crimes of the Titoist communist forces, whose most extreme form was demonstrated by throwing them into the foibes, while another form of eradication is a forced persecution of the Roman population after the World War II. Bettiza's family chronicle proves that there is a certain proportion of the Italian population who have self-willingly left their homeland by opting for free Italian citizenship, mostly because of their disagreement with the newly established communist system, wanting to live up to the values of civil society, as well as for the fear of drowning in the Slav mass after the fall of Italy. Some of them were certainly afraid of the indiscriminate retaliation that may followed the crime of fascist terror that had been carried out in Croatia since the 1920s.

The destination in the narrow sense, apart from the goal or target of a journey, indicates the notion of destiny or fate (Alkier-Radnić 2003), therefore, this is also symptomatic for the analyzed book *Exile*. Many descendants of the Italians who were displaced from Dalmatia, after reading Bettiza's book, will inevitably consider a visit to the lost homeland of their ancestors as their fate. However, the book can undoubtedly encourage members of many other peoples to visit this exciting and colorful Croatian region after reading it.

6. Literature

- Alkier-Radnić, R., Marketinški aspekti razvoja turističke destinacije, *Tourism and hospitality management*, vol. 9, no. 2, 2003, pp. 231–246.
- Arslani, M., (31. 7. 2017). *Njegova bogata obitelj sagradila je Dalmaciju*, *express.hr*, available at: <https://www.express.hr/kultura/njegova-bogata-obitelj-sagradila-je-dalmaciju-11613> (accessed 1. 10. 2018).
- Assmann, J., *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica, 2005.
- Ban, B., *U Trstu otkriven kip preteče fašističkog pokreta u Italiji koji je okupirao Rijeku*, *jutarnji.hr*, available at: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/u-trstu-otkriven-kip-pretece-fasistickog-pokreta-u-italiji-koji-je-okupirao-rijeku-projekt-su-podrzale-gradske-vlasti-na-svecanosti-i-crnokosuljasi/9348521/> (accessed 12. 9. 2019).
- Ban, O., Popa, L., Silaghi, S., The brand equity of touristic destinations – the meaning of the value, *The Annals of the University of Oradea*, 1, 2011, pp. 193–199.
- Baras, F. (17. 10. 1996). *Nehotična autobiografija – hotimični pamflet*. *Vjesnik*, Zagreb, p. 16, available at: <https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-graana/27489-f-baras-split-u-dalmatinsko-srpskoj-reorti-e-bettize.html> (accessed 1. 10. 2018).
- Bešker, I. (28. 7. 2017). *UMRO ENZO BETIZZA* Jedan od najboljih prozних pisaca koje je grad Split dao u XX. stoljeću pokopan je tiho, u krugu najuže obitelji, *jutarnji.hr*, available at: <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/umro-enzo-betizza-jedan-od-najboljih-proznih-pisaca-koje-je-grad-split-dao-u-xx-stoljecu-pokopan-je-tiho-u-krugu-najuze-obitelji/6413180/> (accessed 28. 9. 2018).
- Bettiza, E., Egzil, Marjan tisak. d.o.o., Split, 2004.
- Bošković, I., *Nostalgiya kao obilježje Tribusonova autobiografizma*, *CROATICA*, vol. 37, no. 57, Filozofski fakultet u Splitu, 2013.
- Brkljačić, M., Prlenda, S. (eds.), *KULTURA PAMĆENJA I HISTORIJA*, *Golden marketing – Tehnička knjiga*, Zagreb, 2006, Biblioteka *DIALOGICA EUROPEA*, Ed.: prof. Drago Roksandić, PhD.
- Clifford, J., *Putujuće kulture*, *Izlaganje na konferenciji „Kulturalni studiji, sada i u budućnosti“*, Champaign-Urbana, Illinois, 6. 4. 1990. *Politika teorije*, *Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, Ed.: Dean Duda, Zagreb, 2006, pp. 311–335.
- Delbianco, V., Roić, S., *Viaggio adriatico nella letteratura rinascimentale croata*, *Međunarodni međusveučilišni centar za studije o jadranskom putovanju*, Bari, 2008. www.viaggioadriatico.it (accessed 3. 8. 2018).

- Enciklopedija.hr, available at: <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7351> (accessed 28. 9. 2018).
- Gajski, A., Klarić, V., Laszlo, Ž., Nevidal, R., Pintarić, S., Muzeji i turizam: Djelovanje muzeja kao dionika kulturnog turizma (Priručnik), Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2011.
URL: <http://www.mint.hr/UserDocsImages/muzeji-t-1.pdf>
- Gunjević-Kosanović, N., Talijanski pisci zadarskih korijena u egzilu nakon Drugog svjetskog rata, Doctoral thesis, Sveučilište u Zadru, 2016.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik, Novi Liber, Zagreb, 2003.
- Jeruzalemska Biblija, Eds.: Rebić, A. Fućak; Duda, B., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1994.
- Jambrešić Kirin, R., Egzil i hrvatska ženska autobiografska književnost devedesetih // Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja, 61 (2001), 7; pp. 175–197.
http://www.b92.net/casopis_rec/61.7/pdf/175-197.pdf (accessed 13. 3. 2019).
- Janković, B., Teorijsko-istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja, Filozofski fakultet, Zagreb, Historijski zbornik, LXIII (2010), no.1, pp. 269–311.
- Kardum, L., Geneza Rapallskog ugovora i njegovi odjeci u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS (1919.–1922.), in: Međunarodni odnosi, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2003.
- Kožul, A., Književni turizam, Diploma thesis, Filozofski fakultet u Zagrebu, Department of Information Science, 2014.
<http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/4593/> (accessed 22. 3. 2019).
- Kudrjavcev, A., Ča je pusta londra..., Marjan tisak d.o.o., Split, 2002.
- Luft, H., Das Organisationsproblem des Destination Management, Tourism and hospitality management, 5 (1–2), 2000, pp. 211–227.
- Maroević, T., Ča je pusta Moskva..., in: Bettiza, Enzo, Egzil, Marjan tisak d.o.o., Split, 2004, pp. 5–11.
- Maroević, T., (2006) Splitski koloplet Enzo Bettiza, Il libro perduto (Izgubljeni knjiga), Mondadori, Milano (2005). Vijenac, Matica hrvatska, 16. 3. 2006, p. 314. <http://www.matica.hr/vijenac/314/splitski-slikoplet-7822/> (accessed 30. 9. 2018).
- Miletić, J., Krajnović, A., Bosna, J., Je li moguće razvijati Dalmaciju kao integralni brend u turizmu?, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Dalmacija u prostoru i vremenu – Što Dalmacija jest, a što nije? 14.–16. 6. 2012, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014, pp. 339–344.
- Mirošević, L., Tvorbeni elementi prostornih identiteta u Dalmaciji (Južnoj Hrvatskoj), Doctoral thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.

- Pederin, I., *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1991.
- Portal GlasIstre.hr, available at: <https://www.glasistre.hr/istra/trscanski-vijecnik-lorenzo-giorgi-objavio-kartu-italije-s-pripojenom-hrvatskom-obalom-589961> (accessed 4. 6. 2019).
- V. P., Dnevnik.hr., available at: <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/naguvernerovoj-palaci-u-rijeci-osvanula-talijanska-zastava---574918.html> (accessed 25. 9. 2019).
- Rihelj, G., *Prošle godine ostvaren rast prihoda od turizma od 10 posto, što čini 19,6 posto BDP-a*, hrturizam.hr, 30. 3. 2018.
- <https://hrturizam.hr/prosle-godine-ostvaren-rast-prihoda-od-turizma-od-10-posto-sto-cini-196-posto-bdp/> (accessed 28. 8. 2018).
- Silobrčić, D., *Razgovor s piscem. Enzo Bettiza: Krleža se s Andrićem ne može mjeriti. Napisao je samo dva važna djela: ‘Balade Petrice Kerempuha’ i ‘Glembajeve’*, Jutarnji list, published 23. 6. 2012.
- <https://www.jutarnji.hr/vijesti/enzo-betizza-krleza-se-s-andricem-ne-moze-mjeriti.-napisao-je-samo-dva-vazna-djela-%E2%80%98balade-petrice-kerempuha%E2%80%99-i-%E2%80%98glembajeve%E2%80%99/1534920/> (accessed 28. 8. 2018).
- Skoko, B., *Ponuda je slaba, a cijena visoka. A moderni turist želi istraživati, želi ljepotu i emociju. Večernji list*, (30. 9. 2017), available at: <https://www.vecernji.hr/vijesti/skoko-ponuda-je-slaba-a-cijena-visoka-a-moderni-turist-zeli-istrazivati-zeli-ljepotu-i-emociju> (accessed 24. 3. 2019).
- S. M. K., *Talijani opet svojataju Dalmaciju!* Zastupnik Berlusconijeve stranke objavio skandalozan zemljovid i popratio ga nedvosmislenom porukom, Slobodna Dalmacija, <https://slobodnadalmacija.hr/novosti/svijet/clanak/id/607047/talijani-opet-svojataju-dalmaciju-zastupnik-berlusconi-jeve-stranke-objavio-skandalozan-zemljovid-inbspopratio-ga-nedvosmislenom-porukom> (accessed 4. 6. 2019).
- Šakić, S., *Smrt u izgnanstvu. Pisanje kao pisanje – postojanje, Umjetnost riječi*, LVIII., 2., Zagreb, 2014, pp. 225–241.
- Škvorc, B., *Multikulturalnost i multikulturalizam u postkolonijalnom „stanju stvari“: Dislocirani identitet, pričanje zajednice, književnost i druge Hrvatske*, *Croatian Studies Review*, vol. 6, no. 1, 2010, pp. 69–112.
- Tutek, H. (2017). *Književnost, globalizacija, turizam*, *Proleter*, 24. 12. 2017.
- <http://proleter.me/portfolio/knjizevnost-globalizacija-turizam/> (accessed 19. 3. 2019).

- Urošević, N., Mediteranski itinerari – Istra i Dalmacija u djelima europskih putopisaca, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Dalmacija u prostoru i vremenu – Što Dalmacija jest, a što nije? 14.–16. 6. 2012, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014, pp. 273–281.
- Zupanc, I., Esuli ili optanti?, Geografija.hr, 12. 3. 2004.
- <http://www.geografija.hr teme/esuli-ili-optanti/> (accessed 28. 8. 2018).

**Josip MILETIĆ &
Tea TEREZA VIDOVIĆ-SCHREIBER**

DALMACIJA – BETTIČIN IZGUBLJENI ZAVIČAJ

U radu se analizira potencijal Bettičine beletristike u razvijanju hrvatskih i talijanskih kulturnih veza te turističkoj promociji hrvatske povijesne regije Dalmacije. Posebna je pozornost usmjerena na roman *Egzil* u kojem autor evocirajući svoje splitske korijene piše obiteljsku kroniku. Ujedno opisuje atmosferu, običaje i živopisne likove dalmatinskih gradova u razdoblju između dva svjetska rata, susret slavenske i romanske kulture te sudbinu talijanskog stanovništva koje je zbog vihora rata i socijalističke revolucije odlučilo napustiti svoju domovinu. Recepcija Bettičina djela, kao prikaza jedne individualne povijesti koja je potpuno drugačija od zapisane (nacionalne) kolektivne, može pozitivno utjecati na percepciju Talijana o Dalmaciji kao turističkoj destinaciji, ali i na popravljavanje iskrivljene slike o Hrvatima koji tamo žive, a koja se desetljećima stvarala u Italiji aktivističkim djelovanjem ekstremnih skupina pa može biti višestruko korisna. Dokazujući da nisu svi Talijani prisilno napustili svoju nekadašnju domovinu, već da je dio njih optirao slobodnom voljom tražeći bolji život za sebe i svoju obitelj, ne vidjevši perspektivu u nadolazećem komunističkom društvenom uređenju, omogućava se izgradnja mostova između slavenske i romanske kulture kao i još bolja i učinkovitija turistička promidžba te hrvatske regije u kontekstu talijanskih turističkih interesa.

Ključne riječi: *Enzo Bettiza, Dalmacija, Split, Zadar, migracije, turizam*

UDK 27-36Sava,sveti

Izvorni naučni rad

Vukota VUKOTIĆ (Podgorica)

Državni arhiv Crne Gore – Cetinje

vukota.vv@gmail.com

SVETI SAVA – UČENIK SVETE BRAĆE ĆIRILA I METODIJA, APOSTOLA SLOVENSКИH

Pripadajući grupi Sedmočislenika, Sv. Sava je jedna od ključnih figura u procesu širenja pismenosti na slovenskom jeziku i uvođenja slovenskog bogoslužjenja. Ipak, tokom vremena on je ostao najzagonetnija ličnost među njima. Tome je doprinio jako mali broj izvora o njegovom životu, ali i potiranje njegovog kulta sa prostora Duklje od strane Raške, u cilju uspostavljanja kulta Rastka Nemanjića. Ovaj rad je pokušaj da se život i djelo ovog sveca spasi od zaborava.

Ključne riječi: *Sava, Sedmočislenici, Slovenska crkva, glagoljica, Duklja, Raška*

Uvod

Vjerovatno najvažniji faktor u svakom sagledavanju istorije, onog deset vjekova dugog razdoblja kojeg nazivamo srednjim vijekom je istorija crkve. Jedini nosilac kulture i pismenosti, Crkva je prožimala sve pore života i jednako bila značajna u svim regijama i svim narodima. Sva danas sačuvana istorijska vrela o ovom periodu su nastala unutar Crkve ili su sačuvana preko Crkve, dok je crkvena arhitektura dala poseban pečat ovom vremenu. Svaka nacionalna istorija od perioda kasne antike zapravo je povijest o primanju vjere i širenju hrišćanskog nauka u tom narodu. Kroz prihvatanje hrišćanstva evropski narodi su ulazili u krug grčko-rimske civilizacije, čije će nasljedstvo baštiniti do danas. Zbog toga, svako proučavanje istorije srednjeg vijeka nije moguće bez ulaska u istoriju Crkve.

Primanje hrišćanstva najveća je prekretnica u istoriji svakog evropskog naroda. To je čin koji uvodi u anale, civilizaciju i izvodi iz anonimne, amorfne mase paganstva na veliku pozornicu istorije. Obično vladar koji je primio hrišćansku vjeru je i prvi kojem je zapamćeno ime u povijesti tog naroda.

Tako i moderni slovenski narodi svoju samosvojnu istoriju počinju vladarom i godinom u kojoj su prešli na Hristovu vjeru. Velika masa stanovništva koje je naseljavalo prostor od Labe do Krima poznata je pod zajedničkim imenom – Sloveni. Preci današnjih naroda, koji zauzimanju tri četvrtine teritorije evropskog kontinenta i broje dvije trećine njegovog stanovništva, ostajali su neuhvatljivi, a samim tim i anonimni za antičke istoričare i putopisce, čineći tako najveću nepoznanicu u modernoj istoriji Evrope.¹ To je dalo povoda brojnim istraživačima i istoričarima da naprave različite špekulacije na tu temu, često bez ikakve utemeljenosti na istorijskim izvorima i dokumentima. Izlazak iz povijesne anonimnosti Slovena počinje njihovim prelaskom na hrišćanstvo. Počev od IV vijeka, kada se zahuktava proces nama poznat po imenu Velika seoba naroda, slovenska plemena dolaze u dodir s Rimskim Carstvom. Uglavnom plemenski savezi koji su prokrstarili Carstvom u tom periodu bili su sastavljeni i od Slovena, pa danas nijesmo u stanju da ustanovimo procenat njihovog učešća. Kao recidiv toga, još duboko u srednji vijek, mnogi hroničari i drugi izvori Slovene nazivaju Gotima. Time je dio slovenskih plemena počeo da se naseljava na teritorije Istočnog ili Zapadnog Rimskog Carstva i prostor oko lijeve obale Dunava. Dolaskom u Carstvo ili na njegove sjeverne granice, ti narodi, još uvijek zaodjenuti opštim slovenskim imenom, stupaju u dodir sa učenjem Hristove nauke. Kako je tekao proces njihove hristijanizacije istorijskoj nauci nije sasvim jasno.² Najvjerojatnije, zajedno sa drugim narodima koji su prešli tada preko Balkana, neka od tih slovenskih plemena primila su arijansku jeres, koja se širila iz dva svoja velika centra na Dunavu, Sirmijuma³ i Singidunuma. Od tog doba, širenje hrišćanske vjere među Slovenima teče kontinuirano i jednako sa Istoka i Zapada. Početkom procesa hristijanizacije Sloveni ulaze u krug iz kojeg će poteći današnji narodi Evrope. Kako je Stari kontinent sve više postajao hrišćanski, misionari nove vjere krenuli su i među slovenska plemena da šire svoj nauk. Osvajajući, ne ognjem i mačem, već riječju Božjom i znanjem, srca pagana, izvodili su jedno po jedno pleme na svijetlo civilizacije. Prve pokušaje pokrštavanja Slovena nalazimo kod Džona (Jonas) od Bobija, koji u „Žitiju Svetog Kolumbana“ piše o tome da se ovaj irski svetitelj nosio mišlju, pošto je već bio u Franačkoj, da ode i propovijeda među „Vendima koji se još i Sloveni nazivaju.“⁴ Od tog vremena, jedan od prioriteta ciljeva politike, kako Franačkog, tako i Vizantijskog carstva, je

¹ Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb, 1979.

² Grupa autora, *Istorija naroda Jugoslavije*, prva knjiga, Beograd, 1953, str. 117.

³ Gdje je sam osnivač jeresi, aleksandrijski prezviter, Arije bio prognan nakon Prvog vasiljenskog sabora u Nikeji, 325. godine.

⁴ Florin Curta, *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, University of Michigan Press, 2005, pp. 181–219.

širenje hrišćanstva među Slovenima. Na taj način, na svim prostorima koje su naselili utvrđuju se dva glavna faktora koja se moraju uzeti u obzir pri svakom istorijskom izučavanju, slovenizacija i hristijanizacija.⁵ Ova dva faktora, često su suprostavljena jedan drugome, pa djeluju kao centrifugalna i centripetalna sila u procesu slovenske integracije u globalni hrišćanski svijet.

Doseljavanje Slovena i počeci hristijanizacije

Odmah po doseljavanju Slovena na Balkan postavilo se pitanje njihovog pokrštavanja i odakle će biti vođen taj proces, iz Rima ili Carigrada. Međutim, možemo uzeti za neosporno da je dio Slovena već bio primio hrišćanstvo i u svojoj pradomovini, što je dosadašnja historiografija zanemari-vala. Naime, još od III vijeka uspostavljaju se episkopije na Krimu i u delti Dunava koje aktivno propovijedaju Hristovu vjeru varvarskim plemenima. Njihovi poglavari se redovno pojavljuju kao učesnici vaseljskih sabora i iz dokumenata sa tih sabora se vidi da je često sam episkop varvarskog porijekla. Koliko su ove episkopije značajne za proučavanje istorije Gota, toliko su značajne i za slovensku povijest, jer i nakon odlaska Gota oni su nastavili svoju misiju u narednim vjekovima. Takođe, značajno je što su ove episkopije ostale cijelim svojim radom pravovjerne i pored širenja arijanstva. O njihovoj aktivnosti govori i dokument iz 860. godine u kom se kaže da je Basilio, arhibiskup Soluna, te godine postao namjesnik „s(vetog) prijestolja krimsko-ga u svoj staroj i novoj Arbaniji, (na Kavkazu, prim. aut.) slovinskoj zemlji, Makedoniji, Tesalji, Akviji, Dačiji pri Dunaju i onoj pri moru (Dacia ripensis i Dacia mediteranea, prim. aut.) Meziji, Dardaniji i u Prevali.“⁶ Ovaj podatak iz IX vijeka koji donosi barski nadbiskup Andrija Zmajević u svom djelu je vjerovatno posljednji koji pominje Prevalitanu kao provinciju. Ipak, većina slovenskih plemena koja od druge polovine VI vijeka počinju da upadaju na Balkan bila je paganska, o čemu svjedoče brojni toponimi koji se odnose na staru slovensku vjeru. Sve ovo stavlja istraživače u dosta nezgodan položaj. S jedne strane, znamo da ima hrišćana, čak i organizovane crkve, na području desne obale Dunava, a sa druge, definitivno paganska plemena upadaju u Carstvo još i prije Avara. Sve to nas dovodi do toga da je nejasno kada i kako su Sloveni primili hrišćanstvo.

Tokom VII stoljeća učinjeni su prvi pokušaji hristijanizacije slovenskih plemena, kako iz Rima, tako i iz Carigrada. Međutim, oba pokušaja misije

⁵ Ilija Velev, Uloga Samuilove vladavine pri utemeljenju i afirmaciji makedonske slovenske civilizacije i kulture, *Zbornik Samuilova država u istorijskoj, vojno-političkoj, duhovnoj i kulturnoj tradiciji*, Skoplje, 2014.

⁶ Andrija Zmajević, *Ljetopis crkveni*, tom II, Obod, Cetinje, 1996, str. 132.

ostala su samo na tome. Jedini realni uspjeh u širenju Hristovog nauka imaće monasi Benediktinskog reda na istočnoj obali Jadrana. Njihove su opatije: Sv. Petra na Šuranju (IX v.), Sv. Mihaila na Prevlaci (IX v.), Sv. Marije na Rtu (840. g.), Sv. Đorđa pred Perastom, Sv. Mihajla u Kotoru, Sv. Petra u Bijeloj (sve prije 1166, jer se pominju u povelji episkopa Maja)... Njihov cilj bio je, razumije se, širenje svoga reda. Ali, da bi postigli taj cilj, oni su u pravila svoga reda unijeli obavezu učenja jezika domorodaca. Ipak, i njihov uspjeh biće ograničen na primorske gradove i učvršćivanje vjere među romanskim stanovništvom. O tome najbolje svjedoči Pop Dukljanin kada piše o slovenskim kraljevima Vladinu i Ratomiru koji su još u doba naseljavanja Bugara, u VIII vijeku, pagani i progonitelji hrišćana. Pošto barski prezviter pominje na tom mjestu vladavinu četiri „zla“ kralja, jasno je da je takvo stanje potrajalo dugo vremena.⁷ Jedini izlet dublje u kopno benediktinci su ostvarili na prostoru Duklje. Na taj zaključak nas navodi postojanje Manastira Svetog Marka,⁸ za koji se pretpostavlja da su ga benediktinci osnovali.⁹ No, razlog njihovog uspjeha možda možemo pronaći i u sljedećoj činjenici. Naime, još od sredine VI vijeka, znamo za postojanje papskog patrimonija u Prevalitani, što saznajemo iz sačuvane povelje cara Justinijana koji daruje te posjede papi Vigiliju (537–555), koji nad njima postavlja svog specijalnog upravitelja, đakona Sebastijana.¹⁰ Ove posjede krajem VI vijeka pominje i papa Grgur Veliki (590–604) koji traži od biskupa Skadra da sakupi prihod od njih i pošalje ga za Rim.¹¹ Koliki je bio Patrimonijum Svetog Petra u Duklji danas ne možemo da utvrdimo ni do kada je važio kao takav. Jedini trag o njegovom postojanju se može kriti u toponimu Petrušine u današnjim Bjelopavličima. Međutim, dâ se pretpostaviti da i nakon upada Avara i Slovena, iako je došlo do prekida korišćenja zemljišta, nije došlo do prekida vlasništva. Tako da je i benediktincima bilo lakše da započnu svoju misiju na teritoriji koja je od prije bila u vlasništvu Crkve.

Veliki sukob između dva procesa, slovenizacije i hristijanizacije, će se nastaviti i tokom VII stoljeća. Na Balkanu slovenska plemena polako osnivaju svoje mini države, koje se u vizantijskim izvorima nazivaju arhontije, a u latinskim Sklavinije. Njihovo postojanje izmijenice političko i strateško stanje u regiji, pa će dva Carstva morati da svoju politiku podrede tome. Ojačana i rekonsolidovana crkva nastupiće od IX vijeka sa novim žarom poduhvatu

⁷ Slavko Mijušković, Ljetopis Popa Dukljanina, Luča, Titograd, 1967, str. 185.

⁸ Sveti Marko je i danas slava grada Podgorice sa dugom tradicijom kulta.

⁹ Slobodan Čukić, Podgorički brevijar, *Pobjeda*, Podgorica, 2018, str. 145.

¹⁰ Ante Škegro, Papal possessions in the eastern Adriatic, *Arheološki vjesnik*, 55, 2004, str. 429.

¹¹ Ante Škegro, Patrimonium of St. Peter in Dalmatia, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 2001, str. 9.

širenja Hristove riječi paganskim plemenima. Na zapadu Evrope, Franačka Karla Velikog silom pokorava Saksonce i nameće im Hristovu vjeru, što je naglalo ostale narode, kao npr. Dance, da samostalno prihvate novu vjeru kako bi izbjegli ratna pustošenja. U Panoniji, Franci uništavaju avarski kaganat i oni nestaju sa istorijske scene, oslobađajući velike mase Slovena. Uspostavljene episkopije Bavarske i gornjeg dijela Norika, pokreću misiju obnavljanja crkvenog života tokom Dunava. Ali u tome će naići na otpor slovenskih plemena u vidu velikog ustanka Sama, koji će se proglasiti knezom. Zbog toga, obnova crkvenog života biće samo djelimično uspješna.

Na Istoku, Vizantija će biti upletena u borbe oko ikonoklazma više od jednog vijeka. Ovo je slabilo kapacitete Carigradske patrijaršije za širenjem pravoslavlja, ali ih nije u potpunosti zaustavilo. Tako patrijarh Nikita I piše da je u drugoj polovini VIII stoljeća hristijanizacija među Slovenima toliko uzela maha da su u nekim oblastima počeli da daju i sveštenike.¹² Na Sedmom vasiljenskom saboru u Nikeji, 787. godine, među potpisnicima se nalaze i episkopi Makedonije, Teofil i Dardanije, Strategij. Njihove episkopije su u to doba skoro u potpunosti naseljene Slovenima. Ipak, crkvena organizacija ostaje čvrsto u rukama grčkog sveštenstva i služba se izvodi na grčkom jeziku.¹³ Tek sredinom IX vijeka dolaskom na vlast cara Mihaila III pravoslavlje odnosi prevagu i ponovo se uspostavlja kult ikona na Saboru 843. godine.¹⁴ Time i Carigradska patrijaršija prevazilazi unutrašnje razmirice i na svom čelu dobija ljude, prekaljene u prepirkama sa ikonoborcima, koji će joj udahnuti novi kvalitet i polet. Sređivanjem unutrašnjih prilika, Pravoslavna crkva okreće pogled van svojih granica ili kako će se izraziti patrijarh Fotije „izvan gostoljubive pučine“.¹⁵ Na to su uticale i političke prilike tog doba, arabljska osvajanja i upadi varvarskih plemena, od Bugara do Rusa, koji se završavaju opsadama Carigrada. Kako bi odbranila svoje teritorije Vizantija je shvatila da mora razvijati strategiju koja će biti mnogo više od vojne. Tako će doći do stvaranja jedne opšte politike prema paganskim ili polupaganskim narodima sa sjevera, koja će dosta polagati na crkvi i širenju pravoslavlja. U cilju ostvarenja te strategije, crkva Novog Rima slijediće politiku svojih prvih patrijarha. Naime, već krajem IV vijeka Sveti Jovan Zlatousti koji se našao na čelu Konstantinopoljske patrijaršije u novom Istočnom Rimskom Carstvu, konstruisaće jednu crkvenu politiku prema varvarskim narodima, koja će se bitno razlikovati od one koju je vodio rimski papa. Tada, suočen s opasnošću od Gota, Hrizostom

¹² Dragan Zajkovski, *Hristijanstvo vo Makedonija*, Skoplje, 2017, str. 96.

¹³ Isto, str. 97.

¹⁴ Predrag Komatina, *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*, Vizantiološki institut SANU, Beograd, 2014, str. 80.

¹⁵ Isto, str. 145.

se trudi da napravi crkveno-politički sistem koji će obezbjeđivati trajan odnos s varvarskim narodima tako što će ih preko pravoslavnog učenja držati vezane za dvor u Carigradu. Kako bi obezbijedio sebi uspjeh i suprotstavio se zavodljivim tezama arijanizma, prvi vizantijski patrijarh će postaviti u centar svoje politike dozvolu za bogoslužjenje na sopstvenom jeziku. Za razliku od daleko rigidnijeg Rima, ova politika Svetog Jovana Zlatoustog bila je blaža ali i dalekosežnija. Da se ta politika pokazala djelotvornom vidimo po tome što je Istočni dio Carstva preživio najezde varvara. Zato sredinom IX vijeka u Carigradu oživljavaju ovu drevnu politiku Hrizostoma i ponoviće je u jednoj dosta sličnoj situaciji. Kako bi odbili nove najezde varvara od Vizantije, imperator i patrijarh pokušavaju da političkim djelovanjem crkve i širenjem vjere među tim narodima iste privuku i ostave u svojoj sferi uticaja. Ponovo, opoziciju ovoj politici predstavljaće Rim, koji će sa svoje strane, kako smo već pokazali, uz pomoć franačke sile sprovesti evangelizaciju preko Rajne i Dunava. Tako će se, još jednom, Carigrad i Rim naći na suprotnim pozicijama u procesu evangelizacije. Mada, znatno kasnije u XI vijeku papa Aleksandar II odgovara hrvatskoj delegaciji koju predvode monah Ulfo i Cededa: *Znajte sinovi da sam često čuo za ono, što Goti nastoje tražiti, ali zbog Arijanaca, pronalazača takvog pisma, ne usuđujem se ni ja, kao ni moji predšasnici, da im dam dopuštenje za službu božiju na njihovom jeziku.*¹⁶

Sveti Konstantin – Ćirilo i Metodije, počeci slovenske pismenosti

U evropskoj, a vrlo vjerovatno i u ukupnoj istoriji ljudskog roda, teško je naći ličnosti poput Svete braće, Konstantina – Ćirila i Metodija. O njihovom životu i radu pisalo se mnogo, počev od IX vijeka pa sve do današnjih dana. Vrlo brzo po upokojenju, Istočna pravoslavna crkva obavila ih je oreolom sveca, a zbog svog rada dobili su i naziv Apostola Slovena. Na Zapadu njihovo djelo je bilo osporavano, vjekovima proganjano, no i Katolička crkva im je odala priznanje, pa su 1863. godine proglašeni za svece patrone svih slovenskih naroda, a 1980. godine papa Jovan Pavle II ih je proizveo u kozaštitnike Evrope zajedno sa Grgurom Nazijanskim. Njihovo veliko djelo, prije svega glagoljično pismo, a onda i prijevodi svetih spisa na jezik Slovena, predstavljaju početak hrišćanske slovenske kulture i jedinstveni su primjer u evropskoj istoriji.

Car Mihailo III dobija zahtjev od moravskog kneza Rastislava „da mu pošalje učitelje koji će nam objasniti na našem jeziku vjeru Hristovu.“ Ovu misiju car povjerava Ćirilu i Metodiju jer su Solunjani i kao svi Solunjani zna-

---

¹⁶ Nada Klaić, „Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva u X i XI stoljeću“, Slovo, br. 15–16, Zagreb, 1965, str. 36.

ju dobro slovenski jezik. Ovako, prema žitijima, počinje misija Svete braće u Moravskoj. Danas znamo da se zapravo radilo o jednom mnogo obuhvatnijem i dalekosežnijem projektu koji je podrazumijevao podređivanje, prvo u vjerskom i kulturnom smislu, Carigradu velike prostore od Jadrana do Baltika. Taj proces počinje duhovnim potčinjavanjem Bugarske konstantinopoljskom patrijarhu, 864. godine.¹⁷ Ovim činom Carigradska crkva je htjela pokazati obnovljenu moć nakon završetka ikonokazma i odlučno se suprotstaviti interesima Svete Stolice kako na Balkanu, tako i u Srednjoj Evropi. Upravo zbog toga, Sveta solunska braća će odmah doći u sukob sa franačkim sveštenstvom koji su sproveli svoju misiju pokrštavanja. Od tada traje debata o prirodi njihove misije u Moravskoj. Jedni zastupaju tezu da je njihova misija bila učvršćivanje vjere među već pokrštenim Slovenima. Drugi misle da je misija bio dio vizantijske politike prema Centralnoj Evropi. Patrijarh Fotije je već imao velike planove o širenju vjere preko granica Carstva, a braća su bili agenti koji su sproveli tu politiku.¹⁸ Obje struje su pogrešne, mada druga ima više utemeljenja. Tačno je da iza misije Solunske braće stoji određena politika, ali to je politika samog Rastislava. Jer nemoguće je da moravski knez šalje zahtjev koji se savršeno uklapa u Fotijevu misionarsku politiku, niti da je Vizantija spremala misiju ka Zapadnim Slovenima bez njihovog zahtjeva. Tako ostaje kao jedino moguće da je Rastislav u skladu sa svojim interesima i pritisnut od strane njemačkog sveštenstva, tražio način kako da učvrsti svoju crkvenu organizaciju. Zbog toga, obratio se na jedinu moguću adresu – caru vizantijskom, koji bi mogao da ga zaštiti. Ali ostaje pitanje da li se pri tome pozvao na privilegije Gota, ili je Carigradska patrijaršija odlučivala o zahtjevu na osnovu svoje politike još od Zlatoustog. Da je jedino Carigradska patrijaršija bila spremna tako nešto da učini vidi se i po odgovoru pape Nikole I bugarskom kanu Borisu, na njegov zahtjev da mu se iz Rima pošalju misionari. Pošto Boris traži i posebnu svoju crkvu, papa to ne može da mu odobri, ali zbog interesa daje mu neodlučan odgovor na to.¹⁹ Neki autori u Rastislavovom pozivu vide pravu revoluciju u duhovnoj klimi zapadne Evrope IX vijeka.²⁰ Kako „revolucija u duhovnoj klimi“ nije moguća, to mora postojati drugo objašnjenje o motivu Rastislava da uputi caru molbu za uspostavljanje slovenske službe. Njegovu potrebu za učenjem na vlastitom jeziku, žitija Svete braće objašnjavaju na način da se u Moravskoj pojavljuju misionari iz Italije,

¹⁷ Boban Petrovski, Sveti Kliment Ohridski, kan/knez Boris – Mihail i knez/car Simeon: istorijski aspekti, *Sloven*, vol. 5, 2016, i literatura navedena u tom radu.

¹⁸ Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill, Leiden-Boston, 2019, str. 187.

¹⁹ Isto, str. 202.

²⁰ Predrag Komatina, *Crkvena politika Vizantije*, Beograd, 2014, str. 184.

Njemačke i Grčke, koji svaki na različit način propovijeda Hristov nauk i to u zemlji koja je već pokrštena. Takođe, Rastislavovi politički razlozi da dobije službu na slovenskom jeziku mogu se tumačiti ovako ili onako, ali to ne odgovara na pitanje zašto je izbor pao na Carigrad, a posebno ne zašto je Vizantija odobrila takvu misiju. Sam car Mihailo III u pismu Rastislavu kaže da će sada i Sloveni ući u red velikih naroda koji slave Boga na svom jeziku. Koji drugi motiv u tome ima Vizantija osim da je to već ustaljena politika njena. Da je postojala namjera da se Sloveni uvedu u red tih velikih naroda, još mnogo prije bi bilo sastavljeno pismo za potrebe Slovena koji su naselili Balkan. Kao kontrapunkt njihovoj misiji u Moravskoj stoji pokušaj bugarskog kneza Borisa da primi krštenje od Rima. Njegov plan da sklopi savez sa Ludvigom Njemačkim propao je nakon pohoda cara Mihaila i kesara Varde na Bugarsku 864. godine a to je spasilo i Moravsku misiju od zajedničkog franačko-bugarskog napada.²¹ Vizantijsko poimanje vjere podrazumijevalo je da svaki narod treba da Boga slavi na svom jeziku. To mišljenje se zasnivalo na primjerima iz Svetog pisma: Psalmi 117:1; Djela apostolska 2:11; Filipljanima 2:11;1, i Korinćanima 14:4.²²

Dok je tekla Moravska misija pokrštavanja Slovena na Iliriku se vodi paralelni proces hristijanizacije. Oslobodivši se franačke okupacije, pod knezom Bornom, Hrvati od Rima traže sveštenike koji bi uspostavili apostolsku crkvu među njima. Opet, teško je reći da li se radi o prelasku iz paganstva ili o smjeni i izbacivanju arijanstva.²³ Tu se javljaju dvije oprečne informacije, jedna od Konstantina Porfirogenita koji u 29. glavi svog spisa „De administrando imperio“ govori da je za cara Vasilija došlo do pokrštavanja Hrvata i druga od Tome Arhiđakona koji navodi da su vladari Gota i Hrvata „očišćeni od zaraze arijanske“. Papi se obraća, kao što smo naveli, i bugarski knez Boris sa željom da uspostavi pravovjernu crkvu na svom jeziku. Obnovljena moć Vizantije spriječiće te pokušaje, tako da jedina misija među Slovenima ostaje ona Svetih Ćirila i Metodija. Osim carske podrške Sveta braća će, mudrom politikom, obezbijediti i odobravanje nasljednika apostola Petra za svoje učenje. U prvom redu tu je donošenje moštiju Svetog Klimenta, drugog ili trećeg rimskog pape, sa Krima u Rim čime su Sveta braća obezbijedila naklonost pape Nikole. Veliki uticaj franačkog sveštenstva uporno je pritiskao Svetu Stolicu da osudi Moravsku misiju i bogoslužjenje na slovenskom jeziku. No, papa Jovan VIII 873. godine oslobađa Metodija svih optužbi i potvrđuje pravo na slovensko bogoslužjenje. Ova reakcija pape dugo je bunila istraživače, jer zapravo prema tadašnjem stanju stvari odluka je morala biti suprotna. Među-

²¹ Isto, str. 202.

²² Isto, str. 155.

²³ Nada Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb, 1975, str. 193.

tim, treba uzeti u obzir kompletnu političku situaciju u Evropi, a posebno u Italiji. Pokušavajući da spasi Rim od upada langobardskih grofova Beneventa i Spoleta, papa Jovan VIII bio je potpuno oslonjen na Franačku i uporno je pokušavao da od nje dobije vojnu pomoć. Međutim, ni Karlo Ćelavi ni Karlo Debeli nijesu bili u mogućnosti da intervenišu u Italiji zbog invazija Vikinga na njihovu državu. Po smrti Karla Ćelavog, otvorilo se pitanje nasljeđivanja u Franačkoj. Papa Jovan VIII poslao je na sjever svog delegata, budućeg papu, Formosisa, a sam održava sabor u Rimu po tom pitanju. No, Formosis je podržao kandidaturu Karlomana, sina Ludviga Njemačkog, što nije dobro dočekano u Rimu. Dolazi do otvorenog sukoba i papa Jovan VIII 876. god. ekskomunicira Formosisa. Očigledno je da djelujući u skladu s tom situacijom papa nije podržao njemačko plemstvo i oslobodio je Metodija optužbi.²⁴ Štaviše, papa proizvodi Metodija za arhiepiskopa „obnovljene“ dijeceze Sirmijuma, a njegovi učenici su proizvedeni u monaške činove. Pod pritiskom Franaka i sveštenstva Salcburške nadbiskupije, propada karantanska kneževina kneza Kocelja pa i Metodije mora da se skloni sa svoje katedre u Moravsku, gdje je i umro 885. godine.²⁵ Njegovi nasljednici nijesu uspjeli da održe uspostavljenu crkvenu hijerarhiju i nastave učvršćivanje bogoslužja na slovenskom jeziku pa ubrzo, do kraja IX vijeka, njihova misija propada.

Sedmočisljenici – učenici Ćirila i Metodija

Od samog početka Moravske misije, Sveta solunska braća su sa sobom vodila i učenike. O njihovim životima i radu i danas u nauci postoje brojne kontroverze i neslaganja. Iz početka je to bila mala grupa ljudi, ali kasnije u punom zamahu misije, oni imaju oko 3000 učenika. Njihovi najbliži sljedbenici, njih petorica, ostaće upamćeni, zajedno sa njima, u crkvi i u historiji, kao Sedmočisljenici. To su Kliment, Naum, Gorazd, Angelar i Sava. Od njih odskočili su, svojom djelatnošću, Sveti Kliment i Sveti Naum, čije mošti su sačuvane u manastirima na Ohridskom jezeru. Zato u ovom radu želimo da predstavimo činjenice i podatke o najmanje poznatom njihovom učeniku – Svetom Savi. No prije toga, moramo reći nešto o Sedmočisljenicima.

Nakon smrti Metodijeve, njegovi učenici nastavili su sa crkveno-prosvjetiteljskim radom među Zapadnim Slovenima. Političke prilike i pritisak Salcburške nadbiskupije učinili su da njihova misija bude neodrživa i bili su primorani da bježe iz Moravske. Dio učenika je odabrao da se vrati u svoju domovinu, Makedoniju, ali dio njih se rasuo dalje po slovenskim zemljama

²⁴ Vegard Lindner, *Pope John VIII (872–882) and the Violence of Southern Italy*, Edinburgh, 2016.

²⁵ Grupa autora, *Istorija naroda Jugoslavije*, prva knjiga, Beograd, 1953. godine, str. 150.

prema Poljskoj, kako bi tamo nastavili svoj rad i širenje hrišćanske nauke. No, već tu imamo i prva neslaganja u nauci. Sveti Gorazd naslijedio je Metodija na arhiepiskopskoj stolici Sirmijuma, kao jedini od učenika koji je porijeklom iz Moravske. Ali danas o njegovom životu imaju dvije teorije. Prema prvoj, on je zajedno sa ostalim učenicima pobjegao za Makedoniju, gdje je, po legendi, napisao žitije Sv. Metodija. Smatra se da njegove mošti počivaju danas u Beratu u Albaniji. Ovu teoriju opovrgavaju češki i slovački historičari koji ističu da je Sveti Gorazd, naslijedivši arhiepiskopsku katedru, ostao na njoj do svoje smrti 889. godine.²⁶ Mada se u Beratu spominje manastir koji je posvećen Svetom Gorazdu, sredinom XIX vijeka,²⁷ postoje mišljenja u nauci da je tu došlo do zabune, pa umjesto Gorazda treba podrazumijevati Svetog Erazma Ohridskog, jednog od prvih arhiepiskopa Ohridske arhiepiskopije.²⁸ Ovo otuda, jer Pajsije Hilendarski u svojoj Istoriji među Sedmočislenike ubraja Erazma, a ne Gorazda.²⁹ Jedini sigurni podatak u njegovoj biografiji je da je još prilikom prvog puta Ćirila i Metodija u Rim, 868. godine, proizveden, od strane biskupa Formosisa i Gauderika, u sveštenika. Za njega se kaže u Žitiju Metodijevom „Ovo je slobodan muž iz vaše zemlje, a dobro upućen u latinske knjige, pravoveran. Neka na to bude Božija volja i vaša ljubav, kao što je i moja.“³⁰ Iz ovoga, neki historičari, izvode zaključak da je Sveti Gorazd već imao određeno obrazovanje i prije dolaska Solunske braće u Moravsku. U jednoj crkvenoj himni posvećenoj Svetom Naumu, Gorazd se pominje kao čudotvorac.

Najpoznatiji od Sedmočislenika svakako su Sveti Kliment i Naum. Njih mnogi smatraju i jedinim nasljednicima Solunske braće, jer su najviše uradili na nastavljanju njihovog rada na stvaranju slovenske pismenosti, kulture i crkvene organizacije. Njihova žitija, napisana u nekoliko verzija, glavna su istorijska vrela za ovaj period istorije Balkana. O njima postoji obimna literatura koja se svaki dan uvećava, pa nećemo mnogo trošiti riječi na njihovo djelo. Ukazaćemo samo na nekoliko bitnih detalja u njihovoj biografiji. Oni su se već 886. godine, zajedno s drugim učenicima, obreli u Makedoniji, tada pod bugarskim knezom Borisom. Još prije toga, zajedno sa Gorazdom su u Rimu rukopoloženi za sveštenike, a Sveti Kliment će ponijeti titulu episkopa Ilirika. Pored toga, on će po povratku u Makedoniju ponijeti i titulu episkopa

²⁶ Andrej Škoviera, *Svati slovanski sedmopočetnici*, Bratislava, 2010, str. 105–108.

²⁷ Ovaj manastir pominje ruski putopisac V. I. Grigorovič u svom spisu o putu po evropskoj Turskoj iz 1848. godine, ali već 1871. E. E. Golubinski navodi da tog manastira više nema.

²⁸ Andrej Škoviera, *Svati slovanski sedmopočetnici*, Bratislava, 2010, str. 105–108.

²⁹ Pajsije Hilendarski, *Istorija slavjanobugarska*.

³⁰ Žitije Metodijevo, glava 17, preuzeto sa www.rastko.rs/bogoslovlje/sv-braca/zitije-metodijevo.html

slovenskog što označava da vrši službu na tom jeziku, a nešto kasnije i titulu arhiepiskopa bugarskog.³¹ Time počinje na ovim prostorima stvaranje Crkve slovenske, koja će biti odvojena od Rima i Carigrada ali i od dualističke bogumilske crkve u Bugarskoj, za vladavine cara Simeona. Zajedno s Naumom osniva centre slovenske pismenosti u Prespi i Ohridu odakle se širi glagoljica i ćirilica dalje prema slovenskim zemljama. Podigavši manastire u Ohridu zasniva sjedište Ohridske arhiepiskopije, danas autokefalne Makedonske crkve. Tu su začetni kulturni i prosvjetni centri oba slovenska pisma, a prema žitiju Sv. Klimenta iz njih je izašlo 3500 učenika. Sveti Naum takođe osniva jedan manastir na obali Ohridskog jezera koji će biti nosilac slovenske pismenosti. Za razliku od Sv. Klimenta, skoro da nije sačuvano nijedno djelo Naumovo. Njemu se pripisuje autorstvo jednog žitija Metodijevog, a u Manastiru Zograf na Svetoj gori pronađen je jedan Kanon apostola Andrije koji nosi njegov potpis. O njemu se u jednom žitiju kaže da je rodom iz Mezije, iz one provincije u kojoj je Sveti Metodije bio arhont prije zamonašenja. Takođe, kaže se da je bio plemenitog roda.³² Njihova žitija su danas osnovni izvori informacija i za ostale Sedmočislenike.

Jedan od Sedmočislenika za kojeg pouzdano znamo da je došao u Makedoniju bio je Sveti Angelar. Danas u nauci nije dokazano da li je Angelar bio grčkog ili slovenskog porijekla, ali se smatra da je zajedno sa Solunskom braćom otišao u Moravsku misiju. U već spomenutoj Službi Svetom Naumu navodi se kao Angelar Mudri.³³ Iz ono malo podataka koji su sačuvani o njemu vidimo da je ubrzo po prispijeću u Makedoniju umro. Bijeg iz Moravske, pred franačkim sveštenstvom, do Makedonije za njega je očito bilo preveliko iskušenje. Sveti Kliment i Naum su ga sahranili u Glavanici odakle su ga dalji učenici prebacili u Berat, koji je brzo postao veliki centar slovenske pismenosti i kulture. Njegove mošti počivaju danas u Beratu u Albaniji.

Sveti Sedmočislenik Sava – najzagonetniji učenik

---

³¹ Stojko Stojkov, Sveti Kliment: od episkopa slovenskog do episkopa Bugarske, *Zbornik dokumenata 1100 god. od upokojenja*, Skoplje, 2017, str. 231.

³² Andrej Škoviera, *Svati slovanski sedmopočetnici*, Bratislava, 2010, str. 122.

³³ Isto, str. 126.

Sv. Ćirila i Metodija

Posljednji u nizu Sedmočislenika je Sava i o njemu imamo najmanje podataka, a i ono što znamo je dosta sporno. Prema dostupnim izvorima čak i samo njegovo ime izaziva kontroverze, jer se ponekad navodi kao Lavrentije ili u češkoj i slovačkoj tradiciji Vavrinec. Crnorizac Hrabar u svom djelu „O pismenima“ zapisuje zajedno Savu i Lavrentija. Za razliku od drugih učenika on kao jedan od Sedmočislenika dobija svoje žitije tek početkom XVIII vijeka. Njegovo ime se pominje i u Borikovom sinodiku, gdje dobija važno mjesto među Sedmočislenicima iza Klimenta, a prije Gorazda.

Prema onim oskudnim podacima koji su nam o njemu dostupni, više možemo da nagađamo nego što je provjerenih činjenica. Iz njegova imena, pošto je uzeo ime Sava po Svetom Savi Osvećenom (439–532), osnivača čuvenog manastira, izvlači se zaključak da je, jedini od Sedmočislenika, bio monah.³⁴ O njegovom životu znamo malo. Čini se da nije dijelio sudbinu ostalih učenika Svete braće, sudeći po podacima koji su do nas došli. Naime, po odlasku Metodija i njegovih učenika po drugi put iz Rima, bivaju napadnuti i zadržani u Veneciji. Episkopsko dostojanstvo Metodija spasilo je od pogibelji, ali neki od njegovih učenika su završili na pjaci robova u tom gradu. Vjeruje se da je Sava bio među njima, možda upravo zato jer je bio monah, a ne i rukopoložen od strane pape kao i ostali. Čuvši da su se našli u toj situaciji, vizantijski car Vasilije I, šalje u Veneciju svog izaslanika koji ih otkupljuje iz ropstva. Ovo nije rijedak slučaj u tadašnjoj praksi, jer i car i rimski papa daju velike svote kako bi otkupili ljude koji su dospjeli sužanjstva. Trgovina robljem je bila ukorijenjena na Balkanu i tek u XIV stoljeću posljednji centar u Bosni i luka Dračevica, kao pjaca robova, će biti ugašeni. Po otkupu, taj dio učenika, a i Sava među njima, carski izaslanik je naselio u Dalmaciji. To je posljednji podatak koji imamo o ovom svetitelju.

Suočeni s nedostatkom informacija, pisci i istoričari su ga lako izgubili iz vida. Od svih učenika Svete solunske braće, najveća pažnja posvećena je Sv. Klimentu i Naumu, zbog njihovog rada na pronalasku ćirilice i postojanju dva manastira koji su njima posvećeni na obalama Ohridskog jezera. Dosađajući istraživači ovog perioda više su se posvetili razvoju i putevima dva slovenska pisma nego daljoj sudbini ostalih učenika. Bez ikakve namjere da umanjimo njihove zasluge za formiranje originalne slovenske kulture, moramo postaviti pitanje: Zar širenje djela Sv. Ćirila i Metodija i pisma slovenskog nije zajednički trud svih njihovih učenika, koji su tako zaslužili svetački oreol? Polazeći od ovako postavljenog problema lako dolazimo do toga da

³⁴ Isto, str. 130.

se upitamo koji su to rezultati rada ostalih Sedmočislenika nakon dolaska iz Velike Moravske. Pošto je Sveti Gorazd vjerovatno ostao u Moravskoj, a Sveti Angelar umro ubrzo po dolasku u Makedoniju, ostaje još samo da utvrdimo da li postoji djelatnost Svetog Save na ovom prostoru.

Već od samih početaka istraživanja pismenosti u Slovena, postoji problem širenja pisane riječi među slovenskim plemenima. Posebnu zagonetku predstavlja uspostavljanje glagoljice kao narodnog pisma u Dalmaciji i među Hrvatima.³⁵ Ovaj problem direktno je vezan sa našom temom, izučavanje života Svetog Save Sedmočislenika. Naime, od kraja XIX vijeka istraživači i filolozi poput Vatroslava Jagića, tvrdili su da „nakon smrti Metodijeve, neki njegovi učenici se zakloniše pod zaštitom hrvatskoga naroda te postadoše rasadnici Metodovih crkvenih načela u tim krajevima.“³⁶ Takve pretpostavke odbacili su drugi naučnici, poput Franja Šišića i Josipa Hamma kao vrlo malo vjerovatne „jer bjegunci, prognanici, nemaju obično među starosjediocima onog ugleda, koji bi bio potreban, da njihova nauka za tako kratko vrijeme pusti duboko korijenje na relativno velikom i razvedenom prostoru...“³⁷ Ne upuštajući se u dalje rasprave i razrade tog problema, ono što je bitno za naš rad je pitanje kako je došlo do širenja glagoljice na istočnoj obali Jadrana. Kao što smo već rekli, zadnji trag Sv. Save Sedmočislenika je da ga je vizantijski izaslanik otkupio i poslao u Dalmaciju. Sasvim je logično pretpostaviti da on time nije završio svoj rad na prosvjećivanju Slovena. Čak možemo tvrditi da su vizantijske vlasti od njega očekivale da nastavi sa svojim zadatkom, jer Moravska misija je još uvijek bila živa. Da bismo utvrdili gdje je to završio jedan od učenika Svete braće, zbog nedostatka izvora, moramo se poslužiti opštim političkim prilikama koje su tada vladale na istočnoj obali Jadrana.

Krajem IX vijeka Dalmacija i njeni gradovi čine vizantijsku temu i pod direktnom su upravom Carigrada. Istra i najsjeverniji djelovi istočnojadranske obale su pod kontrolom Franačke, još od dogovora cara Karla Velikog i carice Irine. U zaleđu dalmatinske obale stvara se mlada država Hrvata koja se bori za svoj izlazak na more. Što se tiče crkvenih prilika tu su stvari malo šarenije. Kako smo već istakli, čitavi Ilirik je poprište sukoba između pape i carigradskog patrijarha. U ovom periodu je to posebno nazočno jer se na obje stolice nalaze istaknuti ljudi, patrijarh Fotije i papa Grgur. Osim toga, jedan

³⁵ Od početka izučavanja tog problema izdvojile su se dvije teorije, pa samim tim i tabori među naučnicima koji ih zastupaju, nazvani sjeverni i južni krak. Sjeverni podrazumijeva dolazak glagoljice direktno iz Moravske u Dalmaciju, a južni da je ona ipak došla širenjem iz Makedonije.

³⁶ Nada Klaić, Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva u X i XI stoljeću, *Slovo*, br. 65, preuzeto sa www.hrcaj.srce.hr

³⁷ Isto.

dio istočne obale Jadrana je pod jurisdikcijom patrijaršije u Akvileji. Upravo s tim sveštenstvom će Solunska braća ući u sukob, na svom putu u Rim, i Sveti Konstantin – Ćirilo će osuditi učenje trojezične jeresi. Duž cijele obale djeluje aktivno benediktinski monaški red i podiže svoje manastire među slovenskim stanovništvom. Zato je osnovno pitanje kako treba tumačiti podatak da je jedan od učenika, Sv. Sava, doveden iz Venecije u Dalmaciju. Ono što se podrazumijeva je da se misli na teritoriju vizantijske teme Dalmacije, no ostaje pitanje gdje tačno u njoj. Mada se hrvatska historiografija trudila da dokaže da su otkupljeni učenici završili u Saloni, ta pretpostavka nije dokazana. U stvari, opovrgavaju je osnovni podaci o političkim i vjerskim prilikama u dalmatinskim gradovima u to doba. Naime, nadbiskupija u Saloni, mada zvanično pod vizantijskom upravom, čvrsto stoji u jedinstvu s rimskom crkvom i potpuni je pristalica rimske mise i latinskog kao bogoslužbenog jezika. To najbolje dokazuju sačuvani dokumenti s Prvog splitskog sabora 925. godine, gdje se slovenska liturgija anatemiše po preporuci pape Jovana X.³⁸ Prema tome, nije interes ni njen, ni hrvatskog kneževstva u formiranju, da primi učenike vizantijske misije upućene knezu Velike Moravske radi širenja Božje službe na slovenskom jeziku. Sami hrvatski vladari će se suprotstavljati ideji uvođenja glagoljice kao pisma i slovenskog jezika u crkvenu upotrebu tokom cijelog trajanja hrvatske srednjovjekovne države. Pored toga, Salona je bila previše blizu Akviljeskog patrijarhata da bi se njeni crkveni velikodostojnici zamjerali tako što će štiti učenike Svete solunske braće. Tome nijesu mnogo doprinijeli ni oprečni stavovi papa iz Rima, koji čas odobravaju, čas osuđuju rad Ćirila i Metodija.³⁹ Uzimajući u obzir sve ove činjenice, smatramo da nije teško doći do zaključka da je Sveti Sava Sedmočislenik morao biti odveden južnije od Salone, na prostor Gornje Dalmacije.

Iako ne postoje pisani izvori o tome, ovoj tezi idu u prilog neki drugi nalazi na terenu, ali i zapisi o životima i radu ostalih Sedmočislenika. Nakon propasti Moravske misije i dolasku izgnanih učenika u Makedoniju, Klimenta, Nauma i Angelara, otpočinje nova faza u širenju slovenske pismenosti. Nauka Sv. Ćirila i Metodija sada se pod patronatom Vizantije ukorjenjuje među plemenima slovenskog Ilirika. Za potrebe Vizantije, na njenoj teritoriji se formira nova Slovenska crkva. Stvara se i novo pismo ćirilica, nazvano u

³⁸ Isto.

³⁹ Valja uzeti u obzir da je to vrijeme velike pometnje u Rimu i da se pape jako malo zadržavaju na stolici Svetog Petra. Uz to pokušavaju lavitirati između interesa rimskog plemstva i moćnih germanskih vladara Svetog Rimskog Carstva. Tako će se jedan od papskih legata koji je rukopoložio Metodija i njegove učenike, budući papa Formosis, tokom svoje misije u Bavarskoj, okrenuti protiv interesa Svete Stolice, a na stranu germanskog plemstva zbog čega će biti ekskomuniciran.

čast Svetog Ćirila, koje će prve svoje centre imati u Preslavi i Ohridu. Danas u nauci vladaju dosta velike polemike koje je od ova dva pisma starije, mada se generalno uzima da je ćirilica nastala od strane učenika Solunske braće po njihovom dolasku u Makedoniju. Nije nam namjera da se dalje upuštamo u ove razmirice, niti je to tema ovog rada. Jedino što bismo napomenuli ovom prilikom je jedno interesantno razmišljanje italijanskog lingviste Fermilja, koji tvrdi da je glagoljica nastala za potrebe crkvene službe i prijevoda crkvenih knjiga, a da je ćirilica nastala za svjetovne potrebe, prije svega bugarske dvorske kancelarije.⁴⁰ Ono što nas zanima je činjenica da se centri slovenske pismenosti šire od Ohrida prema zapadu, a samo je Sveti Kliment iz političkih razloga prihvatio službovanje u Bugarskoj. Već smo govorili o uspostavljanju velikog centra pismenosti u Beratu i tamošnjem Manastiru Svetog Gorazda. Učenici Sedmočislenika razvijaju svoju aktivnost dalje ka slovenskim plemenima u Dračkoj temi. Ovo potvrđuju i recentna arheološka nalazišta na jugu Albanije. Uzimajući sve ovo u obzir, čini se dosta velikom pokrivenost prostora naseljenog Slovenima, ali ipak izmiče veza sa Dalmacijom. Bez ostvarenja te konekcije teško je dokazati postojanje južnog kraka širenja glagoljice. Međutim, mišljenja smo da upravo tu treba tražiti areal djelatnosti posljednjeg od sedmorice Sedmočislenika, Svetog Save.

Svjesni činjenice da je njegova djelatnost teško dokaziva, ipak kao jedinu moguću opciju moramo uzeti da je ovaj Sveti Sedmočislenik bio aktivan na prostoru današnje Crne Gore i sjeverne Albanije, tačnije onamo gdje će malo kasnije nastati dukljanska država. Vjerovatno se koristeći svojim monaškim statusom, Sava se lako mogao uklopiti u neki od manastira benediktinskog reda koji su tada bili između Boke Kotorske i Bojane. Odatle, ili iz Drača kao najvećeg vizantijskog grada na istočnojadranskoj obali, lako je mogao širiti učenje svojih učitelja. Tome ide u prilog i podatak da do Dalmacije stiže samo glagoljica, kao originalno pismo sastavljeno od strane Solunske braće. Ćirilica sastavljena od strane njihovih učenika po povratku u Makedoniju došla je na prostor današnje Crne Gore sasvim drugim putem i kasnije. Kao što je to pokazala Nada Klaić u svojim radovima, zbog politike hrvatskog kraljevstva i tamošnje crkve, morao je postojati neki centar širenja glagoljice van teritorija Hrvatske.⁴¹ Kako znamo domet širenja drugih Sedmočislenika, ostaje jedina mogućnost da je radom Savinim preko mreže manastira na crnogorskoj obali i u unutrašnjosti krenula da se širi slovenska pismenost. Upravo koristeći se svojim autoritetom učenika Sv. Ćirila i Metodija i rukopoloženja koje je dobio direktno od pape u Rimu, uspijeva da ukorijeni glagoljicu kao pismo i službu na slovenskom

⁴⁰ Giuseppe Fermiglia, Razmišljanja o starim slovenskim azbukama, *Slovo*, br. 36, Zagreb, 1986, str. 74.

⁴¹ Nada Klaić, n. d.

jeziku. Da je van Hrvatske bilo prepisivačkih centara na glagoljici smatraju i drugi istraživači naše lingvističke prošlosti. Analizirajući djela kako u Dalmaciji, tako i u Bosni, naročito krstjanske spise, Josip Hamm govori da su svi prepisani s jednog glagoljičnog originala. On pretpostavlja da je taj original mogao doći iz Dalmacije ili Makedonije, jer raške redakcije su kasnije i nijesu imale uticaja na krstjanske spise. No, kao i svi drugi, zaboravlja da se tu može raditi o dukljanskim pisarskim centrima koji su imali ulogu medijatora među ovim prostorima.⁴² Uostalom postoje dva djela koja se pripisuju samom Savi Sedmočisleniku. Prvo je *Osmo i deveto pjevanje kanona Svetog Ćirila*, za koje se analizom tih akrostihova utvrdilo da njemu treba pripisati autorstvo. Takođe, pripisuje mu se autorstvo *Rasprave o psaltiru (Skazanie o psaltiri)*. Ova djela su morala nastati u nekom razvijenom centru pismenosti. Ovome ide u prilog i najnoviji arheološki rezultati, za koje dosadašnji istraživači nijesu mogli znati. Radi se o pronalasku epigrafskih natpisa u Konavlima na glagoljici koji bacaju sasvim novo svijetlo na širenje ovog pisma.⁴³ Južni krak širenja glagoljice vidi se po starini pronađenih natpisa, bio je i te kako živ i to od samih početaka širenja slovenske pismenosti. Očito, veliku ulogu u širenju glagoljičnog pisma imaju benediktinski manastiri, ali i liturgije na slovenskom jeziku. Dokaz za ovu tvrdnju imamo u pismu samog pape Jovana X upućenog sveštenstvu u Dalmaciji u kojem kori sveštenstvo Salonitanske nadbiskupije zbog širenja Metodijeve nauke koju su njegovi prethodnici zabranili. Međutim, kako su to dokazali brojni historičari i lingvisti koji su se bavili analizom ovog dokumenta, papa ne želi da pomene u svom pismu da je tadašnja jurisdikcija nadbiskupa Salone obuhvatala i gradove od Dubrovnika do Drača. Iz toga se izvodi nedvosmislen zaključak da je glagoljica bila širena na cijelom tom prostoru. Veliki dio tog prostora potpada pod vizantijsku temu Dalmaciju i pod pokroviteljstvom carskih vlasti se širi slovenska pismenost.⁴⁴ Zbog toga ne vidimo prepreku zašto se upravo benediktinski manastiri na prostoru buduće dukljanske države, ne bi pokorili volji nadležnih vlasti i otvorili svoje skriptorije za novu pismenost.

Dalja sudbina Savinog djela i njegova zaostavština

Trag rada Svetog Save, na prosvjećivanju naroda i uvođenju slovenske azbuke, ostao je nepoznat i nepriznat u našoj nauci. O njemu ne znamo više ništa, čak ni mjesto upokojenja ili počivanja njegovih moštiju. Jedino što možemo upotrijebiti kao pokazatelje njegove djelatnosti su neki toponimi i do da-

⁴² Josip Hamm, Apokalipsa bosanskih krstjana, *Slovo*, br. 9–10, Zagreb, 1960. Fusnota 6.

⁴³ Marica Čunčić, Novo čitanje hrvatskoga glagoljskoga konavoskoga natpisa iz 11. stoljeća. *Slovo*, br. 59, 2009. Preuzeto sa www.hrčak.hr

⁴⁴ Nada Klaić, n. d.

nas sačuvana Crkva Svetog Save u Starom gradu Budvi, koja se datira u 1141. godinu, a može, zbog svog preromaničkog stila gradnje, biti i starija. Danas se ona posvećuje Svetom Sabbi Osvećenom ili Savi Srpskom. Ime svetog Save Sedmočislenika polako se izgubilo u vremenu.

Zapravo, ono što se desilo ovom svetitelju je preklapanje kultova, tačnije potiranje starijeg kulta zarad mlađeg u određene vjerske ili češće političke svrhe od strane vlasti u nekom trenutku. Naime, rezultati prosvjetiteljskog rada Save Sedmočislenika podijeliće sudbinu sa narodom ovih prostora. Uspostavljaajući snažno žarište slovenske pismenosti, očigledno samo glagoljične jer ćirilicu koja nastaje kasnije, ne poznaje, podići će samosvijest dukljanskih Slovena i biće veza sa Dalmacijom i Hrvatskom. U početku političke prilike će mu ići naruku jer vizantijske vlasti su pokrovitelji ove misije. U prilog tome idu i tvrdnje sastavljača Barskog rodoslova, da je on samo prevodilac na latinski starijeg spisa Knjige o Gotima ili Kraljevstvo Slovena. Velika je vjerovatnoća da je original ovog djela nastao na glagoljici u nekoj od dukljanskih skriptorija. Sa pismom, širila se i liturgija na slovenskom jeziku, jer su zaslugom Slovenske braće i njihovih učenika Sloveni uvršteni u „velike narode“. Polako se formirala slovenska crkva i stvarano sveštenstvo pismeno na slovenskom jeziku. To je doprinijelo usložnjavanju crkvenih prilika na ovom prostoru o čemu se u dosadašnjoj istoriografiji malo vodilo računa. No, zbog politike Vizantije i Carigradske patrijaršije, njeno sveštenstvo nije moglo prodrijeti u više hijerarhijske krugove i svi su bili potčinjeni arhiepiskopu u Ohridu. Takođe na zapadu, u Dalmaciji neće doći do njenog napretka zbog odlučnog suprostavljanja Rima i Salonitanske nadbiskupije. To će je ostaviti trajno podložnom uticaju različitih jeresi. Ipak, božija služba na svom jeziku doprinijela je podizanju samosvijesti kod naroda. Ubrzo stvara se samostalna Dukljanska kneževina pod dinastijom Vojislavljevića, koja će biti proizvod svijesti o samobitnosti slovenskog življa i potrebe da se adekvatno zaštite tekovine Sedmočislenika. Iz istih razloga u Makedoniji dolazi do ustanka i stvaranja Samuilovog carstva. Najbolji dokaz ovoj tvrdnji je jedna služba na grčkom jeziku posvećena Svetom Vladimiru Dukljanskom koja govori kako je on „izučavao neporočnu i pravoslavnu vjeru od svetih sedmočislenika, Klimenta to jest, preblaženog Nauma, Kirila, Metodija i ostalih presvetih ravnoapostola, prosvetilaca onih krajeva i glasnika istine, koji su se mnogo trudili s božanskom revnošću, i koji su obratili u pravoslavlje zabludjele narode Mizijske, Arbanije, Dalmacije, Ilirika i Srbije od jeretika Masalijana i Bogomila.“⁴⁵ Ovaj zapis svjedoči o veličini i poštovanju kulta Svetih Sedmočislenika na

⁴⁵ Dragoljub Dragojlović, Dukljanski knez Vladimir i albanski Novatijani, *Istorijski zapisi*, str. 97.

prostoru Duklje, a uvjereni smo da je to zasluga Save koji je svoju misiju vezao za ovu oblast. Ovo potvrđuje i kasnija bula pape Klimenta III iz 1089. godine u kojoj stoji da njene odluke ne prekrši ni Latin, ni Grk, ni Sloven, što nedvosmisleno govori o složenim crkvenim prilikama u tadašnjoj Duklji. Dukljanski vladari, kao i hrvatski stoljeće prije njih, u svojoj politici su morali da balansiraju između Carigrada i Rima, pa nikad neće do kraja osamostaliti i učvrstiti slovensko bogoslužje.⁴⁶

Nažalost, propašću Dukljanskog kraljevstva nestaje i njegovog ustrojstva Crkve slovenske. Novi gospodari, Nemanjići, biće mnogo pragmatičniji u svojoj crkvenoj politici. Tačno uviđajući političke prilike na Balkanu i šire, djeluju u pravcu osamostaljenja crkve u svojoj državi. To podrazumijeva i akciju na spoljnjem planu i nametanjem svoje volje pokorenom stanovništvu na planu domaće politike. Vodeći se time u pokušaju da potre dotadašnje nataloženo nasljeđe domicilnog stanovništva, raška država u svojoj politici rabi postignute uspjehe i teritorijalnu rasprostranjenost Slovenske crkve. Rastko Nemanjić, prilikom svog zamonašenja precizno bira ime Sava u cilju ostvarenja svojih političkih zadataka. Time se u monaškom dijelu aludirajući na Svetog Sabbu Osvećenog približava kako manastirima na Svetoj gori, tako i krstaškim državama u Palestini. S druge strane time potire ustanovljeni kult Svetog Save Sedmočislenika radi uporišta u narodu i protiv interesa Ohridske arhiepiskopije koja baštini nasljeđe učenika Sv. Konstantina – Ćirila i Metodija.

Zaključak

Život Svetog Save, jednog od Sedmočislenika, skoro da je bio nepoznat u našoj nauci, sem nekolicine dobro upućenih istraživača slovenske pismenosti. Sva pažnja naučne javnosti, kada je riječ o nastanku prvih sistema pisma među slovenskim narodima, bila je uprta u Sv. Klimenta i Nauma, nastavljače misije Sv. Ćirila i Metodija u Makedoniji i Bugarskoj. Prosto je zanemarivana činjenica da oni pripadaju većoj grupi od sedam učenika koji su radili na afirmisanju djela svojih učitelja i uvođenju Slovena u „velike narode“. Nedostatak pisanih izvora o radu drugih učenika bio je krucijalni problem u daljem izučavanju ove teme od strane pozitivističke nauke. Takođe, smetnju je pravilo i to što je izučavanje ovog problema bio dio „nacionalnih“ istorija, naročito srpske i hrvatske u koje se jako teško uklapao. Dukljansku srednjovjekovnu državu kao posebnu oblast proučavanja odredio je jedino Fran Milobar, ali i on je ostao usamljeni glas u kakofoniji drugih. Problem pojave glagoljice na istočnoj obali Jadrana, kojeg bezuspješno pokušava da riješi hrvatska istori-

---

⁴⁶ Nada Klaić, n. d.

ografija, nikoga nije podstakao da rješenje traži na prostorima današnje Crne Gore. Čak i historiografije drugih zemalja poput Bugarske, Češke i Slovačke, ograničile su se na istraživanje djela ostalih učenika ubacujući u priču još i Svetog Gorazda.

Odudarajući svojim životopisom od ostalih Sedmočislenika, Sava kao da biva osuđen da ostane zagonetka i najmanje mu se pridaje pažnja u istorijskoj nauci. Iz tog razloga, smatramo važnim da danas pokušamo izvući na svijetlo dana činjenice koje imamo o njemu kako bismo ga izvukli na svijetlo istorijske pozornice. Da bismo dobili koherentnu priču o ovom slovenskom svetitelju, bilo je potrebno da se sakupi sve ono fragmentarno znanje o njemu i usputni pomeni njegovog bivstvovanja u dostupnim izvorima. Takođe, analizom tadašnjih političkih prilika na istočnoj obali Jadrana i ukupnim u Evropi, mogli smo da naslutimo opus njegovog rada i uticaja koji je ostavio na slovensku kulturu. Nadamo se da smo makar malo i uspjeli u tome.

Život i rad Svetog Save Sedmočislenika neraskidivo je vezan za nastajanje slovenske pismenosti i bogoslužjenja na slovenskom jeziku. Prateći taj razvoj u prilici smo da rekonstruišemo i njegov životni put ili makar da postavimo osnovne pretpostavke o tome. Zato smo i došli do zaključka da upravo njegova djelatnost predstavlja onu nepoznatu kariku koja povezuje pojavu glagoljice od Makedonije do Dalmacije. Prateći istorijske i političke procese duž istočne obale Jadrana, uviđamo jedan obrazac u nastajanju Slovenske crkve. Njena žarišta biće od početka pod zaštitom Vizantije, koja lansira misiju Svete solunske braće u Veliku Moravsku slijedeći svoju državno-crkvenu politiku ustanovljenu još od vremena Svetog Jovana Zlatoustog. Taj model biće primijenjen i na slovenska plemena Balkana, ali doživjeće fijasko nakon sukoba sa Samuilovim carstvom. Ipak, jednom započeti proces stvaranja politički poluzavisnih i kulturno skroz potčinjenih Sklavinija, kroz uticaj crkve i pravoslavlja nametnutog iz Carigrada, daće rezultate u podizanju državotvorne svijesti kod slovenskih plemena. Tome će veliki doprinos dati Slovenska crkva uspostavljena na obalama Ohridskog jezera od strane učenika Ćirila i Metodija. Ono što je glavno pitanje je da li je Slovenska crkva od samog početka bila pravovjerna ili je gajila jeretička učenja? Najvjerojatnije da je crkvena organizacija osnovana od strane Solunske braće i njihovih učenika bila ortodoksna, ali da vremenom nije održala primat među slovenskim stanovništvom. Propast Makedonskog Carstva i osnivanje Ohridske arhiepiskopije pod Carigradskom patrijaršijom označava primat grčkog nad slovenskim i crkva Sedmočislenika ne može da se razvija u potpunosti ostajući na najnižem nivou hijerarhije. Štaviše, slovensko bogoslužjenje odobreno je samo kao liturgija, ali nema napredovanja u crkvenoj hijerarhiji tom sveštenstvu. Tu crtu vidimo i na Istoku i na Zapadu, gdje se održavaju popovi glagoljaši. Nemogućnost pu-

nog razvoja sopstvene crkvene organizacije, najviše zbog nedostatka državnih institucija koje bi je podupirale, ostavili su je ranjivu na upliv jeretičkih učehja. Vladari poluzavisnih Sklavinja prisiljeni su u svojoj politici da balansiraju između Rima i Carigrada, kako bi zaštitili svoje interese. Zato u crkvenoj politici nemaju moći da uspostave jednu autokefalnu crkvu na slovenskom jeziku.

Politički oportunistički i pogodne prilike na Balkanu krajem XII i početkom XIII vijeka, dovešće do toga da oni uspiju u ostvarivanju ciljeva koje drugi nijesu mogli riješiti. Nažalost, njihova politika, naročito prema osvojenim oblastima, bila je takva da je podrazumijevala potiranje svakog do tada nakupljenog nasljeđa. Među takvim tradicijama se našao i kult Svetog Save Sedmočislenika, mada čini se dobro ukorijenjen na prostoru od Dubrovnika do Drača. Zajedno sa kultom Svetog Vladimira Dukljanskog doživio je sudbinu totalne anihilacije od strane nove raške države kako bi se utro put rađanju nove vladalačke ideologije. Njegov prosvjetiteljski rad na opismenjanju naroda i trud na uvođenju slovenskog jezika u crkvene liturgije, prosto je preklopljen s novim asimilatorskim kultom Rastka Nemanjića. Premještanje crkvenog središta u Žiču i potiskivanje uticaja Ohrske arhiepiskopije bio je krajnji udarac za kult svih Sedmočislenika na prostoru nemanjićke države, a posebno za najzagonetniju ličnost od svih njih, Savu. Tako je na ovim prostorima izbrisan svaki trag o postojanju njegovog kulta, a ono što nije moglo da se podvede pod kult Save Nemanjića, otišlo je pod štovanje Svetog Sabbe Osvećenog, palestinskog monaha iz VI stoljeća. Konačno, romantičarsko-nacionalna istorija XIX vijeka zadaće završni udarac pomenu ovog svetitelja, kada njegov rad na prosvjećivanju naroda bude pripisala njegovom nemanjićkom pandanu.

Zbog svega iznijetog, smatrali smo za obavezu da prikupljene činjenice o Svetom Savi Sedmočisleniku predočimo naučnoj i svakoj drugoj javnosti. Ovaj svetitelj ima svoje mjesto u kulturi svih slovenskih naroda, kao učenik Svete solunske braće. Osim toga, ukoliko su naše teorije, izložene u ovom radu tačne, on ima i posebno mjesto u srednjovjekovnoj kulturi Duklje, kao države.

LITERATURA:

- Brandt, Miroslav, Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, Zagreb, 1979.
- Curta, Florin, East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages, University of Michigan Press, 2005, preuzeto sa www.academia.edu
- Curta, Florin, Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300), Brill, Leiden-Boston, 2019, preuzeto sa: www.academia.edu
- Čukić, Slobodan, Podgorički brevijar, *Pobjeda*, Podgorica, 2018.
- Čunčić, Marica, Novo čitanje hrvatskoga glagoljaškoga konavaoskoga natpisa iz 11 stoljeća, *Slovo*, br. 59, Zagreb, 2009, preuzeto sa: www.hrčak-srce.hr
- Dragojlović, Dragoljub, Dukljanski knez Vladimir i albanski Novatijani, *Istorijski zapisi*, Titograd, 1979.
- Fermiglia, Giuseppe, Razmišljanja o starim slovenskim azbukama, *Slovo*, br. 36, Zagreb, 1986, preuzeto sa: www.hrčak-srce.hr
- Grupa autora, Istorija naroda Jugoslavije, knjiga prva, Beograd, 1953.
- Josip Hamm, Josip, Apokalipsa bosanskih krstjana, *Slovo*, br. 9–10, Zagreb, 1960, preuzeto sa: www.hrčak-srce.hr
- Klaić, Nada, Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva u X i XI stoljeću, *Slovo*, br. 15–16, Zagreb, 1965, preuzeto sa: www.hrčak-srce.hr
- Komatina, Predrag, Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I, Vizantiološki institut SANU, Beograd, 2014.
- Krešić, Ognjen, Pajsije Hilendarski i njegova istorija slavjanobugarska, Hilandar, 2013, preuzeto sa: www.dais.sanu.ac.rs
- Lindner, Vegard, Pope John VIII (872–882) and the Violence of Southern Italy, Edinburgh, 2016, preuzeto sa: www.academia.edu
- Mijušković, Slavko, Ljetopis Popa Dukljanina, Luča, Titograd, 1967.
- Petrovski, Boban, Sveti Kliment Ohridski, kan/knez Boris-Mihail, knez/car Simeon: istorijski aspekti, *Sloven*, vol. 5, 2016.
- Stojkov, Stojko, Sveti Kliment Ohridski: od episkopa slovenskog do episkopa Bugarske, *Zbornik dokumenata: 1100 god. od upokojenja Sv. Klimneta Ohridskog*, Skoplje, 2017, preuzeto sa: www.academia.edu
- Škegro, Ante, Papal possession in the Eastern Adriatic, *Arheološki vjesnik*, br. 55, Zagreb, 2004, preuzeto sa: www.hrčak-srce.hr
- Škegro, Ante, Patrimonium of St. Peter in Dalmatia, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 2001, preuzeto sa: www.hrčak-srce.hr
- Škovijera, Andrej, Svati slovanski sedmopočetnici, Bratislava, 2010, preuzeto sa: www.academia.edu

- Velev, Ilija, Uloga Samuilove vladavine pri utemeljenju i afirmaciji makedonske slovenske civilizacije i kulture, *Zbornik Samuilova država u istorijskoj, vojno-političkoj, duhovnoj i kulturnoj tradiciji*, Skoplje, 2014, preuzeto sa www.acadenia.edu
- Zajkovski, Dragan, Hristijanstvo vo Makedonija, Skoplje, 2017, preuzeto sa: www.academia.edu
- Zmajević, Andrija, Ljetopis crkveni, tom II, Obod, Cetinje, 1996.
- Žitije Metodijevo, preuzeto sa: www.projekat-rastko.rs

Vukota VUKOTIĆ

SAINT SAVA - STUDENT OF THE HOLY BROTHERS CYRIL AND METHODIUS, THE SLAV APOSTLES

Belonging to the group of Sedmočislenici, St. Sava is one of key figures in the process of spreading Slavic language literacy and the introduction of Slavic worship. Still, over time he remained the most enigmatic figure among them. Very few sources about his life and the suppression of his cult from the area of Duklja by Raška contributed to this, in order to establish cult of Rastko Nemanjić. This paper is an attempt to save life and work of this saint from oblivion.

Keywords: *Sava, Sedmočislenici, Slavic Church, glagolitic script, Duklja, Raška*

UDK 94(430):070(497.16)

Izvorni naučni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

boban.batricevic@fcjk.me

**OD PREPREKE ZA ŠPIJUNE SA ZAPADA DO SIMBOLA
RAZDVAJANJA I HLADNOGA RATA:
Narativi o Berlinskome zidu u crnogorskoj štampi
u godinama jubileja njegova podizanja i pada
(1961–2019)**

U radu se analiziraju tekstovi iz crnogorske štampe o Berlinskome zidu u godinama jubileja njegova podizanja i pada. Akcenat je stavljen na promjene narativa u zvaničnim stavovima i odnosima prema Berlinskome zidu jugoslovenskih i crnogorskih vlasti.

Ključne riječi: *Berlinski zid, Jugoslavija, Crna Gora, štampa, komunizam, Hladni rat*

Avgusta 1961. godine Titograd je bio jedan od najtoplijih gradova Evrope s temperaturom koja je dostizala i do 40 stepeni Celzijusovih. Najvažnije tadašnje republičke novine u Crnoj Gori *Pobjeda*, koje su izlazile dva puta nedjeljno, pisale su da je većina Titograđana otišla na more i da su ulice glavnoga crnogorskoga grada gotovo puste zbog vrućina. Bila je to godina velikih očekivanja i optimizma za Jugoslaviju čiji je Crna Gora bila dio – možda i najuspješnija u čitavoj njenoj istoriji međunarodnih odnosa. Jugoslavija se spremala za organizovanje velike septembarske konferencije blokovski nesvrstanih zemalja u Beogradu.¹ U crnogorskoj štampi konferencija je toga ljeta najavljiavana kao „sveopšti glas mira“ u svijetu kojim vlada „strah od samouništenja“.² I dok je Titova Jugoslavija nudila neblokovski put i zajedno sa zemljama „trećeg svijeta“ inicirala novi prilaz međunarodnim odnosima, svijet je kao mnogo puta od izbijanja Hladnoga rata ponovo bio na ivici globalnog sukoba. Nesuglasice između komunističkoga Istoka i kapitalističkoga

---

¹ O pokretu nesvrstanih detaljnije videti: Skupina autora, *Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih = Development Cooperation through the Legacy of the Non-Aligned Movement*, Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske, Zagreb, 2015.

² *Pobjeda*, 30. 7. 1961, str. 4.

Zapada, koje su predvodile dvije nuklearne supersile, ovoga puta kulminirale su u podijeljenom Berlinu. Berlin je već 1948/1949. godine bio poprište jedne od prvih većih hladnoratovskih kriza kada je Sovjetski Savez blokirao prilaze zapadnome dijelu grada koji je od kraja Drugoga svjetskog rata bio pod upravom zapadnih saveznica (SAD, Britanija, Francuska), što je dovelo do blokade njegova većeg dijela. Okončanje te krize te osnivanje dvije njemačke države 1949. godine nije okončalo napetosti. Berlin je kao grad koji se nalazio na teritoriji Njemačke Demokratske Republike (NJDR) remetio koncept „ideološke“ demarkacije budući da je njegov zapadni dio ostao pod kontrolom zapadnih saveznika, te je kao takav predstavljao pravu „rupu“ na *gvozdenoj zavjesi*. Kroz tu će pukotinu od 1949. do 1961. godine emigrirati oko 3,8 miliona Istočnih Njemaca.³ Takva situacija u kojoj su ljudi iz socijalističkog lagera komotno mogli šesti u voz u Istočnome Berlinu i prebjeći u Zapadni veoma je iritirala Sovjetski Savez. Važno je napomenuti da je zbog rigidnog jednopartijskog režima i lošije materijalne situacije u Istočnoj Njemačkoj 1953. godine izbila prva hladnoratovska pobuna u istočnom bloku koju su ugušili sovjetski tenkovi. Sovjeti su od istočnonjemačkoga lidera Valtera Ulbrihta očekivali da riješi situaciju, ali je međunarodna politička situacija bila u takvome stanju da je svaki dogovor između SRNJ i NJDR bio nemoguć. Zapadnonjemački kancelar Konrad Adenauer odbijao je da prizna postojanje Istočne Njemačke, dok NJDR s druge nije priznavao Zapadnu, ali su se obje zemlje deklarirale kao istinski predstavnici njemačkoga naroda i zagovornice njemačkog ujedinjenja. Od ulaska te dvije zemlje u NATO, odnosno Varšavski pakt, situacija se dodatno pogoršala jer je svaki eventualni sukob između SRNJ i NJDR mogao postati globalni konflikt. Tvrdi stavovi njemačkih država o njemačkome pitanju vezali su ruke i Zapadu i Istoku o mogućem smirenju neprijateljstava. Uvod u novu berlinsku krizu bio je prijedlog (mnogi autori kažu – ultimatum) sovjetskoga lidera Nikite Hruščova s kraja 1958. godine o tome da se istočnonjemačkoj policiji dozvoli kontrolisanje prilaza Zapadnome Berlinu. Tri naredne godine proteći će bez iznalaska kompromisnoga rješenja pa će svijet ponovo biti na ivici rata. Glavna opasnost prijetila je od eventualne sovjetske intervencije i okupacija Zapadnog Berlina koja bi prinudila zapadne zemlje na reakciju. Krizu je „okončao“ Valter Ulbriht naredbom o izgradnji zida koji bi odijelio Istočni od Zapadnog Berlina. Trinaestog avgusta 1961. godine počela je izgradnja građevine koja će postati najautentičniji simbol Hladnoga rata.

³ Rainer Munz & Ralf Ulrich, „Promjenjivi modeli migracija: Primjer Njemačke 1945–1995. Etnička porijekla, demografska struktura, izgledi za budućnost“, *Migracijske teme*, br. 12, 1–2, 1996, str. 35.

„Achtung / Sie verlassen jetzt / West-Berlin“

U trenutku podizanja Berlinskoga zida Jugoslavija se dakle spremala za organizaciju kongresa nesvrstanih u Beogradu. Ona se nije direktno svrstavala i opredjeljivala ni za jednu zavađenu stranu u berlinskoj krizi, ali je njena propaganda kritičkije postupala prema Zapadnoj nego prema Istočnoj Njemačkoj. Titova Jugoslavija imala je specifičan odnos sa Zapadnom Njemačkom – ona je u trenutku neprijateljstva sa Sovjetskim Savezom bila prva socijalistička zemlja s kojom je Zapadna Njemačka uspostavila diplomatske odnose i velike ekonomske aranžmane. Ali je nakon izmirenja od vremena Hruščova Jugoslavija otpočela kontakte i s Istočnom Njemačkom koju je priznala i s njome uspostavila diplomatske odnose 1957. godine. Budući da je u SRNJ na snazi bila Holštajnova doktrina po kojoj su automatski prekidani odnosi s nekom zemljom koja bi priznala NJDR, to pravilo primijenjeno je prvi put na primjeru Jugoslavije te su njihovi odnosi raskinuti.⁴

Što se tiče glavnoga crnogorskog medija toga doba, *Pobjedini* stavovi o Berlinskoj krizi bili su na liniji jugoslovenskoga vođstva.⁵ Komentatori toga glasila koji su pratili napetosti pisali su s pozicije nesvrstanih kritičara koji promovišu svjetski mir. Glavne osobe čije se izjave prenose svakako su američki i sovjetski lideri – Kenedi i Hruščov kojima se posvećuje i nekoliko novinskih karikatura umjetnika Živka Đurovića. Gotovo svaka vijest o Berlinu govorila je o mogućnosti rata, o zategnutim odnosima Istoka i Zapada, a ti novinski izvještaji završavani su najavom beogradske konferencije nesvrstanih kao svojevrsan odgovor na svjetsku krizu. Od jula 1961. godine, kad će se intenzivirati spor, pa do kraja avgusta, izaći će ukupno dvanaest tekstova i karikatura koje se odnose na berlinsko pitanje. Ipak, primjetno je da su narativi o Zapadnoj i Istočnoj Njemačkoj drugačiji. Uoči i nakon podizanja zida pojavilo se nekoliko tekstova o životu u SRNJ. U tekstu „Krizna porodice u Njemačkoj“⁶ pisano je kako porodica kao stub društva strada zbog kapitalističkoga načina života te da se zapadnonjemačko društvo sve više suočava s tim problemom. Potom je pisano i o porastu alkoholizma – tekst „Zapadnonjemačko ogledalo: Žene i alkoholizam“ informisao je čitaoce *Pobjede* o enormnom porastu alkoholičara u SRNJ posljednjih godina, naročito među

⁴ Dragan Bogetić, „Prekid diplomatskih odnosa Jugoslavije i SR Nemačke“, *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1–2, 2005, str. 102.

⁵ O analizi jugoslovenske spoljne politike toga doba viđeti: Dejan Jović, „Analiza vanjske politike socijalističke Jugoslavije: akteri i strukture“, *Anali hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, Vol. 14 (1), 2017, str. 147–169.

⁶ *Pobjeda*, 2. jul 1961, str. 4.

ženskom populacijom.⁷ Takođe, pisano je i o velikoj skupoći i naglom rastu cijena osnovnih životnih namirnica, osobito krtole i hljeba, što je propraćeno komentarom da troškovi života skaču, a da su „žene sve uznemirenije“.⁸ Na jednoj karikaturi na naslovnoj strani prikazan je kancelar Adenauer s *Gvozdenim krstom* kako u konfekcijskoj radnji poručuje 20.000 ratnih odijela po ugledu na američkog predšednika Kenedija.⁹ S druge strane, takvih redova o Istočnoj Njemačkoj nije bilo, niti je napravljena ijedna novinska karikatura na račun istočnonjemačkoga lidera. Izvještaji o istočnonjemačkim stavovima prema Berlinu prenošeni su s manje kritičkoga tona, a zahtjevi Istoka tumačeni kao argumetnovani: „Istok je, najkraće rečeno insistirao na pretvaranju zapadnog dijela (Berlina) u poseban slobodan grad – ali nije zahtijevao prekidanje svih pravnih spona između zapadnih sila i Berlina. Traženo je da se zapadne trupe u Berlinu svedu na simboličnu brojku i da se izmijeni sistem koji omogućuje šverc ogromnih razmjera i špijunsko-diverzantsku aktivnost koja je takoreći već godinama u porastu.“¹⁰

Pošto *Pobjeda* nije bila dnevni list, prvi novinski članak u kome se usputno pominje ono što će kasnije biti nazvano Berlinskim zidom, objavljen je tek 20. avgusta 1961. godine pod naslovom „Krizna na vrhuncu“.¹¹ Autor je fizičku prepreku koja je podijelila Berlin nazvao „razapetom bodljikavom žicom ispred Brandenburške kapije“, a sektore između Istoka i Zapada uporedio sa „svježe otvorenim frontom“. U tekstu nema pomena o početku izgradnje zida već je akcenat stavljen na zatvaranje granica i zabranu prelaska iz Istočnoga u Zapadni Berlin. Iako su istočnonjemačke vlasti bile te koje su odlučile žicom i betonom podijeliti grad, autor je veoma kritički pisao o Konradu Adenaueru i zapadnim saveznicima, nazivajući Zapadni Berlin odskočnom daskom za propagandni rat protiv Demokratske Republike Njemačke. Za zapadne saveznike kaže da su se „zaklinjali“ da će Zapadni Berlin braniti do „posljednje kapi krvi“, a da je SSSR zahtijevao da se problem Berlina riješi na „novim osnovama“. Adenauer je optužen da situaciju od 13. avgusta koristi u predizborne svrhe, jer su se te jeseni održavali parlamentarni izbori u SRNJ, a njegova upozorenja da će izvršiti ekonomsku blokadu NJDR komentarisana su kao ultimativna i uzaludna budući da Istočna Njemačka veoma lako sa svoje strane može prekinuti redovno vodo-, elektro- i plinsko snabdijevanje, što bi Zapadni Berlin ostavilo u mraku. Izostanak direktne reakcije zapadnih sila tumačeno je kao taktiziranje, što Adenaueru daje prostora da dodatno

⁷ *Pobjeda*, 24. septembar 1961, str. 4.

⁸ *Pobjeda*, 29. oktobar 1961, str. 4.

⁹ *Pobjeda*, 6. avgust 1961, str. 1.

¹⁰ *Pobjeda*, 13. avgust 1961, str. 4.

¹¹ *Pobjeda*, 20. avgust 1961, str. 4.

podgrijava krizu, pa je „upravo stoga, krajnji (je) čas da se s prijateljima iz Bona prestane“. Crnogorska štampa pisala je i o izborima u SRNJ koji su se održali brzo nakon podizanja zida, a na kojima su glavni konkurenti bili Konrad Adenauer i socijaldemokrata Vili Brant, gradonačelnik Zapadnog Berlina. Uz inostranu karikaturu na kojoj se vide Adenauer i Brant kako iz tonućeg čamca koji simbolizuje Zapadnu Njemačku zajedno izbačaju vodu, *Pobjeda* je Branta okarakterisala kao desničara koji svoju popularnost duguje krizi oko Berlina, „tog isturenog punkta Hladnog rata između dva bloka“.¹²

Takav pristup Berlinskoj krizi i izvještavanju o podizanju bedema sigurno da duguje položaju koji je tih dana zauzela Jugoslavija. Proklamovana neblokavska politika u formuli „ne samo Istok-Zapad“ o kojoj je pisano s oduševljenjem trebala se i propagandno predstaviti kao superiorna u odnosu na put kojim je išao bipolarni svijet. Optimistička vizija budućnosti neopredijeljenih zemalja i poziv protiv kolonijalizma poslata s Beogradske konferencije bila je odgovor na crno-bijelu sliku suprotstavljenosti istočnoga i zapadnoga svijeta. No, isto onako kako se donekle dozirana kritika na račun Zapadne Njemačke provlačila kroz redove *Pobjede* tokom berlinske krize, tako se i na Beogradskoj konferenciji s jugoslovenske strane moglo čuti više kritika na račun SAD nego na račun SSSR. Sam Tito je taj slučaj komentarisao oktobra 1961. godine na šednici IK CK SKJ ističući da takav stav nije odraz nekog sovjetskog pritiska već zapravo činjenica da su se njihovi interesi na nekim poljima, pa i oko Berlinske krize, trenutno poklopili.¹³

Godišnjica podizanja Berinskoga zida avgusta 1962. godine takođe je praćena s nekoliko novinarskih komentara u crnogorskoj štampi. Prvo je 12. avgusta čitava stranica *Pobjede* predviđena za međunarodnu politiku posvećena Zapadnoj Njemačkoj. U jednome od ukupno dva teksta nenaklonjeno se piše o namjerama Velike Britanije da priđe „bezbojnoj zapadnoevropskoj uniji“ i najavama o napuštanju Komonvelta. Na „utapanje“ Britanije u novi političko-ekonomski savez gledano je kao na izdaju jer je jednu od osovina unije činila SRNJ, nasljednica nekadašnje Njemačke s kojom je ostrvska sila ratovala u dva svjetska rata.¹⁴ Drugi tekst posvećen je velikoj ekonomskoj „stagnaciji“ Zapadne Njemačke i zatvaranju tri najveća preduzeća u državi, o čemu, kako kaže crnogorski novinar, „u Bonu ćute“.¹⁵ Devetnaestoga avgusta pisano je o reakcijama u Zapadnoj i Istočnoj Njemačkoj povodom obilježavanja godine dana od podizanja Berlinskoga zida. Novinar Aleksandar

¹² *Pobjeda*, 17. septembar 1961, str. 4.

¹³ Petar Žarković, „Jugoslavija i SSSR 1945–1980: istorijat jednog hladnoratovskog odnosa“, dostupno na: https://yuhistorija.com/serbian/medj_politika_txt00c2.html

¹⁴ *Pobjeda*, 12. avgust 1962, str. 4.

¹⁵ Isto.

Prlja, kritički je govorio o propagandnome ratu između SRNJ i NJDR, odnosno zapadnoga i istočnog bloka, koji je izazvao „famozni berlinski zid“.¹⁶ Po njegovu mišljenju situacija se ne može smiriti dok god postoje optužbe poput izjave američkoga specijalnog savjetnika za berlinska pitanja, koji je istakao da „bi se svi Amerikanci stavili ‘iza svog garnizona u Berlinu, ako on bude morao da se bori’“. Dolazak zapadnonjemačkoga predsjednika Lipkea u Zapadni Berlin 13. avgusta povodom godišnjice, đe je održao govor u kome je govorio o pravnoj nelegalnosti zida, za Prlju nije ohrabrujući potez k rješavanju problema. Naprotiv, taj govor je vidio kao provokaciju istočnonjemačkim vlastima koje su na takav potez odgovorile propagandnim protivnapadom „odakle je istočnoberlinski radio pohitao sa novim optužbama o ‘provokacijama’ zapadnonjemačkih ‘revanšista’ i ‘avanturista’“. Toga je dana kako prenosi Prlja ispred Berlinskoga zida sa zapadne strane bilo okupljeno desetak hiljada demonstranata koji su gađali kršima istočnonjemačke policajce, a koji su na to odgovorili upotrebom suzavca. To je svakako jedan od prvih tekstova u kojem se kritičkije postupa prema istočnonjemačkoj strani. Novinar *Pobjede* zamjerio je istočnonjemačkoj propagandi što je tokom godišnjice Berlinskoga zida u svojoj konfrontaciji koristila uspjehe sovjetskih kosmonauta koji su te godine obarali kosmičke rekorde. Lansiranje kosmonauta Nikolajeva i Popoviča neposredno pred 13. avgust „kada se očekivala zapadna propagandna akcija u Berlinu (...) imala (je) velikog udjela u svim emisijama i političkim nastupima na istočnoberlinskom tlu. Tako su se (...) gigantski dometi tehnike u miroljubivoj službi (...) na jedan način spleli sa neposrednim potrebama političko-propagandne aktivnosti“. Jugoslovenski rakurs nemiješanja odražava i karikatura Živka Đurovića „Na Berlinskom zidu“, nastala godinu dana nakon izgradnje. Na njoj su prikazani Vili Brant i jedan njegov istočnonjemački kolega kako se prepiru preko zida u prisustvu američkog i sovjetskog stražara, a koje Brant pita: „Što se vas dvojica ne bijete kad se nas dvojica svađamo?“ I zaista, Brant se nije mirio s činjenicom da zapadni saveznici „nijesu mrdnuli“ kad je građen zid, a njegovi vatreni govori, tekstovi i pisma, učiniće ga ubrzo veoma popularnim u Njemačkoj i svijetu. Za razliku od Adenauera, Brant je polako počeo shvatati da nepriznavanje Istočne Njemačke i novih granica uspostavljenih poslije Drugoga svjetskog rata prema Poljskoj te nepostojanje nikakvih odnosa s istočnim lagerom guši zapadnonjemačke pozicije i veže ruke u međunarodnim diplomatskim inicijativama. Njegov izbor za kancelara SRNJ 1969. godine i sprovođenje „Istočne politike“ (Ostpolitik) doprinijeće popuštanju odnosa između Zapadne Njemačke i istočnog bloka, naročito nakon sklapanja Moskovskoga ugovora 1970. godine sa Sovjetskim Savezom.

¹⁶ *Pobjeda*, 19. avgust 1962, str. 4.

Uostalom, krajem šezdesetih će nastupiti i politika detanta između Sovjeta i Amerikanaca pa se činilo da hladnoća Hladnoga rata popušta. Već je rečeno da je tokom berlinske krize u crnogorskoj štampi o Brantu pisano kao desničaru i da je predstavljen u kritičkome tonu, ali će slika o njemu biti promijenjena kada dođe do normalizacije odnosa između Zapadne Njemačke i Titove Jugoslavije.¹⁷ Te dvije države obnoviće diplomatske odnose 1968. godine.

„Berlinska kriza pred rješenjem“

Tokom desetogodišnjice Berlinskog zida, u Crnoj Gori će se zbog pregovora o normalizaciji odnosa između Istoka i Zapada pisati u veoma pozitivnom tonu. „Naročito posljednjih desetak godina od podizanja berlinskog zida, Zapadni Berlin bio je izvor stalnih (...) zatezanja i trvenja, koji su se neminovno odražavali na odnose velikih sila. (...) Dolaskom na kormilo Brantove vlade koja je zauzela trezven stav, ovo pitanje dobilo je sasvim druge dimenzije. Otvarajući se prema Istoku i prihvatajući realnost (...) ona je stvorila povoljnu atmosferu za iznalaženje baze u cilju rješenja ovog ‘klizavog pitanja’. Brigu oko toga preuzeli su na sebe tri zapadna ambasadora u Bonu i sovjetski ambasador u Istočnom Berlinu.“¹⁸ *Pobjeda* je optimistično najavila i završetak pregovora između ambasadora SAD, SSSR, VB i Francuske koji su avgusta 1971. godine nakon višemjesečnih pregovora i trideset tri sastanka izjavili da su postigli kompromis.¹⁹ Ubrzo poslije uspostavljanja saglasja ministri spoljnih poslova te četiri zemlje potpisali su 3. septembra tzv. Četvorni sporazum kojim je regulisano putovanje iz Zapadnoga Berlina u SRNJ te utvrđeno da se Zapadni Berlin neće tretirati kao dio Zapadne Njemačke. Iako je narativ o Zapadnoj Njemačkoj vidno prestao biti kritizerski, avgusta 1971. godine i dalje se pisalo pozitivno o potezu Istočne Njemačke da podigne zid. Za autora članka o postizanju saglasnosti ambasadora NJDR je imala niz krupnih motiva za izgradnju zida: smanjenje mogućnosti vrbovanja i kupovanja stručnjaka u NJDR od strane Zapada, likvidiranje širokog polja špijunske i podrivačke djelatnosti protiv komunističke njemačke države, svodenje na minimum ekonomskog podriivanja što je dalje onemogućilo „masovno vrbovanje i prebjeganje stanovništva NJDR na Zapad“.²⁰

Deset godina kasnije na dvadesetogodišnjicu izgradnje zida u *Pobjedi* je prenesen prigodni tekst iz *Associated Press-a* u Berlinu s naslovom „Dvije

¹⁷ O odnosu Titove Jugoslavije prema Brantovoj „Istočnoj politici“, videti: Dušan Nečak, *‘Ostpolitik’ Willyja Brandta i Jugoslavija (1963–1969)*, Srednja Europa, 2015.

¹⁸ *Vrijeme* (Pobjedin dodatak), 15. avgust 1971, str. 2.

¹⁹ *Vrijeme* (Pobjedin dodatak), 29. avgust 1971, str. 2.

²⁰ Isto.

decenije Berlinskog zida“. Bio je to do tada prvi takav tekst u glavnome crnogorskom glasilu toga doba koji je štampan na okrugloj godišnjici podizanja Berlinskoga zida. U tekstu je u posebnoj rubrici istaknuto: „Ova građevina duga 160 kilometara, predstavlja pravu atrakciju za brojne posjetioce, ali je istovremeno razdvojila mnoge porodice i prijatelje, kao i zapadni Berlin pretvorila u grad – ostrvo“. Dok su tekstovi iz 1961, 1962. i 1971. godine uglavnom govorili iz ugla međunarodne politike, ovaj je govorio o običnim ljudima i vojnicima koji čuvaju granične prijelaze i zid s obje strane, ali i o samome zidu i žrtvama koje su stradale pokušavajući da ga prijeđu. Dat je pregled dotadašnjih generacija zida – od bodljikave žice do betonskih blokova te osvrnuto i na to kako Berlinci doživljavaju prepreku. „Zid? Mi ga jedva zapažamo“, kaže Ginter Biderman, radnik u industriji čelika, koji šeta sa ženom pored zida. (...) Djeca bacaju lopte na zid, po njemu se pišu razne šale, političke izjave i ružne riječi. Turisti se skupljaju oko njega. Istočni Njemci se ponose na zid i dovode sve ugledne goste da ga vide.“ Međutim, sagovornik iz Zapadnoga Berlina je rekao da bi „naš grad bio mnogo ljepši“ bez zida, a ljudi s onu stranu „bili mnogo srećniji“. Na koncu teksta nalaze se izjave kancelara SRNJ Helmuta Šmita i tada već bivšeg kancelara Vilija Branta, koji su pesimistično izjavili da ne vjeruju da će zid biti srušen za njihova života.²¹

Berlinski zid ipak neće dočekati trideseti rođendan. Dolazak Mihaila Gorbačova na čelo SSSR i njegova reformska politika iz temelja će promijeniti istočni blok. Nagla promjena sistema koji se sporo transformisao od 1953. godine oslobodila je neviđene društvene sile koje će kulminirati domino-efektom 1989. godine kad su „narodna demokratija“ i „realni socijalizam“ počeli nestajati iz Evrope. Kad je u pitanju Istočna Njemačka, njen režim će sve do nekoliko mjeseca prije pada izgledati potpuno imun na Gorbačovljeve reforme, samo zahvaljujući lideru staljinističkoga tipa – Erihu Honekeru, koji će u januaru 1989. godine izjaviti da će Berlinski zid stojati još minimum 50 do 100 godina. Početkom jeseni u NJDR otpočeće mirne, masovne demonstracije protiv komunističkoga režima, a jedan od gradova će početi prva okupljanja bio je Lajpcig. Jedan od okidača za proteste, prvih takvoga tipa poslije pobune iz 1953. godine, biće otvaranje granice između Mađarske i Austrije ljeta 1989. godine kuda će na hiljade Istočnih Njemaca početi da napušta poljuljani istočni blok i prelazi na zapad. O svim tim događajima *Pobjeda* će redovno izvještavati. Gotovo svakoga dana tokom oktobra na njenim stranicama može se pratiti tok događaja u Istočnoj Njemačkoj te sudbina istočnonjemačkih migranata koji su se počeli javljati ambasadama SRNJ širom istočnoga bloka.

²¹ *Pobjeda*, 23. avgust 1981, str. 9.

„Good bye Lenin“

Sedmog oktobra 1989. godine NJDR je svečano obilježila četrdeset godina svoga postojanja u prisustvu visokih zvanica iz komunističkih i savezničkih zemalja i Mihaila Gorbačova uz organizovanje tradicionalne vojne parade. Jugoslovensku delegaciju na tome događaju predvodio je u ime SKJ, član predšedništva CK, Momir Bulatović koji je bio iz Crne Gore. Paralelno s proslavom trajale su i demonstracije, koje će iz dana u dan postajati masovnije. Pored demokratizacije i slobode kretanja zahtijevana je i reforma (smjena) režima. Honeker je bio prinuđen povući se 18. oktobra, a na čelo DNJR doći će Egon Krenc. Najavljene su velike reforme, ali se građani nijesu razilazili pa će 4. novembra na ulice Istočnoga Berlina izaći preko pola miliona demonstranata. Partija i vlasti bile su prinuđene na nove smjene te je 8. novembra smijenjeno čitavo vođstvo (komunističke) Jedinственe Socijalističke Partije Njemačke izuzev Krenca i zamijenjeno novim članovima. Nekoliko sati uoči ključnoga trenutka Hladnoga rata – rušenja Berlinskoga zida, Krenc je govorio o potrebi uvođenja samokritike, otvorenosti vlasti i ozdravljenja socijalizma. Građanima je na jednoj pres konferenciji 9. novembra obećana i sloboda kretanja na zapad, a zbog jedne nemušte formulacije jednoga člana Poltibiropa JSPNJ koji je na pitanje novinara – od kad važi to pravilo – odgovorio da ta odluka stupa na snagu od toga trenutka, mase Istočnih Berlinaca počele su prelaziti granicu na graničnim punktovima kako bi provjerili da li je to istina. Granični policajci bili su u šoku, uostalom kao i čitav svijet kada se proširila informacija. Tako je potpuno neočekivano, neplanirano, iznenadno i mirno srušen jedan od glavnih simbola Hladnoga rata. Budući da je *Pobjeda* izvještaje o promjenama u NJDR uglavnom prenosila preko *Tanjuga*, vijesti o Istočnoj Njemačkoj često su kasnile za dan. Na dan 10. novembra kad je već bio „probijen“ zid, u toj crnogorskoj novini izašao je tekst o kadrovskim promjenama u vladajućoj partiji Istočne Njemačke te prenijeta Krencova viđenja o neophodnosti promjena.²² Zato će prva vijest o tome da je Berlinski zid postao prohodan izaći 11. novembra. Toga će dana *Pobjeda* štampati čak tri teksta o zidu: „Zid postao prohodan“ (naslovnica); „Karnevalska noć u Berlinu“; „Ruši se Berlinski zid“ (poledina). U najobimnijem članku koji je uporedio Berlin s karnevalom pisano je o euforiji koja je zahvatila Berlince, o ispijenim bocama piva, zagrljajima i dolasku Istočnih Njemaca u zabranjeni grad. „Mnogi (su) prvi put u životu vidjeli grad sa one strane zida (...) Ove noći, desetine mladih ljudi (...) čekićem je odvaljivalo komadiće betonskih ploča Berlinskog zida uzvikujući „mauer ewek“ (zid napolje) (...) Berlinski

---

²² *Pobjeda*, 10. novembar 1989, str. 9. Videti još i: 9. novembar, str. 1.

zid koji je preko 28 godina bio međa između jedne suverene zemlje i jednog grada sa posebnim statusom, izgubio je svaki smisao. U jednom trenutku prije par decenija zbog te međe umalo nije buknuo novi svjetski sukob. Bila je to, kako se ovdje govorilo, granica između dvije zemlje, dva svijeta, dva sistema, dvaju vojnih blokova. Ona je gotovo preko noći nestala²³. Narednih dana pisano je o rušenju „simbola Hladnoga rata“, bagerima koji su probijali prolaze i građanima koji su dolazili s macama da unište prepreku koja ih je razdvojila. Posebnu pažnju *Pobjede* privlačile su gužve koje su se tih dana dešavale oko zida, migrantske nestabilnosti i povratak Istočnih Njemaca u domovinu. Bilo je napisa i o tome što proboj zida znači za budućnost Istočne Njemačke – o ekonomskim i političkim posljedicama. Čini se da je smjena crnogorskoga komunističkog rukovodstva u tzv. „AB revoluciji“ januara 1989. godine imala uticaja na poglede o događajima u Njemačkoj kojima se pristupalo s pozicije – socijalizam da, ali kakav?²⁴ „Socijalizam u Njemačkoj DR biće očuvan, ali će se razvijati na drugim osnovama, u procesu obnove, demokratizacije i suštinskih društvenih reformi“.

Pobjeda je pisala o neophodnim reformama i izazovima koji očekuju istočnonjemačke vlasti u novonastaloj situaciji. Baš tih sudbonosnih dana u ovome glasilu osvježavana su sećanja na godišnjicu „Žute grede“ i objavljivane kolumne uperene protiv staroga crnogorskog rukovodstva svrgnutog s ulice januara 1989. godine koje je gušilo reforme prije smjene. Književnik Radomir Uljarević isticao je da je prije promjena gušena srpska svijest i svaka sloboda kulturne produkcije u Crnoj Gori, a Ilija Lakušić napadao je pokušaje za osnivanje Crnogorskoga PEN centra. *Pobjeda*, koja je u tome trenutku u potpunosti bila u službi politike Slobodana Miloševića, se na naslovnoj strani ispod vijesti o prohodnosti Berlinskoga zida pitala „đe se odmara Čano Koprić?“ osoba za koju se znalo da ne naginje velikosrpskome nacionalizmu. Po stranicama dnevne štampe primjetna je razlika između slike svijeta i slike Jugoslavije. Dok s jedne strane stižu optimistične najave o budućnosti i reformama, unutrašnja slika prepuna je sumnje i ispitivanja što očekuje zemlju. Crna Gora je od januara 1989. godine bila potpuno na liniji politike Slobodana Miloševića, a time kao što je već navedeno i njen jedini tadašnji dnevni list. Kad se oktobra 1990. godine bude slavilo njemačko ujedinjenje i odlazak Istočne Njemačke u prošlost, o čemu se takođe pozitivno izvještavalo, u Titogradu će se okupljati građani nezadovoljni položajem Srba u Hrvatskoj. Raspad Jugoslavije i građanski rat koji se vodio tokom toga procesa stvorili su nove države na njenome tlu. Crna Gora je za razliku od ostalih republika koje su

²³ *Pobjeda*, 11. novembar 1989, str. 9.

²⁴ *Pobjeda*, 19. novembar 1989, str. 13.

proglasile nezavisnost ostala u zajednici sa Srbijom i s njom formirala Saveznu Republiku Jugoslaviju koja je nastavila nacionalističku politiku i proširila ratna dejstva na Kosovu. U godini kad je došlo do intervencije NATO snaga na SRJ, kako bi se okončao rat s kosovskim Albancima, u svijetu je obilježena prva decenija od pada Berlinskoga zida. Govoreći o načinu izvještavanja u Srbiji 1999. godine, autorke Ana Milojević i Aleksandra Ugrinić utvrdile su da je „kompleksna politička situacija u tadašnjoj Saveznoj Republici Jugoslaviji uticala da ovaj važan istorijski događaj ne bude u vrhu medijske agende“, pa je broj tekstova o zidu bio pet puta manji nego u godini pada.²⁵ Isto se može reći za Crnu Goru, iako je ona već 1997. godine napravila otklon od miloševićevske politike. *Pobjeda* je prenijela dva teksta o proslavi, ali akcenat u njima nije stavljan na značaj rušenja zida već na trenutnu međunarodnu situaciju u svijetu i izjave tadašnjih zvaničnika.²⁶ Zanimljivo je da su 9. novembar 1999. godine obilježile studentske demonstracije u Beogradu na kojima je pretučeno oko dvadesetak studenata i aktivista „Otpora“. U međuvremenu u Crnoj Gori su počele izlaziti dnevne novine *Vijesti* i *Dan*, pa *Pobjeda* više nije bila jedini dnevni list. *Vijesti*, koje su tada bile naklonjene reformatorskoj struji Mila Đukanovića koji je raskinuo s politikom Miloševića, su slično *Pobjedi*, s dvije opširne stranice ispratile obilježavanje desetogodišnjice, dok *Dan*, list naklonjen Miloševiću, tome događaju nije posvetio nimalo pažnje izuzev prenošenja izjave ruskog ministra spoljnih poslova, koji je povodom jubileja istakao da su nedopustive nove podjele u Evropi.²⁷

Pogledi na zid u nezavisnoj Crnoj Gori

Dvadesetogodišnjicu pada Berlinskoga zida 2009. godine, Crna Gora je dočekala kao nezavisna država. Intenzivnije usvajanje evropskih vrijednosti i približavanje zemlje zapadnim politikama i organizacijama učinile su taj jubilej veoma vidljivim u crnogorskim medijima. Sad se rušenju Berlinskoga zida otvoreno pristupalo kao rušenju „koje je promijenilo svijet“.²⁸ Kroz nekoliko opširnih tekstova prenijeta je atmosfera s velikog njemačkoga slavlja. Dan uoči jubileja *Pobjeda* je objavila tekst s istorijatom građevine: „Poslije 9. novembra 1989. godine više ništa nije bilo isto. Njemačka se ujedinila. Raspao se Sovjetski Savez, raspao se Varšavski pakt, skinuta je ‘gvozdена

²⁵ Ana Milojević & Aleksandra Ugrinić, „Mediji i Berlinski zid – vest ili istorija“, u: Ilija Vujačić, Čedomir Čupić, Bojan Vranić (ur.), *Konsolidacija demokratije – 20 godina nakon pada Berlinskog zida*, FPN & KAS, Beograd, 2009, str. 217 i 222.

²⁶ *Pobjeda*, 9. novembar 1999, str. 10; 10. novembar 1999, str. 11.

²⁷ *Dan*, 10. novembar 1999, str. 5.

²⁸ *Pobjeda*, 8. novembar 2009, str. 10.

zavjesa', istopio se Hladni rat. Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Rumunija, Bugarska u međuvremenu su prešle na 'drugu stranu' – članice su NATO i Evropske unije. Njemačka je i definitivno postala najsnažnija evropska zemlja sa 83 miliona stanovnika. Sa zidom, pao je i komunizam."²⁹ U tome obimnom tekstu istorijske zasluge pripisane su Mihailu Gorbačovu i Helmutu Kolu te napomenuto da je protiv ujedinjenja Njemačke bila ondašnja britanska premijerka Margaret Tačer. Devetoga novembra objavljeno je da je otpočela ceremonija simboličnim prolaskom kroz Brandenburšku kapiju njemačke liderke Angele Merkel s njenim visokim gostima iz gotovo čitave Evrope i pomenut dio planirane ceremonije. Zanimljivo je da je u sklopu toga teksta prenijeta izjava Vladimira Putina koju je dao prilikom snimanja dokumentarnog filma „Zid“ o tome kako ima lijepa šecanja iz Istočne Njemačke, đe je službovao od 1985. do 1990. godine. O dokumentarcu je *Pobjeda* već pisala 2. novembra u članku „Putinove uspomene na Berlinski zid“.³⁰ Završni tekst s ceremonije donio nam je informaciju o simboličnome rušenju makete zida, izjavama najviših evropskih državnih zvaničnika te malu prepirku između Leha Valense, nekadašnjega lidera poljskoga pokreta „Solidarnost“ i Mihaila Gorbačova. Valensa je isticao da najviše zasluge za rušenje zida pripadaju njemu i papi Jovanu Pavlu II, dok je Gorbačov na to rekao da tako pričaju ljudi koji o tome ne znaju čitavu priču.³¹ *Vijesti* su se takođe potrudile obilježiti 9. novembar i one su padu Berlinskoga zida posvetile više prostora. Pored prenošenja atmosfere proslave od 7. do 10. novembra objavljeno je nekoliko kolumni i prigodničkih tekstova o zidu od kojih treba izdvojiti autore poput Slavoj Žižeka, Teofila Pančića, Brahme Čelejnija i Lepe Đurović. *Dan* ponovo nije prenosio vijest o proslavi, ali je 8. novembra objavljena kolumna Milana Mišića koja referiše na temu Berlinskoga zida. Devetog novembra *Dan* je objavio i kolumnu srpskog istoričara Čedomira Antića u kojoj kritikuje politiku Mila Đukanovića i pita se da li iko u njemu prepoznaje novoga Kenedija, Havela ili Miterana?³² Deset godina kasnije, dakle novembra 2019. godine, *Dan* će objaviti kolumnu Čedomira Antića o Berlinskome zidu u kojoj je ponovo pominjao Mila Đukanovića, ovoga puta u kontekstu njegove navodne istovjetnosti s Franjom Tuđmanom.³³

²⁹ Isto.

³⁰ *Pobjeda*, 2. novembar 2009, str. 11.

³¹ *Pobjeda*, 10. novembar, str. 12.

³² *Dan*, 9. novembar 2009, str. 11.

³³ Portal *Dan*, link:

<https://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Stav&clanak=720723&datum=2019-11-11>.

Pristupljeno: 10. decembar 2019.

podjele i nemoći jednog rigidnog, policijskog, jednopartijskog režima. Za razliku od godine izgradnje ili prve desetogodišnjice podizanja Berlinskoga zida kada su u jednopartijskoj Crnoj Gori novinari imali razumijevanja za argumente Istoka da podigne barijeru, tokom decenija promjena, demokratizacije i usvajanja evropskih vrijednosti, današnja slika o Berlinskome zidu u Crnoj Gori u potpunosti je promijenjena. Datum pada Berlinskoga zida 1989. godine važniji je Crnoj Gori danas nego Crnoj Gori 9. novembra 1989. godine.

Izvori:

- *Pobjeda*, 1961, 1962, 1971, 1981, 1989, 1999, 2009, 2019.
- *Vijesti*, 1999, 2009, 2019.
- *Dan*, 1999, 2009, 2019.

Bibliografija:

- Bogetić, Dragan, „Prekid diplomatskih odnosa Jugoslavije i SR Nemačke“, *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1–2, 2005.
- Jakovina, Tvrtko, *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zagreb, 2011.
- Jović, Dejan, „Analiza vanjske politike socijalističke Jugoslavije: akteri i strukture“, *Anali hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, Vol. 14 (1), 2017.
- Mazower, Mark, *Mračni kontinent: Evropa u XX veku*, Arhipelag, Beograd, 2012.
- Milojević, Ana & Ugrinić, Aleksandra, „Mediji i Berlinski zid – vest ili istorija“, u: Ilija Vujačić, Čedomir Čupić, Bojan Vranić (ur.), *Konsolidacija demokratije – 20 godina nakon pada Berlinskog zida*, FPN & KAS, Beograd, 2009.
- Munz, Rainer & Ulrich, Ralf, „Promjenjivi modeli migracija: Primjer Njemačke 1945–1995. Etnička porijekla, demografska struktura, izgledi za budućnost“, *Migracijske teme*, br. 12, 1–2, 1996.
- Nečak, Dušan, *‘Ostpolitik’ Willyja Brandta i Jugoslavija (1963–1969)*, Srednja Europa, 2015.
- Skupina autora, *Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih = Development Cooperation through the Legacy of the Non-Aligned Movement*, Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske, Zagreb, 2015.
- Žarković, Petar, „Jugoslavija i SSSR 1945–1980: istorijat jednog hladnoratovskog odnosa“, dostupno na: https://yuhistorija.com/serbian/medj_politika_txt00c2.html

Boban BATRIĆEVIĆ

**FROM AN OBSTACLE FOR SPIES FROM THE WEST TO
SYMBOL OF SEPARATION AND COLD WAR:
Narratives about the Berlin Wall in the Montenegrin press
in the jubilee years of its rise and fall (1961–2019)**

The paper analyzes texts from the Montenegrin press about the Berlin Wall in the jubilee years of its erection and fall. Emphasis is placed on changing official narratives and attitudes towards the Berlin Wall of the Yugoslavs and Montenegrin authorities.

Keywords: *Berlin Wall, Yugoslavia, Montenegro, press, communism, Cold War*

UDK 787.1/.4(497.16)(091)

Pregledni rad

Slobodan JERKOV (Podgorica)

slobodan.jerkov@gmail.com

SUNOVRAT GUSLANJA

Od kada se u Crnoj Gori počelo pjevati uz gusle, razni događaji su bili podsticaj za guslare-hroničare. Tokom minulih vremena stvarani su novi tekstovi, rimovani deseterci i tako je nastajao drugačiji stil nego onaj korišten kod starih junačkih epskih pjesama. Nažalost, kada je bilo za očekivati da se guslanje podigne na još viši – umjetnički nivo, svjedoci smo prisustva sve većeg guslarskog kiča koji potire ono po čemu su crnogorski guslari bili poznati i poštovani u svijetu.

Ključne riječi: Crna Gora, gusle, tekstovi, kič, publika

Kada je tema narodno muzičko stvaralaštvo u Crnoj Gori, najčešće se govori i piše o guslama. Veoma rijetko se pominju i aerofoni instrumenti, dok su ostali nepoznanica. Na primjer, u Muzičkoj enciklopediji se, od narodnih muzičkih instrumenata u Crnoj Gori, pominju samo: „gusle, bubnjevi, svirale, talambasi, zile, borije, duduk, piskovi i diple“.¹ Razloge za takav odnos prema narodnoj muzičkoj tradiciji u Crnoj Gori treba tražiti u činjenici da, za razliku od velikih evropskih država, naša istorija muzike nije tako bogata podacima o njenom stvaranju i razvitku produktivne i reproduktivne muzičke djelatnosti tokom vjekova. Istorijske okolnosti su uslovile da je tokom dugog niza godina bilo velikih prekida u kontinuitetu razvoja muzičke kulture u Crnoj Gori.² Uz to, Crnogorci nijesu jednostavno preuzimali, već su vjekovima stvarali kulturne vrijednosti koje čine osnovu vlastite muzičke kulture, a na tim temeljima je muzika izgrađena kao umjetnost naroda. Samim tim i izražajna tehnika, ma koliko „primitivna“, ima svoju kulturno-istorijsku i geografsku uslovljenost. Ni pjevanje epskih pjesama u uskom ambitusu, kakvo je kod Crnogoraca, nije bez pravila i tradicije. Prema tome, ništa nije samo po sebi „primitivno“ ako je u biti potpuno i dovršeno, ako kao izraz odgovara unutrašnjoj potrebi muzičkog izražavanja.

¹ M. S. Vlahović, Crnogorska muzika, Muzička enciklopedija, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1971, sv. I, str. 388.

² S. J., Uvod u muzički folklor Crne Gore, CANU, Paradigme diskursa kulture u Crnoj Gori, knjiga 21, Podgorica, 2019, str. 279.

Kod značajnog broja muškaraca u Crnoj Gori, bez obzira na obrazovanje, sredinu, pa i vrijeme u kojem žive, veoma je razvijen kult epike. Ljudi su na taj način izražavali samosvijest, ponos i pouzdanje u sebe i svoju zajednicu. Većina putopisaca i muzikologa zapisali su da u mnogim crnogorskim domovima, kako gradskim tako i seoskim, „na zidu vise gusle“. Ovdje moramo dodati da se ova konstatacija ne odnosi samo na Crnogorce koji žive u Crnoj Gori, već i na one koji žive daleko od domovine.

Sredinom XV vijeka Crna Gora je pala pod osmanlijsku vlast i tada se u njoj pogoršavaju socijalno-ekonomske prilike dok u Evropi dolazi do značajnih pozitivnih promjena. Na ovom geografskom prostoru sporadično se održava patrijarhalna, tradicionalna umjetnost ili, preciznije rečeno, ljudi se ponovo vraćaju svojim korijenima – folkloru. Tekstovi pjesama su pretežno epski, uglavnom istiniti, jednostavni; opjevaju bojeve, slave realne ličnosti, podržavaju radnju uvijek tačno i dosljedno. Pored gusala, u upotrebi je bio bubanj i to su nekoliko vjekova bili jedini instrumenti.

U novonastaloj atmosferi, uloga muzike a samim tim i instrumenata nije bila ista. Najizraženiji vid narodnog stvaralaštva pod osmanlijskom okupacijom je epska poezija koja opijeva sjajnu prošlost Crnogoraca. U takvim životnim prilikama gusle su bile neizbježni pratilac i podrška, kako borcima protiv osmanlijske vlasti, tako i onim lutajućim pjevačima koji su putovali po svijetu govoreći o tužnoj sudbini naroda i stvarajući pritom našu istorijsku epiku. To što su tadašnji zapaženi guslari bili mahom slijepi, odgovor nalazimo u činjenici da su prethodno bili borci protiv agresora. Kada su izgubili vid u boju ili ih Osmanlije surovo kaznile, latili su se gusala i tako zarađivali sebi za život, istovremeno usavršavajući stil izvođenja guslarskih pjesama.

Od druge polovine XIX i tokom XX vijeka u evropskim stručnim časopisima sve češće je pisano o crnogorskom „posljednjem rapsodu u Evropi“ prastarog homerovskog stila i njegovoj junačkoj epici koja se nigdje više ne njeguje u tako originalnoj i staroj formi kao u Crnoj Gori. Ipak, mnogi su bili skloni da takvo stvaralaštvo smatraju „monotonim“ ili „jednostavnim“ što u osnovi nije tačno. Potvrdu nalazimo kod njemačkog muzikologa Gustava Bekinga koji tvrdi da je: „Za epski cilj i sadržaj, tehnički i umjetnički visoko savršeno i adekvatno“.³ Kod etnomuzikologa Valtera Vinša nailazimo na isto mišljenje. On, između ostalog, daje podatak da je „guslarski notni sistem“ sa pratećom tehnikom „star oko hiljadu godina“ i da „umjetnički savršeno odgovara intencijama herojsko-epskog izraza“.⁴ Naučnici – kako domaći, tako i strani – saglasni su u ocjeni da su guslari i guslanje najbolji u Crnoj Gori, u

³ W. G. Beking, *Der musikalische Bau des montenegrinischen Volksepos*, Amsterdam, 1933, 7.

⁴ W. Wunsch, *Die Geigentechnik der südslavischen Guslaren*, Wien, 1934, 32.

poređenju sa pripadnicima drugih naroda gdje se takođe gusla (Srbija, Bosna i Hercegovina, Albanija, itd.).⁵ Svaka nacija je u muzički folklor utkala doživljajne, stvaralačke i izražajno-umjetničke karakteristike podneblja gdje je nastajala. Sa tim i takvim pjesmama izrastale su generacije Crnogoraca, pa je logično da su takav napjev i guslanje ostavili traga na mlade ljude koji su tako stasavali.

Porijeklo gusala vodi iz Azije, a vjeruje se da je na Balkansko poluostrvo prenet u doba Vizantije, u periodu između VIII i IX vijeka. Postoji i druga teorija po kojoj su gusle na današnju teritoriju Crne Gore donijeli Grci još u antičko doba, jer su i oni koristili taj instrument. Kako su živjeli i na ovim prostorima, gusle su još od tada, pa sve do današnjih dana prisutne u crnogorskom narodnom muzičkom stvaralaštvu.

Naziv gusala vodi porijeklo od praslovenske riječi koja znači žica. U pitanju je jednostruni instrument, izrađen od jedinstvenog komada javorovog (orahovog, hrastovog) drveta, a gudalo od istog ili tvrdog drveta. Guslar sjedi dok gusla, a instrument naslanja na noge, među koljenima. Štimuje ga prema sebi (pjevaču), koji je uvijek viši muški glas (tenor). Guslarska vokalna i instrumentalna melodija kreće se u obimu kvarte i, kao kod ostalih pjesama koje nemaju instrumentalnu pratnju, koristi netemperovani sistem. Za precizno bilježenje pjevanja i sviranja na guslama potrebno je posebno notografisanje.⁶

Guslanje je ostalo osnovni i najčešći oblik narodnog vokalno-instrumentalnog izražavanja kod Crnogoraca. Guslarev repertoar zavisio je (i zavisi) od karaktera skupa koji ga sluša; pored dugih, postoje i kratke pjesme koje u guslarskom izvođenju nijesu uvijek u službi cjeline, već su „uvertira“ za neku drugu pjesmu koju će izvesti. Razlikujemo nekoliko tipova sviranja na guslama: melodiozno – „meko“, koje se uglavnom svira u ravničarskim krajevima (na primjer – u Zeti) i „oštro“ koje je karakteristično za brđanske guslare (na primjer – u Crmnici). Pored navedenog, pjevač može skoro doslovno da pjeva istu melodiju koju svira na guslama, a mogu biti i dvije različite melodije (pjevana i svirana) koje se kao u kontrapunktu stapaju u jednu cjelinu (dvoglas), što se smatra umjetnički veoma vrijednim guslanjem. Radosav J. Vešović o guslanju u Vasojevićima kaže: „Način guslanja i pjevanja uz gusle nije svuda isti ni kod svih guslara jednak. Tako Vasojevići u Lijevoj Rijeci, matici plemena, pjevaju sa manje otezanja, dosta kratko, sa više čvrstine u glasu i udaraju na slogove, zadržavajući se na posljednjem slogu...“⁷ Dok „udara“ (gudi), odnosno svira uz gusle, guslar otpjeva nekoliko stihova, tek toliko da

⁵ W. G. Becking, *Der Musikalische bau des Montenegrinischen Volksepos*, Amsterdam, 1939, VIII–IX.

⁶ S. J., *Ispitivanje muzikalnosti djece u Crnoj Gori*, magistarski rad, Titograd, 1986, str. 5.

⁷ R. J. Vešović, *Pleme Vasojevići*, reprint izdanje, Sarajevo, 1935, str. 410.

zadovolji trenutak svoje potrebe za pjesmom i ritmom guslarskog resitala. Kada je muzički stvorena atmosfera za ispoljavanje osjećanja, slušaoci se lako mogu uživjeti u istorijska zbivanja o kojima pjeva guslar.

*

I nakon teških trenutaka pod raznim okupatorima, značaj gusala nije blijedio. Kada su došla mirna vremena, moglo bi se reći da su gusle i dalje bile veoma popularne o čemu svjedoče crnogorski naučnici u svojim radovima. Radosav Vešović piše da nema plemena „...bez darovitih guslara i tužilja. Gusle zamjenjuju veselje i zabavu i svirku i razonodu društva... Ne čuje se nigdje harmonika ili tambura.“⁸ Novo Vujošević iz Kuča popularnost i pjevanje uz gusle vezuje za splet niza okolnosti i dodaje da su one „bile instrument koji je pobuđivao i podsticao na nova slobodarska pregnuća. Osim toga, u Crnoj Gori, pa i u ovom dijelu, gusle su bile osnovni muzički narodni instrument. Ljudi nijesu mogli da biraju, jer su u većini slučajeva gusle bile jedina mogućnost da se, da tako kažemo, muzički izraze. Gusle su zapravo bile istinski ljudski razgovor koji je razveseljivao, rastuživao, zanosio, oduševljavao...“⁹ U Durmitorskom kraju, po akademiku Petru Vlahoviću, zabavni život je vrlo oskudan i to potkrepljuje sljedećim činjenicama: „Mladež nedjeljom i praznikom, kada zrenu borovnice i jagode, izlazi na padine Štuoca u branje, a po završenom poslu (...) tu se veseli, pjeva i igra do zahoda sunca. Pjesme su raznovrsne – od epskih, u kojima se opisuju događaji minulih epoha, do lirskih u kojima preovlađuju motivi iz čobanskog života... Gusle su vrlo omiljen muzički instrument i u naše dane.“¹⁰ U oblasti Crmnica, o zabavnom životu stanovnika Jovan Vukmanović u etnološkom radu, između ostalog, piše da postoje dva tipa guslanja: „stariji – bez ukrasa i noviji – sa usklađenim glasom u odnosu na sviranje gusala.“¹¹ Književnik i folklorista Vuk Minić zaključuje: „U ove krajeve su stizale pjesmarice, ali su prihvatane samo one junačkih pjesama, pogodne za kolektivni doživljaj prošlosti. U njima su muškarci ovih krajeva nalazili svoje slavne pretke, tražili mjesto za sebe, no ono drugo samo intimno, u mislima.“¹²

---

⁸ R. J. Vešović, *Pleme Vasojevići*, reprint izdanje, Sarajevo, 1935, str. 410.

⁹ N. Vujošević, *Što mi ti je da mi ti je*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, str. 54.

¹⁰ P. Vlahović, *Neke etničko-antropološke karakteristike sela Crne Gore na Durmitoru*, prilozi proučavanju etničkih procesa, Prijepolje, 1987, str. 154.

¹¹ J. Vukmanović, *Crmnica, antropogeografska i etnološka ispitivanja*, SANU, Beograd, 1988.

¹² V. Minić, *Domaće i ruske teme, Globalna skica folklorne sredine i njeni vaspitni uticaji*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990, str. 112.

Navedni rukopisi već pripadaju prošlosti. Novo vrijeme je donijelo sa sobom i nove običaje. Posljednjih decenija stvaraju se novi tekstovi, rimovani deseterci, drugačijeg stila nego što su bili tekstovi nekadašnjih junačkih epskih pjesama i uglavnom su izvođeni na stare napjeve i svirku. Međutim, posebno je pitanje kvaliteta novih epskih tekstova i načina njihovog predstavljanja na guslama koji su, nažalost, ispod svakog kriterijuma. Korijene tog problema nalazimo kod publike. Jer, kada je u pitanju pjevanje uz gusle, publika je oduvijek imala jak uticaj na stvaranje i mijenjanje pjesme, utičući kako na stav guslara, tako i na ono što bi se moglo nazvati – stilom, čak i sadržajem pjesme, što direktno proizilazi iz mjesta i prilike u kojoj se gusla. Komercijalne priredbe, snimljene ploče, kasete i kompakt-diskovi, prisustvo na internetu, stvorili su od guslara krajem 20. i početkom 21. vijeka – estradne zvijezde. Sve ovo omogućava da se gusle mogu čuti svuda: u automobilu, u ugostiteljskim objektima, javnom prevozu... Tako je u posljednje vrijeme ovo česta slika: umjesto da vas domaćin kuće počasti pjesmom uz gusle, on vas pita koju pjesmu želite da čujete sa njegovog CD-a.

O najnovijoj guslarskoj praksi, ako ne idemo na guslarska sijela, najbolje saznajemo iz različitih nosača zvuka koji se uglavnom objavljuju ilegalno. Možemo ih kupiti na ulici, u salama gdje se održavaju guslarski „koncerti“, na tezgama gdje se prodaju „suveneri“... Kako bismo shvatili o kakvom šundu je riječ, prezentovaćemo neke upečatljive primjere novih stremljenja „guslarskih zvijezda“ i naslove novih „muzičkih“ ostvarenja. Pored malobrojnih poznatih imena izdavačkih kuća, najčešće su prisutna ona – anonimna. U skladu sa navedenim je i grafička oprema koja je primjer dizajnerskog kiča. Iz uvodnih tekstova koji se nalaze na omotu, ne može se dobiti ni minimum informacija, što je i za očekivati jer se tako izbjegava provjera kvaliteta i registracija firme. Ali, zato piše da je „zabranjeno umnožavanje i presnimavanje“ što nažalost govori o popularnosti tog izvođača. U većini slučajeva obavezna je slika guslara obučenog u kopiju narodne nošnje sa instrumentom. Pored imena i prezimena slijedi i „titula“: „Narodni guslar“, „Šampion“, „Prvak Crne Gore“, „Prvak Festivala guslara (...) godine“, a obavezno se podvlači i iz kog kraja dolazi, recimo: „Guslar Božidar Đukić iz Vasojevića“. Za razliku od ranijih vremena kada se nije znalo za autora teksta i melodije, sada se obavezno ističu imena svih koji su učestvovali u stvaranju nove guslarske pjesme, a to su uglavnom tekstopisac i guslar-izvođač. Već na omotu možemo shvatiti da su tekstovi koje smišljaju sami guslari veoma nekvalitetni. Naziv nosača zvuka, pored imena guslara, takođe je bitan i najčešće se odnosi na naslov jedne od snimljenih pjesama: „Oćemo li, moj detiću, zapjevati Karadžiću“, „Zlo ti jutro, Crna Goro“... Negdje su stihovi zamijenjeni jednostavnim naslovom koji daje informaciju o snimljenim pjesmama: „Ponovo Kosovo“, „Srpske oči kamom izvađene“,

„Slobodan Milošević od Gazimestana do Haga“, „Pogibija Pavla N. Bulatovića, ministra vojnog“, „Vjero moja pravoslavna“ i „Srbinu je svetinja najveća, krst i kumstvo, riječ i svijeca“ koje pjevaju guslari iz Pljevalja. Ponekad je na naslovnoj strani i posveta: „Ovaj tužni spjev posvećujem stradalom Srpstvu u okupiranom Kosmetu“ ili fotografija ličnosti o kojoj se pjeva (na primjer: Ratka Mladića, Radovana Karadžića, Slobodana Miloševića). Zbog komercijalnog efekta, izdavači su se ugledali na nekadašnje proizvođače gramofonskih ploča i svoje proizvode obilježavaju sa: „zlatna“, „dijamantska“ ili „tri x zlatna“ (što znači: tri puta zlatna), ili „Najtraženiji CD decenije“.

Problemu tematike pjesama koje su snimljene na novim nosačima zvuka treba posvetiti posebnu pažnju, jer predstavljaju njihovu najvažniju osobinu. U vrijeme u kojem su nastale, i nastaju ove „junačke pjesme“ novijeg sloja, desilo se mnogo toga što je moglo da predstavlja inspiraciju za određenu grupu novih stvaralaca guslarskih pjesama. Heterogenost događanja u posljednjim decenijama iznjedrila je najrazličitije sadržaje, počev od onih koje je odlikovao svojevrstan globalni pristup, do onih koji su se bavili pojedinačnim događajima. Evidentno je da se dosta guslara bavilo raspadom Jugoslavije, a posebno ratom na širem prostoru. Pritom, najviše je tema vezanih za Srbiju i srpstvo – bez obzira da li su autori iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine ili Srbije. Vjerovatno je to razlog što je i kvalitet stihova često ispod svakog kriterijuma, s obzirom da je politikanstvo dominantno u svakom novom tekstu. Razne „srpske teme“ i sudbine se opisuju na različite načine, a među njima je posebno zanimljiv naslov „Ultimatum“ gdje se opisuju navodni uslovi koji su Srbima, koji žive na širem prostoru, postavljani kroz cijelu istoriju i njihovo odbijanje. Odnos guslara i tekstopisaca prema svom nasljeđu dosta je uslovljen kontekstom političkih dešavanja, naročito posljednjih godina. Pored opštih tema kao što je odnos dva „vođa“ Njegoša i Karađorđa („Sa Lovćena i Oplenca“), opisana su i najnovija događanja u Crnoj Gori: „Crnogorska Spartanka“ Veljka Đuranovića, „Srpska Sparta“ Maksima Vojvodića, „Milova izdaja“ Zorana Plemića, itd.

Paralelno uz ove „političke“ teme, guslari su prešli i na druge koje su vezane za žene. Ova tematika nije nova, ali se ranije povremeno javljala i to u obliku svojevrstnih lirskih epizoda. Sada je to uzelo široke razmjere i već na naslovima stoje imena osoba o kojima se pjeva: „Jelena“ („O tajnoj ljubavi Jelene, kćerke knjaza Nikole i jednog oficira“), „Jana“, itd. Kao što je stvaralaštvo iz prethodno navedenih oblasti otišlo u neželjenom pravcu, tako i poezija o ženi sve češće ima elemente erotike, pa i pornografije; opisi ženske ljepote, a posebno djelova tijela, sve češće se mogu čuti na guslarskim priredbama. Vrhunac je opisivanje ljubavnog čina koji publika, nažalost, obavezno pozdravlja velikim aplauzom.

Svakako da je Crnoj Gori potrebno novo narodno muzičko stvaralaštvo koje će obrađivati savremene teme, ali ne na ovaj nekulturan, nepismen način,

politikantski... Očigledno da je ova vrsta narodne muzike prevashodno socijalni fenomen, pa mu prema tome treba prići sociološkim aparatom. Veoma oprezno. Nasilje počinje već od naslova pjesme koja se izvodi uživo ili na nosaču zvuka i pravo je ogledalo napretka primitivizma. Iako je teško dokazati, maligni talas ovog novog guslarskog stvaralaštva zahvatio je skoro sve guslare. A bilo je takođe sasvim lako učiniti nešto drugo: prihvatiti želje naroda, oplemeniti pjesmu i vratiti je u onoj formi koja je u granicama dobrog ukusa i elementarnog dostojanstva. Umjesto toga, na novim albumima se, praktično za vječnost, urezuje dokument neprevaziđenog primitivizma koji hara po kućama, radio i TV stanicama, koncertnim i sportskim salama, internetu, i postepeno izbacuje iz igre jednog po jednog predstavnika prisnog, autentičnog, kulturnog odnosa prema guslarskoj pjesmi. Ovo se mora podvući u sadašnjem trenutku kada se optužuju neki „intelektualci i izrodi nacije“ da dižu glas protiv te svetinje „koja nas je održala, njojzi hvala“. Nije istina. Ljubitelji novog šunda istrebljuju originalnu narodnu guslarsku pjesmu, dok se industrija za proizvodnju muzičkog otpada već odavno pridružila – a iz nepoznatih razloga i štampa – koja ozbiljno komentariše jednu očajnu lakrdiju. Pored takozvanih „novokomponovanih pjesama“ i „turbo-folka“ sada imamo priliku da slušamo i „novokomponovano primitivno guslanje“.

Literatura

- Beking, W. G., *Der musikalische Bau des montenegrinischen Volksepos, VIII–IX*, Amsterdam, 1933.
- Jerkov, S., *Ispitivanje muzikalnosti djece u Crnoj Gori*, magistarski rad, Titograd, 1986.
- Jerkov, S., *Uvod u muzički folklor Crne Gore, Paradigme diskursa kulture u Crnoj Gori*, knjiga 21, CANU, Podgorica, 2019.
- Minić, V., *Domaće i ruske teme, Globalna skica folklorne sredine i njeni vaspitni uticaji*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.
- Vešović, R. J., *Pleme Vasojevići*, reprint izdanje, Državna štamparija, Sarajevo, 1935.
- Vlahović, M. S., *Crnogorska muzika, Muzička enciklopedija*, sv. I, Jugoslavenski leksikografski zavod Zagreb, 1971.
- Vlahović, P., *Neke etničko-antropološke karakteristike sela Crne Gore na Durmitoru, prilozi proučavanju etničkih procesa*, Prijepolje, 1987.
- Vujošević, N., *Što mi ti je da mi ti je*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.
- Vukmanović, J., *Crmnica, antropogeografska i etnološka ispitivanja*, SANU, Beograd, 1988.
- Wunsch, W., *Die Geigentechnik der südslavischen Guslaren*, Wien, 1934.

Slobodan JERKOV

THE DOWNFALL OF PLAYING GUSLE

Ever since the traditional singing with gusle began in Montenegro, various events have been an impetus for the singers-chroniclers. In recent times, new lyrics have been created, decasyllabic rhymings, and so a different style was created than the one used in the old epic heroic songs. Unfortunately, when it was expected that singing with gusle to be raised to an even higher – artistic level, we are witnessing the presence of a growing kitsch that suppresses the part what made the Montenegrin traditional singers famous and respected in the world.

Keywords: *Montenegro, gusle, lyrics, kitsch, audience*

UDK81'25:929Margalić E.

Pregledni rad

Ferenc NEMET (Subotica)

ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica

Emina BERBIĆ-KOLAR (Osijek)

eberbic@foozos.hr

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

**HRVATSKO-MAĐARSKE KULTURNE VEZE U SVJETLU
JEZIKOSLOVNOG, ETNOLOŠKOG, HISTORIOGRAFSKOG I
PREVODITELJSKOG RADA DOKTORA EDE MARGALIĆA (1849–1940)**

Povodom 170. godišnjice njegovoga rođenja

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća jedan od malobrojnih, koji je svojim bogatim i razgranatim znanstvenoistraživačkim, jezikoslovnim i prevoditeljskim radom intenzivno gradio mostove između Hrvata i Mađara u područjima povijesti i kulture, bio je Zagrepčanin Ede Margalić (1849–1940). Znanstvenik, prevoditelj, sveučilišni profesor i lingvist renesansnog duha i široke naobrazbe. 1895. biran je u izvanrednog, a ubrzo i u redovitog profesora hrvatskoga jezika i književnosti na Sveučilištu u Budimpešti. Njegov *Hrvatsko-mađarski, mađarsko-hrvatski džepni rječnik [Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira. Szerkesztette dr. Margalits Ede egyetemi tanár. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat kiadása, Budapest, 1898]* koji je doprinio zbližavanju dvaju naroda, doživio je čak deset izdanja. Njegovi su književni prijevodi s hrvatskoga na mađarski, kao i izvorni znanstveni prinosi i etnološki radovi znatno doprinijeli upoznavanju Mađara s književnim, etnološkim i povijesnim vrijednostima Hrvata. Upoznavanju Mađara s hrvatskom poviješću najviše je doprinio Margalićev, često citiran, opsežan i povijesnom faktografijom bogat, dvotomni *Hrvatski povijesni repertorij [Horvát történelmi repertorium]* (1900–1902), objavljen na mađarskom jeziku, koji je povjesničarima, sve do danas, nezaobilazna stručna i znanstvena literatura. Radom će se ukazati na iznimno vrijedan, bogat i plodonosan rad ovog znamenitog znanstvenika koji je

cijeli svoj radni (i životni) vijek posvetio hrvatsko-mađarskom zbližavanju.

Ključne riječi: *Ede Margalić, Hrvatsko-mađarski, mađarsko-hrvatski džepni rječnik, hrvatski povijesni repertorij, književno prevoditeljstvo*

UVOD

Ede Margalić [Margalits Ede] rođen je u Zagrebu 17. ožujka 1849. od oca Andrije i majke Dore Koš [Koós Dóra].¹ Kuća obitelji Margalić nalazila se na desnoj strani Bregovite ulice koja je vodila prema Ilici. U Zagrebu je započeo školovanje sa sedam godina. Prvi je razred završio uz pomoć privatnog učitelja, preparanda. U drugi je razred krenuo u državnu školu koja se nalazila pored Bogorodičine crkve. Svi predmeti poučavani su na njemačkom jeziku, dok je hrvatski bio pomoćni jezik.² 1859. otac ga je, u cilju nastavka školovanja, poslao u Baju svom polubratu Antonu Đurđeku, koji je bio upravitelj i učitelj osnovne škole u Baji, a koji se nadalje brinuo o njegovom odgajanju i školovanju. Tada još nije znao ni jednu mađarsku riječ, dok je hrvatski i njemački govorio besprije-korno. Stric Anton ga je u Baji ponovo upisao u četvrti razred osnovne škole, što je bilo veoma mudro i učinkovito, budući da je Ede za godinu dana u potpunosti naučio mađarski jezik. Već kao učenik drugoga razreda gimnazije podučavao je tamošnje učenike. Mladi Margalić je od 1860. do 1866. bio učenik bajske gimnazije, a nakon toga se upisao u Kaločku bogosloviju kao seminarist. Tada je započelo njegovo poznanstvo s posvećenim biskupom Ivanom Antunovićem, za koga je imao pismenu preporuku. Budući da je pokazao izvanredan uspjeh na prijemnom ispitu, imao odličan uspjeh te govorio mađarski, njemački i hrvatski, primljen je u glasovit Kaločki seminar kao trilingvist.³ Dakako, svoje je tamošnje školovanje završio s odličnim uspjehom te ga je zbog izuzetnih rezultata, arhi-biskup, poslao u bečki Pazmaneum na daljnje školovanje. Tako se Ede našao u Beču, kao pazmanit, a po vlastitom svjedočenju, život na bečkom sveučilištu bio je živ i zanimljiv: „Među profesorima Teološkog fakulteta čuven je bio Žocka, profesor istočnih jezika. Sa svog hadžiluka u Jeruzalemu donio je svojim učenicima lijepu poklone; meni, pošto sam u istočnim jezicima, naročito u arapskom najbolje napredovao, donio je arapski katekizam s francuskim lateralnim prijevodom da bi me potaknuo, tim više što sam u originalu čitao Kuran.“⁴

---

¹ Ede Margalić: *Autobiografija*, „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, Sombor, 2004, str. 5.

² Isto, str. 6.

³ Isto, str. 13.

⁴ Isto, str. 17.

Bez obzira na postignutu uspješnost na studiju, Margalić je ubrzo došao do spoznaje da svećenička služba nije za njega, te se u njemu, u srpnju 1870. učvrstila odluka da napusti studij te da istupi iz svećeničkog reda.⁵ Tako je i bilo: posredovanjem i podrškom Miloša Dimitrijevića, kraljevskog školskog nadzornika Bačke županije, ubrzo (prije svega zbog poznavanja jezika) postaje „profesorski zamjenik slovenskih jezika“, a potom i redoviti profesor u bajskoj Učiteljskoj školi.⁶ Nakon tri godine položio je i profesorski ispit u Budimpešti i to s ocjenom „summa cum laude“ te stekao dvije profesorske diplome: iz latinske i grčke filologije, te iz njemačkog, mađarskog i slovenskih jezika.⁷ Svoj je pedagoški rad nastavio u bajskoj kraljevskoj katoličkoj gimnaziji, gdje je osim predavanja, po osobnom priznanju, bio i dirigent pjevačkog društva, čuvar učeničke i profesorske knjižnice, predsjedavajući profesor učeničkog književnog društva itd.⁸

Kada je mađarski ministar Agošton Trefort [Trefort Ágoston] 1876. odlučio poslati neku podobnu osobu u Pariz radi proučavanja organizacije i sustava predavanja na pariškom sveučilištu, odabir je pao na izuzetnog jezičnog talenta („malog Mezofantija“ kako su ga zvali), Ede Margalića.⁹ U ljeto 1876. uputio se u Pariz gdje je revnosno pohađao Sorbonne, College de France i Ecole des langues vivantes orientales. Ovo razdoblje njegovog života ostat će zapamćeno i po poznanstvima koje je tamo sklopio, upoznavši se i družeći se s generalom Ištvanom Tirom [Türr István], grofom Ferdinandom Leseptom, i s kneginjom Bonaparte (kćerkom Napoleonove sestre).¹⁰

Nakon povratka iz Pariza, Margalić se zaputio u Budimpeštu gdje ga je ministar prosvjete Agošton Trefort pozvao da ponovo preuzme svoju katedru u bajskoj gimnaziji. Kada je 1879. bajska gimnazija predana cistercitema, Margalić se preselio u Sombor gdje ga je ministar imenovao za redovitog profesora somborske gimnazije.¹¹ Od proljeća 1885. Margalić postaje i upravitelj somborske gimnazije, a taj položaj mu je zadavao i mnogo briga jer je pored uredskog posla bio angažiran i u raznim društvima, zborovima te u

⁵ Isto, str. 18.

⁶ Isto, str. 19.

⁷ Isto, str. 20.

⁸ Isto, str. 21. – U Baji se bavio i publicistikom, budući da je bio suradnik lista *Bajai Kezlenj* [*Bajai Közlöny*], a kasnije, u Somboru (1885–1886) zajedno sa Ištvanom Ivanjijem i urednik *Godišnjaka Istorijskog društva Bač-Bodroške županije* [*A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve*] (Vidjeti: Anonim: Margalits Ede. = *Irodalomtörténet*, 1940/V–VI, str. 142; Ede Margalić: *Autobiografija*. „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, Sombor, 2004, str. 105.)

⁹ Isto, str. 24.

¹⁰ Isto, str. 28.

¹¹ Isto, str. 35.

javnom životu grada. Osim toga, imao je i nesuglasice s okružnim prosvjetnim inspektorom, pored ostalih i zbog njegove svojevoljne odluke, da „svi učenici praznuju podjednako i pravoslavne i katoličke praznike“.¹² Poslije određenog vremena, 1891. zatražio je od ministra prosvjete da ga razriješi direktorske dužnosti u Somboru te da ga premjesti u Budimpeštu, kao profesora peštanske državne gimnazije sedmog kvarta.

Ubrzo mu je povjereno organiziranje tamošnjeg Hrvatsko-slavonskog internata, kao i upravljanje njime. Taj je zavod osnovao još grof Albin Čaki [Csáky Albin], ministar prosvjete „s ciljem da hrvatsko-slavonskoj mladeži odličnije naobrazbe omogući da pohađajući mađarske srednje škole u mađarskoj prijestolnici potpuno nauče državni jezik, kako bi kasnije, po završenim sveučilišnim studijima, zauzevši visoka državna zvanja, ušavši eventualno u mađarski parlament, korisno mogli poslužiti svome narodu i zajedničkoj domovini“.¹³ Internat je u početku imao 24 učenika. Učenici su redom bili Srbi i Hrvati iz Hrvatske i Slavonije koji su imali stipendiju koja im je omogućavala školovanje. Margaliću nije povjereno rukovođenje samo tom institucijom, već mu je povjereno (po preporuci savjetnika ministarstva, Šandora Levaija [Lévay Sándor]) i organiziranje Kolegija baruna Etveša.

U tom budimpeštanskom miljeu dobar se glas brzo pronio te je Margalić dobio poziv od obitelji predsjednika Vlade, Kalmana Tise [Tisza Kálmán] kako bi se posavjetovali s njim o načinu odgoja jednog od njegovih sinova, Lajoša Tise [Tisza Lajos]. Tu vezu je Margalić i kasnijih godina održavao.¹⁴

1895. postao je izvanredni sveučilišni profesor hrvatsko-srpskoga jezika i književnosti, s tim, da se prije toga, tri godine zaredom nitko nije javio na raspisani natječaj za tu katedru. Margalić se, po osobnom priznanju dvoumio, jer se tada bavio opsežnim lingvističkim istraživanjima, a u slavenskim jezicima nije proučavao starije stanje jezika i općenito lingvistiku, već se prije svega bavio modernom književnošću. No bez obzira na to, po ministrovu nalogu i uz posredovanje savjetnika Šandora Levaija, prihvatio se ponuđene dužnosti. Posebnu podršku i pomoć u svome radu imao je od znamenitog mađarskog pjesnika Pala Đulaija [Gyulay Pál] koji ga je zamolio da mađarskoj čitalačkoj publici, kroz prijevode, prikaže južnoslovensku književnost te mu je ponudio mogućnost publiciranja u listu *Budapešti Semle* [*Budapesti Szemle*] i ediciji *Jeftine biblioteke* [*Olcsó Könyvtár*]. Đulai mu je čak, iz svoje biblioteke, poklonio i nekoliko djela kako bi na temelju njih mogao početi sa svojim predavanjima. Ta gesta i neupitna podrška inspirirala ga je da se posveti (i) književnom prevoditeljstvu. U svojoj *Autobiografiji* je o tome je

¹² Isto, str. 45.

¹³ Isto, str. 46.

¹⁴ Isto, str. 48.

napisao: „Kao profesor književnosti smatrao sam svojom dužnošću da na mađarski prevedem iz hrvatske i srpske književnosti što više djela, stihove i prozu, postupno, počevši s djelima od 1850.“¹⁵ Kada se u listu *Budapešti Semle* pojavio njegov prvi prijevod zbirke novela, bivši ministar prosvjete, baron Lorand Etveš [Eötvös Loránd] je s čuđenjem zapitao: „Pa zar postoji hrvatska književnost? I zar u njoj ima tako lijepih stvari?“¹⁶ Margalić je donekle bio neugodno iznenađen činjenicom da jedan bivši ministar prosvjete nije informiran o književnostima u okruženju, ali je to pripisao okolnostima u kojima Mađarska još nije bila spremna za recepciju južnoslavenskih književnih djela.

Jednom prilikom, na audijenciji kod kralja Franje Josipa, na kojoj je zahvalio na postavljanju na mjesto sveučilišnog profesora, ostalo je zabilježeno, da ga je kralj upitao: „Pa vi vrlo lijepo govorite mađarski. Jeste li vi Mađar?“ Na to Margalić odgovori: „Rođen sam u Zagrebu, Veličanstvo.“¹⁷ Potom je u razgovoru, kralju rekao da ima četrdeset osam studenata, od kojih su polovicu činili Mađari, a drugu polovicu Hrvati i Srbi. Kralj je na to rekao: „Veoma me raduje što mađarska omladina uviđa da je lijepo, naučiti francuski, talijanski i engleski, ali je prije svega potrebno i korisno da nauče manjinski jezik jer među nama neće biti mira sve dotle dok se narodi i manjine međusobno ne budu razumjeli i upoznali.“¹⁸

Paralelno s književnim prijevodima, Margalić se prihvatio i jednog „velikog i teškog posla“ – pisanja hrvatskih i južnoslavenskih leksikoloških odrednica za čuveni *Palasov veliki leksikon* [*A Pallas Nagy Lexikona*]. Za pisanje tih tekstova građu je morao skupljati po bibliotekama i arhivima Zagreba, Beograda i Novog Sada. Kako u *Autobiografiji* kazuje, za taj je projekt napisao više tisuća raznih članaka iz područja geografije, povijesti, etnografije itd.

Margaliću je u Budimpešti povjereno i organiziranje sveučilišnog interneta „Sveti Emerik“ [Szent Imre], ali ga je potom privuklo Zemaljsko udruženje katoličkih pisaca i novinara „Pazmanj“ [Pázmány], čiji je postao predsjednik.¹⁹ Bio je aktivan i u drugim asocijacijama, recimo u Društvu „Sveti Stevan“ [Szent István Társulat] u kojemu je često držao predavanja iz južnoslavenske književnosti. Postao je i vrijedan suradnik časopisa Mađarskog povijesnog društva *Sazadok* [*Századok*]. O tome je zapisao: „Časopis (...) primijetivši da se dobar dio moga rada odnosi na slovenske književnosti, pozvao me je da u tom mjesečniku uređujem rubriku u kojoj bi ukratko bila prikazivana suvremena slavenska književnost, pošto već odavno osjećaju taj nedostatak. Tako

¹⁵ Isto, str. 51.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, str. 54.

¹⁸ Isto, str. 55.

¹⁹ Isto, str. 61.

sam počeo pisati prikaze pod naslovom „Slavenska smotra“. U izvodima sam prikazivao sve objavljene samostalne povijesne radove hrvatske, srpske, slovenske, češke, poljske književnosti pa i rasprave objavljene u časopisima. Ova smotra iznosila je po nekoliko stranica u svakom broju časopisa, i pošto je popunjavala prazninu s gledišta znanosti, primljena je vrlo simpatično.²⁰

Počevši od 1895. pa sve do svog umirovljenja 1915. g., Margalić je, po nalogu Ministarstva prosvjete, nadzirao rad novosadske pravoslavne srpske gimnazije, somborske srpske preparandije i uopće nad svim srpskim školama na jugu, što je podrazumijevao i zadatak, da na ispitima tih škola bude ministarski izaslanik.²¹ Da bi izbjegao česta putovanja iz Budimpešte na jug, on se, prema ministarskom dopuštenju preselio u Sombor, te je otud, jednom tjedno odlazio u Budimpeštu, gdje je tri dana uzastopno predavao na sveučilištu. Ta putovanja prekraćivao je čitanjem latinskih klasika.

Tijekom života nisu ga zaobišla ni priznanja. 1884. za svoj plodonosan rad u Bačkoj, nagrađen je zlatnom medaljom s krunom, a nešto kasnije Matica srpska ga je izabrala za svog počasnog člana.²² 1912. dobio je i papinski Viteški križ²³ Također, 1912. kralj Petar I odlikovao ga je Ordenom Sv. Save drugog stupnja sa zvijezdom, a 1914, neposredno prije odlaska u mirovinu, viteškim križem željezne krune. Odlaskom u mirovinu 12. veljače 1915. prestao je s pisanjem. Neposredno pred smrt, 1939. odlikovan je trećim stupnjem jugoslavenske krune.²⁴ Njegovu biografiju bilježe skoro svi mađarski leksikoni.²⁵

PREVODITELJSKI, ZNANSTVENI I PEDAGOŠKI RAD

Kao prevoditelj narodne poezije, epova i djela hrvatske književnosti, u svom čitavom radnom vijeku, dosljedno je radio na recepciji hrvatskih, ali i drugih južnoslavenskih djela u mađarskoj književnosti. U tome mu je od najveće pomoći bio njegov svestrani lingvistički talent koji mu je omogućio da se mađarskim jezikom služi kao svojim materinskim, pa čak i da stvara, ne samo prijevode, već i originalna djela i rasprave na mađarskom jeziku.

---

²⁰ Isto, str. 65.

²¹ Isto, str. 68.

²² Isto, str. 86.

²³ Isto, str. 95.

²⁴ Isto, str. 97.

²⁵ *Magyar Katolikus Lexikon* (elektronski izvor: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margalits.html> pristupljeno: 4. 7. 2019); Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái* (e-izvor: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html> pristupljeno: 4. 7. 2019); *Pallas Nagy Lexikona*, (drugi, dopunski tom), 221.; Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Javitott, átdolgozott kiadás (e-izvor: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> pristupljeno: 7. 7. 2019).

Na prevoditeljski rad bodrio ga je, prije svega Pal Đulai, pa je rezultat toga bio prvi mađarski prijevod junačkih pjesama o Kraljeviću Marku, od kojih je Margalić poznao oko dvjesto dvadeset. Iz tog opusa odabrao je četrdeset osam, od kojih je načinio jednu okruglu (biografsku) cjelinu. Prvo izdanje ovog djela privuklo je veliku pozornost mađarske stručne javnosti, te je ubrzo, 1900. objavljeno i drugo izdanje.²⁶

Potom je slijedila stara srpska junačka pjesma o Kosovskom boju, ali i prijevodi novela, romana i pjesama, među kojima i *Oporuka bijele braće iz Lepoglave* Augusta Šenoae, koja je u prijevodu Ede Horna [Horn Ede] objavljena u pariškom listu *Figaro Dimanš* [*Figaro Dimanche*].²⁷

Značaj njegovih prijevoda narodne poezije južnoslavenskih naroda bio je u svoje vrijeme, (krajem 19. stoljeća), dočekan s velikim zanimanjem u mađarskoj književnoj javnosti, a ti se njegovi prijevodi spominju i koriste čak i danas. Ostavio je trajni utjecaj u prevoditeljstvu narodne poezije, a to mu priznaju i mađarski stručnjaci. Tako, u jednom svom radu Laslo Koša [Kósa László], govoreći o prijevodima narodne poezije Istočne Europe na mađarski, Margaliću odaje priznanje za bogat, razgranat i značajan prevoditeljski rad.²⁸ Između ostaloga kazuje, da je Margalić „jedan od najznačajnijih pobornika mađarsko-južnoslavenskog kulturnog zbližavanja“ koji je i kao znanstvenik i kao prevoditelj vjerno služio uspostavljanju dobrih veza među narodima, te je na tome radio znalački i s velikom ljubavlju.²⁹ Koša, među njegovim istaknutim radovima spominje i njegove originalne tekstove iz folkloristike objavljene na mađarskom jeziku, prije svega o hrvatskoj narodnoj poeziji, kao radove iz područja mađarsko-hrvatske komparativne folkloristike. Margalićev je značaj, po Koši, utoliko veći što je nakon njegovih prijevoda moralo proteći skoro pola stoljeća da bi se pojavila neka antologija narodne poezije južnoslavenskih naroda na mađarskom jeziku, i to zahvaljujući posvećenom prevoditeljskom radu Zoltana Čuke [Csuka Zoltán] (1946).³⁰ U svoje vrijeme, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, Margalićevi prijevodi su plijenili mađarsku čitateljsku publiku. Vjerodostojan je

²⁶ Ede Margalić: *Autobiografija*, „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, Sombor, 2004, str. 52; Margalits Ede (ford.): Márk Királyfi (Kraljevics Márkó). Délszláv népbaladák. = *Katholikus Szemle*, 1896, str. 268–291, 484–489. Kao samostalno djelo: Márk Királyfi. (Kraljevics Márkó. Délszláv népbaladák a XIV. és XV. Századból). A Szent-István-Társulat tudom. és irod. Osztályának felolvasó üléséből. Budapest, 1896. Drugo izdanje objavljeno je 1899. u Budimpešti, a izdavač je bio Franklin-Társulat. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1899/958).

²⁷ Isto.

²⁸ Kósa László: Keleteurópa népköltészete magyarul. = *Irodalmi Szemle*, 1971/6, str. 526–527.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

zaključak Bertalana Revesa [Révész Bertalan] da su „njegovi prijevodi u budimpeštanskim krugovima i u tisku naišli na dobar prijem“.³¹ Jedan drugi autor Eržebet Čanji [Csányi Erzsébet] skreće pozornost i na činjenicu da je Margalić pripadao tzv. somborskom prevoditeljskom krugu, koji je djelovao između 1880. i 1918. g., i koji je imao važnu ulogu u međusobnoj, mađarsko-južnoslavenskoj recepciji književnih djela, kao i u održavanju uzajamnih kulturnih i književnih veza.³²

Magdalena Anđelić, u jednom svom radu, citirajući Margalića, ukazuje na njegove motive prevođenja, navodeći njegove riječi, koje su bile ideja-vodilja tijekom dugog života: „Pa kako da se Mađari, Hrvati i Srbi, međusobno upoznaju, ako jedni ne poznaju književnost drugih, te nemaju iz čega upoznati dušu tih naroda?“³³

Od njegovih izvornih radova na mađarskom jeziku s tematikom iz hrvatske etnologije bili su zapaženi oni koji su se odnosili na hrvatske običaje i vjerovanja iz okoline Bjelovara³⁴ te Karlovaca³⁵ i dalmatinskog Primorja³⁶, o suđenju vješticama u Hrvatskoj³⁷ itd. Od njegovih originalnih povijesnih i književnopovijesnih radova, zapaženiji su oni koji se bave Šubićima: voj-skovođom Nikolom Šubićem Zrinskim³⁸ [Zrínyi Miklós], njegovim nepoznatim pismima³⁹ o korelaciji Karnarutićeve pjesme i mađarskog djela *Zrinjias*

³¹ Révész Bertalan: Új tudományos fórummal gazdagodott a Vajdaság. = *Irodalmi Szemle*, 1970/8, str. 747–748.

³² Csányi Erzsébet: Margalits Ede Šenoa-fordításai. = *Hungarológiai Közlemények*, 1988/4 (77), str. 553–556.

³³ Révész Bertalan: Új tudományos fórummal gazdagodott a Vajdaság. = *Irodalmi Szemle*, 1970/8, str. 747–748.

³⁴ Margalits Ede: Horvát népszokások és babonák Belovár–Kőrösmegyében. = *Ethnographia*, 1899, str. 124–126. (Vidjeti: Kardos Márta: *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*, Debrecen, 1986, str. 358).

³⁵ Margalits Ede: Horvát népszokások és babonák Károlyváros vidékén. = *Ethnographia*, 1899, str. 301–303. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Köz-löny*, 1900, str. 594).

³⁶ Margalits Ede: A dalmát tengerpart (Primorje) népszokásai és babonái. = *Ethnographia*, 1898, str. 431–434. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Köz-löny*, 1899, str. 581).

³⁷ Margalits Ede: Boszorkánypörök Horvátországban. = *Ethnographia*, 1900, str. 321–326. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Köz-löny*, 1901, str. 498).

³⁸ Margalits Ede: Zrínyi Miklós, a költő. = *Katholikus Szemle*, 1893, str. 80–100, 259–279, 418–429; Kao zasebno izdanje: Margalits Ede: Zrínyi Miklós, a költő. Budapest, 1893. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Köz-löny*, 1894, str. 595).

³⁹ Margalits Ede: Zrínyi a költő eddig ismeretlen levelei. = *Századok*, 1898, str. 340. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Köz-löny*, 1899, str. 958).

(*Zrínyiász*) pjesnika Nikole Zrinjskog⁴⁰ s Petrom Zrinskim [Zrínyi Péter] i Katalin Frangepan [Frangepán Katalin]⁴¹ itd.

Od njegovih prijevoda s hrvatskog, značajno je što je prikazao Mađarima i Kukuljevićev hrvatski arhiv,⁴² ali i rad dvojice mađarsko-hrvatskih povjesničara, Pete Gergelja [Pető Gergely] i baruna Đerđa Ratkaija [Rátkay György].⁴³ Prevodio je i hrvatsku lijepu književnost na mađarski jezik. Znamenit i zapažen bio mu je prijevod djela Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića*.⁴⁴, jedno prozno djelo Janka Leskovara⁴⁵ kao i druga kraća hrvatska književna djela. Tako je na primjer preveo dvije pjesme Augusta Šenoa (*A pálosok végrendelkezése; Kővé vált násznép*) te ih objavio u časopisu *Katolikus Szemle* (*Katholikus Szemle*).⁴⁶

O prijevodu Mažuranićevog djela kazuje da mu je jednom prilikom, u Akademiji prišao Žolt Beti [Beöthy Zsolt] te ga je zamolio da za Kišfaludijevo društvo prevede čuveni kratki ep hrvatskog pisca Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića*. On je to prihvatio, te je za svega tjedan dana završio prijevod, iako mu je Mažuranićev stih i jezik bio neobično težak.⁴⁷

Budući da je odlično znao mađarski jezik, a i inače je bio nadaren za jezike, Margalić se u svoje vrijeme čak odvažio upustiti u prikupljanje mađarskih narodnih poslovice, te se bavio i mađarskom folkloristikom. Od značajnijih radova, iz područja mađarskog jezika i etnologije ističe se njegova zbirka mađarskih poslovice u Bačkoj (1877)⁴⁸ i kasnija, opširnija

⁴⁰ Margalits Ede: Karnarutic éneke és a magyar Zrínyiász. = *Századok*, 1903, str. 537–544. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1904, str. 622).

⁴¹ *Magyar Katolikus Lexikon* (elektronski izvor: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margalits.html> pristupljeno: 4. 7. 2019).

⁴² (Vidjeti: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái (e-izvor: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html> pristupljeno: 4. 7. 2019).

⁴³ *Pallas Nagy Lexikona*, (drugi, dopunski tom), str. 221.

⁴⁴ Mazsuranics Iván: *Csengics Szmail Aga halála*. Ford: Margalits Ede. (Olcsó Könyvtár 362. sz.) Franklin-Társulat, Budapest, 1896. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1897, str. 671).

⁴⁵ *Roskadozó kastélyok*. Beszély. Leskovár Jánkó után horvátból fordította Margalits Ede. Olcsó Könyvtár 1153–1156. Budapest, 1900. (Vidjeti: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái (e-izvor: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html> pristupljeno: 4. 7. 2019).

⁴⁶ Avgust Šenoa: *A pálosok végrendelete*. Költemény. Horvátból fordította Margalits Ede. = *Katholikus Szemle*, 1900, str. 242–246; Avgust Šenoa: *Kővé vált násznép*. Horvátból fordította Margalits Ede. = *Katholikus Szemle*, 1900, str. 759–766. (Vidjeti: A magyar philologiai irodalom. = *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1901, str. 600).

⁴⁷ Ede Margalić: *Autobiografija*, „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, Sombor, 2004, str. 71.

⁴⁸ Margalits Ede: *Bácskai közmondások és szólások*. Baja, 1877. (Vidjeti: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái (e-izvor: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html> pristupljeno: 4. 7. 2019).

zbirka prikupljenih mađarskih narodnih poslovice i izreka (1897), koja se i danas koristi.⁴⁹ Mađarska je književna kritika ovo njegovo djelo od otprilike osamsto stranica, čije je izdanje pomogla Mađarska akademija znanosti i Kišfaludijevo društvo [Kisfaludy Társaság], dočekala s pohvalama. Kako nam Lajoš Katona [Katona Lajoš] kazuje, jedna je od njegovih vrlina bila ta, što je prikupio više od 25.000 mađarskih poslovice i izreka, (tri puta više od prethodnih sakupljača) i složio ih po sustavu osnovnih riječi. Čak je učinio i napor da (ako je za to bilo mogućnosti) odredi i tko je pojedinu poslovicu prvi koristio u pisanom obliku, te će ovo djelo, po njegovom sudu mađarski etnolozi i lingvisti dočekati sa zahvalnošću.⁵⁰ Zanimljiv je i podatak, da je mađarski izdavač, (*Akadémiai Kiadó*), na pedesetogodišnjicu njegove smrt, spomenuti rad 1990. objavilo u reprintu.⁵¹

Njegovo dvotomno djelo koje je također izazvalo zanimanje stručne javnosti, bilo je *Bog u posloviceama svijeta (Isten a világ közmondásaiban)*, objavljeno 1910. na mađarskom jeziku u Budimpešti.⁵² On je, naime, tijekom 46 godina neprekidno i uporno skupljao poslovice na dvadeset jezika (!), te je ovaj rad, kojim je obilježio četiri desetljeća svoga pedagoškog rada, bio jedan od rezultata tog dugogodišnjeg prikupljanja. U dva toma objavio je nešto više od sedam tisuća poslovice o Bogu na svim jezicima koji su se govorili u Austro-Ugarskoj Monarhiji (mađarskom, njemačkom, hrvatskom, srpskom, slovenskom, slovačkom, rumunjskom, poljskom, češkom, ruskom i talijanskom jeziku) te je planirao i objavljivanje trećeg toma, s francuskim, španjolskim, engleskim, danskim, nizozemskim, švedskim, bugarskim i ruskim posloviceama o Bogu.⁵³ Treba istaknuti i činjenicu da je u ovoj njegovoj zbirci zastupljeno točno 626 hrvatskih poslovice o Bogu.⁵⁴

Budući da je bio, ne samo posvećen istraživač poslovice, već i latinskog jezika i književnosti, 1895. je skupio i u Budimpešti objavio 13.450 latinskih poslovice i izreka⁵⁵ 1910. je to u posebnoj knjizi još dopunio sa 6.700 pri-

⁴⁹ Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-Társaság támogatásával. Kókai Lajos, Budapest, 1897.

⁵⁰ Katona Lajos: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Gyűjtötte és rendezte dr. Margalits Ede. Budapest, Kókai Lajos, VII, 770 p. = *Egyetemes Philologiai Közöny*, 1898, str. 588–589.

⁵¹ Gál Zoltán: 50 éve halt meg Margalits Ede. = *Petőfi Népe*, 29. listopad 1990.

⁵² Dr. Margalits Ede: *Isten a világ közmondásaiban*. Szerző sajtója, Budapest, 1910, I–II.

⁵³ Dr. Wagner Lajos: *Isten a világ közmondásaiban*. = *Evangelikus Órálló*, 17. jun 1911.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Margalits Ede: *Florilegium proverbiorum universae latinitatis*. Proverbia, proverbioles, sententiae gnomaeque classicae, mediae et infimae latinitatis. Budapest, 1897. (Vidjeti: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái (e-izvor: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html> pristupljeno: 4. 7. 2019).

kupljenih latinskih poslovice⁵⁶, a potom je izdao i zbirku klasičnih latinskih izreka prikupljenih iz radova latinskih pjesnika, povjesničara i filozofa.⁵⁷ Do početka Prvog svjetskog rata uspio je izdati i djelo o poimanju Boga u svijetu Latina.⁵⁸

Izvanredni profesor budimpeštanskog mađarskog kraljevskog sveučilišta na Katedri za hrvatski jezik i književnost postao je 15. lipnja 1895. (za redovitog je izabran 20. rujna 1899) gdje je radio sve do odlaska u mirovinu, 15. kolovoza 1915.⁵⁹ Volio je svoj profesorski poziv, bio je izuzetno savjestan i stručan predavač. Zanimljiv detalj njegovog budimpeštanskog profesorskog rada bio je taj, što su, pored studenata, na njegova predavanja povremeno svraćale i mnoge javne ličnosti, pa tako i grof Karolj Kuen Hedervari [Khuen-Héderváry Károly], tadašnji hrvatski ban, kao i drugi političari, koji su pažljivo i sa zanimanjem slušali njegova predavanja.

Zanimljivo je sagledati što je sve predavao na svojoj katedri. O tome najbolje svjedoče godišnji almanasi sveučilišta (*A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Alamanchja*). Tako u sveučilišnom almanahu za školsku 1896/97. godinu čitamo spisak tema Margalićevih predavanja: Hrvatsko-srpske narodne pesme; Čitanje i analiza narodnih balada o Kraljeviću Marku; Čitanje i analiza Gundulićevog *Osmana*; Petar Zrinski i njegovo doba; Primijenjeni hrvatski pravopis; Povijest hrvatske književnosti; Južnoslavenske narodne pjesme; Hrvatska književnost 17. i 18. stoljeća itd.⁶⁰ U svojoj *Autobiografiji* navodi kako je veze s nekolicinom svojih studenata održavao i kasnijih godina. Njegov rad u području hrvatske historiografije također je bio zapažen. Sve do današnjih dana nezaobilazan izvor povijesnih istraživanja bio je njegov dvotomni *Hrvatski povijesni repertorij* (*Horvát történelmi repertorium*) (1900–1902), objelodanjen na mađarskom jeziku u Budimpešti.⁶¹

⁵⁶ Margalits Ede: Supplementum ad opus Florilegium proverbiorum universae latinitatis, Budapest, 1910. (Vidjeti: Magyar Katolikus Lexikon (e-izvor: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margalits.html>) pristupljeno: 7. 7. 2019).

⁵⁷ Margalits Ede: *Sententiae in classicis latinis*. 1. Poetae. 2. Historici. 3. Oratores philosophi. Budapest, 1911–1913. (Vidjeti: Magyar Katolikus Lexikon (e-izvor: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margalits.html>) pristupljeno: 7. 7. 2019).

⁵⁸ Margalits Ede: *Deis in universa Latinitatae*. Budapest, 1918. (Vidjeti: Magyar Katolikus Lexikon (e-izvor: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margalits.html>) pristupljeno: 7. 7. 2019).

⁵⁹ Magyar Katolikus Lexikon (e-izvor: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margalits.html>) pristupljeno: 7. 7. 2019).

⁶⁰ A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Alamanchja, 1896–1897. Budapest, 1897, str. 41, 44.

⁶¹ Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Javitott, átdolgozott kiadás (e-izvor: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>) pristupljeno: 7. 7. 2019).

Nastao je po nagovoru Đule Paulera [Pauler Gyula], znamenitog mađarskog povjesničara, koji je smatrao važnim, da mađarski povjesničari mogu proučavati djela i rasprave slavenskih povjesničara, kao i njihova gledišta, posebno u temama koje se tiču i Mađara.⁶² Margalits je tako načinio opsežan repertorij u dvama tomovima, koji je dao „pregled o stanovištu hrvatskih povjesničara u pogledu svih mađarskih povijesnih događaja“, a koja je naišla na priznanje stručnih krugova, a po Margalićevoj tvrdnji, Đula Pauler se neobično radovao ovom radu. Iza toga slijedio je i njegov *Srpski povijesni repertorij* te je čak imao u planu i izradu repertorija i za češku i za poljsku povijest jer su mnogi događaji iz tih država bili vezani i za mađarsku povijest.⁶³

Ovo opsežno djelo poslužilo je kao dobar izvor i dobra polazna osnova za istraživanja hrvatskih povijesnih tema, iako je zagrebački *Arhivski Vjesnik* svojevremeno najavljivao da se ovim djelom „mađarski učenjaci neće onako poslužiti kako se nadaju“, budući da autor nije stručnjak za povijest, te se kod izbora odrednica nije ograničio samo na povijesnu, već na širu literaturu.⁶⁴ Međutim, to predviđanje se, srećom, nije ostvarilo. Štoviše, ispostavilo se da je širi odabir odrednica značio kvalitativno više za mađarske povjesničare, te u periodu neposredno nakon njegovoga objavljivanja nalazimo više mađarskih djela koja se često pozivaju na Margalićev repertorij kao izvor. Tu je dovoljno spomenuti samo djelo baruna Đule Forstera [Forster Gyula] o povijesnim spomenicima Ugarske (*Magyarország műemlékei*) (1905) koji se, recimo, kod opisivanja spomenika u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, skoro od stavke do stavke poziva na Margalićev repertorij.⁶⁵ Njegovo djelo je po izlasku iz tiska imalo više ozbiljnih prikaza, od kojih svakako izdvajamo ona dva koji je napisao Lajoša Nemenji [Neményi Lajos] i Janoš Evetović.⁶⁶

⁶² Ede Margalić: *Autobiografija*, „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, Sombor, 2004, str. 66–67.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Anonim: [Od historičkih pomagala...] = *Arhivski Vjesnik*, 1902, str. 273.

⁶⁵ Horvát-Szlavónország és Dalmácia. Általános irodalom. = Bárány Forster Gyula: *Magyarország műemlékei* 2. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma, Budapest, 1905, str. 1082–1088.

⁶⁶ Neményi Lajos: Horvát történelmi repertórium. = *Századok*, 1902/9, str. 850–854; Evetovics János: dr. Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. = *Katholikus Szemle*, 1902/8, str. 775–776.

HRVATSKO-MAĐARSKI, MAĐARSKO-HRVATSKI
DŽEPNI RJEČNIK (1898)⁶⁷

Nesumnjivo najznačajniji lingvistički rad Ede Margalića bila je izrada njegovog *Hrvatsko-mađarskog, mađarsko-hrvatskog džepnog rječnika* (1898)⁶⁸ koji je sadržao i najčešće korištene izraze i izreke obaju jezika, približno 15.000 riječi.⁶⁹ Mađarska javnost je pojavu ovog rječnika dočekala pozitivno te su budimpeštanski listovi uglavnom isticali dvije njegove vrline: prvo, što je napisan tako da „svojim primjerima i objašnjenjima dijelom nadomješta i gramatiku te da i Mađarima i Hrvatima olakšava da jezik onog drugog nauče za relativno kratko vrijeme“, potom, da sadrži i dvanaestak stranica korisnih primjera konverzacije iz svakodnevnog života.⁷⁰

Kao i svako djelo, i ovo je imalo svoju povijest nastanka, o kojoj Margalić detaljno govori u svom autorskom predgovoru, napisanom u ožujku 1898. u Budimpešti.⁷¹ Između ostalog, kazuje, da svoje djelo posvećuje grofu Albinu Čakiju, bivšem ministru prosvjete, „koji je još kao ministar, godine 1894, na ugarskom saboru izjavio da nakani na budimpeštanskom sveučilištu osnovati profesuru hrvatskog jezika i književnosti“.⁷² (To je ubrzo i realizirao, kada je Margalić postavljen za profesora katedre za hrvatski jezik i književnost). On je svoju motiviranost za izradu rječnika objasnio na sljedeći način: „Kao profesor hrvatskog jezika, da svojoj dužnosti odgovorim, izdajem sada i ovo moje djelce, i milo će mi biti, ako će ovo išta, ma i najmanje, doprinijeti ostvarenju (...) domoljubne svrhe.“⁷³

⁶⁷ Ako bismo rječnik Ede Margalića sagledavali u kronološkom nizu objavljenih rječnika (hrvatskih, srpskih i višejezičnih), tada bi redosljed prije njegovog, bio sljedeći: Faust Vrančić: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae. Venetiis*, 1595; Šušnik-Jabmrešić: *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica*, Agram, 1742; Rejtényi József: *Szerb-magyar-latin-német szótár*, Budapest, 1875; Blagoje Brancsics – Derra György: *Magyar-szerb szótár*, Újvidék, 1887; Srpsko-mađarski rječnik, Srpska manastirska štamparija, Novi Sad, 1894; Spicer Mór: *Magyar-horvát és horvát-magyar szótár közhasználatra*. Franklin Társulat, Budapest, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1893).

⁶⁸ *Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira*. Szerkesztette dr. Margalits Ede egyetemi tanár. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat kiadása, Budapest, 1898.

⁶⁹ Reffle Gyöngyi: *A magyar–szerbhorvát szótárak történeti és lexikográfiai vizsgálata*. = *Hungarológiai Közlemények*, 1985/1 (62) str. 101–127.

⁷⁰ Anonim: *Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótár*. = *Vasárnapi Ujság*, 1. X. 1899, str. 671.

⁷¹ Dr. Margalits Ede: *Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira*. Budapest, Azt Athenaeum irod. és nyomdai r. Társulat kiadása, 1898, str. V–XI.

⁷² Ede Margalić: *Autobiografija*, „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, Sombor, 2004, str. VII.

⁷³ Isto.

U posebnom uvodu rječnika, Margalić detaljno pojašnjava svoju koncepciju izrade rječnika te razotkriva i nove detalje vezane za njegov nastanak i izdavanje. Između ostalog, objašnjava podjelu jezika na ekavštinu, ikavštinu i jekavštinu, te pojašnjava da je rječnik sačinio tako da ga mogu koristiti „i Srbi i Hrvati, te Mađari koji uče ili srpski ili hrvatski“.⁷⁴ O svom djelu, dalje pojašnjava da ga je već 1894. bio završio, te kada je krenuo da nađe izdavača, saznao da je već u tisku jedan dvotomni hrvatsko-mađarski rječnik, te je zbog toga (tada) odustao od objavljivanja.⁷⁵ Međutim, kada se taj rječnik pojavio, s jedne strane bio je skup (5 forinti), a s druge imao neke nedostatke koji su otežavali njegovo korištenje (npr. nisu bili navedeni rodovi imenica), te je Margalić došao do spoznaje da za objavljivanjem njegovog rječnika ipak postoji potreba, te ga je dao u tisak.⁷⁶

Značajna misao, koju je formulirao u ovom tekstu imao je i neke tadašnje društvene konotacije: „Postoji samo jedan put za otklanjanje nesporazuma i pogrešnog shvaćanja: uzajamno razumijevanje i upoznavanje“.⁷⁷ Objasnio je način na koji je obradio imenice, pridjeve i glagole u rječniku, čija je najvažnija vrлина, po njemu, što je kratak, jer se kod izbora riječi rukovodio načelom da u njemu bude zastupljen onaj fond riječi koji je (po njemu) neophodan, a sve ono što je smatrao nebitnim, izostavio je.⁷⁸

Sve u svemu, njegov je rječnik bio veoma popularan i korišten, budući da je doživio deset izdanja.⁷⁹ Razlog za to vjerojatno leži i u *dodatku* rječnika, koji nosi naslov *Razgovori*, a koji na najpraktičniji način daje primjere, točnije konverzacijske obrasce korisnicima u pojedinim životnim situacijama: na željeznici, u hotelu, u restoranu, na pošti, u kazalištu itd.: („*U koliko sati odlazi vlak u Zagreb? Dopustite, gospodine, da zatvorim prozor jer je veliki propuh. Konobare, donesite mi juhu. Pokazat ću vam gospodine Ilicu, Zrinjevac, muzej, sveučilište, kazalište...*“)⁸⁰ Budući da mađarska bibliografija ovaj rječnik navodi kao dvotomni te da i paginacija drugog dijela rječnika počinje s jedan, pretpostavljamo da je rječnik bio u prodaji i zasebno, ali i oba dijela ukoričena u jednom tomu.⁸¹

⁷⁴ Isto, str. VIII.

⁷⁵ Iako Margalić ne navodi o kojem se rječniku zapravo radilo, pretpostavljamo, da je to mogao biti rječnik Mora Špicera (*Spicer Mór: Magyar horvát és horvát-magyar szótár közhasználatra*, Franklin Társulat, Budapest, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1893).

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto, str. IX.

⁷⁹ Ede Margalić: *Autobiografija*, „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, Sombor, 2004, str. 106.

⁸⁰ Reffle Gyöngyi: A magyar–szerbhorvát szótárak történeti és lexikográfiai vizsgálata. = *Hungarológiai Közlemények*, 1985/1 (62), str. 101–127.

⁸¹ Isto.

Margalić nam u uvodu rječnika ne navodi niti pojašnjava na koja ranija izdanja se ugledao pri izradi svoga rječnika kao ni koja je načela, te koje uređivačke metode koristio. Analizom jezičnog korpusa rječnika dolazimo do zaključka da ona sadrži one hrvatske i mađarske (književne i svakodnevne) riječi, koje „predstavljaju sredstva uzajamnog društvenog razumijevanja“.⁸² U rječniku je autor strogo filtrirao znanstvenu frazeologiju i stručne izraze, kao i etnološke, zdravstvene, psihološke termine. U rječniku nalazimo jako malo arhaizama, dijalektološke frazeologije iliti „grube“ izraze. Jasno je da se autor fokusirao pretežno na književni i svakodnevni jezični korpus, i to s relativno bogatom frazeološkom građom.⁸³ Kod odrednica nalazimo i naznačene sinonime i antonime kao i njihove međusobne frazeološke veze. Čini se, da se njegova uređivačka tehnika rukovala primarnim načelom lakšeg korištenja, to mu je bila ideja vodilja, usredotočena na primarni motiv leksikografije – na posredovanje.⁸⁴

Vrjednujući Margalićev rječnik, njegov značaj i popularnost u širem kontekstu mađarsko-hrvatskih i hrvatsko-mađarskih rječnika s kraja 19. stoljeća, potrebno je ukazati na njegove prednosti u odnosu na druge rječnike toga vremena kao i razloge zbog čega je njegov rječnik doživio desetak izdanja.

Bibliografski, to jest historiografski pregled, izdanih mađarsko-hrvatskih rječnika pokazuje da situacija u drugoj polovici 19. stoljeća nije bila zadovoljavajuća. Naime, nakon objavljivanja *Srpsko-mađarsko-latinsko-nemačkog rečnika* somborskog profesora Jožefa Rejtenjija [Rejtényi József], 1875. u Budimpešti, (koji s gledišta hrvatskoga jezika nije ni bio previše značajan), nastao je vakuum, koji je trajao skoro dva desetljeća.⁸⁵ To razdoblje je s gledišta potrebe jezične komunikacije hrvatskog i mađarskog stanovništva bilo predugo, jer je kočio i otežavao komunikaciju, kao i književno prevoditeljstvo, jednom rječju, dalje kulturno zbližavanje dvaju naroda. Upravo, da bi premostio taj nedostatak, pisanja rječnika prihvatio se Mavro Špicer [Spicer Mór] (1862–1936), hrvatski pisac iz Našica, koji je 1893. objavio jedan obiman, dvotomni *Mađarsko-hrvatski i hrvatsko-mađarski rječnik* na 808 stranica (*Magyar-horvát és horvát-magyar szótár* I–II, Franklin-Társulat, Budapest, 1893).⁸⁶ U predgovoru Špicer najprije pojašnjava da se pisanja rječnika prihvatio, kako bi otklonio „osjetan nedostatak“ koji već duže vrijeme postoji, te da je kao izvore koristio „dijelom Balagijev [Ballagi Aladar], Firedijev [Füredi

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Reffle Gyöngyi: A magyar-szerbhorvát szótárak történeti és lexikográfiai vizsgálata. = *Hungarológiai Közlemények*, 1985/1, str. 101–127.

⁸⁶ Isto.

Ignác], i Tiprajjev [Tipray Tivadar], a dijelom Filipovićeov [Ivan Filipović] i Šulekov [Bogoslav Šulek] rječnik“, a da ga je tijekom pisanja savjetovao znameniti stručnjak, sveučilišni profesor slavenskih jezika, dr Oskar Ažbot [Asbóth Oszkár].⁸⁷ Špiceroov rječnik je bio specifičan, budući da se (kako i napominje u uvodu), on uglavnom fokusirao na prikupljanje svih riječi koji se koriste u javnom govoru, a izostavio one sastavljene riječi, koje se i inače mogu samo opisno prevoditi.⁸⁸ Po veličini fonda riječi ubraja se u rječnike srednje veličine, s 30.000 riječi, a njegova cijena iznosila je 5 forinti.⁸⁹

Godinu dana nakon Špiceroovog rječnika, Blagoje Brančić i Đorđe Dera 1894. g., u Novom Sadu objavili su svoj *Srpsko-mađarski rečnik* sa čak 40.000 riječi.⁹⁰

Nekako paralelno sa Špiceroom i Margalić se prihvatio pisanja rječnika, ne znajući da je Špicero svoj rad već priveo kraju.⁹¹ Margalić se o tome (po osobnom priznanju), informirao tek kada je 1894. završio svoj rječnik i počeo tražiti izdavača.⁹² Informirajući se o Špiceroovom djelu, Margalić je najprije odustao od izdanja svog rječnika, smatrajući ga suvišnim. Ali ubrzo, nakon što je pobliže analizirao Špiceroov rječnik, došao je do zaključka da i dalje ima opravdanja i potrebe za njegovim radom.⁹³ Do tog je zaključka došao iz više razloga. Špiceroov rječnik od 808 stranica, bio je preglomazan, dok je njegov bio džepnog formata. Špiceroov je koštao 5 forinti, a njegov je po cijeni bio mnogo dostupniji. Špiceroov rječnik je, također sa stručnog gledišta imao neke nedostatke (npr. nije označavao rod kod imenica).⁹⁴ Margalićeov je, kao džepni rječnik, sadržavao 15.000 riječi, (znači bio je upola manji), ali je bio i mnogo jeftiniji. Sam Margalić bio je mišljenja da je najveća vrlina njegovoga rječnika manji broj stranica, budući da se on, prilikom njegovoga sastavljanja rukovodio načelom prikupljanja samo onih riječi, koje su po njegovoj ocjeni bili

⁸⁷ Spicer Mór: *Magyar-horvát és horvát-magyar szótár I-II*, Budapest, 1893. Előszó. (e-izvor: <https://www.antikvarium.hu/konyv/magyar-horvat-es-horvat-magyar-szotar-i-ii> pristupljeno 3. 4. 2020).

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Ernest Barić: *Uporaba i prevođenje međunarodnih riječi i izraza u mađarsko-hrvatskim i hrvatsko-mađarskim rječnicima Mavra Špicera (1893.) i Ede Margalića (1898.)* (e-izvor: <http://mhti.hu/archivum/assets/docs/xiizbornik/16ernest/files/basic/-html/page1.html> pristupljeno 3. 4. 2020).

⁹⁰ Reffle Gyöngyi: *A magyar-szerbhorvát szótárak történeti és lexikográfiai vizsgálata. = Hungarológiai Közlemények*, 1985/1, str. 101–127.

⁹¹ Dr. Margalits Ede: *Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótár tekintettel a két nyelv szó-lásaira*. Budapest, 1898, str. VIII–IX.

⁹² Isto.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

neophodne, a izostavljao je sve one riječi, za koje je smatrao, da su suvišne.⁹⁵ Osim toga, prednost njegovoga rada bio je i dio konverzacije za svakodnevnu upotrebu, koji je korisnicima bio jako koristan.⁹⁶

Čitatelji, to jest korisnici rječnika su se, zbog navedenih razloga, mnogo češće opredeljivali za Margalićev rječnik, te je to bio i razlog zašto je, u narednim godinama doživio čak deset izdanja.⁹⁷ Ernest Barić, koji se u više navrata bavio analizom hrvatsko-mađarskih rječnika⁹⁸, u poređnom analizom Špicerovog i Margalićevog rada došao je do zaključka da se „oba rječnika uklapaju u djela nastala kao plod smišljeno uobličene koncepcije mađarske i hrvatske purističke jezične tradicije“, što se između ostalog ogledalo u tome, da su izbjegavali upotrebu međunarodnih izraza i njihovih prevođenja na hrvatski i mađarski jezik.⁹⁹

ZAKLJUČAK

Izuzetan Margalićev znanstveni opus pao je u zaborav već dva desetljeća prije njegove smrti. Tome je svakako doprinijela činjenica da je Margalić umirovljen za vrijeme Prvoga svjetskog rata, a sve do svoje smrti (1940), živio je povučeno, bez uplitanja u javni život. Inače, nakon okončanja Prvog svjetskog rata, promjena imperije, povlačenje novih granica, značilo je i ustrojavanje novih državnih tvorevina, ali i novoga načina života i drugačijeg pogleda na život i okolinu. U svome članku, povodom smrti Ede Margalića, Janoš Herceg [Herceg János] sa žaljenjem navodi da je još prije svoje smrti pao u zaborav: „S njegovog pokopa izostali su prigodni govornici te su ga i novine spominjale vrlo šturo, kao nekog tko je za javnost već odavno umro“. ¹⁰⁰ Samo su ga rijetki poklonici posjećivali, a povodom nekih jubileja rado je organizirao ručkove, u kojima je uživao. Njegova polustoljetna aktivna služba pala je u zaborav, usprkos činjenici, da je godinama vrijedno objavljivao svoja znamenita povijesna, filozofska i lingvistička djela – sveukupno 42 knjige.¹⁰¹

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Ede Margalić: *Autobiografija*, „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“, Sombor, 2004, str. 106.

⁹⁸ Ernest Barić: Po čem se razlikuje najnoviji hrvatsko-mađarski rječnik od prethodnih. = *Studia Slavica Savariensia* 2016, 1–2, str. 45–50.

⁹⁹ Ernest Barić: *Uporaba i prevođenje međunarodnih riječi i izraza u mađarsko-hrvatskim i hrvatsko-mađarskim rječnicima Mavra Špicera (1893.) i Ede Margalića (1898.)* (e-izvor: <http://mhti.hu/archivum/assets/docs/xiizbornik/16ernest/files/basic/-html/page1.html> pristupljeno 3. 4. 2020).

¹⁰⁰ Herceg János: + Dr. Margalits Ede (1849 – 1940). = *Kalangya*, 1940/ 7–8–9, str. 296–298.

¹⁰¹ Isto.

Poslije Prvog svjetskog rata se povukao, ali je i dalje pratio događanja oko sebe. Pratio je informacije iz javnog života te je čitao znanstvenu literaturu i časopise. Dakako, davao je i savjete mlađima, ukoliko bi mu se obratili za pomoć, ali se u bitke u javnom životu nije uplitao.

Zapravo, kako nam Janoš Herceg kazuje, on je svojim radom i stvaralaštvom služio jednom drugom svijetu, koji je živio u duhu Austro-ugarske nagodbe, počevši od vremena Ferenca Deaka [Deák Ferenc] pa sve do Prvog svjetskog rata.¹⁰² Više od četrdeset njegovih radova ne označavaju ni polovicu njegovog znanstvenog opusa budući da je cijeli život bio svestrano angažiran u raznim područjima obrazovanja, znanosti i kulture. Imao je prebogato i razgranato stvaralaštvo, što je sasvim odgovaralo njegovom renesansnom duhu i širokom interesu. Za sebe je mogao reći da je bio dijete jednog sretnog vremena koje nije tražilo filozofe i kritičare koji samo opisuju pojave, već *graditelje*, te vremena, u kojem je bila važna *društvena ravnoteža*.¹⁰³ Njegov cjelokupni opus bio je u znaku otkrivanja, i samo u manjem dijelu opisan. To je i bio zahtjev vremena – popunjavanje praznina u znanstvenom životu, i tu je ideju vodilju dosljedno slijedio. Njegov, najznačajniji rad, uz rad na rječniku, bio je *Hrvatski povijesni repertorij*.¹⁰⁴

Bio je prijatelj znamenitih mađarskih pisaca, Pala Đulajja, Mora Jokaija [Jókai Mór] i drugih poznatih ličnosti književnog, kulturnog i javnog života tadašnje Ugarske. Bio je sveučilišni profesor, član Mađarske akademije znanosti i ministarski povjerenik hrvatskih i srpskih škola. Njegov dug život uveo ga je u jedno novo povijesno poglavlje, ali te promjene nije mogao pratiti. Njegov bi znanstveni opus svakako trebao poslužiti kao primjer mlađim naraštajima kako treba graditi mostove uzajamnosti među kulturama i narodima.¹⁰⁵ Nažalost, njegov život i stvaralaštvo, kao da je potvrdilo latinsku izreku: *Tempus edax rerum* (*Vrijeme sve proždire*).

LITERATURA:

- *A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja*, 1896–1897, Budapest, 1897.
- Anonim: Margalits Ede. = *Irodalomtörténet*, 1940/V–VI, 1940, 142.
- Csányi, Erzsébet: Margalits Ede Šenoa-fordításai. = *Hungarológiai Közlemények*, 1988/4 (77), 1988, 553–556.

---

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Isto.

- Gál, Zoltán: 50 éve halt meg Margalits Ede. = *Petőfi Népe*, 29. oktobar 1990.
- Katona, Lajos: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Gyűjtötte és rendezte dr. Margalits Ede. Budapest, Kókai Lajos, 1896.
- Kenyeres, Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Javított, átdolgozott kiadás (e-izvor: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> pristupljeno: 7. 7. 2019).
- Kósa, László: Keleteurópa népköltészete magyarul. = *Irodalmi Szemle*, 1971/6, 1971, 526–527.
- Leskovár, Jánkó: *Roskadozó kastélyok*. Beszély. Horvátból fordította Margalits Ede. Olcsó Könyvtár 1153–1156, Budapest, 1900.
- *Magyar Katolikus Lexikon* (e-izvor: <http://lexikon.katolikus.hu/M/Margalits.html> pristupljeno: 4. 7. 2019).
- Margalits, Ede: *Bácskai közmondások és szólások*, Baja, 1877.
- Margalits, Ede: Zrínyi Miklós, a költő. = *Katholikus Szemle*, 1893, 80–100, 259–279, 418–429.
- Margalits, Ede: Zrínyi Miklós, a költő, Budapest, 1893.
- Dr. Margalits, Ede (szerk.): *Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira*. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat kiadása, Budapest, 1898/1.
- Margalits, Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-Társaság támogatásával, Kókai Lajos, Budapest, 1897/1.
- Margalits, Ede: *Florilegium proverbiorum universae latinitatis*. Proverbia, proverbioles, sentetiae gnomaeque classicae, mediae et infimae latinitatis, Budapest, 1897/2.
- Margalits, Ede: A dalmát tengerpart (Primorje) népszokásai és babonái. = *Ethnographia*, 1898/2, 431–434.
- Margalits, Ede: Zrínyi a költő eddig ismeretlen levelei. = *Századok*, 1898/3, 340.
- Margalits, Ede: Horvát népszokások és babonák Belovár – Körösmegyében. = *Ethnographia*, 1899/1, 124–126.
- Margalits, Ede: Horvát népszokások és babonák Károlyváros vidékén. = *Ethnographia*, 1899/2, 301–303.
- Margalits, Ede: Boszorkánypörök Horvátországban. = *Ethnographia*, 1900, 321–326.
- Margalits, Ede: Karnarutić éneke és a magyar Zrínyiász. = *Századok*, 1903, 537–544.
- Dr. Margalits, Ede: *Isten a világ közmondásaiban*. Szerző sajátja, Budapest, 1910/1, I–II.

- Margalits, Ede: *Supplementum ad opus Florilegium proverbiorum universae latinitatis*, Budapest, 1910/2.
- Margalits, Ede: *Sentetiae in classicis latinis*. 1. Poetae. 2. Historici. 3. Oratores philosophi, Budapest, 1911–1913.
- Margalić, Ede: *Autobiografija*, „Dometi“, Gradska biblioteka „Karlo Biječki“, Sombor, 2004.
- Mazsuranics, Iván: *Csengics Szmail Aga halála*. Ford: Margalits Ede. (Olcso Könyvtár 362. sz.) Franklin-Társulat, Budapest, 1896.
- Révész Bertalan: Új tudományos fórummal gazdagodott a Vajdaság. = *Irodalmi Szemle*, 1970/8, 747–748.
- Senoa, Avgust: A pálosok végrendelete. Költemény. Horvátból fordította Margalits Ede. = *Katholikus Szemle*, 1900, 242–246.
- Senoa, Avgust: Kővé vált násznép. Horvátból fordította Margalits Ede. = *Katholikus Szemle*, 1900, 759–766.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* (e-izvor: http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/pristupljeno_4_7_2019).

* Doslovno citirane dijelove mađarskih izvora za ovaj je rad preveo je prof. dr sc. Ferenc Nemet.

Ferenc NEMET & Emina BERBIĆ-KOLAR

CROATIAN-HUNGARIAN CULTURAL RELATIONS IN THE LIGHT OF LINGUISTIC, ETHNOLOGICAL, HISTORIOGRAPHIC AND TRANSLATION WORK OF DOCTOR EDO MARGALIĆ (1849–1940)

In the late 19th and early 20th centuries, one of the few who intensively built bridges between Croats and Hungarians in the fields of history and culture through his rich and extensive scientific research, linguistic and translation work was Ede Margalic (1849–1940). Scientist, translator, university professor and linguist of the Renaissance spirit and broad education. In 1895 he was elected associate professor, and soon a full professor of Croatian language and literature at the University of Budapest. His Croatian-Hungarian, Hungarian-Croatian Pocket Dictionary [Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira. Szerkesztette Dr. Margalits Ede egyetemi tanár. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat kiadása, Budapest, 1898], which contributed to the rapprochement of the two peoples, has experienced as many as ten issues. While his literary translations from Croatian to Hungarian, as well as original studies and ethnological works,

contributed significantly to informing Hungarians about the literary, ethnological and historical values of Croats. Margalic's often quoted, extensive and historical fact-rich, two-volume Croatian Historical Repertory (*Horvát történelmi repertórium*) (1900–1902), published in the Hungarian language, which is unavoidable to historians to this day, has contributed most to the introduction of Hungarians to Croatian history. professional and scientific literature. The work will highlight the extremely valuable, rich and fruitful work of this eminent scientist who has devoted his entire working (and life) to Croatian-Hungarian rapprochement.

Keywords: *Ede Margalic, Croatian-Hungarian, Hungarian-Croatian Pocket Dictionary, Croatian Historical Repertory, Literary Translation*

UDK930.85:394.26(477)

Izvorni naučni rad

Olga IAKOVLIEVA (Odesa)

Odesa National I. I.Mechnikov University, Ukraine

olga.yakovleva.1920@gmail.com

Viktoriiia HRYHORASH (Odesa)

Odesa National I. I.Mechnikov University, Ukraine

viktoriiagrygorash@gmail.com

**RITUALS ON CHRISTMAS HOLIDAYS AS A GENDER-MARKED
DISCOURSE IN TRADITIONAL UKRAINIAN CULTURE**

The article reveals one of the longstanding oppositions of the male and female principles, taking into account axiological characteristics. The reasons for the destruction of patriarchal gender stereotypes, which are preserved in the Ukrainian ceremonial discourse, in particular during the Christmas holidays, are considered. The manifestations of stereotypes of femininity and masculinity in rituals during the preparation and the holiday itself (Christmas) in different regions of Ukraine are analysed in detail. The authors have identified, described and explained regional „inconsistencies“ in the manifestations of traditional gender stereotypes, taking into account the peculiarities of the mythological outlook of our ancestors. In the entire Ukrainian ceremonial discourse and at Christmas as well, ritual actions were associated with imitative and protective magic. Such actions were usually performed only by women. Christmas was no exception in this regard, although in some regions men were involved in ritual acts of magic and even performed such acts on their own or with assistants (a son or a wife). Such destruction of gender stereotypes is explained neither by the substitution of the subject in Christmas rituals, nor by the masculine-centricity of Christmas in general, but by the fact that while celebrating the birth of the sun (during paganism) or Jesus Christ (after Christianity), men served as the spirit of God, the very deity, who was omnipresent and helpful to a man. Traditional gender stereotypes are preserved and presented in the Christmas rituals: a woman constructs and protects the family micro-world within her home, and a man, like the Highest, takes care of the macro world.

Keywords: *gender stereotype, femininity, masculinity, ritual discourse, ritual, Christmas, Holy Evening, symbolic actions*

1. Introduction

From the end of the last century to the present day, gender analysis in the language studies in Ukraine has been an integral part of such fields of knowledge as sociolinguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, linguocultural studies (Selivanova 2010: 335), as well as folkloristics (Ivanovska 2012), pedagogics (Vykhor 2017), ethnology, cultural studies (Kys 2012; Mayerchuk 2011), philosophy and psychology (Hapon 2002). Therefore, it is fair to say that since the beginning of the 21st century, not only linguistics but also other humanities have been experiencing a kind of „gender boom“ (Stavyczka 2003: 30). In the 2010s, the gender aspect of language policy, aimed at overcoming sexism in language, deserved special attention (Stavyczka 2010: 13).

The current state is characterized by an „explosion of scientific interest in the problem of gender and its modern transformations“ (Marchyshyna 2018: 9) both in our country and in other countries of the Slavic world, including Belarus (Kovalyova 2002; Kovalyova 2003), Russia (Uzenjova 2001; Uzenjova 2002), Montenegro (Bulatović & Čarapić 2018), etc.

In view of the above, gender multidisciplinary research in various aspects remains relevant.

N. Gocza (2013) writes about different approaches to gender issues in linguistics. The peculiarities of gender studies in Ukraine are characterized by Yu. Maslova (2015). The analysis of gender linguistic studies in Ukraine is carried out by O. Levchenko (2017). The research of L. Vasylyeva (2017) is devoted to the existence of gender asymmetry and gender stereotyping in different languages of the world. Gender identity on the material of English postmodern texts is investigated by A. Marchyshyna (2018).

Taking into consideration that, first, gender stereotypes generated by sexual dimorphism are being destroyed; second, the process of globalization is running parallel with the revival of national cultures; third, the passage from the patriarchal to the egalitarian system of social and sexual relations has not yet been completed (Marchyshyna 2018: 83; Vykhor 2017: 26), particular importance is given to the research of gender stereotypes in the traditional culture of different peoples, including the Ukrainians. The common beliefs of Slavic ancestors about the dual unity of men and women in the family also affect the gender culture of society as a whole.

The **aim** of the article is to describe the semantics of the gender-marked ritual actions on Christmas holidays of the Ukrainians. The **objectives** are to analyse ritual actions on Christmas holidays according to the folk ethnic calendar; describe the semantics of such ritual actions; identify gender stereotypes and „inconsistencies“ in feminine/masculine manifestations in the

ritual context before Christmas; compare the binary unity of masculine and feminine principles as one of the fundamental principles of the formation of the world with gender-marked ritual actions on Christmas Eve. The **object** of our research is a calendar ritual discourse (winter cycle) in the traditional culture of the Ukrainians. The **subject** is the semantics of gender-marked ritual actions of ceremonial discourse on Christmas holidays.

2. Results and Discussion

According to M. Gimbutas (2006), in the Neolithic era, there was no dichotomy between the sexes of men and women, but there was an idea that their fusion produces the energy necessary to increase the vital forces of the environment. In addition, the researcher dates back the indications for the existence of a sacred marriage, an image of embracing couples to the era of the early Neolithic.

M. Jeliade (1998) analyzed the mythological formulas of primary integrity, which consisted of all binary oppositions, including the opposition of male and female. The researcher wrote about bisexuality as a manifestation of the divine and that in all myths about divine androgyny and about a bisexual original man, the exemplary models of human behaviour were found. That is why androgyny is symbolically enlivened and reupdated through various rituals in many peoples of the world.

It is known that binary oppositions, including the opposition *male – female*, are one of the most ancient archetypal forms of cultural understanding of the world, based on balance and harmony, organic coexistence of everything in the world (Zykova 2011: 86–88). The notion that the masculine principle is complemented by the feminine one and they have opposite meanings (the masculine is positive whereas the feminine is negative) was formed and retained in the mythological consciousness of the ancestors (Iakovlyeva 2003).

The origin of the concept of binarity was analyzed by V. Taranets (Taranets 2008). The myths of different peoples clearly show the understanding of the origin of the world as something chaotic, whole and indivisible, which then breaks down into parts as two-part opposition. V. Taranets (ibid.: 104) proved this idea by examining the etymology of specific words, including the lexeme „man“, the splitting of which into two parts with the opposition *man/woman* is evident in Indo-European languages. The scholar notes that „in those ancient times the concept of „man“ did not have the generic meaning as in modern languages, but existed in specific varieties such as a mother, a hunter, a warrior and others... The cogitative splitting of the concept „man“ implied the birth of one of the members of the binary opposition. The observa-

tions of linguists show that in the contrast *man/woman*, the primary one was a woman as more significant for the age of the matriarchy in the family.

The creation of the universe in the representation of ancestors was the prototype of a human family. Therefore, in the celestial family, the „Sun“, the „Moon“, and „small stars“ (their children) were stood out (Nechui-Levitsky 2003: 13–14).

Analyzing the folklore texts of the 19th century, we noticed that the owner of the house more often appeared in the image of the moon, the wife – in the image of the sun, their children – in the image of the stars. The Sun-woman is an Indo-European image (known to the Slavs, Balts, Germans, Indians, and Hittites) (Dudko 2003: 52). In this regard, etymological studies of linguists which prove the secondariness of the name of the sun in the pair of the *moon/sun* are useful (Taranets 1999: 67–72). Such evidence suggests that the folklore texts in which the moon symbolizes the female principle in the creation of the universe (by analogy with the creation of a family) reflect the echo of ancient times of matriarchy, and this symbol is more ancient.

Over time, a different hierarchy of dependency is established, as reflected in the texts where the Moon symbolizes the male master in the family. This is the evidence of replacing of matriarchy by patriarchy.

In the ceremonial texts until now, there is no clear distinction that the Moon is a man and the Sun is a woman. For instance, in wedding songs the following fragments are preserved: ...*Young Marysya came to the table with her friends like the moon with the stars...* (Dolenha-Khodakovskiy 1974: 194). *A red raspberry grew ripe, standing in the meadow in the clear sun. Marisenko burst into tears, standing in front of her father* (Dolenha-Khodakovskiy 1974: 194–198).

Modern studies in the humanities have ascertained the destruction of the patriarchal stereotype: „a man is a breadwinner, a woman is a housekeeper“ (Marchyshyna 2018: 92). However, this stereotype, with all its variants and transformations, which, in our opinion, is engraved in multifaceted folk texts, is not the focus of scholars nowadays. A well-known Ukrainian folklorist M. Dmytrenko (2011: 286), describing carols, notes that „the central place in the rituals of caroling is taken by the songs addressed to the master and his family“, whereas the „there are not so many songs in honour of the mistress“ (ibid.: 290).

In the ethnocultural study by M. Mayerchyk (2011: 58), there is a section on gender distribution of functions and roles in the ritual, in which the author states the quantitative advantage of female actions in Ukrainian rituals of the family cycle in contrast to more labile and variable „male“ genres (fairy tales, anecdotes, etc.) in traditional culture.

The Ukrainian folklorist O. Ivanovskaya (2012: 141), considering the gender and age subjectivity in the festive reality of the Ukrainians, notes that folklorists do not often pay attention to the fact that gender and age factors play a decisive role in the creation of festive-playing habits. The researcher notes a clear regulation of the relations of age and gender groups in the context of Ukrainian national holidays and a prime example of such a regulation was calendar holidays, which subsequently gave way to family ones (Ivanovskaya 2012: 143).

Ritual discourse in the broad sense, including rituals on winter holidays, is understood as a text whose semantics of ritual symbolic actions embodies typical patriarchal gender stereotypes. In this study, the following definition is considered to be relevant: *gender stereotype* is a stable idea of gender roles and behaviours of men and women engraved in the traditional culture of the Ukrainians, in particular, in the rituals of the winter cycle.

Analysing such texts (Iakovlyeva 2014), we have repeatedly encountered the variability of ritual actions in different regions of our country, and the variability of the verbal part of the ceremonies. The ritual actions performed during the Christmas holidays are no exception in this regard. S. Kylymnyk (1964: 17), who elaborately described Ukrainian holidays, related to a calendar ritual, noticed differences in the celebration of winter holidays between the southern and northern regions of Ukraine.

It is also important for our research to focus on V. Propp's (2007: 48) remarks that, first, every calendar holiday must be studied taking into account the peculiarities of other holidays of the whole annual cycle; and ideally, taking into consideration the individual rituals of family cycle rites, that is, to analyse the ritual discourse as a communicative situation, the peculiarities of which are that the basis of communication is a system of syncretic symbols whose meaning has either been transformed or forgotten over time (Iakovlyeva 2014: 6, 72–74); secondly, calendar holidays are agrarian holidays related to farming (Propp 2007: 47).

Christmas has long been not only one of the biggest calendar holidays (Skurativskij 1994: 19) but also a family holiday in which all the family members participated. Women cleaned houses that had to be whitewashed twice, painted a stove or a chimney, and decorated images with garden and forest potions (Kylymnyk 1964: 17); everything had to be washed: windows, doors, benches, shelves (Skurativskij 1994: 23). The housewife bought new dishes in advance, sewed new linen for all the family members – everything had to be new before the birthday of the sun, which religion associated with the birth of Jesus Christ (Skurativskij 1994: 28).

Calendar and family rites are associated with the fundamental idea of life and death. They vividly illustrate the passage to either a new season or to another world, a passage to a different status. The process of passage is dangerous, and therefore requires certain protective actions that have been developed over the centuries (Iakovlyeva 2014: 75–79). Therefore, a clean house as a renovated dwelling, new dishes, new clothes, etc. before Christmas symbolized a new life in the family: more prosperous and happier.

It was forbidden to work on holidays, therefore, on the eve „men also did not rest“: dry firewood was prepared; barns, stables, pantries, yards were cleaned; sleighs were repaired, as well as the cart that had never been used for Christmas. Thus, everything was cleaned up in all sectors of the household (Kylymnyk 1964: 17).

„To clean up“ meant to join the highest order, the world harmony: „All the living and the dead in the household have to meet the solemn moment of Holy Evening in their places. Nothing can be out of the house this evening, in someone else’s hands, i.e. borrowed or left somewhere“ (Voropaj 1993: 46). Therefore, the everyday actions that were obligatory for women and men on the eve of Christmas are considered ritual and of symbolic importance: the organisation of the microcosm of a family by analogy with the macrocosm of the universe.

In the myths of the arrangement of the universe, „the creation of the cosmos from the chaos“ is purely masculine. Only women participated in the ritual recreation of new home space, the *reconstruction of a new cosmos*, i.e., cleaning up before Christmas (Mayerchyk 2011: 60). For this reason, the long-standing household chores were the duty of a woman, which is stated in folk proverbs: *In the house, a woman holds three corners whereas her husband the fourth one; the house is kept not on the ground but by a woman; where the working woman is, there is a clean room* (Mayerchyk 2011: 94–96).

M. Jeliade (2002: 49–50) notes that „The house is not just an object... it is a world that people build for themselves, imitating divine creation, cosmogony“; and a man himself is responsible for both the maintenance of his dwelling and its renovation.

However, there are „inconsistencies“ in the manifestation of traditional gender stereotypes in the rituals. S. Kylymnyk’s (1964: 18) study describes the household chores that were performed by „four hands“ on Christmas Eve, i.e., together, by a man and a woman. In particular, two or three days before the holiday, the master and his mistress made candles from the wax of their apiary, while uttering special „words“, later – the words of a prayer.

Traditionally, as stated in most sources, when preparing for the Holy Supper at dawn, the mistress produced new or live fire, burnt up „twelve logs,

which had been stocked and dried for twelve days of the last month, cooked twelve meals. Children helped the mistress, and especially, her eldest daughter“ (Voropaj 1993: 45). On the contrary, there is information that during „special ceremonies“ the wood was burnt in the oven by both the master and the mistress to prepare the necessary dishes; how they lit a stove *together* with the „live fire“, „put kutia and uzvar“ into the stove, kneaded dough for knyses, worked *together* and put them *together* in a stove (Kylymnyk 1964: 19).

The majority of ethnographic sources provide information on household chores, making a new fire, exclusively by the mistress. In our opinion, the involvement of a man in such work can be interpreted in different ways. Firstly, as an echo of the ritual androgynization, which M. Jeliade (1998; 2002) wrote about. The fusion of masculine and feminine means a violation of the cosmic order. In other words, it is a symbolic restoration of the Chaos that preceded the Creation. The pre-cosmogonic Chaos is an inexhaustible source of forces that existed before the creation of the world (i.e, before the establishment of a certain order), and through which cosmogony could be realized. Thus, the pagan holiday of the rising sun corresponds to the world at the time of its creation, which required the fusion of two principles – male and female. Secondly, after the adoption of Christianity, masculine-centrism reigned in a patriarchal family. Thus, our position on understanding the role of a man in the preparation of ritual dishes is based on the facts given by V. Skurativskij (1994: 29): „The master was considered the most respected person. He acted as an old priest and his words, advice or order were considered indisputable to be performed“. This information indicates that a man symbolized the presence of God or the Holy Spirit during sacred ritual actions on Christmas Eve, including the preparation of meals for the Holy Supper. The traditional role of a mistress in baking ceremonial bread (as well as in the preparation of other dishes) is presented in an ancient carol: *Is mistress at home? She's at home in a new chamber. What is she doing? – Knitting cakes* (Vojtovych 2005: 230).

The following episode reveals the fact that a man during the Christmas holidays played the role of a deity: the day before the father with his son was making two sheaves of hay on a threshing floor. After that, they went to the river with these sheaves, washed their faces with spring water, returned to their house and knocked on the door. The mistress, when hearing the knock, asked, „Who is knocking on the door?“ „The holy spirit with calaches (soft sweet bread) and holy water!“ answered the man. Then he walked through the door and said, „Generous and good evening to you!“ One of the sheaves was laid on the table, and it symbolised the crib where Jesus Christ was born. The other one was Didukh, the symbol of the passed away ancestors who looked after the future harvest (Skurativskij 1994: 33).

The Holy Evening on Christmas Eve (Holy Supper, Holy Evening, Rich Evening) is the holiday of „the birth of the light of Dazhbog“, i.e., the Sun (Vojtovych 2005: 465), and therefore the rebirth of the whole life after winter, which used to be associated with death. All the ritual actions during the day, such as cooking kutia, sowing grain, making Didukh, and others, were connected with the peasants' bakery activities, with the magic of creating a prototype of a rich harvest, a happy family life in peace and harmony. The Ukrainian farmers believed that by showing the gods (during paganism), or the saints, after the adoption of Christianity, wealth and prosperity in the family, it would be possible to expect even more protection and help, which would provide, among other things, a better harvest. This idea is reflected in the texts of Christmas carols: *Generous evening, good evening! At dawn, the plough is ploughing... And the mother of God is carrying food, and Saint Peter is following her. And she brought food and said, „Plough, kiddies, mountains, valleys and wide fields, we will sow rye, and wheat, and all kinds of pasture...“* (Dolenha-Khodakovskiy 1974: 124–125).

Nowadays almost all regions of Ukraine lost the rituals related to Didukh, which were called „Bring Christmas to the house“. However, a long time ago a father and his son brought it to the house, bowing to Didukh and sprinkling it with holy water. After praying the father said, „Let us bring Christmas to the house!“ (Kylymnyk 1964: 55).

O. Voropaj (1993: 46–47) presents another option of bringing Didukh to the house. This ritual was performed exclusively by the master himself. Stepping across the door, he removed his hat and greeted his mistress as if he had seen her for the first time. She asked, „What are you carrying?“ The man replied, „Gold to be wealthy all the year!“ Then the master congratulated the whole family on Holy Evening, and after that, lifted Didukh above the table and put in the special corner (pokut) under the icons.

Gold in this ritual had a symbolic meaning of both the sun on which the harvest depended and all the cereal plants whose symbolic meaning was Didukh. Only God was capable of sending the sun and a good harvest to the Earth, according to ancient ancestors' beliefs. Therefore, during the ritual of bringing Didukh into the house, a man was similar to a deity.

In the traditional culture, female behaviour was usually characterised by subordination to men in the family (a father, a brother, a husband, etc.). However, in the rituals and customs, the activity of a woman, both as a subject and as an object, was evident (Mayerchyk 2011: 58). Rituals on Christmas Eve demonstrate certain transformations in this regard, given that the man (master) has been assigned the role of a deity or the spirit of God. This idea is confirmed by the texts of Christmas carols, for instance: *The Lord has come*

from the Heaven to the Earth ... And in that house, everything speaks like angels. In his yard, there is God's joy, in his stable God's grace... Be healthy, my master! (Dolenha-Khodakovskiy 1974: 125).

Ritual discourse related to the birth of a child and, by analogy, the birth of the Sun and Jesus Christ, in folk beliefs, belongs to the rites of passage (Iakovlyeva 2004: 111–112). Ritual actions aimed at protecting individuals or families as a whole were extremely important in such ceremonies. Traditionally, they were performed by women. Before Christmas, to „close the mouth“ to her enemies, the mistress stuffed all the holes in benches with oakum (Voropaj 1993: 46). It could have been straw that was called Didukh. Who else but not the spirit of the ancestors could better protect the whole generation from hostile words and actions?

The magic protective effect was the following: the mistress tied as many knots on the rope as there were enemies. When everyone was having dinner, she sat on a rope, which meant that as a result of such imitative magic, she tied the mouth to all enemies, and they would remain silent throughout the year.

In another option of protective rituals, the master took part. He hammered holes in the benches (so that the evil was not hidden!), and the mistress „poured out these holes“ beforehand (Kylymnyk 1964: 26). It was the master who smoked the house and sprinkled it with holy water, „cut down“ the thresholds, so that no trouble came, fed cattle with the „Holy Supper“ (took a few spoons of kutia, a spoon of other dishes, mixed with flour), speaking to them. When he returned to the house, the mistress closed the door tightly, and the master sat in the corner, where Didukh stood, the symbol of the deity of the future harvest (ibid.: 24, 28). This night belonged to the spirits; therefore, the spirit of God came to dine with the man, and they closed doors and protected themselves from evils.

People believed that the ancestors' souls were also sitting at the table with the whole family that night, so before the mistress covered the benches, and before they sat down, everyone was blowing so as not to sit down on „souls“.

The master invited the Sun, the Moon, stars, rains, etc., as well as the deceased family members for supper. In the Transcarpathian region, the following protective magic actions were performed: the master and his son went around the house three times. They carried bread, kutia, coals, incense and a candle. Crosses were placed on the doorways and between the horns of the animals, casting spells on evil forces. The master closed the door and sprinkled with poppy seeds „from witches“; he placed garlic and an axe „from wolves“ near the threshold (Skurativskiy 1994: 33–34; Kylymnyk 1964: 21).

This ritual used to have variants. V. Skurativskiy (1994: 33) adds the following information to the aforementioned ritual: *when the sun was absent,*

the master went around the house with his wife, who wore a man's hat. O. Voropaj (1993: 47) notices: they went around the yard with „festive“ bread, honey and poppy seeds, the *master* and the *mistress*. „At the stable where cows were standing, the *mistress* densely sprinkled with the seeds of wild poppy, so that the witches, while picking them, could not come to cattle. ...Going around, the woman put on the man's hat on her head to walk bareheaded all year long“ (Skurativskyj 1994: 47).

V. Propp (2007: 50–59; 1995: 120–128) wrote about the exchange of various elements of clothing as a gender feature in order to make the participants of ritual actions laugh, analyzing specific rituals of family and calendar cycles. A. Van Gennep (2011: 50) noted that the replacement of clothing was an important element in the rites of passage.

M. Mayerchyk (2011: 202), a historian and an ethnographer, devoted a separate section of the monograph to the problem of clothing as a sign in the customs and rituals of the Ukrainians. The author considers that „the use of the clothing elements of the opposite sex is a poorly researched aspect of the rite“, despite some contributions to the development of this issue made by M. Sumtsov and Ye. Kaharov. The following ideas of the researcher are to be paid special attention: 1) in ancient times, clothing was considered not just a symbolic body; it created a new social body (ibid.: 145); 2) the significant elements of clothing are a headdress, a belt and shoes, which in folklore are associated with the top, the middle and the bottom in the creation of the universe (ibid.: 190); 3) the use of the elements of the gender-relevant clothing concerning another gender may not only cause humour and laughter in the ceremonial discourse but also acquire the value of sacredness (ibid.: 203).

The importance of headdresses in the traditional culture of different peoples is evidenced by a separate ritual in the wedding ceremony – covering the heads of a bride and a groom. The wreath has a symbolic meaning of maidenhood. The headdress of married women – a kerchief, an ochipok, a serpanok – besides symbolizing the passage of a girl to the social status of a wife, had an apotropaic (protective) function. The groom had to wear a hat during the wedding ceremony (Vojtovych 2005: 599).

The attitudes of women to their own headdress are evidenced by data provided by the Ukrainian ethnographer and anthropologist Hv. Vovk. When the researcher asked one of the women to bare her knee, it did not provoke any resistance. However, when he asked to take off her ochipok, he almost always heard indignation and protest (Vovk 1995: 127).

During the wedding ceremony of the Ukrainians, the groom put on his hat on the head of the bride, and the bride remained in it. In Chernihiv region, a mother-in-law put a groom's hat on the bride's head, with which she slept,

and this symbolized a young woman's adherence to her husband's family (Vojtovych 2005: 599). It is believed that at the wedding the theme of androgyny was unfolded symmetrically for both the bride and the groom (Mayerchuk 2011: 205).

The situation the day before Christmas Eve, when a wife put on her husband's hat, from our point of view, cannot be interpreted unequivocally. First, there are differences in the ritual itself: a woman in a man's hat went with a master to perform protective magical actions when a son was absent; secondly, she wore a man's hat when she was walking with her husband to stay bareheaded all year long. In our opinion, in the first case, this action had such a sacred meaning: in the absence of a son, in a man's hat, the woman could multiply the man's positive energy, which, on Christmas Eve, symbolized divine energy and promoted well-being. In the second variant, when the participation in this ritual allowed the woman to go bareheaded, i.e., with loose hair throughout the year, has a different meaning, which is related to the symbolism of hair in the traditional Slavic culture.

The attitude toward human hair in general, and women's hair in particular, was ambivalent in traditional ancestral culture. First of all, a plait is „virgin's beauty“; covering hair during a wedding ceremony symbolically deprived a young girl of beauty. During the ritual of taking hair out of braids, mourning songs were sung: *...I feel sorry for the fair hair, and the girlish beauty...* (Dolenha-Khodakovskiy 1974: 254).

Secondly, a girl's braid was also a symbol of will, i.e., the girl's free life at her parents' house and her pride. It should be noted that covering the head of a girl (woman) when the braid is not hidden, had a symbolic meaning of health, beauty, wealth and fertility. O. Potebnja (2007: 152) draws an analogy between the covering of trees with young leaves, which is a sign of revival and renewal, and the covering of the head of a young woman, which should be reborn in the form of a mistress, a mother and a defender of the family.

The researcher has combined all the ideas about hair: this is beauty, pride and will, confirming the beliefs of the Germans that long hair and a beard are the signs of a free and proud person. According to the scholar, covering hair deprived a woman (a girl) of mysterious power, the ability to divine and conjure. Such ceremonial actions were performed by women with their heads uncovered (Potebnja 2007: 151–152). It is known that, according to folk customs, women were letting their hair down as a sign of complaint (Zhajvoronok 2006: 488).

Thus, wearing a hat by a woman in the pre-Christmas Eve ritual in order to go bareheaded, from our point of view, may be related to the desire of the mistress to obtain the right to freely and independently participate in all

female magic rituals in the context of calendar and family rituals. Christmas ritual discourse in this respect was special: a woman had the right to put on a man's hat on the eve of the Holy Evening only once (Vojtovych 2005: 600), and only this evening could she receive divine energy as a result of androgyny. Christmas as the rite of passage was dangerous for its participants, and first and foremost for the master and the mistress. As liminal people, they needed protection. The woman was more vulnerable in this regard, since the female principle traditionally had a negative meaning. Thus, the hat on the head of the mistress could perform a purely protective function by analogy with the hat of invisibility, which protected the hero from enemies.

The main ceremonial food this evening was kutia or God's („divine“, sacrificial) food and uzvar („divine drink“). Hv. Vovk (1995: 188) describes these ancient dishes: „Boiled wheat or barley with honey and boiled dried vegetables in the water are reminiscent of the Neolithic era“. These dishes, including kutia, are associated with a special ritual on Christmas holidays, which is called: „Carry kutia to the corner (Nesty kutiu na pokutyu)“. In some regions, this was done by the youngest boy in the family, to whom his father had woven new woollen gloves the day before. The boy recited, „Nesu kutiu na pokutyu, on the green hay for bees (chickens) to sit down!“ (Skurativskyj 1994: 30). Most likely, it was a teenager because only a child aged 12–14 could carry kutia in the hot pot.

In the south of our country, the mistress herself carried kutia, and then uzvar, performing acts of imitative magic: she ordered attendants to cluck in order to make chickens lay eggs better; she put dishes and pulled kids' wisps of hair to keep the chicks crested. In the Cherkasy and Chernihiv regions, the mistress imitated a sitting hen when she served kutia to eat (ibid).

S. Kylymnyk (1964: 25) described how the master and his mistress laid a table on Christmas Eve: in the middle of the table, he put knysh for holy spirits (knysh is ceremonial bread, which in the old days was made mostly on a funeral feast. On Generous and Hungry kutia such bread was also necessarily baked (Zhajvoronok 2006: 293), because before dinner ancestors were remembered). She put palyanytsya (the Ukrainian bread) on the table. Baking of ritual bread – knysh (masculine gender in Ukrainian) and palyanytsya (feminine gender in Ukrainian) – was a gender-marked ritual. The master put a bowl with pies on a table. Then he inserted a wax candle into palyanytsya, lighting it to burn all night, symbolizing the sun (Kylymnyk 1964: 25). Taking into account the fact that almost all the magic actions during the Christmas holidays were performed by a husband while his wife and his children only assisted him, it was the master who turned to burning candles: „*Shine, the holy sun, to holy souls and us alive...*“ (ibid.).

The master put kutia on the table and covered it with knysh, and the mistress – put uzvar and covered it with palyanytsya. At the same time, the children imitated the sounds of a brood hen and the hum of bees (Kylymnyk 1964: 26). We believe that the ritual when a man put kutia as „divine“ food on the table is more ancient because he was the embodiment of the „God’s spirit“ that night and laid the table. This ritual is presented in the carol: ...*The master is walking around the chamber, putting the tables in three rows, putting silk tablecloths, silver plates, steel knives, inviting God for supper...* (Voropaj 1993: 64).

In the ceremonial discourse on Christmas holidays, many different rituals were performed. They were important signs regarding the future harvest, cattle breed, weather, marriage etc. Such rituals were performed by men and women, young men and women and even children. A strikingly gender-marked ritual was (and it still is nowadays) greeting neighbours and relatives on Christmas Day. It is a firm belief that the first carollers should be male representatives who can provide welfare in the following year. A bad sign was the situation when firstly a woman came to the house on Christmas. Therefore, as a rule, girls did not participate in singing carols. They believed that the more boys came to the house, the richer the year would be for the family.

3. Conclusions and ideas for further research

The description of the main rituals as gender-marked discourse on the Christmas holidays in the traditional culture of the Ukrainians allows us to draw the following conclusions: 1) calendar and family rituals have a vivid gender sign of femininity, due to the dominant role of women in them. The ritual discourse in some regions of Ukraine on Christmas Eve was an exception in this regard because most ritual actions aimed at the protection and welfare of the family were performed by men whereas women and children assisted them; in most territories, these rituals, like all others, were feminine-centred; 2) the masculine-centricity of the ritual discourse on Christmas holidays can be explained by the dominant role of a man in the patriarchal family, who before the birth of the God’s son was given magic power, i.e., was identified with the deity and, as a result, participated in the rituals; 3) in some rituals, which undoubtedly underwent certain transformations, the ancient information about the microworld of a family, which was taken care of by women, was preserved. Putting everything in order in the world is a function of God, therefore, outside the house, i.e., in the yard, in the barn, in the pantry, a man put everything in order; 4) wearing a man’s hat by a woman on the eve of the Holy Evening could have had several symbolic meanings: a) protecting

a woman as a liminal person from evil spirits; b) the meaning of androgyny: the fusion of two principles – male and female into a single deity at the beginning of the creation of the world, which a holiday of the birth of the Sun, or Christmas was considered; c) wearing a hat to go bareheaded throughout a year could mean getting by a woman the right to participate in all the purely feminine rituals of the calendar and family cycle, in which women often let their hair down; 5) a vivid gender-marked ritual after the Holy Supper was (in some regions it remains even nowadays) visiting relatives and neighbours to greet them with the holiday, give them dinner, sing carols. This ritual was performed until sunrise, „because on Christmas night good souls of spirits and the god of the harvest remained in the household until sunrise“ (Skurativskij 1994: 36). A boy or a male representative needed to come into the house first. If a woman came first, it was considered a misfortune. The male carollers were awaited impatiently because it was believed that the larger number of them came, the richer New Year would be.

These findings show the need to further research gender stereotypes in the ritual discourse of family holidays and other calendar rituals, as well as the analysis of symbolic meanings of the exchange of clothing among people of the opposite sex, in particular, during wedding ceremonies and in the ritual of birth.

References

- Bulatović, V. & Čarapić, D., Gender: social or linguistic?, *Lingua Montenegrina, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*, 21, 2018, 19–37.
- Dmytrenko, M., *Symvoly ukrainskoho folkloru*: Monohrafiia, Kyiv, 2011.
- Dolenha-Khodakovskiy, Z., *Ukrayinski narodni pisni v zapysax Zoriana Dolengy-Xodakovskogo (z Halychyny, Volyni, Podillia, Prydniprianshchyny i Polissia)*, Naukova dumka, Kyiv, 1974.
- Dudko, D., *Mater' Lada. Bozhestvennoe rodoslovie slavjan. Jazycheskij panteon*, Jeksmo, Moskva, 2003.
- Gimbutas, M., *Civilizacija Velikoj Bogini*, Mir Drevnej Evropi, ROSSPZN, Moskva, 2006.
- Gocza, N., Vychennya movy kriz pryzmu gendernyx teorij, *Movoznavstvo*, 5, 2013, 55–58.
- Hapon, N., *Hender u humanitarnomu dyskursi: filosofsko-psykholohichnyi analiz*, Lviv, 2002.
- Iakovlyeva, O., Arxetypy cholovichogo i zhinochogo nachala u vesilnyx obryadovyx pisnyax, *Zapysky z ukrayinskogo movoznavstva: zb. nauk. pr.*, 12, 2003, 26–34.

- Iakovlyeva, O., *Obryadovyj dyskurs u systemi nacional`noyi lingvomen-talnosti: monografiya*, „Odeskyj nacionalnyj universytet imeni I. I. Mechnykova“, Odesa, 2014.
- Ivanovska, O., *Ukrainskyi folklor: semantyka i prahmatyka tradytsiinykh smysliv*, Pidruchnyk, Kyiv, 2012.
- Jeliade, M., *Mefistofel' i androgin, ili misterija celostnosti*, SPb: Aletejja, 1998.
- Jeliade, M., *Okkul'tizm, koldovstvo i mody v kul'ture*, K.: „Sofija“, 2002.
- Kovalyova, R., Gjenderny aspekt bjelaruskich prykazak. *Raznastajnasc" mow i kul"tur u kantekseje glabalizacyi: materyJaly Mizhnar. Simpoziumaju, 1*, 2003, 150–156.
- Kovalyova, R., MifalagichnaJa i arhjetypnaJa asnova zhanochyh vobrazaw u bjelaruskaj kalJadna-abradavaj paezii, *MifalogiJa – fal"klor – litaratura: prabljemy paetyki: navuk.zb.*, 2002, 160–168.
- Kylymnyk, S., *Ukrayinskyj rik u narodnyx zvychayax v istorychnomu osvittenni. Zymovyj cykl*, Toronto, 1964.
- Kys, O., *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii narodnii kulturi*, Lviv, 2012.
- Levchenko, O., Lingvistychni doslidzhennya genderu v Ukraini, *Lyu-dyna. Kompyuter. Komunikaciya: zbirnyk naukovyx pracz*, 2017, 74–83.
- Marchyshyna, A., *Gender na identychnist v angломovnomu postmodern-istskomu dyskursi: sociokul`turnyj ta lingvopoetychnyj aspekty (na ma-teriali naukovyx, publicystychnyx ta xudozhnix tekstiv): monografiya*. Kam'yanecz-Podil`s'kyj: PP Bujnycz`kyj O. A., 2018.
- Maslova, Yu., Osoblivosti rozvytku gjendernyx lingvistychnyx doslidzen` v Ukraini, *Naukovi zapysky nacional`nogo universytetu „Ostroz`ka aka-demiyi“*, Seriya „filologichna“, 5–7, 2015, 100–105.
- Mayerchyk, M., *Rytual i tilo. Strukturno-semantychnyj analiz ukrajinskyx obryadiv rodynnogo cyklu: monografiya*, Krytyka, Kyiv, 2011.
- Nechui-Levytskyi, I., *Svitohliad ukrainskoho narodu. Eskiz ukrainskoi mi-folohiiu*, Oberehy, Kyiv, 2003.
- Potebnja, A., *Simvol i mif v narodnoj culture*, M.: Labirint, 2007.
- Propp, V., *Russkie agrarnye prazniki*, S-Pb.: Azbuka, 1995.
- Propp, V., *V svete fol`klora*, M.: Labirint, 2007.
- Pryslyvia ta prykazky, K.: Red. chasopysu „Narodoznavstvo“, 2000.
- Selivanova, O., *Lingvistychna encyklopediya*, Dovkillya-K, Poltava, 2010.
- Skurativskyj, V., *Svyatvechir*, Vyroby-komercz. firma „Perlyna“, Kyiv, 1994.
- Stavyczka, L., *Mova i stat. Krytyka*, 6, 2003, 29–34.
- Stavyczka, L., Sociolingvistychni doslidzhennya v Instytuti ukrajinskoyi movy, *Sociolingvistychni studiyi; za zag. red. L. O. Stavyczkoyi*, 20101, 10–17.

- Taranets, V., *Diakhroniia movy*, Drukarskyi dim, Odesa, 2008.
- Taranets, V., Pro henetychnu sporidnenist nazv Sontsia i Misiatsia u movakh (na materiali slovianskykh ta hermanskykh mov), *Slovianskyi zbirnyk: zb. nauk. pr.*, 6, 1999, 67–72.
- Uzenjova, E., (2001). Imja sobstvennoe u bolgar: gendernyj aspekt. *Doklady Vtoroj mezhdunarodnoj konferencii „Gender: jazyk, kul'tura, kommunikacija“*, Moskva, 2001, 105–107.
- Uzenjova, E., „Muzhskoe“ i „zhenskoe“ v jazyke i rituale (po materialam svadebnoj obrjadnosti balkanskih slavjan), *Gender-Forschung in der Slawistik: Beiträge der Konferenz Gender-Sprache-Kommunikation-Kultur, 28. April bis 1. Mai 2001. Institut für Slawistik Friedrich Schiller-Universität Jena. Herausgegeben von Jirina van Leeuwen-Turnovcova, Karin Wullenweber, Ursula Doleschal, Franz Schindler. Wiener Slawistischer Almanach*, 55, 2002, 567–579.
- Van Gennep, A., *The Rites of Passage*, University of Chicago Press, 2011.
- Vasylyeva, L., Maskulinnist i feminnist u movi (na materiali slovyanskyx ta neslovyanskyx mov). *Slovyanskyj zbirnyk: Zb. nauk. pracz*, 21, 2017, 141–156.
- Vojtovyeh, V., *Ukrayinska mifologiya; peredmova V. Shevchuka*, Lybid, Kyiv, 2005.
- Voropaj, O., *Zvychayi nashogo narodu*, Oberig, Kyiv, 1993.
- Vovk, Hv., *Studiyi z ukrayinskoyi etnografiji ta antropologiji*, Mystecztvo, Kyiv, 1995.
- Vykhor, S., Ukrainskyi folklor yak zasib formuvannia gendernoi kultury uchniv molodshoho shkilnoho viku, *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Serii: pedahohika*, 1, 2017, 25–31.
- Zhajvoronok, V., *Znaky ukrayinskoyi etnokultury: slovnyk-dovidnyk*, Dovira, Kyiv, 2006.
- Zykova, I., *Kul'tura kak informacionnaja sistema: Duhovnoe, mental'noe, material'no-znakovoe. Monografija*, M.: Knizhnyj dom „LIBROKOM“, 2011.

Olga IAKOVLIEVA & Viktoriia HRYHORASH

**RITUALI NA BOŽIĆNIM PRAZNICIMA KAO RODNO
OBILJEŽENI DISKURS U TRADICIONALNOJ
UKRAJINSKOJ KULTURI**

Rad otkriva jednu od dugotrajnih opozicija muškog i ženskog principa, uzimajući u obzir aksiološke karakteristike. Razmatraju se razlozi uništenja patrijarhalnih rodni stereotipa koji su sačuvani u ukrajinskom ceremonijalnom diskursu, posebno tokom božićnih praznika. Detaljno se analiziraju manifestacije stereotipa o ženstvenosti i muškosti u ritualima tokom pripreme i trajanja samoga praznika (Božića) u različitim krajevima Ukrajine. Autori su identifikovali, opisali i objasnili regionalne „nedosljednosti“ u manifestacijama tradicionalnih rodni stereotipa, uzimajući u obzir osobitosti mitoloških pogleda naših predaka. U cjelokupnom ukrajinskom ceremonijalnom diskursu, i na Božić takođe, obredne akcije povezane su s imitacijskom i zaštitničkom magijom. Takve radnje obično su izvodile samo žene. Božić u tom pogledu nije bio izuzetak, mada su u nekim krajevima muškarci bili uključeni u obredne magijske radnje, pa su takva djela izvršavali samostalno ili s pomoćnicima (sin ili žena). Takva destrukcija rodni stereotipa ne objašnjava se zamjenom subjekta božićnih rituala, niti muškocentričnošću samoga Božića, već činjenicom da su, tokom slavljenja rođenja sunca (za vrijeme poganstva) ili Isusa Hrista (nakon hrišćanstva), ljudi služili Božjem duhu, samom božanstvu, koje je bilo sveprisutno i korisno čovjeku. Tradicionalni rodni stereotipi sačuvani su i predstavljeni u božićnim ritualima: žena izgrađuje i štiti porodični mikro svijet u svojem domu, a muškarac se, poput Najviših, brine o makro svijetu.

Ključne riječi: *rodni stereotip, ženstvenost, muškost, ritualni diskurs, ritual, Božić, Badnje večer, simboličke akcije*

UDK 005.96

Izvorni naučni rad

Suad BEĆIROVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

s.becirovic@uninp.edu.rs

Samir LJAJIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

s.ljajic@uninp.edu.rs

Elma ELFIĆ-ZUKORLIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

g.menadzer@uninp.edu.rs

Semrija SMAILOVIĆ (Novi Pazar)

Univerzitet u Novom Pazaru

semrija.smailovic@uninp.edu.rs

ZNAČAJ KOMUNIKACIJE SA ZAPOSLENICIMA I NJEN UTJECAJ NA MOTIVACIJU

Ljudi su resurs bez kojeg nijedna organizacija ne može. Međutim, ključno pitanje jeste šta pokreće ljude da daju svoj maksimum organizaciji u kojoj su zaposleni? U ovom radu autori su istražili kako komunikacija između pretpostavljenih i zaposlenih može pozitivno utjecati na motivaciju zaposlenih. Autori su detaljno analizirali klasične motivacione teorije, gdje se ističe da su nemonetarni faktori ključni za motivaciju zaposlenih. Na osnovu ovih teorija, kao i svog ličnog iskustva, autori su zaključili da zaposlenicima treba posebno približiti razlog postojanja jedne organizacije, da bi se shvatio značaj rada u jednoj organizaciji. Svakako da je ovaj razlog samo dugoročno relevantan ukoliko poslodavac razvija siguran ambijent za rad, što obuhvata zaštitu i podršku zaposlenih kod obavljanja radnih zadataka. Uspješna komunikacija između pretpostavljenog i zaposlenika ima za ishod da je pretpostavljeni spreman žrtvovati svoje privilegije da bi ostalim članovima kolektiva bilo bolje. Zato će uspješni rukovodioci stavljati ljude, kao ključni resurs organizacije, na prvo mjesto. Rukovodilac, na ovaj način, manifestira

izvjestan stepen brige za svoje zaposlene. Na taj način se kod zaposlenika razvija osjećaj sigurnosti, pripadnosti organizacije, a također, oni kod sebe razvijaju izvjestan nivo autofirmacije, samopoštovanja i radnu motivaciju.

Ključne riječi: *komunikacija, motivacija, nemonetarni motivacioni faktori, ljudski resursi*

Uvod

Većina ljudi kada žele pokrenuti ili proširiti svoj poslovni poduhvat razmišljaju o izgledu proizvoda, cijenama, troškovima, nabavci sirovine – a pogotovo ih brine nabavka dugotrajne stalne imovine, tj. zemljišta, zgrada, mašina, voznog parka itd. Nakon nabavke potrebnih resursa, razmišlja se o tome kako kombinirati potrebne resurse, prave se planovi, razvijaju strategije. Ali se jedna ključna stavka često izostavlja, ne pridaje joj se potrebna pažnja – a to su ljudi! Nijedan poslovni poduhvat, nijedna organizacija, svejedno da li se radi o profitnoj ili neprofitnoj organizaciji, ne može bez ovog ključnog resursa. Nažalost u balkanskim zemljama se ovom resursu manje posvetilo pažnje, jer se smatralo da će se uvijek imati dovoljno radnika. Otvaranjem granica prema Evropskoj uniji, jasno se vidi da je ova pretpostavka pogrešna. Svakog dana sve veći broj mladih napušta zemlje Balkana u potrazi za boljom budućnosti u zapadnim i centralnim zemljama Evrope. Ovaj razvoj je posebno problematičan za manje zemlje, gdje već od ranije postoji problem deficita stručnih kadrova.

Postavlja se pitanje: kako motivisati ljudske resurse da bi se postigli maksimalni rezultati? Ovo je složeno pitanje, jer je sama motivacija zaposlenih složena aktivnost. O motivaciji zaposlenih se puno piše i psiholozi održavaju brojne seminare, gdje pokušavaju objasniti važnost uloge motivacionog faktora za zaposlene i njihovo zadovoljstvo. Često se misli da će visoka plata obezbijediti kvalitetnu radnu snagu. Ovdje se primjenjuje ista logika, po kojoj bi trebala niska cijena obezbijediti sigurnu prodaju proizvoda. Međutim, istina je da zakon o ponudi i potražnji samo djelimično važi. Ljudi su složena bića i svoje odluke donose uzimajući u obzir različite monetarne i nemonetarne faktore. Često znamo izbjegavati kupovinu u određenoj radnji, iako je najpovoljnija u gradu, zato što nam prodavac nije simpatičan, što se nemamo gdje parkirati, i sl. Isto tako znamo da kod ponekih poslodavaca ne bismo radili za „najveću platu na svijetu“. Zašto? Upravo je cilj ovog rada istražiti jedan manje poznati segment unutar teorije motivacije zaposlenih. U gotovo svim motivacionim programima se ignoriše značaj komunikacije kod uređivanja odnosa između menadžera i zaposlenika. Čini se da je u našim kulturama posebno izraženo govoriti o prvima – liderima i menadžerima – ali manje o obič-

nom zaposleniku. Svi govore o igraču, koji je dao gol, ali niko ne spominje ostalih deset igrača, koji su dali doprinos da bi se postigao gol, ili su spriječili primanje gola. S druge strane, želimo biti jasni da nismo protiv lidera. Kako ćemo vidjeti u samom radu, neophodan je lider ili menadžer koji će pokrenuti i upravljati lađom. Ali da bi se ta lađa kretala u ispravnom smjeru, neophodno je da kapetan jasno komunicira cilj putovanja i ukazuje na značaj svakog zaposlenog. Ovo nam pokazuje da je svaki rukovodilac, u stvari, jedan vođa grupe, koji treba da podstiče, usmjerava, ohrabruje, motiviše i podržava integraciju individualnih osobina zaposlenih ka zajedničkom cilju organizacije.

Zato u ovom radu želimo analizirati šta upravo motivira zaposlene? Kako može lider uticati na motivaciju zaposlenih? Kako se uspješnom komunikacijom između rukovodioca i zaposlenika može povećati motivacija zaposlenih? Na ova pitanja želimo u ovom radu dati konkretne odgovore na osnovu analize radova vodećih teoretičara i praktičara, kao i ličnog iskustva autora kao dugogodišnjih rukovodilaca.

Radna motivacija

Nijedna organizacija, nezavisno da li se radi o profitnoj ili neprofitnoj organizaciji, da li je u državnom ili privatnom vlasništvu, ne može funkcionisati bez ljudi. Može se slobodno kazati da su ljudi glavni resurs svake organizacije. Ali isti ti ljudi nisu slučajno u organizaciji – postoji razlog zašto su oni tu. Drugim riječima oni imaju motiv koji ih pokreće svakog dana da dolaze na posao. Ova radna motivacija označava veličinu napora koju zaposleni želi i pokušava da uloži u izvršenju određenog posla unutar radne organizacije (Mitchell 2002). Na osnovu ovoga se lahko može zaključiti da je motivisan zaposlenik ključ svakog uspjeha jedne organizacije, jer što je veća posvećenost u obavljanju radnih zadataka, bolje će i organizacija postići svoj cilj, pa tako biti i uspješnija. Zato je i jasno da svaki rukovodilac želi imati motivisane zaposlenike u svojoj organizaciji. Ukoliko su zaposlenici radno motivisani, doživljavaju svoje radno mjesto, svoju organizaciju sa pozitivnim emocijama. Tu pozitivnu energiju će prenijeti na svoj rad, tako da cijela organizacija predstavlja stimulativnu sredinu. Roethlisberger ističe da radno okruženje, prisustvo i nivo uvažavanja ili nagrada imaju efekat na nivo rada zaposlenih na radnom mjestu. Međutim, problem u vezi sa motivacijom je kako otkriti potrebe i želje zaposlenih i gdje se one podudaraju sa osnovnim vrijednostima i ciljevima organizacije (Roethlisberger 1999).

Nagrađivanje predstavlja jedan od glavnih načina za privlačenje zaposlenih i njihovo motivisanje za ostvarivanje boljih rezultata. Kada čujemo riječ „nagrađivanje“ odmah ćemo vjerovatno pomisliti na novac kao glavno

sredstvo za nagrađivanje, odnosno za motivaciju zaposlenika. Taj odgovor, na prvi pogled, izgleda logičan. Novac omogućava zaposlenom da kupuje brojne stvari koje zadovoljavaju njegove potrebe. Zato je Frederik Tejlor (Frederick Taylor) još početkom dvadesetog vijeka opisao novac kao najvažniju nagradu, koja motivira zaposlene na nižem nivou da postignu visoku produktivnost (Taylor 1911). S druge strane, Tejlor nije imao poseban obzir prema ljudskim potrebama. On je gledao na zaposlenike više kao na mašine – zaposlenici su samo tu da bi odradili svoj posao i da slušaju naređenja pretpostavljenih (Taylor 1911).

Jasno je da ovakav pogled na menadžment i upravljanje ljudskim resursima jako ograničen. Ljudi nisu mašine, nego kompleksna bića sa različitim potrebama. Poznati teoretičar Abraham Maslov (Abraham Maslow) je u svom radu iz 1943. godine razvio teoriju o hijerarhiji potreba. Maslov je pretpostavio da ljudi imaju pet vrsta potreba, i da se one aktiviraju na hijerarhijski način. Na prvom mjestu se nalaze fiziološke potrebe. Ljudi žele zaraditi novac da bi zadovoljili svoje osnovne potrebe poput hrane i vode. Na drugom mjestu se nalaze potrebe za sigurnošću (sigurna sredina), nakon toga socijalne potrebe (npr. povezivanje sa prijateljima), potreba za poštovanjem i na kraju potreba za samoostvarenjem (Maslow 1943).

Gledajući sa aspekta hijerarhije zadovoljenja potreba, jasno je da gladnom čovjeku ne treba puno govoriti o samoostvarenju ili slično. Kada su članovi porodice gladni i žedni, kada trebamo platiti račune za vodu, struju, telekomunikacione usluge, postoji osnovna borba kako doći do dovoljno novčanih sredstava. Tek kada budemo riješili ove probleme, možemo govoriti o zadovoljenju drugih potreba. Ipak, ukoliko smo uspjeli da zaradimo dovoljno novca, ne možemo govoriti da smo zaista motivisani. Uspjeli smo samo da riješimo svoj osnovni problem. Na ovo ukazuje drugi poznati teoretičar, Frederik Herberg (Frederick Herzberg). On je tvrdio da se davanjem plate samo postiže pokret zaposlenika, ali ovim činom nismo uspjeli motivisati ih. Kao ishod ovog „tjeranja“ ljudi da rade, poslodavac će dobiti traženu uslugu (rad) i bit će zadovoljan, dok će zaposlenik odraditi šta mora da bi zaradio potrebni novac. Ali, u ovom slučaju je motivisan poslodavac (odnosno menadžer), ali ne i zaposlenik (Herzberg 1987). Rezultat ovakve situacije je što će zaposlenik isključivo raditi za novac od poslodavca, bez posebne motivacije i lojalnosti. Ko bude dao više novca, za njega će raditi ovaj zaposlenik.

Maslov je u svojoj teoriji istakao da ljudi imaju i druge potrebe pored novca. Na primjer, ukoliko imamo posao, koji nam omogućava zadovoljavajući prihod, ali se ne osjećamo sigurnim na tom poslu, jer trpimo mobing od strane kolega, tada, u normalnom slučaju, nećemo trpjeti takvo okruženje i napustiti posao, da ne govorimo o stanju naše motivacije u takvom okruženju.

Jasno je da svako želi biti siguran u svom radnom okruženju. To uključuje i potrebu za poštovanjem od strane poslodavca i kolega. Na ovo je ukazao Herzberg u svojoj teoriji motivacije dva faktora. Kao polaznicu za svoju teoriju, Herzberg je tvrdio sljedeće: „Suprotnost zadovoljstva poslom nije nezadovoljstvo poslom, već, naprotiv, nepostojanje zadovoljstva poslom; i slično, suprotnost nezadovoljstva poslom nije zadovoljstvo poslom, nego nepostojeće nezadovoljstvo poslom“ (Herzberg 1987). Shodno ovoj logici, on je podijelio uslove rada na poslu u dvije grupe:

- higijenski faktori i
- motivacioni faktori.

Ova klasifikacija je značajna zato što ovi faktori različito utiču na motivaciju zaposlenika. Ovi vanjski faktori uključuju: politiku kompanije i administraciju, nadzor, međuljudske odnose, radne uvjete, zaradu, status i sigurnost (Herzberg 1987). Zaposlenik očekuje ove faktore, oni spadaju u dio „osnovne higijene“. Njihovo prisustvo neće zaposlenika posebno motivirati, ali odsustvo ovih faktora će sigurno dovesti do nezadovoljstva. Jednostavan primjer će nam ovo pojasniti. Ukoliko idemo svojim automobilom na posao, očekujemo da ćemo imati gdje parkirati svoje vozilo. Ako nađemo parking mjesto, ne moramo brinuti oko tog izazova i možemo normalno početi svoj radni dan. Prisustvo parking mjesta neće nas posebno motivirati da radimo produktivnije. S druge strane, ukoliko ne možemo naći parking za svoj automobil, sigurno ćemo biti iznervirani i nećemo biti raspoložni da dajemo maksimalni učinak (barem na početku radnog dana).

Motivacioni faktori su oni, koji putem postignuća dovode do doživljaja psihološkog rasta. Poticaji za rast (motivaciju) su unutrašnji faktori koji su vezani za sadržaj posla. U ovu kategoriju spada: sklonost ka dostignućima, priznanja za dostignuća, sadržaj posla, odgovornost i napredovanje (Herzberg 1987). Kad su ovi motivatori odsutni, zaposlenici su neutralni prema radu (nisu zadovoljni), a ako su prisutni, zaposleni su visoko motivirani i zadovoljni.

Da se primijetiti da su motivacioni faktori nemonetarne prirode. Herzberg je tvrdio da ključ motivisanja zaposlenika nije u novčanim poticajima, nego u preoblikovanju poslova tako da će zaposlenike sadržaj posla više ispuniti (Herzberg 1987). S druge strane, Herzberg je gledao na radno okruženje (poput statusa i sigurnosti) kao higijenski faktor, koji neće povećati zadovoljstvo zaposlenika.

Oblikovanjem posla su se detaljno bavili istraživači Hekman (Hackman) i Oldhem (Oldham). Ova dva autora su predložili pet karakteristika posla, koje će dovesti do toga da će zaposlenici osjećati da je njihov posao značajan, odgovoran i omogućiti znanja o rezultatima (Pinnington & Edwards 2000). Ovih pet karakteristika su: raznovrsnost vještina, identitet zadatka,

značaj zadatka, autonomija i povratna informacija. Prva tri faktora vode do osjećaja da je rad značajan. Zaposlenici će doživjeti svoj trud i rad značajnim i mogu pozitivno uticati na druge ljude. Ovu karakteristiku možemo povezati sa našim ključnim pitanjem: „Zašto radimo jedan posao?“ Autonomija treba dovesti do osjećaja da je zaposlenik odgovoran za rezultate svog rada; a peti faktor (povratna informacija) vodi do saznanju o stvarnim rezultatima i vrjednovanju rezultata od strane rukovodioca (Pinnington & Edwards 2000).

Mada su na prvi pogled ovih pet faktora vezani za izgled posla, detaljni pogled nam ukazuje da je za objašnjenje značaja zadatka, davanje autonomije zaposlenicima (povećanje odgovornosti) i vrjednovanje radne uspješnosti neophodna intenzivna komunikacija sa zaposlenicima. A ovome prethodi da se zaposlenik poštuje kao ličnost, kao ljudsko biće. Ukoliko vjerujemo u potencijal zaposlenika, tada ćemo ulagati u njegov razvoj, poštovati ga, dati mu odgovorne i bitne zadatke i ukazati na njegov doprinos organizaciji. Da bi se postigao ovaj rezultat, neophodno je da postoji zdrava veza između rukovodioca i njegovih zaposlenika.

Značaj komunikacije sa zaposlenicima

Istraživanja (Kaser 2013) su pokazala da čovjek 70–80% svog radnog vremena provodi komunicirajući, sa sljedećom raspodjelom: pišući (9%), čitajući (16%), slušajući (45%) i govoreći sa drugim ljudima (30%). Ako to imamo u vidu možemo da kažemo da je komunikacija značajan instrument za razvoj organizacije, ali i za rješavanje brojnih problema u organizaciji. Da bi bolje razumjeli značaj komunikacije u organizaciji, treba znati funkciju komunikacije unutar organizacije. Autori Robins i Džadž (Robbins & Judge 2013) navode nekoliko ovih funkcija:

1. **Kontrola.** Svaka organizacija ima hijerarhiju autoriteta kao i svoja normativna akta, koja se moraju poštovati i slijediti. Kada zaposlenici moraju obavijestiti svog pretpostavljenog o bilo kakvom prigovoru u vezi sa poslom, slijediti opis posla ili se pridržavati pravila kompanije, komunikacija vrši kontrolnu funkciju.
2. **Motivisanje.** Komunikacija potiče motivaciju objašnjavanjem zaposlenicima šta moraju učiniti, koliko dobro to rade i kako se mogu poboljšati, ako su performanse slabije. Formiranje konkretnih ciljeva, povratne informacije o napretku prema ciljevima i nagrada za željeno ponašanje potiču motivaciju i zahtijevaju komunikaciju.
3. **Emocionalno izražavanje.** Radna grupa je za mnoge zaposlene glavni izvor socijalne interakcije. Komunikacija unutar grupe je temeljni mehanizam pomoću kojeg članovi pokazuju svoje zadovoljstvo i svoju

frustraciju. Komunikacija, dakle, omogućava emocionalno izražavanje osjećaja i ispunjavanje društvenih potreba.

4. **Informisanje.** Zadnja funkcija komunikacije je olakšavanje donošenja odluka. Komunikacija pruža informacije kojima pojedinci i grupe trebaju donositi odluke prenošenjem podataka potrebnih za prepoznavanje i procjenu izbora.

Ove četiri funkcije jasno pokazuju poseban značaj komunikacije unutar organizacije, a pogotovo između rukovodioca i zaposlenika. Može se lahko uočiti da će pogrešna komunikacija dovesti do problema unutar organizacije, odnosno da ispravna komunikacija može pobošljati radnu klimu, pa time i motivaciju zaposlenika, što će dovesti do boljih radnih rezultata. Zato je neophodno da detaljnije analiziramo fenomen komunikacije. Generalno, komunikacija podrazumijeva određenu strategiju, koja se odnosi na prijenos poruke od izvora te poruke (pošiljalatelja) do krajnje tačke, tj. do primatelja. Osnovni cilj komunikacione poruke je da se ona primi i da je primatelj razumije. Ovo zvuči jednostavno, ali je komunikacija jedan vrlo složen proces. Ova složenost ima više uzroka. Jedan od glavnih uzroka jeste što nijedna osoba ne shvata poruke na isti način kao druga. Svaka osoba ima jedinstven skup iskustava, jedinstveni perceptivni „filter“, kroz koji upoređuje i tumači poruke. Ovaj filter je rezultat obrazovanja, odgoja i svih životnih iskustava primatelja. Čak i u slučaju blizanaca, perceptivni filter će se razlikovati između njih (Waltman 2006). Jasno se može primijetiti da ovaj „filter“ predstavlja poseban izazov da bi se ostvario cilj komunikacije: da primatelj shvati poruku onako ili slično kako je bila namijenjena. Iskustva pokazuju da je, u većini slučajeva, sadržaj poruke za primatelja samo aproksimacija, ili je čak shvata suprotno od intencije pošiljalatelja (Waltman 2006). U poslovnoj komunikaciji, razlike u obrazovanju, ulozi u organizaciji, starosti ili spolu mogu dovesti do radikalnih razlika u značenju koje se pripisuje nekom znaku. Efikasni komunikator mora znati da se prilagodi publici, tako što će sadržaj poruke oblikovati prema jedinstvenom percepcijskom filteru primatelja (Waltman 2006). Klasični primjer za rečeno jeste korišćeni jezik u poruci. Ako primatelj ne razumije tehnički vokabular pošiljalatelja, onda on treba upotrijebiti pojmove koji su zajednički i za pošiljalatelja i za primatelja. Ali, ovo nije samo ograničeno na korišćeni vokabular, nego i shvatanje poslovne politike organizacije. Ako organizacija donosi odluku da će se proširiti ovlašćenje zaposlenika, to za nekog zaposlenika može povećati motivaciju, jer neće morati da pita pretpostavljenog za svaki detalj. S druge strane, kod drugog zaposlenika to će probuditi strah, jer nema dovoljno znanja i iskustva da donosi autonomne odluke.

Od posebnog značaja u interpersonalnoj komunikaciji su barijere između pošiljalatelja ili primatelja (Waltman 2006). Na primjer, ako je jedna osoba

pristrasna prema određenoj temi, njen percepcijski filter će posebno reagirati na sve što je rečeno u razgovoru. Među pošiljateljem i primateljem može se pojaviti i međuljudska barijera. Ukoliko je jedna osoba sklona omalovažavanju rezultata zaposlenika, ili omalovažava poznavanje jezika druge osobe, to će svakako uticati na kvalitet komunikacije i konačno na motivaciju zaposlenika.

Jedan od ključnih elemenata u komunikaciji jeste neverbalna komunikacija. Ona se događa kada postoji razmjena informacija putem nelingvističkih znakova. Kao i kod drugih elemenata komunikacije, značenje neverbalnih signala ovisi o percepciji. Neverbalna komunikacija signalizira emocije (kroz suze ili osmijehe), status (kroz odjeću i nakit), ili mišljenje (pomoću gesta) (Waltman 2006). Neverbalnom komunikacijom možemo kazati koliko poštujemo zaposlenika. Ukoliko ga dočekujemo osmjehom to će sigurno utjecati pozitivno na njega. S druge strane, ukoliko smo osorni i grubi prema zaposlenicima, to će utjecati negativno na odnos sa zaposlenicima, jer je ovakvo ponašanje pokazatelj nedostatka samopouzdanja, znanja, pa i nemoći rukovodioca. Menadžer mora biti svjestan da neverbalna komunikacija šalje signale zaposleniku i naravno utiče na njegovo zadovoljstvo.

Da bi menadžer mogao koristiti komunikaciju u vođenju organizacijskog ponašanja, potrebno je imati znanje o ovom socijalno-psihološkom fenomenu i imati sposobnost savladavanja gore navedenih komunikacijskih vještina. Menadžeri u procesu razvoja radne komunikacije moraju biti vješti komunikatori. To znači da zaposleni jasno razumiju i vjeruju u njihove poruke. Kada zaposleni razumiju i vjeruju u poruke kod njih se razvija radna motivacija. Zato je važan ugled menadžera među zaposlenicima. Pokazalo se u praksi da je važniji ugled onoga ko šalje poruku, nego sam sadržaj poruke. Kroz razne komunikacione kanale menadžer dobija informacije o potrebama zaposlenih, njihovim interesovanjima, njihovim problemima, kako ličnim tako i porodičnim. Ako je zaposlenik u tuzi i pod tremom izvršavanja nekog radnog zadatka njemu treba uputiti podršku i razumijevanje. Veoma je važno poznavati emocionalna stanja zaposlenih i prema tome upravljati svoje i tuđe ponašanje. Proučavanjem ovog fenomena bavi se emocionalna inteligencija. Ljudi koji znaju svoje emocije i dobro čitaju emocionalne znakove – na primjer, znaju zašto su ljuti i kako se izražavaju bez kršenja normi – najvjerovatnije će biti efikasni (Robbins & Judge 2013). Menadžer, na ovaj način, manifestira izvjestan stepen brige za svoje zaposlene. S druge strane se kod zaposlenika razvija osjećaj sigurnosti, pripadnosti organizaciji, a također, oni kod sebe razvijaju izvjestan nivo autoafirmacije, samopoštovanja i radnu motivaciju.

Komunikacija vizije organizacije i utjecaj na zaposlenike

Na osnovu rečenog iz prethodna dva odjeljka – razumijevanja radne motivacije i komunikacije između menadžera i zaposlenika – želimo u nastavku dati konkretne primjere kako komunikacija može utjecati pozitivno na zaposlenog. Kako smo istakli u prethodnom odjeljku, menadžeri mogu putem efikasne komunikacije pozitivno utjecati na motivaciju zaposlenika koristeći svoj ugled (autoritet) i utjecaj. Drugim riječima menadžer mora biti lider ukoliko želi zaista pozitivno utjecati na svoje zaposlenike. Svaki lider mora biti svjestan jedne ključne činjenice: zaposlenici ne mogu birati svog pretpostavljenog, ali mogu birati svog lidera. Liderstvo nije formalna pozicija, nego nastaje na osnovu povjerenja, tj. kada ljudi vide da se neko brine za svakog zaposlenika i stavlja kolektivno dobro iznad ličnog interesa (Sinek 2009). Zbog takvog povjerenja su ljudi spremni saradivati sa ovakvim liderima i dati maksimalni doprinos organizaciji. Međutim, da bi se postigao ovaj nivo, potrebno je komunicirati razlog postojanja jedne organizacije, tj. šta je osnovna vizija i misija jedne organizacije. Ovo možda zvuči jednostavno, čak nepotrebno. Prema Sajmonu Sineku (Simon Sinek) ovo je ključni trenutak. Sinek kod objašnjenja svoje teorije polazi od tzv. „zlatnog kruga“, koji se sastoji od tri pitanja: „šta“, „kako“ i „zašto“. Opće poznato je „šta“ i „kako“ stvari radimo, ali osnovni razlog „zašto“ često ostaje nepoznanica. Kada bi od nekog zaposlenika, pa čak i menadžera, tražili odgovore na pitanja poput: „Šta je svrha ili razlog postojanja? U šta ste ubijeđeni? Zašto organizacija postoji?“ vjerovatno bi ostali bez adekvatnih odgovora. Upravo je zadatak lidera da daje jasne odgovore na ova pitanja. Lideri moraju biti u stanju objasniti ovo „zašto“ svoje organizacije (Sinek 2009). Ispravnom komunikacijom zašto nešto radimo, lider treba prenijeti (svoje znanje i energiju) na svoje zaposlenike. Ali, kako?

Da bismo pokušali odgovoriti na ovo pitanje, počet ćemo sa jednostavnim primjerom. Pretpostavljamo da jedno preduzeće želi proizvesti lađe, i to najbolje na svijetu. Sada bismo mogli komunicirati ovu viziju našim zaposlenicima i kupcima na način: „Pravimo najbolje lađe na svijetu (*šta*) koristeći najbolje materijale (*kako*).“ Ovo je u suštini jedna standardna poruka, koju svakodnevno slušamo putem medija od različitih proizvođača. Ova standardna poruka, ne samo što neće posebno oduševiti potencijalne kupce, nego neće probuditi ni identifikaciju zaposlenika sa proizvodom proizvođača. Ovdje je potrebno objasniti posebnost ovog poduhvata, ili kako je francuski pisac Antoan de Sent Egziperi (Antoine de Saint-Exupéry) rekao: „Ako želiš sagraditi lađu, ne moraš tjerati ljude da sječu drveće, već trebaš probuditi njihovu čežnju za morem.“ (Schwarz & Wulfestieg 2003) Upravo ovo bi bio neki odgovor na razlog zašto postojimo: „Želimo otkriti tajne svijeta“ ili „Donosimo

blaga svijeta“. Već će poruka kupcima biti jasnija, ali i zaposlenici će imati jasnu ideju šta se od njih traži. Od njih se svakako traži fizički i intelektualni rad, ali to treba biti posljedica, ne suština, jer rade na posebnom projektu koji želi promijeniti živote ljudi ka boljem.

Stepen ubjeđenja rukovodioca u samu viziju organizacije će se reflektirati i na motivaciju zaposlenika. Ukoliko je, na primjer, vizija univerziteta da služi društvenoj zajednici, da nudi kvalitetno obrazovanje budućim generacijama, da svršeni studenti budu bolji od svojih profesora, da svršeni bivaju još uspješniji i da postanu lideri zajednice; tada će i tehničko lice (naravno pored nastavnog osoblja) zaposleno na univerzitetu biti ponosno na svoj rad, na svoj doprinos realizaciji ove vizije. Ovaj ponos će povećati i motivaciju i posvećenost radu. Svakako da ovo nije jedini segment motivacije, ali jedan je ključni aspekt. U ovakvim organizacijama lideri trebaju biti na usluzi drugima. Duboko u svom srcu svaki zaposlenik zna da davanjem doprinosa u ostvarivanju vizije i misije organizacije, on u suštini pomaže sebi, svojoj porodici, pa i cijelom društvu. Isto kao kada poljoprivrednici pomažu jedni drugima tokom sezonskih ljetnjih poslova, oni u suštini kada pomažu drugome pomažu sebi, jer znaju da će sutra dobiti istu pomoć, ili možda i više, od svojih kolega.

S druge strane, kada ZAŠTO nestane gubi se razlog zašto treba dati svoj maksimum organizaciji; tada će biti mnogo teže održati rast organizacije, jer nestaje i odanost i inspiracija koje su bile izvor postizanja uspjeha (Sinek 2009).

Uloga rukovodioca u svakodnevnoj komunikaciji sa zaposlenicima

Komunikacija osnovne vizije postojanja organizacije je svakako bitna za motivaciju zaposlenih. Svaki rukovodilac treba nuditi svojim zaposlenicima mogućnost za dokazivanje, nuditi im podršku kod ličnog razvoja, pružiti im samopouzdanje. Ključni preduvjet za ovakav ambijent jeste da se zaposlenici osjećaju sigurnim unutar organizacije. Zaposlenici ne trebaju, pored eksternih opasnosti, imati strah od unutarnjih prijetnji. Na ovo su i ukazali teoretičari Maslov i Hercberg, koji su svrstali sigurnost kao jednu od osnovnih potreba, odnosno bitan higijenski faktor, čije odsustvo vodi do nezadovoljstva zaposlenih. Sigurnost ima široko značenje, i ne označava samo klasičnu bezbjednost zaposlenih, nego posebno obuhvata zaštitu i podršku zaposlenih kod obavljanja radnih zadataka. Ali to u praksi, nažalost, često nije slučaj. Zaposlenici se često ne osjećaju sigurnim, zato što nemaju povjerenje prema svojim pretpostavljenim. Oni znaju da će za svaki neuspjeh, svaku malu grešku biti grubo optuženi i odbačeni. Ovakva gruba komunikacija vodi do psihičkog, pa i fizičkog povlačenja zaposlenika, a ne do njihovog razvoja. U ovakvim okolnostima su lideri, nažalost, spremni žrtvovati svoje zaposlene,

samo da bi ostvarili svoj kratkoročni interes. Tako da ne iznenađuje da će zaposlenici, kada budu imali prvu priliku za bolji posao – gdje će možda biti slabije plaćeni, ali zato biti uvaženi – iskoristiti priliku i napustiti organizaciju.

Da bi se izbjegla ovakva situacija, lider treba u svakodnevnoj komunikaciji, u svakodnevnim odlukama stavljati sigurnost svojih zaposlenih na prvom mjestu. On će biti spreman žrtvovati svoje privilegije, ako treba, da bi ostalim članovima kolektiva bilo bolje. U suštini su lideri kao roditelji. Svaki roditelj želi da njegovo dijete ostvari više nego što je on uspio. Čarli Kim (Charlie Kim), direktor kompanije Next Jump, zasnovao je svoju filozofiju menadžmenta ljudskih resursa razmišljanjem: „Da li biste ikada otpustili svoje dijete?“ Jasnije je da to nikada ne biste uradili, uprkos činjenice da imamo probleme u porodici. Tako je razvio koncept „doživotnog zaposlenja“. U ovoj kompaniji zaposlenici ne dobijaju otkaz zbog loših rezultata. Kada su rezultati loši, tada se daje dodatna podrška i obuka – onako kako bi svaki roditelj radio sa svojim djetetom (Sinek, *Why good leaders make you feel safe*, 2014). Zato dobri lideri žele da zaposlenici budu bolji, da se obrazuju, da razvijaju samopouzdanje, da bi postigli više nego što su ikada zamislili. Zbog toga lideri idu korak ispred svojih zaposlenih i preuzimaju rizik prije svih ostalih. Oni više gledaju na svoje zaposlenike, nego na sebe (Sinek 2009). To konkretno znači da će dobar lider žrtvovati kratkoročni uspjeh, da bi svim zaposlenicima bilo dugoročno bolje. To može, na primjer, značiti da se svima kratkoročno smanji zarada, ali je bolje da svaki zaposlenik po malo pati, nego da određeni broj zaposlenika izgubi posao pa time mnogo pati (Sinek, *Why good leaders make you feel safe*, 2014).

Kada se članovi organizacije osjećaju sigurnim, oni će imati povjerenje prema rukovodiocima i prema kolegama. Ova sigurnost, ovo povjerenje, ovakvo okruženje će kao ishod imati da su zaposlenici spremni dati sve za ideale organizacije, što će biti uzrok ostvarivanja izvanrednih rezultata organizacije (Sinek 2009). Zato je moderni menadžer više trener, nego klasični pretpostavljeni. U ovakvoj ulozi, pretpostavljeni treba da motivira, pomaže u razvoju vještina i pruži povratne informacije zaposleniku. Pružanje povratnih informacija obuhvata vrjednovanja radne uspješnosti zaposlenoga. Kako smo istakli u dijelu oko motivacije zaposlenika, adekvatna komunikacija uspješnosti u obavljanju radnih zadataka čini bitni element motivacije zaposlenika. Kod komunikacije povratne informacije treba uzeti u obzir nekoliko pravila: (Gilley, Gilley, Quatro, & Dixon, 2009)

1. **Baviti se ponašanjem i postupcima, a ne osobnošću.** Treba izbjegavati optužbe i lične napade poput „Ti si...“ i „Zašto si...?“, koje dovode do otpora i ogorčenja. Umjesto toga, treba se fokusirati na ponašanje i posljedice, poput „Kašnjenje od 15 minuta usporava tim i ometa njegovu produktivnost.“

2. **Uravnotežiti dobro i loše.** Previše svega može biti loša stvar, uključujući kritične povratne informacije. Treba uravnotežiti kritiku s pozitivnim povratnim informacijama kad god je to moguće. Zaposleniku treba dati informaciju u čemu se dobro snalazi i kakve radnje treba poboljšati. To možda nije uvijek realno, ali ako je davanje povratnih informacija općenito izbalansirano, primatelj će imati veću vjerovatnost da će prihvatiti kritične povratne informacije kada mu se daju. Učinkovita strategija je započeti s pozitivnim zapažanjem, pružiti kritičke povratne informacije i završiti pozitivnim komentarom.
3. **Namjera davanja povratnih informacija treba biti korisna, a ne kažnjiva.** Dio davanja efektivnih povratnih informacija je uspostavljanje povjerljivog odnosa s primateljem. Ključno je da primatelj povratnih informacija vjeruje da se povratna informacija daje kao sredstvo koje će mu pomoći da bude uspješniji.
4. **Izbjegavanje generalizacije.** Kao što je već spomenuto, od presudne je važnosti pružiti konkretne primjere radnji ili ponašanja; velike generalizacije, poput „Uvijek si...“ ili „Nikad nisi...“, mogu staviti primatelja povratne informacije u odbrambeni položaj i prouzrokovati da povratne informacije budu nezapažene i bez odgovora.
5. **Navesti primjere prikladnih performansi.** Neophodno je identificirati promjenu koja se mora dogoditi u pogledu koraka koje treba slijediti ili drugih određenih načina poboljšanja znanja, vještina ili performansi.
6. **Analiza ishoda kontinuirano loših performansi.** Zaposlenik mora jasno razumjeti posljedice lošeg rada i da, promjena se mora desiti.
7. **Izraziti uvjerenje u sposobnost zaposlenika da se poboljša.** Svi zaposlenici posjeduju polja gdje su bolji. Menadžer treba uvijek dati podršku i podijeliti svoje uvjerenje u sposobnost zaposlenog da bude vrijedan član organizacije.

Ovaj kontinuirani proces komunikacije između menadžera i zaposlenika jeste dvostrani dijalog, koji obuhvata međusobno treniranje i savjetovanje, ali sa poštovanjem i bez omalovažavanja. Za efikasno treniranje potrebni su: strpljenje i dobre komunikacijske vještine. Kompleksnost modernog liderstva je u tome što lider mora preuzeti više različitih uloga, jer mora biti: (Jokić & Kalač 2014)

1. integrator – uspostavlja veze među članovima kolektiva i predstavlja glavno komunikaciono mjesto sa kojeg polaze i u koji se slivaju sve najznačajnije informacije.
2. komunikator – prenosi i distribuira različite informacije zainteresovanim članovima kolektiva.

3. donosilac odluka – donosi odluke koje su raznovrsne i koje se tiču gotovo svih aspekata posla i funkcije koju kolektiv ima.
4. kreator atmosfere – stvara pozitivnu atmosferu, koja umnogome doprinosi uspjehu kolektiva.

Ali, nažalost, vrlo često menadžerima nedostaje iskustvo, komunikacijske vještine i potrebno znanje da bi uspjeli u svojoj misiji.

Zaključak

U ovom radu nastojali smo dati pregled značaja ljudskih resursa i kako treba probuditi kreativnost i vještine zaposlenika u organizaciji. U današnjem vremenu su lideri i menadžeri više okrenuti materijalnim stvarima, poput značaja nove zgrade, mašina itd. Svakako su to bitni resursi, ali se ne smije nikada zaboraviti glavni resurs: ljudski. Ovom resursu se često poklanja pažnja tek kada nestane, mada u nekim slučajevima ni tada. Kako je istakla Mori Hanigen (Maury Hanigan), osnivačica preduzeća Hanigan Consulting: „Ako računar vrijedan 2.000 \$ nestane s radnog stola zaposlenika, sigurno će se sprovesti šestonedjeljna istraga – bit će to velika stvar. Međutim, ako 100.000 \$ vrijednog stručnjaka ili menadžera sa svim vrstama stručnosti i vezama s klijentima preotme konkurent, nema nikakve istrage. Niko se zbog toga ne poziva na odgovornost.“ (Noe, Hollenbeck, Gerhart, & Wright, 2006) Nažalost, ovo pravilo važi kako na mikro, tako i na makro nivou. Nestajanje stručnjaka odgovara onim zaposlenicima, koji nisu produktivni, pa prave ambijent da dobri, produktivni zaposlenici napuste organizaciju, da bi opravdali svoj nerad. Zato smo u ovom radu pokušali istaknuti, sa aspekta komunikacije između pretpostavljenog i zaposlenika, šta je neophodno da zaposlenik biva motiviran da daje maksimum u organizaciji. Možda zvuči jednostavno, ali ključni element jeste sigurnost, koja obuhvata poštovanje prema ličnosti i radu zaposlenog, što će dovesti do povjerenja u organizaciju od strane zaposlenika. Ovo nematerijalno povjerenje će dovesti da zaposlenik nije klasični „plaćenik“, koji samo radi za novac, nego ključna karika u organizaciji koji će dati svoj maksimum da vizija i misija organizacije uspije. Ali to će zaposlenik samo uraditi, ako postoji adekvatna komunikacija između lidera (koga bira zaposlenik) i zaposlenika, gdje će se istaknuti da je zaposlenik značajan za organizaciju. Zato lideri organizacije treba da se bave „motivirajućom komunikacijom“, koja obuhvata: komunikaciju sa povjerenjem, spremnost da se sasluša i razumije sagovornik, empatičnost u komunikaciji, uvažavanje i poštovanje, nagrađivanje čak i malog uspjeha, nekažnjavanje sitnih pogrešaka, nuđenje mogućnosti za napredak, da bi kontinuirano, zajedno radili za postizanje zajedničkog cilja. U svemu ovome pretpostavljeni treba biti lider

koji će voditi sve zaposlene i ponašati se odgovorno, roditeljski prema svojim zaposlenicima.

Poslodavci bi trebalo da budu svjesni da su zaposlenici ogledalo jedne organizacije, onako kako zaposlenike zapošljavamo i kakav ambijent im nudimo, takav ćemo imati i učinak od njih. Ovo je opisao poznati švedski profesor Jonas Riderstrol (Jonas Ridderstråle) na sljedeći način: „Organizacije mogu započeti zapošljavanjem ljudi sa strašću prema svom poslu. U stvarnosti, kompanije se zapravo oslobađaju strastvenih ljudi. Radije će zaposliti dosadne, pouzdane ljude, nego strastvene entuzijaste sa apetitom za promjene. Oni pune svoje redove ljudima koji žele da budućnost ostane ista, a ne ljudima koji žele izmisliti budućnost. (...) Trebate stvoriti kulturu strasti koja promiče fantaziju i osjećaje – ideje i maštu. Djeluje, jer je kopiranje proizvoda jednostavno, ali kopiranje kulture strasti (...) nemoguće.“ (Crainer & Dearlove 2003).

Imajući ovo na umu, treba početi sa promjenom organizacione kulture i istaknuti posebnost organizacije, jer monetarnim podsticajem se organizacije sa Balkana ne mogu takmičiti u globalnoj privredi. Ali razvojem posebnog ambijenta u organizaciji, mogu se, ne samo zadržati zaposlenici, nego i koristiti njihov talenat maksimalno. Za ostvarivanje ovog cilja treba držati do „moći principa“, koji se zasniva na uvažavanju, poštovanju i povjerenju među ljudima. Ova vrsta moći dovodi do trajnog i održivog utjecaja koji potiče iz najdubljih vrijednosti i aspiracija čovjeka (Kalač & Čatović 2013).

Literatura

- Crainer, S. & Dearlove, D., *Business, the Universe and Everything – Conversations with the World's Greatest Forward Thinkers*, Capstone Publishing, West Sussex, 2003.
- Gilley, A., Gilley, J. W., Quatro, S. A. & Dixon, P., *The Praeger Handbook of Human Resource Management*, Praeger Publishers, Westport, 2009.
- Herzberg, F., *One more time: How do you motivate employees?* (H. B. School, Ur.), September – October 1987.
- Jokić, D. & Kalač, B., *Preduzetništvo*, Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, 2014.
- Kalač, B. & Čatović, A., Organizaciona (korporativna) kultura i moć menadžmenta – međusobne paralele. *Ekonomski izazovi*, 2013, str. 49–60.
- Kalač, M., Elfić-Zukorlić, E. & Martinović, O., Nova paradigma ljudskih resursa. *Ekonomski izazovi*, 2012, str. 29–39.
- Kaser, K., *Advertising and Sales Promotion*, South-Western, Mason, 2013.
- Maslow, A. H., A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 1943, pp. 370–396.

- Mitchell, J., Looking After Ourselves: An Individual Responsibility? *Journal of the Royal Society for Health*, 4, 2002, pp. 169–173.
- Noe, R. A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B. & Wright, P. M., *Menadžment ljudskih potencijala*, Mate, Zagreb, 2006.
- Pinnington, A. & Edwards, T., *Introduction to Human Resource Management*, University Press, Oxford, 2000.
- Robbins, S. R. & Judge, T. A., *Organizational Behavior*, Pearson, Boston, 2013.
- Roethlisberger, F. J., *Management and the Worker*, University Press, Cambridge, 1999.
- Schwarz, M. & Wulfestieg, J., *Die Sehnsucht nach dem Meer wecken – Marketing-Basics für Praktiker*, Eichborn, Frankfurt/Main, 2003.
- Sinek, S., *Start with why – How great leaders inspire everyone to take action*, Penguin Group, New York, 2009.
- Sinek, S., Why good leaders make you feel safe, 2014, <https://youtu.be/lmyZMtPVodo>.
- Taylor, F. W., *The Principles of Scientific Management*, Harper & Brothers, New York, 1911.
- Waltman, J. L., Communication. U M. H. Helms, *Encyclopedia of Management*, Thomson Gale, Detroit, 2006, pp. 85–89.

**Suad BEĆIROVIĆ, Samir LJAJIĆ,
Elma Elfić-Zukorlić, Semrija SMAILOVIĆ**

THE IMPORTANCE OF THE COMMUNICATION WITH EMPLOYEES AND ITS IMPACT ON MOTIVATION

It can be said that motivated people are the main resource of every organisation. Motivated employees experience their workplace, their organisation with positive emotions. They will transfer that positive energy into their work so the organisation will achieve maximum results. But, contrary to the majority opinion of managers, money is not the main motivator. In addition to the adequate amount of money, the work environment must be in line with the expectations of the employees, which, above all, encompasses employee safety – in a narrower and broader sense. In a safe environment, the employee is respected as a person, as a human being. The importance of the employee and his contribution to the organisation should be clearly and convincingly communicated by the manager. Only when employees understand and believe in the manager's messages, work motivation will develop. That is why good executives – leaders – want employees to be better, to educate themselves, to develop confidence, to achieve more than they ever imagined. Employers need to be aware that employees are the mirror of an organization – what kind of employees we employ and the kind of environment we offer to them, such results we will have from them.

Keywords: *communication, motivation, non-monetary motivational factors, human resources*

GRAĐA

UDK811.163.4'373.2(497.16)

Preliminarno саопштенје

Гојко Митров **КИЛИБАРДА***

ИЗ ОНОМАСТИКЕ ВИЛУСА И ГРАХОВА

У овоме прилогу даје се попис презимена и породичних надимака Вилуса и Грахова. Грађу је Гојко Митров Килибарда биљежио 70-их и 80-их година двадесетог вијека, а публикује се као вриједан прилог црногорској ономастици.

Кључне ријечи: *ономастика, презиме, породични надимак, Вилуси, Грахово*

---

* Гојко Митров Килибарда рођен је 1933. године у Бањанима. Школовао се у Никшићу и Скопљу. Дипломирао је на Филозофском факултету – група историја књижевности. Његов дугогодишњи друштвени ангажман и васпитно-образовни рад потврђени су бројним признањима и наградама у СР Црној Гори. Посебно је значајно што је био члан Одбора за етнологију ЦАНУ. Од 1974. до 1979. један је од Академијиних сарадника на пројекту „Топономастички рјечник Црне Горе“ (сакупља топониме Бањана). У међувремену је Гојко Митров Килибарда предао Академији 2430 листића с топонимима територије никшићке општине. На Првој југословенској ономастичкој конференцији (Тиват, 1975) у присуству најзначајнијих ономастичара и лингвиста ондашње Југославије излагао на тему: „О постанку неких топонима у Бањанима“. Познато је и више других Килибардиних радова из ономастике, етнологије или културологије, а они су, поред осталог, послужили Јовану К. Копривици за израду рјечника Бањана, Грахова и Опутних Рудина.

Уређивао је или био сарадник више часописа. За дугогодишњи рад Гојко Килибарда добио је бројна признања и награде: Медаљу рада, Орден рада са златним вијенцем, Орден рада за војне заслуге са сребрним зрацима и награду Никшића „18. септембар“. Награду „Октоих“ Гојко М. Килибарда добио је 1975. године „за изузетне резултате које је остварио, за креативан и примјерен дугогодишњи рад у васпитно-образовној пракси“.

Гојко Митров Килибарда умро је у Никшићу 1990. Иза себе је оставио кћерку Соњу (удата Даниловић) и синове Митра и Зорана.

Грађа коју публикујемо заоставштина је Гојка Митрова Килибарде. Нажалост, ни након више од четири деценије установа која је организовала биљежење топонима по цијелој Црној Гори те материјале није публиковала. Цијенећи вриједност ове грађе и потребу да црногорска ономастика такве лексичке драгуље не смије занемаривати и према њима се неодговорно односити – на нашу је молбу Килибардина кћерка Соња Даниловић уступила заоставштину на објављивање. На томе јој уредништво часописа искрено захваљује!

1. ПРЕЗИМЕНА И ПОРОДИЧНИ НАДИМЦИ НА ВИЛУСИМА

Булајић – презиме. Н. Б.: по предању, Булајићи су од неког Вујачића који је привјенчао булу, па се као булини потомци тако зову. Послије неке похаре у Херцеговини, негдје у XVII в., једна була, дјевојка је сама побјегла за овог хајдука који јој је кућу разрушио и зулум учинио, па није имала куд да остаје сама. (Ово сам на више мјеста чуо да причају.)

Вујачић – породично име у Грахову и Вилусима. Има их и у Ријечанима и у Загори. Ово је презиме дошло по Вујачи, удови која је подигла четири сина, а родом је била с Чева. Легенду је забиљежио још у XIX в. војвода Анто Даковић, а „Мемоаре“ му је објавио Јован Ивовић, 1954. у Никшићу.

Вујичић – презиме на Доловима Вујичића код Вилуса. Вујичићи су од неког Вујице. Нијесу бројни, али су чувени по јунаштву и погибијама у свим ратовима, посебно у II свј. рату.

Вучетић – породично име на Вилусима. Вучетићи су од Вучете.

Даковић – породично име.

Н. Б.: Даковићи живе у Грахову, Броћанцу вилушком, на Вилусима, у Ријечанима и Никшићу, а има их и у другим мјестима. Сви су од Дака Сладојева Вујачића, по коме су и добили пор. име. Имали су војводе Јакова и Анта и чувенога политичара („црнорукца“) Марка, погинулог априла 1941. год. у Атини.

Породични надимци:

Вуковићи (: Ковачевићи) – пор. надимак, по Вуку.

Ибричине (: Булајићи) – пор. примјенак. Ибричина је аугментатив од „ибрик“. Да ли је по томе дошао овај назив?

Илић (: Булајић : Пашајлић) – још ужи огранак Булајића, од Пашајлића. Узет по Илији од кога потичу. Живе на Вилусима.

Јездовићи (: Ковачевићи) – пор. надимак, по Језду. Сада више нема имена Јездо.

Лаву́рције (: Ковачевићи) – пор. надимак.

Лало́ши (: Вујачићи) – породични надимак.

Милошевићи (: Ковачевићи) – један огранак великог братства Ковачевића, по Милошу од кога воде поријекло, има овај огранак надимак.

Млаћенице (: Ковачевићи) – породични примјенак за ужи огранак Ковачевића на Савином Брду, који су још и Јанковићи, а неки и Мргудовићи. Млаћеница је обрано млијеко из кога је метењем у стапу извађена масноћа (масло).

Пашајлић (: Булајић) – један од надимака у великом братству Булајића. Живе на Вилусима. Надимак је дошао по ријечи „паша“ или „пашајлија“, што означава добра и чувена човјека.

Пејовићи (: Ковачевићи) – примјенак братства, по Пеју од кога су. Спила.

Пе́ришићи (: Ковачевићи) – пор. надимак, по Периши.

Поповићи (: Булајићи) – огранак Булајића из поповске куће. Ова је кућа дала доста попова, а међу њима и чувенога попа Стевана који је био лични јунак и на Вучјем Долу је био рањен.

Прндићи (: Булајићи) – надимак једних Булајића, родом из Загоре. Могуће да је овај назив изведен од надимка Прндо или Прнда. Предање нијесам забиљежио, а има га засигурно.

Прцати (: Ковачевићи) – пор. надимак.

Сајке (: Булајићи) – огранак породице Булајић. Овај надимак је дошао по томе што су преци ових садашњих били врло мудри људи и знали су као сајке да окрећу у причи. Од њих има из једне куће по два доктора наука (Жаро и Бањо).

Станић (: Булајић) – огранак Булајића. Овај је огранак изведен од лич. имена Стана (не од Стана), јер од Стане би били Станићи (с другим акцентом). Живе на Вилусима.

Тодоровић (: Пашајлић, Булајић) – ужи огранак булајићких Пашајлића. Дошао је овај надимак по Тодору, од кога воде поријекло. Живе на Вилусима.

Цораци (: Булајићи) – породични примјенак једном огранку Булајића у Загори. Не знам одакле је дошао овај назив, а, изгледа, да су га могли Турци оставити (?). Цора = бабетина, груба изгледа...

Шаиновићи (: Ковачевићи) – породични надимак.

ПРЕЗИМЕНА У ГРАХОВУ

Андријашевић – презиме у Грахову. Они су старином из Дробњака, а род су с Гојковићима, Јауковићима, Дробњаковићима и др.

Андријашевићи су од Андрије. Слава им је Ђурђевдан (6. мај).

Антуновић – презиме у Нудолу.

Н. Б.: Има само једна кућа Антуновића у Нудолу. Назив је од личног имена Антун, које овдје није распрострањено. Они су досељеници, али нијесам дознао одакле.

Ацивуковић – презиме у Грахову (једна кућа).

Н. Б.: Ацивуковићи су Херцеговци. Неки њихов предак је посјетио Исусов гроб у Јерусалиму, па је добио звање хације и по томе су Вуковићи, његови потомци прозвани ((х)аци-Вуковић – Ацивуковић).

Бакоч – презиме у Грахову. Бакочи су из Боке. Тврде да су стара породица и да су масовно ишли у бој на Косово 1389. године. Има их и у Бањанима. Род су им Бакочевићи у Србији.

Банићевић – презиме у Јабуковцу код Грахова.

Н. Б.: Банићевићи су из Цуца, а презиме је изведено од ријечи бан (деминутив „банић“), који је био мали. Они су потомци Бајкови, а живе на много мјеста у Југославији, па и у Америци.

Биговић – презиме у Пиштетима код Грахова.

Биговићи су из Цуца, а држе да су од Бига, по коме су се и прозвали.

Благојевић – презиме на Граховцу.

Н. Б.: Има само једно домаћинство, а доселили су из Кривошија. Иначе, Благојевића има у Пиви одакле су се раселили.

Борис – презиме у Грахову.

Н. Б.: Симо Борис је Украјинац, а овамо је добјежао послје Октобарске револуције 1918. год. и ту се задржао.

Бѡшковић – презиме у Крњој Јели у Грахову.

Н. Б.: Бошковићи су сви од Бошка, досељеника из Градине цуцке, те имају примјенак „Градињани“. (Саопштио: А. Бошковић, стар 58 год.)

Бѡбања – презиме у Грахову.

Бѡлајић – презиме у Нудолу. Овдје су доселили с Вилуса, а презиме је изведено од ријечи була, јер им се предак оженио булом и од ње су. Род су им Вујачићи и Даковићи.

Бѡлајић – презиме у Грахову (Долови Дрошкорички). Булајићи су, по предању, од неке буле која је побјегла и удала се за неког Вујачића. Ово сам предање чуо од Марка Вујачића, а и још од неких људи, па и од Булајића.

Бѡлатовић – презиме у Горњем Пољу код Грахова.

Ови су Булатовићи добили назив по Булату, а раселили су се из Мораче и Роваца и данас су једна од најбројнијих црног. породица.

Видовић – презиме у Поткрају крај Грахова. Видовићи су из Боке. Очигледно су прозвани по неком Виду.

Вѡјачић – презиме у Грахову. Један огранак се назива „Плавке“, а није сам докучио откуда је то. Вујачићи – „Плавке“ су из Дрошкоричких Долова код Грахова.

Вѡјичић – презиме на Граховцу. Вујичићи су добили назив по Вујици. Има их на Доловима гдје им је матица.

Вѡјичић – презиме у Заслапу. Поријеклом с Долова.

Вѡјичић – презиме у Нудолу.

Вѡчетић – презиме на Граховцу. Сви су Вучетићи од неког Вучете, а род су им Булајићи, Даковићи и Вујачићи. Има их на Вилусима, на Нудолу и Заслапу.

Вѡчетић – презиме у Заслапу. По легенди они су од досељеника из Куча, а овамо их је примио неки паша и дао им да селе на пустиловинама граховским.

Вѡчетић – презиме у Нудолу.

Н. Б.: По легенди, сви су Вучетићи од оног Вујачиног сина који је с Клобука сишао у Нудо и ту се опио, па заспао и мало је за дана прешао за разлику од остале браће, па му рекла браћа: „Куд си се вуко, кад си се довуко!“.

Вѡчковић – презиме у Закурљају крај Грахова. Вучковићи су од Вучка, који је овдје добјежао из Боке.

Вѡчуровић – презиме у Грахову. Вучуровићи су, по легенди, од Вујачиног сина који је с Клобука успио да за дана обиђе само Нудо, гдје су га напили па заспао, па га прозвали Вучур („Што си се вуко кад си се тако мало одвуко и једва довуко!“).

Гајовић – презиме у Госпудама. Од Гаја.

Глушчевић – презиме у Нудолу.

Н. Б.: Глушчевићи су однекуд из пљеваљског краја. Неки далеки предак је убио Турчина око неке пушке, па овамо добјегао.

Гобавић – презиме у Нудолу. Вјероватно је неки њихов предак (родоначелник) био гобав, па је отуда ово презиме.

Дабовић – презиме у Нудолу. Постоји надимак Дабо, па је ово презиме, вјероватно, од њега и изведено.

Даковић – презиме у Грахову.

Н. Б.: Даковићи су од Вујачића, а сви су од Дака Сладојева.

Денда – презиме у Г. Пољу код Грахова.

Деретић – презиме у Горњем Пољу код Грахова.

Деретићи су овдје доселили из Кривошија.

Драшковић – презиме у Госпудама. Од Драшка.

Ђедовић – презиме у Нудолу. И Ђедовићи су, као и сви остали доселили у Нудо тек после 1858. године, тј. након разграничења које је услиједило после битке Граховачке битке.

Ђедовић – презиме у Присојима крај Грахова. Ђедовићи су овдје доселили из Дида, па их зову и „Дидићи“.

Ђербез – презиме у Грахову (Челина и др. мјеста). Ђербези су из Херцеговине.

Живковић – презиме у Орозовим Прлима у Грахову. Живковићи су од Живка. То је доста распрострањено мушко име.

Жмукић – презиме у Ђурковом Долу у Грахову.

Нијесам забиљежио никакво предање, нити тумачење постанка овог презимена. Држим да је дошло по личном надимку некога далекога претка – Жмуко (?).

Звицер – презиме у Госпудама. Ердѣљановић је навео низ предања о прецима Звицера, али ниједно не објашњава поријекло презимена већ их доводи у везу с другим породицама.

Звицер је дошао од ријечи „сватар“, „часник“, онај што је био у пратњи неке личности, тјелесна гарда (?).

Їлийћ – презиме у Грахову (Пјаца).

Н. Б.: Илићи су из Кривошија. Они су од Илије.

Јовáновић – презиме у Нудолу. Јовановићи су од Јована. Ово име је врло распрострањено, а има и Јовановића на много мјеста.

Јовичић – презиме у Заслапу. Они су од неког Јовице, а кад су овдје доселили не знам.

Јуришевић – презиме у Грахову. Јуришевићи су у Грахово доселили из Бијелог Поља.

Килибарде (једна кућа) – презиме у Присојима. Досељеник из Бањана. Н. Б.: Килибарде су старином с Велестова, а назив је дошао по хелебарди, средњ.

Кнежевић – презиме у Доловима Дрошкоричким (Грахово). Кнежевићи су од кнеза.

Кѡвач – презиме у Грахову. Овдје живе само три породице, а доселиле су из Кривошија.

Ковáчевић – презиме у Нудолу. Сви су Ковачевићи у граховском крају старином из Босне.

Ковáчевић – презиме на Граховцу.

Н. Б.: Ковачевићи у Грахову су из Босне. Врло су бројна породица. Крсна слава Ђурђевдан (6. маја).

Ковáчевић – презиме у Заслапу. О Ковачевићима је на више мјеста писано. За ове је карактеристичан надимак Лендери, а иначе су држали млине.

Кѡјовић – презиме у Горњем Пољу код Грахова.

Н. Б.: Којовићи су из Херцеговине. Вјероватно је ово презиме овако настало од имена Којо.

Кѡкотовић – презиме у Грахову (Пјаца).

Кокотовићи су се доселили из Кривошија. Стара су породица.

Кривѡкапић – презиме у Госпудама.

Н. Б.: Кривокапићи су Цуце. Врло су стара и бројна породица. Ердељановић наводи предање да је Радослав Вучетин (унук Бајков) био жењен Латинком, па добио од тазбине неку криву капу, по чему је назван „Кривокапа“ па отуда њег. потомству презиме Кривокапић. (Ердељановић „Стара Црна Гора“, стр. 676)

Кујачић – презиме у Нудолу.

Н. Б.: У Нудолу има само једна кућа, а доселили су се из Клобука. Познат је др Никола Кујачић, као и акад. сликар Мирко Кујачић. Кујачићи су стара српска породица, доселили на Клобук у XIV вијеку.

Кóсовић – презиме у Јабукама код Грахова.

Н. Б.: Косовићи су од Коса Вукотића, а има их у Озринићима, Никшићу, Трепчима и др. (саопштио Милош Косовић, стар 58 година).

Лáзовић – презиме у Г. Пољу код Грахова. Они су од неког Лаза.

Лáзовић – презиме у Грахову. Лазовићи су из Кривошија. Добили су пор. име по неком Лазу.

Лáкоњић – презиме у Г. Пољу код Грахова.

Не знам никаквих ближих података о овој породици.

Лубурић – презиме у Грахову. Лубурићи су род с Вујачићима, а има их на више мјеста. Живе у Бари Грах.

Мáрковић – презиме у Павловом Долу код Грахова.

Марковићи су добили презиме по претку Марку и тих има скоро свуда у земљи.

Мáрковић – презиме у Загори код Грахова. Марковићи су из Цуца, а презиме је изведено по родоначелнику Марку.

Мизара (: Ковачевић) – надимак за Ковачевиће у Нудолу. (Сава Ковачевић Мизара се прославио јунаштвом, па је и овај надимак сада популаран и нико се не буну од њих кад их ко тако назове, а прије II свјетског рата није им било право кад их тако зову.)

Миловић – презиме на Граховцу.

Н. Б.: Миловићи су досељеници с Чева. По предању, добили су назив по родоначелнику Милу. Крсна слава им је Аранђеловдан. Миловића има још у Горњем Пољу, а расељени су по градовима Југославије, па и Балкана, послје II свј. рата.

Мусић – презиме у Грахову. Мусићи су прозвани по Муси, што је био надимак неке претку.

Мусовић – презиме у Јабуковцу код Грахова.

Одаловић – презиме у Закурљају. Одаловићи су из Кривошија. Они су из Добре Воде, па су се прво и звали Воденовићи, а поријеклом су од Нуношевића. Испитивао их Накићеновић.

Пѐришић – презиме у Заслапу. Има Перишића у Цуцама, па држим да су отуда. Име је изведено од личног имена Периша.

Пѐришић – презиме у Госпудама. Од Перише.

Рáтковић – презиме у Нудолу. Ратковићи су из околине Требиња. Врло су стара породица, а у Нудолу су од друге половине XIX вијека.

Рутешић – презиме у Г. Пољу код Грахова.
Рутешића има на Вилусима и род су с овима.

Самарцић – презиме у Крњој Јели у Грахову.
Н. Б.: Самарцићи су из Кривошија, а по легенди су потомци Павла Орловића и доселили су из Херцеговине испод Орлине.

Шабановић – презиме у Грахову. Живе на Вилусима, а потомци су Ненадића, а не Ненадовића, како неки наводе. Вјероватно је неки предак имао надимак Шабо или Шабан, па је отуда овај пор. назив.

Шакић – презиме у Дрошкоричким Доловима (Грахово).

Шакићи су могли добити породични надимак, па и презиме као трајно и заједничко по шаки (шааци). Ово је, можда, само моја претпоставка.

Gojko Mitrov KILIBARDA

**FROM THE ONOMASTICS OF THE VILLAGES
VILUSI AND GRAHOVO**

This paper gives a list of surnames and family nicknames of Vilusi and Grahovo. The material was recorded by Gojko Mitrov Kilibarda in the 70s and 80s of the twentieth century, and it is published as a valuable contribution to Montenegrin onomastics.

Key words: *onomastics, surname, family nickname, Vilusi, Grahovo*

UDK 811.163.4'373.21(497.16)

Preliminarno saopštenje

Milica MUŠIKIĆ (Nikšić)

mmusikic9@gmail.com

TOPONIMI SELA LIVEROVIĆI I BASTAJE

U ovome prilogu autorka daje popis toponima *Liverovića* i *Bastaja* – sela Župe nikšićke. Toponimi su zapisani u izvornom liku – onako kako su ih informatori saopštili. Ispitivano područje pripada severozapadnim crnogorskim govorima.

Ključne riječi: *Bastaje, Liverovići, toponimi, crnogorski jezik, informatori*

Sela *Liverovići* i *Bastaje* pripadaju Župi nikšićkoj, a geografski se nalaze na samom ulazu u Župu. *Liverovići* su najzapadnije selo Župe. Severno od njega uzdižu se obronci Dubrave, a istočno se graniče s *Bastajama*, dok se *Bastaje* dalje protežu do susjednog sela – *Carina*.

Govor ispitivanoga prostora zbog svih svojih osobenosti spada u severozapadnu skupinu crnogorskih govora, o čemu se detaljnija obavještenja, kao i istorijat proučavanja govora nikšićke opštine mogu pronaći u *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* te u dvijema knjigama o dijalektolozima i crnogorskome jeziku autora Adnana Čirgića.¹

Toponime smo zapisali od ovih informatora: Novica Mušikić, Radmila Mušikić i Zoran Todorović.

Liverovići

Bäre crno(j)evske/crniiovskē – livada/pašnjak

Bāvča – livada/pašnjak

Bô rje – brdo/šuma

Brànjevine – livada/pašnjak

B̀stilovac – uzvišenje

Büavice – šuma

---

¹ Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskog jezika*, FCJK, Cetinje, 2017; Adnan Čirgić, *Dijalektoloji i crnogorski jezik (do polovine XX vijeka)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014; Adnan Čirgić, *Dijalektoloji i crnogorski jezik (od polovine XX vijeka)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

Bùnić – oblast
Càrēšnjica – livada/pašnjak
C̀rnila – livada/pašnjak
Ćeovača – livada/njiva
Dùbrava – šuma
Dùgī t̀fn – livada/pašnjak
Džakulja – njiva
Glūšjē Sèlo – zaselak
Gràčanica – rijeka
Gübāvac – izvor
Gùbišeme – njiva
Jāblanica – izvor
Jāniīcā pòtok – potok
Jārojevac – livada/šuma
Jòkanovača – livada/pašnjak
Kotārine – livada/pašnjak
K̀rnjevača – livada/pašnjak
K̀rstac – livada/pašnjak
Krūšelja – livada/pašnjak
Lìverovičkō jèzero – jezero
Ljùtine – šuma
Mújovača – livada/pašnjak
Njīve – livada
Òrāšje – njiva
Pāšī pòtok – potok
Pāvliš – oblast
Plānā – livada
Pòdnica – livada/pašnjak
Pòlice – brdo
Poglédalo – livada
Pòpovača – livada
Ràčine – vrbaci
Rānjevā glāvica – uzvišenje
Rāoniīcā dō – do
Rāvnō b̀rdo – brdo
Slāđovače – livada/pašnjak
Tābakovača – pećina
Tòčak – izvor
Ùlica cìprānskā – ulica
Ùlica Jovānovīcā – ulica

Vêljē brdo – brdo
Vòdice – izvor
Vrèlo – potok
Vřt – livada/njiva
Zànoge – njiva
Zvjèzdica – brdo

Bastaje

Ántova glàvica – uzvišenje
Bàrice – livada/pašnjak
Bastàšica / Bástàškā pòtkonjica – livada/pašnjak
Bâvča – livada/pašnjak
Bòtje – brdo/šuma
Bòtanac – potok
Büavice – šuma
Ćeremidžinica – livada/pašnjak
Drúškovina – njiva
Dùljāne – livada/pašnjak
Đókōv izvor – izvor
Đókovača – livada/pašnjak
Gòvedā strána – livada/pašnjak
Gràčanica – rijeka
Gràdina – brdo
Grāšnjāk – livada/pašnjak
Gübāvac – pećina
Kòrita – izvor
Krivače – ulica
Lānīšta – brdo
Làz – livada/pašnjak
Làzine – livada/pašnjak
Lûg – livada/pašnjak
Mālē grēde – brdo
Mālē stījene – livada/pašnjak
Míljkovac – potok
Mřkī kiř – brdo
Nûrkuša – livada/pašnjak
Óđe – livada/pašnjak
Pàdež – brdo
Plòčice – livada/pašnjak
Počivala – oblast, put

Pòd – livada/pašnjak
Pòtkonjica – livada/pašnjak
Preo vòdē – oblast
Rakóljevača – livada/pašnjak
Rògatac – brdo
Ròsulje – livada/pašnjak
Ščènice – brdo
Šipùrići – oblast
Terzijača – pećina
Ūšīcā dō – šuma
Vèlikē grêde – brdo
Vòdice – izvor
Vòdīčkī vĕg – brdo
Vřt – livada/njiva
Žīle – livada/pašnjak

Literatura:

- Čirgić, Adnan: *Dijalektologija crnogorskog jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.
- Čirgić, Adnan: *Dijalektoloji i crnogorski jezik (do polovine XX vijeka)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014.
- Čirgić, Adnan: *Dijalektoloji i crnogorski jezik (od polovine XX vijeka)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

Milica MUŠIKIĆ

TOPONYMS OF THE VILLAGES LIVEROVIĆI AND BASTAJE

In this paper, the author gives a list of toponyms *Liverović* and *Bastaj* – the villages of Župa nikšićka. The toponyms are written in the original form – as reported by the informants. The study area belongs to the northwestern Montenegrin dialects.

Keywords: *Bastaje*, *Liverovići*, *toponyms*, *Montenegrin language*, *informants*

PORTRETI

UDK 81:929Medenica R.
Pregledni rad

Nikola POPOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost
nikola.popovic@fcjk.me

**IZMEĐU METODOLOGIJE I IDEOLOGIJE –
SKICA ZA (NAUČNI) PORTRET RADOSAVA MEDENICE¹**

Teško je naći autora koji je s manje monografija ostavio veći trag u crnogorskoj i južnoslovenskoj nauci o (usmenoj) književnosti od Radosava Medenice. Ne samo što je u šest decenija dugoj naučnoj karijeri napisao dvije značajne monografije (*Banović Strahinja u krugu varijanata* i *Naša narodna epika i njeni tvorci*), objavio desetine priloga u crnogorskoj i južnoslovenskoj periodici, bio pokretač najdugovječnijeg domaćeg časopisa *Zapisi*, vlasnik i glavni urednik međuratnog specijalizovanog časopisa *Prilozi proučavanju narodne poezije*, učestvovao na čak četrnaest simpozijuma Saveza folklorista Jugoslavije, Radosav Medenica ostvario se na svim poljima proučavanja usmene književnosti – i to kao terenski istraživač, kao teoretičar usmene književnosti i komparatist. Time je zavrijedio posebno mjesto u krugu crnogorskih proučavalaca usmene književnosti, rame uz rame s Nikolom Banaševićem, Vidom Latkovićem i Novakom Kilibardom.

Gljučne riječi: *Radosav Medenica, crnogorska usmena književnost, južnoslovenske usmene književnosti, komparatistika, Vuk St. Karadžić, „metodologija“, „ideologija“*

---

¹ Početno poglavlje iz neobjavljene studije o Radosavu Medenici – prim. aut.

Teško je naći autora koji je s manje monografija ostavio veći trag u crnogorskoj i južnoslovenskoj nauci o (usmenoj) književnosti od Radosava Medenice. Ne računamo li studijsku knjigu *Nekoliko najistaknutijih problema iz naše usmene (narodne) epike* (1986), sastavljenu pred kraj njegova dugog i naukom ispunjena života, monografije *Banović Strahinja u krugu varijanata* (1965) i *Naša narodna epika i njeni tvorci* (1975) bile bi na prvi pogled tek skromni bilans jedne osrednje naučne karijere. Našem vrijednom naučnom radniku, germanisti, pasioniranom tumaču usmene književnosti i folkloristi, terenskom istraživaču, komparatisti, osnivaču najdugovječnijeg domaćeg časopisa *Zapisi* (kasnije *Istorijski i Istorijski zapisi*), osnivaču i vlasniku (zajedno s Alojzom Šmausom) specijalizovanog međuratnog časopisa *Prilozi proučavanju narodne poezije*, učesniku čak četrnaest simpozijuma Saveza folklorista Jugoslavije itd. – pripisati *osrednjost* svakako da nije moguće. Stoga je naša namjera da ovaj tekst bude podsetnik na višedecenijski naučni doprinos Radosava Medenice, istina priznatog i često citiranog, no u crnogorskoj književnoj historiografiji *osrednje* poznatog autora.

Radosav Medenica rođen je 25. maja 1897. godine u selu Lugovi kod Kolašina. Osnovnu školu završio je u rodnom gradu. Gimnazijsko školovanje na Cetinju prekidano je Balkanskim ratovima i Prvim svjetskim ratom. Po završetku rata nastavio je školovanje u podgoričkoj gimnaziji. Nakon završene srednje škole upisao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu njemački jezik i književnost. Nastavničku službu započeo je u Žombolju (Rumunija), da bi potom četiri godine radio kao profesor njemačkoga jezika u Gimnaziji na Cetinju. Godine 1925. proveo je šest mjeseci na specijalizaciji u Lajpcigu. Počev od 1929. nastavničku karijeru Radosav Medenica vezao je za Drugu beogradsku gimnaziju, u kojoj će ostati do penzionisanja. Osim dvadeset štampanih udžbenika i priručnika iz njemačkog jezika za sve razrede gimnazija i građanskih škola, objavio je veliki broj radova iz oblasti nauke o usmenoj književnosti, folkloristike, komparatistike. Preveo je više knjiga s njemačkog, među kojima i knjigu Gerharda Gezemana *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca* (1968) a iskazao se i kao priređivač osam knjiga (između ostalih antologije *Crnogorske anegdote* (1967) za prestižnu biblioteku *Luča* Grafičkoga zavoda i *Erlangenskoga rukopisa* (1987), najstarijeg zbornika predvukovske usmene poezije). Zajedno s Vidom Latkovićem, Ilijom Zorićem, Milanom Vukićevićem a pod vođstvom Dušana Vuksana na Cetinju učestvuje u pokretanju najdugovječnijeg domaćeg časopisa *Zapisi* (1927). Od 1934. do 1940. godine Radosav Medenica vlasnik je i glavni urednik (zajedno s Alojzom Šmausom) specijalizovanog međuratnog časopisa *Prilozi proučavanju narodne poezije*, u kojem saraduju eminentna imena jugoslovenske i evropske nauke (Gerhard Gezerman, Matija Murko, Valter Vinš, Jozef Mata, Tihomir Đorđević, Sveto-

zar Matić, Veselin Čajkanović, Aleksandar Belić, Bogdan Popović, Vido Latković, Nikola Banašević, Trifun Đukić i drugi). U periodu od 1958. do 1974. učestvovao je na čak četrnaest kongresa Saveza folklorista Jugoslavije. Osim crnogorske značajan doprinos dao je srpskoj, bosanskohercegovačkoj, hrvatskoj, makedonskoj i albanskoj nauci o usmenoj književnosti. Objavljivao je radove u svim značajnijim jugoslovenskim te sarađivao s više renomiranih njemačkih časopisa. Umro je u Beogradu 1987. godine.²

Da bismo što preciznije odredili mjesto Radosava Medenice u našoj i južnoslovenskoj nauci o usmenoj književnosti, njegovu stvaralačku biografiju i obiman opus skriven iza dvije (!) *oficijelne* monografije, neophodno je najprije osvrnuti se na metodološke principe kojima se on u svojim studijama vodio. Budući da proučavanje usmene književnosti ali i ostalih oblasti nauke o književnosti (i humanistike) nikad nije u potpunosti odvojeno od važeće ideologije, pod *metodologijom* – u Medeničinu slučaju – podrazumijevamo uskostručni ili naučni plan, dok je drugi *ideološki* bitan za rekonstrukciju njegove interesantne (naučne) ličnosti.

Ni hegemonijska serbistika (nakon I svjetskog rata), ni karađorđevićevsko jugoslovenstvo i njegove naučne i kulturološke implikacije, ni ranije afirmisani vukovski *panštokavizam* (pansrpsstvo) ili cvijićevsko-erdeljanovićevski regionalni i unitaristički antropologizam ali ni docniji komunistički *anacionalizam* – svi oni zajedno nijesu značajnije uticali na naučne radove Radosava Medenice. Bez obzira na to što za pjesme *iz Crne Gore* Medenica počesto kaže da su *srpske*, za crnogorski narod da je *srpski*, za slavne Vukove pjevače porijeklom iz Crne Gore nerijetko istakne da su to *srpski pjevači* i sl., u njegovim studijama ne samo da se ne dovodi u pitanje status crnogorske usmene književnosti, već joj on, kao rijetko koji drugi autor, dodjeljuje dominantno mjesto – među svim južnoslovenskim usmenim književnostima. Dihotomija *metodologija* – *ideologija*, pri čemu druga nikad ne preteže prvu, pravu mjeru apsurdnosti pokazala je u tekstovima: „Crnogoroslavlje“, „Gorski vijenac“ – narodna svetkovina“, „Karakterološki i kulturno-istorijski profil crnogorske kratke priče i anegdote“ (predgovor knjige *Crnogorske anegdote*), „Zlatna svirala’ Sima Milutinovića“ i „Arbanaške krešničke pjesme“. Osim pomenutih radova, u drugom dijelu teksta osvrnućemo se na njegov urednički rad, preciznije na učešće u formiranju cetinjskog časopisa *Zapisi*, kao i na interesantna svjedočanstva samog Medenice u vezi s pokretanjem prvog specijalizovanog međuratnog časopisa za usmenu književnost – *Prilozi proučavanju narodne poezije*.

---

² Bibliografske podatke preuzeli smo iz: Martinović 1990.

Liše podatka da su *Prilozi proučavanju narodne poezije* „nasilno izdah-nuli 6. aprila 1941“ (Aranitović 1984: 85), kad je razorena štamparija „Narodne prosvete“ i još nepovezani dvobroj časopisa (knj. VII) za 1940. godinu, tekst „Crnogorosavlje“ jedino je svjedočanstvo u vezi s učešćem Medenice u Drugom svjetskom ratu. Budući da je tekst objavljen 1944. godine u pronacističkom četničkom časopisu *Srpski narod*, lako je zaključiti da je Radosav Medenica ako ništa drugo a ono bio simpatizer četničkoga pokreta. Na početku radnje Medenica ističe kako „od nesrećnog aprila 1941. godine, mi smo ovde, na nesrećnom parčetu crnogorske srpske zemlje (istakao N. P.), zbegu iskomadanog i okrvavljenog srpstva, živi svedoci mnogih čudnih zbitija koja prevazilaze i najbujniju ljudsku fantaziju“. Jedna od tih „čudnih zbitija“, po mišljenju Medenice, jeste i pojava nove religije – *crnogorosavlja*. Optužujući Sekulu Drljevića a još više Savića Markovića Štedimliju za *crnogorosavlje*, specifičnu varijantu crnogorskog pravoslavlja, što se naslanja na *religiju Gorskoga vijenca* i tezu o ilirsko-hrvatsko-katoličkom porijeklu Crnogoraca, Medenica u tekstu otkriva i stavove prema komunističkom pokretu. Tako za Titove partizane kaže da su kao „oslobodioci“ u „t. zv. pasjem groblju“ u Kolašinu „zakopali nekoliko stotina mučenika za svoj narod i za svoj svetao **srpsko-crnogorski** obraz (istakao N. P.)“. S obzirom na to da ne može uticati na našu predstavu o njegovu doprinosu proučavanju usmene književnosti, dalje istraživanje oko uloge Radosava Medenice u Drugom svjetskom ratu nijesmo nastavili. (Na nju ne bi mogla uticati, hipotetički kazano, ni partizanska spomenica sa Sutjeske ili Neretve.) Biće ipak važno zaključiti: u smutnim i tegobnim vremenima Medenica-germanist izgleda da je odveć olako postao Medenica-germanofil, svrstavajući se tako – makar i posredno – na stranu nacističkog okupatorskog režima.

Iako nema nikakvu važnost za prosudbu njegova višedecenijskog naučnog rada, „Crnogorosavlje“ uzimamo kao ogledni primjer ideološki markiranoga teksta. Obavijen četničko-fašističkim diskursom i za sve fundamentalistički orijentisane pokrete određujućom netrpeljivošću i isključivosti, ovaj tekst naveo bi neznavenog čitaoca na pomisao da je Medenica sličan pristup koristio i u naučnim ogledima, studijama i monografijama. No na svu sreću autor tako bogatog opusa omogućuje nam da pratimo genezu *ideološkog* i njegova suptilnog pomjeranja ka *metodološkom*. (Ili možda preciznije: postavite istinskog naučnika u koji god ideološki kontekst hoćete, on će ga prihvatiti ali će njegovo naukovanje i istraživačka nepokolebljivost najčešće pokazivati sasvim drukčije rezultate.) Cijeli je naučni vijek Radosava Medenice protekao u afirmaciji crnogorske književnosti i kulture. Stoga se pojmovi *srpski jezik*, *srpski narod*, *srpski pjesnici-pjevači* iz njegovih studija moraju posmatrati kao produkt ideološke matrice koja je vladala u tadašnjoj Crnoj Gori i Jugoslaviji.

Danak *ideologiji* ne samo da u slučaju tekstova Radosava Medenice nije platila *metodologija*, kako bi *Crnogoroslavlje* i srpskim nazivljem obilježene studije sugerisale, već je metodologijom podastrta nauka otvorila put suprotnoj i ovoga puta rodoljubljem prožetoj *ideologiji*. Sadržaj rada „Gorski vijenac – narodna svetkovina“ nedvosmisleno upućuje na taj zaključak.

Objavljen dva puta u razmaku od čak dvadeset i jedne godine, s neznatnim ali interesantnim izmjenama, prvo u zborniku radova Saveza folklorista Jugoslavije (1963) a potom i kao prilog u časopisu *Istorijski zapisi* (1984), tekst „Gorski vijenac – narodna svetkovina“ svojevrsni metatekstualni predložak našao je u kratkom radu „Obermerganška narodna igra o stradanju Hristovu“ iz 1935. godine. Naime, tristogodišnju pozorišnu tradiciju sela Obermegau (Gornja Bavarska), započetu daleke 1632³, u kojem se svake dvanaeste godine prikazuje tragedija o stradanju Isusovu, Medenica dovodi u posrednu vezu s *Gorskim vijencem*. Kritikujući na početku teksta književnu historiografiju zbog brojnih ogrešenja o najznačajnije djelo crnogorske književnosti, Medenica se najviše okomljava na dramaturgiju, odnosno na njezine neuspjele pokušaje adaptacije *Gorskog vijenca*. U prvim vidi stvarne krivce, dok su drugi priklonivši se teorijskom konceptu prvih od *Gorskog vijenca* napravili pozorišni komad, i to onaj koji služi kao „šaroliki spektakl za zabavu modernog građanskog društva“ (1963: 128). Razlog tome je, po Medeničinu viđenju, ne samo njegova kompleksna genološka pripadnost, pri čemu *dramsko* ide ruku pod ruku s *epskim* i *lirskim*, već nepoznavanje četvrtoga konstitutivnog elementa koji zapravo sve njih sažima. Iako eksplicitno ne navodi njegovo ime, jasno je da riječ o *folklornom*. Tematološki raščlanjujući Njegošev tekst Medenica ga sve vrijeme povezuje s običajima i mentalitetskim osobenostima Crnogoraca, njihovom tradicijom i istorijskim iskustvima. Kako mu po svoj prilici nije mjesto u tipičnom teatru, budući da je on „široko zasnovana i razastrta slika

³ „Došla je kao zavet opštinskog veća 1632. godine, kada je u selu besnela kuga, kao posledica strašnog 30-godišnjeg rata. Učaureno između bregova, selo je u početku bilo pošteđeno. Postavljene straže oko sela onemogućavale su svaki strani pristup, a putnicima i namericima iznošena je hrana na drum i tamo ostavljena. Ali jedan mladi Oberamergaužanin, Kaspar Šiler, kako priča hronika, koji je bio zaposlen u susjednom kraju, ušunjabo se u selo noću, željan svoje porodice, i tako doneo smrt svome zavičajju. Nastao je pomor i opštinsko veće u očajanju sasta se u crkvi i zavetova se da će dok je opstanaka sela prikazivati tragediju o stradanju Hristovu – i ponor prestade, kaže hroničar. (...) Godinu dana pre nego će predstave biti održane naročiti odbor izdaje tradicionalni oglas, da učesnici puste da im raste brada i kosa i da spoljašnji izgled lica i svoje manire, stav i držanja saobražavaju ulozu za koju se spremaju, jer maskiranja nema. Sedam mjeseci pre početka prikazivanja vrši se u prisustvu građana na svečan način izbor 125 aktivnih uloga za tu sezonu. Mala seoska pozornica, na kojoj se u razmaku od 10 godina daju popularni narodni komadi sa domaćim 'glumcima', služi takođe kao vežbalište da tradicija u međuvremenu ne oslabi“ (Medenica 1963: 133).

jednog naroda, njegova života i karaktera“, Medenica ipak smatra da „*Gorski vijenac* treba prikazivati, to je van sumnje, ali kao dramu u smislu narodne svetkovine, otprilike onako kao što su prikazivane dionizijske svečanosti u staroj Grčkoj ili hrišćanska drama srednjeg veka“ (1963: 132). *Narodna svetkovina* bi stoga podrazumijevala da prijestonica Cetinje svake pete godine poprimi obrise malenog bavarskog sela Obermegau. Umjesto Bavaraca koji godinu dana prije početka predstava moraju da pušte da im raste brada i kosa i da spoljašnji izgled prilagode ulozi za koju se spremaju, našli bi se tako Martinovići, i Borilovići, i Cuce, i Bjelice, i OZRINIĆI. Direktniji i patriotski više nastrojen tekst – u slavu Njegoša, *Gorskog vijenca* i crnogorskog prijestonog Cetinja – teško je naći u cijeloj našoj književnoj historiografiji. Kad ispred sebe imamo rad ovakvog sadržaja, đe se naglašava jedinstvenost crnogorske književnosti i kulture, izmjene koje je on pretrpio marginalnog su karaktera! No zarad dodatnog potenciranja naše teze da deklarativnu *ideologiju* ne treba do kraja poistovjećivati s *metodologijom* navešćemo dvije korekcije koje su učinjene u tim tekstovima: „sumorni svetionik *srpske* misli“ (1963: 125) zamijenjen je oblikom „posljednjem svjetioniku *narodne* misli“ (1984: 75); „shvatio je kao prvu revoluciju za oslobođenje *srpskog* naroda posle Kosova“ (1963: 131) zamijenjeno je rečenicom „shvatio je kao prvu revoluciju za oslobođenje *naših* naroda poslije Kosova (1984: 79).

Ma koliko nespojivo s naučnim diskursom, njegovom prividnom objektivnošću i neutralnosti, iza autora značajnijeg opusa počesto zna da stoji prava poetika. Ona je kod Radosava Medenice uočljiva u toj mjeri da o njemu s punim pravom možemo govoriti kao naučniku razvijene stvaralačke individualnosti. Uz prepoznatljiv jezik i stil, markantno svojstvo njegovih radova, nahodi se još jedan element koji podupire Medeničinu kreativnu originalnost. Za razliku od većine autora, u čijim se tekstovima postavljena hipoteza preko mjere ne sučeljava s drugim, Medenica cijele pasuse i poglavlja (u većim studijama) troši ne samo na dokazivanje sopstvene hipoteze, već njezinu snagu konstatno napaja s vrela one *nedostatne* – ali nikad sasvim pogrešne. Tako su, primjera radi, studiju o *Hasanaginici* direktno isprovocirale neodržive teze Matije Murka, inače Medeničina prijatelja, knjiga *Banović Strahinja u krugu varijanata* proizvod je književnoistorijske raspre što se otvorila nakon Gezezanova predavanja iz 1935. godine⁴ ali i kao posredan odgovor na monografiju Nikole Banaševića o Marku Kraljeviću (*Marko Kraljević i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti*), dok predgovor izdanju *Crnogorskih*

⁴ „Sličnu diskusiju, koja je trajala gotovo dve godine i rezultirala nizom članaka, izazvalo je kod Gezezanovo predavanje o Banović Strahinji na Kolarčevom narodnom univerzitetu, novembra 1935. godine, koje je autora ovih redaka podstaklo da napiše opsežnu monografiju o Strahinji“ (Medenica 1967b: 440–441).

anegdota Medenica gotovo u potpunosti posvećuje kritici sakupljačkog rada Mićuna Pavićevića. Upravo je ova zadnja interesantna jer svjedoči da *metodologiju*, iako deklarativnu zasnovanu na teorijskim postavkama najznačajnijeg predstavnika njemačke ekspoziture *cvijićevsko-erdeljanovićevske* škole, Gerharda Gezemana, nije prekomjerno obilježila tradicionalistička *ideologija*, po kojoj se antropološki regionalizam sveštokavski najčešće objedinjavao imenom *srpski*.

Izuzmemo li „Opšte napomene“, u kojem Medenica teorijski obrazlaže prirodu usmene anegdote i kratke priče, „Istorijske reminiscencije“, đe se do prećerivanja sprovodi *romantizacija* crnogorske usmene kulture⁵, poglavlje „Izgrađivanje čovjeka“ iz predgovora antologije crnogorskih anegdota obojeno je gezemanovskim etnografskim diskursom. On i sam u uvodu kaže da „u izlaganju ovog poglavlja ne pravi(m) razliku između svojih misli i misli iz navedene Gezemanove studije (*Heroische Lebensform*)“ (Medenica 1967a: 23). Shvatajući da je iz *moralne utakmice*, grčkog *agona* nastao osnovni sociološki zakon crnogorskog patrijarhalnog društva, da su heroizmu pretpostavljeni častoljublje i ponos doveli do aktiviranja cijelog niza mentalitetskih osobina – Crnogorcima svojstvenih a u usmenoj anegdoti petrificiranih – Medenica ovu usmenoknjiževnu formu podvrgava široj kulturološkoj analizi. Čak i kad navodi tipične anegdote, poput one o Ali-begu Šabanoviću i vojvodi Iliji Plamencu ili pak o crnogorskom kapetanu i kasnijem vojvodi Vukanu Borovu Miliću, o knjazu Danilu i sl., on to čini ne bi li potcrtao karakterološke osobine naroda iz kojega je anegdota potekla. Cijeli je Medeničin tekst zapravo osvrst na slavnu prošlost Crnogoraca, i to onako kako ju je fiksirala usmena anegdota: „Crnogorske kratke priče i anegdote daju posredno obavještenje i odgovor i na mnoga druga pitanja i pružaju ključ za razumijevanje niza pojava iz života Crnogoraca. One pružaju živu i jasnu sliku njihova života, iznose herojske patnje, junaštva i pregalaštva. U njima su sačuvane osobenosti jedne zasebne kulture; to je hronika jednog zasebnog svijeta i pored sve bogate literature o njemu. Impresivno raznolik mozaik, opsežna galerija veoma raznolikih likova, dokumenta psihe jednog napaćenog malog naroda, koji postaju utoliko dragocjeniji ukoliko vrijeme više odmiče i moderni valjak nemilosrdno nivelše i ljude i život, čineći ih sve više homogenim i bezličnim. Najčešće su anegdote i kratke priče koje ističu čvrst karakter, neku moralnu crtu, muški stav, junačku riječ koja se kaže u lice glavaru, čak i samom gospodaru zemlje; znati istinu a ne reći je to je kukavičluk nedostojan čovjeka. Anegdota i kratka

---

⁵ Prije nego što pređemo na bliže izlaganje o suštini i karakteru kratke priče i anegdote iz crnogorskog patrijarhalnog života, kakvim se ne može ni približno da pohvali ne samo nijedan kraj naše zemlje, **nego nijedna dosad proučena patrijarhalna sredina bilo gdje drugo u svijetu...**“ (Medenica 1967a: 11) – istakao N. P.

priča ističu, dakle, više moralno, a manje junaštvo pod oružjem. Crnogorcu više imponuje junak na divanu nego na megdanu“ (Medenica 1967a: 52–53). Što je anegdotskim primjerima iz života crnogorskog naroda – uza svu prividnu objektivnost – ostao pokatkad romantičarski tendenciozan – nije nužno krivica Radosava Medenice već usmenoknjiževne vrste na čije se kulturološke temelje naslonio. Budući da su anegdote „zbirka živih fresaka, neka vrsta evanđelja predaka, odnosno njihova čitulja u pomaglici prošlosti“ (Isto: 55), svako odstupanje od njezine izvornosti – prilikom prikupljanja i bilježenja – za Medenicu znači ogrešenje koliko o usmenoknjiževnu vrstu o kojoj je riječ, toliko i o narod u čijim se tradicijskim okvirima formirala. Polemički osvrt na prikupljački rad Mićuna Pavićevića može se stoga posmatrati dvojako: kao kritika Medenice-naučnika i ne manje važno kao kritika Medenice-Crnogorca. Na osnovu dva teksta, prvog iz časopisa *Zapisi* (Medenica 1931) te drugog iz pomenutog predgovora (poglavlje „Kritičke napomene“) daju se rekonstruisati prilike u nauci o književnosti i folkloristici između dva svjetska rata, periodu svojevrzne renesanse usmene književnosti⁶.

Pronalazak talentovanih kazivača, što preciznije zapisivanje anegdote ili kratke priče, uz obavezno navođenje podataka od koga su i de zabilježene – nezaobilazni su parametri pri sakupljanju proznog usmenoknjiževnog blaga. Premda su većini sakupljača bili poznati, rijetko se koji držao ovih uputa. Iz tog razloga na inicijativu Radosava Medenice i cetinjskog časopisa *Zapisi* tokom 1931. i 1932. godine sprovedena je „Anketa o anegdotama“⁷. Pozamašan broj knjiga objavljenih u međuratnom razdoblju – Mićuna Pavićevića, Dragiša Boričića, Stojana Cerovića, Ilije Peličića, Danila Tinguza Perovića itd. – pred nauku o usmenoj književnosti postavilo je pitanje njihove autentičnosti. Ili možda istinitije: do pomenute ankete po svoj prilici ne bi ni došlo, bez obzira na obimnost materijala, da se u trenutku kad su počele prve zamjerke na račun njegovih zbirki – manirom istinskog mistifikatora i tipičnog pizma-

⁶ U intervjuu Dobrilu Aranitoviću Medenica pojašnjava razloge masovne guslarske produkcije prvih decenija XX vijeka: „To je očigledno bila posledica burnih političkih zbivanja prve, i krupnih sudbinskih nacionalnih i narodnih podviga druge decenije ovoga stoleća. Ratna zbivanja od 1912. do kraja 1918. godine, koja u stvari predstavljaju istorijsku epopeju realnih događaja i stvarnih zbitija, već sami po sebi evociraju epsku atmosferu herojske prošlosti i savremenosti. (...) Kratko rečeno, da baš o stogodišnjici Vukova sakupljačkog rada oživi u njegovoj široj otadžbini opet toliko intenzivno guslarska umetnost i obilato prikupljanje pesama, svakako je posledica ne samo pomenutih ratova – prema opštoj zakonitosti da ratna zbivanja i junački podvizi prvenstveno uslovljavaju junačku pesmu – nego i burnih događaja koji su se odigrali početkom ovog veka i doveli do ratova i krupnih nacionalnih i narodnih pomeranja“ (Aranitović 1984: 80).

⁷ Detaljnije informacije o „Anketi o anegdotama“ donosi Slobodan Vujačić u studiji *Crnogorski književni tokovi između dva rata* (Vujačić 1981).

vog Crnogorca – Mićun Pavićević nije oglosio tekstem „Kako su nastali moji ‘Crnogorci’?“ Pomenuti tekst pojavio se, pojašnjava Medenica u predgovoru *Anegdota*, nakon „anonimne paskvile u stihovima, u vidu letka, datiranu na Novu godinu 1931“ (Isto: 58) što ju je pod naslovom „Mućunijada“ objavio izvjesni „Pantiša Trpić“ iz Danilovgrada – „na koju se iole razložiti čovjek ne bi ni okrenuo“ (Isto) – kritikujući dotadašnji Pavićevićev *sakupljačko-književni* angažman.

Premda zasigurno nepoznat bilo kojoj znanj teoriji književnosti sintagmem *sakupljačko-književni angažman* vjerujemo da je moguće upotrijebiti u slučaju Mićuna Pavićevića. Uz predgovor *Srpskih narodnih pripovijetki* iz 1835. godine Vuka St. Karadžića i uvodno pričanje Vuka Dojčevića Stefana Mitrova Ljubiše, nema teksta koji na sugestivniji način prikazuje kompleksni i do kraja nikad rasvijetljeni odnos usmene i pisane književnosti. S obzirom na to da je napise u vezi s Pavićevićevim zbirkama anegdota Medenica promatrao iz ugla usmene literature, svakako da u njegovu tekstu nije vidio posrednu mogućnost da predstavi jedno od najvažnijih otvorenih pitanja nauke o književnosti – ravno pitanju izgovorne vrijednosti *misterioznog* staroslovenskog jata u lingvistici. Dok se prvi dio rečenog sintagmema (*sakupljački*) može povezati sa stvarnom ulogom Pavićevićevom, budući da je glavninu anegdota zabilježio uz pomoć brojnih informatora i saradnika – kojima se u predgovoru prve knjige zahvalio – u tekstu „Kako su postali moji ‘Crnogorci’“ odrednica *književni* služi da pokaže kako *bilježenje* usmenoprotnih tvorevina u isto vrijeme znači njihovo *stvaranje* – ili vukovskim terminom kazano: *namještanje riječi*.⁸ Poetički postulat Vuka St. Karadžića, koji podjednaku vrijednost ima i za usmenu i za tzv. pisanu književnost, Pavićević ne samo što do krajnjih granica parodira, isprovociran napadima na njegove zbirke anegdota, već pravi vjerovatno najveću paraliterarnu mistifikaciju u crnogorskoj književnosti.⁹

⁸ *Namještanje riječi* Vuka St. Karadžića iz predgovora *Srpskih narodnih pripovijetki* predstavlja *međuprostor* između usmenoknjiževnog i tzv. pisanoknjiževnog. Ono što je Vuk intuitivno predošeto, to svojevrsno prožimanje dvaju umjetničkih postupaka, pri čemu usmeni dakako nije inferiorniji (!), potvrdili su u svojim djelima Vuk Vrčević i Stefan Mitrov Ljubiša. Kod prvoga, Vrčevića, nalazimo primjere *prijelaznih* priča, proznih skica ili *autorizovanih* usmenoknjiževnih tekstova, dok je u Ljubiše riječ o visokostilizovanoj (autorskoj) literaturi ostvorenoj usmenoknjiževnim sredstvima. Još razvijeniji odnos prema usmenoknjiževnim oblicima i njihovu inkorporiranju u umjetničku prozu imao je literarni nasljednik Stefana Mitrova Ljubiše, srpski i hrvatski pisac Simo Matavulj. No za razliku od Vrčevića i istoga Ljubiše, Matavulj nije krio sopstvenu sklonost ka *fabulovanju*, kako na više mjesta u *Bilješkama jednoga pisca* potcrtava – označivši na taj način (i) formalnu prevagu tzv. pisanog (autorskog).

⁹ „Htio sam da svaku priču i anegdotu pripišem narodu iz kojeg sam ponikao. Ali sam, evo, prisiljen da još za života otkrijem jednu osvještanu i neoborivu istinu, naime: da u svih mojih dvanaest knjiga o Crnogorcima nema ni od sto deset građe, koju sam neposredno

Ne zaustavljajući se na priznanju o autorstvu što ga zdušno dijeli sa stručnom i laičkom javnosti, zarad odbrane od *zlorade i specifične crnogorske pakosti*, Pavićević u svoju mistifikaciju uvodi dvojicu predaka, *strica kabadahiju* i *oca narodnog guslara*, iz čije je dugovječnosti i životnoga iskustva navodno crpio građu za anegdote. S pomenutom *metodologijom* autora Pavićevića, kojoj bi pozavidehli mnogi pisci naučnofantastičnih romana, Medenica naučnički detaljno polemiše, dok u Pavićevićevim anegdotama sveprožimajuću međuratnu *ideologiju petrovićevskofobičnu* uspješno dekonstruiše, prelazeći tako iz pozicije naučnika u poziciju crnogorskog rodoljuba: „Vulkanska snaga ovoga čovjeka skupljala je kao magnetskom metlom sve što se može napabirčiti i otuda jedna čudna mješavina svega i svačega, naročito u drugoj polovini serije. Ponavljao je jednu priču ili anegdotu po nekoliko puta, ponekad u izvjesnim varijacijama, popravljao, retuširao, brisao, dodavao jer su ga primitivne strasti toliko zanosile da je gubio oslonac pod nogama. Kad je na knjazu Nikolu navalio čitav tovar blata (naročito u njegovom romanu ‘Na prelomu’) nazivajući ga čak i ‘njeguškim krokodilom’, u izvjesnim pričama i anegdotama vraća opet njegov lik bliže stvarnosti i istini. Podvlačimo još jednom: sva kob Pavićevićevog rada i njegove ličnosti bila je primitivna i neobjašnjiva netrpeljivost prema Petrovićima, naročito prema knjazu Nikoli, koga je u početku svoga pjesničkog rada veličao kao i ostali ondašnji pjesnici i književnici. Ono što je radio u Kanadi i Americi 1916. i 1917. godine, preko ‘Kanadskog glasnika’, kao politički čovjek srpske vlade, nastavio je u još žešćem tonu u svojim publikacijama. Pravde radi treba istaći da Pavićević nije u tome bio sam, nego da je to radila i čitava jedna grupa nekadašnjih crnogorskih emigranata. Žrtva raspoloženja te raspojasane grupe bio je, na primjer, i veoma stari, historijski, izvanredno razvijeni ‘brijest’ na Cetinju ispod kojeg je nekada knjaz Nikola primao Crnogorce na razgovor. ‘Bolje da je ostao brijest no oni koji su naredili da se poseče’, kaže Isidora Sekulić i dodaje opravdano, da se na brijestu cetinjskom osramotiše i očevi i njihovi sinovi“ (Medenica 1967a: 67–68).

Razobličiti svakojakim mistifikacijama ispunjen prostor crnogorske književnosti (i nauke o njoj), koliko zbog utvrđivanja naučne istine a toliko više s ciljem otklanjanja brojnih *ideoloških* zabluda, jedino je moguće preciznom *metodologijom*. Iako i jednu i drugu (*ideologiju* i *metodologiju*) posmatramo u nešto širem značenju od uobičajenog te ih obilježavamo kurzivom, jasno je da ne mislimo na prostu dihotomiju naučno – nenaučno. Niti *ideologija* u nauci funkcioniše bez kakve-takve *metodologije*, niti se iz *metodologije* ne

---

iz naroda dobio. (...) Ja sam, dakle, u svojim anegdotama, prema karakteru, psihi i mentalitetu, stavio u usta izvjesnim Crnogorcima hiljadu najduhovitijih krilatica, koje oni nikad nijesu izgovorili, pa su mi eto njihovi potomci samo zloradošću i specifičnom crnogorskom pakošću vratili“ (Citirano prema: Medenica 1967a: 60).

zrcale pokatkad cijeli slojevi *ideologije*. Naprotiv. Pred crnogorskom filologijom, ili preciznije, pred proučavaocima istorije crnogorske filologije, osim poslova vezanih za kritičku (re)valorizaciju radova naših zaslužnih filologa, ostaju neriješena pitanja ne samo nominalne prirode već i suštinske. Kako iz naše nauke o književnosti, te višedecenijske *subdiscipline* serbokroatistike, odvojiti sadržaje koji služe današnjoj montenegristici, bez obzira na vanjsku *nominalnost* (bilo srpskohrvatsku, bilo srpsku) od onih koji nijesu ništa drugo do nakalemljeni ideološki balast? Ako bismo u bogatom opusu Radosava Medenice tražili tekst primjeren navedenoj nedoumici, svakako da bi to bila studija „Zlatna svirala’ Sime Milutinovića“ (Medenica 1961).

Iako ćemo u posebnom radu predstaviti komparatističke tekstove Radosava Medenice, studiju „Zlatna svirala’ Sime Milutinovića“, takođe komparatističku a po mnogo čemu specifičnu, ovoga puta koristimo ne bismo li pokazali na koji se način *ideologijom* determinisana usmena epika može odbraniti *metodologijom*. U kratkom tekstu posvećenom još kraćoj pjesmi Medenica dokazuje da su završni stihovi iz „Zlatne svirale“ simovska mistifikacija upotrijebljena u svrhu afirmacije kulta Svetoga Save.

Ne samo da oponira stavovima Stojana Novakovića – djelimično i Svetislava Vulovića – što su Milutinovićevu pjesmu nekritički povezivali s odnosnim mjestima iz Domentijanove biografije Svetoga Save – o tobožnjoj žalosti roditelja spram Rastkove odluke da se zamonaši – Medenica simovsku mistifikaciju posmatra iz šire, za nauku o usmenoj književnosti daleko interesantnije pozicije. Mada su već Vladimir Ćorović i Jov. N. Tomić utvrdili kako je riječ o Siminu dodatku, budući su to „jedini stihovi u celoj pesmi što čine slik“ (Medenica 1961: 203), mistifikatorski karakter i estetska neubjedljivost „Zlatne svirale“ za Medenicu dolaze do izražaja tek nakon upoređivanja sa sličnom pjesmom – i to s onom iz *Erlangenskoga rukopisa*. Objedinjene istim motivom (zlatna svirala), imajući iste protagoniste (paša, knez Vladislav, Mijajlo/Milija čobanin), pjesma iz najstarijeg zbornika južnoslovenske epike ipak je drukčija od verzije Sima Milutinovića Sarajlije. Ono što razdvaja dvije pjesme, osim cijelog vijeka i značajne geografske udaljenosti, odnosi se ponajprije na karakter pašina neprijateljstva. Dok je u Milutinovićevoj varijanti razlog pašina gnijeva nepristajanje kralja Vladislava da njegov sin (Mijajlo čobanin) oženi pašinu šćer – jer to ne može *vjera da podnese* – u *Erlangenskom rukopisu* neprijateljstvo pašino nešto je motivisanije – navodno Milijino objublivanje smederevskih bula. Započevši radnju s konstatacijom o Simovu *dometku* te nalazeći u pjesmi „Zlatna svirala“ tragove *umjetno-ideologizirane* epike, Medeničina komparatistička *metodologija* namah prelazi s očiglednoga i lako provjerljivog – da bi odgovorila na pitanje o starosti pjesničkoga sižea i njegove nedovoljne epske ubjedljivosti – u objema varijantama. Pjesma iz

Erlangenskog rukopisa poslužila je tako Medenici da dokaže kako „Zlatna svirala“ iz *Pjevanije crnogorske i hercegovačke* definitivno „ne spada u krug pesama o sv. Savi“ (Isto: 208). Razriješivši jedno tamno simovsko mjesto studija Radosava Medenice u isto vrijeme svjedoči: pred preciznom *metodologijom* – u ovom slučaju komparatističkom – *ideologija* nema nikakve šanse.

Studija „Arbanaške krešničke pjesme i naša narodna epika“ (1967) značajna je iz više razloga. Ne samo da donosi podatke o dotad (a i danas) slabo izučenom dijelu balkanskog usmenoknjiževnog nasljeđa (albanskom), već korpus arbanaških krešničkih pjesme Medenica komparira s južnoslovenskim epskim ostvarenjima. O kakvim se pjesmama radi Medenica pojašnjava: „Opšte već prihvaćeno gledište je da ove pesme (krešničke – prim. N. P.) nisu autohtone nego da su pozajmljene od bosanskih muslimana severozapadne Bosne, na što upućuje i samo njihovo ime kreshnik – krajišnik, kao i istovetnost ili velika sličnost sižea, imena junaka, toponomastika i stilistička obeležja. Ova epika se po svome karakteru potpuno odvajava od tzv. istorijske pesme. Ispevana je u desetercu, a peva se uz lautu, instrumenat koji po svome obliku i tehnici izvođenja odgovara crnogorskim guslama. U pitanju je, dakle, rezultanta jedne vrlo interesantne kulturne simbioze koja još nije dovoljno razjašnjena. Jezgru ove epike čini krug pesama o Muju i Halilu“ (Medenica 1967: 34). Uzimajući u pretres dvadeset pjesama „u doslovnom proznom prevodu“, Medenica uočava da se u krešničkim epskim pjesmama razlikuju dva tipa. Prvi je *hrišćanski* (devet pjesama) a drugi *muslimanski* (jedanaest). Dok se *hrišćanski* koncentriše oko pravolinijskog pripovijedanja radnje, što se „zgušnjava oko glavne ličnosti i svodi takoreći na jednu osnovnu scenu“, muslimanski tip pjesama „ispreda naširoko romantično-avanturistička zbitija sa što više zapleta“ (Medenica 1967: 235). Sve vrijeme poredeći arbanaške krešničke pjesme s onim iz Vukovih i drugih usmenoknjiževnih zbornika, ponekad ih dovodeći u vezu i s pojedinim usmenoprosnim ostvarenjima (Isto: 236), Medeničina radnja donosi niz instruktivnih zapažanja: tematoloških, kompozicionih, jezičko-stilskih, utvrđivanja pozicije junaka (najviše Muse s arbanaške, a Marka sa slovenske strane), dok posebnu vrijednost rečene studije predstavljaju zaključna razmatranja. Iako je muslimanska krajinska epika označavana kao uzor istovrsnih arbanaških (krešničkih), Medenica na osnovu obrađenog materijala ističe kako se barem polovina znatno približava *hrišćanskim*. Napominjući da je širenje krešničkih pjesama među arbanaškim življem započelo možda čak i u XVII vijeku (zbog veze s *hrišćanskom* epikom), a ne u XVIII kako se u nauci bilo odomaćilo, Medenica na samom kraju obrađuje sociokulturne uslove pod kojima se arbanaška epika razvijala. S jedne strane na nju je uticao „nekadašnji Novopazarski sandžak sa svojim mešovitim stanovištvom kao važnim posrednikom između bosanskog i arbanaškog

muslimanskog življa“, ali s druge „ne smemo smesti s uma ni tesno mešanje i tesne veze, i u zlu i dobru, susednih crnogorskih plemena sa severno-arbanaškim plemenima i pojedinim fisovima“ (Isto: 250). Probrani tekstovi Radosava Medenice koji svjedoče o odnosu *metodologije* i *ideologije* ne bi bili potpuni bez studije „Arbanaške krešničke pjesme i naša narodna epika“. U vaktu kad je izrečen (kao referat) a nakon toga objavljen (kao rad u zborniku) vjerovatno da nije izazivao toliku pozornost. No, iz današnjih pozicija posmatrano, dvije su činjenice važne: prvo, Medenica je o arbanaškim krešničkim pjesmama govorio usred *carskoga* Prizrena; drugo, za naš crnogorski kontekst možda i važnije – služio se tradicionalnim crnogorskim oblicima: *Arbanasi*, *arbanaški* i sl., iskazujući tako (i ličnim primjerom) poštovanje prema viševjekovnim vezama crnogorskog i arbanaškog (albanskog) naroda.

Monografije *Banović Strahinja u krugu varijanata* i *Naša narodna epika i njeni tvorci*, za našu nauku o usmenoj književnosti od prvorazrednog značaja, istovremeno kao da su zamaglile bibliografiju Radosava Medenice. Koliko god one bile reprezentativne i široj naučnoj javnosti poznate, desetine studija *prethodnica* daleko više kazuju o stvaralačkoj genezi ovoga vrijednog istraživača. Pomenute dvije monografije učinile su autora Medenicu uistinu poznatim, no bez *studija prethodnica* nije moguće na pravi način spoznati njegovo djelo. Paradoks koji nema pandana u crnogorskoj filologiji – da najvažnije studije ne govore o autoru *najvažnije* – moguće je objasniti činjenicom da brojni tekstovi Radosava Medenice ostaju rasuti po jugoslovenskoj periodici, stručnim časopisima i zbornicima. Budući da je izostao kritički predgovor, čak i studijska knjiga *Nekoliko najistaknutijih problema iz naše narodne (usmene) epike*, u kojoj se istina nalazi glavnina Medeničinih radova – ne pruža čitaocu informacije bitne za ocjenu njegova obimnog i polivalentnog djela. Što su do oficijelne (akademske) nauke o usmenoj književnosti doprle svega dvije glavne studije, *krivicu* vjerovatno da snosi i sam Medenica. On, naime, nije bio pod patronatom neke velike naučne ili akademske institucije (većinu radnoga vijeka proveo je kao profesor Treće beogradske gimnazije) koje su mogle promovisati – za života i kasnije – njegov višedecenijski naučni angažman. No s druge strane neopterećenost pukim akademizmom lišila je Medenicu (i njemu slične) potrebe da predanost nauci opterete zvučnim zvanjima ili pak da okićeni društvenim priznanjima sebe (samo)proglase autoritetima. Ono što je potencijalno gubio kao naučnik, s obzirom na nedostajuću akademsku titulu i poziv univerziteskog profesora, Medenica je umnogome nadoknađivao primarnom vokacijom. Upravo sa te pozicije treba posmatrati važni i nedovoljno isticani segment njegova naukovanja – urednički angažman.

Koliko je ime Radosava Medenice značajno za međuratnu crnogorsku kulturu, potvrđuje i njegov angažman u cetinjskom časopisu *Zapisi*. Zajedno

s Milanom Vukićevićem, Ilijom Zorićem i Vidom Latković a pod vođstvom Dušana Vuksana na Cetinju 1927. godine izlazi prvi broj *Zapisa*, najdugovječnijeg crnogorskog časopisa. Svjedočanstvo o tom značajnom događaju za crnogorsku književnost i kulturu donio je sam Medenica, u članku „Pokretanje časopisa ‘Zapisi’ 1927. godine“ (1977). Budući da se preko njega mogu rekonstruisati društvene i kulturne prilike u ondašnjoj Crnoj Gori, uslovi pod kojim je grupa naučnika-entuzijasta nastojala osvježiti književni i kulturni život Cetinja i Crne Gore, izdvajamo poduži odlomak iz Medeničina teksta: „Složili smo se najzad da se pokrene časopis pod skromnim nazivom ZAPISI, da uložimo sve svoje snage i sposobnosti da okupimo što više saradnika i da ih što prisnije vežemo za list. Da svaki od nas trojice (Medenica, Vukićević, Latković) drži što čvršće svoj ‘sektor’ (nauka, književnost, umjetnost, sve u najširem smislu riječi), da časopis izlazi u mjesečnim sveskama po četiri tabaka osmine i *da tačno izlazi*, jer svako zakašnjavanje ubija ugled časopisa, naročito u početku njegova izlaženja. ‘Zapisi’ ima da bude žiža oko koje će se okupljati saradnici iz svih krajeva, a čitaocima pružati što raznovrsniji i književno sročeni materijal. (...) Odlučeno je da D. Vuksan, kao naš nekadašnji profesor i čovjek koji ima velikih zasluga za spasavanje i sređivanje dvorskog arhiva, bude naimenovan kao urednik, a mi ostali (I. Zorić, R. Medenica, M. Vukićević i V. Latković) kao uređivački odbor. Da Vuksan ima da se stara o rubrici građa, a Zorić, kao predstavnik srednje generacije, da pored ostalog preko banke obezbjeđuje novac za pokriće hartije i štampe prema mjenici koju će potpisivati uredništvo. A da se svim silama nastoji da se što brže prikupi bar pet do šest stotina urednih pretplatnika... Saradnja je takođe besplatna, ali se svakom saradniku to mora staviti do znanja na što prikladniji način. Da se ne traži nikakva dotacija. (...) Tako se velikim požrtvovanjem i upornošću uspjelo da ‘Zapisi’ punih pet godina izlaze redovno i bez zakašnjenja, da uhvate čvrst korijen kod čitalačke publike, da stanu čvrstu na svoje noge i da okupe znatan broj saradnika iz čitave zemlje, najzad da stanu u red najboljih jugoslovenskih časopisa onoga doba“ (Medenica 1977: 219–220). Iskustvo s uređivanjem *Zapisa*, saradnja s velikim naučnicima u međuratnoj Jugoslaviji te brojni autorski tekstovi – Medenica je prenio na drugi (i svoj) međuratni specijalizovani časopis: *Prilozi proučavanju narodne poezije*.

„Program ‘Priloga’ bio je da podstiču naučni rad na narodnoj pesmi i da pokreću nauku unapred, da okuplja i stvara saradnike, da otkriva u nameće teme i usklađuje njihovu metodološku obradu, da širi interes za narodnu pesmu, da prati i registruje sve što se radi u toj oblasti, najzad da stvori što širi krug saradnika sa isturenog terena koji će u rubrici ‘Izveštaji’ registrovati važnije i upadljivije pojave iz života narodne pesme i njihovih nosilaca, šta se sačuvalo od pesničke tradicije stvarane vekovima i kako dolazi do stvaranja

novih pesničkih tvorevina“ (Aranitović: 1984). Ovako je par godina pred smrt Radosav Medenica govorio o poznatim i međunarodno priznatim *Prilozima proučavanju narodne poezije*. U intervjuu Dobrilu Aranitoviću, objavljenom u časopisu *Narodno stvaralaštvo – folklor*, Medenica pojašnjava kako je ovo značajno usmenoknjiževno glasilo formirano, ko su bili inspiratori njegova nastanka, ali i kontekst zbog kojeg su *Prilozi proučavanju narodne poezije* za sedam godina izlaska postigli zapažen uspjeh: „Napušta se romantičarsko shvatanje pesme i već suvo, neplodno, formalističko filološko proučavanje njene sadržine, a uvodi kulturno-istorijski i folkloristički metod, udružen sa sociološkim i karakterološkim posmatranjem njenih tvoraca i sredine u kojoj pesma nastaje. U razmatranje pesme uvodi se i pevanje i instrumentalna pratnja, kao i uloga slušalačke publike. Pesma se, dakle, proučava, kao celina u svojoj životnoj funkciji. Sad se zna da je narodna pesma improvizatorska umetnost, kako je i kolika uloga varijanata u pesničkoj produktivnosti; koliku ulogu i značaj ima kompoziciona shema kao čisto stilističko sredstvo. Pitanje dobre pesme postaje pitanje pevačeva talenta kao individualnog stvaraoča“ (Isto: 80–81). Nastali kao izraz mladalačkog entuzijazma Radosava Medenice i njegova dugogodišnjeg prijatelja Alojza Šmausa, a pod *blagoslovom* Gerharda Gezemana i Matije Murka, *Prilozi proučavanju narodne poezije* i danas su nezaobilazno štivo tumačima usmene književnosti. Osim podatka da u tom časopisu tekstove objavljuju najznačajnija imena ondašnje nauke o (usmenoj) književnosti, što dovoljno ide u prilog *Prilozima*, za rekonstrukciju stvaralačke ličnosti Radosava Medenice, povezanosti primarne vokacije (germanistike) s njegovim višedecenijskom interesovanjem za usmenu književnost, od izuzetne je važnosti Medeničina opaska (u istom intervjuu). Budući da nije imao podršku onovremenih institucija Kraljevine Jugoslavije a da bi obezbijedio redovno izlaženje *Priloga proučavanju narodne poezije*, Medenica je honorare od svojih njemačkih udžbenika prosljeđivao štampariji i na taj način pomagao štampanje poznatog i u inostranim krugovima vrlo cijenjenog časopisa!¹⁰ Pridodamo li još jednu interesantnu činjenicu, onu o četrnaest kongresa Saveza folklorista Jugoslavije na kojima je učestvovao, skica za naučni portret Radosava Medenice postaje kompletnija.

¹⁰ Liše poznanstva s njemačkim slavistom, dugogodišnjim prijateljem i kourednikom *Priloga*, Alojzijom Šmausom, za Medeničin naučni razvoj od velike važnosti bila je saradnja s drugim Njemcem, poznatim folkloristom Gerhardom Gezemanom. On je zajedno s kolegama iz Muzikološkog i Fonetičkog instituta iz Frankfurta organizovao snimanje sevdalinki u Sarajevu 1937. godine. Jedan od članova Gezemanove ekspedicije bio je i Radosav Medenica. Ne samo da je zajednički posao s njemačkim muzikolozima, fonetičarima, etnologima i filolozima proširio njegov naučni svjetonazor, interes za recentno stanje u usmenoj poeziji vezao je Medenicu još čvršće za kulturu usmenosti, ali i otvorio prostor da od (klasičnog) tumača usmene književnosti on kasnije postane (i) folklorist.

Bez obzira na veliki broj vrhunskih stručnjaka za usmenu književnost, i u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, čiji radovi idu u sami vrh nauke o književnosti (uopšte), čini se da je Radosav Medenica bio jedan od rijetkih koji je kulturu usmenosti pronosio svim krajevima bivše Jugoslavije. Činjenica da je bio učesnik čak četrnaest kongresa Saveza folklorista Jugoslavije sama po sebi djeluje interesantna, no i ona postaje beznačajna pred gotovo nevjerovatnim podatkom: Medenica se u svojim priložima najčešće direktno tematski vezivao za oblast u kojoj se naučni simpozijum održavao! Kad je Savezu folklorista Jugoslavije, primjera radi, domaćin bilo Titovo Užice, Medenica bi govorio o Erama i kratkim usmenim pričama u vezi s njima, usred *carskoga* Prizrena govorio o arbanaškim krešničkim pjesama, komparirajući ih s južnoslovenskim (poglavito bošnjačkim), za skup na Cetinju odlučuje se za prilog o *Gorskom vijencu*, Mostaru i Trebinju (suorganizatori skupa) posvećuje radnju „Hercegovina – kolevka patrijarhalne kulture i epske pesme Dinaraca“, u Igalu daje osvrt na bokeljske pjesmarice Julija Balovića i Nikole Mazarovića, tekst „Žalosna pjesma o plemenitoj Hasanaginici“ slijedi nakon skupa u Čapljini, a čak tri priloga o makedonskoj usmenoj književnosti nastaju poslije simpozijuma u Ohridu, Skoplju i Kruševu itd.

Tekst „Crnogoroslavlje“ jedina je potvrda o (posrednom) učešću Radosava Medenice u Drugom svjetskom ratu. Kako se on umnogome razlikuje od desetina studija koje je za života napisao, odlučili smo se da u ovom kratkom prilogu rekonstruišemo naučnu (i životnu) biografiju Radosava Medenice, posmatrajući je kroz odnos *metodologije* i *ideologije*. Stoga su predmet naše pažnje bile isključivo studije u kojima se vidi da je Medenica tokom cijele naučne karijere bio postojani tumač (i branič) crnogorske usmene književnosti. Kraćim osvrtima na njegov urednički angažman, prvo u *Zapisima*, potom i časopisu *Prilozi proučavanju narodne poezije*, uz dvije anegdote što ilustrativno posvjedočuju o kakvom je naučniku riječ, naš narativ o višedecenijskom naučnom doprinosu Radosava Medenice svakako da se ne iscrpljuje. On zapravo tek počinje.

Literatura

- Aranitović, Dobrilo. 1984. „Prof. Radosav Medenica o pokretanju časopisa ‘Prilozi proučavanju narodne poezije‘. *Narodno stvaralaštvo – folklor*, br. 1–4, str. 79–86.
- *Crnogorske anegdote*. 1976. Priredio Radosav Medenica. Titograd: Grafički zavod.
- Martinović, Dušan J. 1990. *Porteti*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“.

- Medenica, Radosav. 1935. „Obermerganška narodna igra o stradanju Hristovu“, *Narodna prosveta*, br. 26–27, str. 3–4.
- Medenica, Radosav. 1961. „‘Zlatna svirala’ Sime Milutinovića“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, br. 3–4, str. 200–208.
- Medenica, Radosav. 1965. *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*. Beograd: Naučno delo.
- Medenica, Radosav. 1974. „Arbanaške krešničke pesme i naša narodna epika“. U: *Rad XIV kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Prizrenu*, str. 233–251.
- Medenica, Radosav. 1975. *Naša narodna epika i njeni tvorci*. Cetinje – Beograd: Obod.
- Medenica, Radosav. 1977. „Pokretanje časopisa *Zapisi* 1927. godine“. *Istorijski zapisi*, knj. 39, br. 1, str. 215–221.
- Medenica, Radosav. 1986. *Nekoliko najistaknutijih problema iz naše usmene (narodne) epike*. Nikšić: Univerzitetaska riječ.
- Medenica, Radosav. 1987. „Prikazivanje ‘Gorskog vijenca’ kao narodne svetkovine“. *Istorijski zapisi*. god. LX, str. 75–82.
- Vujačić, Slobodan. 1981. *Crnogorski književni tokovi između dva rata*. Cetinje: Obod.

Nikola POPOVIĆ

BETWEEN METHODOLOGY AND IDEOLOGY - SKETCH FOR (SCIENTIFIC) PORTRAIT OF RADOSAV MEDENICA

It is difficult to find an author who, with fewer monographs, left a bigger mark in Montenegrin and South Slavic science on (oral) literature than Radosav Medenica. Not only did he write two important monographs in his six-decade-long scientific career (*Banović Strahinja u krugu varijanata* and *Naša narodna epika i njeni tvorci*), published dozens of articles in Montenegrin and South Slavic journals, was the founder of the longest-running domestic journal *Zapisi*, owner and editor-in-chief of the interwar specialized journal *Prilozi proučavanju narodne poezije*, participated in as many as fourteen symposia of the Association of Folklorists of Yugoslavia, Radosav Medenica has participated in all fields of the oral literature studies – as a field researcher, as a theorist of oral literature and as a comparator. He thus earned a special place among Montenegrin scholars of oral literature, side by side with Nikola Banašević, Vido Latković and Novak Kilibarda.

Keywords: *Radosav Medenica, Montenegrin oral literature, South Slavic oral literature, comparative studies, Vuk St. Karadžić, “methodology”, “ideology”*

UDK 821.163.4:929Marković M.

Stručni rad

Novica VUJOVIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujović@fcjk.me

IN MEMORIAM
MOMIR M. MARKOVIĆ (1948–2020)

Crnogorski književnik Momir M. Marković preminuo je 27. maja 2020. godine u Podgorici u 72. godini.

Marković je rođen 1948. godine u Trebinju. Školovao se u Danilovgradu, Titogradu i Beogradu. U bogatome Markovićevo opusu središnje mjesto pripada poeziji, no s podjednakim uspjehom pisao je i pripovjednu i dokumentarnu prozu, romane i drame.

Crnogorskoj je kulturi Momir Marković poznat i kao posvećenik u traganju za istorijskim temama, i to onim segmentima nacionalne istorije koji su produkovali podjele u nas čitav XX i početak XXI vijeka. Pjesme su mu prevedene na slovenački, makedonski, rumunski, ruski, jermenski, francuski, talijanski, engleski, turski, albanski i galjego jezik.

U značajnija Markovićevo djela spadaju: *Došljak u ranama* (poezija, 1974), *Rukopis* (poezija, 1979), *Pribor za vatru* (poezija, 1979), *Knjiga o Vukašinu* (dokumentarna proza, 1981), *Idi svojim putem* (priče, 1985), *Doktor Marković* (drama, 1988), *Šapat groma* (poezija, 1989), *Bilijar u pustinji* (drama, 1990), *Crnogorski rat* (ogled o četiristogodišnjem crnogorskom ratu, 1992. te još pet izdanja), *Sjećanje na Laokona* (poezija, 1994), *Pogibija*

(drama, 1996. i 1998), *Šapat groma* (izbor poezije, 1999), *Zemlja duhova* (tri drame, 2002), *Košulja za letjenje* (roman, 2004), *Zemlja koja govori* (priče, 2006), *Nema drugog vremena* (eseji, 2007), *Crnogorski templari izgubljeni u istoriji (ogled o Crnogorskoj crkvi)* (2011), *Smrt u Istanbulu* (drama, 2011), *Prilozi za crnogorsku priču* (ogledi, 2011), *Crnogorske epske pjesme* (antologija, 2014), *Zavežljaj časti* (poezija, 2016), *Zbogom Crna Goro, Bonžur Montenegro* (eseji, 2019) i mnoge druge knjige.

Pjesme Momira Markovića odavno su našle svoje mjesto na stranicama antologijskih izbora crnogorske poezije, njegove drame o Vukašinu Markoviću i Krstu Zrnovu Popoviću zavrijedile su status kulturnih, a knjiga *Crnogorski rat*, objavljena u čak 6 izdanja, danas je dio obavezne literature na predmetu Savremena crnogorska književnost na master programu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Ako je knjiga *Crnogorski rat* vrijedan doprinos osvjetljavanju ne samo fenomena rata, već i brilijantan uvid u način života Crnogoraca kroz vjekove, Markovićeva antologija *Crnogorske epske pjesme*, prva pod tim određenjem nakon one znamenite Zogovićeve objavljene prije gotovo pola vijeka, dragocjen je prilog proučavanju crnogorske usmene književnosti.

Pripadao je onim rijetkim intelektualcima koji su 1990-ih stameno branili pravo na slobodu mišljenja, pravo na multikulturno bogatstvo Crne Gore; dizao je glas protiv ratova u ondašnjoj Jugoslaviji, osuđivao zločine a pogotovo se na svakome mjestu suprotstavljao permanentnome slavljenju ratnih zločinaca. Ponosno je utemeljivao ideju nezavisne Crne Gore, afirmisao njezinu kulturnu baštinu i suživot. Njegova je riječ uvijek bila jasna, nekad i prijeka spram gorštačkoga karaktera Gornjozagračanina, ali vazda pravedna i temeljna.

Bio je pokretač i urednik časopisa *Doclea*, čija je redakcija u teškim vremenima bila smještena u njegovom skučenom stanu u potkrovlju, sigurnom pribježištu za sve one koji su pružali otpor ludilu 90-ih. Od njezina osnivanja 1999. godine bio je član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, kao i član i saradnik cijeloga niza ustanova i medija koji su 90-ih bili na časnome poslu odbrane crnogorskoga identiteta, borbe za mir i promociju vrijednosti građanskoga društva, poput Crnogorskoga društva nezavisnih književnika, Crnogorskoga PEN centra, Monitora i dr. Crnogorsko posruće tokom potonje decenije XX vijeka najlucidnije je definisao upravo Momir M. Marković riječima posvećenim crnogorskome admiralu Vladimiru Baroviću koji je odbio komandovati rušenjem hrvatskih gradova te počinio samoubistvo: „Jedini metak u ovom ratu ispaljen na koji Crna Gora može biti ponosna je onaj admirala Vladimira Barovića, komandanta JRM. Njegovo crnogorsko shvaćanje časti nije mu dozvolilo da izda naređenje floti da bombarduje primorske gradove i naselja u Dalmaciji kad mu je to naređeno.“

Njegov je iznenadni odlazak crnogorsku kulturu ostavio bez uzornoga stvaraoca. Momo Marković bio je iskreni prijatelj Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Do posljednjega dana zemaljskoga života bio je odani poštovalac djela i misije Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. S uvažavanjem i zahvalnošću opraštamo se od njega.

PRIKAZI

UDK 94(497.16)“19“

Stručni rad

Danilo BRAJOVIĆ (Podgorica)

Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore

danilo.brajovic@mfa.gov.me

ISTORIJSKA SKICA O CRNOJ GORI PREMA ALBANSKOJ USMENOJ TRADICIJI

*„Gledajući odozgo, liči na valovito more,
skamenjeno u trenutku najveće uzburkanosti“*

PAŠKO VASA

Nedavno je u Tirani objavljena knjiga „Istorijska skica o Crnoj Gori prema albanskoj usmenoj tradiciji“ autora Paška Vase Skadranina (1825–1892), albanskog romanopisca, pjesnika, historičara, diplomate, lingviste i jednog od glavnih ideologa i djelatnika albanskog nacionalnog pokreta 19. vijeka, koji je predano i dugo radio na političkom i kulturnom uzdizanju, te formiranju i snaženju nacionalne svijesti Albanaca.

Paško Vasa rođen je u katoličkoj porodici u Skadru, đe se i školovao, da bi nakon toga radio kao sekretar u britanskom konzulatu u tom gradu. Sa 22 godine odlazi u Italiju (Bolonju) đe se bori za njeno oslobođenje, a 1849. se seli u Istanbul đe postaje dio osmanske administracije i napreduje od pozicije prevodioca do mutasarifa Libana (1883) đe i umire.

***

Knjiga „Istorijska skica o Crnoj Gori prema albanskoj usmenoj tradiciji“ izvorno je napisana na francuskom jeziku 1872. godine, a nedavno je prevedena na albanski jezik i dvojezično objavljena u Tirani, od strane Fondacije Alsar. Obuhvata period od pada Crna Gore i Albanije pod osmansku vladavinu, do vremena vladavine princa Danila u Crnoj Gori.

Kao što i sam autor ističe, knjiga je napisana jer Crnogorci, kao i njihovi sušedi Albanci, nijesu mogli da prenesu svojim potomcima šecanje na događaje iz prošlosti u nekom drugom obliku, osim kroz usmena predanja, a vremena su bila izuzetno teška za ova dva ratnička i junačka naroda. Oni su svoj opstanak i budućnost gledali kroz oštricu sablji i cijevi pušaka.

Od samog početka Vasa nas priprema da nema pretenziju da daje potpunu i sistematsku sliku istorije Crne Gore, već da jednostavno skicira povijest susjedne zemlje kroz usmenu tradiciju Albanaca, kroz priče, legende, predanja i narodne pjesme, koje su istorijske događaje prenosile kroz vjekove. U Crnoj Gori, kao i u Albaniji, sačuvane legende u narodnim pjesmama su bile supstitut za istorijska dokumenta, tako da ideja za njihovu upotrebu kao osnove za ozbiljniji rad nije nimalo čudna. Skicu započinje upravo riječima da nema ništa teže nego pisati istoriju Crne Gore, te stoga da nema takvu intenciju. Prenosi da stari izvori o događajima koji su se desili tokom vjekova gotovo u potpunosti nedostaju, i dodaje da je bez tačnih podataka nemoguće tumačiti fakte koji su rezultirali stvaranjem jedne male zemlje, poludivlje, ali cijenjene zbog njenih vrlina i zbog junaštva stanovništva. Osim toga, autor je svjestan da se tradicija kroz vjekove mijenja i postaje legenda, koja se kasnije prepričava ili bude opjevana.

Vasa je nesumnjivo dobro poznao pogranične predjele Crne Gore i Albanije, a poznao je veoma dobro i Osmansko Carstvo koje je nad njima vladalo. Njegova skica jeste posvećena istoriji Crne Gore, ali mnogi istorijski procesi su sažimali i uključivali i susjedni albanski živalj, onaj u i oko Skadra. Štaviše, u mnogim opisanim događajima učestvuju zajedno Crnogorci i Albanci. Autor ovom skicom želi baciti svjetlo na istoriju Crne Gore i Crnogoraca, ali čini se, uz punu svijest da taj zrak svjetlosti neizbježno mora obasjati i Albance.

Dotadašnji istorijski pasaži o Crnoj Gori stranih autora obilovali su netačnostima, hiperbolama i romantizmom, jer, prije svega, nijesu poznavali jezik i običaje Crnogoraca i nijesu bili u stalnom kontaktu sa njima, a Vasa pretenduje dati „ispravnu i tačnu sliku o stanju ovog principata“¹. Kritički se osvrće ne izdanja i informacije o Crnoj Gori, đe ima puno grešaka u ocjenama, opisima, imenima i toponimima. Stoga Vasa nastoji da, kako kaže „baci svjetlo na ono što je tamno u istoriji jednog naroda“², koji je kod jednih izazivao podozrenje, a kod drugih divljenje, „jednog naroda koji je pokrenuo politička trevenja velikoga značaja, a koji danas“, kako kaže „obećava da odlučno želi krenuti putem napretka i civilizacije“³.

Autor piše bez namjere da romantičarski uljepšava. Naprotiv, želi da mišljenje o Crnogorcima koje je u tom vremenu preovladavalo kod stranaca liši romantičarske, uzvišene note mitskog i legendarnog, onoga što su podržavali Crne Gore i njene nezavisnosti isticali i naglašavali. U tom nastojanju da bude što precizniji i koherentniji u opisivanju Crne Gore i Crnogoraca, autor počinje od njenih geografskih karakteristika, kao da nas želi pripremiti,

---

¹ Str. 10.

² Str. 11.

³ Str. 11–12.

polako uvesti u ono što je njihov karakter, a što je i te kako povezano s reljefom. Opisuje da su to brda ograđena planiskim vijencima koji su je štitili od neprijatelja. Upravo u ovom dijelu nailazimo na poetske opise predjela, na konstruisane pasaže u mislima autora, đe „Crna Gora odozgo liči na valovito more, koje se skamenilo u trenutku njegove najveće uzburkanosti“⁴.

Vasa zatim na takve opise geografije nadovezuje i „davu“ istoriju, odnosno ističe da prije nego što je Mletačka Republika predala Skadar Osmanskom Carstvu 1479. Crnoj Gori, odnosno Crnojevićima, vladarima Zete, ostao je njegov dobar dio, uz ocjenu da je „neko od osvajača bježao, a neko im se pridružio“. A Crnogorci su upravo izabrali bježanje i borbu. U tako oštre i teške predjele se bježi ili zbog zločina ili zbog očuvanja vjere, navodi autor, ali kod Crnogoraca nije bilo ni jedno ni drugo, jer niti se zločin u tim vremenima smatrao toliko neuobičajenim, niti je Otomansko Carstvo proganjalo u toj mjeri druge vjere, već je razlog prije svega bio želja za slobodom i nezavisnošću. „Bili su prinuđeni da u oštrim planinama, proganjani i izmoredeni kao divlje zvijeri, izdrže nezamislive patnje, bez sredstava za opstanak. U takvim okolnostima razbojništva su za njih bila neizbježna, bila su nužnost“⁵, navodi Vasa.

Autor zatim ukratko opisuje način društvene organizacije i funkcionisanja vlasti. Ističe da vladike nijesu imale redovne prihode od stanovništva, što zbog siromaštva, što zbog osećaja da je obavezna kontribucija u suprotnosti sa njegovim doživljajem slobode i nezavisnosti. Vladike su udarili temelje principata i dali mu dinamiku i pravac, udarili temelje vojnog i pravnog ustrojstva „u kojima je bila uklesana mržnja prema Turcima i ljubav prema slobodi“⁶.

U načinu kako Paško Vasa opisuje Vladiku i pohode Crnogoraca protiv Turaka ima dosta robinhudskog. Vasa opisuje kako su njegove čete napadale karavane i imovinu Osmanlija. A nasilje je rađalo nasilje. Age bi nakon napada Crnogoraca pripremale kaznene ekspedicije, a Crnogorci bi zatim ponovo vrebali svaku priliku da se osvete. Stiče se utisak da su kratki periodi mira u suštini bili samo periodi pripreme za osvetu, što povijest ovoga podneblja čini da liči na hroniku rapresalija. Osveta je uvijek imala i svoju ekonomsku stranu, pobjednik je odnosio sve. Ratne ekspedicije i sukobi donosili su zaradu. Autor se stalno kreće između razumijevanja za ono što Crnogorci čine, i osude i oštrih kvalifikacija, đe na nekim mjestima i određenim okolnostima Crnogorce opisuje kao pljačkaše, razbojнике, hajduke i ubice. Ali ipak, ne zaboravljajući da pomene da isti takvi činovi nasilja nijesu bili strani ni Bošnjacima, a ni Albancima u odnosu na Crnogorce.

---

⁴ Str. 15.

⁵ Str. 19.

⁶ Str. 21.

U tekstu se govori i o antagonizmu lokalnih osmanskih vlasti, onih bosanskih i skadarskih. „Uspion“ Crnogoraca su pripisivali jedni drugima kao neuspjeh. Skadar je Bošnjake smatrao nesposobnima da riješe pitanje Crnogoraca, te je od Porte tražio i dobijao novac i ostala sredstva da ga riješi. Koristio je tako Crnogorce da dobije određene povlastice i garancije. Skadarske paše su se čak radovale uspjesima Crnogoraca u nekim periodima, u borbi protiv bosanaskih pašalara. Tako je npr. Mahmut-paša tražio od Porte da se Podgorica, Žabljak i Spuž pripoje teritorijama pod njegovom vlašću, ali je Porta to odbijala. Vasa ističe da nakon što je Mahmut-paša, bez odobrenja centralnih vlasti zauzeo Podgoricu, Žabljak i Spuž „Albanci naslijediše od Bošnjaka zadatak da vladaju Crnogorcima“⁷. I tako je tokom svih tih turbulencija sukoba akumulirana i konzervirana mržnja i osvetoljubivost ova dva varvarska, ali ratnička, primitivna, ali i junačka naroda, koji su se tragično smjenjivali u ulozi dželata i žrtve.

Privodeći kraju skicu autor napominje da je sredinom 19. vijeka Crna Gora uspjela da postane tema za evropsku diplomatiju. Albanci, a naročito katolici skadarske Malesije i drugi, koji su stoljećima proivali krv da bi spriječili Crnogorce u ispunjenju njihovih želja, bili su razočarani time kakav pravac poprimaju stvari u najjačim inostranim adresama. Oni su bili naučeni da svoje sušede smatraju odmetnicima i stalno su se borili da ih potčine sultanu, a sada već su gledali kako Crnogorci dobijaju poseban status od velikih sila, a oni uprkos gubicima i siromaštvu ostaju vjerni i posvećeni Porti, jer „još uvijek vjeruju u pravednost Sultana“⁸.

Autor zaključuje da su dešavanja krajem 19. vijeka zaobišla usmenu tradiciju. Ono što je uslijedilo ostalo je zapisano i dokumentovano, „stoga sada spuštamo pero, da bismo ga kasnije ponovo podigli, kada budemo u stanju da ovo pitanje razmotrimo do detalja i tačnosti koje zahtijeva jedno istorijsko djelo.“

***

Objavljivanje ove knjige može se smatrati značajnim i zanimljivim, kako sa istoriografskog, tako i sa društvenog, pa i književnog gledišta, te se nadamo da će prevod na crnogorskom jeziku, po mogućnosti sa originalnog francuskog jezika, ubrzo ugledati svjetlost dana. Biće to još jedan korak u pravcu boljeg upoznavanja i međusobnog razumijevanja, pa i poštovanja ova dva naroda koji su u vrijeme Osmanskog Carstva uspjeli da sačuvaju svoju

---

⁷ Str. 39.

⁸ Str. 77.

osobenost, svoju kulturu, tradiciju, jezik, običaje, identitet, koji su dijelili i dijele puno zajedničkog, kako izazove iz prošlosti i sadašnjosti, tako i šanse za budućnost.

UDK 821.163.4.09-13:398

Stručni rad

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

**KNJIŽEVNA ZAOSTAVŠTINA NARODNOG
GUSLARA ŠUĆA NURKOVIĆA**

**(Epika Bošnjaka, priredili Mersada i Denis Sutović,
autorsko izdanje, Podgorica, 2019)**

Usmena književnost je nastala u najstarijim vremenima istorije i u svom prvobitnom vidu se nalazila u nedjeljivom, sinkretičkom jedinstvu sa pjesmom i igrom, odnosno njenom praktičnom izvedbom. Spremajući se za rad ili lov, ljudi su vjerovali da magijskom snagom riječi i melodije, pjevanjem i igranjem mogu doprinijeti plodnosti rada ili uticati na uspješan ishod lova. Bitan korak u usavršavanju ove umjetnosti učinjen je u vrijeme prelaska iz doba divljaštva u varvarski period, kad je pjesma počela da živi sama za sebe, nezavisno od procesa rada i životnih potreba, kazivanjem posebnih pjesničkih i proznih vrsta. Kasnije, usljed promjene životnih i društveno-istorijskih okolnosti mijenjala se i usmena književnost, koja je iako osamostaljena, bila i ostala u vezi sa životom. Znatno kasnije je došlo do modifikovanja postojećih (lirska ratnička pjesma sve se više mijenja u pravcu epske junačke pjesme) i do stvaranja novih književnih vrsta i oblika.

Upućenost usmenog stvaralaštva na praktičan život svjedoči da usmena književnost predstavlja dio folkloru i da je sa njim usko povezana. U vjekovima nepostojanja pismenosti, cjelokupno ljudsko iskustvo se prenosilo usmenim putem „sa koljena na koljeno“. Važno je pitanje na koji su način postojeće norme usmene književnosti u vidu tema, motiva, sižea i poetičkih obilježja, uticale na postanak novih djela usmene književnosti. Iz načina funkcionisanja ove književnosti proističe i njena promjenljivost sa svakim novim izvođenjem. Izvođač se prilagođavao publici sa kojom je stupao u komunikacijsku vezu, time što je tekst skraćivao, proširivao ili ga oblikovao prema njenom ukusu. Njegovo improvizovanje, u skladu sa ponašanjem publike, bitan je element promjenljivosti ovog stvaralaštva, što se dovodi u vezu sa važnim obilježjem usmene književnosti – postojanjem *varijanata*. Uzimajući u obzir neponovljivu prirodu usmenosti, kao i kreativni princip izvođača, oličan u kombinovanju

već postojećih motiva, te u dodavanju novih, autentičnih, ispravno je usmene stvaraoce označavati imenom koje pojednako uzima u obzir stvaralačku i izvođačku prirodu usmene pjesme: *pjesnici-pjevači*.

Bošnjačka epska poezija se izdvaja u cjelokupnom narodnom usmenom bogatstvu iz mnoštva razloga, među kojima se nalazi i impozantna dužina deseteračkih pjesama, specifičan i arhaičan vokabular bogato obojen etničkim elementima, te raskošna motivika. Među bošnjačkim pjesnicima-pjevačima upadljivo je ime guslara Šuća Nurkovića, koji je kćeri Mersadi i zetu Denisu Sutoviću ostavio bogatu rukopisnu zaostavštinu, koja prvi put u knjizi *Epika Bošnjaka* ima priliku da ugleda svijetlo dana.

Ova knjiga predstavlja veoma značajan doprinos ponovnoj valorizaciji bošnjačkog usmenog stvaralaštva, budući da u njenoj drugoj polovini ima i kraćih prozних zapisa, te objektivnom pogledu na njen značaj i mjesto u kontekstu cjelokupnog južnoslovenskog usmenog stvaralaštva, u kojem ona tokom vjekova i decenija nije uspjela da zavrijedi mjesto koje joj po kvalitetu pripada.

Osim uvodnog teksta nazvanog *Narodno stvaralaštvo Bošnjaka*, čiji je autor priređivač, ova knjiga je koncipirana iz više segmenata. Kompozicija je predstavljena hronološkim redosljedom, pa prvu cjelinu čine temporalno najstarije epske pjesme Bošnjaka koje su se u najvećoj mjeri pjevale u Bosanskoj Krajini, zbog čega nose naziv *Krajišnice*. One su po svojoj strukturi najduže, po raznovrsnosti likova i motiva najraskošnije, a po dubini poruke najvrednije među ovim epskim pjesmama. Datiraju iz XVII i XVIII vijeka, mada ih ima i iz kasnijeg perioda, a u njih spadaju: *Ropstvo sedam Bajagića, Đerzelez Alija, Đerzelez Alija i Vuk Jajčanin, Hrnjica Halil i Mandušić Vuk, Vide barjaktare i Hrnjice sa Kladuše Male, Nevjerna ljuba Hrnjice Muja, Tamnovanje Staniše Rugovca i Rođenje i život Carević Ismaila*.

U drugu grupaciju spadaju epske pjesme starijeg doba iz okoline Rožaja: *Svatovsko groblje na Morinama, Pava i Ahmet, Mujo i Alija, Pjesma od Novog Pazara i Smrt Hrelje od Novog Pazara*. Ovde se javljaju pjesme kroz koje se snažno prepliću mit i legenda sa poezijom, pa pojedine od njih postoje i u proznom obliku, kao što je legenda o Pavi i Ahmetu, odnosno narodno predanje o postanku Pavinog polja, u koje je unesena kako motivika hrišćanskog, tako i muslimanskog življa ovog podneblja.

Treći dio čine epske pjesme novijeg doba iz Rožaja i okoline koje su u najvećoj mjeri nastale nakon Drugog svjetskog rata i u kojima su predstavljeni događaji iz ratnog perioda – *Partizanska ratna pjesma, Slet bratstva i jedinstva na Sutjesci*, kao i onih nastalih po njegovom završetku – *Porušeno Skoplje, Smrt predsjednika Tita, Kaludarska tragedija, Tragedija u talasima*

Lima, Zločin kakav se ne pamti i *Nesuđena ženidba*. Ove pjesme obiluju savremenim temama, bilo da se radi o istorijskim, u koje spada hrabra borba partizana protiv fašističkog okupatora ili društvenim i porodičnim, kao što su velike familijarne tragedije koje su zapamćene u tom kraju.

Četvrti segment knjige se odnosi na čovjeka koji je sačuvao ovo narodno stvaralaštvo – guslara Šuća Nurkovića, kojem je pridodao i nekoliko vlastitih pjesama od kojih neke spadaju u tzv. partizanske. Najpoznatija Šućova pjesma je ona o meču čuvenih boksera Ali Muhameda i Džo Frejzera, u kojoj je evidentan izuzetan opservativni dar ovoga pjesnika-pjevača, te kroz čije stihove „provijava“ osoben narodni humor, emotivna uznesenost i iskreno sportsko i ljudsko oduševljenje ovoga kazivača. Kad čitalac čita pjesmu o sportskom okršaju dva i danas čuvena imena, njihov „fer-plej“ obračun je toliko upečatljivo oslikan da mu se čini da ovaj meč posmatra sopstvenim očima. U ovaj dio takođe je uvrštena i pjesma o Šuću Nurkoviću narodnog guslara Hajruša Ledinića iz Rožaja, koja govori o načinu na koji su bliski prijatelji doživljavali Šućov lik, karakter i epski talenat.

U umjetničke pjesme drugih autora spadaju i pjesme *Bošnjaku* Alije Džogovića i *Bošnjakinji* Irfana Ajanovića, u kojima se ogleda nacionalni ponos i postojanost, ali i duboka užasnutost, tuga i žal zbog tragičnih događaja koji su se u doba građanskog rata devedesetih odigrali na tlu Bosne i Hercegovine, a koje je donijela novija istorija.

Završni odjeljak *Epika Bošnjaka* ili *Zaostavštine narodnog guslara Šuća Nurkovića*, predstavljaju narodne priče koje se i danas mogu čuti u severnom dijelu Crne Gore i jednom dijelu Bosne i Hercegovine, koje su nastajale iz usta kako muslimanskog, tako i hrišćanskog stanovništva – *Legenda o Kalajbegovićima*, *Ukinut đumruk na ćupriji*, *Odlazak Talijana iz Rožaja*, *Ode glava zbog gičeva* i *Sadaka život produžuje*. Univerzalno je predanje o rasipnom sinu kojeg otac mudrim savjetom sačuva u trenutku kad je pretpostavljao da on više neće imati zaštitu, a da će ga drugovi iznevjeriti. Komplementarna temi ove priče je narodna poslovice koja postoji i u srpskim epskim pjesmama: *Nesta blaga – nesta prijatelja*.

U dodatke eksponirane u završnici ove knjige spadaju pogovori koji su istovremeno predstavljali recenzije autorki dr Sofije Kalezić-Đuričković i mr Mirsade Bibić-Šabotić, kao i prof. Hoda Katala, tekstovi iz štampe posvećeni Šuću Nurkoviću i biografija autora koja je po mnogim detaljima iz njegovog života i guslarske karijere neobična i intrigantna.

Deseteračka poezija eksponirana u izboru *Epika Bošnjaka* posедуje mnoštvo motiva kako univerzalnog karaktera, tako i onih sasvim unikatnih, pa je njena motivska lepeza vrlo široka, a kreće se od istorijskih, mitoloških, ljubavnih, porodičnih do motiva usuda ili onih sudbinskih, koji sa sobom

nose čitav niz nesrećnih ili srećnih raspleta događaja. Spektar i muških i ženskih junaka takođe je impozantan – od onih koji postoje u narodnoj i u umjetničkoj poeziji i prozi, kao što je Đerzelez Alija do sasvim autohtonih kao što je sestra sedam Bajagića – Ajkuna ili Ajka, koja predstavlja jedan od najoriginalnije i najsmjelije vajanah ženskih likova u cjelokupnoj bošnjačkoj narodnoj poeziji.

Ljubavni motivi su nadređeni u ovoj knjizi, pa kao što se poznata srpska narodna pjesma *Mali Radojica* završava stihom „Od Hajkune gradi Anđeliju“, ovdje nailazimo na suprotan motiv: „Do sad bila Vidosava mlada, a od sada – Đul hanuma kada“, koji istovremeno svjedoči i o tome da je svaki narod u dalekoj prošlosti imao svoju stranu istine i usmene interpretacije, mada ona ima i velik broj univerzalnih motiva specifičnih za epiku uopšte. Nasuprot patrijarhalnosti koja je u pjesmama starije dobi – *Krajišnicama* veoma izražena, nije rijetko ni vrlo blisko i intimno obraćanje partneru od strane žene – „Dušo moja draga; moj očinji vidu“ i slično.

Mitološki i bajkoviti motivi u najvećoj mjeri su došli do izraza u pjesmi *Đerzelez Alija* u kojoj nam na vrlo opširan i detaljan način narodni pjevač pojašnjava kako je Aljo ubio lukavu aždahu, društveni i istorijski u pjesmama *Đerzelez Alija* i *Vuk Jajčanin* i *Hrnjica Halil* i *Mandušić Vuk*, a erotski u pjesmi *Nevjerna ljuba Hrnjice Muja*. Motivi novije istorije, u kojima pretežu oni sa ideološkom osnovom socijalističkog vremena *bratstva* i *jedinstva* dominantni su u čitavom ciklusu pjesama posvećenih partizanima i Josipu Brozu Titu, a porodični najčešće dati sa čudnim i neobjašnjivim odvijanjem fatumskih događaja u najvećoj mjeri su došli do izraza u pjesmama *Porušenje Skoplje*, *Tragedija u talasima Lima*, *Zločin kakav se ne pamti* i *Nesuđena ženidba*. Visoki moralni principi kojima su vođeni junaci specifični su kako za pjesme iz starijih, tako i one iz novijih vremena, među kojima su upadljivi ne samo principi poštovanja prijatelja, već i poštovanja neprijatelja, po čemu se ova poezija približava starinskim etičkim kodeksima oličenim u antičkim epovima *Ilijadi* i *Odiseji*.

Pjesme izložene u *Epici Bošnjaka* (naročito *Krajišnice*) odlikuju se brojnim i vrlo opširnim digresijama, odnosno odstupanjima od osnovnog fabulativno-motivskog toka događaja, ali se narodni pjevač u njihovoj završnici ipak vrlo precizno i koncentrisano vraća na ono što predstavlja njihovu osnovnu narativnu nit, kojom od početka do kraja održava pažnju slušalaca, odnosno čitalaca. Cjelokupna knjiga po svome sadržaju, koncepciji i kompoziciji u velikoj mjeri podseća na ostvarenje *Epika Murata Kurtagića* koju je na značaki način priredio Zlatan Čolaković, s tim što je jezički i izražajno transparentnija i u intenzivnijoj mjeri komunicira sa čitaocima XXI vijeka, kojima tematika ovakvih pjesama može da bude strana i daleka. Ova poezija obiluje

snažnim spektrom stilogenih sredstava, koji su inače specifični za narodne junačke pjesme – od ukrasnih epiteta, gradacije, hiperbole, onomatopeje, do palilogije, metafore, metonimije i ostalih.

Riječ *Bog* se često ne izgovara ili izgovara iz poštovanja prema Svevišnjem i strahu od njegovog gnijeva u nešto izmijenjenoj varijanti – „Pašinice, ako *bora* znadeš...“ Nepoznate riječi, u okviru kojih ima najviše arabizama, turcizama i arhaizama kojima se služilo stanovništvo islamske vjeroispovijesti sa ševera Crne Gore i u Bosni, nijesu date kroz zaseban rječnik nepoznatih termina koji bi bio izložen u epilogu knjige, već kroz izraze koji su pažljivo fusnotirani i pojašnjeni, kako bi čitalac mogao imati direktnu konekciju sa samim tekstom, te na najbrži i najjednostavniji način, bez prelistavanja stranica ovog obimnog izbora, mogao saznati šta odgovarajući termin znači.

Jezik je narodni, sočan, sa svim izražajnim specifičnostima krajeva u kojima živi bošnjačko, ali i hrišćansko stanovništvo, pa on na vrlo upečatljiv i originalan način potencira izražajnost i ljepotu ovog izbora. Najveći broj priloženih pjesama, ako bi se organizovali po sižejno-motivskom obrascu može izrasti u prave dramske tekstove sa klasičnom kompozicijom ovako osmišljenih štiva, od ekspoziције, zapleta, kulminacije do peripetije i raspleta.

Britki dijalozi, zgusnuta atmosfera, efekat slušalačkog ili čitalačkog iznenađenja, čak i šoka – odlika su knjige *Epika Bošnjaka*, zbog čega je kao kompoziciona organizatorica i korektorka ovih tekstova svesrdno preporučujem za štampu. Neočekivana fabulativna rješenja, pouzdano poznavanje psihologije pojedinca, karaktera i tipova junaka, te delikatnih životnih i egzistencijalnih situacija u kojima su se oni našli – ove pjesme čine vječitim i danas atraktivnim kako za čitalačko uživanje, tako i interpretativno sagledavanje, odgonetanje i tumačenje.

U završnici ove recenzije mogu primijetiti da je zaista impozantno da je jedan čovjek – u ovom slučaju narodni guslar Šućo Nurković, osim što je i sam pisao epske pjesme, mogao znati toliki broj stihova napamet i bez problema ih kazivati uz odgovarajuću instrumentalnu izvedbu, po čemu se interpretator i njegovo stvaralaštvo – kako ono koje je sam ispjevao, tako i ono koje je uspio da zabilježi i sačuva – može porediti sa čuvenim spjevom bošnjačkog pjesnika-pjevača Avda Međedovića *Ženidba Smailagić Meha*.

UDK 821.163.4.09(497.16)

Stručni rad

Milan MARKOVIĆ (Danilovgrad)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

milan.markovic@fcjk.me

SINTEZA RAZVOJA METAKRITIČKE MISLI O SAVREMENOJ KNJIŽEVNOJ MONTENEGRISTICI

(Aleksandar Radoman: *Savremena književna montenegrstica*,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018)

Savremena književna montenegrstica – Utemeljivači 23. je izdanje prestižne biblioteke *Montenegrina* Fakulteta za crnogorski jezik i književnost s Cetinja, koja okuplja značajne filološke studije i knjige prvenstveno iz oblasti montenegrstike kao posebne grane slavističkih studija. Njen autor, Aleksandar Radoman, saradnik u nastavi i prodekan za nastavu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, učestvovao je na dvadesetak naučnih skupova i publikovao stotinjak naučnih i stručnih radova u zemlji i regionu. Njegov priređivački i urednički rad od posebnoga je značaja za izdavačku djelatnost Institucije, pri čemu treba naglasiti da je Radoman priredio desetak a uredio stotinjak izdanja objavljenih u Institutu za crnogorski jezik i književnost i Fakultetu za crnogorski jezik i književnost. Vjerujem da sve navedeno makar u naznakama može da ukaže na stepen autorove posvećenosti i kontinuiranoga naučnoistraživačkoga razvoja i rada, koji je nesumnjivo bio neophodan da se napiše jedna ovako zrela studija.

Naime, monografija *Savremena književna montenegrstica – Utemeljivači* ne donosi samo metakritički osvrt na razvoj crnogorske književne historiografije od 1968. do 80-ih godina XX vijeka, već čitaocima otkriva autora koji ozbiljnošću svojega naučnoistraživačkoga djelovanja i sam zaslužuje posebno mjesto u novoj generaciji naučne inteligencije koja je svoj istraživački fokus usmjerila ka sistematizovanju i očuvanju razvoja književne, filološke i historiografske montenegrstike. Kako sam naslov govori, autor kroz petnaest tekstova zastupljenih u knjizi nudi osvrt na portrete onih pojedinaca koji su djelovali u vremenu u kojem je ideološka matrica djelovanja bila građena na decentriranim modelima preuzimanja crnogorskoga duhovnog i kulturnog nasljeđa ili njegove opšte negacije. Ipak, njihova djelatnost je prevazilazila sistemsku isključivost, nespojivu s bilo kakvim valjanim naučnoistraživač-

kim modelom mišljenja, i vremenom se, prvenstveno kroz konkretne rezultate rada, sama postavila kao nacionalni humanistički kanon.

U predgovoru ove studije, autor jasno ocrtava polje svojih istraživanja, ističući da montenegrizika svakako ne počinje svoj istorijski razvoj djelatnošću književnih doajena zastupljenih u knjizi. Kao posebna naučna disciplina, montenegrizika očito ima svoju predistoriju i razvojne faze, međutim, kad je makar ova studija u pitanju, autor u istraživački fokus stavlja one uzorne ličnosti i pojave koje su dovele do promjene u pristupu crnogorskoj književnosti i jeziku lokalizujući ih krajem 60-ih godina XX vijeka, kada se u Crnoj Gori formira naučnoistraživačko jezgro koje je fundiralo temelje savremene montenegrizike. Na taj način, kontinuitet praćenja razvoja montenegrizike opravdano mijenja centar, pa studije o Njegošu, Ljubiši, Laliću, crnogorskoj usmenoj književnosti i folkloristici i sl. postaju konstitutivne naučnoistraživačke oblasti montenegrizike koja time preuzima i akademsku brigu o svim elementima literarnosti, duhovnosti i kulture nacije koju opisuje. U navedenom se ogleda sistematorski doprinos Aleksandra Radomana koji ovom knjigom metodološki utemeljeno periodizuje evolutivne tokove crnogorske književne historiografije, uzimajući upravo povijesni aspekt kao temeljni kriterijum diferenciranja razvojnih faza književne montenegrizike ali i redosljeda portreta zastupljenih u sopstvenoj knjizi. Naime, kako sam autor kaže:

Proučavanje crnogorske književnosti, ili preciznije rečeno – izučavanje pojedinih pisaca koji pripadaju crnogorskoj književnosti, ima već dvo-vjekovnu tradiciju i može se podijeliti na tri perioda.

Prvi period čini početke književne montenegrizike, od pojave prvih tekstova o pojedinim autorima i djelima crnogorske književnosti početkom XIX vijeka do druge decenije XX vijeka, odnosno nestanka crnogorske države 1918. godine.

(...)

Drugi period, koji traje od 1918. do 1968. godine karakteriše tradicionalistički, prevashodno pozitivistički pristup proučavanju autora i djela crnogorske književnosti, pri čemu se taj entitet još uvijek ne tretira kao samostalna cjelina, već u sklopu širih literarnih i kulturnih tradicija (srpske, hrvatske, „srpsko-hrvatske“, „srpsko-hrvatsko-slovenačke“, jugoslovenske i sl.).

(...)

Treći period u razvoju književne montenegrizike počinje od 1968. godine i traje do u naše dane. Nazvali smo ga savremenom književnom montenegristikom, jer s jedne strane u svome glavnom toku označava raskid s tradicionalističkim tretmanom crnogorskoga književnog nasljeđa rasvjetljavanjem činjenice da je riječ o samosvojnome istorijskome i

*književnome fenomenu, a s druge strane otvara nove tematske cjeline u proučavanju crnogorskoga književnog nasljeđa.*¹

Kao što se iz navedenoga može videti, ponuđena sistematizacija svoje opravdanje nalazi najmanje u dvije ravni. Na jednoj strani, autor uzima istorijski aspekt vezan za crnogorsko državno pitanje i posljedice koje je njegovo rješavanje imalo na odnos prema literatnoj tradiciji, dok na drugoj stani autor detektuje kontradikacije i falinke takvih tretmana koje je opisana disciplina trpjela kroz dijahroniju. Zaključno, Radoman postavlja 1968. godinu kao momenat raskida s negatorskom praksom i konstrukcijama predašnjih nadsistema klasifikacije i početak holističkoga pristupa crnogorskome literarnom nasljeđu i književnoj praksi. Takođe, novonastala promjena u paradigmi je uočljiva i u metodici pristupa tumačenju književnosti, pri čemu tradicionalistički, spoljašnji modeli u naznačenome periodu bivaju zamijenjeni pluralizmom unutrašnjih pristupa tumačenja literarnih pojava.

*Tome treba dodati da pozitivistička metoda čije su karakteristike istorizam, biografizam i psihologizam, dominantna u drugome periodu, u ovome periodu (Treći period. – prim. aut.) biva potisnuta metodama imanentne kritike, pa svjedočimo pojavi brojnih novih pristupa izučavanju crnogorske književnosti.*²

Dakle, *Savremena književna montenegristica – Utemeljivači* osvjetljuje one autore koji su svojim djelovanjem postavili temeljne okvire u opsegu, tretmanu i pristupu crnogorskoj literaturi i književnome nasljeđu. Njihova djelatnost i zaostavšina su opisane s posebnim akcentom na opšti doprinos razvoju montenegristike i ocrtavanju njenoga disciplinarnog polja djelovanja. Osim navedenoga, Radoman u bibliografiji svakoga pojedinačnoga teksta nudi popis objavljene literature autora kojega portretiše, ali i popis literature o samome autoru i njegovome literarnom radu. Time se otkriva još jedna od posebnosti Radomanove studije. Naime, studija *Savremena književna montenegristica* budućim istraživačima književnih pojava iz korpusa crnogorske književnosti i montenegristike, nudi detaljno popisanu literaturu o književnome radu njenih utemeljivača. Na taj način je moguće hronološki pratiti književni rad opisanih ličnosti ali i doći do informacija o izvorima nekih njihovih književnih radova ili radova o njima koji su do sad bili zanemareni ili zaboravljeni od strane čitateljske publike i akademske javnosti.

Na drugoj strani, studija *Savremena književna montenegristica* otkriva i neophodan i iscrpan istraživački napor koji je autor uložio u proces pripreme i odabira tekstova zastupljenih u knjizi. Stručnoj javnosti je poznato da

¹ Radoman, A., *Savremena književna montenegristica – Utemeljivači*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 8–9.

² Isto, str. 9–10.

Radoman nije samo posredno upoznat sa stvaralaštvom i temeljnim teorijskim postavkama autorā o kojima piše, već je u svojoj dosadašnjoj akademskoj praksi iz više navrata istraživao različite aspekte njihovoga stvaralaštva i zaostavštine. To znači da je i iz korpusa ličnih istraživanja morao napraviti izbor i selekciju reprezentativnih tekstova o konkretnim doprinosima književnih pregalaca za koje je vjerovao da zaslužuju svoje mjesto u knjizi. Izbor tekstova zastupljenih u knjizi predstaviće autora osobenoga metodološkog pristupa i specifičnoga talenta za književnu analizu i dedukciju međusobnih uslovljenosti i odnosa između opisanih književnih pojava i cjelokupnoga kulturno-istorijskog konteksta te specifične društvene klime u kojima su nastajale. Radoman to prezentuje na njemu svojstven način, kombinujući perspektivu pronicljivoga opservatora i erudite s akribijom neophodnom za naučnu ozbiljnost teme koju obrađuje. Tome u prilog govori i konsultovana literatura čiji popis se nalazi nakon svakoga pojedinačnog teksta, te zaključna iscrpna bibliografija s indeksom imena koju autor daje na samome kraju knjige kao svojevrstan putokaz budućim istraživačima.

U konačnici, knjiga *Savremena književna montenegrstica – Utemeljivači*, razrješuje višedecenijske konfuzije u pristupima, kontinuitetu i sistematizaciji naučnoistraživačke misli o crnogorskoj književnosti, i njenoj humanističkoj, duhovnoj i kulturnoj tradiciji. Fundirana na radu zastupljenih i opisanih autora, Radomanova studija nastavlja onamo đe su oni stali i doprinosi formiranju svijesti o značaju sistemske brige o crnogorskoj književnosti i historiografiji, često bezrazložno i diletantski zanemarivanoj i u crnogorskim akademskim krugovima, te na taj način i sama postaje bitno štivo savremene književne montenegrstike.

UDK 811.163.4'373.2(497.16)

Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**MONOGRAFIJA ONOMASTIKA BARJAMOVICE,
VELESTOVA I MARKOVINE NOVICE VUJOVIĆA –
DRAGOCJEN PRILOG CRNOGORSKOJ ONOMASTICI**

**(Novica Vujović, *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine,*
Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020)**

Monografija *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine Novice Vujovića* objavljena je kao prvo izdanje u 2020. godini i kao 25. knjiga prestižne edicije Montenegrina Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Riječ je o prerađenom i dopunjenom magistarskom radu koji je Vujović odbranio na Filološkome fakultetu u Nikšiću. Recenzenti knjige su Adnan Ćirgić, Katarina Lozić-Knezović i Vukić Pulević.

Novica Vujović rođen je u Nikšiću 1981. godine. Diplomirao je nacionalnu filologiju na Filološkome fakultetu u Nikšiću, đe je i magistrirao. Doktorand je filoloških nauka. Od 2014. godine angažovan je kao saradnik u nastavi na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, a bio je honorarno angažovan i kao saradnik na Univerzitetu Donja Gorica. Član je Upravnoga odbora FCJK, Redakcije časopisa *Lingua Montenegrina* te jedan od osnivača Crnogorskoga filološkog društva.

Vujović pripada probranome društvu autora koji su se s uspjehom ogledali i u literaturi i u nauci. Rana interesovanja za jezik i njegove izražajne mogućnosti pretočio je u dvije knjige poezije koje su mu priskrbile vidno mjesto u krugu novih glasova crnogorske poezije, pa su uslijedila književna priznanja, zastupljenost u antologijskim izborima mlade crnogorske lirike, prevođenje pjesama na druge slovenske jezike, književne promocije i sl. No uslijedio je nagli prekid njegova pojavljivanja u književnoj periodici, na festivalima poezije i književnim večerima, a nedugo potom Vujović je u crnogorskim naučnim časopisima sve češće počeo da se oglašava jezikoslovnim priložima, pretežno onima iz oblasti crnogorske onomastike i istorije jezika. Za poznavaoce njegova književnog djela, oslonjenog na ludističke strategije postmodernizma, nemalo je iznenađenje bio susret s njegovim naučnim priložima koje je odreda odlikovao stil serioznoga, prekaljenog jezikoslovca s

decenijama istraživačkoga iskustva i stotinama objavljenih radova. Analitički temeljan, besprijekornoga naučnog stila i pouzdanih naučnih zaključaka, Vujović je sebi za kratko vrijeme obezbijedio zapaženo mjesto u društvu vodećih montenegrista, javljajući se na stranicama crnogorskih, ali i inostranih filoloških časopisa i zbornika radova značajnim radovima iz, u prvome redu, onomastike, leksikologije i istorije jezika. Pored tih aktivnosti, vrijedno je spomenuti i njegov urednički rad na brojnim izdanjima FCJK, ali i angažman na promociji FCJK i montenegristike. Jedno je vrijeme Vujović obavljao posao i sekretara Redakcije časopisa *Lingua Montenegrina*, doprinijevši profesionalizaciji rada i proširenju kruga saradnika, osobito iz reda uglednih inostranih slavista. To isto vrijedi i za njegov neprocjenjivo važan angažman na poslu sekretara Organizacionoga odbora međunarodne naučne konferencije Cetinjski filološki dani, koja je u dosadašnja dva izdanja okupila najznačajnija imena savremene svjetske slavistike, s četiri kontinenta i iz petnaestak zemalja svijeta. Izuzme li se ukupni naučni angažman Adnana Čirgića, moglo bi se bez prećerivanja reći da je Novica Vujović u aktuelnoj generaciji crnogorskih filologa učinio ponajviše na poslu promocije montenegristike kako u zemlji, tako i u svijetu.

Onomastička istraživanja u Crnoj Gori imaju već dugu i bogatu tradiciju, a među istraživačima koji su se bavili crnogorskom onomastikom bio je znatan broj onih koji su rođeni u Crnoj Gori. Za ovu bi priliku bilo dovoljno podštetiti na onomastički doprinos trojice Crnogoraca koji su se afirmisali izvan Crne Gore – Dragoljuba Petrovića, Mitra Pešikana i Dragomira Vujičića. No dok su prva dvojica platili danak tradicionalističkom hegemonijskom humanističkom diskursu, treći je najveći dio radnoga vijeka proveo izvan Crne Gore, a crnogorske onomastičke teme bile su samo segment njegova naučnog rada. Danas u Crnoj Gori postoje dvije katedre za nacionalnu filologiju, kao i institut za jezik pri Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti, ali se onomastička istraživanja svode na angažman svega nekolicine autora, poput Vukića Pulevića, Božidara Šekularca, Radojke Cicmil-Remetić, Mare Tijanić-Vujović i Draška Došljaka. Posljednji krupniji onomastički projekat u Crnoj Gori realizovala je CANU osamdesetih godina XX vijeka, kad je angažovano 16 saradnika koji su obavili terenska istraživanja znatnoga dijela Crne Gore bilježeći toponomastičku, a djelimično i antroponimijsku građu. Tom je prilikom nastao impozantan korpus od gotovo 20000 listića s građom prikupljenom u raznim krajevima Crne Gore. Nažalost, izostalo je objavljivanje rezultata tih istraživanja, a prikupljeni materijal, istraživačima danas nedostupan usljed toga što čelni ljudi Akademije ne dozvoljavaju pristup toj građi, danas u podrumu nacionalne akademije čeka neku solidniju pamet u rukovodstvu ustanove, ako ga u međuvremenu ne izvedu miši. Svak je učinio

spram svoje pameti i svojih sposobnosti – vrijedni pojedinci skupili su građu, Akademija ju je „pohranila“ u magacin.

Ubrzana socio-ekonomska transformacija crnogorskoga društva nakon Drugoga svjetskog rata, urbanizacija i raskid s tradicionalnim načinom života, doveli su do toga da današnji istraživači crnogorskoga nazivlja moraju grabiti posljednje trenutke da od zaborava otrgnu neobično vrijedni segment našega jezičkoga bogatstva i identiteta. U patrijarhalnim, pretežno stočarskim zajednicama karakterističnim za najveći dio današnje Crne Gore, nije bilo ni doline, ni brijega, ni međe, ni puta, ni potoka, ni lokve bez svojega imena. Ti rojevi naziva za i najmanje i najnezatnije lokalitete u nauci su davno markirani kao specifikum našega patrijarhalnog svijeta. Danas kad su crnogorska sela opušćela, njihovi rijetki ili pak povremeni stanovnici, najčešće bez direktnoga dodira s nekadašnjim načinom života, obično jedva da su u stanju imenovati i markantnije toponime, a kamoli one za koje je u lingvističkoj literaturi rezervisan termin – mikrotoponimi. S takvim se stanjem suočavaju današnji istraživači ne samo onomastike, već i crnogorskih govora uopšte. Potraga za autentičnim informatorima kao preduslov svakoga uspješnog istraživanja postaje sve veći izazov usljed činjenice da je tih informatora na terenu sve manje. Srećna je okolnost što Novica Vujović potiče upravo s prostora koji je bio obuhvaćen njegovim istraživanjima, pa je tome poslu mogao pristupiti kako s golemim predznanjem, tako i s odličnim pregledom situacije na terenu. Bez terenskih istraživanja, razumije se, svaka bi rabota iz domena onomastičkih istraživanja bila nedostatna i sa sumnjivim ishodom, pa je terenskome istraživanju Vujović i posvetio posebnu pažnju, odabirajući pouzdane informatore. No to je bio samo jedan segment ukupnoga posla jer je materijal potvrđen na terenu valjalo uporediti s onim koji je prethodno objavljen u knjigama Jovana Erdeljanovića i Petra Pejovića, kao i sa stanjem u katastru. Rezultat toga uporednog istraživanja jeste popis i analiza oko 600 toponima te 180 muških i oko 100 ženskih imena zabilježениh u arealu čevskih sela Barjamovica, Velestovo i Markovina.

Izuzme li se predgovor – u kojem je postavio ciljeve istraživanja, dao osnovne informacije o prirodnim i društvenim osobinama oblasti koja je predmet istraživanja, ukazao na dosadašnja istraživanja, potom i na dijalekatske odlike područja te ponudio popis i važnije naznake o informatorima – i zaključak, Vujovićeva knjiga podijeljena je na dvije veće cjeline, od kojih je svaka opet segmentirana u nekoliko manjih poglavlja. Prva cjelina odnosi se na toponimiju, dok je druga cjelina monografije posvećena antroponimiji triju čevskih sela. Naslanjajući se na širu južnoslovensku onomastičku literaturu, Vujović u prvoj cjelini osvjetljava problem apelativa u toponomastičkim strukturama, raspravlja o postanku nekih toponima, piše o stranim elemen-

tima u toponimiji te nudi semantičku i strukturnu klasifikaciju toponima. U drugome poglavlju autor raspravlja o prezimenima i ličnim imenima, zatim o strukturi ličnih imena, posvećujući pažnju i njihovoj semantici, a osvrće se i na nadimke. Posebnu cjelinu knjige čini rječnik u kojem su popisani i objašnjeni svi zabilježeni toponimi, kojima je pridodato i katastarsko stanje, kao i svi zabilježeni antroponimi tokom dugoga istraživanja ovoga problema koje je uz izvjesne pauze trajalo od 2011. do 2016. godine.

Vujović ne robuje unaprijed zadatim shemama, niti ovještanim „istinama“, koje počesto nastaju kao neutemeljene hipoteze autoriteta, da upornim ponavljanjem i prepisivanjem kontaminiraju nauku. Kao autor koji izvrsno poznaje i stanje na terenu, ali i najširi popis opšte onomastičke literature te cijeli korpus etnografske i historijske građe o oblasti kojoj je posvetio posebnu pažnju, ranijim istraživanjima Vujović pristupa „Cum grano salis“. Ne dozvolivši da ga zavedu etnološke konstrukcije Jovana Erdeljanovića čiji je osnovni cilj u Crnoj Gori bio pronaći metod da se cijeli jedan etno-kulturno izrazito specifičan narod utopi u zamišljenu široku etnološku zajednicu, niti se povodeći za zavodljivim, nepouzdanim etimologiziranjem, tako čestim u onomastičkoj literaturi, Vujović svemu tome posvećuje pažnju onoliko koliko dozvoljava priroda njegovih interesovanja, suvereno pretresajući, odbacujući ili afirmišući pojedine predstave koje je izgradila ranija nauka. Na ovome mjestu vrijedno je spomenuti jedan primjer zablude hegemonijske humanistike koju Vujović uspjele obesmišljava. Riječ je, naime, o navadi što se bila ustalila u dijalektologiji (a posljedično i onomastici, budući da je onomastička građa nerijetko bila dopuna dijalekatskih istraživanja) da se crnogorski govori oštro dijele na dvije govorne cjeline, pri čemu je u nazivima tih cjelina izostajao crnogorski predznak. Prihvatajući u jezičkoj montenegristici danas oficijelnu klasifikaciju crnogorskih govora što ju je koncipirao Adnan Čirgić, Vujović odbacuje ranija neosnovana imenovanja i govore čevskih sela pribraja jugoistočnim crnogorskim govorima, ističući kako oni u cjelini čine prirodni dio crnogorskoga imenoslovlja. Podsticajna su Vujovićeva zapažanja o apelativima, pretresanja uvriježene terminologije vazane za mikriotoponime, ali i cijeli niz zapažanja koje prate analizu toponima, a koji mogu biti od izuzetne važnosti ne samo za lingvistiku, već i za dalja etnološka, geografska, arheološka i kulturološka istraživanja. Da je riječ o serioznome autoru na poseban način potvrđuje i bibliografija objavljena na kraju knjige, koja uz opštu onomastičku i jezikoslovnu literaturu te naslove etnološke i historiografske provenijencije, donosi i gotovo formiranu bibliografiju onomastičkih ispitivanja u Crnoj Gori. Na osnovu te bibliografije može se pristupiti izradi monografije posvećene onomastičkim istraživanjima u Crnoj Gori, nalik onoj kakvu je o dijelektološkim istraživanjima Crne Gore uradio Adnan Čirgić pod naslovom *Dijalektolozi i*

crnogorski jezik. Nema sumnje da pozvanijega autora za izradu jedne takve monografije od Novice Vujovića u Crnoj Gori danas nema. Na temelju jedne takve monografije, sigurni smo da bi se isti autor u dogledno vrijeme s uspjehom mogao posvetiti i izradi *Crnogorskoga imenoslova*.

Pisana jasnim, preglednim stilom, naučno utemeljena i istraživački podsticajna, monografija Novice Vujovića vrijedan je prilog crnogorskoj onomastici. Dakako, njena naučna relevantnost nije sputana okvirima uže naučne oblasti, već će svoje mjesto naći i u širim jezikoslovnim istraživanjima, ali i etnološkim i kulturološkim propitivanjima. Vujović danas pripada elitnome društvu naučnika koji zatemeljuju savremenu jezičku montenegristiku, bogateći je dragocjenim terenskim istraživanjima, a ništa manje i pouzdanim analizama prije svega iz domena onomastike, leksikologije i istorije jezika. Doda li se tome i njegov svestrani intelektualni angažman na promociji montenegristike, dobijamo portret jedne izuzetne ličnosti savremene crnogorske nauke i kulture.

ARHIVA

UDK 821.163.4-6

Danilo RADOJEVIĆ**KONCEPT NEUPUĆENOG PISMA
Centralnom komitetu SK Crne Gore iz januara 1972. godine¹**

Na sjednici Centralnog komiteta SK Crne Gore, koja je održana 24. decembra 1971. godine, jedan od diskutanata (Milo Kralj) je rekao: „Ne nai-lazeći na odjek u sopstvenoj sredini i glavnim sredstvima javnog informisanja u Republici, crnogorski separatisti imena Radojevića i Nikčevića objavili su svoje tekstove u hrvatskim glasilima, gdje su, prema ocjeni tih sredina, nacionalisti imali bitnog uticaja. Izgovor je bio da su za njih glavna sredstva informacija u Crnoj Gori bila zatvorena. To je, na sreću, bilo tačno. No, valja dodati da osnovna nit razumijevanja između hrvatskih i crnogorskih nacionalista nije bila u običnoj predusretljivosti, već je riječ o tezama na kojima su hrvatski nacionalisti i crnogorski separatisti davno kovali ‘bratstvo’. Ko je imao prilike da ostvari uvid u publicističku i političku djelatnost Sekula Drljevića i Save Štedimlije, mogao je lako uočiti oživljavanje nekih njihovih teza u spisima nekolicine crnogorskih separatista“ (cit. prema „Politici“, br. 20913, Beograd, 25. decembra 1971, 6). Redakcija Radio Titograda u dijelu teksta – „crnogorski separatisti imena Radojevića i Nikčevića“ – ubacila je imena: Danilo i Radoje Radojević i Vojislav Nikčević. Beogradska „Borba“ takođe je donijela informaciju sa pomenute sjednice, u kojoj, pored ostalog, stoji: „Crnogorski separatisti Danilo i Radoje Radojević i Vojislav Nikčević objavljivali su svoje tekstove u glasilima u Hrvatskoj u kojima su, prema sadašnjoj ocjeni tih sredina, nacionalisti imali bitnijeg uticaja“ („Borba“, br. 353, Beograd 25. decembra 1971, 11). Pomenuto mišljenje sa sjednice CK SK CG prenio je i beogradski „NIN“, br. 1097, 16. januara 1972, 12, 13. Tu informaciju su vjerovatno prenijeli i listovi u drugijem jugoslavenskim sredinama.

Nakon pomenute sjednice CK SK CG, održana je sjednica Republičkog odbora Saveza boraca, na kojoj je izvjesni Pejović javno denuncirao pomenute naučne radnike, ponavljajući iste optužbe da pomože M. Kralju; u navedenom broju „NIN“-a Pejovićeva diskusija je interpretirana: „On (Pejović) je naime ukazao na sličnost metoda djelovanja sadašnjih separatista u Crnoj

---

¹ Pismo Danila Radojevića napisano je neposredno pred nastanak Bijele knjige. Redakciji časopisa pismo je ustupio Danilov sin, pisac i teatrolog Milovan Radojević. Ovde ga objavljujemo s uvjerenjem da ni nakon gotovo pet decenija od nastanka nije izgubilo na aktuelnosti.

Gori i njihovim vezama sa nacionalistima u Hrvatskoj, sa metodama djelovanja i saradnje ova dva vida nacionalizma između dva rata, nakon čega su se neki od crnogorskih separatista našli u štabu Pavelića“.

Ove izjave na CK SK CG i u Republičkom odboru SUBNOR-a, u potpunosti su suprotnosti s mojim djelovanjem, kao i s djelovanjem Radoja Radojevića i Vojislava Nikčevića, pa osjećam potrebu da se direktno obratim CK SK Crne Gore, pošto je taj visoki forum donio takvu osudu na osnovu dezinformacije.

1. Teška optužba koju sadrže citirani tekstovi, publikovani u štampi, nema nikakve veze sa stvarnim značenjem mojih napanutih radova, publikovanih u zagrebačkoj periodici, kao ni sa radovima Radoja Radojevića i Vojislava Nikčevića. Optužba je uopštena, bez oslonca na fakta, nije produkt analize tih tekstova, pa predstavlja egzemplar sračunate improvizacije. Ne bazirajući se ni na primisli koja bi se mogla izvući iz napanutih radova, ni na jednoj riječi koja bi značila potvrdu „separatističke“ djelatnosti njihovih autora, optužba je postala još opasnija, jer ima karakter presude prijekog suda. Po svojem metodi i duhu ima značenje psovke, koju nije moguće analizirati, niti joj se može racionalno suprotstaviti. Pošto je bez argumenata, lakše se pamti, brže se usmeno prenosi i dalje dopire, pa je zato opasnija.

Očevici smo kako je pred nama nikao jedan „slučaj“ – crnogorskih „separatista“ koji su „djelovali“ po uzoru na saradnike čelnika hrvatskih ustaša, Pavelića. Optužbu je prenosila štampa, ne posiježući za argumentima, što znači da nikome nije smetala nečinjeničnost. Tako konstruisana optužba postaje dio trenutne svijesti jednoga dijela javnog mnjenja: da je u ovome trenutku aktuelan jedan vid djelovanja – koji stvarno ne postoji.

Netačna je tvrdnja da svoje tekstove nijesmo objavljivali i u periodici van Hrvatske. Ne nalazim da je sreća onemogućavanje objavljivanja naših radova na stranicama crnogorske periodike. Podnosilac optužbe (M. Kralj) predstavlja se javnosti da je „ostvario uvid“ u publicističku djelatnost Savića Markovića Štedimlije, a stvarno mu ni ime ne pogađe, već ga naziva „Sava“.

2. Najočiglednije negiranje crnogorskog naroda polazilo je od („crnogorske“) redakcije EJ za Crnu Goru, što je odgovaralo dijelu vlasti bjelaške svijesti. Izostavljanje Crnogoraca u veoma značajnim enciklopediskim izdanjima Jugoslavenskog leksikografskog zavoda nije, koliko mi je poznato, uznemirilo neki crnogorski forum ili instituciju. U beogradskim „Književnim novinama“, u prikazu na prvo izdanje *Opće enciklopedije Leksikografskog zavoda* (1. izd. 1955–64), skrenuo sam pažnju na problem obrade crnogorske istorije i kulture, đe sam, pored ostalog, istakao: „Čitaoci će se još više začuditi kada vide da ne postoji jedinica **Crnogorci**, ma da su data objašnjenja za

sve narode i sve grupacije naroda. Kao logična posljedica ovakvog stava redakcije Enciklopedije, potpuno je izostao prijedlog crnogorske historije“ i svih duhovnih tekovina crnogorskog naroda. „Znači, jedan jugoslavenski zavod nije obradio u posebnoj jedinici političku i kulturnu historiju čitavog jednog naroda!“ (Danilo Radojević, Enciklopedijske nedosljednosti, „Književne novine“, nova serija, br. 294, Beograd, 4. februara 1967, s. 8).

Tada mi niko nije zamjerio na isticanju toga problema. Međutim, kada sam, dvije i po godine docnije, u zagrebačkom „Vjesniku u srijedu“ objavio prikaz na tomome drugog izdanja iste *Opće enciklopedije – Enciklopedije Leksikografskog zavoda*, nezadovoljstvo se osjetilo kod onih koji o jugoslavenskoj zajednici naroda prosuđuju sa feudalno-vjerskih pozicija, onih što se klate između katoličanstva i pravoslavlja kao nerealnih narodnih „odrednica“. Od takvih su mi upućivana pitanja, kao što je: zašto sam objavio taj rad „tamo, kod Hrvata“, jer je za pravoslavce to tuđa zemlja. Među onima koji su mi dali tu primjedbu bilo je i dobronamjernih, ali koji nijesu svjesni negativnog odnosa prema sopstvenoj narodnoj prošlosti, kao i neznanja koje nose u sebi. A tada sam slično pisao kao u beogradskim „Književnim novinama“: „Za Jugoslavenski leksikografski zavod Crnogorci su nedefinisani, zato i ne postoji ni u jednom izdanju jedinica **Crnogorci**, tj. naroda čije prisustvo na Balkanu, u kulturnome i povijesnome pogledu, nije beznačajno i nedramatično (...). U 7. knjizi *Enciklopedije Jugoslavije*, koja je štampana 1968. g., i tako odražava najnovija shvatanja, pod jedinicom **Srbi**, data je crnogorska historija kao srpska, sve do sredine 15. vijeka (EJ, knj. 7, Zagreb 1968, 512–518). Pod istom jedinicom prikazana je sva crnogorska kultura i literatura, od početka do danas, kao dio srpske, što znači da Crnogorci imaju svoju nacionalnu historiju samo od 15. vijeka, ali nemaju svoju kulturu (...). Sličan je postupak i u prvom izdanju ELZ (1964), đe je pod jedinicom **Srbi** obrađena crnogorska povijest, ali u ovome izdanju zaključno s ustankom vojvode Grdana Nikšića, znači do početka 17. vijeka; i ovdje je obrađena crnogorska literatura i umjetnost kao srpska, od početka do današnjeg dana. Samo je historija od početka 17. vijeka ostavljena Crnogorcima“ (D. Radojević, Crnogorci u krivom ogledalu, „Vjesnik u srijedu“, br. 908, Zagreb, 24. IX 1969, s. 10).

Iako je ovaj članak, koji je objavljen u VUS-u, bio okrenut istijem problemima kao i onaj u „Književnim novinama“ – ipak su mi stizale zamjerke sa pravoslavnog „fronta“, što sam objavio članak u VUS-u. Taj konfesionalni „front“ nijesam priznavao niti ga sada priznajem! U VUS-u objavljivali su svoje tekstove ili intervjuue i najviši državni rukovodioci. Ljotičevsko-četničko-nacionalističke srpske snage pokušavaju sada da iskoriste kao povod političke sporove u Hrvatskoj da bi realizirale svoje (neprekidano i prilagođava-

no) dosadašnje djelovanje: da svu hrvatsku štampu proglase „ustaškom“, a sve saradnike – „saradnicima ustaša“ i „separatistima“!

Takve optužbe stavljaju u pogubno komičan položaj one što ih izriču.

3. Naša generacija, kojoj je pripalo u dio, zahvaljujući revoluciji (1941–1945) i poslijeratnim naraslim kulturnim i ekonomskim mogućnostima, da sudbonosnije sudjeluje u valorizaciji kulturnog, duhovnog, historijskog nasljeđa crnogorskog naroda, – mislim da ne može, zbog produženog djelovanja u nauci i školstvu nacionalistički orijentisanog srpskog kadra, kao i zbog privikavanja Crnogoraca da ih „nema“, – negirati crnogorskom narodu sopstvenu prošlost i pravo na posjedovanje duhovnih rezultata pređašnjih generacija. U ovaj krug pitanja spada i crnogorski jezik koji sada mnogi meću pod znake navoda: iz neobaviještenosti ili iz političkog uvjerenja srpskih nacionalista, a neki zato što se pribojavaju da „daleko“ ne odu ako imenuju jezik imenom crnogorskog naroda, što je pravo svih naroda; ili, pak, iz zebnje da se politički ne zamjere; neki se upuštaju da omalovažavaju taj problem, u njima se razgorijeva želja (iz nade da će nešto zaslužiti) da sebe, i narod kojemu pripadaju, ponižavaju. Neke od tih moralnih jegulja pokušavaju se baviti naukom i „prebrojavaju“ leksiku crnogorsku i dolaze do zaključka da ima „samo“ nekoliko crnogorskih riječi, „starih“, „zaboravljenih“, oko kojih ne vrijedi gubiti vrijeme, kao što to rade neki „separatisti“ (!!), postavljajući društvu „nerealne“ probleme. Tako se, zbog prikrivenog cilja da se ostave i za neku „sjutrašnju“, buduću asimilaciju, – Crnogorci lišavaju prava da nominiraju jezik svojim narodnim (crnogorskim) imenom, pa se zbog toga degradira leksička i semantička osobenost crnogorskog jezika.

Imajući kao politički cilj planove srpskih nacionalista, ti autori previđaju činjenice, jer ih i ne zanima naučna istina. Sad se prešućuju i stavovi jednog broja srpskih naučnika koji su, u različitim povodima (*Miroslavijevo jevanđelje* i dr.) govorili o osobenostima crnogorskog jezika. Nesporazumi dolaze i otuda što nekima nije jasno da se tek u 19. vijeku učvršćuju nazivi *srpski* i *hrvatski* jezik, što je podupirano i politikom Beča da balkanske Južne Slavene konstituiše i smanji uticaj pravoslavne slavenske carevine (Rusije). U to vrijeme se kod ta dva naroda formiraju i institucije koje rade na realizaciji politike u problemima jezika. Međutim, Crnogorci nijesu imali svojih institucija koje bi se bavile nacionalnim lingvističkim problemima. Da bi „umirili“ Crnogorce, neki naučni radnici su pisali da je nepotrebno govoriti o crnogorskom jeziku i insistirati na njegovom imenu jer pripadnici crnogorskog naroda ništa ne „gube“ ako se po njihovom narodnom imenu ne naziva njihov jezik. Međutim, nije trebalo mnogo čekati pa da ti isti naučni radnici pokažu šta stvarno misle o tome fenomenu; profesori, docenti i asistenti Odsjeka za jugoslavenske jezike i opštu lingvistiku Filozofskog fakulteta u Beogradu i Kate-

dre za jugoslavenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, u apelu koji su uputili jugoslavenskoj javnosti, ističu da „niko ne može oduzeti hrvatskom narodu njegovo pravo na sopstveno jezičko ime i sadržaj, pod uslovom da se srpskom narodu u Hrvatskoj prizna isto tako pravo“. Pošto su naglasili razlike koje „predstavljaju nacionalne osobenosti“ Srba u Hrvatskoj (a to znači – pravoslavaca), oni zaključuju: „Nije naše da predložimo konkretna rešenja, ali je jasno da jezičkoj stvarnosti Srba, ma gde oni bili, mogu odgovarati nazivi *srpskohrvatski*, *hrvatskosrpski* ili *srpski*, ali nikako *hrvatski*, isto kao što bi bilo nepravedno nametati bilo kojem delu hrvatske nacije srpsko jezičko ime i osobine“ („Politika“, br. 20836, Beograd 7. X 1971, s. 6).

Kada se problemu jezika kompleksno priđe, smatram da nije potrebno sužavati prostor za normalan razgovor, niti nekoga nazivati „separatistom“ zato što svoj jezik naziva svojim narodnim imenom.

Uvijek sam bio ubijeden da se opstanak jugoslavenske samoupravne socijalističke zajednice naroda jedino može postići – omogućavanjem potpune afirmacije svih autohtonih nacionalnih kultura, što uključuje i njegovanje osobenosti jezičke kulture, pa, razumije se, i prava crnogorskog naroda da svoj jezik naziva svojim imenom.

4. Posebno je težak slijedeći stav u optužbi, izrečenoj na pomenutoj sjednici CK SK CG: „Ko je imao prilike da ostvari uvid u političku djelatnost Sekula Drljevića i Save Štedimlje, mogao je lako uočiti oživljavanje nekih njihovih teza u spisima nekolicine crnogorskih separatista“. Opet se javlja isti problem: kako opovrgnuti uopštenu optužbu, koja ne polazi od činjenica? Da li pisati radnju i objasniti sve stavove koji su sadržani u radovima objavljenim u hrvatskoj periodici? Ipak, radovi postoje pa ih može pročitati onaj koji je spreman da sazna cijelu istinu. Sa citiranim negativnim sudom moglo bi se polemizirati i mogao bi biti opovrgnut, da je precizno rečeno na koje se „teze“ misli kada se kaže da su „separatisti“ radili na „oživljavanju nekih“ teza Sekula Drljevića i Save Štedimlje. U tom slučaju moglo bi da se izvrši upoređivanje tekstova starih i novih „separatista“, i tako utvrdi valjanost ovoga suda.

Očito, autori optužbe su računali na neupućenost šire javnosti u suštinu stavova, na primjer, Štedimlje, kao ni mojih, pa je tako nađena formula za anatemisanje.

Štedimlja je najprije vezivao Crnogorce etnički za Srbe, a docnije za Hrvate. Iako je zastupao mišljenje da su se Crnogorci razvili u poseban narod, ipak je on, pod uticajem jednog broja hrvatskih naučnika koji su polazili od ranije konfesijske pripadnosti Crnogoraca, prihvatio tezu velikohrvata. Tako, do današnjeg dana, piše dr Dominik Mandić (u SAD), koji dijeli Jugoslaviju između Hrvata i Srba, linijom Drina - Lim. S druge strane, velikosrpska, nauka, služeći crnorukaško-četničkoj ideji o „velikoj“ Srbiji, vezuje etnogenezu

Crnogoraca za Srbe, te pomjera granice Srbije na štetu linije koju povlači dr Dominik Mandić. Ta dva antinaučna bloka, koji se poklapaju s pravoslavno-katoličkim „granicama“, – pomažu produžavanju borbe između hrvatskih i srpskih nacionalista.

Pošto sam u svojim radovima zastupao etničku svojevrsnost Crnogoraca i autohtoni istorijski proces nastanka crnogorskog naroda, iz slavenskih (dukljanskih) plemena i zatečenog ilirskog i romanskog stanovništva, onda moja „sličnost“ sa Štedimlijom samo je po tome što sam objavljivao u zagrebačkoj periodici. Razumije se, ta činjenica sama po sebi ne daje pravo nikome da me nazove „separatistom“. Jer, po toj logici istu optužbu mogli bismo uputiti svima onima što su saradivali u dijelu beogradske periodike koja je osuđena od najvišeg foruma komunista u Beogradu – zbog toga što su u njoj objavljivani radovi koji izražavaju šovinistička srpska osjećanja i četnički duh. Osim toga, trebalo bi optužiti i dio beogradske štampe i periodike koja nije kritikovana, a u kojoj su objavljivani anticrnogorski tekstovi („Književnost i jezik“ i dr.).

Negiranje crnogorskog naroda prisutno je u mnogobrojnim izdanjima SANU, Matice srpske, Srpske književne zadruge, i dr. Normalno bi bilo da se Srbi postaraju da takvih izdanja više ne bude. Ili, ako ih bude, da crnogorskim naučnim radnicima niko ne priječi da se dokumentovano tome suprotstavljaju. Inače, svima je jasno da se u nauci, domaćoj i stranoj i dalje produžavaju citirati radovi u kojima su Crnogorci nenaučno tretirani kao dio tzv. „srpstva“.

Mr Danilo M. Radojević
U Beogradu, januara 1972.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Ljudmila VASILJEVA O udžbeniku „Crnogorski jezik“ za prvi, drugi, treći i četvrti razred gimnazije.....	3
Robert BOŃKOWSKI <i>Cetinjski filološki dani I</i> kao uspješna naučna potvrda misije Fakulteta za crnogorski jezik i književnost.....	15
Draško DOŠLJAK Mikrotoponimija Šekulara	27
Dušanka POPOVIĆ Jezik u obrazovnoj vertikali	41
Jasmin HODŽIĆ Homonymne sintaksičke strukture i dvosmislenost u bosanskom jeziku administracije i prava	69
Filip GALOVIĆ Govor Srednjega Lipovca (pored Nove Kapele)	87
Gloria VICKOV Diskursne oznake u teorijskom trokutu (s osvrtom na engleski jezik)	107
Ганна МАРТИНОВА & Тетяна ЩЕРБИНА Мішані та мішано-перехідні говірки середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя.....	139
Тетяна КУЗНЕЦОВА Риторика ненависті в сучасних медіа: Український контекст	151

Daniel SŁAPEK Il congiuntivo nelle grammatiche d'italiano per stranieri: un'analisi critica dell'introduzione delle forme verbali.....	163
Людмила ШИТИК Синкретичні безсполучникові речення в українській літературній мові.....	177
Milan MARKOVIĆ Prolegomena potisnutoga nasljeđa.....	197
Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ Književno stvaralaštvo Dušana Đurovića.....	213
Андријана НИКОЛИЋ Два црногорска путописца.....	231
Nikola POPOVIĆ & Andrija RADOVIĆ Lik Relje iz pjesme <i>Sestra Leke kapetana</i> – još jedno tamno mjesto u poeziji starca milije?	245
Mirta BIJUKOVIĆ-MARŠIĆ & Marina ĐUKIĆ & Luka ALEBIĆ Književnici i novinske polemike	263
Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ Pepeljuga i njezine kćeri. Njemački trivijalni ljubavni roman na primjeru Hedwige Courths-Mahler.....	281
Dina CVEK Duhovna razina i magija kao „ono neizrecivo“ u <i>Harry Potter</i> svijetu <i>Ima li Harry Potter veze s kršćanstvom?</i>	309
Josip MILETIĆ & Tea TEREZA VIDOVIĆ-SCHREIBER Dalmatia – Bettiza's lost homeland	319

Vukota VUKOTIĆ Sveti Sava – učenik svete braće Ćirila i Metodija, apostola slovenskih	349
Boban BATRIĆEVIĆ Od prepreke za špijune sa Zapada do simbola razdvajanja i Hladnoga rata... ..	371
Slobodan JERKOV Sunovrat guslanja.....	387
Ferenc NEMET & Emina BERBIĆ-KOLAR Hrvatsko-mađarske kulturne veze u svjetlu jezikoslovnog, etnološkog, historiografskog i prevoditeljskog rada doktora Ede Margalića (1849–1940).....	395
Olga IAKOVLIEVA & Viktoriia HRYHORASH Rituals on Christmas Holidays as a Gender-Marked Discourse in Traditional Ukrainian Culture.....	417
Suad BEĆIROVIĆ, Samir LJAJIĆ, Elma ELFIĆ-ZUKORLIĆ, Semrija SMAILOVIĆ Značaj komunikacije sa zaposlenicima i njen utjecaj na motivaciju	435
GRAĐA	
Гојко Митров КИЛИБАРДА Из ономастике Вилуса и Грахова.....	453
Milica MUŠIKIĆ Toponimi sela Liverovići i Bastaje	463
PORTRETI	
Nikola POPOVIĆ Između metodologije i ideologije – skica za (naučni) portret Radosava Medenice	469

Novica VUJOVIĆ In memoriam: Momir M. Marković (1948–2020).....	487
---	-----

PRIKAZI

Danilo BRAJOVIĆ Istorijska skica o Crnoj Gori prema albanskoj usmenoj tradiciji	493
---	-----

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ Književna zaostavština narodnog guslara Šuća Nurkovića	499
---	-----

Milan MARKOVIĆ Sinteza razvoja metakritičke misli o savremenoj književnoj montenegristici	505
---	-----

Aleksandar RADOMAN Monografija <i>Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine</i> Novice Vujovića – Dragocjen prilog crnogorskoj onomastici.....	509
--	-----

ARHIVA

Danilo RADOJEVIĆ Koncept neupućenog pisma	517
--	-----

TABLE OF CONTENTS

Ljudmila VASILJEVA About the Textbook "Montenegrin Language" for the First, Second, Third and Fourth Grade of the Gymnasium.....	3
Robert BOŃKOWSKI Cetinje Philological Days i as a Successful Scientific Confirmation of the Mission of the Faculty of Montenegrin Language and Literature	15
Draško DOŠLJAK Microtoponymy of Shekular	27
Duřanka POPOVĆ Vertical Axis of Language Instruction	41
Jasmin HODŹIĆ Homonymous Syntactic Structure and Ambiguity in the Bosnian Language of Administration and Law	69
Filip GALOVIĆ Local Dialect of Srednji Lipovac (Near Nova Kapela)	87
Gloria VICKOV Discourse Markers in a Theoretical Triangle (With Special Reference to the English Language).....	107
Ganna MARTYNOVA &Tetyana SHCHERBYNA Mixed and Mixed-transitive Patois in the Midupperdnieper-Steppe Boundary Zone.....	139
Tetiana KUZNIETSOVA The Rhetoric of Hatred in Modern Media: The Ukraine Context	151

Daniel SŁAPEK The Subjunctive in Italian Grammar Books for Foreign Language Learners: A Critical Analysis of the Introduction of Verbal Forms.....	163
Liudmyla SHYTYK Syncretic Unconditional Complex Sentences In Ukrainian Literary Language.....	177
Milan MARKOVIĆ Prolegomenon of Repressed Heritage.....	197
Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ Literary Work of Dušan Đurović	213
Andrijana NIKOLIĆ Two Montenegrin Travel Writers.....	231
Nikola POPOVIĆ & Andrija RADOVIĆ The character of Relja From the Poem Sestra Leke Kapetana – Another Dark Place in the Poetry of Starac Milija?	245
Mirta BIJUKOVIĆ-MARŠIĆ & Marina ĐUKIĆ & Luka ALEBIĆ Literary Writers and Journalistic Polemics	263
Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ Cinderella and Her Daughters. The German Trivial Love Novel by Hedwige Courths-Mahler.....	281
Dina CVEK Spirituality and Magic as Something 'Unspeakable' in the World of Harry Potter Does Harry Potter have anything to do With Christianity?	309
Josip MILETIĆ & Tea TEREZA VIDOVIĆ-SCHREIBER Dalmatia – Bettiza's Lost Homeland	319

Vukota VUKOTIĆ
Saint Sava - Student of the Holy Brothers
Cyril and Methodius, the Slav Apostles..... 349

Boban BATRIĆEVIĆ
From an Obstacle for Spies From the West to
Symbol of Separation and Cold War... 371

Slobodan JERKOV
The Downfall of Playing Gusle 387

Ferenc NEMET & Emina BERBIĆ-KOLAR
Croatian-hungarian Cultural Relations
in the Light of Linguistic, Ethnological,
Historiographic and Translation Work of
Doctor Edo Margalić (1849–1940)..... 395

Olga IAKOVLIEVA & Viktoriia HRYHORASH
Rituals on Christmas Holidays as a Gender-Marked
Discourse in Traditional Ukrainian Culture..... 417

Suad BEĆIROVIĆ, Samir LJAJIĆ,
Elma Elfić-Zukorlić, Semrija SMAILOVIĆ
The Importance of the Communication With
Employees and its Impact on Motivation 435

MATERIAL

Gojko Mitrov KILIBARDA
From the Onomastics of the
Villages Vilusi and Grahovo 453

Milica MUŠIKIĆ
Toponyms of the Villages Liverovići and Bastaje 463

PORTRAITS

Nikola POPOVIĆ
Between Methodology and Ideology –
Sketch for (Scientific) Portrait of Radosav Medenica 469

Novica VUJOVIĆ In memoriam: Momir M. Marković (1948–2020).....	487
---	-----

REVIEWS

Danilo BRAJOVIĆ Historical Sketch about Montenegro According to Albanian Tradition	493
--	-----

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ Literary legacy by guslar Šučo Nurković	499
--	-----

Milan MARKOVIĆ Synthesis of the Development of Metacritical Thought on Contemporary Literary Montenegrin Studies.....	505
---	-----

Aleksandar RADOMAN Monograph of <i>Onomastika Barjamovice,</i> <i>Velestova i Markovine</i> by Novice Vujovića – A Precious Contribution to Montenegrin Onomastics	509
---	-----

ARHIVA

Danilo RADOJEVIĆ The Concept of Uninformed Letter.....	517
---	-----

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fejk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/fcjk2020>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)